מכתבי בקורת

URTHEILE DER PRESSE

über

S. L. RAPPAPORT'S

HEBRÄISCHE BRIEFE

nebst

URTHEILE ÜBER **S. D. LUZZATTO'S** CORRESPONDENS

Herausgeber

EISIG GRÄBER

JAROSLAU.

PRZEMYŚL.

1885

Druck von Żupnik, Knoller & Hammerschmidt.

Nr. I.

ב״ה סאלוצצו יום ראש חדש חשון תרמ״ה.

אליך השר יקר ונחמד!

יברכך ה׳ על כי חזקת ואמצת את לבבך להפיץ בישראל מכתבים נחמדים מחכמי דורנו זכר צדיקים לברכה; והנני משיב לך הנני הנני, וכאשר תשלח לי מכתבי הרב רפאפורט הנקרא שי״ר, אשלח לך מחירם כסף מלא. ובכן לך שלום וכל אשר לך שלום נאום הכותב וחותם מאיר נתן באכי

Nr. II.

בע״ה פה ראמסגט יום ה׳ ח״י אדר התרמ״ה לברי״ע

יצו ה׳ את הברכה על ראש הרב מוה׳ אייזיק גראבער נ״י ויזרח בק״ק יאראסלאוו יע״א.

יקבל רצוף תוך מכתבי זה את ברכת תודתי גם את מנחת כספי שלש לירא שטערלינג L. 3 אשר הרימותי לו על דבר אשר בא לכבדני בספרו ״שערי ציון״ ונכלל בתוך כסף הנ״ל מחיר שני ספרי (עקסעמפלארע) מכתבי הגאון מוה׳ שלמה יהודה הכהן רפאפורט זצ״ל אשר יוציא לאור איה״ש, ושמתי אותו ״באהל משה ויהודית״ לרוות צמאון כל הבאים שם להאיר עיניהם בתוה״ק ובדברי חז״ל: יהי נא חסדו להודיעני כי באו שורותי אלה לפניו להיות לי לעדה כי הגיע הכסף הנ״ל בטח לחומותיו.

כאות נפש המעתיר בעד טוב עמו **Moses Montefiore**

Nr. III.

Le Grand Rabbin Paris le 4 Mars 1885.
de Paris
17, Rue St. Georges.

אדוני!

קבלתי את מנחתך היקרה ״אגרות שי״ר״ ושמחתי מאד לקרא אותן אחר קראי את ״אגרות שד״ל״. תשואות חן חן לכבודך כי מלאכתך נעמה וכל אוהבי ישראל ימצאו בה חפץ.

היום רציתי רק להודות לך אבל תקותי כי במהרה אוכל לשלות לידך מתנה טובה למען היותי בתוך תומכי תורה והעובדים את שדותיה באמונה

שלום וברכה לאדוני כחפץ מוקירו

Zadoc Kahn.

Nr. IV.

London 4 März 1885.

Verehrter Herr!

Ich bin Ihnen für die 5 Exemplare des ersten Heftes Rappoport's Briefe sehr verbunden, und hoffe dass dieser Schatz von der litterarischen Welt gut empfangen wird.

Sie werden mir gütigst die folgende Hefte schicken, sobalt sie ausgeliefert werden. Hiemit finden Sie inliegend 4 Pfund

Mit beste Wünsche und Grüsse Ihr ganz Ergebener

F. D. Mocatto.

Nr. V.

ווארשויא ח׳ ניסן תרמ״ה

אגרות שי״ר מחברת ראשונה אשר הריץ הרב שי״ר ז״ל אל רשד״ל ז״ל משנת תקצ״ג עד שנת תר״ך. הוציא לאור שאלתיאל אייזיק גראָבער, פרשעמישל (גאליציא) שנת תרמ״ה.

יקרים וחביבים לנו מכתבי הגאון מהרש״ל ראפאפורט זללה״ה המלאים חכמה וחקירות נכבדות בקורות הליטעראטור העברית, ואפריון נמטייה להמו״ל ש. א. גראָבער אשר גלה לנו אוצר הנחמד הזה.

המו״ל מ״ע הצפירה.

Nr. VI.

M. Eisig Graeber, l'infatigable éditeur à qui nous devons tant de publications intéressantes pour la littérature hébraïque, et qui vient de mettre en lumière la Correspondance hébraïque de l'immortel S. D Luzzatto, vient de commencer, à l'occasion du jubilé de l'Alliance israélite, la publication d'un recueil qui sera le très utile complément du premier: nous voulons parler de la correspondance hébraïque entretenue avec Luzzatto par S. Rapoport, l'érudit initiateur de la science juive moderne

Comme celle de Luzzatto, cette correspondance, absolument inédite, embrasse une variété infinie de sujets, mais plus spécialement les questions de littérature, d' exégèse et de grammaire hébraïques. L'avis de l'éditeur se termine par une nouvelle qui surprendra agréablement les amis de ces sciences : l'annonce de la publication ultérieure d'une seconde série de lettres de Luzzatto, en 5 fascicules comme la première.

La correspondance de Rapoport est accompagnée de notes instructives par le savant S. J. Halberstam ; le Dr. Harkavy, de Saint-Pétersbourg, ajoutera au dernier fascicule, avec ses observations, une introduction qui sera certainement lue avec intérêt.

Prix de la livraison (environ 80 pages grand in-8⁰): 3 francs. — En vente chez l'éditeur, à Jaroslaw en Galicie (Autriche-Hongrie.)

L' Univers Israélite Nr. 13 Seite 427. (16 Mars 1885)

Nr. VII.

אגרות שי״ר. שם הכותב את האגרות האלה ה״ה הרב הגאון החכם החוקר העליון המצוין פאר ישראל מו״ה שלמה יהודה ליב ראפופורט ז״ל אב״ד בעדת ישורון פראג ושם האיש אשר אליו כוננו האגרות הנ״ל ה״ה הרב החכם האדיר המשורר והמדקדק הנפלא מוה׳ שמואל דוד לוצאטו ז״ל מורה בבית מדרש הרבנים בפאדובה, למדי יעידון על יקר הענינים המלאים תורה וחכמה ודעת, ומלבד מאמרי חכמה המשיבים נפש כל חכמי לב, יכיר הקורא מדת הענוה ורוח שלום של הכותב, אשר בממתקי שפתו הוכיח את רעהו רשד״ל המכה בשבט פיו לפעמים בזעם ובחמה — את החכמים אשר דבריהם לא הסכימו למחשבותיו. סוף דבר מכתבי אגרות הנ״ל ראוים להיות ערוכים על שלחן כל חכמים ואוהבי חכמה.

המו״ל מ״ע ״היהודי״

Wien 14 April 1885 (Nr. 10.)

Nr VIII.

ב״ה יום ג׳ כ״ט ניסן שנת תרמ״ה לפ״ק (15 April 1885)

לכבוד החכם השלם פותח שערי מדע לדופקים בם הר״ר שאלתיאל אייזיק גראבער שי׳

הנני מודיעו בזה על קבלת מחברת ראשונה של "אגרות שי״ר" אשר בטובו שלח אלי לפני כמה שבועות ולא אמנע מלכתוב שמי ברשיון הסובסקריבציון מאחר שאני רואה בשמחה שהוא משתדל להפיץ חכמה בישראל ולהאיר עיני עורים בהוצאת כתבי גדולי עמנו, ורצוף פה כבודו ימצא ג׳ גולדען על שני חלקים הראשונים ואחרי קבלת המחברת השנית אחיש לשלוח אליו המחיר של שאר החלקים.

הנני מוקירו ומכבדו יוסף פאלאק.

88. Falkner Street Liverpool.

Nr. IX.

Komitet Synagogi
na Tłomackiém.
Wydział bib'ioteki.

Warszawa, d. 16 Kwietnia 1885

Wielmożny Eisig Gräber Jaroslaw

Zeszyt Listów S. L. Rapaporta אגרות שי״ר otrzymaliśmy. Dziękujemy Szanownemu Panu za pamięć o naszéj instytucyi i prosimy o również uwzględnienie w przyszłości. Przy niniejszem otrzyma Szan. Pan rubli 2, reszte nieomieszkamy przesłać przy odebranie następowych zeszytów. Zechce jednak Szan. Pan przy każdym wysłaniu jakiego zeszytu do Lipska dla nas, uwiadomić nas o tem pocztą.

Z uszanowaniem
M W. Moszkowski.

Nr. X.

Die Briefe Rappaports an S. D. Luzzatto sind eine Fundgrube von Gelehrsamkeit, und der Herausgeber derselben, Herr Eisig Gräber in Jaroslau, erwirbt sich ein hohes Verdienst um die Wissenschaft des Judenthums. Wir empfehlen das Werk allen jüdischen Literaturfreunden

Dr. Bloch.

Oesterreichische Wochenschrift Nr. 15 Seite 7 (17 April 1885.)

XI.

אגרות שי״ר Jl Benemerito Eisig Gräber che diede alla lettere dell'ilustre S. D. L. ha ora colla pubblicazione di ques te che il non meno illustre Rappoport dirigeva allo stesso Luzzatto, fatta cosa utilissima, avvegnachè vengano a far conoscere le idee, le dispute filologiche che tra i due critici valenti si dibbatevano.

Questo primo fascicolo di pagine 74 comprende num. 8 lettere e affrettiamo col desiderio la comparsa delle altre Prezzo L. 3.

Vessillo Israelitico.

העתקה ללה"ק! **אגרות שי"ר.** החכם והנבון **אייזיק גרעבער** זכה את הרבים והוציא לאור "אגרות שד"ל" גדול מרבן שמו, ועתה בהוציאו לאור גם אגרות אלה שהאדם הגדול בענקים כמוה"רר ש. י. **ראפאפארט** הכ"ץ לרשד"ל עשה דבר טוב ומועיל בהודיעו החקירות התורניות שבעבורן שני גבורים אלה נלחמו זה עם זה מלחמתה של תורה:

כרך ראשון זה מכיל שמנה אגרות בע"ד דפים. ומחירו ג' פראנק; ובצפיתנו לפינו שגם יתר האגרות יצאו לאור במהרה:

Nr. XII.

אגרות שי"ר Lettere di S. L. Rappoport's a Samuel Dawid Luzzatto dal 1833 — 1860, pubblicate dal Sig. Eisig Gräber, in Jaroslau. Volume 1.° prezzo franchi 3. Chi conosce le lettere del Luzzatto **אגרות שד"ל** per cura dello stesso Editore pubblicate, puó farsi una giusta idea dell' inportanza di queste che annunziamo; in alcune della quali si vede la lotta tremenda si ma incruenta di questi due campioni i quali si azzuffano pel vero e pel bello; ma una lotta onesta e leale; nemici per un mometno ed amici sempre Sono circa 80 pagina, sesto e caratteri come quelle dil Luzzatto.

Die Redaction des Mosé.

העתקה ללה"ק! **אגרות שי"ר.**

היודע **אגרות שד"ל** הנדפסות בהשתדלות החכם והנבון המוציא לאור הנ"ל יוכל לשפוט על יקר ערך אגרות אלה שלפנינו, שבאיזו מהן יראו נפתולי אלהים נפתלו שני גבורים אלה זה עם זה, נפתולי אמת וצדק ולא נפתולי דם ורצח, נפתולי שני גבורים המתנגדים זה לזה רגע ואוהבים איש את רעהו אהבת עולם.

הכרך מכיל כשמנים דפים, בתואר ואותיות כרכי אגרות שד"ל:

Nr. XIII.

בראדי, ט"ז אייר התרמ"ה לב"ע (1 Mai 1885).

אגרות שי"ר. הרב שי"ר נודע למדי לחוקר חריף ובקי ע"י ספריו היקרים ומאמריו המחוכמים אשר הפיצו בקרב העם ידיעות נכונות ומועילות, דבריו וכל מוצא פיו היו בהשכל ודעת, וראוי לכל מבין ואוהב להתבונן בהם ולקחת דרכי למודיו לו למופת. הוא היה גבר יקר ונעלה, כאחד מגדולי קדמונינו, אזן חקר ותקן ברוחב שכלו דברים יקרים המשמחים גם קוראיהם, ומה עלז לבי עתה בבוא הר' **גראבער** והציל מפי העת כ"י הנשאר עוד אחרי מות האדם הגדול הזה, בו מצאתי דברים טובים ומועילים — ברוך יהיה, כי נתגלגל על ידו הזכות להוציא לאור חיבור המוסיף שלמות לקוראיו. ואתה הקורא, הביאהו אל ביתך, קום קרא בו בשקידה יתרה ותתענג נפשך.

אבל לא אכחד מהקורא להגיד, אם כי רחב לבי ורויתי די עונג מתוכן האגרות, כי מי כמו שי"ר סופר מהיר ובקי, חוקר ומבקר, מלא חכמה ובינה? ותגדל עוד שמחתי בראותי, איך נתאמץ להצדיק את הראב"ע, הנחשב לבלתי טהור בעיני הרב שד"ל וידבר עליו קשות, ויקרא עליו תגר כי עקם את דרכו, ויתגור הרב שי"ר את מתניו ויוכיחהו על פניו, על כי שלח לשונו חפשי להוציא לעז על הענק הקדמון, מחבר גדול ומפורסם בישראל, ורחץ בנקיון את טוהר רוח הראב"ע ותום לבבו, ויברר כי לא הצדקה באמת תלונותיו עליו, כחוב המוטל על כל משכיל להפוך בזכות כל גברא רבה, עד כי שב גם הרב שד"ל וינחם על כי הפשיט כבוד הראב"ע מעליו — בכל זאת גם עגמה נפשי בקראי באגרות שי"ר, איך התאונן, על כי שפך גם עליו הרב שד"ל את

מרי שיחו, על גבר עמיתו ואוהבו, החכם הגדול שבדורו, עת לא אבה ללכת בעקבות שיטתו, בהתנגדו לאיזה דעה מדעותיו, אשר החזיקה לדבר אמת, לחדל מהנזר אחור אף בהלאותו איזה ראיה ומופת. כה הי' אדוק במשפטיו ודעותיו, והשתוממתי על המראה, בראותי כי כעס גם בחיק נבון כמוהו ינוח, אם כי ידע כמה זרה המדה הפחותה הזאת, ובפיו חוטר גאוה לחרף ולגדף גם את אוהבו על כי יזיד להיות בר פלוגתא לחלוק עליו, והנעלב שי"ר נשא וסבל גערתו וקיל רעמו, ודבר אליו רכות, נהג עמו כתלמיד עם רבו, הרב כמה קשה, והתלמיד כמה סבלן! אהבתו לא ס־ה ממנו, באשר נגלה בו כל המדות היקרות המצוינות אותו מכל זולתו, ויכבדהו בעבורן כאשר כתב א׳יו בעצמו. קשה ורך התאחדו, על כן נתק חבל אהבתם המקשרם ומאחדם.

(העברי גליון כ"ה) מרדכי בן-זאב בערנשטיין

Nr. XIV.

אגרות שי"ר וכו'.

המו"ל החכם הרשא"ג אשר הביא ברכה לאוצר הספרות העברית בהוציאו אור את "אגרות שד"ל" ז"ל בחמשה כרכים, נשאו לבו עתה לקרבה אל המלאכה להוצ־א גם "אגרות שי"ר" הוא הרב הגאון מהרש"ל כהן רפאפורט ז"ל, ג"כ בחמשה חלקים, וזה יצא ראשונה מכיל שמנה מכתבים רבי הכמות והאיכות שהריץ שי"ר אל רשד"ל. והנה למותר יחשב לדבר מתועלת המלאכה הזו. מי לא יודה כי רבה היא, ככל ענין שיצא מעטו של הגאון שי"ר, כן גם המכתבים אשר לפנינו בחלק ראשון זה מלאים חכמה רבתי, חקירות נכבדות מאד המפיצות אור על הרבה עניני ספרותנו. ביחוד יועילו המכתבים להבנת "אגרות שד"ל". ראוי הוא המו"ל הנכבד אשר כל אוהבי חכמת ישרון יתמכו בימינו במלאכתו הכבדה והכבודה הזו, למען יהי לאל ידו להוציא אור גם כל יתר החלקים מהאוצר היקר ההוא.

המו"ל ס"ע "המגיד"

Lyck den 22 Mai 1885.

Nr. XV.

Eranfurt A/M 1|6 1885.

Herr Gräber, dem wir die Veröffentlichung der höchst werthvollen litterarischen Correspondenz Luzzatto's verdanken, hat soeben das erste Heft der noch handschriftlich vorhandenen litterarischen Briefe S L. Rappoport's herausgegeben Dieselben viele wichtige und interessante Bemerkungen, namentlich über der Sohar.

Besonders gelungen ist der Nachweiss, dass eine Theorie des griechischen Philosophen Alexander von Aphrodisias in demselben unter dem Namen eines Rabbi Alexander mitgetheilt wird.

Dr. Adolph Brüll.

Nr. XVI.

Literary.

Eisig Graeber, who has already deserved well of the literary world for his publication of the Vesode' ha-torah and Hebrew correspondent of Professor Luzzatto, did of late valuable services again by giving circulation to Schaaré Ziyon and Iggeroth Shir. The former work is a short historico-chronological volume by

Isaac De Lattes who flourished in Italy (?) in the fourteenth century. The learned Salomon Buber of Lemberg has enriched the book with a preface and erudite notes. The latter work is the Hebrew correspondent of the celebrated Rapoport which Gräber had promised two years ago. The epistles of the great Rabbi of Prague are directed to his friend S. D Luzzatto. It is needless to say that both the subjects treated and the style employed commend themselves to the approbation of scholars. Rapoport's correspondance is being printed in five parts, the price of each three franks; but no price has been set on Schaare' Ziyon. Every one may give what he feels inclined.

Adress Eisig Graeber, Jaroslau, Galicia.

Philadelphia. Jewish Record.

Nr. XVII.

לבוב יום ב׳ י״ח סיון תרמ״ה .

אגרות שי״ר וכו׳. החכם המו״ל שתרנו לחרוץ משפט על אגרות הרב החוקר הגדול פאר עמנו וארצנו הגאון ר׳ ש״י רפאפורט ז״ל, שהחל להוציא כעת לאור לחלקים. אכן מאמינים אנחנו כי בשמוע קוראינו רק את השם הנכבד הזה יוצא מפורש מפינו לא יחכו עוד למשפטנו, כי מי לא ידע את חין ערך החכם הזה אשר באמת נוכל אנחנו יהודי גאליציה להתפאר בו ? החכם שי״ר ז״ל הי׳ אחד החוקרים היותר גדולים אשר קמו בתוכנו, ואשר נודע טובו בכל הארץ, עדי בחרה בו קהלת פראג להושיבה על כסא הרבנות, ואף גם זאת בהיותו חכם נמרץ עמדו רגליו תמיד על אדמת היהדות, בעת שקמו מתקנים חדשים אשר עשו בהיהדות פרנמטיא לסחור בה. ומכתבי איש גדול כזה ראוים המה באמת להקרא מאת כל היהודים הנפוצים על פני כל הארץ, כי המה יפיצו אור בהיר על הלך נפשו ומחשבותיו כאשר לא יעשו כל מאמריו וספריו שהדפים בחייו. וכן ראינו כי נוהגים כל עמי הארץ להדפים את מכתבי חכמיהם שכתבו לרעיהם ולמיודעיהם בימי צבאם עליו הארץ, ומדוע לא יעשה כן למכתבי חוקרינו המלאים תורה כרימון ? ורב תודה וברכה עלינו להשיב להי נרעבר נ״י אשר נטל על עצמו העבודה הזאת, ויוציא לפני שלש שנים גם מכתבי החכם שד״ל ז״ל אשר ברכה בם, וכעת ידפים גם מכתבי שי״ר ז״ל. מדי קראנו את שמונת המכתבים הנדפסים במחברת הראשונה הכתובים מידי החכם ז״ל בהיותו עוד מתגורר בעירנו לבוב שבענו רב נחת בדברי החכמה והחקירה הנאמנה עלי שדמות ספרותנו ואמונתנו. עדי לא יכולנו התאפק מלבקש את פני המו״ל הנכבד כי ימהר להוציא את יתר המכתבים לאור למען תברכנו נפש כל מביני עמנו .

בטוחים אנחנו כי כל נבוני עמנו ימהרו לקנות את המחברת הראשונה למען יהיה לאל יד המו״ל, אשר כסף תועפות אין לו. לבצע את אשר יזם לעשות לתפארת ספרותנו הקדושה .

המו״ל מ״ע המזכיר .

Nr. XVIII.

S. L. Rappoport's hebräische Briefe an S. D. Luzzatto (1833 — 1860) mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst Einleitung von Dr A Harkavy. herausgegeben von Eisig Graeber I Heft 74 Seiten 8° 1885

Herr Eisig Graeber, bekannt und hochverdient durch die gediegene Ausgabe der Schrift טל אורות und der Correspondenz S D. Luzzatto's hat durch die Veröffentlichung der Briefe Rappoport's

sich ein neues und bleibendes Verdienst um die jüdische Literatur erworben. Erst nach Veröffentlichung sämmtlicher Briefe Luzzatto's u. Rappoport's wird es dem Historiker meglich sein, ein endgiltiges Urtheil über diese 2 Geisteshelden zu fällen, bei denen es zur Wahrheit würde, dass der Norden in Süden sich vereinen können.

Einzelnes aus dissem reichhaltigen Hefte herauzubeben, wäre ein Unrecht an dem Uibrigen, sämtliche Briefe sind, um mich eines biblischen Ausdruckes zu bedienen כלו מקשה.זהב טהור Jeder wahre Freund der hebräischen Literatur, wird sich diese Correspondenz anschaffen, denn er fördert dadurch nur ein Bedeutendes sein eigenes Wissen und die Literatur des Judentuhms.

Dr. M. Grünwald Rabbiner

Pisek den 2 Juni 1885.

Nr. XIX.

Magdeburg den 4 Juni 1885.

אגרות שי״ר Acht Briefe von Rappoports an seinen congenialen Feund S. D. Luzzatto veröffentlicht H. Gräber aus Jaroslau. Er übt damit einen Act der Compensation und Ergänzung, wofür ihm der aufrichtige Dank nicht nur der zahlreichen Verehrer Luzzatto's und Rappoport's, sondern auch aller Freunde der jüdischen Wissenschaft gebührt. Mit der Veröffentlichung der Briefe Luzzatto's hatte H. Gräber nur eine halbe Arbeit geleistet. Er hatte damit stillschweigend die wissenschaftliche Verpflichtung übernommen, auch die Briefe Rappoport's durch den Druck zu veröffentlichen und zu vervielfältigen. Es gereicht dem Unternehmen zur besonderen Empfehlung, dass zwei kundige und berufene Männer, wie S. J. Halberstam in Bielitz und A. Harkavy in Petersburg ihm zur Seite stehen. Herr Halberstam hat sich der Mühe unterzogen, die Briefe Luzzatto's, auf welche Rappoport's Antwort erfolgt, genau zu citiren und auch für andere Piecen — soweit dies erforderlich — den Quellennachweis zu führen.

Harkavy's Einleitung liegt noch nicht vor, ist vielmehr als Beigabe für das letzte Heft der Briefsammlung in Aussicht genommen. Nach Lage der Dinge ist ein abschliessendes Urtheil über den Werth der Briefe noch nicht möglich. So viel können wir aber heute schon verrathen, dass diese Briefe ein ebenso reichaltiges, wie schätzbares, wissenschaftliches Material enthalten und Specialforschern auf dem Gebiete der hebräisch — biblischen und talmudisch — rabbinischen Linguistik, der Exegese, speciell der Targumkunde — mag der griechische Akylas oder der chaldäische Onkelos hier in Frage kommen — der Geschichte und philologischen Kritik die lohnendste Ausbeute ergeben. Sie werfen sehr beachtenswerthe Streiflichter auf die wissenschaftlichen Leistungen eines Luzatto, Zunz, Frankel, Jost, Geiger u. A Wir können heute unmöglich näher ins Détail eingehen Vielleicht bietet sich uns später ein Anlass, einzelne der interessantesten Piecen gesondert vorzuführen und sie auf ihren bleibenden wissen-

schaftlichen Werth zu prüfen. Soweit diese Briefe aber Herzensergiessungen betreffen, bezeugen sie wiederholt, dass die Worte: les extrêmes se touchent — nicht nur eine physikalische, sondern auch eine psychologische Wahrheit enthalten. Nach der ganzen Gemüths — und Temperaments — Anlaga platzen hier zwei polarische Gegensätze aufeinander und — merkwürdig genug — sie stossen sich nicht ab, sie ziehen sich an. Es gewährt einen eigenen psychologischen Reiz, den gluthvollen, leidenschaftlich übersprudelnden und überschäumenden Italiener Luzzatto, ein echtes, urwüchsiges Kind seines Landes und Klima's welches, wenn ihm die Zornesader anschwillt, was nicht selten und sehr oft ganz unbefugt geschieht, in der wogenden Erregung das Kind mit dem Bade ausschüttet immer und immer wieder an der Seite seines Antipoden, des bedächtigen, besonnenen, nicht leicht aus seiner Ruhe zu bringenden, hillelitisch milden und sanfmüthigen Rappoport zu sehen. Rappoport muss oft hart und bitter seinem zornglühenden Freunde, in dessen Adern heiss siedendes, italienisches Blut rollt, in's Gewissen reden. Man merkt es aber seinen Worten förmlich an, dass nur ethische Motive, die Rücksicht auf die wissenschaftliche Gerechtigkeit, die historische Wahrhaftigkeit und die ungeheuchelte, herzinnige Freundschaft seinen Worten das Pathos und den Feuereifer eines wohl gezügelten, nie zu weitgehenden Zornes verleihen. Alsdann steht man zumeist unter dem Eindrucke, dass der Ausbruch des Zornes den milden und sanfmüthigen Schreiber mehr aigriren dürfte als den an erregte und leidenschaftliche Herzensergiessungen mehr gewohnten Empfänger. Sie scheinen nie den Erfolg auf Luzzatto's Geist und Gemüht zu verfehlen, טובה תוכחת מגלה מאהבה מסתרת Wir können nach diesen Andeutungen das Unternehmen des Herrn Gräber nur mit unsern besten Wünschen begleiten und sehen der baldigen Veröffentlichung der anderen Hefte mit Spannung entgegen Möge es diesem Unternehmen an moralischen und materiellen Förderern und Gönnern nicht fehlen!

Sohrau O/S. Dr. Immanuel Deutsch.

(Literatur-Blatt Nr. 23. Seite 92 Jahrg. XIV.)

Nr. XX.

Revue Littéraire.

S, L. Rappaporti hebräische Briefe, an S. D. Luzzatto (1838 — 1860). Herausgegeben von Eisig Graeber.

C'est aussi en langue hébraïque qu'est écrite la correspondance de Rappaportaru S. D. Luzzatto, dont M Eisig Graeber vient de nous donner la première livraison

Jl y a trois ans M. Graeber publiait les lettres hébraïques de Luzzatto. Rappaport a été un des correspondants les plus actifs du célèbre hébraïsant de Padoue, et beaucoup de lettres de ce dernier ne se comprennent que par celles de Rappaport auxquelles elles répondaient.

Ce n'est pas là la seule raison qui a engagé M. Graeber à publier les lettres de Rappaport On sait que l'illustre rabbin de Prague était un érudit profane et un des plus grands connaisseurs de la littérature hébraïque Ses lettres sont un témoignage éclatant de sa vaste science, et elles traitent des questions qui ont, pour les amateurs de la littérature hébraïque la plus haute importance: il eût été dommage que ces trésors d'éruditions restassent cachés. M. Graeber a reçu beaucoup de félicitations pour sa publications de la correspondance de Luzzatto, mais il en a tiré peu de profit matériel. Espérons que la correspondance de Rappaport lui procurera non seulement des éloges stériles, mais une récompense plus palpable de ses laborieux efforts.

Isaac Lévy.
Grand rabbin de Vesoul.

(Archives Israélites Nr. 25 Seite 195 18 Juin 1885).

Nr. XXI.

אגרות שי"ר. לא הרי ספר כהרי אגרת; המחבר אשר יכתוב ספר להדפיסו ולהפיצו ברבים, הנה יראה למצוא בו חן בעיני רבים, ועל כן יסתיר כמה פעמים דעותיו הפרטיות, יסכים לדעת הקהל, יכתוב ספרו באופן אשר לא ירגיז מנוחת העם בידעו כי הספר הנדפס הנהו כהפקר אשר כל קוניו יזכו בו ובדעותיו ויהיה כרשות הרבים אשר יד כל אדם ממשמש בו; — לא כן האגרת אשר יכתוב איש לרעהו אשר רק לאדם פרטי נכתב ואשר לא יירא הכותב מחמת מקנאיו ומבקריו, בו יתן את דעותי כ מ ו ש ה ן, ובו נגלה את דברי הכותב בלי כל מסוה על פניהם.

בזאת ובעוד אחרת תבדל ותפרד האגרת מן הספר: המה אשר הספר ידון אך בדבר אחד, יעמיק בחקירותיו יפלפל, יבאר ויפרש או ישיר שירים או יספר ספורים, וידבר אך בדבר נושא ספרו ומטרתו אשר הציב לו המחבר מבלי נטות אל דברים הנוגעים לחייו, למצבו הפרטי או גם למצב העם אשר בקרבו הוא יושב, — תחת זאת נמצא באגרת — אף אם יהיה נושאה דבר חכמה ותורה פלפול ובקרת — גם דברים צדדים דברים אשר מהם נלמד לדעת גם דרכי חיי הכותב גם דרכי החיים של עמו וארצו גם מצבו וגם השקפותיו הפרטיות בנוגע לדברים שאין גוף האגרת תלוי בם; ושם הם יהיו חמר לדברי ימיו בפרט ואולי גם לדברי ימי עמו וארצו בכלל.

בבחינה הזאת נשקוף היום על פני ההקדמות הגדולות אשר כתבו הרבנים בדורות שלפנינו לספרי פלפול ושו"ת אשר חברו, כי בדרך אגב ונראה כתבו שמה דברים רבים אשר יועילו לנו היום רב יתר מן עקר ספריהם, אשר רק לפלפול מגמתם.

ועל כן שמחנו היום לקראת האגרות אשר יוציא לאור ה' גרעבער מסופרי ישראל המפורסמים מאד בדור שלפנינו ומשנה שמחה שמחנו לקראת „אגרות שי"ר" אשר המחברת הראשונה מהן מונחת עתה לפנינו; הן אם גם שבחו הרבה מאד בעד „אגרות שד"ל" (חמשה כרכים) אשר הוציא ראשונה לאור — הנה יתר שאת להמכתבים הנוכחים מאת הרש"ג ש"ר, בבחינת מעלת המכתבים בכלל על פני הספרים, אשר זכרנו. הן חיי שד"ל נודעו לנו, ומה גם כי בחייו לא מצאנו את השנויים הגדולים את התפתחותו בעצמו והתפתחות היהודים בארצו כאשר נראה כל זה בחיי ש"ר. ה' רפאפורט נולד בגאליציה בעת חשכה מאד, כאשר גדל ורוחו בקרבו עוררהו לדרוש בחכמה, ורוח בקרת עזה הוציא מאוצרות תבונתו, החלו הרבנים והחסידים לרדפהו עד ח ר מ ה הורידו לחייו ויגזלו את פת לחמו, והוא הוסיף העמיק חקר ובקרת, וחכמים רבים נהרו לאורו מאד. בין כה וכה נהפך עליו הגלגל וישנה מצבו מאד: הוא היה לרב בעיר טארנאפאל ויעלה עוד מעלה ויהי לרב בעיר פראג הבירה, מצד אחד הוטב מצב חייו, ומצד השני הורע כחו בבקרת, כי רבנותו גדרה מעט בעדו, ורבות מדעותיו בנער מחמת הפעם כעב. הדבר הזה עוררה בקרת חדה כנגדו, לא כבקרת „רשביה"

ובעלי „הכוחים" בימי נעוריו, כי אם בקורת רעיו וידידיו מלפנים ואשר אחד אחד כבדו שמו בעד מאמריו הראשונים, הוכרחו עתה לצאת נגדו יען כי כבר היו הם המנוקרים מאתו, ואשר שפך עליהם בוז ולעג כאלות וחרפות (ראה מאמר שי"ר במחברת „ישרון" (ח"ב) ועוד ומאמרו של ר"א גייגר „החלוץ" ד') כי באמת התיצב על דרך אחרת בימים האחרונים, ואמת אשר בשנת תקצ"ב חרה לו מאד על אשר כתבו השד"ל „לשוכא תושיה להלאם בה" ויתמרמר נגד הדבר הזה (מכתב ג' במחברת הזאת) ובעוד שנה (תקצ"ד) הכהו משחר למוסר את אזני שד"ל כי הוציא מפיו דברים רעים על חכמי ישראל וכותב „ועד כמה פעמים אני משביעך בל תשלח לשונך חפשי ואיך כשמרו חז"ל בדבר הזה והזהירו מאד על הוצאת דבר מגונה מפה" כו' (מכתב ה' לפנינו אות ג'), — תחת זאת הרבה הוא עצמו בסוף ימיו לחרף ולגדף מאד.

ועל כן אמרתי כי גדול יהיה הקבוץ הזה (מכתבי רש"יר) גדול באיכותו וגדול לדורשי תולדתו ותכונת רוחו. הן המכתבים האלה המה מכתבים פרטים אשר לעתים הוציא את רוחו בהם ואת דעותיו נראה במו ערומות כיום הולדן, המכתבים האלה נכתבו בשנות שונות מן שנת תקצ"ג (עוד טרם היה לרב) עד שנת תר"ך (בהיותו כבר בפראג), ועל כן נוכל לראות בהם גם את שנית רוחו בכל משך הזמן הזה, גם את מעברו מדעה לדעה וכמעט מקשות לרכות.

אמנם כי מכתביו אלה יעלו בקרבם רב תורה וחכמה, בקרת ומדע, ובאלה תרויח גם הספרות רוח רב מאד, כי במו נראה זה כחו לבקרת, ושכלו החד במה שנוגע לחקירת דברי הימים ותולדות אנשי שם. על מכתבים ספרותים אשר בין רשד"ל ובין רשי"ר נוכל להמליץ במאמר רב חמא ברבי חנינא: „מה ברזל זה אחד מחדד את חברו, אף שני תלמידי חכמים מחדדים זה את זה בהלכה" (תענית ז' א'), ורב תודה וברכה ירחש לב כל אוהב עמו ודורש טוב לספרותו להמו"ל אשר אמנם יעשיר את ספרותינו בספרים טובים ומועילים כאלה, וראוי ונכון לתמוך בידו למען אשר יוכל להוציא לאור גם את יתר המחברות, כאשר הבטיח.

בנוגע למכתבים האלה בערכם הספרותי נדבר עליהם כאשר יהיו כלם למראה עינינו.

ר. א. ברודס.

Lemberg den 7. August 1885.

Nr. I.

לכבוד החכם היקר כהר"ר שאלתיאל אייזיק גרעבער. מוציא לאור אגרות שד"ל בתבונה וחריצות שלום וברכה !

הן באו לידי זה אחר זה שתי מחברות מאגרות שד"ל ומכתבך הגלוי 10. 8. 82 ויען קראת בשמי, הנני נותן לך אלף תודות. כי זכרתני ולא שכחתני. ראיתי שני חלקי „האגרות" באמת כלולים בהדרם, ואשמח, כי זכרתי ימים מקדם, שנות עלומי, כאשר הייתי בין היושבים לפני שד"ל ז"ל, אשר היו שותים בצמא את דבריו, ועברו לפני העתים אשר הייתי יושב בחדר המדרש של מורי ורבי נ"ע, וראיתיו כותב כמה וכמה מהמכתבים העתידים לצאת לאור ע"י חריצותיך, ולא אחת ולא שתים אחרי קראי את המכתבים שונים אשר בילקוטי אמרתי בלבבי: מי יתן בספר ויחקו הדברים האלה בעט ברזל ועופרת. ועתה אמנם זכיתי לראותם מקובצים יחד בסדר הגון ונעים, והנם יקרים לי מזהב ומפז. ואשימם תמיד לנגד עיני, כי לשם שד"ל ולזכרו תאות נפשי.

ודע יקירי, כי יתרון מלאכת שד"ל בכל כתביו ומאמריו הוא בעיני, שהם חתומים תמיד בחותם האמת כאשר היה בלבבו הטהור. וזה לך האות כי לא היה לשד"ל לא סוד ולא דבר סתר עם אוהביו ותלמידיו, וכאשר ישבנו בחדר מדרשו, כל הספרים חדשים גם ישנים אשר בגנזיו, ואשר שלחו לו אוהביו הרבים מקצות הארץ, וגם המכתבים אשר הריצו אליו ידידיו ומכיריו מכל המדינות היו פתוחים לפנינו, ולפעמים הוא בעצמו נתן בידינו האגרות אשר הכין בעטו עט סופר מהיר, וקרינו וטעמנו מדבש מליצותיו, והתענגנו על יוקר הענינים המדוברים בהם, ועל רוחב החכמה ועומק הבינה הנראים מבין שורותיו, וכמה פעמים נתוכחנו עמו על

תוכן אמרותיו, וכל כך היה שד״ל אוהב ודורש את האמת, כי כשעלה ביד אחר מן הטוענים נגדו לברר כי אתו המשפט, הוא לא חס על יגיעו ולא על זמנו, ועזב כמה שכבר כתב ושנה דבריו ותקן עמוד ושנים כפי האמת אשר בלבבו אחר הויכות, והיה ג״כ תמיד אומר דבר בשם אומרו. האין זה טוהר-לב וחקירת-המדע באמונה ? אשר על כן מכתבי שד״ל אל אוהביו ומיודעיו יקרים המה מכתם אופיר, ואי אפשר שלא ימצאו חן בעיני כל קוראיהם. ואני אומר לך חזק ואמץ, ואצפה לראות במהרה שאר החלקים כאשר הבטיחני ידידי החכם המליץ דר. ישעיה לוצאטו בנו של שד״ל.

ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום כנפשך וכנפש מוקירך ומכבדך הכו״ח פה טורין ר״ח אלול תרמ״ב לפ״ק.

הצעיר משה הלוי עהרענרייך.

Nr. II.

בע״ה פה ראמסגט יום ב׳ ו׳ לחדש רחמים התרמ״ב לברי״ע.
שלום וברכה על ראש הרב וכו׳ מו״ה שאלתיאל אייזיק גראבער נ״י
בק״ק פרעמישלא יע״א.

יקבל רצוף תוך מכתבי זה את מנחת כספי שלש לירא שטערלינג L. 3 אשר הרימותי לו על דבר שני ספרי אגרות שד״ל, כל אחד יכיל חמשה כרכים, אשר אמר להוציא לאור ויהי נא חסדו להודיעני דבר להיות לי לעדה כי בא כסף הנ״ל בטח לחומותיו. יכתבהו ויחתמהו ה׳ לאלתר בר״ה הבע״ל לחיים טובים ונזכה כלנו לחזות ישועות ה׳ בשובו לרחם על שארית ישראל.

כאות נפש המעתיר בעד טוב עמו

Moses Montefiore.

Nr. III.

ב״ה יום ג׳ כ״ח אלול סמוך לשנת כתבנו לחיים טובים לפ״ק.
ה׳ ישפות שלום לכבוד הר״ר אייזיק גרעבער.

קבלתי חלק א׳ וב׳ מהאגרות שד״ל אשר מעכ״ת העלה והביא על מזבח הדפוס, יישר כחו וחילו להוציא לאור את החלקים האחרים — ובמוסגר יקבל מעכ״ת עשרה זהובים בעד כל החלקים ובברכת השנים הנני נאמנו
ה״ר נפתלי בלאאמ״ו הרה״ג מהרנ״א הכהן נר״י.

Nr. IV.

Gr. Kanisza 3. 8 1882.

Sehr verehrter Herr!

Die אגרות שד״ל haben mich sehr erfreut, nehmen Sie mein herzlichen יישר כחך für die Bemühung der Herausgabe dieser vorzüglichen Arbeiten. Sende vorläufig flr. 3.

Sam. Goldmann.

Nr. V.

Le Grand-Rabbin Paris, le 9 Aout 1882.
de Paris.
17. Rue St. Georges.

לכבוד האדון היקר כהור״ר שאלתיאל אייזיק גראבער שלום וברכה!

קבלתי את שני החלקים הראשונים מאגרות שד״ל אשר הוצאת לאור ושמחתי בם. והנה שולח אני בזה לאדוני מאה פראנק כאשר הבטחתי, ולו תגמור בטוב את המלאכה מלאכת שמים אשר החלות.

הק׳ צדוק הכהן

Nr. VI.

Paris 14. Aug. 1882.

Werther Herr!

Als ich jetzt von England abwesend bin, werde ich Ihre Werke nicht erhalten bis meinem Zurückkehr. Ich hoffe das Publicum wird es gut annehmen, und sich über Luzzatto's Correspondenz recht sehr interessiren.

Es ist mir leider unmöglich mich als Gönner der hebräischen Literatur vorzustellen, doch für dieses Werk habe ich viel Vergnügen Ihnen L. 4 einzuschliessen.

Mit besten Grüsse Ihr Ergebener

F. D Mocatto.

Nr. VII.

בשם ד' יום ד' עשרה בטבת תרמ"ג פה ווילנא

לכבוד איש יקר חכם וסופר מוהרש"א גרעבער נ"י

הנני להודיעו אשר השתי חוברות מאגרות הרשד"ל נ"ע לנכון הגיעוני. ובהמעט אשר קראתי בהן רויתי נחת ועונג רב, כי כל דבריו בהשכל וכסולת נקיה. ואמנם אנכי אשפט כי האגרות הן הנה לא כאשר יצאו מעטו בעת אשר כתבן, כי אח"ז עשה בהן תיקונים והוספות. —

והנני מוכן לקבל גם את החוברות הבאות בספ"י ונפש חפצה. כי הנה חמודות לי. מוסגר בזה יקבל אנ"ו ע"ס שני רו"כ

הנני אוהב תורה וחכמה ושוחריהן

מתתיהו שטראשון

Nr. VIII.

Le Grand-Rabbin Paris, le 16 Aout 1882.
de France
14. Place des Vosges.

החיים והשלום אל כבוד החכם הנכבד מוציא לאור חבורים מחכמים ומפיץ חכמה בקרב עם ישרון כש"ת מוהר"ר אייזיק גראבער נ"י.

חכם נכבד! מכתבו היקר בצירוף ספרי שד"ל ז"ל הנחמדים באו לידי לנכון — ואין הקב"ה מקפח שכר כל בריה, וגם אני לא אקפח את שכרו שכר עמלו ויגיעו אשר עמל ויגע להוציא לאור עולם את מכתבי שד"ל הנחמדים מפז, ואני שולח לאדוני לוטה בזה סך 40, ארבעים פראנק בצירוף העשרה פראנק אשר נתתי לכסף קדימה יעלה לסך 50 פראנק. כפי אשר חשבתי כתכתי וחתמתי בעת צאת המכתבים לאור — והיה זה שלום וברכה לאדוני ולכל אשר לו כחפצו, וכחפץ מוקירו ומכבדו כערכו הרם

Isidor.

Nr. IX.

Chicago, 28 November 1882.

אדוני! הנני מוציא את עצמי מחויב להודיע לכבודו היקר שקבלתי לנכון ח"ג מן הספר הנחמד "אגרות שד"ל". ושמחתי עד מאד על קבוצת מכתבי שד"ל ז"ל. כי לשונם לע צח ונקיה ורעיונותיהם רעיונות טהורות ונשגבות וכולם מלאים דברים מועיל ומחוכמים, דברים המיוסדים על אדני החקירה האמתית. והלואי שיש ביד אד

המדפים להוציא לאור את החלקים האחרים בענלא ובזמן קריב! כי בלי ספק רבים מבני עמנו חשקו בדברי המנוח שד״ל, וישמחו אם יראו את הספר בשלמותו.

בברכת שלום וחיים והצלחה הנני עבדך המוקירך

Dr. B. Felsenthal.

Nr. X.

גאנינדז דען 9 דעצעמבער 1882.

כבוד המשכיל השלם מוה' אייזיק גראבער

החלק השני מהאגרות שד״ל קבלתי, וכאשר כתבתי במכתבי הקידם כן אמלא דברי, ויקבל נא בזה 5 רו״כ עבור החמשה חלקים מהאגרות שד״ל, ויהיה כמוכו לשלחם לי בלי עיכוב, אקוה אשר ימלא בקשתי

ממני החובב שפת עבר כהן נוצרי קאנאניק

יוסף מאלישעוויץ

Nr. XI.

ב״ה פראג יום א' משפטים תרמ״ג

לכבוד החכם מוציא לאור תעלומות החכמה ה״ה הרב אייזיק גרעבער נ״י.

קבלתי אגרות שד״ל ד' חלקים אשר יצאו לאור להאיר במתנה בני ישראל על ידו, ושמחתי מאד בסגולה יקרה פרי חכמת לב מאדם הגדול שמו לעולם לברכה יזכר שד״ל. ותורה יתנו לו כל דורשי תושיה ומדע, כי באמונה רבה פעל ועשה מלאכתו מלאכת הקודש. הספרים האלה יבואו בתוך אוצר הספרים בעדתנו (געמיינדע ביבליאטהעק) ואקוה שבקרב הימים גם החלק החמישי יצא לאור, ונא לא יאחר לשלחו הנה. דברי מכבדו נתן נטע ד״ר גרין

Nr. XII.

Hanover 2 Febr. 1883.

Geehrter Herr!

Zu dem Empfange Ihrer Sendung mich bekennend sende ich Ihnen anbei 10 Mark. Ich wünsche Ihnen von ganzem Herzen den besten Erfolg in allen Ihren literarischen und sonstigen Unternehmungen. Durch die sorgfältige Edition der Luzzattischen Briefe haben Sie sich ein grosses Verdienst in die jüd. Sprachwissenschaft erworben.

Ihr Ergebener

Stiftsrabbinner Schiffer.

Nr. XIII.

Luzzatto, S. D. אגרות שד״ל Iggarot. Hebräische Briefe, gesammelt von seinem Sohne Is. Luzzatto herausgeg. v. Eis. Graeber 2 Bde. 8. Przemyśl 1882 (X, 312 S. 6 fr)

Die Sammlung, welche aus 5 Heften bestehen soll, hat an David kaufmann einen begeisterten Vorredner nnd durch Gräber eine schöne Ausstattung gefunden.

Man mag hier manches Ueberwundene oder Widerspruch Provocirende finden; aber der Briefwechsel des feinsinnigen und eleganten Hebraisten bietet genug des Musterhaften im Ausdruck und einen Einblück in die rege Innerlichkeit des fruchtbaren

Schriftstellers. Die Briefe dürfen in keiner hebr. Bibliothek fehlen. Mehr, wenn das Buch hoffentlich bald., vollendet vorliegt.

Dr. Steinschneider.

„Hamaskir (XXI Jahrgang) 15. März Seite 122. 1883."

Nr. XIV.

Nowomoskowsk 18 $^{14}/_{15}$ 1883.

להמעשיר ספרותנו בספרים יקרים ומועילים והמוציא לאור "אגרות שד"ל„ זכרונו לברכה הרשא"ג נר"י.

השלש חוברות "מאגרות שד"ל„ באוני אל-נכון ; ובברכי ברכת הנהגין על המונמר, ובהשיבי לכבודך את תודתי' וברכתי בגלל "המנה„ הטובה ותיפה שהגשת לכל חובבי שפת קדשנו וסופריה וגם אלי בעל הטורים האלה — ביום שמרבין בו שמחה הוא יום הפורים — הנני חָש להָריץ לידך שלשה שקלים בשטרייא כסף רוסיא (3 R) — מחיר החוברות הנזכרות, ומקרב לבי אבוא לברכך כי תזכה לזכנו ב י ת ר ספרי גאון דורנו שד"ל, המתנוססים עוד בכתובים בידי בנו הנכבד, היודע להוקיר וליַקר את ערך מעלתו וגדולתו של אביו ז"ל ; והלא אז — אם תופיע נהרה על היתֶר — יזבחו לך זבחי תודה וברכה — בצירוף רַצי כסף — כל מוקירי ישראל אשר בתוכה אתכבד גם אני

דו"ש ומוקירך חיו"ג

Hofr. Gurland.

Nr. XVI.

Lemberg den 15 Mai 1883.

Herr Eisig Gräber aus Przemyśl hat die noch unedirten Schriften des berühmten gelehrten Rabbiners S. D. Luzzatto in seinem Verlage erscheinen lassen und hat keine Kosten gesparrt, um diese Werke würdig auszustatten. Die jüdische Literatur ist dadurch bedeutend bereichert worden, und der geehrte Herr Herausgeber verdient darum allgemeine Anerkenung. Ich erlaube mir, darum die erwöhnten Werke bestens anzuempfehlen und meine vererten Brüder und Bekannten zu ersuchen, durch Abnahme dieselben den verdienstvollen Herausgeber gebührend zu untestützen.

Rabbiner B. Löwenstein.

Prediger.

Nr. XVII.

Durch die Herausgabe der 301 hebr. Briefe des sel. S. D. Luzzatto **אגרות שד"ל**, 5 Bände Przemyśl 1882) hat sich der gewissenhafte und opferfreudige Verläger Eisig Gräber ein hervorragendes Verdienst um die jüdische Literatur erworben. Denn ..les, was S D. Luzzatto geschrieben hat athmet volle Wahrheitsbe und zauberhafte Anmuth, trägt in sich einen unvergleichlin wissenschaftlichen Ernst, ohne je langweilig zu werden. Und ..lch ein Schatz von Kenntnissen offenbart sich vor unseren Augen diesen bis jetzt unedirten Briefen! Ehrfurcht gebietend tritt da f der grosse Gramatiker besonders in der Erlaeuterung der hebr. .onymik, der trefftliche Exeget, der gründliche Literarhistoriker,

der fleissige Geschichtsvorscher, der logische Denker und der liebenswürdigste Mensch. Seine Aufsaetze tragen den Stempel der Natürlichkeit und Schlichtheit, Offenheit und Ehrlichkeit vereint mit Milde und Sanftmuth werden überall wahrgenommen. Und selbst wo er irrt, ist S D. Luzzatto in so hohem Grade anregend dass er zwingt, nach dem Richtigen zu suchen. Dazu ist di Darstellung aussergewöhnlich anziehend, weil schlicht und ungekünstelt. S. D. L. war ein Meister des hebr. Styls Gesammelt sind diese Briefe vom Sohne des Verewigten Dr Isaias Luzzatto Herr Dr. David Kaufmann, Professor im Rabbinerseminar zu Pest, hat das Inhaltsverzeichniss verfasst. Auch der rühmlicht bekannte S. I Halberstamm hat interessante Anmerkungen geliefert. Wir wünschen dem Buche einen bedeutenden Leserkreis und grosse Verbreitung, damit auch der strebsame und uneigennützige Herausgeber seine Kosten herausschlagen könnte.

Lemberg 27 Mai 1883. **Rabbiner Dr. Kobak.**

Nr. XVIII

Halle 8. I. 1884.

Dr. Richard Gosche ord Professor an der Universität, empfiehlt Herrn Eisig Gräber's Ausgabe die Briefe Samuel David Luzzatto's auf dass angelegentlichste

Gosche.

Nr. XIX.

Herrn Oberbibliothekar Dr. Hartwig empfiehlt die von Herrn Eisig Gräber herausgegebene nachgelassene Correspondenz Samuel David Luzzattos, die von wissenschaftlichen Interesse ist, zur Anschaffung für die könig. Bibliothek..

Halle 8 Jan. 1884. **Schlottmann.**

XX.

Dr M. Isler (Director der Stattbibliothek in Hamburg) empfiehlt Herrrn Director Eysenhardt dem Herrn Gräber aus Jaroslau in Galizien Luzzatto ist ein hervorragender Gelehrte im Fache der neuhebräischen Litteratur.

Die Sammlung seiner Briefe wird von Schlottmann und Gosche in Halle, und Delitsch in Leipzig warm empfolhlen.

Hamburg 7 März 1884. **Dr. Isler.**

Nr. XXI.

Légation Impériale du Brésil.

Berlin le 12 Aout 1884.

Monsieur.

Je suis chargé de vous faire part que la lettre écrite en erabe que vous avec adressée à Sa Majesté l' Empereur du Brésil est parvenue à sa haute destinatien. J'ai reçu aussi l'ordre de vous transmettre les remerciments de Sa Majesté

En m àcquittant de cette commission, jè vous offre làssurance de ma considération distinquée.

Baron de Jaurú.
Ministre du Brésil.

Prenumérations-Verzeichniss

der geehrten

Herren Prenumeranten

alphabetisch geordnet

Amsterdam

Montecinos D.
Roest M. Mz. (2 Ex.)

Ancona

Rabb. Tedeschi R.

Altona

Dr. Loeb

Berlin

Dr. Apolant S.
Dr. Berliner A. (2. Ex.)
Dr. Cassel D.
Dr. Cohn S.
Cultusgem. Bibliothek
Dr. Egers J.
Dr. Frankl P. E.
Dr. Hildesheimer Is.
Hamburger Jakob
Prof. Lazarus M.
London H.
Levy M. G. (Banquier)
Dr. Meybaum Siegm.
Prof. Strack H. (2 Ex.)
Dr. Ungarleider Rabb.

Budapest

Prof. Bloch M. für Semin. Bibl.
Herzog Emanuel.
Prof. Kaufmann D.

Breslau

Dr. Drachmann B.
Dr. Joel M.
Dr. Rosin D.
Dr. Zuckermann A.

Babica

Tuchmann Chaim

Baltimore

Rev. Kaiser A.
Dr. Salo Rev.
Dr. Szold B. Rev.

Bristol

Simmons Henry Esq.

Beuthen

Gotthelf Josef
Nothmann S.
Dr. Rosenthal F.

Boston

Alfred A. Marcus (2 Ex.)

Brody

Dr. Herzel P. Director.

Bielitz

Halberstam S. J. (5 Ex.)

Borsa

Fisch Benzian

Bruchsal

Dr. Eschelbacher J.

Broadstairs

Dr. Loeve L. (2 Ex.)

Chicago

Dr. Felsenthal B.

Colmar i/E.

Dr. Wolff Z.

Czernowitz

Dr. Igel. L. E.

Corfu
Levy M. G. Grandrabb. (2. Ex)

Cassel
Dr. Prager

Copenhagen
Prof. Wolf A.

Dresden
Auerbach M
Dr. Landau M. W.
Zeitlin A H.

Düsseldorf
Dr. Wedell Abr.

Dirschau
Dr. Nordheimer

Danzig
Dr. Werner C.

Drohobycz
Lauterbach S

Eger
Popper S. Predig.

Elbing
Dr. Kopfstein

Elwanowitz
Eisler L. Rabb.

Frankfurt A/M.
Baron W. von Rothschild
Hirsch Fischel (5 Ex)
Dr. Horowitz S
Kirchheim Raphael.

Florenz
Prof. Castelli D.

Genf
Wertheimer Grandr.

Ganindz
Maliszewicz Jos. Kanonik

Gr. Kanisza
Goldmann Sam.

Houstin
Voorsanger J. Rev.

Hanau
Una L. Director

Hannover
Dr Gronemann S.
Kaufmann J.

Halberstadt
Dr. Auerbach S.
Cohn Salom.
Hirsch Gebr. (Banquier)
Hildesheimer A.
Petuchowski Jos.

Hamburg
Cohn B. H. (Banquier)
Dr. Margulies S.
Stern A. Oberrabb.
Slutzki D.

Hildesheim
Dr. Guttmann J.

Heidelberg
Prof. Leser
Prof Merx
Dr. Sondheimer

Jena
Prof. Siegfried

Karlsruhe
Dr. Schiffer

Königsberg
Dr. Bamberger (3. Ex)
Birnbaum E
Feinberg (Bknquier)

Konitz

Dr. Roth

Krotoszyn

Daniel S.

Kiew

Dubzewitz A. B. (10. Ex.)

Kattowitz

Dr. Kohn J.
Wiener Salom.

Kalwaria

Rittenberg Is. (2. Ex.)

Krakau

Faust A. (25. Ex.)

London

Lord Rothschild (4. Ex.)
Dr. Adler H.
Dr Ascher A.
Ascher B. H. Rev.
Adler Marcus
Dr. Friedländer M.
Hast M. Rev.
Montefiore Moses Bart (2. Ex.)
Mocatto F. D (5. Ex.)
Montagu Sam. Esq.
Montefiore Elande
Prof Marks Rev.
Meisels J S. Rev.
Zedek Kohn Josef. Rev.

Liverpool

Dr. Pollak Jos.

Leipzig

Prof. Delitsch F.
Dr Goldschmidt A. M.

Lemberg

Buber Salomon
Dr Loewenstein
Rappoport D.

Mailand

Prof. Graziadi Ascoli

Mantoa

Mortara M. Rev
Dr. Vivanti Guglielmo

Mainz

Dr. Lehmann
Dr. Salfeld

Manchester

Harris Ephraim
Simmons L. M. Rev.
Dr. Salomon B.
Prof. Theodores
Valentine J. H. Rev.

Moskau

Wisotzki W.

Marseille

Weyl Jonas Grandr.

Modena

Jona Salomon Rabb.

Nürnberg

Dr. Ziemlich B.

Odessa

Kohn Daw. (4. Ex.)

Oxford

Dr. Neubauer A

Posen

Dr. Bloch P.
Dr. Rahmer (Banquier)

Portlant

Dr. Bloch J. Rev. (2 Ex.)

Pr. Stargard

Dr. Brann Is.
Goldfarb I.

Pless

Dr. Brann M.

Paris

Alliace Isr. Univ.
Prof. Derenbourg J.
Isidor L. Grandr.
Kahn Zadoc Grandr.
Societe Études Juives

Philadelphia

Dr. Hirsch Rev.
Dr. Jastrow Rev.
Morais S. Rev.
Salzberger D.

Prag

Prof. Grün N.
Dr Hirsch M.
Prof. Kaempf S
Lieben Koppelmann

Parma

A. Pietro Perreau

Padova

Dr. Luzzatto Is.

Potsdam

Dr. Cohn T. Rabb.

Przemyśl

Mieses Osias

Rotterdam

Dr Ritter Oberrabb.

Roma

Dr. Ehrenreich L.

Schrimm

Dr. Tietz H.

St. Petersburg

Dr. Harkavy A. (10. Ex.)

Strassburg

Prof. Barak für k. Landes-Bibl

Saluzzo

Bachi N. Rev.

Tarnovitz

Dr. Bassfreund

Triest

Melli S. R. Oberrabb. (2. Ex)

Trebitsch

Dr. Pollak S.

Torino

Prof. Ghiron Rev.

Thorn

Dr Horowitz L.
Kalischer Louis Banq.

Tabor

Dr. Kroberg N.

Venedig

Luzzatto Leone Rabb.
Porto Coen M. Rabb.

Villmington

Dr. Mendelsohn S.

Wissenbourg

Cerf Henry (Banquier.)

Warschau

Synagogue Bibliotheka

Wilno

Straschun Mathais

Wien

Allianz Israelit
Cultusgem. Bibliothek
Deutsch J. Director
Fuchs Rudolph
Dr. Güdemann M.
Dr. Jellinek A.
Lippe Ch. D. (20. Ex.)
Pineles S.
Dr. Rappoport Arnold

Wiesbaden

Dr. Adler Landesrabb.

הודעת המו״ל

המבוא והשער הכללי, ההערות ולוח המפתחות

מאת הח׳ הגודע מוה׳ ד״ר א. הרכבי נ״י. תצאנה לאור איה״ש בחוברת מיוחדת בימי הקיץ הבא כפי חפץ החכם הנ״ל ובעת צאת החוברת הזאת לאור, אשלחה לכל חותם וחותם חנם אין כסף והנני נותן בזה את תודתי לכל החותמים היקרים אשר תמכוני במשען כסף תהי משכרתם שלמה מאלהי ישראל.

צד	191	שורה	4	מלמטה	: המנחי אשר נהר	צ״ל	החייזי אשר כתב
״	״	״	5	״	: הימני	״	סימני
״	״	״	2	״	: יצקת	״	יצחק
״	192	שורה	20	מלמעלה	: אדוני ועיני	״	אדוניו עיני
״	״	״	21	״	: יבא	״	בא
״	193	״	9	״	: הסופר	״	הסוחר
״	״	״	14	״	: כדת	״	בדת
״	״	״	4	מלמטה	: פרט	״	פשוט
״	194	״	13	״	: משכתות	״	משבתות
״	195	״	20	מלמעלה	: בכמנא	״	באשכנז ?
״	196	״	3	״	: אמער (?) (הכ״י של מכתב זה נאבד בדרך לכן לא יכלתי לתקן)		
״	״	״	1	מלמטה	: סמול	צ״ל	סהל
״	200	״	3	מלמעלה	: שכחתי	״	למדתי
״	״	״	13	מלמטה	: אז	״	או
״	״	״	2	״	: לשרח	״	לשלם
״	201	״	9	מלמעלה	: תשנה	״	תשכח
״	202	״	21	״	: לי	״	לו
״	203	״	15	״	: לכלי	צ״ל	לבלי
״	204	״	11	״	. ותקרא	צ״ל	וחקרא
״	״	״	16	מלמטה	: חשוב	צ״ל	יחשוב
״	210	שורה	15		: מאוביה	צ״ל	מאותביה

לצד 218 ״ 4 מלמטה : במ״ש הרב ז״ל וכותב כן לפני חכמי העמים במ״ע, נשמט החערה מהח׳ שזח״ה וצ״ל : כוונתו למ״ש גייגר במ״ע של דייטש מארגענלענדישע געזעללשאפט כרך י״ב עמוד 365 ועי׳ מה שהשיב עליו החכם ר׳ רפאל קירכהיים במ״ע הנ״ל כרך י״ג עמוד 281

צד	224	שורה	3 וגם 5	מלמטה	גיזיניום	צ״ל	גיזיניוס
״	״	״	6	״	: וגירוניטום	צ״ל	והירונימוס
״	225	״	10	״	: בבנציקלופידיא	צ״ל	בענציקלופידיא .
״	227	״	4	״	: כאשד	צ״ל	כאשר
״	229	״	1	״	: למורי	צ״ל	למודי
״	234	״	1	מלמעלה	: מייוצתנ	צ״ל	מצויינת
״	״	״	12	מלמטה	: הזת	צ״ל	הזה
״	238	״	17	״	: תדרש	צ״ל	תדרש

בשבלי לקט (סי׳ י״א) מקוטעים ומשובשים, והם נצרכים לי מאד יעויין תולדות הקליר (ריש הערה 19) .

אם תריץ אגרות עוד אל הרופא הנבון די לא ווּאלטא (ואם לא לא אטריחך בשום אופן) תכתוב למעני אודות המחזור כ״י הנודע לך כי נמצא למכור שם אצל איש אחד, והוא רוצה סך רב י״ד ריינישׂ כסף קיר״ה. וזה הוא יותר הרבה ממחיר כל ספרי פחד יצחק. אולי יוכל להשתדל אשר יִמָּכֵר לי במקח השוה אז אשלח מחירו לידך ע״י האיש הנזכר , ואתה בחסדך תשלחנו לידו לקנותו בעבורי , ובקרוב אי״ה אשיב לו ג״כ על שתי אגרותיו .

יוסף לך ה׳ עצמה וכח להפרות נטעי חמד בבית מדרשך ובתבל ארצה , וכל מחלה לא תקרב באהלך עוד, הַנָּעֵר כמקדם לצאת לקראת נשק בכל עניני קדמוניות ישראל. חגור חרבך על ירך גבור, הודך והדרך , והדרך צלח רכב על דבר אמת וענוה צדק, למען יחלצון ידידיך מכל אמרי זעם, ובהם אוהבך על כל אח וריע, כל הימים אשר הוא חי , הכותב וחותם יום ב׳ ה׳ מרחשוון תקצ״ג .

שלמה ליב כהן ראפאפורט .

ואדרוש בשלום ריעך החכם המופלג היקר מוה׳ הלל הכהן נ״י, ובשלום כל תלמידיך היקרים והאהובים לי מאד .

שגיאות להבין

צר 151 שורה 2 מלמטה : אפאס . . . אפאס . צ״ל : מפאס . . . מפאס
„ 152 „ 6 מלמעלה : כגוי . „ כנוי
„ 156 סוף הערה 2 שי׳ „ שי״ר
„ 1E0 שורה 13 מלמעלה : כ „ כי
„ 164 „ 7 „ : דם „ הם
„ 164 נשמטו שתי הערות מאת הח׳ שזח״ה. לשורה 17 : כפי שהודיעני ידידי החכם ר״א ברלינער חי ר״א בר יהודה ברצלוני בשנת ה״א קי״ח . הערה ב׳. לשורה 6 מלמטה. ע׳ גם מ״ש החכם גרעץ בספרו קורות היהודים ח״ו מהר״ת ע׳ 394, בשם הח׳ ארנהיים ע״ד קרן אפילה .
„ 167 שורה 3 מלמעלה : נעשו צ״ל שיערנו
„ 168 „ 14 „ : פיוטידם „ פיוטיהם
„ 169 „ 2 מלמטה : דכר „ דבר
„ 178 „ 1 מלמעלה : ודוי „ וידוי
„ „ „ 15 מלמטה : אדבתו „ אהבתו
„ 182 „ 14 מלמעלה : מכתב כ״ח „ מכתב ל״א
„ 186 „ 6 מלמטה : רָן „ יָן
„ 187 „ 8 „ : אאכין „ אאבין
„ 191 „ 9 מלמעלה : אודותיך „ אודותי
„ „ „ 17 „ : פרס „ פרש

ואענדנה עטרה לי. וחי נפשי וחי האמת! כי נכון אנכי לשוב מדעתי אם אמצא טוב טעם באמרותיך, וכל מגמתי להיות ענין זה מתברר היטב מכל צד עד יצא כננה ולא ישאר עוד לחקור בו מאומה, כאשר אמרתי בבאור בסוף המסלול. ולמה לא תהי כזאת גם מגמת נפשך? וידעת ברור כמוני כי לא קטנה תהי התועלת אשר תצמח מסחקרי שני אנשים כמונו שוחרי הצדק והתושיה בענין גדול כזה. הניחה איפא העתקת ליקוטי מחזור ויטרי בעתים האלה ויעד לך עת קטנה מדי יום ביום לשקוד בלימודים האלו. ואל תאמר צר לי הזמן עתה ולכשאפנה אשנה, כי איה דבר נחוץ יותר בין כל דרישותיך ולימודיך? ואף גם זאת אעשה לך. אם אחרי מערכות כל דברינו וכלות כל טענותינו איש בעד נפשו ונגד דברי חברו, לא ישוו עוד דעותינו ולא יספיקו דברי האחד להטות לבב ריעו אליו בדבר הזה, הנני נכון לקבל עלי משפט דיין אחר זולתינו, ועדיו יבאו דברי שנינו. ויהיה החכם יש״ר או חכם אחר משכיל וישר לב אשר תבחר אתה בארצותיך, וכאשר יצא מפיו כן יקום וכן יהיה גם בלבי, ואודה ולא אבוש לאמר שגיתי, והחקירה הטתני ברוב לקחה מדרך האמת, והוא ישפוט גם על גוף הענין גם על פרסומו אם הוא ראוי וכשר על האופן אשר ערכתי וסדרתי אותו.

בדבר הרבנות מטריעסט, הנה לא אוסיף דבר עוד מטנה כל הימים אשר תלמידך המופלא היקר אשר אדרוש פה בשלומו, יתאמץ להשיגנה. ה׳ יצליח חפצו בידו. וחלילה לי לעמוד נגדו בשדה המערכה. לו משפט הקדימה לפני, איש מוזר אנכי בארצכם, וזה יולד שם. גם תלמידך הוא ומימך הוא שותה. ומאד תצדק באשר תשתדל למענו בזה, כי רב התועלת אשר תצמח מגדולתו לפאר בית תפארתך מקום מקדשך ומדרשך. ולזאת חדלתי ג״כ משלוח כעת שום כתב עדות מכתבים הרבים אשר בידי מרוב גדולי וחכמי ארצי. ולא חפצתי ג״כ להעמיס עוד על אגרתי זאת הגדולה כבר בלא זה יותר מדאי. ואני בכל חפצי ללמוד צחות לשון ארצך על נכון, הייתי מוטרד מאד בזמנים האלו, לא לבד מעניני מו״ם אשר ערכתי לי, ואשר עד כה היה פעם לעזר מעט אל כלכול ביתי, ופעם נסתם מעינו, אך גם מנשואי בתי הבכירה תחיה, אשר בר״ח אלול ת״ל נתתיה לאיש יקר ומשכיל מו״ה אברהם היילפירן נ״י, (גדוניתה ובגדיה הכינותי זה שנים) ומאז והלאה נפזרה נפשי מצרכי זוג החדש אשר יאכל על שלחני עכ״פ איזה חדשים כמנהג ארצי, וממועדים וחגים וביותר ממחלתי אשר כבדה עלי בצוארי מקום רב הסכנה עד כי צוו הרופאים להעמיד לי עשרים ושנים עלוקות אשר מצצו את דמי וכה חלה בני יחידי דוד יחי וישכיל, ואחרי כן בתי זאת הבכירה אשר ביום כפורים זה כמעט באה עד שערי מות, ות״ל כלנו שבנו למצב הבריאות, ועתה כי רוח לי מעט מהרתי אליך בחיר ידידי לדבר עמך דברי אהבה ולמודים. למען שמוע עוד לקח מפיך.

ספרי פחד יצחק תמחול לשלות לווין על אדרעססע Eduard Perl וגם הוא ישלח לידך כסף מחירם. והשר החכם ר׳ יוסף פערל הוא שולח לך בזה אלף תודות על ידי.

עוד שאלה אחת קטנה לי, אל אחד מתלמידיך, כי ימחול להעתיק למעני ממחזור ויטרי כ״י כל סימן שכ״ה כמו שהוא באריכות, כי באו הדברים האלה

נכונים, וכיועץ נאמן יעצתני, והייתי שומע בקול אוהב חכם וצדיק, לולא הוספת עוד, „ויהי מה לא אחדל ברוב הימים אם יהיה אלקים עמדי לערוך מלחמה ארוכה וקשה נגד הדעת הזאת ונגד כל הדעות המזיקות לאמונה ולאומה" וזה הוא אשר יחבל את רוחי ויפצע את כל קרבי, כי אחרי נעתרתי לך לעשות את אשר מאנתי בראשונה, והוא לערוך ויכוח אשר טראש תִקרא בו מאמין ואני מתנגד, וחפתני בפיך ובלשונך כי לא כזאת תהי מערכת הויכוח, יען דרכי איננו כולל דבר נגד האמונה הנכונה — רק כמו"מ בין שני חברים מקשיבים לקול האמת ומתקרבים עדיה, מתהלכים לתומם עם כי שונים המה במהלכיהם, ודלית כל מעיני לבבי, שבת פתאום לדרך הראשון לגזור עוד דפעם קלון על הדעה בעצמה ולקרותה מזקת לאמונה ולאומה, ולעשות באומר אחד כל יגיעתי לריק ועבודתי לבהלה, ולפרוק כל פרקי באין מציל; לא האמנתי כזאת עליך איש מתפאר עד כה על נכון באהבת היושר והצדק עד להפליא הַיֵעָשׂה כן בין ריעים אהובים ונאמנים כמונו היום? והנה לא לבד מדבריך המאוחרים אשר כתבת ביום הפור נסוגות אחור באגרתך זאת האחרונה, כי אם גם מדבריך הקודמים במכתב אשר רצית ללחום עוד מלחמת חובה נגד דעתי, כי גם שם אמרת בסופו „תן עדיך ותצדק ואין לי דבר שעומד בפני הראיות הצודקות". ועתה הנה נתתי עדי ושלחתי ראיותי הצודקות בעיני ואתה לא הכזבת ולא סתרת אותם, ובכל זה על משמרתך תעמור וממקומך לא תמוש, רק אמרת כי לא תחדל לערוך מלחמה ארוכה וקשה נגד הרעת הזאת. אך למתי? „ברוב הימים" נראה כי עתה כלי מלחמתך רפו עוד ולא יעשו תושיה ובלשונך „ויהי מה לא אחדל" וכו' הראת כי חזקו עליך דברי והנך רובץ עוד תחת משאם וכבד עליך בעת הזאת להקל עולם מעל צוארך, רק ברוב הימים תתאמץ ותחליף כח לגול המעמסה מעליך. אך איה איפא פיך אשר אמרת כי עם היות דעתך יקרה בעיניך מאד נכבדה בענין זה ואהבת אותה אין דבר יקר אצלך מן האמת ואין לך דבר שעומד בפני הראיות הצודקות? ואיך תהיה המלחמה אשר תערוך בימים הבאים? אם ירעת עתה כבר בקרבך כי בכל לבבך ובכל נפשך תלחם יען כי באמת וכתמים מחשבותיך מתנגדות גם עתה למחשבות זולתך בזה? או תחשוב עתה לירות אח"י כן חצי שוא לישרי לב, ללחום עמהם רק לעיני הרואים בעבור כי תחשוב התראות פניהם על פני חוץ למזיקים לאמונה ולאומה, כאשר רמזת בתחלת דבריך עתה, וידך עמהם במסתרים? אכן^גם על דבר נזק הפרסום לא אוכל לסמוך על עצתך עוד, אחרי ראיתיך שב אל מנהגך מאז לאחוז חזק ואמיץ בכל אשר יצא מפיך או גם רק עלה על לבך. ותבריחני לשאול עוד עצת איש אחר חכם וירא אלקים אשר לא גזר אומר עוד בזה או עכ"פ איננו מודבק בלי רפיון כמוך בכל אשר חשב בראשונה. ואולי אפשר עוד גם לך לשחרר את נפשך מכל דעה קודמת ולחקור בענין עד מקום שיד שכלך הישר מגעת, כי אז אין טוב לְפָנַי ממך שופט צדק ומבין דבר לאשורו, ודובר מישרים. ולכן אבקשך עוד הפעם. שימה נא טענותיך נגדי באמרי נחת ובדברים המתקבלים על הלב, כן בגוף הענין כן בדבר הפרסום אשר הראתי ג"כ כי שכרו מרובה מהפסדו. דבר, כי שומע ידידך. השיבני דבר נכון כי חפצתי צדקך. ערוך מגלה קטנה נגד מגלתי

במכתב קדום, ולפעמים גם את דבריך במכתב המאוחר בעצמו, ותשובותיך על טענות כאלה היו חלושות ובלתי מספיקות. ועתה עשית כזאת עוד הפעם בענין יותר גדול מכל הענינים הקודמים בינינו, ובדבר אשר יכאיב לבי ג"כ יותר מכל הדברים הקודמים — זכור והשב אל מחשבותיך עוד בפעם הזאת רושמי כל הדברים הבאים בינינו בדבר ס' הנחמות. הודעתני מקריאתך את ס' ישעיה לתלמידיך ומיגיעתך בפירושי נבואותיו. וכריע נאמן לריעו הגדתי לך את דעתי בדבר זמן חבור חלק השני מספר זה וכי יש לי ראיות עליה, ואתה מבלי שמוע עוד אחת מהן צעקת מרה עליה, ואמרת כי נלכדתי במוקשים ממנו לי החוקרים מעמים ומעמינו אשר קראת אותם בשם כופרים, וכי מלחמת חובה תלחם עמם ועמי. ובכל זה הוספת במכתב ההוא בעצמו לאמר „תן עדיך ותצדק. כי אמנם דע. נאמנה כי עם „היות דעתי ודעת כל הקדמונים בענין זה יקרה בעיני מאד נכבדה ואני אהבתיה, „חי נפשי אין דבר יקר אצלי מן האמת ואין לי דבר שעומד בפני הראיות דצודקות". ואני אמרתי אחרי כן כי לא אוכל לטעון עוד מאומה אחרי חרצת כבר את משפטך עוד בטרם שמעת הטענות, ואין רצוני לערוך ויכוח אשר מראש תקרא בו מאמין ואני מתנגד. רק על גוף הענין שלחתי עוד אמרותי, למהזה ועל מה זה תקרא לבעלי הדעה החיא בשם כופרים, וחקרתי אם היא באמת אבן נגף לאיזה מיסודי הדת כדבריך, כי אז כל הראיות וההוכחות לשוא ולחנם תבאנה. ובמשך מרוץ הספרים בינינו כתבת באחד מהם (ביום הפור) אלה הדברים בלשונם „ענין חלק שני מס' ישעיה לפי הדרך אשר אתה ידידי סקלת לעצמך, איננו כולל „דבר נגד האמונה הנכונה. ולפי זה איננו רחוק מבא אחך במשפט בשלום ובמישור „ובאהבה רבה. ובכל זאת הדבר ברור בעיני עד מאד כי דעת זו רחוקה מן האמת, „ושאין פשוטי המקראות סובלים אותה כלל, אפס כי אין לי הזמן מאד לעת עתה, „ופעם אחרת אי"ה אערוך לפניך טענותי": כאשר ימשוך אהוב את אוהבו אל המקום אשר יאבה כן משכתני אחריך וארוצה, פתיתני ואפת, כי דבריך המה לי תמיד ליתדים נאמנים, למודי דרך ומאירי נתיב. קרעתי לפניך סגור לבי, וחשפתי לך כל בית נכאתי וכל כלי מלחמתי, כל מגיני ומשגבי, לדעתי. הראתי לך את מסלולי, ורק לך ולריעיך ותלמידיך היקרים. לא יעברנו זר עוד בטרם תרשהו. הולך דרך ואוילים לא יתעו עוד בטרם תאמר כי דרך כבושה הוא לכל עובר ושב. ובקצה המסלול אמרתי עוד בביאור „כי עיני צופיות לדברי כל מי שיבטל ראיותי „ויתיר ספקותי על המתנגדים לדעתי, רק באמרי טעם ובמועצות, בלי כעס וחימה „ובלי יד חזקה ובלי אהבה עזה לדעות קודמות ומורגלות מזולתו או מנפשו, כי „אם בנחת ובמתינות ובישוב הדעת ובדברים הנכנסים ללב, ואז בשמחה אקבלם „ואבטל כל מאמרי, כי רק אל האמת והקרוב אליה כל מגמתי". ועתה מה קויתי עוד ממך בזה כי אם תשובות מספיקות על כל דברי כאשר שאלתי ובקשתי והעתרתי והפצרתי וכמו פי התחננתי, או הסכמתך עליהם. לא גזרות כלליות, אם הם מתנגדים קצת או בלתי מתנגדים כלל לאיזה ענינים מהאמונה, כי בזה כבר חרצת משפטך אשר דעתי „לא תכלול דבר נגד האמונה הנכונה". נפן עתה אל דבריך באגרתך האחרונה אשר כתבת וז"ל, „ועדיין לא אחדל מאחוז בכנף בגדך ולומר „לך ידידי הרף ידך מפרסם שטתך זאת על אודות ס' ישעיה כי פ ר ס ו מ ה „ו ח ז ו ק ה יזיק בלא ספק ולא יועיל לאמונה ולאומה" עד כה יכלו דבריך להיות

הנדפס במקרא:ת גדולות ד׳ אמשטרדם ונקרא בשם אמרי נועם נמצא פירוש זה על הראב״ע בשם ר׳ יהודה החסיד וכן נכון שהוא מדרכו. ועוד בתוס׳ על התורה הנקרא דעת זקנים ד׳ ליוורנו פ׳ אחרי פירוש אחר על דברי הראב״ע במלת לעזאזל ע״ש כתב הראב״ע כשתגיע לשלשים ושלש תדענו ות״פ כשתגיע לגל עד שעולה בגימטריא ל״ג תמצא לו דומה שאותה תיבה מתחלקת לשנים גל עד וה״נ תחלק לשנים לעז אזל וזהו שעיר המשתלח שהולך לעז לצוק ההר שהוא עז, הולך מתרגמינן אזל עכ״ל. ומכל זה נראה שעד מהרה אחרי מות הראב״ע רוממוהו כבר חכמי אשכנז ודחקו להכנים בפירושיו רמזים וסתרים ויגעו להבינם, ואילו גילה הראב״ע ז״ל את דבריו שם ושם בפה מלא, העוד נהגו האשכנזים עמו בכבוד כזה ? וכנגדם הרמב״ן ז״ל החכם אשר עיניו בראשו וראה והבין בלי ספק כל סודות הראב״ע כפי כוונתם האמתית, אמר בהקדמתו שיש לו עמו תוכחת מגולה מאהבה מסותרת, ובימ׳ו עוד חשבהו הראב״ד הלוי הקדוש מטוליטולה הי״ד בין חכמים גדולים וקדושים ומחזיקים ידי ישראל בשירות ונחמות, וכן ר׳ ידעיה שהרבה במהללו והרשב״א שהכנים דבריו בין תשובותיו, והקמחיים והבאים אחריהם כולם ידעו אותו ואת חכמתו והוקירוהו כערכו הרב. כה ידע נבון דבר הלזה לכוין בלשונו לדבר עם ובפני מי שראוי לדבר . ונגד הרמב״ן ז״ל וכל אלה הגדולים תערב את נפשך לדבר בו ולפגוע בכבודו ? צרף עוד לזה תולדות החכם ההוא וכל הקורות והעתים והמצוקות אשר עברו עליו , כי היה כל ימיו נודד ממקומו נוסע תמיד מעיר לעיר ומארץ לארץ, שאנן איננו מנעוריו ולא שוקט הוא על שמריו, הורק מכלי אל כלי ובגולה הלך ובכל זה עמד טעמו בו וריחו לא נמר. נא אחי בחון כל זאת והבן , כי לא בהתעצם עינים בכח רב ובהתאמץ נגד האמת והשפל עוזריה, יגדל איש, אך בהתאמץ נגד ההרגל וחפש האמת בלב חפשי והתאפק בדברים נגד כל אדם , ובכבד את כל אחד כפי מעלתו וערכו, אך בזאת יתהלל גבר מבין כמוך ויקנה לו שם עולם לדור אחרון. הרבתי קצת מלים, רק בעבור כי ראיתיך כפעם בפעם רודף בעקבות בן ארצך בעל אמונת חכמים להראות כחך רק בקלון חכמים מפוארים . ועל זה נשבר לבי בקרבי, עד כי הוכרחתי להשמיעך את דעתי , ובפרט כי שאלת ממני להגיד אותה לך״ .

ב) עוד לא אוכל לשמחך בבשורה טובה ממצבי. הידידים מאשכנז ייחלוני עד כה בדברים טובים ונחומים , לאמר עוד מעט ויקראוני למשמרת פקודתי שמה, ואני יושב ומצפה והכסף הולך ותם . ומה אעשה אז ? ה׳ יודע ! — הודיעני אם באו הספרים הנשלחים לך ממני חנם אין כסף , כי אני שלמתי פה בעדם הכל ויש לי רעצעפים על זה , ובכ״ז יש מפחידים אותי באמרם , גנב יגנבו לפעמים פקידי הרצים ויקחו שכרם כפלים — והנני אוהבך כאת דורש שלומך ושלום הרב הגאון האב״ד נ״י ושלום ריעך החכם המופלא הנבון מוה׳ הלל הכהן נ״י , כנפשכם ונפש ידידכם ומכבדכם הכו״ח יום ג׳ כ״ה אדר שני תקצ״ב. שי״ר כהן .״

באגרת ההיא היתה רצופה ג״כ האגרת הלהוטה ג״כ עתה לתלמידך היקר ר׳ הלל קנטוני נ״י.

ואלה דברי האחרונים על אגרתך האחרונה .

נתוכחתי אתך כבר איזה פעמים על עזבך במכתב מאוחר את דבריך והבטחותיך

כמו שנאמר על הרמב"ם ממשה ועד משה לא קם כמשה, כי כמו ששם משה

לא נמצא בין התנאים ואמוראים, וזה לרב יקרת ראש הנביאים, ולכן התערבו המליצים את נפשם להוציא מאמר כזה מבלי חטוא נגד כבוד מקבלי תורה שבע"פ, כן גם שם אברהם לרב יקרת ראש המאמינים — ואם לא גם בדקדוק ובעומק באורי המקראות בקש לו תמיד מסלות חדשות נצורות ונפלאות מבלי פנות אל הרגיל ומפורסם ? ולא יוכל להאשימהו בזה כל מבין היודע ומרגיש בנפשו כי האמת אש עצורה בעצמותיו וילאה האדם לכלכל אותה ולהתאפק מהגידה. אכן בחכמה הסתיר אמרותיו ועטה אותם בערפלי אור אשר רק משכילים ופקיחי עין יציצו בינותם. כי למה זה חקר באזני כסיל ולב אין. והוא יבוז לשכל מליו. עתה אמור נא מה העול מצאת בו באשר הוצאת עליו עוד דברים לאמר, „בחלקלקות ידבר ובקרבו ישים ארבו" ? אם באשר דבר או באשר החריש ? והוא היה כמוכרח בשניהם כאשר אמרתי. והנה לא יכולת גם אתה התאפק מכתוב את דעתך בתרגומי ובמוראים, אף אם נחמת באחרונה. אכן אם היה מגלה את כל אשר בלבו, איך היה נרדף ושנוא מכל חכמי צרפת כמו הרמב"ם ז"ל אשר גילה רק מעט מהרבה במורה לצדקה, וישטמוהו ויבזוהו, תחת אשר כבדו את הראב"ע ז"ל וינשאוהו מאד, ובזה נדע כי הכיר גם בדרכי לשונו יותר מהרמב"ם ז"ל את המסלה האמצעית והאופן הנכון, אף אם באמת לא שק׳ באמונתו ח"ו ולא החניף ע"ד בעלי מצרף

לחכמה ונשמת חיים והדומים להם, רק בחר לשון ערומים אשר המבין יבין, המשכיל ידום והחדל יחדל. ותמצא בסוף ס׳ עמר שכתב שירי כבוד מרבינו תם אליו, בעברו דרך קצה צרפת. ור׳ ידעיה הבדרשי ממחוז פרובונצה כתב באגרתו המושכלת לרשב"א ז"ל „ובסופם הגיע החכם הגדול הראב"ע הנודע בשערים והוא העולה על כל הנזכרים בהבנת האמתיות והשקידה על דלתות החכמה והרחקת שבושי האמונות וספרי הנביאים, ואבותינו ספרו לנו שמחת גדולי הארץ הזאת חסידיה ורבניה לקראתו בעברו אליהם. הוא החל לפקוח עינים בגלילותינו, וחבר להם פי׳ התורה והנביאים, וכל מקום שהוא מרגיש בו סתר מהסתרים מעורר עליו אם בבאור גמור או ברמז מעט כפי הראוי עכ"ל הנאות לענינינו. וראוי לכל משכיל ללכת בעקבותיו אלה גם בימינו, ר"ל לאמר ברמז כל מה שראוי להאמר, ולבלי תת בכל זה מקום לבעל דין לחלוק. ואם על דרך כזה כוונת בהוכיחך אותי כי אבחר לשון ערומים, לא אתעצב, כי הראב"ע וחכמים הרבה זולתו לי למגן ולצנה. ואם על ענין אחר כוונת הורני ואדע, ואם תצדק אודה האמת, כי רק להטיב את דרכי אני מבקש. אחלי אחי! אל תמנע מגלות לי דעתך בזה. וראה עוד עד כמה השכיל הראב"ע וידע להסתיר דברים הראוים להסתיר מאנשים אשר לא להם נדברו יעויין שו"ת מהר"ם מרוטנבורק הגדול דפוס פראג (סי׳ תקי"ב), לשלח אותו לעזאזל פי׳ הראב"ע בכאן סוד אחר ל"ג תמצאנו. ואמר רמב"ן אני הולך רכיל כו׳ וכן רצה א"ע לומר וכו׳ יעו"ש הפירוש קצת מעין דברי הרמב"ן אך בלשון ובענין מקולקל. אכן שם בסמוך עוד (סי׳ תקי"ד) והכנעני אז בארץ גם בכאן פי׳ הראב"ע סוד ופי׳ הרמב"ן שהמלאך של שם היה כבוש וכו׳. יעו"ש דברים רחוקים בקבלה על סוד מובן לנו ומכ"ש לרמב"ן שלא יכנים רמזי קבלה כאלה כראב"ע ולא נמצא מזה בפירוש הרמב"ן מאומה, אולם בתוס׳ על התורה

ברזל ועופרת דברים נלחצים ובלתי נכונים, אשר אם גם תמשחם לטרבה בששר מליצותיך, תוכם אכלה אש ולא יצלחו? —

אך מה לך עוד להחכם הגדול ראב״ע ז״ל? ואם רק בקלונו תכבד את המפרש הגדול רש״י ז״ל? הן אמנם גדול הוא זה האחרון עד מאד, וגם אני ידעתי כן. אך יהולל איש לפי ערכו. ולכל אחד מאלה השנים מעלות מיוחדות ומצוינות. ורגע באפך שמעתיך מתרגז גם על רבינו שלמה זה בעבור כי בתומו ולפי זמנו כתב אודות מתנות ישראל בפורים דברים לא ישרו בעינינו ובזמננו, ואמרת כי לבך דוה עליך ולא שקר ענה הרמב״ם ז״ל על חכמי צרפת. ועתה כמו כן בעבור דברים אשר כתב הראב״ע ז״ל ג״כ כפי ידיעות המתפשטות בזמנו, וגם בלי ספק בימי ילדותו כאשר הראתי במ״א, תשבור עליו מטה נועם להפר את האחוה ביני ובין שלומי אמוני ישראל. הלא ידעת עוד, מה כבד גם ליותר חכם לדלג על הרי הזמן ולטהר את רעיוניו מכל כתם הנראה רק לנגה ברק החקירות והנסיונות אחר ימים מאוחרים הרבה? ולמה תפגעהו עוד בחרב נוקמת נקם ברית? וכי לא בחנת ונסית את דרכו בכמה מקומות, כי עברי הוא בלב ונפש את האלקים הוא ירא ואוהב את עמו בכל מאורו? פיוטיו ושיריו והקדמותיו ומאמרים אין מספר בחבוריו מראים נפש גבוה ודבקה עד להפליא בה׳ אלקינו וחבל נחלתו. והנה גם במאמר ההיא אשר נגעת בו אומר בקצהו כמתנצל „וגם אני איני ירא שיש חשד עלי באמונתי לפי שאני מפרש אלו הענינים, שאיני מדבר עם מי שלא הכירני ולא ידע אמונתי ולבי והיאך הוא הרגל עמי מעודי עד היום הזה בין בסתר ובין בגלוי״ עכ״ל — ואמרת עוד כי נתברר לך אשר היה הראב״ע בעל השקפה ראשונה ורוב דבריו טעות. שמעו שמים ושומו! האזיני ארץ והתמהי! על האיש היותר מעמיק בחקירותיו ושוקל אמרותיו יותר בפלס ומתון בדבריו יותר מכל חוקרי ישראל אשר לפניו ולאחריו, תאמר מהפך להפך, כי היה בעל השקפה ראשונה ורוב דבריו טעות? ואני אומר. כי לבד מדבריו בכחות הככבים והמספרים אשר גם הם לא כולם בטלים מעיקרם, כל דבריו בהשכל ובדעת, ובחקירותיו על העולם ובנינו וסבותיו וערכם אל המשגיח יש עצות עמוקות לא הבינום עוד כל מפרשיו כראוי, כי הרבה מהם לא נתבררו רק בדורות אחרונים ובימינו, אחרי הוסיף כל חכם לחקור על דברי הקודם לו והשיג יותר באשר ראה דברי הקודם ודברי עצמו. והוא עלה בפילוסופיא על כל המדברים אשר לפניו והעמיק בה יותר גם מאדוננו הרמב״ם ז״ל, כי פנה לו ברוחב דעתו דרך חדש לא דרכו בו עוד כל החוקרים עד ימיו. והוא הראשון אשר לא שת לבו גם לארסטו גם לאבן סינא והפילוסופים הערביים תחת אשר הרמב״ם ז״ל רק בעקבותם הלך. ונבדל מהם רק לפעמים ובדברים מעטים וקרוב אצלי מאד שלזה כיון הרמב״ם ז״ל במהללו על הראב״ע באמרו, כי היה כמו אברהם אבינו ע״ה ברוח, ור״ל כמו שאברהם הראשון פנה לו דרך חדש נגד דרכי אבותיו ואנשי ארצו ויגע וחקר ומצא ונגלו אליו תעלומות חכמה בדרכי הבורא יתברך והשגחתו, כן אברהם זה השני דלה הכל ממעמקי לבו והכיר הרבה יותר בדרכי החכמה והגותנה מכל אשר לפניו. וכן דמה לאאע״ה בנודו כל ימיו מארץ לארץ, ובכל מקום בואו קרא כמוהו בשם ה׳ והודיע אמונתו ודרכי השגחתו לקהל רב. ולדעתי ראוי לאמר עליו כן מאברהם ועד אברהם לא קם כאברהם,

בקונטרס האחרון של הליקוטים ההם אשר אתך מהעתקותי, ואז אשוב אליהם ואשלחם לך כפעם בפעם עד כלותם — ואלה דִּבְרֵי הראשונים.

„מונחים לפני שלש אגרותיך הנכבדות מן ט׳ ט״ו וכ׳ לחדש אדר ראשון, ואחרתי עד כה להשיב עליהן, כי ראיתי את כולן נכתבות רק כלאחר יד ולא נמצא בהן עוד תשובות על כל דברי באגרתי הקודמת, ואתה בעצמך כתבת בקצה אגרת הרב אב״ד נ״י, כי תחכה עוד עד בוא לידך הספ״ים אשר שלחתי ע״י הדיליגאנץ, ואז תשיבני באר היטב. וגם אני חכיתי כן עד בא לידי המנחה היק״ה ספר די ראססי אשר באמת התמהמה מאד בדרך עד השיגני אותו יום ואו העבר כ״א לחדש זה, ומזה שערתי כי גם ספ״י יתמהמהו כן ועמהם תשובתך „אלי. ולא רציתי להשאירך עוד ימים רבים בלי דברי שלום ממני, אחזתי בעטי „ואכתוב את הדברים האלה. ואתה בחסדך תשיבני עתה במכתב אחד על שתי „אגרותי בכל ענין אשר המחקר והמו״מ בו ראוים ומועילים לשנינו״.

א) תודות לך על רשימת איזה ספרי הראב״ע. ודע כי עוד מימים כבירים לא נעלמו ממני דבריו בתכונות ככב שבתאי ודרכי הורדת כחותיו. והמאמר שרמזת עליו מובא באורך מִסֵּפֶר העצמים, במקור חיים (ריש פ׳ ויקרא), ולא המעיטו דבריו אלה את ערכו הרב בעיני כי רשת הטעיות פרושה על כל אדם אין חפשי ממנה גם אם חכם יהי משלמה. וכל איש נסתבך בחבלים נכונים רק לרגליו, וכמה פילוסופים וחוקרים מעמיקים טעו בדברים פשוטים אשר שקול הדעת מכריע אותם, ובפרט באותה הידיעה שקראו אסטרולוגיא שהרבו חכמי הערביים מיהודים ומישמעאלים לחבר בה ספרים רבים, ור׳ שלמה בן גבירול הכניסה גם בכתר מלכות הנכבד מכל שיריו, וכמוהו רבים וכן שלמים, ובהם גם ר׳ שבתי זה דונולו אשר נעתקה הקדמתו לפנינו. ראה כמה התיגע והוציא כסף ללמוד חזיונות אלו. ורק הרמב״ם ז״ל דחה אותם מאד (באגרתו לחכמי מרשיליא), ובכל זה הפליא במהללי הראב״ע באגרתו לבנו המיוחסת לו באמת כפי דעתי וראויה אליו. *) ואיך כאב עלי לבי בראותי איך הוליכך רוחך הרתות והומה כים, לקדש עליו מלחמה ולרכין לך כלי קרב נגדו בראש דבריך לפירוש ישעיה. ואנכי הרעותי לו כאשר הבאתיו לי לעזר כנגדך בדבר ספר הנחמות. ומן הוא והלאה שמת לבך לצרור גם אותו ולבנות עליו מצודים, כה ישסוך משגה אחד את רעהו. סרת מדרך האמת המסוקל לכל מעיין אוהב תושיה, אודות זמן החבור של הספר ההוא, ובתעותך תכה הנה והנה ותזרה הלאה מן המסלה כל הנראה כעומד לשטן לקראתך — והוא אמנם מלמדך להועיל ומאשרך בדרך ישר. העל אלה לא אתעצב, אם אראה את מבחר אוהבי חותם על לוח לבי, לוחם בחזקת היד ולעיני כל חכמי לב, נגד האמת אשר בעל כרחי אהובה לי עוד יותר, כמאמר החכם, ריב לאמת עם אפלטון ושניהם אהובינו, אך האמת אהוב יותר (הקדמת בעל המאור)? ואם בדבר כזה לא תשתוחח עלי נפשי, עת אדע מראש עליך אוהב דבק מאח כי תחרות בעט

*) אמנם אחרי כן חזר בו הרב ז״ל מדעתו זאת. עיי׳ מכתבו הנדפס בישרון שנה א׳ מחברת ג׳ צד 48 והלאה שהביא הרב ז״ל הרבה ראיות, כי אגה״ת זאת איננה כלה מהראב״ע ז״ל. (שוח״ה)

המשל מה זה ההפרש בין חיתו שדי לחיתו ביער, שבלי ספק הנביא לא דִמָה את עניניו רק בדבר המובן ונודע לשומעים, יעויין הערן על מסחר ומנהגי קדמונים (ח"א כרך א' צר 353 וצר 356) בשם כמה סופרים יונים. שכמה וכמה כפרים היו סובבים את היכל אחד הבנוי באמצע איזה יער גדול מאד, ומשם היה הולך המלך לצוד עם עבדיו למרחק כמה פרסאות וביערים ההם הושמו ונשמרו חיות פראים שיהיו לשעשוע המלך ושריו כי ילחמו אתם וינצחום וכפי קסינופון היה כורש מחזיק צירה גדולה כזאת לתחבולה רבה להרגיל את הפרסיים במלחמות ונצוח והרגל בסכנות. ולא המלך בלבד עשה לו יערים כאלה אך גם הפחות והסגנים יעו"ש. ושם עוד (כרך א' ח"ב צר 137 . 136) ג"כ בשם כמה סופרים יונים, מאהבת הפרסיים את כלביהם הרבים שהביאו להם מהדו ומסחר גדול נעשה בהם, והיו משתמשים בהם לצידת חיות וכל החשובים היו להם כלבים כאלה וגם בנסיעתם ובמלחמתם היו מובילים אותם עמהם. וגם קסירקסים עת הלך לכבוש ארץ יון הוליך עמו מספר רב מאד מכלבים, כפי הירודות (ז' קפ"ז). ועוד יספר שם כי פחה אחד מבבל ושמו טריטנטיצמום היה צריך ארבעה עדים להחזיק שם כלביו להיות נזונים שם ובעבור כן הניח המס לערים ההם. מעתה נאמר לאין ספק שהיו מחזיקים הכלבים סביב היערים הנשמרים כדי שלא יבאו חיות ממקום אחר ויטרפו את החיות הנשמרות ביערים. ואותן החיות החפשיות קורא חיתו שדי. ונכון מאוד לפי דעתי עד"ז טעם ההבדל שמוסיף ב' דמורה על יתם שבו ובתוכו אצל חיתו ביער ולא כן אצל חיתו שדי, וזה מפני שחית השדה הם סמוכים תמיד מעולם עפ"י הטבע ולא כן חיתו ביער שהכוונה כאן על אותן הנשמרות ביער או גם הושמו בו והם ידועים והמקום נכון להם רק במרחק ושטח ההוא המסובב מכלבים שומרים, וגם אנשים רועים, כדי שלא יטרפום חיתו שדי. אחרי כל זה נבין לנכון כל חיתו שדי אתיו לאכל כל חיתו ביער. (מפני מה ?) צפיו עורים כלם לא ידעו, כלם (כמו) כלבים אלמים וגו'. והכלבים (בעצמם) הם עזי נפש לא ידעו שבעה (הם בעצמן יאכלו כל חיתו יער, שהם ישראל, תחת שהיה להם לשמור אותם ממצוקות האומות) והמה (הצופים שהם המנהיגים הגדולים והראשים) רֹעים לא ידעו הבין וגו'. אתיו אקחה יין וגו'. (רק את נפשם יטיבו ועל העם לא ישגיחו).

מכתב מז (יא)

ב"ה

שלום לך ידידי איש בריתי החכם המופלא המליץ המפואר
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

באגרתך הנעימה מיום כ"ה תמוז הראיתני כי נאמנה השערתי אשר נאבדה אגרתי האחת עם מכתבים הרצופים בה לך ולתלמידיך. והנני הנני להעתיק כל אלה שנית למען לא יחסר ולא ידלג על דבר במרוצת כתבינו, ורק הקונטרס מליקוטי מחזור ויטרי אשר העתקתי שמה לא אוכל עתה לעשות כתבניתו, יען לא ידעתי עוד כעת מקום ההתחלה שם, ולכן אחכה לזה עד תודיעני מקום הסיום

כרך א׳ צד 175) האש חית מכובד מכל הפרסים הקדמונים. המלך היה הכהן הראשון של עבודת האש ולא היה נפ״ד מן האש לעולם, ובכל עת אשר נראה לעמו היה נושאים האש לפניו והמלך היה מראה לו הכנעתו, ורק במותו היה נכבה עכ״ל. ולנשיאת האש לפני המלך ושריו רמזו חז״ל כבר (ע״ז י״א א׳) ושם מדברים מהליכת מלך ושרי פ״ס לא ממלכי רומי אעפ״י שמשימין אותו בפי אונקלס לאדריינוס. ועכ״פ אנו מבינים עתה שהכתוב חושב שלשה מנהגים בעת חקירת המשפט או בעת השבועה או בעת הגמר ולזה אמר. לא יצעק ולא ישא (קולו) ולא ישמיע בחוץ קולו (ג) קנה רצוץ לא ישבור ופשתה כהה לא יכבנה (כלומר לא יעשה כן למשול חיי אדם כקנה רצוץ (דרך גנאי) וכן פשתה כהה. ולחשוב כמו שקנה זה, הרצוץ בלא זה, נשבר כן ישברו חיי פלוני או כמו שנכבה פתילת פשתה, כהה בלא זה, כן תכבה נשמת פלוני. או שהיו לוקחים בכוונה קנה רצוץ לשבור ופשתה כהה לכבות, לסימן כי האדם ההוא הוא כבר מעצמו כנוטה למות וצריך רק למאמר השופטים להיות נבער מן העולם, וזכר לדבר מנהגינו בעת הנדוי לוקחים נרות שחורים ואורם כהה) לאמת יוציא משפט (בלי מנהגים כאלה) לא יכהה (כמו לא יכבה) ולא ירוץ (כמו לא ירוצץ. רש״י) עד ישים בארץ משפט. (ר״ל לא יצטרך לעשות כן בטרם ישים משפט.)

(נ״א י״ב) מי את ותיראי מאנוש ימות. מסנבלט ומריעיו אשר חשבו להלחם בירושלים בעת הבנין והיתה העיר במצור מסגיתם עד שהוצרכו להעמיד משמר עליהם יומם ולילה וחצי העם מחזיקים ברמחים (נחמיה פרשה ד).

(נ״א י״ג) ותפחד תמיד כל היום מפני חמת המעיק: לעיר כמו והמציקים לה ישעיה (כ״ט ז׳). כאשר כונן להשחית, את העיר והחומות (ש״ב כ׳ ט״ו). (י״ד) מהר צעה להפתח. לא יסגרו עוד חומות העיר. ויותר נכון, כל חוגר ח״ב וחנית יפתח מחגורתו. ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמו: כפי הנראה היו הבונים על איזה ימים חסרי לחם מפני יראתם ללכת חוץ לעיר מסנבלט וטוביה ואנשיהם.

(נ״ה א׳) הוי כל צמא לכו למים. מימי נהר פרת מלוחים. וכן שאר נהרות בפ״ס ובמקומות הצמאים למים יקוו להם מימי גשמים (שבילי עולם ח״א דף מ״ה ב׳). מי מעין הם ביוקר בערי פרס והמוליך אותם בעיר יקח מכל שותה מחיר רב בימי הקיץ וכן גם באדעססא אשר באייראפא על ים השחור. וארץ ישראל מפוארת בזה כי היא ארץ נחלי מים עינות ותהמת יצאים בבקעה ובהר (דברים ח׳ ז׳) ושם עוד ארץ חטה ושעורה וגפן וגו׳ ובמקומות אחרים זבת חלב ודבש. ולכן יאמר הוי כל צמא לכו למים. לא״י מקום מים, ואשר אין לו כסף לשלם, כי שם תמצאו מים חנם. לכו שברו ואכולו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב בא״י.

(נ״ו ט׳) כל חיתו שדי. מנהיגי ישראל בבבל היו רובם רשעים כפי הנראה ולא היו משגיחים על טובת הכלל רק על טובת עצמם, וכבר הוכיחם יחזקאל (פרשה ל״ד) והשתמש ממש במשל זה של המנחם היינו שקורא למנהיגים רועים ולאו״ה חית השדה ואמר (שם ה׳) ותפוצינה מבלי רועה ותהיינה לאכלה לכל חית השדה. ועפ״ז נדע גם כאן חיתו שדי הם האומות חיתו ביער הם ישראל. הצופים והרועים הם המנהיגים, והכלבים יהיו השומרים מישראל אשר הושמו תחת יד המנהיגים. לעשות פקודתם, והמה עזי נפ״ש לא ידעו שבעה שאוכלים תמיד בשר ישראל מבלי עשות מאומה לטובהם. מכל זה נבין הנמשל. אך להבין גם

גראה כאן שלשה מנהגים בעת דרישת המשפט וחריצתו. א׳] שמשמיעין בחוץ בקול רם פלוני ופלוני חייב או אינו רוצה להודות או שהוא מנודה וכדומה. וכבר גם בספרינו נמצאים תמיד דברי המשפט בשער העיר מקום מדרך אנשים הרבה. והרומיים היו להם שוק מיוחד לזה (פאָרום) וגם הפ׳רסיים היה להם רחוב מיוחד אשר שמה דרו השופטים וגם תלמידיהם אשר למדו שם ברחוב דרכי המשפט, והרגילו עצמם שם במשפטים קלים (קס׳נופון בתחלת חיי כורש.) ב] נמצא כבר במקרא מליצת שבירת מטה על אפיסת איזה משען כמו בשברי לכם מטה לחם (ויקרא כ״ו כ״ו ושאר מקומות) ועל אפיסת ממשלה, ביחוד בנבואות על בבל או בימי בבל שבר ה׳ מטה רשעים שבט מושלים (ישעיה י״ד ה׳ וש״מ) ועל אפיסת האחוה והאהבה, ואקח את מקלי וגו׳ ואגדע אותו להפר את בריתי וכו׳ (זכריה י״א י׳) ושם נראה כבר מנהג במעשה לקיום המשל, כי שבר המקל במראה הנבואה להראות אפיסת האחוה. אולם יותר נראה זה במליצות האשכנזים ומנהגיהם, כי כשנתחייב איזה אדם להריגה או לעונש חמור מאד אומרים (עס ווארדע איבר איהם דער שטאב געבראָכן) ודורשי הלשון ועמהם אדעלונג יבררו שכן נהגו באמת לפנים וכן עוד היום בקצת מקומות בארץ אשכנז לשבר על הנידון מטה לאמר נחרץ עליו החיוב ונשבר מטה חייו או משענת הזכות או הופר בריתו את בני אדם ע״ד מליצת זכריה. וכבר נודע כי דרכי הלשון וגם מנהגים רבים באו לאשכנזים מפרסיים (ע׳ מסלול פ״ב). ג׳] נמצא ג״כ מליצת כבוי נר על אפיסת החיים או המזל כמו נר רשעים ידעך (איוב כ״א י״ז וש״מ) ואור חשך באהלו (שם י״ח י׳) ועל אפיסת המלכות מֵעם, כמו שאמרו אנשי דוד לדוד לא תצא עמנו למלחמה ולא תכבה את נר ישראל (ש״ב כ״א י״ז) וכעין זה בברכת המפורה שלא יכבה נרו לעולם ועד. ועל הדמיון במקרא נר אלקים נשמת אדם, דָרש חכם בבלי „נר קרוי נר ונשמה קרויה נר מוטב תכבה נרו של בשר ודם ולא נרו של הקב״ה" (שבת ל׳ ב׳). אולם לנהוג כן במעשה עפ״י מליצה ההיא מצאנו כבר בתשובות גאוני בבל ע׳ ערוך (ערך הסת בשם גאון) מנהג שבועה דאורייתא מביאים מטה וכו׳ ונודות נפוחים שמבקעין או מתירין אותן בשעת שבועה כדי שתצא הרוח ונרות דולקין שמכבין אותן בשעת שבועה וכו׳ ועומד שליח ב״ד בפני הנשבע ואומר אם יש עליך כלום לפלוני בשמתא ליהוי וכו׳. ומצאתי בשערי צדק (שער ד׳ ח״ה סי׳ נ״ב) תשובה מרב האי כענין זה אנו עושים מביאין מטה של מתים ומניחין בה תרנגול כלו׳ גברא חלף גברא וכו׳ ומדליקין את הנרות כלומר נשמתו דכתיב נר אלקים נשמת אדם וכו׳ וע״ש שלא כתב כבוי הנרות בסוף השבועה אך מובן מעצמו כנ״ל מערוך וכן בר״נ ס׳ שבועות הדיינים בשם גאון. ויש לדעת שמנהג נודות נפוחים נמצא כבר במדרש (וי״ר פ״ג) שהוא אגדת א״י, אך לא מנהג כבוי נרות שנמצא רק אצל גאוני בבל. ועוד יש להעיר שמנהגינו בעיו״כ נראים בבלים והם מעין מנהגי גאוני בבל אצל השבועה רק להפך ר״ל שמתירים הנדרים והשבועות ושוחטים התרנגול ומדליקים הנרות בלי כבוי עוד הכל לאות על השארת החיים — עוד מצאנו מנהג כזה בפרס מזמן יותר קדום הרבה וכמעט הוא בזמנו של המנחם. ע׳ הערן על מסחר הקדמונים (ח״א

מֻתְרש חכם ועל כל מקל היה בראשו תפוח או שושנה או חבצלת או נשר או דבר זולתו הדומה לאלו, כי בלא צורה לא היה שום מקל עכ״ל. ובמסתר הקדמונים להעערן (ח״א כרך ב׳ צד 163. 164) מביא בשם טהיופראסט שלקחו הבבליים העץ למקלות כאלה מעיר טילוס על לשון ים פרס, כי שם יצמחו עצים המצוירים בצבעים שונים כמראה נמר, וקשים וכבדים, רק אם יזכו על דבר קשה ישברו. ושם עוד שנמצא במקום החיא עץ לא ירקב במים גם אחרי ר׳ שנה אולם חוץ למים ירקב עד מהרה ע״כ. הסיום הזה בלי ספק לא נבחן עוד היטב ועכ״פ נתבאר המקרא. שבלי ספק היו עושים להם הצורות במקל לכבוד אליליהם, כמו הפסילי׳ של כל עמים קדמונים וביחוד הבבליים שהיו משוקעים מאד בע״א: (מסלול סוף פ״ח). וזהו להכין פסל לא ימוט:

(מ״א י״ז) העניים והאביונים מבקשים מים ואין. וגו׳ (י״ח) אפתח על שפיים נהרות וגו׳. במדברות וערבות של בבל ופרס נמצאו הרבה שטחים ארוכים יבשים וחרבים עד שלפעמים ימותו ההולכים מרוב צמאון, ולכן עוד היום ימצאון במקומות כאלה אנשים מוכרים מים קרים אשר יביאו ממרחקים רק להרויח בהם. ולא לבד במדברות אך גם בערים אשר מי הנהר איננו טוב לשתות והמעינות רחוקים, יש ג״כ אנשים אשר יסבבו בשוקים למכור מי מעין כמו בעיר ארעססא עוד היום וכן בבבל בימים קדמונים ע׳ לקמן (נ״ה א׳) אכן פה ידבר מהנוסעים בדרך ולא מיושבי העיר. ומִשְׁטָחִים כאלה הי׳ פקתא דערבות והוי אזיל שם מר בריה דרבינא וצחי למיא ואיתעביד ליה ניסא ואיברי עינא דמיא (ברכות נ״ד א׳) ורבינא אמר לבני פקתא דערבות כגון אתון דלא שכיחן לכו מיא משו ידיכו מצפרא (חולין ק״ז א׳) ורב חסדא התיר למכור שם מים בחוה״מ (רפ״ג דמו״ק). מעתה נראה שכאשר רבו העולים כפעם בפעם מבבל לא״י וזמן המהלך היה כארבעה וחמשה חדשים (מסלול ריש פ״ח) ומצאם לפעמים בדרך יובש רב, אין ספק כי עמדו כבר שם סוחרים ומוכרי מים בכמה מקומות. אכן בין העולים היה רוב עניים כי השאננים בבבל ועשירים לא רצו לנוע ממקומם, והעניים ההם בקשו מים ואין ולשונם בצמא נשתה, וכסף אין אתם לשלם למוכרי מים, ומבטיח להם הנביא בשם ה׳ אפתח על שפיים נהרות ובתוך בקעות מעינות אשים וגו׳ כמו שנעשה גם כזה ליחיד מר בריה דרבינא.

(מ״ב א׳) הן עבדי אתמך בו, הגאון רבינו סעדיה פירשו על כורש (ראב״ע) ולדעתי יכוין על עבד ה׳ הנמצא פעמים רבות בספר זה והוא איזה נסיך מזרע דוד (מסלול פ״ד). (ב) לא יצעק: קרוב אצלי מאד שכל שלשה מקראות דסמוכים כאן מדברים על מנהגים הרגילים לְהֵעָשׂוֹת מהשופטים בעת יחרצו את משפטם, ויאמר כי בחיר ה׳ לא ישגיח למנהגים כאלה בעת שפטו ולא יעשם רק יוציא לאמת משפט בלי מנהגים טפלים שהם רק לעורר לבב הרואים ולמשוך עינם עליהם וכל ענין פנימי אין בקרבם, ויש ממנהגים ההם שהם רק לנסות את הבע״ד ולאיים עליו עד יוֹדע ממנו האמת. וגם לכל אלה לא יצטרך עבד ה׳ כי נתתי רוחי עליו, והוא על דרך שאמר למעלה (י״א ב׳ ג׳ ד׳) ונחה עליו רוח ה׳ וגו׳ והריחו ביראת ה׳ ולא למראה עיניו ישפוט וגו׳ ושפט בצדק דלים וגו׳. מעתה

מלה הרומית Braccā פירשו דורשי לשון שהם מכנסים ארוכים ורחבים מחצי הגוף עד קצות הרגלים שמפורסמים מתחלה רק ללבושי פרסיים ואשכנזים ואח"כ קבלו מהם גם הרומיים יעויין פינקע וניאה גזרת המלה מן Brochium שהוראתה זרוע של יד או של רגל כנ"ל. ונודע כי לא לבד בדתי הלבושים נדמו הפרסיים לאשכנזים אך גם בכמה וכמה דרכי הלשון ומלות רבות כמו שהראו החוקרים והראתי גם אנכי ע"י כמה מלות שבתלמוד בבלי. וכל זה מפני שמפרס באו כמה שבטים לאשכנז בימים קדמונים. וביחוד בבגדים היו איזה שמות שוים כמו בַּנד בפרסית היא באשכנזית Land וכדומה. מעתה נאמר שמלת חצן היא ממש מלת Hosen באשכנזית שהוראתה ג"כ לא לבד בגד המכסה שוקי הרגל אך גם כנף ארוך מבגד המכסה חלק גדול מגוף יעויין מדרש מלים של אדעלונג ואות n במלה זאת עיקרית ולא לסימן הרבים כמו שחשבו, או שהנו"ן במלת חצן היא ככר לסימן הרבים בלשון ארמי וגם בלשון פרסי, ונשתרשה במלה בעבור שמכסה תמיד שתי רגלים, ונעשה עיקרית 1) ונמצאה מלת חצן רק כאן ובנחמיה ה׳ י"ג ובשיר המעלות (תהלים קכ"ט ז׳) שחובר לדעתי בלי ספק ג"כ מעולי הגולה. ונמצא עוד ביחזקאל (כ"ג כ"ד) ובאו עליך הצן רכב וגלגל, אין ספק אצלי שהוא הוא והראיה סמיכתו לרכב ולגלגל ורוכבי סוסים פחות וסגנים במקרא הקודם שם, והוא א"כ כמו מכלול, והוראת חצן או הצן אשר היא בפרט על מכנסים נאותה יותר עוד לרוכב כי צריכה לו כמו מכנסי הקאזאקין היום, וגם שם אצל הצן מבני אשור ידבר. — ד) דראון שנמצא רק כאן (בסוף הספר) ובדניאל (י"ב ב׳) ומקורה ג"כ בפעל ערבי ע׳ גיזיניוס. ה) הדורים (מ"ה ב׳) מלה יחידה ומקורה אם בארמית (אוסגעבוגג) או בערבית (פערטיפונג), והכוונה על המעבר של חיל כורש בעומק הקרקע של נהר פרת לעיר בבל כמו שספרו הירודות וקסינופון. ו) כדבר שֵׁם ארמי לאבן טוב ידוע ע׳ מתורגמן ולא נמצא רק כאן (נ"ד י"ב) וביחזקאל (כ"ו ט"ז) ושם מבואר ארץ מולדתו ארם.

העולה מכל מה שהצענו הוא להכריע כדעת ר׳ משה הכהן ז"ל שחובר ספר הנחמות מאיש הרוח אשר עלה עם הגילה מבבל לא"י מקום בנין ירושלים והבית, ונשלח הספר משם גם לבבל לחזק לב הרוצים לעלות כאשר שלח כבר ירמיה (כ"ט א׳) דברי ספ"ו משם לשם — ועוד עינינו צפיות לדברי מי שיבטל ראיותינו ויתיר ספקיתינו על המתנגדים לדעתנו, רק באמרי טעם ובמועצות, בלי כעס וחימה ובלי יד חזקה, גם בלי אהבה עזה לדעות קודמות ומורגלות מזולתו או מנפשו, כי אם בנחת ובמתינות ובישיב הדעת. ובדברים הנכנסים אל הלב. ואז בשמחה נקבלם ונבטל כל מאמרינו, כי רק אל האמת והקרוב אליה כל מגמותינו כמו שאמרנו (ריש פרק ח׳).

פירושי איזה מקראות בספר הנחמות המתיחסים למסלול הלזה

(מ׳ כ׳) עץ לא ירקב יבחר, חרש חכם יבקש לו וגו׳. הירודות (א׳ קצ"ה) יספר שהבבליים אחזו כלם בידיהם מקלות יפים מעשה מקצעים (שניטץ ווערק)

---

1) ולקחו האשכנזים מהפרסיים הבגד עם שמו.

בזמן ההוא. והן א) הדס שנמצא בספר זה ב׳ פעמים (מ״א י״ט ונ״ה י״ג) ונמצא עוד רק בספרים מאוחרים המחוברים בזמן הגולה כמו זכריה (א׳ ח׳ י׳ י״א) ונחמיה (ח׳ ט״ו) ושם נראה בבאור כי בתורה (ויקרא כ״ג מ׳) נקרא כל הדס עץ עבת, בלי ספק בעבור צמיחתו כמעשה עבות וקליעה כפרש״י שם. אבן בבבל למדו כפי הנראה שיש ג״כ מיני הדס אשר לא יצמחו בדרך זה ולכן נחלק שם בנחמיה עלי הדס ועלי עץ עבות כי כמה וכמה מיני הדס ימצאו בארצות קדם, ונמצאה עוד המלה בלשון ארץ ערב המבורכת (גיזיניוס). וכן אסתר נקראה בפי הגולה הדסה. וככה ב) סרפד (נ״ה י״ג) אשר נבוכו המפרשים בתכונתו ע׳ גיזיניוס, מצאתי ברשימת מלות פרסיות שבסוף תלמוד לשון פרסי להחוקר פאססארט (צד 213)

ספידר הוא בלשון אשכנז (עססע) נ״ל שהוא זה כמו כבש כשב. ויתכן התמורה תחת הסרפד הדס בעבור ששניהם גדלים על המים והעץ שלהם דק וחלש, ויהיה תחת הנעצוץ ברוש ותחת הסרפד הדס כמו תחת הנחשת אביא זהב וגו׳ (ס׳ י״ז) שבכל תמורה שם מתדמה מעט רק יתרון לה במעלה. ג) חצן (מ״ט כ״ב) גיזיניוס מקצר בבאור מלה זו בשרשיו ובפירושיו. והנה בערבית הוראתה הראשונה פעל החמום של ביצי אפרוחים ע׳ מדרש מלים ליאהן. אולם יתר ההוראות שם נראות מאוחרות והן אחוז בזרוע, קבל בכנפים וחנוך הילד אשר ע״ז יובנו יותר חבורי המקראות והביאו בניך בחצן וגו׳ והיו מלכים אמניך וגו׳. וגם שינדלר כתב במדרש מלים, חצן בל׳ ערבי זרוע, או כנף מקופל של בגד ויתר ההוראות השכים וראיותיו הן רק ממתרגמי תנ״ך ולא ממחברים עירביאים. ונראה כי הוראות אלה האחרונות מקורן בלשון פרס ומדי ושם היה נקרא כן לדעתי כנף הבגד המכסה זרוע של יד או של רגל, כי בימים קדמונים לא הפרישו עוד בין זה לזה, וקראו כן לחלק הראשון ההולך מן הגוף עד הקובדרא (עללענבאגן) של יד או של רגל וכן Brukion בלשון יוני עיקר הנחתו רק חלק קטן מאבר והונח אח״כ על

הזרוע, ונודעים בגדי המדיים לארוכים ורחבים מאד ומסחר גדול נעשה בהם יעוין העערן על מסחר עמים קדמונים (כרך א׳ ח״א צד 93 וצד 145) ובגד כזה נקרא עוד היום בפי הישמעאלים ואנשי פולניא בַּלַת, ולפי דעתי מלשון תכלת שכן

היה צבעם לרוב, ונקרא לדעתי ביחזקאל (כ״ג י״ב ול״ח ד׳) מכלול. ומכלולים (כ״ז כ״ד) וזה בעבור שמכסים את כל הגוף ולא נראה ממנו דבר. ובשני מקומות שם מתיחסים לאשור ובמקום אחר לגוג משך ותבל, וכן נקראים בפי היונים לבושים אשוריים ובפי קצת מדיים ע׳ העערן שם ושם. וגוג משך ותבל הם עמים הנקראים בשם הכולל מדי ולא אוכל להאריך כאן. ובשני המקומות ביחזקאל (כ״ג ו׳ וכ״ז כ״ד) נקראים בני אשור ג״כ לבושי תכלת מפני צבע המכלולים ההם כנ״ל. ונראה שביותר היו לבושים מהם הרוכבים לכסות אחוריהם ורגליהם וגם מפני חשיבותם ולכן נמצא לבושי מכלול וכן תכלת (שם ושם) אצל פרשים ורוכבי סוסים וגם אצל פחות וסגנים כי רק הם היו הרוכבים כנודע וההפך לפלא, ראיתי עבדים על סוסים ושרים הולכים כעבדים על הארץ קהלת (י׳ ז׳). ועוד היום בגד כפתן (כפת בערבית חבור ועטוף והוא כמו מכלול וכן נקרא גם אצלנו היהודים בפולניא) אצל הישמעאלים ופרסיים הוא לבוש כבוד הניתן מאת המלך לשרים והוא ג״כ ארוך ורחב כמו שכבר נהג כורש לעשות כן ממש: קסינופון בחייו (ח׳ א׳). והנה על

[illegible] הגדול הזה. אך ע״ז קושיתנו תתחזק עוד יותר שאם כורש
[illegible] הנביא שהיה חי זמן רב מלפנים מכ״ש שראו אותם המון ישראל
[illegible] להסתפק בהם עוד? האמנם גם ירמיה נבא מראש מספר מצומצם
[illegible] שנה בגלות אשר נתקיים אח״כ (פרק ה׳) וגם הוא היה ראוי להיות
[illegible] בעיני העולם. אפס שעל זה יש לאמר, כי לא נתפרסם כ״כ בפי
[illegible] אחד נקל להיות נשכח מלב דור אחרון נע ונד בארץ. וגם
[illegible] אולי נבוכו בהתחלת זמן החשבון מאיזה שנה יתחילו למנות אם
[illegible] או מהכנעת יהויקים או מגלות יהויכין או מצדקיהו, וכאשר יורה
[illegible] בינותי בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה׳ אל ירמיה
[illegible] אלקי וגו׳ א״כ היה עוד בספק שהוצרך להרבות תפלה
[illegible] הוא חשב ומעה (מגלה י״ב א׳) ואולי זה כוונת המקרא
[illegible] עת בא עת בית ה׳ להבנות ר״ל שעדיין לא שלמו
[illegible] על נכון כפל מלת עת, ור״ל לא בעת הזאת באה עוד
[illegible] להבנות בה בית ה׳. וכנגדם אמר משורר אלקי ההולך ושב
[illegible] כי עת לחננה כי בא מועד. וכן קרה ממש
[illegible] ארבע מאות שנה אשר הוגד מראש לאברהם שמעט
[illegible] זמן יתחילו החשבון כנודע ממדרשים ומפרשים
[illegible] רק אחרי יתקיימו והעם רואים אח״כ שכך וכך
[illegible] כמו דניאל ועזרא ידעו ממנו ומביאים
[illegible] אשר לא במאמר אחד נכללות כי אם בכמה
[illegible] באר היטב למען ירוץ כל קורא בהן כפי
[illegible] שם המלך הכובש בבל ושולח ישראל חפשי
[illegible] על החליכה והבנין. הכל זך ובהיר
[illegible] ממליצותיו, ובכל זה אין אחד מהנביאים או
[illegible] למופת גדול ולאות נפלא לעיני העם לאמר.
[illegible] עד את פי ה׳, וכדומה. ואיך יכלו העם
[illegible] אם היו רואים ויודעים שכבר היה חי
[illegible] שיהיה בונה ירושלים ומיסד ההיכל?
[illegible] את הדבר אשר צוית את משה עברך
[illegible] והנה בתורת משה שם לא כתוב
[illegible] מפרשות של ישעיה לא נגע כלל
[illegible] ישענו לבנין הבית, הכל בכתב

[illegible] תתחכנה לראיות על דעת

אשר גאלם מיד צר ומארצות קבצם וגו׳, ואמר תעו במדבר בישימון דרך רעבים גם צמאים וגו׳ וכבר הראינו למעלה מליצות מתלאות הדרך ע״י יובש וצמאון גם בספר הנחמות (מ״ח) ובסופו הקיום הנפלא מנבואות רבוי עם, ויברכו וירבו מאד ובהמתם לא ימעיט (על דרך זכריה פרזות תשב ירושלים מרוב אדם ומרוב בהמה) וישגב אביון מעוני וישם כצאן משפחות יראו ישרים וישמחו וכל עולה (של המלעינים ומבזים) קפצה פיה, מי חכם וישמר אלה ויתבוננו חסדי ה׳, על דרך גם בעיני יפלא של זכריה, ומי ראה כזאת ומי שמע כאלה של המנחם (פרק ה׳) על ענין זה בעצמו של רבוי עם. ועוד הוכחה גדולה שחובר מעולי הגולה ממקרא ג׳, ומארצות קבצם ממזרח וממערב מצפון ומים שכבר עמדו המפ״שים על זה שהוא יחיד בתנ״ך להשתמש בתיבת ים על צד דרום לא על מערב כמו שהיא בכל שאר המקומות. והרב ר׳ נה״ו אמר שכאן שהוא מדבר בבחינת כל העולם ולא בבחינת א״י לבד נקרא הים דרום מפני גורל ים אוקיינוס שם . וזה אינו מספיק שלמה לא נמצא כזה עוד במקום אחר בתנ״ך. אך באמת זה מונח ברוח הלשון, שהטעם שנקרא ים מערב בלה״ק הוא מפני שבא״י אשר שם היתה לשון עבר נדברת כל צד מערבו הוא על שפת ים האמצעי. אכן בבבל ופרס הים איננו למערבו אך קרוב יותר לדרומו לשון ים פרס, וע״י כן הורגלו שם לכנות צד דרום ים. והנפלא שכן משמעות המקרא גם בס׳ הנחמות (מ״ט י״ב) הנה אלה מרחוק יבאו (צד מערב נקרא כן והוא יון ותרשיש היותר רחוק תמיד בספר זה. וכן בהירודות שכן אסטמיא היה קצה הישוב ואכ״מ להאריך) והנה אלה מצפון ומים (ים שהוא דרום מקביל לצפון) ואלה מארץ סינים (חינא קצה המזרח) . וכוונת מקרא זה נכפלה במקום אחר רק בשנוי לשון אמר לצפון תני ולתימן אל תכלאי הביאו בני מרחוק ובנותי מקצה הארץ (מ״ג ו׳), אעפ״י שמזכיר שם בסמוך גם ממזרח וממערב. מעתה נחזה במזמור זה חוץ מדמיונות שהבאתי עוד איזה מליצות שוות ממש כמו (שם ט״ז) כי שבר דלתות נחשת ובריחי ברזל גדע, וכן בס׳ הנחמות (מ״ה ב׳) ועוד בתהלים (שם ל״ה) ישם מדבר לאגם מים וארץ ציה למוצאי מים וכן בנחמות (מ״א י״ח) וכדומה. מכל זה נראה ברור שהמשוררים מעולי הגולה השתמשו כבר במליצות ומקריאות שלמים של המנחם. ומעתה יתמה כל לב אחרי שישעיה כתב את הנחמות ונשארו ביד הרבה מישראל איך היה אפשר אח״כ לקצת רשעים ובהם גם נביאי שקר, להניא את לב העם מהלוך לא״י או מבנות הבית אחרי ראו בעיניהם קיום הנפלא של נבואות ישעיה שידע מראש גם שם המלך אשר יתן הרשיון לעלות ? וגם המחלוקת ההיא בעצמה של הרשעים והפרת עצתם נכללו בנבואות ההן כמו שהראינו (פרק ח׳) מי גבר ידע כל זאת ולא תתחזק אמונתו בכל הנבואות המיוחסות לישעיה ? והנה הוא אמר בפירוש (מ״ד כ״ח) האומר לכורש רועי וכל חפצי ישלים . . ולאמר לירושלים תבנה והיכל תוסד, וכיון שכבר עשה כורש את שלו כאשר נתנבא עליו מרחוק איך נשאו הורי יהודה הרשעים את נפשם לסרב ולמאן עוד בדברים הסמוכים שם של הנביא ? הן אמנם יוסף בן מתתיהו הכהן יספר מעצמו (קדמוניות ריש ס״יא) בלי מקור, כי קרא כורש את נבואות ישעיה והתפלא מאד , ונפשו חמדה להקים דבריו. אך ממנו אין לנו ללמוד מאומה, וכתב לו זה כפי העולה על רוחו, ושיער לו כמנהגו , שאם יצאו הדברים מישעיה בלי ספק בני דורו של כורש הסכימו

שהשתמשו במליצות המנחם הזה, משוררים אחרים אשר חיו בזמן עולי הגולה, ודם איזה מחברי מזמורים בתהלים אשר כבר ראינו (פרק ב׳) דעת שני אמוראים במדרש שגם עזרא היה אחד מהם. והנה יש אתנו ראיות נכוחות כי כמה וכמה תהלות ומזמורים חוברו בעת ההיא. אך פה נקח לדוגמאות הצריכות לענינגו, רק שנים מדם, והם ק״ז וקמ״ז. ונחל במאוחר. במזמור ההוא מבואר בתחלתו בנה ירושלים ה׳ נדחי ישראל יכנס. ואין משכיל ישר לפי דעתי אשר יאמר כי היא לשון נבואה על בנין ירושלים וכנוס הנדחים בימים הבאים כי בספרי כתובים וביחוד בתהלים לא ימצאון נבואות רק שירות ותשבחות וקינות ומשלים וחקירות. אך יותר יורו לנו עוד הדמיונות הרבות שנמצאו בין זה המזמור ומליצות ספר הנחמות. כי על זמן אחד תעודתם. וגם שהשתמש בעל המזמור במליצת הנביא המנחם. ואלה הם

	מזמור קמ״ז בתהלים	ספר ישעיה
(ב)	בנה ירושלים ה׳	(מ״ד כ״ח) ולאמר לירושלים תבנה
	נדחי ישראל יכנס	(י״א י״ב) ואסף נדחי ישראל
(ג)	הרופא לשבורי לב	(ס״א א׳) לחבוש לנשברי לב.
	ומחבש לעצבותם	
(ד)	מונה מספר לכוכבים	(מ׳ כ״ו) המוציא במספר צבאם
	לכלם שמות יקרא	לכלם בשם יקרא
(ה)	גדול אדוננו ורב כח	〃 〃 מרוב אונים ואמיץ כח
	לתבונתו אין מספר	(〃 כ״א) אין חקר לתבונתו
(ט״ו)	השולח אמרתו ארץ	
	עד מהרה ירוץ דברו	(נ״ה י׳) כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים
(ט״ז)	הנותן שלג כצמר	(〃 י״א) כן יהיה דברי אשר יצא מפי.

ויש עוד להעיר על איזה פסוקים במזמור זה המורים על ענינם וזמנם, כמו שבחי ירושלים וגו׳ כי חזק בריחי שעריך (זה מורה שכבר נבנתה העיר ונתחזקו השערים) ברך בניך בקרבך (הוא רבוי העם הנזכר הרבה בנבואות המנחם וזכריה (פרק ה׳). השולח אמרתו ארץ עד מהרה ירוץ דברו הנותן שלג כצמר (נראה שחשב השיחה שבין השמים או גם בין ה׳ ובין הארץ היא ע״י הגשם והשלג וכאלו הם אגרות או דברים משולחים ממעלה למטה) משליך קרחו כפתים . . . ישלח דברו וימסם ישב רוחו יזלו מים (הכוונה על השלג הרב אשר בצפונית נהר פרת והוא כביר מאד לפעמים, אך כחום השמש מעט, כרגע נמס ויהי למים רבים יעוין ראזענמיללער קדמוניות כרך א׳ חלק א׳ בשם קערפארטער. וכל שיחה זו ע״י השלג או התכתו היא בין ה׳ ובין העולם. אכן בעצמו ולא ע״י שליח הוא) מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי וגו׳. ומעתה יוכר לכל מעיין ההתדמות בין מליצות האלו למליצות המנחם. כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים (שהוא ג״כ דברי השם לעולם) ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ וגו׳ כן יהיה דברי אשר יצא מפי (ע״י הנביא) לא ישוב ריקם — נבא למזמור ק״ז אשר אין ספק אצלנו כי הוא ג״כ מאחד מעולי הגולה, שמתחיל בענין הגדול והמצויין בין קורות זמנו הודו לה׳ כי טוב . . . יאמרו גאולי ה׳

פני לא הסתרתי מכלמות ורק, ומשם נרע ענין התארים בזה נפש ומתעב גוי כמו ניו יעו ן פירושי. והנה לא מצאנו בכל נבואות הראשונות של ישעיה אשר נִבָּא על אנשי זמנו ודורו, כי הכוהו פצעוהו או הכלימוהו, והמקראות שבפרשה כ״ח (י״א י״ב) כי בלעגי שפה וגו׳ ולא אבוא שמוע, לא יספיקו לענין זה ועכ״פ היה הזמן והענין מסכים יותר שיספר בנבואותיו שאמר בקהל כל מה שסבל עבורם, ממה שיספר כן בנבואות שכתב לעתים רחוקות, כי לא יתכן שהכוהו העם בעבור שכתב נחמות כאלה, ובפרט כי לפי דברי רשד״ל כתבם בחדרו, ולאיזה ענין יספר במשך הנחמות כי סבל מכות וכלימות בחייו בשביל הנבואות שאמר על אנשי דורו החטאים בנפשותם ? ואיך קרא עצמו עבד מושלים ? ואם אלה המושלים הם מלכי יהודה הנה לא נקראו ישראל עבדים להם ומכ״ש הנביא ולאיזה טעם קרא עצמו כן לפני דורות הבאים ? הלא נכיר כאן דברי בן דורו של מלכי פרס אשר היה פקיד מן עבדי המלך אשר בשער המלך (אסתר ג׳ ב׳) או גם פחה על קהל מישראל, וכן מבואר בסופרי העמים שהיו נקראים כל הקרובים למלך פרס עבדי המלך עיין סונקע מלת פערזים, ובכל זה נכלל בתאר עבד מושלים גם תאר הכנעה כי ממשלה היא בחזקת ומלשון הנה אנחנו היום עבדים . . . ועל גויותינו מושלים (נחמיה ט׳ ל״ו ל״ז). ומכות ופצעים וכלימות היו לו למנחם מאיזה רשעים וביותר מרשעי גוים שהיו מלעיגים עליו ומבזים אותו על חשבו לעשות מעם שפל ונכנע גוי גדול וחפשי כמו שנהגו כן בא״י עם נחמיה בעבור זה. (נחמיה ב׳ י״ט : ג׳ ל״ג — ל״ז : ו׳ י׳ י״ג). עוד (מ״ט ח׳ : ט׳) כה אמר ה׳ בעת רצון עניתיך וביום ישועה עזרתיך (הנה ענה השם לנביא בעת רצון וביום ישועה לא מלפנים) לאמר (ולא לכתוב) לאסורים צאו ולאשר בחשך הגלו. עוד אדני ה׳ פתח לי אזן ואנכי לא מריתי אחור לא נסוגותי (נ׳ ה׳) וישעיה באמת מתחלה נסוג אחור ואמר אוי לי כי נדמתי כי איש טמא שפתים אנכי וגו׳ — הטענה הששית, כמה מאמרים מראים בעליל שהנביא לא כתב הדברים בחדרו לשמרם על זמן מאוחר כי אם הוציאם מפיו לפני קהל השומעים כמו שהראינו בססוך מלשון לאמר לאסורים צאו (מ״ט ט׳) וכן לבשר ענוים שלחני לקרא לשבוים דרור לקרא שנת רצון לה׳ (ריש פרשה ס״א) והיותר מבאר הוא (ריש פרשה נ״ח) קרא בגרון אל תחשך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם וגו׳. הטענה השביעית. איך ידבר עם כורש בלשון הוה, וכן כל הנבואות ולא בלשון עתידות הנה ימים באים וכדומה. וכבר דברנו מזה בביאור (פרק א׳) .

(פרק י״א) עוד לנו קושיא גדולה על דעת רשד״ל בכלל והיא הטענה השמינית, אם כתב ישעיה את נבואותיו אלה על זמן גלות ונאולת בבל למען תהיינה שמורות בידי הנגאלים ובלשון נמרץ למען ירוץ כל קורא בהן, אין ספק כי היו כן בעת הגאולה ביד אנשים רבים , שאם לא כן היתה פעולתו לריק , והכתוב אמר. ועתה אמר ה׳ יוצרי מבטן לעבד לו לשובב יעקב אליו . . . ויאמר נקל מהיותך לי עבד להקים את שבטי יעקב . . . לאמר לאסורים צאו (מ״ט ה׳— ט׳) וזה מראה רצונו שהמון ישראל הגולים ידעו זאת וגם הדעת נותנת אחרי שנשארו הנבואות עוד גם היום בידינו ולא נאבדו גם בימי מהומת היונים אח״כ מכ״ש שנשארו אז בימי גלות בבל . וחוץ מאלה ההוכחות יש עוד ראיה ברורה

והפחות מישראל והעשירים בימי עזרא ונחמיה יתכן שהיו להם ג״כ אצל ארמונות נשיהם או גם אצל ביתם ורכושם סריסים מישראל או ביותר מנכרים, וכאשר עלו אח״כ לא״י עם כל ביתם והונם הוליכו עמם גם הסריסים האלה שהיו מנכרים וגם מישראל התערבו בהם, ועד״ז נבין שנוי הטעמים שבין הסריסים לבני נכר, שהסרים אשר יאמר אני עץ יבש ולא הבדל יבדילני, הוא מישראל, וגם לשון ובחרו באשר הפצתי ומחזיקים בבריתי הוא לנכון, שעל הרוב מהם ידבר, אשר נכרים היו. ד) אם הפרשיות המאוחרות כתב ישעיה על הגאולה האחרונה, איך דבר מארצות ומנהגים הנודעים רק בימי מלכות בבל ופרס לענינים שזכר אותם, ולא בגלותנו כלל, כמו בכרי מדין ועיפה ואילי נביות (ס׳ ו׳ ז׳) וביותר יפלא, אניות תרשיש בראשונה להביא בניך מרחוק (שם ט׳) והיום לא נודעו כלל אניות תרשיש ההולכות למרחוק רק אותן ההולכות להודו או לאמיריקא או שסובבות כל העולם

(פרק י׳) נשוב לפרשיות ראשונות עד סוף נ״ב אשר לפי דעת רשד״ל כתבם ישעיה בחדרו על גלות בבל ולא אמרם בקהל. ועל זה יקשה מה שכבר הראנו (ריש פ״ב) ראשי דברים מהראב״ע, והיא הטענה החמישית, איך יכתוב הנביא דבר שאמר עליו השם ולא נתקיים בו, והוא ההבטחה אליו מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו (מ״ט ז׳), ופשוטו של מקרא מראה בעליל כי דברי השם לנביא המה, מתחלת פרשה מ״ט ואילך יעו״ש. והראב״ע דחק שם וכתב וז״ל ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא ואם איננו עכ״ל ור״ל שכאשר ישמעו המלכים שם הנביא ישעיה יתמהו מנבואתו הנפלאה שתתקיים אחרי מאות שנים כשלא יהיה עוד בעולם. אכן הוא בעצמו לא חשב זה לאמת כנראה מדבריו על מקרא זה במקומו וז״ל מלכים יראו וקמו. הנה ככר רמזתי לך זה הסוד בחצי הספר. ועל דעת רבים כי המלכים כמו כורש כאשר ישמע דברי הנביא יקום וישתחווה למען ה׳ כי נאמן בדברו, והנה כ״ף ויבחרך לעד על יושר זה הפירוש. בעת רצון עניתיך גם זה עד על הרמז. ורבים אמרו כי כ״ף עניתיך שב אל כורש והנה אין הפרשה דבקה עכ״ל. אולם לדעתנו לא מקרא זה לבד הוא העד אך גם כל שאר המקראות שבס׳ הנחמות אשר בהם ידבר הנביא מנפשו, הם עדים כי נכתב או נאמר בזמנו היינו בעת שעלו ישראל מבבל. והם, לא מראש בסתר דברתי, מעת היותה שם אני ועתה אדני ה׳ שלחני ורוחו (מ״ח ט״ז) למתי ועל איזה זמן נאמר ועתה הלזה ? ואיך שלח אז ה׳ את ישעי׳ לעולי הגולה אשר היו זמן רב אחרי מותו ? ועוד, ה׳ מבטן קראני ממעי אמי הזכיר שמי ויאמר לי עבדי אתה . . . ועתה אמר ה׳ יוצרי מבטן לעבד לו (מ״ט א-ה). וישעיה השיב עת החל רוח ה׳ לפעמו, אוי לי כי נדמתי כי איש טמא שפתים אנכי והשרף אמר לו וסר עונך וחטאתך תכפר (ו׳ ה׳ ז׳), וכתב הראב״ע וז״ל טעם איש טמא שפתים לפי דעתי שהנביא גדל עם ישראל שהיו טמאים במעשה ובדבור, והנה למד מדבורם, והעד ויסרני מלכת בדרך העם הזה, על כן אמר ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב. וסר עונך הוא עון הדיבור שהוא מדבר התולים כדרך אנשי דורו עכ״ל. עוד, כה אמר ה׳ גאל ישראל קדושו, לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים (מ״ט ז׳), הנה כל אלה כנויים לנביא, כמו שמסיים למען ה׳ אשר נאמן ויבחרך כה אמר ה׳ ע״ש המשך המקראות, וכן אמר לקמן (נ׳ ו׳) גוי נתתי למכים ולחיי למורטי

פני לא הסתרתי מכלמות ורק, ומשם נדע ענין התארים בזה נפש ומתעב גוי כמו ניו יען פירושי. והנה לא מצאנו בכל נבואות הראשונות של ישעיה אשר נִבָּא על אנשי זמנו ודורו, כי הכוהו פצעוהו או הכלימוהו, והמקראות שבפרשה כ״ח (י״א י״ב) כי בלעגי שפה וגו׳ ולא אבוא שמוע, לא יספיקו לענין זה ועכ״פ היה הזמן והענין מסכים יותר שיספר בנבואותיו שאמר בקהל כל מה שסבל עבורם, ממה שיספר כן בנבואות שכתב לעתים רחוקות, כי לא יתכן שהכוהו העם בעבור שכתב נחמות כאלה, ובפרט כי לפי דברי רשד״ל כתבם בחדרו, ולאיזה ענין יספר במשך הנחמות כי סבל מכות וכלימות בחייו בשביל הנבואות שאמר על אנשי דורו החטאים בנפשותם? ואיך קרא עצמו עבד מושלים? ואם אלה המושלים הם מלכי יהודה הנה לא נקראו ישראל עבדים להם ומכ״ש הנביא ולאיזה טעם קרא עצמו כן לפני דורות הבאים? הלא נכיר כאן דברי בן דורו של מלכי פרס אשר היה פקיד מן עבדי המלך אשר בשער המלך (אסתר ג׳ ב׳) או גם פחה על קהל מישראל, וכן מבואר בסופרי העמים שהיו נקראים כל הקרובים למלך פרס עבדי המלך עיין סונקע מלת פערזים, ובכל זה נכלל בתאר עבד מושלים גם תאר הכנעה כי ממשלה היא בחזקת ומלשון הנה אנחנו היום עבדים . . . ועל גויותינו מושלים (נחמיה ט׳ ל״ו ל״ז). ומכות ופצעים וכלימות היו לו למנחם מאיזה רשעים וביותר מרשעי גוים שהיו מלעיגים עליו ומבזים אותו על חשבו לעשות מעם שפל ונכנע גוי גדול וחפשי כמו שנהגו כן בא״י עם נחמיה בעבור זה. (נחמיה ב׳ י״ט: ג׳ ל״ג — ל״ז: ו׳ י׳ י״ג). עוד (מ״ט ח׳: ט׳) כה אמר ה׳ בעת רצון עניתיך וביום ישועה עזרתיך (הנה ענה השם לנביא בעת רצון וביום ישועה לא מלפנים) לאמר (ולא לכתוב) לאסורים צאו ולאשר בחשך הגלו. עוד אדני ה׳ פתח לי אזן ואנכי לא מריתי אחור לא נסוגותי (נ׳ ה׳) וישעיה באמת מתחלה נסוג אחור ואמר אוי לי כי נדמתי כי איש טמא שפתים אנכי וגו׳ — הטענה הששית, כמה מאמרים מראים בעליל שהנביא לא כתב הדברים בחדרו לשמרם על זמן מאוחר כי אם הוציאם מפיו לפני קהל השומעים כמו שהראינו בסמוך מלשון לאמר לאסורים צאו (מ״ט ט׳) וכן לבשר ענוים שלחני לקרא לשבוים דרור לקרא שנת רצון לה׳ (ריש פרשה ס״א) והיותר מבאר הוא (ריש פרשה נ״ח) קרא בגרון אל תחשך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם וגו׳. הטענה השביעית. איך ידבר עם כורש בלשון הוה, וכן כל הנבואות ולא בלשון עתידות הנה ימים באים וכדומה. וכבר דברנו מזה בביאור (פרק א׳).

(פרק י״א) עוד לנו קושיא גדולה על דעת רשד״ל בכלל והיא הטענה השמינית, אם כתב ישעיה את נבואותיו אלה על זמן גלות ונאולת בבל למען תהיינה שמורות בידי הנגאלים ובלשון נמרץ למען ירוץ כל קורא בהן, אין ספק כי היו כן בעת הגאולה ביד אנשים רבים, שאם לא כן היתה פעולתו לריק, והכתוב אמר. ועתה אמר ה׳ יוצרי מבטן לעבד לו לשובב יעקב אליו . . . ויאמר נקל מהיותך לי עבד להקים את שבטי יעקב . . . לאמר לאסורים צאו (מ״ט ה׳ — ט׳) וזה מראה רצונו שהמון ישראל הגולים ידעו זאת וגם הדעת נותנת אחרי שנשארו הנבואות עוד גם היום בידינו ולא נאבדו גם בימי מהומת היונים אח״כ מכ״ש שנשארו אז בימי גלות בבל. וחוץ מאלה ההוכחות יש עוד ראיה ברורה

והפחות מישראל והעשירים בימי עזרא ונחמיה יתכן שהיו להם ג"כ אצל ארמונות נשיהם או גם אצל ביתם ורכושם סריסים מישראל או ביותר מנכרים, וכאשר עלו אח"כ לא"י עם כל ביתם והונם הוליכו עמם גם הסריסים האלה שהיו מנכרים וגם מישראל התערבו בהם, ועד"ז נבין שנוי הטעמים שבין הסריסים לבני נכר, שהסרים אשר יאמר אני עץ יבש ולא הבדל יבדילני, הוא מישראל, וגם לשון ובחרו באשר הפצתי ומחזיקים בבריתי הוא לנכון, שעל הרוב מהם ידבר, אשר נכרים היו.

ד) אם הפרשיות המאוחרות כתב ישעיה על הגאולה האחרונה, איך דבר מארצות ומנהגים הנודעים רק בימי מלכות בבל ופרס לענינים שזכר אותם, ולא בגלותנו כלל, כמו בכרי מדין ועיפה ואילי נביות (ס' ו' ז') וביותר יפלא, אניות תרשיש בראשונה להביא בניך מרחוק (שם ט') והיום לא נודעו כלל אניות תרשיש ההולכות למרחוק רק אותן ההולכות להודו או לאמיריקא או שסובבות כל העולם

(פרק י') נשוב לפרשיות ראשונות עד סוף נ"ב אשר לפי דעת רשר"ל כתבם ישעיה בחדרו על גלות בבל ולא אמרם בקהל. ועל זה יקשה מה שכבר הראנו (ריש פ"ב) ראשי דברים מהראב"ע, והיא הטענה החמישית, איך יכתוב הנביא דבר שאמר עליו השם ולא נתקיים בו, והוא ההבטחה אליו מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו (מ"ט ז'), ופשוטו של מקרא מראה בעליל כי דברי השם לנביא המה, מתחלת פרשה מ"ט ואילך יעו"ש. והראב"ע דחק שם וכתב וז"ל ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא ואם איננו עכ"ל ור"ל שכאשר ישמעו המלכים שם הנביא ישעיה יתמהו מנבואתו הנפלאה שתתקיים אחרי מאות שנים כשלא יהיה עוד בעולם. אכן הוא בעצמו לא חשב זה לאמת כנראה מדבריו על מקרא זה במקומו וז"ל מלכים יראו וקמו. הנה כבר רמזתי לך זה הסוד בחצי הספר. ועל דעת רבים כי המלכים כמו כורש כאשר ישמע דברי הנביא יקום וישתחווה למען ה' כי נאמן בדברו, והנה כ"ף ויבחרך לעד על יושר זה הפירוש. בעת רצון עניתיך גם זה עד על הרמז. ורבים אמרו כי כ"ף עניתיך שב אל כורש והנה אין הפרשה דבקה עכ"ל. אולם לדעתנו לא מקרא זה לבד הוא העד אך גם כל שאר המקראות שבס' הנחמות אשר בהם ידבר הנביא מנפשו, הם עדים כי נכתב או נאמר בזמנו היינו בעת שעלו ישראל מבבל. והם, לא מראש בסתר דברתי, מעת היותה שם אני ועתה אדני ה' שלחני ורוחו (מ"ח ט"ז) למתי ועל איזה זמן נאמר ועתה הלזה? ואיך שלח אז ה' את ישעי' לעולי הגולה אשר חיו זמן רב אחרי מותו? ועוד, ה' מבטן קראני ממעי אמי הזכיר שמי ויאמר לי עבדי אתה . . . ועתה אמר ה' יוצרי מבטן לעבד לו (מ"ט א-ה). וישעית השיב עת החל רוח ה' לפעמו, אוי לי כי נדמתי כי איש טמא שפתים אנכי והשרף אמר לו וסר עונך וחטאתך תכפר (ו' ה' ז'), וכתב הראב"ע וז"ל טעם איש טמא שפתים לפי דעתי שהנביא גדל עם ישראל שהיו טמאים במעשה ובדבור, והנה למד מדבורם, והעד ויסרני מלכת בדרך העם הזה, על כן אמר ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב. וסר עונך הוא עון הדיבור שהוא מדבר התולים כדרך אנשי דורו עכ"ל. עוד, כה אמר ה' גאל ישראל קדושו, לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים (מ"ט ז'). הנה כל אלה כנויים לנביא, כמו שמסיים למען ה' אשר נאמן ויבחרך כה אמר ה' ע"ש המשך המקראות, וכן אמר לקמן (נ' ו') גוי נתתי למכים ולחיי למורטים

ס׳ הנחמות. הוכיחם כי ביום צום ימצאו חפץ ויננושו עצביהם. הכזה יהיה צום אבחרהו ? הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע (כנגד אסיפת בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם שהבאנו מנחמיה) הלא זה צום אבחרהו . . שלח רצוצים חפשים וכל מוטה תנתקו, הלא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית וגו׳ אם תשיב משבת רגליך וגו׳ . ועוד במקום אחר (פרשה נ״ו) הוא מזהיר איזה פעמים על שמירת שבת, לאות כי היה החלול נפרץ מאד כדברי נחמיה שהבאנו. ומה מאד ישוו עוד כל אלה המאמרים בכוונתם למאמרי זכריה (פרשה ז׳) על הענין הזה בעצמו, היינו על דברי הצומות, כי צמתם וספוד הצום צמתוני אני , וכי תאכלו וכי תשתו וגו׳ משפט אמת שפטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו ואלמנה ויתום גר ועני אל תעשוקו (ע״י הרמאות ועקום המשפטים) : ג) מי המה הסריסים אשר ישמרו שבתות (נ״ו ד׳) ? בנלותנו זאת לא נמצאו סריסי ישראל וגם בימי ישעיה לא היו נמצאים, ואילו נתפשטה התועבה הזאת מכבר בישראל לא היו הנביאים מחרישים ממנה, ובהכרח א״כ כי סריסי ישראל הנמצאים בספרים הקודמים פירושו שרים יעויין גיזיניוס בשרשיו. ונניח שלקחו להם מלכי ישראל לפעמים סריסים מאת הגוים כדברי הרד״ק בפירושו למלכים ב׳ (ח׳ ו׳) ע״ש , ונאמר שסריסים ובני נכר האמורים כאן הם רק שמות שונים למיני נכרים הבאים להתגייר וכנראה קצת מלשון ובחרו באשר חפצתי ומחזיקים בבריתי, יקשה עדיין שאיך יתכן בשביל איזה סריסים נכרים הנמצאים אצל המלך ולא אצל אדם אחר עוד, יאמר הנביא מליצות וישמיעם דברי ה׳ אליהם כה אמר ה׳ לסריסים וגו׳ , ולא נדע ג״כ ענין בני נכר הנלוים על ה׳ בימי ישעיה, שלא היו גרים אז בישראל ואדרבא בימי אחז הלכו ישראל בדרכי הגוים. וענין זה של אסיפת הנכרים לישראל הנזכר כמה פעמים בספר הנחמות כמו שהראינו (סוף פרק ה׳) יקשה בכלל לכל המבארים אותו על זמנו של ישעיה. והגרים הבאים מא״י והיושבים ביהודה (דה״ב ל׳ כ״ה) שהתחברו לאכול את הפסח בימי חזקיה. לא יספיקו לביאור כל המקראות המדברים מהתחברות עמים ממרחקים וביחוד המקרא גוי לא תדע תקרא וגוי לא ידעוך אליך ירוצו. וגם יק׳שה שנוי הטעמים שיאמר הסרים אני עץ יבש ובן הנכר הבדל יבדילני ה׳ מעל עמו, והלא גם הסרים הוא בן נכר, אלא ודאי שמדבר כאן מזמן הבבליים ופרסיים, שעוד בימי ממשלת הבבלים הוחלו הסריסים להתירבות גם באסיא המערבית והם נמצאים כבר אצל יויכין (מ״ב כ״ד ט״ו) . אך ביותר עוד אח״כ ע״י הפרסיים שהצטרכו אותם לארמונות נשיהם הרבה מאד כנמצא באסתר ודניאל ואנשי עיר סארדעס עשו בסריסים כאלה מסחר רב והם אשר מכרו אותם ביותר לארץ פרס אשר שמה נעשו לפקידים, ולא לבד אצל המלך אך גם אצל כל שר ופחה ועשיר בכסף ובנשים. וקסינופון בחיי כורש (סוף ספר ז׳) יספר באורך איך כורש היה הראשון אשר קבץ לו כל השומרים לראשו ועומדים בחצר רק מסריסים והשתמש בהם לא לבד לבתי הנשים אך גם לכל משמרת פקודה, והיה לבו בטוח בהם יותר בעבור שאינם נוטים עוד לשום תאוה נכריה רק בדבר אשר הושמו עליו . וכן נראה מריש ס׳ דניאל שהיה רב סרים ממונה על כל העומדים בהיכל המלך . ואנשים הרבה מכרו עצמם לאנשי סארדעס לעשות בהם הנבלה הזאת, ורבים שהיו עבדים ונמכרו, נאנסו לזה. וישראל שהיו ג״כ נכנעים תחת יד המלכים הדם אין ספק כי גם בהם נמצאו רצוצים ונמכרים כאלה . וגם השרים

ואמוראים, אות יוד ילקוט, כי שם יש מעט דברים על ספורי מעשיות של רבינו נסים ואותם יעתיק למעני. באו לנגד עיני דברי שלום ואמת משארך הרב המאה״ג החכם האב״ד בעירך נ״י, אשר כתב בשולי אגרתו לעלם משכיל וחרוץ זכריה ישעיה. ושמחתי כי מצאתי לי עוד קורא מבין כזה ובוחן את מחברותי. אך יותר עוד שמחתי עת ראיתי כל דברי האגרת ההיא מלאה חכמה ודעת ומפיקה השכל ויושר, כי״ב. ועיני צופיות ומיחלות לזכרון שמות החכמים אשר צמחו בא״צית איטליא עם ציוני חבוריהם, והנני נותן לו את בריתי שלום וברכה עד עולם —

והנני אוהבך עד אין קץ ומכבדך כערכך היקר והרב דורש שלומך ושלום ריעך החכם המופלא מוהר״ר הלל הכהן נ״י ושלום כל תלמידיך המשכילים ושלמים נ״י, כל הימים אשר אני חי — כותב וחותם פה לבוב יום ה׳ א׳ דר״ח תמוז תקצ״ב.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

*) המקדש ולא באה העיר במצור? וגם לא נמצא בכל אמרות נביאי הזמן ההוא כי התברך העם בלבבו על דברי הצומות וזעקתם כי אם על דברי הזבחים שחשבו לחטוא תמיד ולכפר חטאתם בקירבנות, ועל זה הוכיחום בכמה מקומות. ולא על הצומות בשום מקום. האם לא נכיר בכל זה זמן הגלות וגאולת בבל, כי נהגו עוד בתחלה בארבעה צומות כמבואר בזכריה (פרשה ז׳) ויותר מזה נראה שכיוון לצומות שגזרו עזרא ונחמיה איזה פעמים אל העם העולים עמם כמו שכתוב ואקרא שם צום על נהר אהוא להתענות לפני אלקינו לבקש ממנו דרך ישרה וגו׳ ונצומה ונבקשה מאלקינו על זאת (עזרא ח׳ כ״א כ״ג). וכשמעי את הדבר הזה קרעתי את בגדי וגו׳ ובמנחת הערב קמתי מתעניתי (שם ט׳ ג׳ ה׳). וכהתפלל עזרא וכהתודתו בוכה ומתפלל לפני אלקים נקבצו אליו מישראל קהל רב מאד . . . כי בכו העם הרבה בכה (שם י׳ א׳) וביום עשרים וארבעה לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם (נחמיה ט׳ א׳). ובצום ההוא קבלו עליהם ג״כ מניעת מקח וממכר בשבת (שם י׳ ל״ב). ובכל זה כתוב אח״ז בימים ההם ראיתי ביהודה דורכים גתות בשבת ועומסים על החמורים כל משא ומביאים ירושלים ביום השבת (וזהו ממצוא ועשות חפציך) והצורים ישבו בה... ומוכרים בשבת לבני יהודה וירושלים. ואריבה את חרי יהודה וירושלים, ואומרה להם מה הדבר הזה אשר אתם עושים ומחללים את יום השבת וכו׳ וכו׳ (שם י״ג ט״ו ט״ז) וע״ש כל הפרשה. ועוד שם (פרשה ה׳) ויש אשר אומרים . . . נקחה דגן ברעב. והנה אנחנו כבשים את בנינו ואת בנותינו לעבדים וגו׳ ואריבה את החורים ואמרה להם משא איש באחיו אתם נושים. אנחנו קנינו את אחינו היהודים וגם אתם תמכרו את אחיכם . . . השיבו נא להם כהיום שדותיהם כרמיהם . . והדגן והתירוש והיצהר אשר אתם נושים בהם.. ונראה מכל זה בעליל כי המכשול הגדול נפרץ אז בישראל אשר החורים והעשירים הלוו את העניים כסף ומשכנו אותם ולקחו מהם שדותיהם ובתיהם וגם בניהם לעבדים, והלוים מתו ברעב ומחסור. ומעתה נמצא בכל אלו המקראות פירוש ברור על דברי הנביא בפרשה נ״ח של

*) ראה העתק חסר נכ״י חסר לפני המוציא לאור.

הזה אם לא נמצא איזה דיך נגד החק ההוא ואולי יוכלו אנשי העיר לקבל להם רב ומורה מבלי אשר תכירהו הממשלה לרב, כי ישלמו לו שכרו מבלי יצטרכו לקחת רשיון על זה מבעלי הפקודות, כאשר יקרה כמו זה גם באיזה ערים אצלנו, ואולי במשך הזמן תהיה עין הממשלה עלי לטובה, ויקלו האדונים מעלי מעמסת הפקודה להקימה נגדי רק כפי רוח פנימתה ולא כפי תיבותיה . ויש בידי כתבי עדות מגדולי רבני ארצי מפליאים ומרבים במה שאין בי והם בלשון עברית ואשכנזית . וגם מהשר החכם ר׳ יוסף פערל הנזכר . ושם נדבר ג״כ מידיעתי בפילוסופיא והצריך אליה. ושמו הנכבד אצל העמים דירעקטאָר דער איזראליטישן הויפּטשולע צו טאַרנאָפּאָל. ואם יועילו לי כל אלה מאומה הודיעני ואמהר לשלוח לידך העתקתם עם קיומים כי נכסוף נכספתי לחצרותיך, ולבי ובשרי ירננו אליך .

אודות ר׳ שלמה בן יהודה הבבלי היטבת לראות וכבר זה שנים רבות אשר כתבתי לגליון מאמר הפיוטים והפייטנים מהחכם רו״ה ז״ל אצל ר״ש בר׳ יהודה במקום „והלשון הזה המעה לבעל סה״ד כו׳ וזה טעות גדול״ כו׳ הוספתי וזה לשוני „וגם הוא טעה ור׳ שלמה בר׳ יהודה סתם אינו ר״ש בר׳ יהודה גבירול כאשר יכיר כל מבין אם יראה היוצר ליום א׳ של פסח לאשכנזים אשר הוא מר׳ שלמה הראשון הנקרא בבלי עיין ר׳ מרדכי ור׳ שלמה גבירול המליץ המפורסם נקרא הספ־די , וחבר עוד אופן לשבת בראשית לאשכנז מתחיל שאלו שחקים , ולא יוצר וזולת כמ״ש כאן, שהם לר׳ שלמה הקטן בעל הסליחות, שהוא בר׳ יצחק ואיננו רש״י , ולו הוא ג״כ זולת לשבת א׳ דחנוכה. לא כמ״ש כאן. אך המאורה שם היא מבן גבירול . עם עוד פיוטים הרבה הנמצאים גם אצל האשכנזים״ ועוד בסמוך שם במקום שכתב הרי תס״א וכו׳ הוספתי „וגם זה טעות בגוף הפיוט שיש לי ראיות נכוחות שצ״ל שם הרי ארבע מאות ושלשים ואחת״ וכו׳ . ואצל ר׳ מרדכי „הזכירו רש״י ז״ל״ וכו׳ הוספתי „נ״ל שעירב רש״י שם את ר׳ מרדכי עם ר׳ שלמה בר׳ יהודה ע״ש תחלת הפיוט גם בסופו ר״ש בר״י רק באמצע נכנס ר׳ מרדכי וזה חדוש. והנה ר׳ שלמה זה נקרא בפי רש״י הבבלי (שמות כ״ו ב׳) ונראה שר׳ מרדכי ור׳ שלמה היה זה דרכם לחבר פיוטים ביחד ולחתום שמם פעם זה מקודם ופעם זה. ע״ש יוצר ר׳ שלמה בתחלה וסוף ור׳ מרדכי באמצע ועזרת ר׳ מרדכי בתחלה ור׳ שלמה בסוף ואח״ז עוד, וממש סגנון אחד להם״ ע״כ לשוני. וכבר נדפס מזה בתולדות הקליר (הערה 19 צד 113) ואין להאריך כאן יותר — ותודות לך על רשימתך מתכונות פרקי אמונה רמה להראב״ד הלוי ז״ל.

אצל ר׳ שמואל ליב הר הזהב מונחים ספרים הנכונים לבא עדיך. אך הוא מצפה מקודם להשיג תשובה ממך על מכתבו. והנהו מבקש מלפניך להודיעהו מחיר ס׳ פחד יצחק כל כרך או חלק כמה יעלה בממבע באנקנאטין או כסף ש״נו , ברור היטב ואז ישלח לך עד מהרה המעות על חשבון ובשביל האדון החכם ר׳ יוסף פערל נ״י .

זכור אל תשכח בהשיבך לי עתה, להודיעני ג״כ אם קבלת אגרתי הקודמת אשר בה היתה רצופה האגרת להתלמיד החשוב ר׳ הלל קנטוני . וגם הוא או אחד מחביריו יםחול לעיין עוד הפעם בשם הגדולים חלק האחרון אשר שם סדר תנאים

גם במחלה נוגעתי ימים אחדים. ובכל זה כאשר חלפו זמנים וראיתי כי אין קשב עוד ממך, שבתי לרוץ אליך יקירי איש ביתי וחדר משכבי. אשר שם הנך נגדי תמיד וכל מעיני בך. השלום לך ולביתך אחי וראשי? השלום לרעך החכם היקר מ׳ הלל הכהן נ״י? השלום לתלמידיך הנאהבים והנעימים? העוד כמלפנים תפיצו בשמי תורה וחכמה ותתנו ריח טוב ההולך למרחוק? מה נעשה עד כה עם פירושך על ספר ישעיה? ואם עוד לא מסית אותו ליד המדפים אשמח, כי יעצתי בנפשי לשלוח לך עתה מאמרי אודות ספר הנחמות ופירושי איזה מקראות הנצרכים אליו. ואולי יניעך לחקור עוד בדבר. ואיך יכולתי התאפק עוד? המכסה אני מאוהבי ואהובי את אשר אני חושב במשכיות לבבי? והיה כצאת ספרך לאור ולא שלחתי לך מקדם טענותי ולא גליתי את אזניך, והייתי כחוטא בינינו. והנה מחברתי הקטנה הזאת עומדת היום למשפטך ולמשפט ריעך החכם ותלמידיך היקרים. אקוה כי ישקלוני במאזני צדק וידעו תומתי, כי רק מאהבת האמת ומרב חשקי לראות אור בהיר בספרינו הקדושים והמכוסים הרבה בערפלי הקדמוניות, כתבתי את הדברים האלה — וראיתי עוד איזה מפירושיך בכמה מקראות של ס׳ ישעיה הנשלחים לי מבראד, ומצאתי בהם כמה דברים טובים, אך גם איזה אשר לא יכשרו בעיני, וחדשות לי בדם. אכן גדלה אגיתי זאת הרבה ולא אוכל להעמים עליה יותר. וגם כבד ממני להעתיק כמה עלים בעצמי, כי כל הבא לידך ממני עד כה הכל מעשי אצבעותי, ואין איש עושה מלאכתי באמונה כלבבי. ולכן גם ליקוטי מחזור ויפרי חדלתי מהעתיק עתה, ויעדתים לאגרת הבאה, ושם אשים לפניך ג״כ אם תרצה איזה פירושים במקראות ההם אשר ראיתי דבריך בהם.

בדבר הרבנות מטעריעסט מר לי מר כי הוספת תנאי שא״א לי לקיימו בארצי זאת, אשר חכמת הפילוסופיא תדרש רק בבתי הלמוד שלהם, אחרי למד אצלם התלמיד מקודם כל הששה קלאססין לאטיין ג״כ רק בהיכליהם, ואיש אשר למד בביתו כמוני היום לא ינוסה מהם בשום אופן ולא יקבל כתב עדות לעולם. וגם על הזמנים לא יוכל לדלג. שמנה שנים נועדו לכל אלה, היינו ששה ללשון רומי ושתים לפילוסופיא. וגם בלעדי לבוש נכרי לא יאסף איש אל ביתם. ומה אעשה איפא היום? אני אשר הגעתי לשנות העמידה, ואם אשנה בגדי אהי לשנינה בעיני בני עמי. וגם השנים הרבות הלהן אשבר עד אשר תכלנה? ראה, איך ירדפוני שחקים עד להפליא, כי לצרתי נחרץ שם חוק ונתקיים אשר פה בארצנו השרים לא ישימו אליו עין, ובכל שנה ושנה יתמנו רבנים בערים שונים אשר לא ידעו גם מלשון הנדברת מאומה, וזה בעבור ראו וחקרו כי גזירה היא שאין הצבור יכולין לעמוד בה. וכמצחק יהי האיש פה בעיני זולתו אם למען יוכל להעשות בימים הבאים רב ומורה, יהי מתחלה סורר ומורה לגלח זקנו וללבוש מלבוש נכרי והעושה כזאת כבר בזה את כבודו בעיני ההמון, ובקהל מרעים הוא נמנה — ובארצך תעמוד הפקודה בתקפה, והיא המונעת אותי מחיי נועם בהיכל ה׳ כל הימים, ומהתקרב אליך מחמד נפשי וחלקת לבבי. כי למוד לשון איטלקי הוא הנקל בעיני מאד. לקרוא בה ידעתי. ובמעט שקידה למדתי גם לדבר, ושכחתי שנים או שלש ירחים בארצך הספיקה לי לדבר כאנשי הארץ. שים נא עוד לב לדבר

והשלישי הכי נכבד היה לי לפה אצל חותנו הגאון נ״י לשלוח לי כתב עדות המועיל לי מאד. מה אוכל השיבכם כעל כל גמולכם, אמרו אמורו ! פקדו נא עלי

איזה ספר או העתקה תחפוצו ואמהר לשלוח אליכם. ובעבור ידעתי רב מ״דות רבכם נ״י הנני לבקש מלפניכם עוד שני דברים קטנים והם. א) כפי הנאמר לי נמצא בספר שם הגדולים חלק ד׳ (והוא גם האחרון אשר בו ג״כ ועד לחכמים אחר כל אות ואות) על ספורי מעשיות של רבינו נסים שאיננו מרב נסים גאון כאשר הראתי בתולדתו, רק מר״נ אחר מאוחר בשנת ה״א ק״ז או ר״ז. ולא אפונה כי יש בזה טעות מהרב בעל שם הגדולים או מזולתו, עכ״ם תעיינו אתם באות נ׳ או ס׳ שם וימחול אחד מכם להעתיק למעני כל המאמר הנמצא שם על זה (קצר הוא בלי כפק) מלה במלה וישלחנו לי עד מהרה עוד בט״ם ישיב לי רבכם נ״י על אגרתי והעתקה זו נחוצה לי עד מאד יען נדפס כעת באשכנז ספר הכולל ג״כ ענינים כאלו, והמחבר מיחל לתשובתי עוד בט״ם יגמר הספר בדפוס, לכן שאלתי להשיב כי בזה תיכף יום או יומים אחרי השיגכם מכתבי זה. ב) בלקוטי מחזור ויטרי ימחול הכותב להעתיק למעני כל פיוט ומזמור שס״די הנמצא שמה ולא במחזורים הנדפסים. שלם ומלה במלה. לא רק בהתחלה כאשר נעשה עד הנה, כי ראיתי עד״מ בלקוטים הנעתקים לי, סי׳ ר״ז במוצאי יום מכובד, ומוצאי יום מעבד וכו׳ לראב״ע, תחלת הפיוט יקרה כ״כ עד תתן תאוה בנפשי לראותו כלו. וככה שאר הסימנים כמו רי״ד לר׳ יהודה הלוי, ורכ״א לר׳ שלמה בן גבירול. היו בטוב ובנעימים שתו לרויה מבאר מים חיים הנוזלים ממקור טהור כנפש אוהבכם ושוקירכם

שלמה ליב כהן ראפאפורט.

מכתב מו (יוד)

ב״ה

אל כבוד ידידי ואיש בריתי החכם המופלא המליץ המפואר דורש אמת וירא אלקים מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י,

זה ירחים אשר כתבתי לך אגרת ארוכה כוללת תשובות נגד דבריך על תכונת רוח הראב״ע ז״ל, וכהנה. ובתוכה רצ׳פה אגרת תודה להתלמיד החשוב ר׳ הלל קנטוני על אודות חבור די ראסִי. ושם הערות מושכלות על דבר הקדמת

ר׳ שבתי דנולו. וגם מכתב קטן מיוחד אליך. במשך הזמן הזה השגתי ממך שני אגרות קטנות ובאחת חוברו ליק׳טי מחזור ויטרי. ולא נמצא בהן שום רמז מקבלת אגרתי. ועל זה דאגתי וחכיתי אולי תודיעני עוד ממנה ותדבר עליה, ואז אשיב על כל דבריך יחד. ומרודותי הרבות המוני לפנות אל תקוה זאת, ולעצור במלים, כי הנני שוכב בלב ים הדאגות וגליו יניעוני הנה והנה לבקש טרף ומזון, ולרוב אשוב ריקם לביתי כאשר הלכתי. נסעתי על שבועים לעיר טַרְנָאפָאל מקום השר החכם

ר׳ יוסף פערל נ״י ובית תלמודו אשר יסד לתפארת, והוא אוהבי מאד וחפץ באשרי ולבקשתו הלכתי לשם. אך כבר ממנו עוד כעת מהיטיב עמדי כאשר את לבבו.

ישעיה. וראה אם לא דבריך הם המורידים יותר כבוד הכתובים כי תגיש את המפרש למקום צר אפל וצלמות מבלי תת לו מנוס. ותאמר לכל המתנגד לפירושך גם אם בעיניו יש לו ראיות מכריעות מאד לדבריו. כי מוכיח הוא להאמין עוד בשוא נתעה ח״ו. והנה הראב״ע ור׳ משה הכהן ז״ל הם ממנגדיך, ובכ״ז פירשו היטב את כל דפישיות. תמחול לעיין בדברי הראב״ע מראשיתן עד אחריתן. ובתחלת נחמו גם בפרשה מ״ט אמר כי מלכים יראו וקמו לעד על יושר פירושו. וזה שהוא מפרש המקראות שבתחלת פרשה מ״ט על הנביא (אשר יחשוב לזרובבל או נחמיה כפי הנראה לי מדבריו) שהוא המדבר על עצמו ובחייו ישתחוו לו מלכים, ומי היו א״כ המלכים שהשתחוו לישעיה? ואמר שם שיש לתרץ. ולדעתי אם גם איננו זרובבל ונחמי׳ עכ״ם בזה יצדק שעומק פשוטי הכתובים שם יחזק פירושו שאיננו מדבר מעם ישראל בכלל, כי אמר להקים את שבטי יעקב וגו׳. ולא אאריך עוד. אך מאד בקשתי ממך, הורני נא עוד הפעם אם, למה זה ועל מה זה, תחליט עוד כי המאחר זמן חלק ב׳ מישעיה לעת שוב הגולה חושב ח״ו את המגיד כמזייף ורמה? כי רק בזה אנו עוסקים כעת לא בשום ענין וראיה מנושאי המאמרים ודרכי לשונם. אלפני ואודה לך, חי נפשי, כי רק האמת אני מבקש. אך בלי כעס וחימה, בלי חרון אף וקנאה. אחלי אהובי מלב! אל תכאב את נפשך ונפשי, נלכה שניהם אחוזי יד ונחקור בנפש שקטה ושאננה. ואולי נתקרב במחשבותינו מעט מעט, עד לאחדים תהיינה.

ד) רק בעת השוק יגורו בני ישראל בלייפצינג ויש שם כמה בתי ועד לאחינו אשר יתפללו אז שמה כי ירבו לפעמים לאלפים מארצות רחוקות. ובית אחד יפה מיועד לאלה המתחדשים בדרכי תפלתם כאשר ידעת, והם יביאו עמהם דרשן מברלין המבורג או דעסויא.

ה) דבית העין היתה מושכת בלי ספק גם א׳ לפניה שהרי בערי הגליל ובשומרון היו קורין אותה כמו א׳. ובשירי השומרונים שהדפים גיזיניוס נרשם לפעמים בסדר אלפ״א בית״א גם עי״ן במקום א׳. אך גם נ״נ היה נשמע עמה בבבל. והוא ממש כהברת on של דציפתים. ובבאור אמרתי באגרתי שבתחלה הובא מא״י איזה תרגום עקילס עם שער שהיה כתוב בו שמו בעי״ן, והיה זה בזמן מלכות דפרסיים שידעו עוד היטב ל׳ יוונית. אך אח״כ מעט מעט נגהה לשון פרסיים והיוני נתמעטה, ושם עקילס נמסר מרב לתלמיד לא בספר כתוב עד כ״א על פה וכשהיו מתרגמים ע״ד עקילס אומרים בפיהם אונקלס. ואח״ז בימי סוף האמוראים כשהחלו לכתוב שם עקילס בתלמוד בבלי היו בוחרים כתיבת אונקלס ממש כעין הברתם, שלא היו יודעים עוד אם לא גם בא״י נקרא אונקלס, ואיך יכתבו עקילס ויקראו אונקלוס.

להחברים המשכילים בכל חכמה נבונים ושלמים ישרים וצדקים ויש בהם מדעת מוריהם מהור״ר אברהם לאטאש ומ׳ הלל קנטוני ומ׳ שמואל חיים זלמן נ״י, שלום לכם ולריעכם היקרים לא נודע לי עוד שמם!

נשיי רב מלשלם לכם ככל אשר עשיתם עמדי. זה כותב ומלקט למעני ספרים נושנים ופעם הזה לי למליץ למחסה ולמגן מזרם רבו החכם ואיש הלבב להרגיעהו ולהשביתהו. וזה מתיגע למעני בעיר אחרת ג״כ בהעתקת מאמרים קדמונים יקרים ועוד בקניות ספרים דנחוצים לי. ה׳ יחלימהו וישיבהו בריא אולם.

ואמר מי כמהו יודע להגיד האותיות לאמור ולהשמיע מקדם חדשות תבאנה וכדומה? אך מה ישמיענו כל זה יותר רק שה׳ שם בפי נביאיו מזמן קרוב או בפי נביאו עתה דברים על ענינים שיבאו וכן היו או יהיו? וכמו שאם נקדים זמן הנביא בימי ישעיה נפרש קיום נבואותיו שהתפאר בו הוא מפלת בבל ושוב הגולה, וכן אם נאחרהו ונציגהו בזמן שוב הגולה נפרש תפארתו בקיום נבואתו על דברים הבאים עוד אחרי כן. ובראשם יהיה הרבוי הנפלא של עם ישראל אח״כ בארץ הצבי, כי נודע כפי החשבונות בספר עזרא ונחמיה הלכו רק כמה אלפים מבבל לא״י, ואח״ז היו לדבי רבבות אלפים עד כי יושבי ירושלים לבד עלו לכמה מיליאן כפי עדות כל הסופרים, וזהו מחזוק רצון אלוק והשגחתו אז, והנביא כופל ענין הרבוי הנפלא הזה כמה פעמים. וכבר העיר על זה הרב בעל מאור עינים. וכדומה ענין כבוד המלכים ולאומים שונים הכל נתקיים זמן רב אחר שוב הגולה. וככה נבואת חגי גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון ג״כ זמן רב אח״כ יעויין רד״ק שם. ועוד יאמר המשכיל כי הנביא יאמר בשם שולחו שכבר נתקיימו הרבה מיעודיו ע״י נביאים הקודמים, וככה יתקיימו עוד כל דבריו אשר הוא דובר עתה. והכוונה למפלת בבל שנאמרה עוד מירמיה, וגלות ישראל וגם הגאולה בכלל שנאמרו מכמה נביאים קודמים. והיותר קרוב בעיני הוא שהי׳ מפורסם מאד באומה ואולי גם בין שאר האומות מאמר ירמי׳ [כ״ט] לפי מלאת לבבל שבעים שנה אפקוד אתכם והקימותי עליכם את דברי הטוב וגו׳ ובמקום אחר (כ״ה) והי׳ במלאת שבעים שנה אפקוד על מלך בבל. וכל העם רואים רב החזיקו בנבואתו זאת עד כי על פיה קנה ג״כ שדה מאת דודו בכסף ובשטר (ל״ב) ואחריו היה כל רואה ומבין מחשב כמה שנים עברו, לדעת אם ומתי ימלא ה׳ את דברי הנביא. ודניאל (ט׳) אמר בינותי בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה׳ אל ירמיהו הנביא למלאות לחרבות ירושלים שבעים שנה, וספרי מלכים וד״ה מסיימים במה שמתחיל ס׳ עזרא בשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה׳ מפי ירמיה, והיה משתומם אז כל איש כנביא כהדיוט על פלא הגדול הזה כי נמלאו דברי הנביא וחשבונו בצמצום גדול. ועל זה באו מקראות רבות, כמו לא מראש בסתר דברתי, הראשונות הנה באו וכדומה, לאמר (בשם ה׳) ראו את אשר דברתי על יד נביאי בא ככל אשר אמרתי בלי גרעון. שמעת מזה כלה וגו׳ ועתה האמינו עוד והושעו, אל תפחדו ואל תרהו, כי אני אדבר בצדקה ולא אשיב (כאשר לא השיבותי אמרתי מקדם) וגו׳ וגו׳. וזה ממש על דרך שנתפרסם לישראל מאמר ה׳ לראש המאמינים מאבותם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול. ויוסף סמך כבר על זה ואמר אלקים פקד יפקד אתכם והעלה אתכם ואח״ז נתן הקב״ה סימן למרע״ה להזכיר לעם נבואה הנודעת מאברהם ואחריו בפי יוסף וממש בלשונו ולזה אמר לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אליהם ה׳ אלקי אבותיכם נראה אלי אלקי אברהם יצחק ויעקב לאמר פקד פקדתי אתכם וגו׳ ואמר אעלה אתכם וגו׳. וזה מעין שנמצא במדרשים הקרובים לעומק פשוטי המקראות, והנפלא שגם מאמר ירמי׳ נתפרסם בלשון זה לפי מלאת שבעים שנה אפקד אתכם. ייטב בעיניך פירושי בכתובים של ספר נחמות המדברים ממלאות הנבואה על העתידות. או לא, עכ״ם יש ויש לפרש כל המאמרים האלה בלי הצט־ך לבא ח״ו בשער האשפות כזה אשר הכרחת להכנים בו את כל מי שמאחר זמנם מזמן

הבאת מפרקי אבות מחלוקת הלל ושמאי, דנקטה בעל המשנה לדוגמא מ...ג...
ומפורסמת בימיהם. ומאמר רב הונא בג׳ דברים בלבד נחלקו פירשו רז״ל (שבת ט״ו א׳) דמיירי בדברים שלא נחלקו אחרים קודם להם או בימיהם, אבל בדברים שהיה בהם כבר מחלוקת בין זולתם נחלקו גם הם עוד חוץ מג׳ דברים. והנטיה בהם היתה בלי ספק עפ״י דרכם זה להחמיר וזה להקל אם לא היה נגדו ראיה מבוררת ממקרא או מקבלה המוסכמת. והנה נראה בעליל שמיד אחרי מות שמאי והלל גדלה המחלוקת בין התלמידים, שהרי המחלוקת בי״ח דבר היה עוד קודם ר׳ אליעזר ור׳ יהושע, שכבר נחלקו הם אם בו ביום של גזירות י״ח דבר מחקו סאה או גדשו סאה (שבת קנ״ג ב׳ וירושלמי פ״ק שם) ואמרו שהיה קשה אותו יום כיום שנעשה בו העגל, והתלמידים הרגו זא״ז בחרבות וברמחים (שם). ור׳ יהושע אמר כבר נעניתי לכם עצמות ב״ש אחרי שגילה לו תלמיד א׳ מב״ש טעמיהם. (חגיגה כ״ב ב׳) והנה ר״א ור״י היו מתלמידי ריב״ז, א״כ כבר בימי ריב״ז תלמיד הלל נתפשטה המחלוקת מאד. והסנהדרין לא היו מכריעים כי מ׳ שנים קודם החרבן בטלו יעויין קונטרס סמיכת זקנים למהר״ל ב״ח. וזה מבואר כאן שנמנו וגמרו בעלית חנניה בן חזקיה ושם רבו ב״ש על ב״ה לא במקום ישיבת הסנהדרין אכן יש לדעת שגם בימי שמאי והלל עצמם לא היו סנהדרין יכולים לישב תמיד שיד מלכי הורדוס תקיפה עליהם כמבואר בקדמוניות ליוסף הכהן איזה פעמים. והיו גם ענינים שלא בררו אותם כלל אם לא נשאלה שאלה לפניהם. ויתכן להצדיק רק בזה דבריך שבעבור כן נמצאו אך מעט הלכות חלוקות בין שמאי והלל, שרק אלו נשארו בלי הכרעה ושאר הלכות שנחלקו בהם היו מבוררות ע״י סנהדרין. אך עכ״פ דרך מחלוקתם היה מבורר ומפורסם כבר בימיהם אעפ״י שלא נעשה התורה עוד כשתי תורות כ״א בפי תלמידיהם שלא שמשו כל צרכן ונתפרדו כבר לשני בתי מדרשות— ולוד היה אח״כ מקום ישיבת ב״ש כאשר ברתי באריכות. אכן בלי ספק כלולים דברי אלה ודבריך האחרונים בדברי ר׳ יוסי שאמר מתחלה

לא היו מרבין מחלוקת בישראל אלא ב״ד של ע״א היו יושבין בלשכת הגזית וכו׳ נשאלה שאלה בפניהם עומדים למנין. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן רבו מחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות (סנהדרין פ״ח ב׳)

ג) ולא ידעתי איפא מדוע רגזת ורעמת כ״כ על מי שאומר שנבואות חלק שני מישעיה נאמרו בזמן שוב הגולה, ואמרת „כי הדבר הזה הורס כלל „יסודות האמונה ואיך יתכן שהיה בבבל נביא שקר שכתב כל הנבואות כאילו מפי „ה׳ נאמרו זמן מרובה קודם צאתו לפועל החת אשר מלבו היה בודאן, והדברים „יצאו מתחת יד מזייף ומתעה שהיה עומד בדור אחרון ועושה עצמו כאלו עומד בדור קדמון״ ה׳ ישמרנו ויצילנו! רחמנא ליצלן מהאי דעתא! וכבר הראתיך דברי הראב״ע ז״ל בתחלת פ׳ נחמו. הגם על צדיק תמים כזה תעמים ח״ו מזמות כאלה? ומי הכניסך לצרה הזאת? כמה הפרת שהיה המגיד עושה עצמו כאלו עומד בזמן קדום מאשר הוא בו? והנה כמעט כל חלק הזה כולל רק נחמות וחזוק לבבות לעלות לירושלים ולבלי ירוא מדרך רע מדבר וצמאון, הרים ועמקים וגם בזיון פסלי בבל שהם כל נבו, גד, ומני, ועשייתם ודרכי עבודתם, ושבחי כורש ויקרתו בעיני השם וגבורותיו, ואנה נמצא ברמז שעשה עצמו המדבר כאלו היה בזמן הקודם לזה הרבה? אולי מה שהגדיל לפעמים בשבח השם בקרבו את רוח קדשו

ואמר מי כמהו יודע להגיד האותיות לאמור ולהשמיע מקדם חדשות תבאנה וכדומה? אך מה ישמיענו כל זה יותר רק שה' שם בפי נביאיו מזמן קרוב או בפי נביאו עתה דברים על ענינים שיבאו וכן היו או יהיו? וכמו שאם נקדים זמן הנביא בימי ישעיה נפרש קיום נבואותיו שהתפאר בו הוא מפלת בבל ושוב הגולה, וכן אם נאחרהו ונציגהו בזמן שוב הגולה נפרש תפארתו בקיום נבואתו על דברים הבאים עוד אחרי כן. ובראשם יהיה הרבוי הנפלא של עם ישראל אח"כ בארץ הצבי, כי נודע כפי החשבונות בספר עזרא ונחמיה הלכו רק כמה אלפים מבבל לא"י, ואח"ז היו לרבי רבבות אלפים עד כי יושבי ירושלים לבד עלו לכמה מיליאן כפי עדות כל הסופרים, וזהו מחזוק רצון אלוק והשגחתו אז, והנביא כופל ענין הרבוי הנפלא הזה כמה פעמים. וכבר העיר על זה הרב בעל מאור עינים. וכדומה ענין כבוד המלכים ולאומים שונים הכל נתקיים זמן רב אחר שוב הגולה. וככה נבואת חגי גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון ג"כ זמן רב אח"כ יעוין רד"ק שם. ועוד יאמר המשכיל כי הנביא יאמר בשם שולחו שכבר נתקיימו הרבה מיעודיו ע"י נביאים הקודמים, וככה יתקיימו עוד כל דבריו אשר הוא דובר עתה. והכוונה למפלת בבל שנאמרה עוד מירמיה, וגלות ישראל וגם הגאולה בכלל שנאמרו מכמה נביאים קודמים. והיותר קרוב בעיני הוא שהי' מפורסם מאד באומה ואולי גם בין שאר האומות מאמר ירמי' [כ"ט] כפי מלאת לבבל שבעים שנה אפקוד אתכם והקימותי עליכם את דברי הטוב וגו' ובמקום אחר (כ"ח) והי' במלאת שבעים שנה אפקוד על מלך בבל. וכל העם רואים רב החזיקו בנבואתו זאת עד כי על פיה קנה ג"כ שדה מאת דודו בכסף ובשטר (ל"ב) ואחריו היה כל רואה ומבין מחשב כמה שנים עברו, לרעת אם ומתי ימלא ה' את דברי הנביא. ודניאל (ט') אמר בינותי בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיהו הנביא למלאות לחרבות ירושלים שבעים שנה, וספרי מלכים וד"ה מסיימים במה שמתחיל ס' עזרא בשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' מפי ירמיה, והיה משתומם אז כל איש כנביא כהדיוט על פלא הגדול הזה כי נמלאו דברי הנביא וחשבונו בצמצום גדול. ועל זה באו מקראות רבות, כמו לא מראש בסתר דברתי, הראשונות הנה באו וכדומה, לאמר (בשם ה') ראו את אשר דברתי על יד נביאי בא ככל אשר אמרתי בלי גרעון. שמעת מזה כלה וגו' ועתה האמינו עוד והושעו, אל תפחדו ואל תרהו, כי אני אדבר בצדקה ולא אשיב (כאשר לא השיבותי אמרתי מקדם) וגו' וגו'. וזה ממש על דרך שנתפרסם לישראל מאמר ה' לראש המאמינים מאבותם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול. ויוסף סמך כבר על זה ואמר אלקים פ ק ד י פ ק ד אתכם ו ה ע ל ה אתכם ואח"ז נתן הקב"ה סימן למרע"ה להזכיר לעם נבואה הנודעת מאברהם ואחריו בפי יוסף וממש בלשונו ולזה אמר לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אליהם ה' אלקי אבותיכם נראה אלי אלקי אברהם יצחק ויעקב לאמר פ ק ד פ ק ד ת י אתכם וגו' ואמר אעלה אתכם וגו'. וזה מעין שנמצא במדרשים הקרובים לעומק פשוטי המקראות, והנפלא שגם מאמר ירמי' נתפרסם בלשון זה לפי מלאת שבעים שנה אפקד אתכם. וייטב בעיניך פירושי בכתובים של ספר נחמות המדברים מפלאות הנבואה על העתידות. או לא, עכ"פ יש ויש לפרש כל המאמרים האלה בלי הצט"ך לבא ח"ו בשער האשפות כזה אשר הכרחת להכניס בו את כל מי שמאחר זמנם מזמן

הבאת מפרקי אבות מחלוקת הלל ושמאי, דנקטה בעל המשנה לדוגמא מ..ומ(?) ומפורסמת בימיהם. ומאמר רב הונא בג׳ דברים בלבד נחלקו פירשו רז״ל (שבת ט״ו א׳) דמיירי בדברים שלא נחלקו אחרים קודם להם או בימיהם, אבל בדברים שהיה בהם כבר מחלוקת בין זולתם נחלקו גם הם עוד חוץ מג׳ דברים. והנטיה בהם היתה בלי ספק עפ״י דרכם זה להחמיר וזה להקל אם לא היה נגדו ראיה מבוררת ממקרא או מקבלה המוסכמת. והנה נראה בעליל שמיד אחרי מות שמאי והלל גדלה המחלוקת בין התלמידים, שהרי המחלוקת בי״ח דבר היה עוד קודם ר׳ אליעזר ור׳ יהושע, שכבר נחלקו הם אם בו ביום של גזירות י״ח דבר מחקו סאה או גדשו סאה (שבת קנ״ג ב׳ וירושלמי פ״ק שם) ואמרו שהיה קשה אותו יום כיום שנעשה בו העגל, והתלמידים הרגו זא״ז בחרבות וברמחים (שם). ור׳ יהושע אמר כבר נעניתי לכם עצמות ב״ש אחרי שגילה לו תלמיד א׳ מב״ש טעמיהם. (חגיגה כ״ב ב׳) והנה ר״א ור״י היו מתלמידי ריב״ז, א״כ כבר בימי ריב״ז תלמיד הלל נתפשטה המחלוקת מאד. והסנהדרין לא היו מכריעים כי מ׳ שנים קודם החרבן בטלו יעויין קונטרס סמיכת זקנים למהר״ל ב״ח. וזה מבואר כאן שנמנו וגמרו בעלית חנניה בן חזקיה ושם רבו ב״ש על ב״ה לא במקום ישיבת הסנהדרין אכן יש לדעת שגם בימי שמאי והלל עצמם לא היו סנהדרין יכולים לישב תמיד שיד מלכי הורדוס תקיפה עליהם כמבואר בקדמוניות ליוסף הכהן איזה פעמים. והיו גם ענינים שלא בררו אותם כלל אם לא נשאלה שאלה לפניהם. ויתכן להצדיק רק בזה דבריך שבעבור כן נמצאו אך מעט הלכות חלוקות בין שמאי והלל, שרק אלו נשארו בלי הכרעה ושאר הלכות שנחלקו בהם היו מבוררות ע״י סנהדרין. אך עכ״פ דרך מחלוקתם היה מבורר ומפורסם כבר בימיהם אעפ״י שלא נעשה התורה עוד כשתי תורות כ״א בפי תלמידיהם שלא שמשו כל צרכן ונתפרדו כבר לשני בתי מדרשות— ולוד היה אח״כ מקום ישיבת ב״ש כאשר בררתי באריכות. אכן בלי ספק כלולים דברי אלה ודבריך האחרונים בדברי ר׳ יוסי שאמר מתחלה

לא היו מרבין מחלוקת בישראל אלא ב״ד של ע״א היו יושבין בלשכת הגזית וכו׳ נשאלה שאלה בפניהם עומדים למנין. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן רבו מחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות (סנהדרין פ״ח ב׳)

ג) ולא ידעתי איפא מדוע רגזת ורעמת כ״כ על מי שאומר שנבואות חלק שני מישעיה נאמרו בזמן שוב הגולה, ואמרת „כי הדבר הזה הורס כלל „יסודות האמונה ואיך יתכן שהיה בבבל נביא שקר שכתב כל הנבואות כאילו מפי „ה׳ נאמרו זמן מרובה קודם צאתו לפועל החת אשר מלבו היה בודאן, והדברים „יצאו מתחת יד מזייף ומתעה שהיה עומד בדור אחרון ועושה עצמו כאלו עומד בדור קדמון״ ה׳ ישמרנו ויצילנו! רחמנא ליצלן מהאי דעתא! וכבר הראתיך דברי הראב״ע ז״ל בתחלת פ׳ נחמו. הגם על צדיק תמים כזה תעמיס ח״ו מזמות כאלה? ומי הכניסך לצרה הזאת? כמה הפרת שהיה המגיד עושה עצמו כאלו עומד בזמן קדום מאשר הוא בו? והנה כמעט כל חלק הזה כולל רק נחמות וחזוק לבבות לעלות לירושלים ולבלי ירוא מדרך רע מדבר וצמאון, הרים ועמקים וגם בזיון פסלי בבל שהם בל נבו, גד, ומני, ועשייתם ודרכי עבודתם, ושבחי כורש ויקרתו בעיני השם וגבורותיו, ואנה נמצא ברמז שעשה עצמו המדבר כאלו היה בזמן הקודם לזה הרבה? אולי מה שהגדיל לפעמים בשבח השם בקרבו את רוח קדשו

מלא ממתקים במעט רסיסי מרורים. החילות לבזות את אשר דמית לנכבד בעיני, ועד מהרה גם קנאת לו ואמרת כי לא אוכל אהבך מדי אוהב אותו, וכמעט דחית את נפשי מבא בסודך. אחרי כן הראתני מעט אמון אשר לך באהבתי לנפשך, וחשדתני כי רק העתקות כ״י משרת חפצי, ועל רגעים הצגתני בקהל מרעים שנואי נפשך, והפחד פן נפתה לבי לקול מחליקי לשון ונצדיתי ברשת זו טמנו לי, ועתה אתה אומר אלי כי לבי סגור לך מבא ואבחר לשון ערומים, ואתה לא כן עמדי!

ואני ידעתי אמנם כי עזה אהבתך לי מאד ושלהבת יה בוערת בקרבה. אך מה אעשה כי לא אוכל לתת בקרבך אמונת אומן באהבתי אליך כמוך אלי. ולו יכולתי קרוע לפניך חלוני לבי, וראית את כל ונוכחת. כל הון יקר לא ישוה לי בזה. אמור נא אוהב עז להפליא! מה מצאת בי עול כי תחשבני למתרחק ממך אף אם מתקרב אתה אלי עד מאד? במה הלאתיך, ענה בי! ומה עשיתי בעת אשר חרפה בין שתי אגרותיך כי תענגני בראשונה ותמרדני בשניה? שמע נא עוד הפעם דברים יוצאים מפנימת קרבי. כה יביאני ה׳ אל המנוחה ואל הנחלה אשר מגמתי אליה, כי באמת ובתמים בלי שפתי חנף וחלקלקות, אנכי מדבר אליך עתה, ואולי תחדל מהכאיבני עוד — הכרתי מאז רב טוהר רוחך ויקרת נפשך, עד כי אהבתיך על כל ריע אלוף ומיודע אשר כרתי עמו ברית מרחוק. אהבתיך על כל חקר ודעה בענינים שונים, ולו היה לאל ידי לפקוד עליהם גרשתי עוד היום מעל פני כל הבלתי טובים בעיניך. אהבתיך על כל הון עתק ועתיק, ועל כל כתב ישן נושן. וראה גם ראה עד היכן יניעו דבריך, כי תכריחני לבלתי שאול ממך עוד מאומה, פן תחשדני עוד כי רק בטובתך לא באהבתך אחפוץ. רק עוד אחת שאלתי מאתך אותה אבקש. אם היו לרצון אלה אמרי פי והגיוני לבי לפניך ידידי ועמיתי! ואם הספיקו לזרות לרוח כל ספקותיך וחשדיך, אל תענה עוד את נפשי לדבר אתי משפטים וליסרני בתוכחות על עונות לא חטאתי, ולחמוס עלי מזמות לא חשבתי. ובאמרי כי לא תבחר לשון ערומים כוונתי באמת רק ללשון נקיה ורמזתי למאמרם ז״ל על מקרא זה (ריש פסחים), כי אמנם נפשך זכה יותר מעטך כאשר אמרתי שם על אודות דבריך בשמאי והלל, עד כי הוכרחת כעת ללחיץ אותם ולהטותם לדברי באגרת אחרת. אכן אני בררתי אמרותי יפה באופן שא״א לטעות, ולא כן אתה, כי עכ״פ עברת על ודעת שפתיך ברור מללו, המובא אצל תנא דבי ר׳ ישמעאל (שם) וקרוב שכיוון לזה בהוסיפו על מקרא ותבחר לשון ערומים „ואומר ודעת שפתיך ברור מללו„ שר״ל ממקרא הקודם מוכיח שיבחר אדם בלשון נקיה יותר ממגונה, ולא לבד מגונה ממש אלא אפילו בלשון שנוכל לפרשו למשובה אם רק איננו ברור לשומע אל יוציאנו מפיו, שנאמר ודעת שפתיך וגו׳. וזהו נוסף על פירוש הגמרא שם.

א) ומדי הגענו עוד הפעם לענין שמאי והלל, אומר שא״א להצדיק כל דבריך עד שנאמר שהם בעצמם לא נחלקו כלל, ר״ל שלא היו מחולקים בדרכי הדינים ולא נחפיסם בהם מחלוקתם, שא״כ לא היו מכונים אח״כ שני בתי מדרש על שמם, בית שמאי ובית הלל. ולא עפ״י חלוקם במדות ודרכי מוסר לבד יקראו על שמם אח״ז חכמים הרבה המתחלקים לשני צדדים בהלכות רבות מאד. ויפה

נוסחא שלנו עזק קרובה בהברתה כפי הפרסיים לגנזק. ולא יקשה בעינינו שנראה כאן הברת הגימ"ל קודמת לנו"ן, ובאונקלס וכן ביעלה ויבא במחזור ספרדי להפך, שנודעים אנשי קדם מרבים בהפך סדר האותיות הסמוכים זה לזה יעוין בבה"ע שם צד 64 וצר 71 הערה א'. ודע כי עוד היום אנו קורין בארצנו כל עי"ן בפתח כאלו נמשך נו"ן אחריה. יעקב, יעשה, כמו יענקב יענשה — עוד זאת ראיתי עתה בהקדמת תלמוד לשון פ"ס הנדפס מחדש מובא בשם כמה דורשי לשונות כי כבד מאד ללמד הברת הפ"סיים באות עי"ן שלהם, וכי לא היה להם אות זו בימי קדם קרמתה רק קבלוה מערביים וש"נו אותה עוד בפ"הם — אחשוב כי לא יהיה לך עוד שום ספק בהברת אונקלס ועקילס, ובאחרות שמם והיותם —. היה בטוב וצלח בארח עולם יותר מריעך כנפשך, הדואג ומתעצב, חותם יום ו' י"ב טבת קצ"ב פה לבוב. שלמה ליב כהן רפאפורט.

פ"ש לריעך החכם ר' הלל הכהן ולתלמידיך היקרים החשובים.

מכתב מה (ט)

ב"ה

לכבוד ידידי ואהובי החכם היקר משכיל ואיש חמודות מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י. שלו' וברכה!

הנה לפני שתי אגרותיך יקרות וחמודות. הרבית אתי החסדים, הגדלת הטובות, עד כי ארבץ תחת משאם, ולא אדע איך אקל אותם גם מעט מעלי, ומתי אוכל להשיב לך מאומה כעל כל תגמולך אלי. מעת הכרתיך לא נחת עוד סהענק לי מברכות ידיך. פעם תשמחני בילדי שכלך ורגשות לבך הנפלאים, ופעם בהעתקות כתבים גושנים. חדש מקרוב הטיבות עמי מאד במכתב הרב אב"ד מטריאסטי אשר התאמצת להשיג בעבורי. ולא לבד אהבתך היתה לי למנה, אך גם הטית אלי לבות תלמידיך הנאהבים והנעימים, אשר יתאמצו להטיב עמדי בכל אשר לאל ידם. אשריך גבר חכם וצדיק! אשרי אנשיך אלה העומדים לפניך השומעים את חכמתך, רואים יושר דרכך ומכירים יקרת נפשך. אמנם ידיד נאמן, מדי כלתה נפשי אליך, ורוחי מרחפת בחדר מדרשך, ובחלומי הנני עומד על יד ימינך, אשקך וזרועך תחבקני, ואור פניך אראה כי רציתני, העירותני בחזקת היד כאיש אשר יעור משינה מתוקה, ויהי לי כמו רוח קר וחזק נשב פתאום בחום צח עלי אור. ואיקץ ואומר, מה קול יללה הזאת אשר באזני? אשמעך מתאנח לאמר, „אוי לי כי לא מצאתי לי אוהב אשר לא יבחר לשון ערומים" העור הפעם החילות מחדש לפון באהבתי או בתום לבי אליך? וזה ברגע תאשרני ותודיעני את אשר ידעתי בנפשי מאז, כי מצאתי בך אוהב נאמן אשר לבו פתוח אלי כפתחו של אולם. אכן כבר אמרתי לך ואומר לך עתה באר היטב. נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים ככל הנמצא בספרי גבורים בחורים ובשיריהם מדברים אשר בין אהובה לאוהבה, כן דבריך עמי. מעת הצלחתני להגיר לי הטית לבך אלי, משכתני אחריך וארוצה, ובאתי בברית אתך; מאז והלאה לא ידעתי אם גם מאגרת אחת אשר מאגרותיך הרבות, ינקתי שמחה לרויה בכל עת מולת כום

ז"ל אז תראו שם בסופו נדפסים סמני כמה חדושים בתלמוד ופוסקים מושכלים וקרובים לאמת ת"ל. ואם תמצאו הדבר נחוץ ומועיל כי אכתוב בעצמי אל הרב ההוא או כי אשלח לארצכם הספר אבני מלואים אשר לא נמצא שם, אמהר ואעשה גם שניהם רק באופן אם אדע כי לא לריק יהי' עמלי. אחלי ידידי ורעי! אל תתאחר בתשובתך על אגרתי זאת עד תמצא ידך לכתוב על כל ענין וענין מאגרתי הקודמת, רק במשך איזה ימים תשיבני אם אוחיל ואם אחדל. ותודיעני עוד אם אפנה ג"כ להרב המאה"ג אב"ד בעיר טריעסט. ומה תכונת הרב הזה בכלל. והי' אם יראה בעיניך כי נמנע ממך למלא שאלתי אז תסתיר הדבר ואל יודע לאיש. הרופא הנבון די לא וואלטא השיבני כי בעל המחזור הקדמוני רוצה למכרו לי בעד י"ד רייניש כסף. ורצונו לשלוח לי המחזור וגם אני את מחירו אליו על ידך. הודיעני נא אם תריץ אגרות עם האדון המדפיס שמיד בווין, ואם תוכל לשלוח לידו המחזור עבורי, ולהשיג ממנו הכסף גם שתי מחברותי אשר יבקש ממני הרופא. הן אמנם לא עת לפזר אצלי, בכ"ז לא אוכל לעזוב ספר יקר ונחוץ לי כזה — בתשובתך הארוכה על אגרתי הקודמת הודיעני שמות ספרי כ"י מהראב"ע ותוכן עניניהם, ממי ומתי נכתבו.

וא"א לי לפטור ממך בלא שום לימוד, ואוסיף לך איזה דברים על הברת העין שמצאתי בליקוטי מכתבי ויהיו ג"כ לראיה על דברינו בענין אונקלס. בקדושין (ע"ב ב') עד היכן היא בבל רב אמר עד נהר עזק ובירושלמי (שם פ"ד) עד נהר יזק. ולהשוות שתי הנוסחאות האלו צריכים אנו לדעת כי היה נמצא בארץ מדי אטרופאטיני, עיר הנקראה בפי פתלמיוס Gazaca ובפי פליניוס (ס"ו פי"ג.) ואמיאנוס מרצילינוס (סכ"ג פכ"ג) Gaza medica והיא הנקראה היום טברים (יעוין מדרשי מלים לפינקע ובישוף) שכבשה שר צבא פאסקעוויטש לפני ארבעה שנים מיד הפרסיים, ושם נהר שהיה נקרא בלי ספק על שם העיר, כמו נהרות רבות בארצות ובימי קדם. והנה עזק כמו גזק כי הברות ע' וגימ"ל מתחלפות בלא ספק לפעמים גם בא"י כמו שקורא יוסף בקדמוניות להר עיבל גיבל, ובאוהב גר שלך צד 101 עוזלא בערבית גזאל, וכאלה רבות. א"כ עזק מורה על הבית גזק כשם העיר בפי הרומיים 1) אכן גם הברת g לרומיים לא היתה ברורה כ"כ ולפעמים נשמעה כמו j כאשר יבטאו קצת עוד גענעראל, אומרים יענעראל, וכן בלשונות צרפתית ואיטלקית בנות הרומית שוה לפעמים הברת g להברת j, ולכן נמצא לדעתי ג"כ יבלנא על מחוז גבלנא. Gabalene יעויין ירושלמי פ"ז דשביעית שאנטונינוס נתן שם לרבי ב' אלפים דשפן (מדות ארץ) במתנה. ועפ"ז עולה יפה ג"כ כאן דמיון עזק ליזק. אולם העיר ההיא במדי נקראת ג"כ לרומיים ganzaca ויעויין עוד מדרש מלים לבישוף, ואין ספק אצלי שהוא הוא ג"כ גנזק של מדי הנמצא כמה פעמים בש"ס והבאתי מהם בבכה"ע צד 70 הערה ד'. ומבואר עכ"פ מזה כי האות n לא נשמע היטב במלה זו לפעמים. ולכן יש קוראים Gazaca ויש Ganzaca, וזה ממש הברת עזק שנמשך גו"ן בלתי ברורה בהברה אחר הברת גימ"ל, ורק קצת יקראו עזק כמו גנזק. וראה זה פלא מצאתי בערוך (ערך ואני) שגורס בבבלי קדושין שם. רב אמר עד נהר גנזק, וזה כי

1) עי' בלופט למגיד סנה י"ח עמוד 22 בערך מדי. (שוח"ה)

העולם אשר יומם ולילה לא ישכב לבי . . . עצבונות האלה הן המה אשר אח"ז ג"כ תשובתי זאת ולא שלחתיה לך היכף בשאלתך — אגרות חכמה ואהבה מלב, רק הן תוכלנה עוד לנחמני מעט מיגוני, ועל כולן אגרותיך היקרות לי מכל חפץ, ולכן אקוה ממך עתה יותר מלפנים תשובה בקרוב המשמחת לבי, כי אוהבך אנכי באמת ובתמים בלי קץ ותכלית, החוהם יום ו' ה' טבת קצ"ב פה לבוב.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

והנני דורש בשלום ריעך החכם מ' הלל הכהן ובשלום תלמידך היקרים נ' ומהלל על אריכת ימיכם — אשריכם חבית חכמים ישרים מה טוב ומה נעים שבתכם גם יחד! הוי מי יתן לי אבר כיונה . . . .

מכתב מד *) (ת)

ב"ה

לידיד נפשי ולבי החכם המופלג המליץ המפואר טהור רוח מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

בלי לחכות תשובתך על אגרתי הקודמת ערבתי את לבי לערוך אליך אגרת עוד הפעם אשר תכונתה לא תשוה לתכונות כל אגרותינו, כי לא לימוד ומחקר והישרה אל האמת כנכחה, אך על מצבי תדבר ועל נסיתי אם יש לאל ידך לעשות מאומה למעני ולהיות לי לעזר מעט ממקומך הרחוק. ואתה בחסדך תשא לאוהב דכא כי יעתיר מלים אשר אולי לא יסכון בהם מאומה — ככר שמעת איך יבש מעין מזוני אשר שתיתי ממנו לרויה זה רבות בשנים, כי באו נערים בני בלי שם ושכרו העסק אשר היה לי חלק בו גם שכר לעמלי כי הייתי הסוכן עליו - והנני עתה כאורח בא מארץ אחרת מבלי דעת מאין יקח לחם חקו. בימי המצוק האלה נשלחה לי אגרת נחמה מהאדון דאקטאר צונץ מברלין. שמה יודיעני כי נמצאו כי אוהבים בארץ אשכנז המתאמצים למעני להכין לי משמרת הרבנות בעיר נכבדה, והוא יש לו מכירים וידידים שמה אשר ידבר על לבם לטובתי. אכן עצתו עוד כי אשלח איזה מכתבי עדות מרבני ארץ על ידיעתי בתלמוד והלכות וכבר השגתי ת"ל כאלה מכמה רבני ארצי, אך עוד עיני נשואות אל מכתב אחד בדבר הזה מרב מפורסם. ופניתי אליך אוהבי ואהובי! ואל תלמידך היקר המופלא כ' אביך נ"י. אולי תוכלו לפעול מכתב כזה אצל הרב המאה"ג אב"ד בעיר וויניציא הן אמנם לא יכירני היטב בלמודי הלכות. אך אולי יוכל לראות דרכי בהם מאיזה מקימות במחברותי, כמו בתולדות רבינו נתן הערה 4 (ובנוספות לשם) 21 23 45 49. תולדות רב האיי הערה 25 רבינו חננאל 8 10 36. לקוטי הר"ח על התורה סוף ויצא. ס' בא י"ב כ'. רבינו נסים 16. 17. 18. 19. ואם אולי נמצא בגבולכם חלק ראשון מספר אבני מלואים על ש"ע אה"ע מחותני הגאון בעל קצות החושן

*) נדפס בירכתי לבנון שנה י"ט. תרמ"ג גליון ל"ה עמוד 280

יוד) אלפי תודות לך על הבטחתך לקנות למעני רשימת ספרי כ״י של ראססי אף אם לא ארע עוד מה אוכל השב לך כעל גמולות, כי לא נדפס אצלנו שום ספר יקר. הזכירני אתה על איזה חבור אשר שמעת כי ישנו פה ואמהר לשלחו לך. וזאת עשה בעת תשלח הכרכים מרשימה ליד האדון שמיד בקש מאתו במעט מלים כי ישלחם מהרה לידי ע״י בית מסחר הספרים אשר לו פה, והודיעני גם אני תיכף בעת שלחת אותם — ס׳ ההיכל נכספתי בהעתקתו למעני רק בעבור שנים ושלשה גרגרים שנמצאו בהערותיו על קורות איזה חכמים, אך מצאתים משובשים מאד ורובם בלתי מובנים לי, ולכן טובה גדולה עשה עמי החכם ר׳ יוסף אלמנצי ואכתוב לו אגרת תודה ביחוד.

יא) הרחמן יברך לך את הילד החדש ויגדלהו לתורה ולמעשים טובים ולחופה ויהי נועמך עליו -- בני דוד יחי וישכיל איננו לומד לשון זר בשום בית הספר אשר לעמים (ואצלנו היהודים לא נמצא בית מיוחד ללמוד לשונות וחכמות) כי פחד אפחד פן ידיחוהו רעיו ההולכים שמה אשר אין עושה טוב בהם אין גם אחד. ועיקר למודו כעת הוא בגמרא ופוסקים. ואני לומד עמו בכל יום בבקר השכם טור יו״ד עם ב״י וש״ע עם ט״ז וש״ך. והוא בעצמו יש לו ידיעה בלשון אשכנז. ומתיגע לשעות בלמוד לשונות אחרות. — הנער זכריה ישעיה הוא בן ידידי מנוער הרב הגדול מוהר״ר מרדכי צבי יאליש נ״י, והוא כבן שש עשרה שנה, נפלא באמת ברוב שכלו ושקידתו, וכבר למד ושנה הרבה בגמרא ופיסקים וכתב לו כמה חדושים, והוא מבין ומשכיל ג״כ בחקירת קדמוניות שלנו, הוגה בספרים המדברים על זה, גם מחברותי קרא ושמח בהן והעיר בשכלו על איזה מקומות דברים נכונים, ואותו קראתי בשם עלם משכיל וחרוץ איזה פעמים בנוספות שלי, ויש לו תשובות מכמה רבנים גדולי הדור בחדושי תורה — הנער היקר המשכיל השנון כ׳ יעקב גאלדענטהאל מבראד הנה׳ נבוך מאד, ולא ידע עתה מה לעשות בידיעותיו אשר קנה הרבה בתלמוד לשונות וחכמות. אולי תוכל לעשות עמו חסד לפטרו מסך עצום כזה אשר יבוקש מכל תלמיד, כי אביו איננו איש אמוד כלל — לקוטי מחזור ויטרי העתקתי מלה במלה עם הגהותיך ולא הוספתי מאומה.

יב) החכמים מ׳ נחמן הכהן, בלומנפעלד, ובלאך ת״ל חיים בריאים ושלמים. זה האחרון איננו חי ח״ו חיי צער ובמסכנות כאשר תדמה ונהפוך הוא. מצבו הוא היותר טוב בין כל אלה ובין כל השוקדים על הספ״ים בארצנו. הנהו אלמן יושב בעיר מצער קרובה לעירי, עם בת אחת קטנה ושתי אחיותיו נשואות לסוחרים, שאנן בביתו ובחדר ספריו, ואין שם לכסף מוצא, וגם אמתחתו לא ריקה כי לא מעט אסף ממכירת שני חלקי שבילי עולם אשר נסע עמהם ממדינה למדינה — היותר רע מכלם הוא מצבי כעת. משמרת פקודתי אשר ממנה שחיתי טרף לביתי זה כחמש עשרה שנה מאז הייתי לאיש ועזבתי שלחן אבי, תמה ואיננה. ונשארתי בלי מחיה בן ארבעים ושתים שנה עם זוגתי תחי׳ וארבעה ילדים יקרים, אשר מלבד לחם חוק גם חנוך הגון ישאלו כפי ערך שכלם והרגלם, ולא ידעתי באמת במה תאחז ידי-לרוץ ארח בשווקים וברחובות כיתר אחיני לחטוף מכל הבא בידי ולפעמים לאסוף רוח בחפני, זאת לא אוכל כי לא נסיתי. אוי לי! בזכרי כי אהיה מוכרח ח״ו להשליך כל למורי עד כה אל הצד, ולהמכר לצמיתות לעניני

ליד רב בחיי כבר איזה לקוטים מכ"י של ר"מ די ליאון, או שאיזה שורות כתובים במדרשים ישנים על שם רשב"י , כמו ארגמ"ן שהוא אוריא"ל רפא"ל וכו׳ . ונשתמשו בשני הספרים כאחד ! המכלתא של רשב"י המובאה בימב"ן על התורה היא אותה הנדפסת בוויניציאה שנת הש"ה ביחד עם שאלתות ופסקתא דר׳ טוביה ואעפ"י שבשער המכלתא כתוב שהיא לר׳ ישמעאל נקראה באמת על שם ר׳ שמעון בעבור שנזכר שם הרבה כמו בספרי הנקרא ג"כ על שמו . לך נא ראה מה שמובא ברמב"ן על פסוק ויסע מלאך, מבואר שם במקומו. ועל פסוק ויצאה אשתו עמו נמצא שם רק נוסחא הראשונה ולא האחרונה, וכן על זאב טרף יטרף בשינוי לשון מעט .

ח) כל הנמשכים אחרי התחדשות לותי"ר הם הנקראים אצל הנוצרים פראָטעסטאנטן, בעבור כי כמה שרים ודוכסים אשר ידם היתה עמו העריכו מכתב מיוחד בעיר אוינסבורג בעת אסיפת כל נסיכי דייטשלאנד שם על דבר המחלוקת באמונה וקראו למכתב ההיא פראָטעסטאַציא. כן הראו דעתם כי הם מתנגדים לכל אשר נגזר מכמה נסיכים והקיסר בראשם על לות"ר ועל דעותיו. התחדשות זאת לא היתה בעיקרי אמונתם כלל, רק בקצת סניפים. ולא לבד שמציאת אלוק ותורה מן השמים הן ג"כ אבני פנה לאמונתם, אך גם הגשמת אלקות בעת אחת והלידה הכל כמו אצל הנמשכים אחרי האפפיור ברומי . רק הם נבדלו מבעלי אפפיור בעבור שלא רצו לדסכים עמם באיזה דברים כמו בהגשמה בכל עת בבתי תפלתם בעת אכילת הלחם ושתית היין, באיסור הנשואין לכמרים וכמרות, בהעמדת הפסילים בבתי ועד שלהם וכדומה. ויסוד החלוק בכלל הוא עד היום, כי הפראטעסטאנטען יעשו השכל לעיקר בדת ויבקשו החקירה תמיד יותר ויותר, באמרם כי היא תחזק אותה מאד ותעלה עמה מעלה מעלה כערך אשר יעלה ג"כ תמיד כל מדע עם הזמן והקאטוליקן יעשו האמונה לעיקר ויצוו בכל פקודותיהם בלי לחקור בה מאומה .

ט) יש ויש ספרי דרשות הרבה מחכמי העמים וגם מחכמי עמנו בלשון אשכנז צחה ונקיה (פרעדיגטן) אך ספר מורה דבר בענין תוכחה לרבים לא נודע לי. הדרשן מעמינו היותר מפואר בארצינו הוא הנבון מאנהיימר בווין. ודורש בכל שבת שניה בבית התפלה הנבנה מחדש ביופי רב ע"י השתדלות הקצינים שם החפצים בחדשות. וראיתי דרשה אחת כתובה ממנו ליום ז׳ של פסח והיתה יקרה בעיני באמת . מנהגי בית התפלה ההוא בווין נבדלים. רק במעט ממנהגי בתי תפלה בלייפציג והמבורג (בברלין לא נמצא כעת) אשר שם מפואר מאד הדרשן סאלאמן, והיינו שבערים האלה עורכים כל התפלה בלשון אשכנז, מנגנים על החליל (אָרגעל) גם בשבת ע"י נכרי במקום מיוחד ומכוסה מעיני המתפללים, ובווין לא נמצא ארגעל , גם רוב תפלתם שם בלה"ק רק איזה מאמרים קטנים כמו הנותן תשועה למלכים, מי שברך וכדומה אומרים בלשון אשכנז, מקצרים בפיוטים, והחזן מנגן עפ"י חכמות המוסיק"א עם י"ב נערים במקהלה עריבה ונעימה, והקהל עונים אחריו ג"כ בקול ערוך ומסודר . וכן נשיאת כפים הכהנים מוכרחים ללמוד סדר הנגון שלא יצא קולם מעורבב ומטורף — ולא שמעתי השם א י ט א ל י ע נ י ש ע ט ע מ פ ל מימי .

הויכוחים שמביא שם אין ענינם לספי גזירות וביחוד ענין וירקה בפניו, רק הכל מעצמו שהיה מתלמידים מאוחרים לרב יהודאי גאון וידע מקום מחלוקתם מספריהם, כמו שידענו מרב סעדי׳ שטען עמם בעבור עין תחת עין, ואולי גם על השאר.

ו) מה אעשה אחי כי לא ישוו חכינו בטעמי המקראות ובהשערות על ענינים קדמונים אני חשבתי כי רק השמיעי את דעתי בפירוש ההלל (אשר באמת מצאתי רובו אח״כ בבאור ר׳ יואל בריל בסוף ההלל כמו שכתבתי בסוף הוספות לקליר) יספיק לפקוח עינים ולראות אמתתו, כה היה ברור ונכון בעיני. ואתה היחקתו בשתי ידים, ולא העירות גם על דמיונות הנפלאים שבין פרשת לא לנו ותפלת חזקי׳ בעת צר סנחרב על ירושלים, כאשר הראתי. ויען מה עזבת הפירוש הקרוב ההוא? יען שנמצא שם מקרא אחד שאינו סובל לדעתך פירושי. ואצלי אין ספק גם בפירוש מקרא זה שהוא על המלך חזקי׳ שנרפא מהשחין גם נשמעה תפלתו על הצלת ירושלים בדרך נס גדול. ואבן מאסו הבונים היה כפי הנראה משל קדמוני על כל נישא פתאום משפל המדריגה. ובאמת עלה חזקי׳ עוד לגדולה חדשה שלא היה לו מקודם והוא פרסומו בפי עמי קדם ע״י הנס הנפלא ההוא, עד כי שלח אליו מלך בבל ספרים ומנחה על הדבר הזה וגם על כי חלה ויחזק [כן אפרש סמיכת המקרא בעת ההיא (ר״ט א׳) למה שלפניו וישמע כי חלה ר״ל גם זה שמע] וכבוד כזה ממלך גדול בארץ רחוקה לא נעשה עוד לאחד ממלכי יהודה עד כה — וככה פירושי על המקראות למהר שלל חש בז — הנה אנכי והילדים אשר נתן לי ה׳ הם בניו, כמו בני הם אשר נתן לי ה׳ בזה, לא תלמידיו כאשר אמרת — בלתי כרע וכו׳ יפלו לשון רבים מוסב על שניהם על כל בלתי כרע ועל הרוגים שבמקום שיפלו ההרוגים שם יפלו גם הבלתי כורעים ונכנעים עד הנה, ורבים כזה בתנ״ך, ונוכח ונסתר כאחד נמצא ג״כ הרבה אם יעבור הנביא מן הפרט אל הכלל, כמו פחד ופחת ופח עליך יושב הארץ. והיה הנס מקול הפחד, וכן כאן אנה תנוסו לעזרה (לא תנוסו ולא תמלטו כי) כל בלתי כרע תחת אסיר והתחת הרוגים יפולו — הן אראלם על אנשי אריאל שהוא כנוי מנביא זה בעצמו על ירושלים, ושלום כמו שלם שהוא שם שני לירושלים בזמן ההוא כמו שהראתי ממזמור ע״ו בתהלים, נשתוממתי מאד כי לא הוטב בעיניך. וכן כי חמת אדם תודך, ודבריך לי לעזר שכאן א״א לטעות בשום אופן כי חמה לא תורה לעולם רק תחרף, והודאה אינה ל׳ הכנעה בשום מקום. וכן בדבר היוסיפון המובא במחזור שראייתי מבוררת מדברי התוס׳.

ז) צדקת בשפטך כי השתמש בעל הזוהר בכמה מדרשים זרים אשר לא באו לידינו מפני שלא נתקבלו. ומהם הילקוט של ר׳ משה הדרשן כמו שהראתי בהוספות. וכן מצאתי באמת כמה דרכים מספר הזוהר בב״ר רבתי כ״י שבא לידי. אך לא כאשר חשבת כי היה איזה מדרש מר״ש בן יוחאי לפני הראשונים ולפני ר״מ די ליאון. „זה משה האיש" נראה בספריו בכמה תמונות. ברעיא מהימנא עשה עצמו פעם למרע״ה ופעם לאליהו, ובזוהר, לרשב״י ולרב ייבא סבא וכדומה. המדרש של רשב״י המובא בבחיי הוא באמת כבר בזוהר שבזמנו היה. ואולי באו

702 ונזכרון לאחרונים ע׳ 62 ואל שני אלה מכתביו שלפנינו ירמ[ז]ון עליו של הרב ז״ל בערך עליס ע׳ 278 לנד 189 (שוח״ה)

ב) שאלתך השניה היא באמת הראיה הגדולה לדברינו, שאדרבא על עקילס נמצא הרבה מאד במדרשים מה שדבר' עם אדריינוס לפני ואחר התגיירו, ובכ"ז מסכים הזמן היטב שתרגם לפני ר"א ור' יהושע רבותם של ר' עקיבא הנהרג בפקודת אדריינוס אחרי כבישת ביתר.

ג) ההוספה במקרא כל טהור יאכל בשר לא תוכיח מאומה, שהיא אין ספק מחכמי התלמוד עפ"י דרכיהם והלכותיהם, אעפ"י שמדבר רק מזמן המקדש, ולא רצו להשאיר התרגום בסתם שיהיה נראה כי טמא לא יאכל בשר כלל והוכרחו להוסיף מלת דקודשא אצל בשר, וכיון שהוסיפו הכניסו מלת דקודשא גם אצל טהור כפי הדין.

ד) והא לך עוד דברים המחזקים אמרותי באגרתי הקודמת. הנה על לא תרצח תרגם הסורי לא תקטול ורק באונקלס נוסף מלת נפש, וזה מפני הבדל הוראת קטל, 2) (כמו שכתבתי שם בראיות) בין אנשי א"י ששם חובר תרגום הסורי ובין אנשי בבל ששם חובר תרגום אונקלס — ועוד מתרגומי ירושלמי שלנו המובאים אצל רז"ל דרך גנאי מפני הוספות שעשו שלא כהוגן. יעויין במשנה (ספ"ג דמגלה) האומר ומזרעך לא תתן להעביר למולך לא תתן לאעברה בארמיותא משתקין אותו בנזיפה (פירש"י שעוקר הכתוב ממשמעו שהוא עבודת חוק לאמוריים כו') ובגמרא שם. תנא דבי ר' ישמעאל (פירש"י, לפרש מתניתין) בישראל הבא על הכותית והוליד ממנה בן לע"ז הכתוב מדבר, ע"כ. וכוונת רש"י שר' ישמעאל אינו מפרש המקרא כן שהרי משתקין מי שאומר זה, רק מפרש כוונת המשנה על איזה דרך יבאר המתרגם ההוא מקרא של ומזרעך. ובתלמוד ירושלמי שם מתוקן הלשון יותר. תני ר' ישמעאל זה שהוא נושא ארמית כו', ולא נמצאו שם מלות „הכתוב מדבר" מפני שאינו מפרשהו כן באמת רק דרך דרש ומוסר, (ע"ד ואת אשת רעהו לא טמא שלא ירד לאומנות חבירו) אכן המתרגם כן משתקין אותו מפני שמשנה מצות התורה באזני העם ועושה מהם משלים. ובכ"ז מצינו בתרגום ירושלמי שלנו ומן זרעך לא תתן בתשמישתה לציד בת עממין למעברא לפולחנא אוחרא, והוא ממש דברי מי שמשתקין אותו עפ"י המשנה רק במלות שונות. וזה יהיה ג"כ קצת ראיה לדבריך שלא היו כתובים עוד התרגומים רק נאמרים ממלמדים שונים בלשונות שונות. אכן גם נוסחאות הכתובות היו שונות הרבה בלשון ומתאחדות בענין שכן יורו שני הנוסחאות שלפנינו מתרגום ירושלמי על כל התורה — ועכ"פ רוב תרגומים האלה היו נודעים לחז"ל, והם הרחיקום מפני הוספות שנמצאו בהם שלא כהוגן, ולכן בחרו אח"כ בהעתקה ארמית נאמנה בלי הוספות ע"ד היונית של עקילס.

ה) אודות המאמר של מגלת תענית כנים דבריך במלת חקרא כאשר החל להראות בעל מערכי לשון באותיות יוניות, וכתבתי מזה בערך מלים שלי זה ימים רבים באר היטב. אמנם מלות „זה הוא.מקום הקראים עד עכשיו" אין ספק אצלי שהם ממסדר ומלקט מגלת תענית שהיה שונא הקראים וחי בזמן מאוחר ופירש הרבה מעצמו באור רחב על ברייתא הקצרה בלשון ארמית אצל כל יו"ט, כמו שהראתי ברור בערך מגלה 3) וממנו ג"כ הבאור הרחב על עדא ספר גזירתא (פ"ד) שהרי

2) עי' בלופה למגיד שנה י"ז ע' 351

3) עי' הערה למכתב הקודם והוא מכתב ו' הנדפס בכרמל ס"ד (תרל"ט) ע'

אמרו כמו ששמעו מרבותיהם בא"י היה ההפרש דק כ"כ בין הברת ע' לאל"ף עד שאנשי בבל לא ידעוהו עוד ובכתבם להם אח"כ מגלות סתרים או בעת סדרם התלמוד העמידו א' כהבירתם ולא ע' שהיה אצלם כמו אנ"ג ולא שמעו כן מרבותיהם. לא כן כתיבה שהובאה כתובה מא"י לפני אנשי בבל עם ע', אז הוכרחו לבטא איתה עפ"י הרגלם תמיד וקראוה כמו אנ"ג. הלא נקח מזה ראיה מבוררת שאנשי בבל ראו כתוב לפניהם שם עקילס באותיות עבריות, שאל"כ לא היו קוראים בשום אופן אונקלס, אלא ודאי שאחרי ראו קדמוני המורים בבבל שם עקילס כתוב וקראו אנקילס, שנו כן לתלמידיהם, ונשארה הקבלה כן לאמר אנקילס דור אחר דור אף מבלי ראותו כתוב עוד. וברבות הימים כשסדרו רבנן סבוראי תלמוד בבלי ורשמו בקולמוס כל אשר שמעו כתבו אונקלס ולא עקילס כי לא ידעו עוד אם נקרא בא"י עקילס בעי"ן ורצו להשמר בכל אופן מטעות ההברה — וזה מביאני להשערה עוד שכל תרגום היוני של עקילס היה כתוב לפניהם בימים קדמונים באותיות אשוריות ושם המחבר בראשו. ואין ספק אצלי שבא"י היו כמה תרגומים יונים כתיבים כן כמו שכתבו הרבה מתרגמים יהודים ג"כ תרגומם הערבי ובימינו כן מתרגמים האשכנזים באותיות אשוריות. וגמרא מפורשת היא על המשנה ספרים נכתבים בכל לשון, כאן בגופן שלהם כאן בגופן שלנו (מגילה ט' ריש ע"א) יעו"ש ברש"י. וזה הוא הדבר אשר לדעתי לא שמו עוד עין עליו כל המבקרים בעמים המדברים מהעתקת השבעים ועמהם גם אייכהארן, וכמה שגיאות היו יכולים לתקן ע"ז אם שערו השבושים ע"י חלופי אותיות הדומות בכתב אשורי. ומתרגום יוני כזה של עקילס לוקטו לדעתי ג"כ כל המקומות בירושלמי ומדרשים בעינם ממש ובכתיבתם. וכבר הראתיך דבר נפלא במלת לפנימי המובא ממנו (ב"ר פכ"א) על פלמוני בדניאל. שרק בעבור שהיה כתוב אשורית חשב רב הונא לפרשו מלשון פנימיות ובאמת הוראתו בלשון יוני (גייסטיגע ערשיינונג) שכן נקרא אצלם כל צורה רוחנית הנראית לבני אדם (ανεκα, φαινομενο) ועתה בא ואראך עוד דבר יקר ע"ז. נודע מה שהביאו התוס' בשם הפסקתא חנוך זה מטטרו"ן ובאמת שם מטטרון למלאך לא נמצא כלל במדרשים הקודמים ובירושלמי בשום מקום רק בבבלי (סנהד' ל"ח ב') אכן פירושו תמיד ממונה ללכת לפני דצבא. יעויין ערוך ומוסף ומערכי לשון, וברמב"ן על התורה מאיזה מקומות. ומה זה ענין לחנוך. אולם ראה זה מצאתי בבנציקלופידיא החדשה מלת Henoch כי באידרים (ספרא דחנוך) שהביאו ממצרים בלשון כושי נקרא חנוך בשם היוני [1] Μετετεθηr והוראתו חולף ועובר ר"ל מעוה"ז לעוה"ב ומביא שם ג"כ מבן סירא (מ"ד ט"ו, והוא בנוסחת לות"ר שהיא משונה מאוד מאותה של בן זאב וגם יש בה הרבה הוספות, וממנה יש העתקה חדשה לר' זעקל פרענקל מהאמבורג) ואין ספק שבאותיות כושיות וכן אשוריות היה נקרא בלי אותיות הנחות, מְטֶטְדוֹן ונראה שנהפ־סס לו שם זה בישראל עד שאמרו בסתם חנוך זה מטטדון וקרוב שרמזו על בן סירא יוני הנכתב ג"כ בלשון יונית ואותיות אשוריות ששם היה נמצא מלה זו ובאורך הזמן עשו המקובלים ממנו בחלוף ד' בר"ש, מטטרון כשם המלאך, וזה פלא.

---

1) עי' מ"ס הרב ז"ל במכתביו בכ"ח ח"ג ע' 51 ובהערותיו בכ"ח ח"ד ע' 175-180 (שזח"ה)

ואח״ז דברי אגור בן יקא -- דברי למואל, ופעם א׳ בסתם. גם אלה
לחכמים ואם פה בחלק השני לא נרשם בראשו מי אמרו, היהיה זה לבד לראיה,
כי אח הוא מלידה לחלק הראשון? והנה על נהרות בבל הוא ג״כ כן בלי שם
וכדומה מזמורים הרבה. אך העלמת הרשימה פה בראש חלק השני מישעיה תוכל
לתת לנו קצת טעם למה נסמך לספר אחר ולא יחדו אותו בעדי אסופות לספר
בפ״ע. אולם מאשר אחרו רז״ל (ב״ב י״ד ב׳) בסדר הספ״ים את ישעיה לירמיה
ויחזקאל היה נראה קצת ראיה על אחור זמן חלק השני של ישעיה, שאל״כ לא
נוכל להבין למה הפכו סדר הזמנים כ״כ, וכבר הקשו כן בגמרא שם. ולהבין יותר
תירוצם נראה שמתחלה השגיחו רק על סדר הזמנים של קורות האומה, ובעבור
שספר מלכים מסיים בזמן החרבן ואז היה ירמיה סמכו לו ספרו, ואחריו יחזקאל
בגולה. ואם היו רוצים להקדים ס׳ ישעיה היו מוכרחים להפסיק בס׳ מלכים בזמן חזקיה,
ואחר ס׳ יחזקאל היה מסודר ס׳ הנחמות מן נחמו ואילך שהוא מאוחר לגולה
ומחובר בשוב ישראל משם. ואח״ז הוצג ס׳ ישעיה בפ״ע, ולא היה מחובר כלל
אל ספרים הקודמים לו בסדר ומאוחרים בזמן, כמו תרי עשר שהיה לכרך בפ״ע.
ואח״כ עלה על דעת סופרים בלי לאחר כ״כ ס׳ ישעיה להציגו גם אחר הנחמות
ולא אצל הנביאים הנודעים בשם, והפכו עכ״פ את הסדר בשני אלה, הייגו
שהקדימו נבואות ישעי׳ לספר נחמות. וזה רק להשערה בעלמא ולא לתקוע בה
יתד — ובן סירא היה חי בלי ספק אחר שמעון הצדיק השני בתחלת ימי אנטיוכס,
ואז היה כבר עת מהומה בא״י עוד מימי התלמיים מלכי מצרים, והספרים המסודרים
לפני העת ההוא נשארו כן מבלי דעת אח״כ בעת הצרות למה ואיך נשארו ככה.
וכתבתי כל זה רק לשכך כעסך, לא להביא עוד אף ראיה אחת מראיותי, כי לא
אשלח לך לא הן ולא אותן על אופן מפלת סנחרב, עד אראך שוקט ומביט
במכון האמת לא לכעוס ולא לנאוץ, רק להשכיל ולרעת דבר על אפניו — נבא
עוד הפעם לענין אונקלס ועקילס אשר בו ת״ל כבר השבחתי גלי חמתך, ונוכל
לדבר עתה ממנו ברוח צח ושליו . .

א) הברת הע״ן הוא עוד היום בפי הספרדים ממש כהברת on בפי הצרפתים
שנמשך בפי המדבר גם הברת גימ״ל היוצאה מחוטם וחיך ביחד. וזכרתי כי ראיתי
מחזור ספרדי מועתק ללשון צרפת עם אותיות צרפתיות ועל כל תפלה וקרובה
נשום מתחלה שמָהּ באותיות עבריות וגם צרפתיות, וככה תפלת יעלה ויבא רשומה
גם באותיות צרפתיות Jangale wejabo. ועד״ז מובן מאד איך נעשה בבבל משם
עקילס אונקלס, ואנשי אספמיא אשר כל תורתם ודרכי לשונם מבבל ולא מא״י
כמו שהראתי כמה פעמים קבלו גם הברת ע״ן משם. וכבר הראתי ג״כ כי עיינין
שבירושלמי נהפכו בבבלי לאלפין כמו אידיהן ומאברין, או נשמטו כמו ר׳ זירא
ולאלתר. ואמרו עוד בברייתא הקורא לאלפין עיינין נראה שבא״י לא היה ההפרש
גדול כ״כ בין הברת ע״ן לאל״ף רק בבבל שאילו היה הברת ע״ן בא״י כמו
שרשמנו, היה מהנמנע לטעות בה באל״ף. וגירונימוס שהיה דר בא״י חשב עו
אות ע׳ לנחה כמו א׳. ומצאתי במדרש מלים הארוך לגזיניוס ריש אות ע׳ בש
החכם אלטינג שקצת מדקדקים חדשים ישוו הברת ע׳ להברת ng ומביא ראיו
מאיזה מקומות בהעתקת השבעים, והוא (גיזיניוס) יחזיק דעה זו לבטלה מעיקרה
והנך רואה כי איננה בטלה באמת רק יש לה עיקר בהברת הספרדים היום והבבלי
מקדם — ומעתה כששנו בבבל מאמרי א״י שבאו בהם תיבות עם ע׳, והתלמידי

איש לא חכם ולא דורש אמת רק כל מגמתו להראות חריפותו בזלזול כבוד התורה והנביאים״ ? וכל זה בעבור שגיאה קטנה תפשת אותו בה כפי דעתך. אכן חסלה ידידי אם אומר לך, כי דברי שמצה הבאת עליו מוצאי כעסך הנם וללא אמת המה. אייכהארן הוא חכם לב ומעמיק מאד בספרי קורות כל העמים ולשונותם, ואין מגמתו לזלזל בכוד התורה והנביאים רק להפך. ולא יאמר כזה רק על הצרפתים כוואלטער והדומים לו, אשר באמת כל מזמותם וערמתם זו לענם על כל ספר קדמון וקדוש, לא כן האשכנזים השוקדים על ספרי תנ״ך ומתיגעים להעתיקם ולהראות יפים ורוח קדשם, ובהם גם אייכהארן אשר העתיק כמה ספרים מתנ״ך ומלאכתו רבה ונכבדה מאד. הן אמנם בדרישותיו לא ידע גבול, כי בריח ודלתים אין לו מכל צד, ולפעמים החקירה תמהו ברוב לקחה ותוליכהו שולל, כי אנוש הוא נכון למעוד רגל. אך לא בזדון ימשוך הדברים אל אשר ירצה, כאשר דמית עליו — אולם את אשר יכאיב לבי ביותר הוא כי אחרי האשמת את אייכהארן ובן זאב (וזה האחרון לא לחנם) לפורשי רשת חשבת אותי רק לניצוד ברשת זו סמנו לי, כאלו לא נתן לי ה׳ עינים לראות ולב לדעת. הלאיש כזה מרדף אמרים הכרתני ? אני אהיה איפא אחד מהעורים הנשענים רק על הפקת בראשם ? ואחרי כי לא ידעתני כפי הנראה, הותר מהללי בפי. אודה לאל החונן לי דעת ותבונה להבין בספרי קדמונינו יותר הרבה מבן זאב וגם מאייכהארן אשר עדיו לא אבא בידיעת קדמוניות יתר העמים. ומעודי לא סמכתי על דעות שום מבקר יהי גדול או קטן אם לא עיינתי בעצמי ובחנתי הענין היטב, ואשר שם שכל הישר בפי אותו שמרתי לדבר. אך גם לא השלכתי שום דעה אחרי גיוי רק לסבה כי אמר כן זולתי יהיה ג״כ מי שיהיה, חכם או סכל, פלסוף או מקובל, חוקר או מאמין, כאשר כבר אמרתי לך. וכן הדבר אודות חלק השני מספר ישעיה. לא בעבור דברי מי שקדמוני ובהם גם הראב״ע חרצתי משפטי להסכים עמהם או לשנות מדבריהם. אף לא בעבור שמות מבוארים ונדברים רק בזמן מאוחר כאשר רמזת סבה זו על זולתי, רק בעבור ראיות נכוחות ומבוררות לי מאד. ומי יודע אם תהיינה אצלך ככה אחרי כי מהרת לשפוט עוד טרם תבאנה אליך ? רק על רוב התרגזך בזה אני מתפלא. המצאת כתוב באיזה מקום זמן כל נבואה מתי נאמרה וממי יצאה ? ואם מוכרחים אנו ג״כ להאמין, על דעתך, כי קינות על נהיות בבל ובאו גוים בנחלתך ודומים להם חוברו מדוד בעבור שנכללו בספרו ? ורז״ל הרשו להם לומר שיהושע סיים התורה (ומה נעשה לראב״ע שפרץ יותר גבול זה בריש ס׳ דברים ובכמה מקומות) וכמו כן ראיתיך כועס באגרת אחת לזולתי על יחסו ספר איוב לזמן מאוחר מזמן מרע״ה אעפ״י שנמצא גם לרז״ל בש״ס ומדרשים איוב מעולי הגולה היה. במה נחטא איפא ונחשוב און (כדבריך) אם נראה כי אחרי סוף חלק ראשון מספר ישעיה המסיים בספור המעשה הגדול והנורא של סנחריב אשר עליו ועל זמנו רוב נבואות הקודמות (כמו שיסויים ג״כ ס׳ ירמיה בספורי החרבן אשר עליו ועל זמנו רוב נבואות ספרו) מתחילים מאמרים חדשים ונבדלים מאד בענין וניסח ומהלך המליצה ממאמרים הקודמים ונשפוט מזה כי יצאו בזמן אחר ועל ענין אחר ? ואם יספיק לך רק חבורם לחלק ראשון של ספר ישעיה להיות למופת על מולדתם גם הם מישעיה ? הלא נודע לך כי כמה ספרים מתנ״ך חיברו מלקוטים והיו לאחד, ובעליל נראה זה בס׳ תהלים. ובס׳ משלי מבואר במקום אחר גם אלה משלי שלמה,

נאהב יותר ממך". אני לא הפלתי ביניכם ולא העמדתי אתכם בשני קצות הגלגל אשר אם יעלה זה ירד זה, כי אם אתה עשית — אתה החילות פתאום לברוח ממני בהשמיעך אותי מעט האמון אשר לך בי, וכי תשמר מפני כאיש נשמר ממתרועע וקרבו עמל ואון. ובעת ההיא גם עצה ותחבולה לא נתת בידי לשוב אל נוה לבך כבראשונה, ולא אמרת מתחלה שנא את זה ואז אֹהַבְךָ, רק כנגוע בלי תרופה הרחקתני מחוץ למחנה לעמוד שם בין בעלי ברית שונאך. ראה גם ראה אחי! כי הכרחתני עוד הפעם לדבר מענין בלתי אהוב לשנינו רק בעבור כי לא אוכל להשאיר לך היתרון כי יהיו דבריך בו אחרונים אם גם מתנגדים הם לאמת ולדרכי לבי ואת נפשי הם חובלים. ועל כל אלה אסלח לך כי אהבתי העזה אליך תכסה על כל. ותהי זאת נחמתי כי עטך ומליצותיך יובילוך לרוב אל לא יחפוץ לבך, אשר ידעתיו נאמן בבריתי וחפץ באהבתי — אך כל זה בדברי רגשות נפש ועניני העולם לא כן בדברי החקירה על קדמוניות ישראל, על העתים ועל הקורות אשר עברו עליהם, אצלם באמת תצילנה אזני אם אשמעך מחרף ומקלל את כל אשר לא כמוך יחשובו, ועיני תכאבנה לראות איך "עצמותם ישתחקו" בפיך הזאת דרך הנכונה להתקרב אל מטרת האמת? ומה נוכל אמנם להעלות ממעמקי תהום רבה המכוסה זה זמן רב מאד? רק השערות וראיות קרובות לשכל ישר חפשי מכל נגיעה וקשיות לב, לא מופתים מבררים ומחליטים כמו אלה אשר בחכמת התכונה והמדידה. והנך מבקש בלי ספק גם ממני רק השערות וראיות על דעתי אודות חלק השני מספר ישעיה, ותאמר אלי "תן עדיך ותצדק, כי אין לי דבר שעומד בפני הראיות הצודקות" ובכל זה עוד בטרם שמעת שפטת וחרצת (כאשר עשית זה פעמים) וקראת להמחזיקים בדעה זאת בשם כופ״ים, ואמרת כי גם אני "ידידך כאחד מהם, יקשו לי ונלכדתי". ועתה למה זה הבל אינע? להטות גם את לבך אל דעת הכופרים ההם ח״ו, וללכדך בכבל אשר כבר רגלי אסורות בו? ואיך תשאל ממני דברים בענין אשר כבר הוצאת מפיך מלים כי ידך בו עם המאמינים וידי עם מנגדיהם? התבחר לתת כבודי למערכה מול ריעיך ותלמידיך היקרים כי יעמדו וישמעו ויכוח מאמין ומתנגד, ויראוך נלחם "מלחמת חובה" עם איש חפץ להרוס משגבי הדת? ואם עד כה הושפלתי בעיניך? אל ידידי! אל תבקש ממני כזאת, כי לא אעשה לך. וכבר אמרתי לך כי כשבתי לחקור בענינים כאלה הנני משחרר את נפשי מכל דעה קודמת ומכל כעס וחמה הנובעים מקנאת הדת, כי ידעתי באמת סוף כל דרישה ישרה בלי נטות לב הוא אומץ תורתנו הקדושה ודתנו האמתית ביתר שאת ויתר עז. ואתה לא כן דרכך. ידך את זה במנהגי רש״ט בעל ספר האמונות ובעל עבודת הקדש ודומיהם אשר פיהם כחרב חדה וקולם כקול רעם הנורא על כל בלתי מאמינים כאשר יאמינו הם. בגד לוחמים כאלה רפתה ידי גם מהגן בעדי, וידעתי כי מקום צעקות ומריבות לא יִשמעו אמרי דעת — צר לי מאד כי גם גבר גדול כמוך לא ימשול ברוחו בלי לרדוף אחרי ההרגל עכ״ם בדרכי הויכוח, ובלי להתקצף ולהרים קול החוצב להבות אש. מתי ידיד יקר! מתי נחדל מהיות ילדים לבכות ולכעוס כמוהם על כל אשר לא ייטב בעיניהם? העוד גם בדורנו לא נצא ממצב ילדות זו? הינעמו עוד לחכינו נאצות כאלה אשר דברת על החוקר אייכהארן לאמר "ישתחקו עצמותיו

אחי וריעי! כי ככר ממך למשול ברעיוניך ובעטך. לא תחמול ולא תכסה גם על קרוב ומודע, וכל אשר יעבור תחת שבט אסך לא ינקה. לכך יהגה וידך כותבת באין מעצור. לא תבחר לשון ערומים אף לא מענה רך, ואם רעה בלבך על זולתך לא תמתיק בתוך פיך להכחידנה תחת לשונך, וכה באגרתך האחרונה אשר בראשיתה ואחריתה שמחתני מאד באהבה נפלאה הראת לי, ירזמון מליך בענין ב״ש וב״ה כי פחד פחדת פן אהיה „מעושקי רשד״ל״ ואשים דבריך בכלי למען כחש.

אוי לי שחשדתני בכך! והלא זה ראש דברי (לתולדות בעל הערוך) „כי לא כן אנכי עמדי, מעודי נשמרתי מהעדות את מאמרי בעדיי זרים, ות״ל כל מכירי יעידון על זה „ובמה ראית עתה את חפצי לשנות את טעמי זה?״ בעבור כי עשיתי עצמי כמתעלם מרעיון החדש אשר נתת לפני, והלא כתבתי לך באר היטב, כי יצדקו דבריך בחלוק תכונת רוחם של שמאי והלל״ אך כעסך נראה על אשר הוספתי לאמר כי נתבאר באנשי שם באורך. והוא הדבר אשר דברתי ג״כ באגרתי הקודמת, כי עוד יפג לבך כי לא תאמין לי. אדברה עתה וירוח לי. לא תאמין לי איפא אם אומר כי נתבארו כל עניני שמאי והלל ותלמידיהם, בין בתכונת רוחם ומזגם, בין בדעותיהם, בהרבה ראיות יותר ויותר מאשר כתבת ובהוספות המתיחסות לדברים האלו, כאשר החילותי לרמוז לך מעט מהם במכתבי. אבל באמת ובתמים לא חשבתי כמוך עיקר הרעיון בהבדל מזגם, המסבב ג״כ איזה הבדל בדעות לדבר חדש. לא במעמקי התלמוד הוא, כי קרוב מאד על פני כל המשניות והברייתות. ורואה אנכי כי בארצכם החקירה בתולדות קדמונינו עודה בנעוריה. האמן לי אח יקר! ושא לדברי. חי נפשי הנקשרת בנפשך! כל מתחיל לדרוש בספרים יודע רעיון זה בארצנו, ומדבר ממנו ברבים זה כמה שנים. ואני אברך ה׳ אשר יעצני מנעורי לבחור בדרך החקירה הישרה בעניני קדמוניות שלנו אני הסבותי ג״כ ת״ל כמה נבונים ללכת אחרי, אחרי שמעו מפני ברוך זה הרבה דברים נכוחים וייטב בעיניהם כאשר כתבתי שם בראש דבר לתולדות בעל הערוך, וגם האיש ההוא אשר רמזתי אליו שם, רצה להרפיס זה כמשלוש שנים מחברת קטנה נגד אחד מידידינו, ושנה ושלש בה כל הרעיון הזה עם ראיות רבות אשר שמע מפי וראה בספרי ובהגהותי לגליון סדר הדורות, ולא ערבתי את לבי להתלונן עליו בעבור זה כאשר התלוננתי עליו בעבור דברים אחרים, כי ידעתי כבר פרסים ענין זה ולהפקר חשבתיו וכל הקודם בו זכה. ועליו חשדתני כי רציתי לחטפהו ממך? ולו גם חדש היה בעיני רבים וכן שלמים, התוכל לחשוב כי גם בעיני יהיה כן? אני אשר דרשתי וחקרתי והעמקתי בכל תולדות התנאים ואמוראים, ות״ל דליתי הרבה פנינים ממצולות העיונים, לא אגע בדבר הזה העולה מעצמו לקיראתי ולקראת כל מעין?— נלך מזה למקום אחר. הנה דחקת דברי והכנסת בהם מחשבות זרות בלתי נאותות לי ולך, בהבינך מהם כי אהבתי לך היתה רק תלויה בדבר הלקוטים אשר צפיתי ממך. בלעדי! לא הרגלתי בכאלה להתעות נפש ריעי בשקר ולאמר לו אהבתיך ולבי בל עמו רק עם הונו אשר עיני נשואות אליו. חלילה לי מעשות כדבר הזה לעולם. ורק להראות לך רב אבדתי אמרתי לך „כי הכרחתני לאמר נואש לחמודותיך וגם לצפיות הלקוטים״. אלה היו איפא דברי. אתה הכרחתני, לא כאשר אמרת ג״כ כי מנפשי עשיתי כן, „בעבור כי ידעתי במרדכי שהוא ראוי להיות

יאר ה' פניו אליך, ומאורו תאור ותאיר לכל שואליך. ולכל קוראי מליך.
ויחנך. יוסיף לתת חן במוצאי שפתיך, למען יבינו לעריך טוהר מחשבותיך.
ישא ה' פניו אליך, ובתורתו ירבה חיליך.
וישם לך שלום, מכל מלחמת בני עלוה, שלום בחילך ובארמנותיך שלוה —
כתפלת ידידך דנאמן. אוהבך בכל לב, ומוקירך כערכך הרב.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

פראג יום ה' ח"י אלול. מנדעך יתיר (לפ"ק) וחכמתך תרך לפ"ק.

מכתב מג *) (ז)

ב"ה

(אגרות שי"ר הנותרים 1)

לידיד נפשי ולבי החכם השלם המליץ המפואר מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

בין ענני הינונות המחשיכים את רוחי יבא דברך כאור שמש בוקע העבים, וכנר אלקים חופש כל חדרי בטני. במה אקדם לך ידיד יקר ונחמד! על חסדך זה לבד אשר תעשה עמי להשיב את נפשי כפעם בפעם ולנחמה מתוגתה, מלבד הלימודים הנפלאים אשר כל אגרותיך מלאות מהן תמיד — אך גם זאת מוכיח ונכי להגיד לך כי רק איש כמוני מכיר אותך ואת דרכך זה שנים, יודע טוהר לבך וטוב רוחך. באמת, רק הוא ימשול בנפשו לבלי תסוג אחור מעט מאהבה אותך בכל עוז, אם גם במכתבי ידידות ואהבה ואחוה תמימה ישמע כפעם בפעם ממך דברי ריבות אשר בנטיה קלה אולי לחרפות יחשבו לקוראיהם. אכן ידעתיך

---

*) נדפס בירכתי לבנון שנה י"ט תרמ"ב. גליון ל"ד עמוד 269. (שזח"ה)

1) גם אלה האגרות כמו הקודמות השיג ה' שזח"ה נ"י לפני ימים ושנים מאת הד"ר ישעיה לוצאטו נ"י, ואף כי השתדל בכל עוז להפיצם בישראל לא עלתה בידו עד כי הודיע לו הד"ר הרכבי נ"י כי בדעתו להדפיסן בכרמל ובמחברת מיוחדת בספרו זכרון לאחרונים, ואז מיהר ה' שזח"ה ושלח לו כל המכתבים. והד"ר הרכבי התחיל להדפיסן ונדפסו ששת המכתבים הראשונים בכרמל שנה רביעית (תרל"ט) וגם במחברת מיוחדת „זכרון לאחרונים" מחברת ראשונה ווילנא תרמ"א. אמנם אח"כ פסק הכרמל לצאת לאור ועמו גם יתר המכתבים. ואז פנה ה' שזח"ה לר' יחיאל בריל בעל „הלבנון" וכאשר נתרצה זה האחרון להדפיסם, נשלחו אליו חמשה מכתבים היינו מכתב ז' — י"א, ונדפסו מכתבי ז' ח' בירכתי לבנון שנה י"ט גליון ל"ד (תרמ"ב) וגליון ל"ה (תרמ"ג). אך לא נדפסו יותר כי הלבנון חדל גם הוא לצאת לאור. אז בקש ממני החכם שזח"ה נ"י להדפיסם ואנכי נאותי לו ברוב שמחה. אמנם חמשת המכתבים אשר נשלחו אל בעל הלבנון לא הושבו לבעליהם כי בעל הלבנון נסע אז למסעיו ולא היה בביתו, והייתי מוכרח להתחיל מכתב י"ב — אך נייתי בראשו מכתב א' יען כי רוב הקוראים אין בידם המחברת הראשונה. גם לא ידעתי אז כי השיג המכתבים החסרים ולכן כתבתי גם על שער הספר כי האגרות מתחילות משנת תקל"ג — אמנם כעת כאשר הושבו המכתבים ליד הח' שזח"ה ושלח אותם אלי, הנני לתת גם אותם לפני הקורא, וגם את השני מכתבים אשר כבר נדפסו בהלבנון, למען יהי' הכל לפני הקורא ולא יחסר כ גם. ואקוה כי יברכני נפש הקורא גם בגללם.

המוציא לאור

כאשר הודעתי בראשי דברי שם. אך לא לאדם הכין את צעדו. באו עוד הפעם ימי דמודות והכבידו עלי עוד יותר משא. ובשנים דאחרונות קפץ עלי רוגזו של דור בני כי בא במאסר על לא חמס בכפו, כפי דעתי ודעת כמה מחכמי המשפט, או עכ״ם על עון קל שכל אדם מבעלי עסק ומסחר דש בעקביו. ונשאר שם כמו שלש שנים וחצי, והייתי מוכרח להתנודד כמה פעמים אל קרית המלוכה להתחנן ולבקש על נפשו ונפשי, עד הראני ה׳ בישועתי כי מצאתי חן בעיני המלך ויועציו הגדולים, ועשו עמי חסד והוציאוהו לחפשי. האספתי וכן אוחיל עוד בע״ה, כי באה העת לפנות עוד אל שקידתי על התורה ועל המחקר. — ובעת ההיא היה הולך וקרב יום מלאת לי שבעים שנה, וההמון סוער עלי מבחוץ, ובקרבי רגשת נפשי, כי לרוב נדברו אלי דברים רכים טובים וניחומים מקרוב ומרחוק, כן מראשי וחכמי עדתי, וכן מכמה וכמה עדות לישראל, הרבנים עם הראשים ואנשי הקהלות, ובהם מצויינים בפ״ע בחכמה ובשם טוב. והתשובה לכל אחת מהקהלות ולכל אחד מהאנשים היתה מוכרחת לע״ד, פן יאמרו עלי ענקתני גאוה. וכבר השיבותי לרבות ורבים, ועוד נושים בי הרבה. ואחרתי מעט בתשובתי אליך אחי וידידי, כי חפצתי להשתעשע עמך כמה רגעים יותר בענינים הנוגעים אל נפשי ועי״ז גם אל נפשך, כפי ידעתיך אוהב יקר.

ומכל זה תדע כי לא שנים ושלשת האנשים הגיאוני משקוד על עסקי בתורה ובמחקר, כי אם ילדי הזמן בלחצירם ומצוקותיהם. וכי תשאל עוד למה אבדתי איזה רגעים לדבר נגדם דברי תוכחות ומה לי ולהם? ועל זה אענך באמת ובתמים הלא ידעת גם שמעת, כי כמעט כל דורש ומעיין עתה בספר מאחב״י יחשבנו [אם באמת ואם בדמיון] לאבי כל חורש וחושב בידיעת הבקורת, ולוטש כלי מלחמה נגד פתים או מתחכמים, מותעים או מתעים, לכלול ולערב זמנים ומעשים ואנשים מאוחרים עם הקודמים להם בכמה מאות שנה. — ויש אשר יכבדוני בעבור זה. ואחרים ובהם גם מפני קנאה או שנאה, יחשבו לי זה לעון, ויתאמרו כי ע״י ההפשטות ידיעה זו, אין דבר נצב חזק עוד על עמדו. ואיזה מצעירי הדור אולי יהרסו לעלות גם אל זמנים ואנשים קדמונים באמת ומתקבלים לכלל ישראל, ויבזו אותם למען יעשו פרצים בסייגיהם או גם בקבלותיהם. אכן ת״ל עוד לא נשמע כזאת בישראל עד הזמן המאוחר. וגם אותם המכנים עצמם בשם מתקנים החדשות (רעפארמאטארען) אשר רבו פארותם באשכנז, לא ערבו את לבם לשפוך בוז על רבותינו הראשונים ולא זייפו את התורה בכתביהם ח״ו. עד נפתחה הרעה מצפון לפני איזה שנים, מן המשחיתים ההם עזי פנים, ידברו עתק ברבינו הקרוש מיסד ומחזק תורה המסורה בחיבורו הנפלא „סדר משניות״. — מה אומר לך ידידי? בעת ראיתי פתאום את דברי שמצה האלה, נהפך לבי בקרבי ועיני ירדה מים. על בזיון התורה המסורה, ועל עם ישראל כי איש מבחיריו ומוליכו זמן רב וארוך כזה הנקרא בפי כל רבינו הקדוש, נתודע פתאום לאיש גבה רוח ומטיל עול ממשלתו על הצבור וכו׳. ומה יאמרו עתה משנאינו בגוים, אשר לא מעט הם גם בארצות איברופא? והאמת אגיד. אולי הגיעני אז גם איזה רעיון אשר לא כלו מיוחד לש״ש, כי אמרתי רבים יעמיסו עלי עון אלה

החטאים, באמרם זה פרי הבקורת אשר הולדת וטפחת וריבית ועתה איככה אוכל וראיתי באבדן מולדתי? — ולכן כאשר קרה לי לדבר מזה בהקדמה קטנה למחברת גל עד, לא נתתי מעצור לעטי, ויהי לי למשיב נפש ולכלכל את שיבתי, להראות לעם ישראל את הנבלות של הצעירים השעירים ההם (מבלי הזכר שמם ושם מחברתם), כי רעות מראה ובזויות תאר הן, וכן דברתי אודותם במכתב עתי ישרון לקאָבאק. וידעתי מראש גם ידעתי כי יתאמצו להריק גם עלי זוהמתם, אך לא הגיעתני, ומול רשעים כאלה נפשי חזקי׳ ת״ל, ואין הצר שוה בנזק העוצב אף על רגע. אכן חברו למו עוד אחד אשר בשם ישראל יכונה וגם רב יתקרי, ולא מזה ומזה יש בו רוח חיים, והוא המנגן בכנור (גייגער בל״א) אשר אמר (בחיבורו „אורשריפט" וכו׳) אין לו חלק באלקי ישראל (סוף ברכות) וכאשר תמצא מזה בסוף מאמרי הנלוה לס׳ הגיון הנפש מר״א בר חייא ז״ל. ומשם תראה ג״כ כי אכין נגר חיבור עצביו מגן וקשת — וזה אשר יצא ראשון מתחת ידי אי״ה, אחרי חלפו השבעים משנותי. כי אמנם נגד מפעל כזה השתיקה להתעלמות תחשב. איש אשר ניתנה משמרת התורה בידו להורות אותה לעדתו. יקרא בקול גדול לאנשים, אבותיכם ומוריכם רימו אתכם, והתורה הזאת הנקראה תורת משה רובה מזמן מאוחר כאלף שנים אחרי זה משה האיש, ואף כי הרבה ממצותיה ואזהרותיה? ועוד תשוב תראה תועבה גדולה מאלה אשר לא גליתי עוד שם במאמרי לס׳ הגיון הנפש, כי במקום אחד מחיבורו הוא סובב והולך להכניס מצוה חרשה בתורה, והיא להקריב קרבן אדם, ולהבעיר באש [ח״ו לכביכול] כל פטר רחם גם באדם. ובשגם הוא מתראה שם כאילו רוצה להסתיר מעט מחשבתו הרעה הזאת, בכל זה כוונתו ניכרת היטב לכל קורא במעט עיון. — וכאשר אעיר עליו אי״ה. וכל הרואה נבלותו ואמר לא נהיתה ולא נראתה כזאת למיום נשמע שם ישראל בתבל, שימו לבכם עליה. עוצו ודברו! ואם לא ידבר שום רב נגדו, מה יאמרו אנשי דור הבא, בנים יולדו? הרבנים של דור העובר פשטו בגדי הרבנות מעליהם, והראו לכל כי אין תורה ואין מצוה, והכותבים היו רמאים וכן הרבנים בעצמם כאשר הודו על זה והנה גם שפינאָצא ברוך יהיה נגד זה הארור. איש אשר רוב ימי חייו היה יושב בדד ודבר אין לו עם אדם, ואף כי עם עדה או גם אדם מישראל, היה רושם לעצמו ספיקותיו ודמיוניו המלאים שגיאות, והוא לא ידע ואשם כי דמיונו התעהו מני דרך, וכדי בזיון וקצף גם על זה. אך זה המנגן בכנור רימה עדתו ועצתו. קבלוהו וקבל הוא על עצמו להיות למורה התורה ועתה כופר בתורה בפומבי — . אכן ישתומם כל מעיין, אחרי אַראה ברור לעיני השמש, שגעוני וזדוני זה האיש. ובתשוקתו הנמאסת להרעיל כל הנחשב לקודש, הרעיל את נפשו מתחלה, כי רב הוא מהרבנים, משתכר ולא ידע עוד מאין ולאין דרך ההגיון בחקירות כאלה.

ועוד בפי דברים על אשר כתבת אודות האריכות במאמרי. והנה גם זה מהעמסת האדם ההוא עלי, וכותב כן לפני חכמי העמים במכתב עתי שלהם אשר קראתי דבריו. האנוש הלזה לא יבוש ולא יכלם מפני, אשר כתב אלי לא אחת ולא שתים, כי יתפלא על אופן ביאור דברי רק כפי צורך הבירור ולא יותר. ואם לא יתעני זכרוני אמר כן עם הספר במכתב עתי שלו. ועתה הוא מתלונן על

כאשר הודעתי בראשי דברי שם. אך לא לאדם הכין את צעדו. באו עוד הפעם ימי דמודות והכבידו עלי עוד יותר משא. ובשנים דאחרונות קפץ עלי רוגזו של דוד בני כי בא במאסר על לא חמס בכפו, כפי דעתי ודעת כמה מחכמי המשפט, או עכ״פ על עון קל שכל אדם מבעלי עסק ומסחר דש בעקביו. ונשאר שם כמו שלש שנים וחצי, והייתי מוכרח להתנודד כמה פעמים אל קרית המלוכה להתחנן ולבקש על נפשו ונפשי, עד הראני ה׳ בישועתי כי מצאתי חן בעיני המלך ויועציו הגדולים, ועשו עמי חסד והוציאוהו לחפשי. האמנתי וכן אוחיל עוד בע״ה, כי באה העת לפנות עוד אל שקידתי על התורה ועל המחקר. — ובעת ההיא היה הולך וקרב יום מלאת ל׳ שבעים שנה, וההמון סוער עלי מבחוץ, ובקרבי רגשת נפשי, כי לרוב נדברו אלי דברים רבים טובים וניחומים מקרוב ומרחוק, כן מראשי וחכמי עדתי, וכן מכמה וכמה עדות לישראל, הרבנים עם הראשים ואנשי הקהלות, ובהם מצויינים בפ״ע בחכמה ובשם טוב. והתשובה לכל אחת מהקהלות ולכל אחד מהאנשים היתה מוכרחת לע״ד, פן יאמרו עלי ענקתני גאוה. וכבר השיבותי לרבות ורבים, ועוד נושים בי הרבה. ואחרתי מעט בתשובתי אליך אחי וידידי, כי חפצתי להשתעשע עמך כמה רגעים יותר בענינים הנוגעים אל נפשי ועי״ז גם אל נפשך, כפי ידעתיך אוהב יקר.

ומכל זה תדע כי לא שנים ושלשת האנשים הניאוני משקוד על עסקי בתורה ובמחקר, כי אם ילדי הזמן בלחצידם ומצוקותיהם. וכי תשאל עוד למה אבדתי איזה רגעים לדבר נגדם דברי תוכחות ומה לי ולהם? ועל זה אענך באמת ובתמים הלא ידעת גם שמעת, כי כמעט כל דורש ומעיין עתה בספר מאחב״י יחשבנו [אם באמת ואם בדמיון] לאבי כל חורש וחושב בידיעת הבקורת, ולוטש כלי מלחמה נגד פתים או מתחכמים, מותעים או מתעים, לכלול ולערב זמנים ומעשים ואנשים מאוחרים עם הקודמים להם בכמה מאות שנה. — ויש אשר יכבדוני בעבור זה. ואחרים ובהם גם מפני קנאה או שנאה, יחשבו לי זה לעון, ויתאמרו כי ע״י ההפשטות ידיעה זו, אין דבר נצב חזק עוד על עמדו. ואיזה מצעירי הדור אולי יהרסו לעלות גם אל זמנים ואנשים קדמונים באמת ומתקבלים לכלל ישראל, ויבזו אותם למען יעשו פרצים בסייגיהם או גם בקבלותיהם. אכן ת״ל עוד לא נשמע כזאת בישראל עד הזמן המאוחר. וגם אותם המכנים עצמם כשם מתקנים החדשות (רעפארמאטארען) אשר רבו פארותם באשכנז, לא ערבו את לבם לשפוך בוז על רבותינו הראשונים ולא זייפו את התורה בכתביהם ח״ו. עד נפתחה הרעה מצפון לפני איזה שנים, מן המשחיתים ההם עזי פנים, ידברו עתק ברבינו דקדוש מיסד ומחזק תורה המסורה בחיבורו הנפלא „סדר משניות״. — מה אומר לך ידידי? בעת ראיתי פתאום את דברי שמצה האלה, נהפך לבי בקרבי ועיני ירדה מים. על בזיון התורה המסורה, ועל עם ישראל כי איש מבחיריו ומוליכו זמן רב וארוך כזה הנקרא בפי כל רבינו הקדוש, נתודע פתאום לאיש גבה רוח ומטיל עול ממשלתו על הצבור וכו׳. ומה יאמרו עתה משנאינו בגוים, אשר לא מעט הם גם בארצות אירופא? ותאמת אגיד. אולי הגיעני אז גם איזה רעיון אשר לא כלו מיוחד לש״ש, כי אמרתי רבים יעמיסו עלי עון אלה

נכר, באו אלי עוד הפעם מעשי ידיך להתפאר, ועוררו אהבה ישנה. [אהבה שאינה תלויה בדבר רק בכוסף חזק ללמוד וללמד זה מזה וזה לזה]. והנני שולח לך תודה רבתי על ברכותיך הנעימות, ועצותיך המחכימות.

ועתה ראשית מכתבי תפגע בראשית מכתבך היקר. אמרת „אולי לא תקדמני בצאתך". הנה בזה תשפיך מרורות לא אל נפשך לבד, כי אם גם אל נפשי, כי מי לי עוד אחרי עזבי את דור הלזה, אשר ינן בעדי ויציל את כבודי משיני הטורפים הפראים אשר ידעה אהובי, בלתך ועוד אולי אחד או שנים חכמים צדיקים וצדיקים. — אמרת עוד בתום לבך הדבק ללבי. „למה תשיב אחור ימינך מהפיץ בישראל נהרי נחלי מעינותיך? ולמה שנים שלשה אנשים החטאים בנפשותם, ינאוך בגידופותם, מעשות צדקה וחסד עם התורה" וכו'? . ולהשיב על שאלתך זאת, הנני מוכרח להציג לפניך איש סודי תכונת עסקי ומהלכי חיי מעת הייתי לרב בעדה נכבדה. ידעת אחי, איך מלפנים הודעתי ברבים חפצי לאיזה משמרת של רבנות. אחת שאלתי אותה אבקש שבתי בבית ה' כל ימי חיי, לחזות בנועם התורה, ולבקר בקדמוניות ישראל ואותותם ונפלאותם, ולדרוש בדברי רז"ל הקדמונים, להפיץ ענגים מחשיכים ממצדיקי הרבים, ולהראות זהרם כזהר הרקיע וככבים לעולם ועד. אכן לעצבוני ראיתי אחרי נמלאה שאלתי, מה מאד התעני דמיוני, כי אמנם יותר הרבה יכולתי וגם פעלתי לרשום דרישותי ומחקרי בעת הייתי חפשי בלי אדונים, מאשר יכולתי לעסוק בכאלה מעת נהייתי עבד לאדונים רבים (יברכם ה'), כי לא שררות נוטל לו מורה דת אמת ורב בישראל, כי אם עבדות נוטל על עצמו (הוריות י'). ואף כי בעדה רבתי עם ורבתי בריעות שונות, כזאת אשר אנכי עבדה כהיום. לא ישבתי בבית ה' רק בעתותי התפלות, ושאר כל היום רובו לשלל בעניני חול, ואני כותב וגם מוכרח לכתוב בעצמי ספרי פנקסאות של הנולדים ונולדות, כל ילד עם שם אביו ומה מעשהו ושם אמו, ושם אבי ואם אביו, ושם אבי ואם אמו, וכו' וכן כל נשואי איש ואשתו עד"ז. ועל כל אלה תבאנה לרוב שאלות מראשי הפקידות ותשובות ממני. — ועוד יש צוואות עם אוצירות כסף בעניני צדקה וגמ"ח ופרנסת עניים, ומזון יתומים לתלמוד תורה וכדומה עוד. ואני מוכרח להשגיח על כל אלה ולתת חשבונות ביד המבקשים, בשגם הכסף איננו בידי כ"א ביד שרי הפקורות. האלקים עשה את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים. — וכמה עניני העדה עוד, שאלות מאיש ואיש, ובהן אשר יעמיסו עלי הראשים הנכבדים להשיב להם ופעמים לעשות כרצונם. — וכמה מיני דרשות ברבים בשבתות וי"ט וגם בחול, בבתי כנסיות ובביתי —. ושיעורי סוגיות בתלמוד עם החפצים ללמוד וללמד —. ועתה מלאכת הכתיבה מתי נעשית ומתי תוכל להעשות? ויחובר עוד אל כל אלה טרדות ביתי. הולדתי שלש בנות ובן יחיד משכיל וחרוץ, ומהם שלשים, י"ז, ומהם רבעים, ד'. קורות כלם נוגעות עד חדרי לבי ולא אוכל להתעלם מהן, ולא כלן משמחות לב. וחלקי הזמן אשר יקח כל אחד מהם, לא בעת רצון לבד, אינם מן בלתי מתחלקים. וכמו שנה טרם הוצאתי לאור חלק א' מעיך מלין, באה מעט מנוחה אל מפעלי ואל קרבי. אז ערכתי אות א', ופללתי לעיוך בזמן קרוב שאר האותיות בזו אחר זו,

מכתב מא

ב"ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד יקר בחכמים, ישר ותמים. חמד הלבבות, דגול מרבבות. מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעססאר בקאללעגיום ראבביניקום בעיר פאדובה יצ"ו.

הפעם אפנה אליך ידידי עם שאלה אחת קטנה וגדולה היא אלי, ואולי תגדל איכותה גם אליך עת תדע את האיש ואת שמו, אשר אנכי דורש טוב בעבורו. זה האיש רב גדול ומופלג בתורה וביראה, וגאון יקרא מכל הרבנים המצויינים יודעי שמו ותהלתו. והוא קורא בספרי הצרפתים ואיטלקיים, וגם בספרי הישמעאלים וערביאים שם עינו. הנא כעת רב בקורפו מוהר"ר ישראל משה חזן נ"י. כעת הודיע את שמו לק"ק טריעסטי, אשר שם ירצו למנות רב על עדתם הקדושה וכבר שלח שמה איזה כתבים מאנשים מרחוק אל ידידיהם שמה, וכלם מעידים על רוב תורתו וחכמתו ועל רוב מעלותיו. ואני באשרי להכיר זה הגבר לא לבד מתוך חליפות אגרות, אך גם מראות פניו היקרים ומשיחותיו הנעימות עת נכבדתי ממנו לבא אל מעוני פק"ק פראג. ושמחתי באמת על רוב ידיעותיו בתלמוד ופוסקים וגם בחקרי קורותינו ותולדות חכמינו מדור דור. וכפי שמעתי ברור הוא מליץ בלשון איטלקי ויודע לדרוש בה ברבים בצחות אמרים. ובעבור כי ידעתי מאז מכירי שמך הטוב ואוהביך בעיר ההוא רבים המה, אמרתי אולי תוכל לעזרהו שמה בדבריך היקרים להגיעהו אל מחוז חפצו זה. ואוכל להבטיחך ידידי, כי גם נפשך תתענג ברצות השם להשלים מאויו זה. כי יהי' לך במקום קרוב יועץ נאמן בכמה דרישות וחקירות הצריכות בקיאות גדולה בתלמוד ופוסקים קדמונים. יגן ה' עליך להחזיקך תמיד בריא וצח הרוח, ומעצבונך תנוח, כתפלת ידידך מלב באמת ובתמים כל הימים. מוקירך כרב ערכך, ואוהבך כפי יושר דרכך.

יום ה' ט' אדר תרי"ז פק"ק פראג.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

מכתב מב

ב"ה

לכבוד גבר עמיתי, אוהב אמתי, איש בריתי ואהבתי, מימי חרפי ועד שיבתי. חכם מחכמים ומבין ממבינים, יקר מזהב ורב פנינים, לא מש מאהל המאמינים, לא לכל דבר אך לאשר שכל טוב יורהו. נר אלקים הוא אורהו. הוא יאיר לו ישרהו ומוסרהו. שירתו נפלאה, טל אורות נמלאה, ומליצתו בפז מסולאה. על שפתיו קסם, מעשה עטו כתם, כלו יפה אין כתם. — מחקריו עמוקים ויקרים, וביאוריו חשוקים וישרים. כש"ת מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י. פראפעססאר בקאללעגיום ראביניקום אשר בעיר פאדובה יצ"ו.

בתחלת הזמן אשר הכרנו בו איש את אחיו, רבו חליפות המכתבים בינינו במשך כמה שנים, בזמנים קרובים בירחים ושבועות, ואחרי כן החלו להתמעט הלוך וחסור עד אחד לתקופה ושנים לשנה, וגם אלה חדלו. ועתה בהגיעי לימי שנות

S. L. RAPPOPORT'S
hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1832 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam u
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

VIERTES HEFT

PRZEMYSL

DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS

1886.

אגרות שי"ר

אשר הריץ

הרב שי"ר ז"ל אל רשד"ל ז"ל

(משנת תקצ"ב עד שנת תר"ד)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראֶבער

מחברת רביעית

פרזעמישל.

שנת תרמ"ו.

ולכן נמצא מִפעל זה לרוב נפעל, נלאו, נלאיתי נשוא. אשר על כן הקריאה הנכונה כאשר היא לפנינו ויֹאֶל (חסר ו׳) ללכת כי לא נסה, ואילו היה כתוב ויֹלא היה פירושו, כי היה נמנע גם מתחלה ולא היה יכול כלל לחגור את מדיו. אך הכתוב אמר בהפך. ויחגר דוד את חרבו מעל למדיו, רק אח״כ ויֹאֶל, לא רצה ללכת, וכתרגומו הנכון לא אבה למיזל (תגור) כי לא נסה לא היה מלומד ומורגל בהם. ויאמר דוד אל שאול, לא אוכל ללכת באלה, כעת אראה כי לא אוכל ללכת בהם כראוי, כי לא נסיתי, אינני מורגל בהם, ולכן אין רצוני עוד ללכת בהם. ואח״כ ויסרם דוד מעליו, וא״כ לא היה נמנע מתחלה, רק כאשר ראה אחר החגירה כי לא יכונו לו, מפני חסרון ההרגל, לא רצה ללכת עוד בהם. וכל זה ברור לענ״ד.

אך עוד נשאר כובד קטן כי סיום המסרה שם אצל משה, וחד מלרע ויֹאֶל אלוק וידכאני (איוב ו׳ ט׳) חסר ע״כ. והנה זה מורה בהשקפה ראשונה כי מתפלל על רצון והסכמת הש״י לדכאהו, ואעפ״כ הוא חסר וא״ו. — ובכ״ז לא אשוב אחור מדברים הנכונים שכתבתי, רק אומרה שאפשר יש עוד איזה מסרה אשר בה נרשם פה מלא וא״ו, ואין בידי ס׳ מנחת שי. ועוד יש השערה, אולי בעבור כי כל ויאֶל בסגול וזה לבד בציר״י, אעפ״י שיש בל״ז טעם לדבר, לכן פרשו זו המלה, או היתה הכוונה מתחלה, על שרש אֵל עם הוראת גבורה, ור״ל הש״י יַראה גבורתו לדכאהו. וזה ע״ד שאומר להלאה (שם ל׳ כ״א) בעֹצֶם ידך תשטמני וגו׳ ותמוגגני תושיה. וגם זו תפלה. — ובזה נוכל להצדיק ג״כ את הפייטן להקדיש אֵאל, ר״ל אתגבר.

ועתה תאמין אהובי ומיודעי, כי גם אם לא כתבתי לך זה זמן רב, אני תמיד עמך הייתי ואהיה כן עוד כל ימי חיי, בצרתך לי צר, אף אם לא היתה מלה בלשוני, ואשמח אל הגיוניך הטהורים, ותורתך שעשועי. — ותוכל להבין כל זה, מן הזמן אשר דמית להבדל ממני על לא אשם בכפי, דמית ולא יכולת וגם אז בכל עת אשר זכרתי את שמך ברבים וברכתיך ולא הרשתי כי אף מלה אחת נגד כבודך ח״ו. וגם אם נפרדנו בדעות באיזה ענינים ידעתי היטב כי כל מחשבותיך לש״ש. ובזה תדע ג״כ מה ביני ובין ידידים מדומים זולתי, ואחד מהם אשר הוציא דבה בפומבי נגד מדות מוסריות ומעלות שכליות של רבינו הקדוש, מסדר ומקיים תורה שבע״פ לדור דורים, העז פנים גם נגדך אשר היית הראשון, לרוממהו בקהל. ולא אפונה כי כבר הכרת אותו אח״כ.

היה בטוב והוסף להפיץ אור בספרת קדשנו ותולדות קדמונינו, כרצון אוהבך מלב טהור, ומוקירך כערכך הרב. הכותב יום א׳ ז״ך שבט תרט״ז. פק״ק פ״אג.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט:

ההוא" כו' „ואשיבה שופטיך כבראשונה" , „ונשא נס לגוים" „יביא ה' עליך את מלך אשור". מתחילות הנבואות בחלק ב' , בלשון הזה, „נחמו נחמו" „קול קורא" לא „יקרא" הן עבדי אתמך בו, נתתי רוחי עליו, אנכי העירותיהו בצדק" ומתי העירו ? עוד בטרם נולד ? וכדומה הרבה מאד ; הוכרחתי להסב הנבואות מן נחמו ואילך אל זמן שוב מגלות בבל. ראה גם ראת ידיד לבין, באיזה דרכים צרים ומסובכים תהיה מוכרח ללכת בביאורך.

ועוד דבר אחד מצאתי בביאורך (א' י"ד) בשם תלמידך החכם החוקר מהור"ר אברהם חי מיינסטער נ"י, כי צריך לקרות במקום ויאל ללכת כי לא נסה (ש"א י"ז ל"ט) וילא, כלומר השתדל ללכת ולא יכול כו'. ואני אומר ישא החכם ההוא לדבר הזה, כי לענ"ד הנה זו לא לבד כי הוא ללא צורך, אך ת־סף עוד הכוונה ותחת נגוהות, באפילות נהלך על ידה. ויבואר עד"ז. נשנית מתחלה על המסורה הרושמת אצל ויואל הראשון של משה, (שמות ב' כא) וז"ל ויואל ז' בטעמא מלעיל, ה' מלא וב' חסר וסי' ויואל משה כו' [כל ה' מלאים עד] ויאל שאול את העם, ויאל ללכת כי לא נסה, ב' בתראי חסר ע"כ. הנה לא בעלי הטעמים ולא המנקדים יגידו לנו הפירוש פה רק סופרים הראשונים מסדרי האותיות והתיבות חמשה המלאים הם משרש יאל, ויו"ד נהפכה בהם לוא"ו, ומורה על החפץ לעשות וכמו שהוא על נכון בשרשי רד"ק, וכן כל הואל הואיל והואילו. אכן שני החסרים הם משורש אַל או אָלָה, והוא הוראת השלילה. ויָאֶל ללכת (ש"א י"ז ל"ט) פועל עומד, לא רצה ללכת. ויָאֶל שאול את העם (שם י"ד כ"ד) פועל יוצא מן שם אָלָה. אך גם שם אָלָה הוא משרש אַל, ר"ל מניעה על העתיד ע"י קללה, ארור אשר יעשה כזו וכזו, ולכן אַל יעשה, וכן השביע שאול את העם בקללה לאמר אל' תעשו כזאת. ולאות כי בכוונה נכתבו שני אלה החסרים, כי נמצא בספר זה בעצמו (שם י"ב כ"ב) כי הואיל ה' לעשות (מלא וא"ו) ועוד בחלק ב' מזה הספר (ש"ב ז' כ"ט) ועתה הוֹאל וברך, ג"כ מלא וא"ו. ונתגלה ע"י"ז טעות הפייטן קליר, אשר כתב בקרובות לפורים (בברכת אתה קדוש) להקדיש אָאֵל כי יורה זה על ההפך שאינו רוצה להקדיש. ויש נוסחאות להקדיש האֵל, ונראה כי הוא תיקון מאוחרים. אך אולי גם נוסחא ישנה תצדק, אם נאמר שהבדיל קליר בין ויָאֶל ללכת בסגול האל"ף, ובין אָאֵל בציר"י, וכאשר יבא עוד —. נלך עוד צעד אחד להלאה, ונאמר כי גם פעל לאה אשר השכלת בביאור הוראתו שהוא ב ל ת י י כ ו ל ת, הוא לפענ"ד משרש לא. אך ההבדל בין ויָאֶל ללכת ובין וילאו למצוא הפתח, הוא ממש כהבדל בין הוראת אַל ולא. אַל הוא תמיד צווי ואזהרה ורק על העתיד כדברי בעלי השרשים, ולכן הוא מבקש תמיד כוונה ודיעה, אל יעשה כזאת, מפני כי נזהר ממנו. ולכן לא נמצא ממנו נפעל. שהמניעה איננה מוחלטת בו בעצמו, שיהיה הדבר בלתי אפשר כלל, רק לא ירצה לעשות זאת מפני העצה, או מאיזה סבה אחרת חצונית. אכן לא, נמצא גם על העבר וההוה, וגם בלי כוונה, והמניעה מצד עצמו „וירא כי לא יכול לו" וכזה לא ימצא בשום מקום אצל אַל.

כי שלחתי איזה דברים לשלמה להציגם בראש ספר חו"ה אשר כבר החל להדפים פנה אלי פתאום באגרת מלאה קינים והגה נהי, ויצעק מרה לאמר, פקוד עליו וישיב לך את מאמרך. כי מסיג גבול הוא, בהדפסת ס' חו"ה אשר הוצאתיו זה לא כביר. והשיבותי לו כי אַחר המועד, והוא לא ישיב אלי מאמרי גם כי אבקשהו.

וגם לא אבקש בחזרה, את אשר עמלתי בו איזה זמן, מבלי דעת עוד דברי ריבות ביניהם. וכפי אשמע עתה יאמר שלמה, כי בעוד התיעץ בלאט והמתיק סוד עם המדפים על הדפסת ס' חו"ה. עוד לפני שנה ויותר, נתגלה הדבר למנחם ע"י איזה איש שפתים. ואז מיהר מנחם והדפים בחפזון גדול חו"ה עם העתקה אשכנזית, ושלמה לא הניח עוד מעצתו, וענה למנחם „פחז כמים אל תותר" וגו'. כן הוא מצב הדבר היום. ומי יודע עוד מה יהי' באחרונה ?

והנני ידידך אוהבך מלב ומכבדך באמת ובתמים כערכך הרב

הכותב יום ג' ז"ך תמוז התרי"ג לפ"ג.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב מ *)

ב"ה

לכבוד ידידי ואהוב נפשי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד יקר במדותיו ובמעלותיו מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

אברך לצורי כי מצאתי ענין לדבר אתך בכתב כמקדם, והוא לשלוח לך תשואת חן על שלחך לי מחברתך הראשונה בפירוש ס' ישעיה. ושמחתי עליו כפלים, על יקרת הפירוש בתכונתו ובתארו, ועל כי נעשה למליץ עוד הפעם, אחרי חלף זמן רב מבלי מרוץ אגרות, בינותינו. והנה מצאתי בו כמה פנינים יקרים. וכן כל דבריך בהקדמה מוסדים לענ"ד על אמת וצדק, לבד מאשר כתבת ביסוד השל „בראותי כי לא יתכן להכחיש הנבואה, בראותנו ישעיה מתנבא על מפלת בבל ועל כורש שילכדנה כו' הוא ימהר ויחיש להכחיש היות הנבואות ההן מעשי ישעיה" וכו'. בו לא אוכל להסכים עמך. וכבר כתבתי לך כי לא בעבור הת מראש על עתיד להיות אחר זמן רב, נקח הנבואות ההן מישעיה, חלילה וחל רק בעבור כי מדבר לרוב בלשון הוֶה ולנכח פני השומעים העתידים להולד.

לא נמצא דוגמא בשום מקום בתנ"ך. „כה אמר ה' למשיחו לכורש". כבר לכורש קודם שנולד ? ועכ"פ היה ראוי לאמר „כה יאמר ה'" וגם קורא בשם פרסי, אשר הוראת השם רק בלשון פרסית, ולא גם בלשון ארמית, ובעוד היתה לשון פרסית מתהלכת בארצות קדם וגם לא בבבל ואף כי בא"י. ובש עדי כי רק בעבור מליצות כאלה המדברות לרוב בלשון הוֶה. ותחת אשר בנבר שהן לישעיה על האמת, נמצא הרבה גם על זמן קרוב בלשון עתיד, „והיה ביום

---

*) מכתב זה נדפס בהמגיד שנה כ"ג עמוד 102 עם קצת שנויים קטנים (שזח"ה)

מכתב לט

ב״ה גן קאנאל הסמוך לפראג

לכבוד ידידי שאהבה נפשי הרב החכם הגדול החוקר המופלא, משורר ומליץ בשפה ברורה, ולמשול בה לו הכח והגבורה, מבין במשלים וחידות, יקר במעלות ובמדות. מהור״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

באה אלי אגרתך הנעימה [עם הרצוף בתוכה ט״ו זהובים ב״נ בער ג׳ עקסעמפ׳ ע״מ] קטנה בתארה אך רבה ונדולה באהבה וידידות מלב ללב, חודרת כל קרבי עד נראו אותותי׳ על לחיי, ובדמעות גיל מחול בעוצב תבענה שפתי, ״מתי אוכל לראות פניו היקרים, ולשבוע בהקיץ תמונתו הטהורה?״ האמן לי ידידי! זה תכלית כל תשוקותי עוד עלי חלד, לאמר, אעברה נא ואראה את מקום מושבו. אדדה עד ביתו בקול רנה ותודה. — אולי טוב לכל ישמע עוד אל שאלתי זאת, ואז אומרה רב לי, לא אוסיף לשאול עוד מאומה. — והנה העצבתני ושמחתני ברגע אחד בהודיעך אותי כי נחלה בנך בכורך בפאריש ימים רבים וכי נרפא ת״ל. זה העלם רצתה נפשי בו, ובמוך אתפלל על שלומו ובריאותו. ומה תרב שמחתי עת ישוב אל ביתך דרך הנה, ואשתעשע עמו עוד הפעם לעונג שנינו.

אודות דברי אגרתך הקודמת, כפי זכרוני (כי אין אוצר הכתבים פה אתי בנן) רוב תכונתה על פרקי היכלות כ״י אשר השגת מחדש. והאמת אגיד כי רבו המבוכות אצלי כ״כ על ספרי הקבלה וכותביהם, עד כי נלאתי להשים בהם מעיני, ראשיתם תהו ובהו וחשך על פני תהום רבה [ולא ניתן עליהם אומר ״יהי אור״] אשר משם יחוללו הרפאים בני בלי שם. אך מדי עזבו משכנותם. קראו להם שמות כשמות הקדמונים אשר בארץ. את אדם הראשון וחנוך ואברהם אבינו ומשה רבינו, (רעיא מהימנא) ושלמה המלך ואליהו ושמעון הצדיק ור׳ ישמעאל כ״ג ור׳ נחוני׳ בן הקנה ור׳ עקיבא ור״ש בן יוחאי ואיזה גאונים, סנו בין סופריהם, ומי יאמר להם מה תעשו? ומה קשה להכיר את שם בעליהם באמת. וגם הפירושים על קצת הספרים המתיחסים לקדמונים, יחסו עוד ללא אדונים לאלה כן הדפיסו כמה פירושים לספר יצירה ועל כל אחד מהם קראו שם לא הוא. לא זה רבי׳ סעדי׳ ולא זה הראב״ד ולא זה הרמב״ן. ומה נעשה עתה בנוסח פ־קי היכלות כ״י הבא לידך? מי יודע מאיזה זמן ומאיזה סופר נכתב או נעתק ונתיחס ללא בעליו? על כן אמרתי מאז, לא מהם ולא מהמונם ולא נה בהם, אין נחת רוח בקריאתם ובהקירתם.

ובדבר מלחמת שני הככבים שלמה ומנחם, *) הנה לא הודיעו מתחלה ברבים את מלחמתם, כפי אשר ינהגו עתה המושלים, ולא כמוהם שלחו בחוצות מסבותם המתהפכות בתחבולותם לפעלם על פני תבל ארצה, אך אחרי נודע למנחם

---

*) הלא המה ר׳ מענדל בסערן ור׳ זלמן כיכז טוב (סטערן) אשר הוליאו שניהם לאור עם ת״א ס׳ חובת הלבבות.

(שוח״ה)

מכתב לח

ב״ה

לכבוד ידידי ואהובי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד מליץ מפואר ומשורר להלל מוהר״ר **שמואל** דוד **לוצאטו** נ״י.

ברוך אתה בבואך לאדמה ביום ראשון לירח אחרון, ביום לחדש אשר תשיג מכתבי זה. וברוכה אדמה אשר הכינה מסילה למדרך כף רגלך, וברוך כל אדם נצב עליה באשרו להיות מבני דורך, ויותר עוד אם הצליח להיות אחד ממיודעיך וידידיך, כמוני היום אשר גם את נפשי אברך בחיי, כי זה עשרים ושתים שנה ויותר אנכי עמך ואתה עמי לא במקום כי אם ברוח וברגשת לב. — יוסף ה׳ ימים על ימיך ושנותיך כמו דור ודור, אשר בהן תוכל עוד ללמוד וללמד להבין ולהשכיל לדור דור כאשר הרגלת. והגיוני יורני כי גבר גדול כמוך אינך צריך לתנחומותי, על האובד, ועל הנכשלים אשר בעזר ה׳ ישובו וירפאו. ואתה בעצמך תחזק את ידך באלקים, ולא תרפנה ידיך מעשות חיל בתורת ה׳ ובבינת דברי חכמים ומחזיקים, כי לכך נוצרת —

ואני לא אמרתי ולא נסיתי לבקש ממך, כי תתהפך מאוהב לאויב נגד החכם יש״ר, רק כי האהבה לא תכסה על פשעיו נגד שה פזורה ישראל הנרדפת עתה מכל צד, והוא התקומם להיות בראש הרודפים, אף אם יתחפש להיות מאוביה, והוא כמתלהלה היורה זיקים חצים ומות ואמר אין דבר — ואשר אמרתי כי הרגיל את לשונך לדבר נגד הרמב״ם וראב״ע, הנה היה זה עוד בימי בחורותיך בהחילך להציג כף רגלך על שדה המחקר, והוא הי׳ אז כבר גבר נודע בשערים, ושנותיו שש עשרה שנה יותר על שנותיך, ואין פלא אם פעלו אז דבריו על לבך הרך עוד והנדבק אל כל חוקר ומורה, מבלי בחון היטב אנה פניו מועדות, ולכן תשא לדברי במכתבי הקודם, ואם בכל זה יתראה לך כי נוקשתי בלשוני, אבקש סליחה מנפשך היקרה.

דמיתי כי הודעתי במכתבי הקודם מקבלת עשרה ריינש ב״נ הראשונים. ועתה אודיעך כי קבלתי גם עשרה ריינש ב״נ השניים, ס״ה עשרים ריינש ב״נ בעד ארבעה עקסעמפלארען

ואתה שלום וכל אשר לך שלום וברכה בלי מכשול ח״ו, ולא תוסיף לדאבה עוד כרצון ידידך אוהבך תמיד באמת ובתמים ויודע את ערכך הגדול ומוקירך כפיהו. הכותב פ״ק פראג יום ואו עש״ק כ״ז מנחם אב.

ידיד ואוהב אל שמואל דוד לוצאטו (לפ״ק),

הלא זה הוא מכבדו שלמה יהודה כהן (לפ״ק) רפאפורט.

ושלום וברכה לתלמידך היקר המשכיל כה׳ אפ־ים רפאל נ״י בן הרב המופלג בתורה וביראה החכם השלם מהרמש״ג ז״ל האב״ד שם.

כאולתו. — אולם מצאתי לנכון לדבר אתך ידידי ואהובי באמת, דברי ידידות מלב. השבעתיך אח יקיר, בל תתפתה בחלקת לשונו ח״ו. בשמים עדי כי בדמי ארשום כל הדברים האלה, אהבתי עזה אליך מאד, בלי ספק רק מאשר הרגלתי לחשוב אותך לאיש תמים ונאמן רוח. ולבי אומר לי כי לא תעיתי בזה, וידעת בקרבך איך נשמרתי מחטוא בלשוני לדבר דבר ח״ו נגד כבודך, גם בעת גרשתני לעיני רבים מחברתך הנעימה, ועוד לא עזבתני התוחלת לראות פניך היקרים ולשמוח אתך כאשר שמחתי על ראות פני בנך החכם החוקר נ״י. ורק מאשר יקרת בעיני עד מאד ערבתי את לבי לכתוב עתה אליך כל אשר בלבי. כי ראיתי זה האיש המרית פעל על לבך פעם להמותך מעט מן הדרך. כן היה הוא הראשון אשר החל בימי נעוריך להרגיל לשונך לדבר במשה עבד אלה ובאברהם אהובו ומכובדו, אף אם אחרי כן העמיד נפשו כמתנחם ומבקש זכותם, ואותך עזב לבדך ללחום נגד שנואי נפשו בסתר. ועתה לא יכול עוד להתאפק ויצא ביד רמה גם נגד החכמים ההם, וימלא פיהו חצץ על רבינו משה, על דבר אשר לא השמיט בהלכותיו כל אשר מצא כתוב לפניו בתלמוד, בעניני נקיות וטהרה. ובאמת דברי תורה אין מקבלים טומאה, ואין גנות בביאור כל חוק כפי ענינו. והכל יודעים כי לשם שמים נתכוונו רז״ל והצדיקים ההולכים בדרכיהם הישרים ולא נכשלים. רק כל המעיר בזדון על שמצה וכתם אשר דמה למצוא בבגד יקר של זולתו ומתענג על אשר כנגע נראה לו, להראותו לרבים, בו הוא הנגע, ואין זה כי אם רוע לב. הוא המעורר מיאוס והוא הנמאס והוא המנבל פיו והוא הממלא שלחנו בדבר אשר רצה למלא בו את השלחן הטהור של אנשים טהורים.— והנה הגיעה העת כי תפרד ממנו אחרי גילה קלונו ברבים = עוד כשמן תורק שמך על כן עלמים משכילים וישרים אהבוך השאירהו נא מתגולל באשפה אשר אהב ואשר הכין לו, ואתה תלך בדרכך דרך החיים והשלום, דרך הישר והסלול, ויודוך כל ישרי לב, ואורך יאיר שבעתים.

קבלתי החיבור היקר והמושכל של בנך החכם והנבון נ״י, על ר׳ חסדאי בר׳ יצחק, ואשיב לו אי״ה דברים טובים לשמח את לבבו. רצוף פה מכתב קטן לדבוק אל ספרי אשר תתן למעני לתשורה אל בן ידידנו הרב החכם השלם רמש״ג ז״ל, כעצתך הטובה.

ובדבר מחיר הספר, לא אוכל להורידו עוד. וידעת איך גדל יוקר הנייר והדפוס, וכמו ימעט מספר הקונים כן יגרע מן הסכום הרב אשר הוצאתי על הדפסת החיבור. ויהיו מונחים אצלך העקסעמפלארי עוד איזה זמן. וכאשר תדע כי אין להוחיל עוד על קונים יותר, תמחול לשלחם בחזרה על הוצאתי לעיר ווין אל דודי החכם מוהר״ר אליה ברדה נ״י.

באמת ובתמים נשכח מני יום הולדך. אחלי ידידי! הזכירני פעם באחת מאגרותיך היקרות. ותשמח בזה נפש ידידך אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרב ומברכך בברכת כהן הדיוט שדעתו יפה אליך.

פראג יום ג׳ י״ב תמוז שנת ברית אמת לפ״ק.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

נקי מה׳ ומישראל והוא נשאר מופת לדור ודור, גם בחכמתו גם בצדקתו וטהרת נפשו. *)

אולם לא כן רחש לבי אל מנחת שוא מנחת קנאות מזכרת עון אשר שלח לי החכם ישׁ״ר (ג״כ בל׳ סגי נהור). מה אומר ומה אדבר? כל קרבי חמרמרו מאשר ראו עיני לא נראה ולא נשמע עוד כזאת בישראל, כי ידבר איש במשך רוב שנותיו דברים טובים ונחומים לעמו, יעמול לחבר גם התורה המסורה עם הפילוסופיאה, ילחום נגד ההורסים פרידלאנדער ואחוזת מרעיו, יעמוד איזה זמן על משמרת הרבנות וההוראה לעדתו הקדושה, ופתאום יקום לעת שיבתו כיוחנן כ״ג, להיות לאיש מלחמה נגד המורים הזקנים מני אלפי שנים ונגד הדת המתפשטת בישראל מני אז ויעקור ארזי לבנון אשר שליחותיהם עברו מרחקים רבים מזמנים ומקומות. לא נבהלתי משמוע קול סכל ושאגת אריה, זה האריה אשר נגלו עתה שִׁנָּיו הטורפות ונראה למחנק נפשות, כי היה מאז חשוד בעינינו, אחרי ידענוהו למסלה זמנו במשך רוב שנותיו לשחק בקוביא, ועם כל ידיעותיו וחמדת לשונו ונועם תוכחתו לרבים בפה ובכתב, לא היה יכול לשחרר את נפשו מתאוה בזויה כזאת. ועתה נגלה לעיני כל כי מרמה היתה כל תוכחתו. צוף על לשונו ולענה בקרב לבו. ותחת אשר קרא לעצמו ב ו נ ה, ס ו ת ר יקרא, כי סותר באמת כל התורה. ועד מהרה נתתי לו שם ויד בין איזה חנפים וצבועים אשר לְבָשְׁתֵּנוּ נמצאו גם בעמנו. כן אצלי החכם ישׁ״ר מקאנדיא, וכן בעל אמונת חכמים, ודומיהם אשר הקדימו עוד מכבר את טַאלעראנד, במאמרו הנודע, כי הדיבור ניתן לאדם רק לכסות את רוע לב. והם הוסיפו לחשוב כי הקולמוס ניתן רק לחיות תמונות מַתעות ומַשגות כל עובר בדרך החיים — אכן זה הישׁ״ר האחרון הגדיל לעשות רע על כל אשר היה לפניו, כאשר ראה את דורו כי רבו היום המתפרצים, והרבה עצים לשלהבתם ופחם לגחליהם, וארח לחברה עם פעלי און ומסיתים את אחיהם בני אמם. — ענה למראה עין אחת על שש ושבע נדופות והשגות, וגם תשובתו זאת האחת נשארה מעל ותוכה נחר ולא תצלח. וירפא את שבר בת עמי על נקלה לאמר שלום ואין שלום מצדו רק מלחמה. וכמה פעמים מתראה כעוזר לחכמינו ובא בעקבה ונושך בעקב. ואם ישכח פעם ופעמים למשוח בצבע את עטו, אז יעמוד לפנינו פתאום צר ואויב לכל הזקנים מחזיקי הדת, ומדבר מהם כמוזרים לו, וכנכרים נבזים נחשבו בעיניו. ובכמה מקומות יתמוך עוד את המשיג ומחרף ומוסיף עוד נבלות הרבה. ובתאותו העזה כמות להמית נפשות נקיים, הכה את עיגו או הוכה בסנורים, ויטביע בבוץ רגליו, ואמר בפה מלא כי גם התנאים בעלי המשנה לא ידעו עוד דבר מתורה המסורה, והתעלם מכמה משניות ובריתות מבוארות לכל קורא בצדק. — אוי לי כי נמשכה תקות חיי עד כה לראות לעת זקנתי תקה מחרדת כזאת! אולי יזכני ה׳ עוד ואוכל להרוית מעט זמן למען ענותו

---

*) עי׳ מ״ס הרב ז״ל ביסכון לידידי מהר״י קאבאק ס״ו עמוד 90 ועיי״ש עמוד 90. ובמכתב הרב ז״ל לספר ערך אל מהר״י קאבאק (וגם אלי) ונדפס במ״ע הספר ס״ד עמוד 12 והלאה מזכיר הרב ז״ל מכתב זה שלפנינו. והרא לי׳ מרי׳ להמו״ל בעל הספר ע״ה כי דבר שם בהערה דברים לא כן. (שוח״ה)

ידידי אקוה כי ספרי הקטן ימצא חן בעיניך, וכבר העמדתי בנוספות כל הערותיך במשך זמן היות עלי החיבור בידיך . מידידינו החכם הגדול אלמנצי , אבקש רק אם ירצה, ישלח לי איזה ספר כ״י המועיל לדרישותי . ואם אין בידו כזה, יבורך בכל זה ממקור הברכות וממני כהן הדיוט — ואתה אהובי , אם תוכל לצוות לעשות שתי העתקות מהשלמת הערוך לר׳ שמואל גמיע, כאשר הזכרתי בהקדמתו, אחת למענך ואחת למעני טובה גדולה תעשה עם ידידך אוהבך ומכבדך מלב כערכך הרב .

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

מכתב לז

ב״ה

לכבוד ידידי איש בריתי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד מליץ נפלא ומשורר להלל מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

אין להעריך עלי לוח רוב טרדותי מעת החילותי להוציא לאור ספרי, ועוד גם עתה אחרי נגמר. המונים מכתבים יבאו אלי ממרחקים שונים , דוחקים ואצים מהם מבקשים ספר בלא מחיר, ומהם תשובה כרגע על אמרותם וטענותם , או על דמיונותם וחלומותם. ואני כמו רובץ וכורע תחת משא לעיפה. — וכמעט אחל לשאוף רוח אמהר למצוא מפלט ומקום מנוחה אל רעיוני אצל ידידים ישרים ונאמנים אשר אתה מן הנבחרים ביניהם . אדברה וירוח לי.

תודה רבה על שני ספריך היקרים בלשון עברי ואיטלקי. וכבר קראתי הראשון מתחלתו ועד סופו. והתענגתי בו בלשונו הנחמד ובתכונתו המושכלת . ובשני עייפתי הרבה, אך לא מורגל אנכי בלשון איטלקי כ״כ, אשר אקרא בו בלי הפסק. ובכל זה מצאתי בו ג״כ דברים מושכלים וחדשים , וגם הסדר נחמד בעיני. ורק דבר אחד יש לי להעיר על ספר הויכוח. העמסת על הרב בעל בית יוסף מעשה תחבולה או מפעל דמיון תועה ומתעה. ויוסף הוא המשביר בר ולחם על שלחנו הטהור הערוך לכל ישראל, אשר יאכלו ממנו ענוים וישבעו . והוא אמנם לא ידע לענ״ד דבר ולא חצי דבר מספר מגיד מישרים (בל׳ סגי נהור) . ואיך לא היה מזכיר בחיבוריו וביאוריו על הרמב״ם ועל הטור איזה רמז מסודות הקבלה להאיר או להחשיך דבריהם ? והנה מביא רק מעט פעמים את ס׳ הזהר. אך דעת עצמו על איזה מנהג אשר מקורו מבעלי הסוד, לא יגיד בשום מקום ולא יעמיס שום רמז על הקורא, כאשר הרגלו כל בעלי הסודות. התחשוב כי היה כותב באר היטב בשלחנו איסור לקיחת הכפרות בעיו״כ, אילו היה רודף רוח קדים של בעלי הזיות ההם אשר כל לבם ונפשם אל מנהגים בדוים כאלה, לחזקם ולבארם עפ״י דרכם כסל למו. — אכן אין ספק אצלי כי כל החיבור מגיד מישרים הוא מיד ר׳ שלמה אלקבץ. הוא עשה ג״כ הקדמה לספר זה, והוא כותב שם מה ששמע הוא בפעם הראשונה את הקול מדבר להרב קארו ולחבורתא קדישתא . וכן כתב אח״כ כל הספר ושלח אותו לגיסו המקובל הנודע ר׳ משה קורדוירו. והעלים כל הספר ועניינו מאת הרב בעל ב״י , וכן נשאר נעלם ממנו עד מותו. ובזה יצא חרב

תעשה, תמחול לחפש אצלך מכתביך האחרונים קודם זמן העיכוב בינינו של חליפת אגרות. והאיש אשר תמצא שם כי צוית לתת הכתבים לידו, אליו נתתים. ודע עוד ידידי, כי לא מידך נשלחו הכתבים ההם לידי, רק מיד הר הזהב. ובכל זאת פקודתך שמרה רוחי אח״כ, ומסרתים ליד האיש אשר פקדת. וברגע זו לקחתי עוד הפעם את התכריך וחפשתי בו ולא מצאתי את המכתב ההוא מידיך. אך ברור זכרוני כי כתבת כן ואולי לזולתי אשר אמסור הכתבים ההם לידו.

ועתה אשאל ממך ידידי כי תשלח לידי בחזרה כל העלים מחיבורי, ואני אשלח לך אי״ה עד מהרה, חיבור שלם ויפה, וגם לבנך החכם היקר החוקר אשר אדרוש פה בשלומו, אשלח ביחוד עקסעמפלאר אחד. והודיעני עוד אם יהא איזה קונים בארצך על חיבורי. ואל מי אפנה בזה, אם אולי תקבל עליך המכירה, או כי הוא עליך לטורח, הודיעני האיש אשר אפנה אליו. ואם הוא נאמן רוח.

והנני ידידך אוהבך ומכבדך כערכך הרב. שי״ר כהן.

ואומרה שלום עוד לידידנו החכם החוקר הנביר ר״י אלמנצי נ״י. עם תודה רבה כי עליתי על זכרונו, ועל מהלליו, אבוש לתת תודה, אף אם ישמח לבי אליהם.

מכתב לו

ב״ה יום ב׳ י״ז אדר שנת ברית לפ״ק פ״ק פראג.

לכבוד ידידי ואהובי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד מליץ מפואר משורר נפלא להלל מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י. פראפעססאר בקאללעגיום ראביניקום אשר בפאדובה יצ״ו.

אל ידידי החכם הנכבד מוהר״ר אלי׳ ברדח נ״י בעיר ווין שלחתי עבורך ך׳ עקסעמפלארע מספרי ערך מלין והוא יגיעם לידך בטח. באלה יש חמשה גראטים. היינו אליך ידידי על נייר טוב מאד, אשר יש ממנו רק מספר קטן מאד ואל בנך החכם החוקר נ״י אשר אנכי דורש פה בשלומו, ואל החכם הנביר מוהר״ר יוסף אלמנצי. ואל החכם הגדול החוקר מוהר״ר יצחק שמואל רעיו. ואל הרב החכם הגדול מהור״ר הלל קאנטיני נ״י רב בק״ק טורין. — נשארים בידך י״ב עקסעמפלארען למכור, והוא המספר אשר יעדת בעצמך. מחיר הקציב הוא fl 5. ק״מ. חמשה ריינישׁ באנקנאטען לא פחות. — אחלי ידידי בל יהיה עליך לטורח, השילות אל טורין ואל גארץ וכו׳, כי לא ידעתי דרך אחר להגיע לכל אלה את מנחתי אשר עלי לשלם להם גמולם הטוב. ועל כל אלה גראטים עקסעמפלארען, רשום בספר כל אחד מהם שם האיש אשר אליו נועד. — אם חי עודנו החכם די לא וואלטה תמחול לשלות לו ג״כ אחד אחוז מן הי״ב, גראטים. ומה מאד כאב לבי בקראי הבשורה הרעה ממות הרב החכם הגדול האב״ד שם. ובשמים עדי כי כבר הכינותי למענו ספר אחד חנם, וחייב הייתי לפייסו מאשר כתבתי לו פעם דברי קשות. נא ידידי אם יש ביכלתך, שלח על קברו לבקש ממנו מחילה למעני. —

ר׳ חייא ור״ש ברבי או ר״י בר׳ יוסי. והלא ציינתי במקום אחד שני המאמרים המשונים, ואמרתי „אעפ״י שבבלי תירצו על מאמר כזה ממש״ וגם רש״י ז״ל ידע היטב הסתירה, ואין זה פלא כלל באגדות כאשר הראתי בעצמי שם (אות ט׳). רק על זה העיר רש״י ז״ל כפי דעתי, כי לא היו משמשים ממש מס׳ תהלים כפי הנראה מלשון הבבלי. כי אם אגדות מהם וזה לקח מירושלמי פ״ט דכלאים, ואעפ״י שמשונה שם מהלך הסיפור, עכ״פ מבואר שם „ס׳ תהלים אגדה״ ותו לא מידי.

ועתה אבא לענין גדול — ידידי! כבדתני בשיר נפלא ויקר בצחות ונועם. ולמה אכחיד כי מתקו לי מליצותיך, ועלץ לבי מאד כי ירוממני בקהל עם גבר כפואר כמוך. וכמה לשונות היו עוצרים שדיך מלחרוץ על גוף החיבור. אך בכל זה פחד פחדתי עוד, פן יאמרו כי העמדתי לי מהלל ומשורר. והנה הכל יודעים כי אני המחבר הוא המביא ג״כ לבית הדפוס ומוציאו לאור. וא״כ אני המדפיס ג״כ את השבחים על עצמי. אחלי אהובי: אל ירע לבבך לדברי אלה, הושב עצמך במקומי ושפוט. ובכל זה אם תגזור אומר. בגזירת ברית אהבתנו זה עשרים ושתים שנה, אשר רצונך ותשוקתך להראות הגיוני אהבתך בראש ספר המיוחד אשר יצא ממני עתה ראשונה לאור לא אוכל לסרב עוד. ועל ההכרח הזה אשמח בקרבי מאד.

היום שלחתי לך עוד שני בענין מתיבורי. ומן שבוע שלפני ר״ה עד אחר חג הסכות א״ה לא נדפס ולא יודפס מאומה. — ושמחת בחגך אתה וביתך הנכבד כרצון אוהבך אהבה עזה ומכבדך כל הימים כערכך הרב.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

פראג ערב חג הסכות שנת ברית עולם לא תשכח. לפ״ק.

מכתב לה

ב״ה יום ה׳ כ״ה מרחשון ברית לפ״ק. פ״ק פ״אג.

לכבוד ידידי ואהובי הרב החכם הגדול החוקר המופלא משורר להלל מהור״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

מידותי רבו להשלים חיבורי ולהוציאו חפשי מתחת יד המעיק. והייתי מאחר תשובתי על אשר שאלת ממני אודות חליפות הכתבים בין ר״י הלוי ור״מ בן עזרא ז״ל, וחשבתי כי רק ספק דמיון רחף נגד עיני לבך, אך שנית דבריך במכתב מליצה אשר נתת ביד עובר אורח חכם ודרשן. וכראותי זאת אמרתי לא עת לחשות עוד. והנני מבטיחך על דברתי ועל אמונתי, כי מסרתי הכתבים ההם זה כמה שנים ליד מי אשר פקדת עלי במכתבך אז, וזאת אזכיר כי חזקו עלי אז דבריך בפעם האחרונה, כ״כ, עד מיהרתי ונתתי ליד מבקשם מבלי השאר לי אף העתקה כל שהיא. והנני מסופק עתה בין המקבלים ממני, אם הר הזהב בעצמו ע״ה, או ידידנו הרב דאקטאר זאכס בברלין, או המדפיס פה ר׳ שמעון פריינד אשר — כמדומה — שקבלם לידו לשלחם לך. ואני, כבד עלי מאד כעת למצוא מכתביך מזמן ההוא ומונחים בתכריך גדול של כתבים וחפשתי פעם ולא מצאתי, וזאת

מוסיף בפנים „אח״ז ראיתי שכבר העירו על זה החכמים הגדולים וכו׳ ״— ואעשה זאת עתה אי״ה בנוספות.

ג) בענין אם למקרא, עוד לא הסירות בפירושך את התימה דגדולה ששאלו כבר לרי״ף ז״ל למה רק במקום הזה בא לשון אֵם ? ובמקומות אחרים מצאנו לשון בנין אב. ואוסיף עוד שכעין זה אמרו אבוהון דכלהו דם (שבת כ״ב א׳) אך לא אֵם בשום מקום. ולכן נשאר לי עוד פירושי ליותר ברור, כי לקחו הלשון המורגל להם בימיהם לאותיות אהו״י שהן אמות הקריאה והניחוהו ג״כ פה מתיחס היטב לענין. ויש אֵם למקרא ר״ל אל הקריאה יש אם והיא אות יו״ד הכפולה של שבועיים, ואעפ״י שאינה כתובה ישנה בקריאה, ולא „הקריאה עומדת במקום אֵם״ רק הקורא יִראה את האֵם בקריאתו.

ד) לענין אקרא ותקרא, הצדק אתך כי תכתוב פירושך מבלי הזכר את שמי. ואני אכתוב בנוספות בקצרה ממה שנחלפו אגרות בינינו על ענין זה.

ה) לצד 152. ציינתי אלנסתין (ע״ש), וזה מאשר חשבתי מתחלה להביא שם דברי המעריך המוטעים ולבטלם. אך אח״ז נחמתי משנות האריכות בדבר הנודע. וחשבתי כי יבין הקורא לעיין עכ״פ בערוך ומ״ל, לאשר על העיון בערכים שלי אוסיף לרוב מלת אצלנו״. ועתה אדבר בכל זה איזה דבר בנוספות. —

ו) אימורים. נ״ל עוד גם עתה פירושי.

ז) על רבנן סבוראי, היה פירושי חזק ואמתי בעיני כ״כ. עד שחשבתי כי אחרי תראה ביאורי הנכון על שם אמוראים, לא תסתפק עוד על ההבדל אשר הראתי בין דרך לימוד של האמוראים ושל סבוראי, והיינו אחרי תמו המבארים דברי המשניות והבריתות, וגם נתבארו כלן, נשארו רק חושבי מחשבות וסוברים בדינים ושאלות, איך הוא ההלכה, ולדמות מילתא למילתא, ולא ללמד עוד פירושים חדשים או ישנים בדברי התנאים. ואמרתי כי תודה עתה מנפשך, אשר זה הוא העיקר. ומה אעשה כי לבבך לא כן חשוב? אך אצלי נשאר פירושי לאין ספק.

ח) לערך אב. העתקתי דברי המעריך ובמקום שלא היו לי דברים עליו, השארתי דברו בלי הערה. — ודבריך על אות א׳ בכ״ח ב׳ צד 176-11 נשמטו ממני באמת ואעיר עליהם בנוספות בקצרה.

ט) לצד 5 לא אמרתי ולא כוונתי בשום איפן, כי יהיה אבר חי שם מחובר כמו כסף חי, רק אמרתי ואומרה עוד, כי „נכלל באברים גם זכרות הגבר, וכשמדבר מזה בפרט הוא מזכירו בסימנים, כמו אבר אחד יש באדם, משתמש באבר חי כו׳ (ע׳ ערוך)״. וחשבתי אז כי הערוך מביא גם מאמר זה האחרון עם „עד שימות האבר״ ועיינתי עתה ואיננו מביא מזה. עכ״פ הסימנים הם מלת ״משתמש וחי ומת״ וגם כל הענין שם, ומהם נדע לאיזה אבר כיוון. לא שיקרא לזכרות, בשם אבר בסתם. ואילו היה חושב כן איך יאמר אבר אחד יש באדם כו׳? והנה הוא רק אבר א׳ בין שאר אברי האדם. ולפי הוראה זו לא היה יכול לומר בשום אופן בסתם אברי׳ דר׳ פלוני. רק מלשון צענד אשר אחזו בו המאוחרים. וכפי זכרוני לא נמצא כנוי כזה בכל תלמוד ירושלמי.

י) לצד 4 ערך אגדה. ידעתי היטב הסתירה שבין בבלי לירושלמי בענין

חיבורך אשר תוציא כעת לאור ואשר עתיד אתה להדפיס בקרוב אי״ה. כן תוסיף להפיץ תבונה וקשט דברי אמת בישראל. אמן. — ואבא לדבריך הנחמדים אשר בהם המתקת סוד עמי, ואדבר בקוצר האפשרי, כי מלבד רב מרדותי על השלמת ספרי בדפוס, עוד יותר רבו המרדות מן העדה הנכבדה בימים האלה מן עד ר״ה עד אחר חג הסכות, כמה דרושות בהלכות ואגדות, ועניינים הנצרכים לחגים האלה.

א) דע ידידי כי מראש שמתי אל לבי לדלג בספרי על כל הערכים והעניינים, אשר נדבר עליהם כבר מסגי במחברות שונות הנדפסות, וחשבתי כי יספוק לקוראים אם אראה להם המקומות אשר יעיינו בהם, וזה מפני יוקר הנייר והדפוס ומיעוט זמן וסבלנות של הקורא. ולמה אעמיס עליו עוד השנות דברים? וכה השבתי לנהוג בערכי אדריינוס ואנטונינוס ודומיהם. אכן יאסט דיבר עוד הפעם והשיג עלי לעיני רבים, ויהיו דבריו, האחרונים בעניינים ההם. ומה יכולתי לעשות איפא? הוכרחתי להשיב לו. ואמרתי בלבי, ת״ל כי אני חי עוד ואוכל להעמיד דברי ולהסיר מכשול מלפני עור — וידעתי ברור כי אילו הייתי מקצר באיזה דבר מתשובתי, היה זה בעיניו כמוצא שלל רב, לעמוד רק בדבר אשר קצרתי. ולכן הייתי כמוכרח לבלי השאר גם דבר קטן בלי תשובה. ויותר לא כתבתי רק מה שנוגע לענין. והוספתי עוד חקירות חדשות אשר לא באו בדברי הראשונים, ואם תעיין בחלק השני מערך אנטונינוס, אקוה כי בע״ה תרוה נחת. — ואמרתי בביאור בתחלת הערך שם כי מה שנוגע מאיש לאיש אם כי בזה לא יתכנו דבריו ולא יצדקו, לא אדבר בהם. אהובי! אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו. ותדמה בדעתך כי קרה לך כזאת. מה יכולת לעשות? ואם לא הייתי משיב לו מה במקום הראוי, אנה אוליך את תשובתי? והנה אהיה מוכרח לדבר עוד בנוספות ג״כ בענין אנטונינוס, כי במשך זמן ההדפסה בא לנגד עיני ארטיקעל „יודען״ בענציקל, של ערש גרובער, ושמה ידבר החכם קאסעל הצעיר, על זמן רבי ואנטונינוס, והוא מעתיק זמן רבי עוד להלאה יותר מיאסט, והיינו עד הילויוגבל, ומאריך בראיות מדומות, ומראה לרבים כאילו אין ספק עוד בדבר, ומדחה ראיותי הברורות, כלאחר יד. ומה אעשה איפה? אחריש אתאפק? או אומרה במעט מלים כי דבריו אינם נראים בעיני? ומי יאמין לי אחרי ראותו דבריו הארוכים ומתחפשים בלבוש הבירור והצדק? — ועוד זאת תדע כי לא יתכן לקרוא את חיבורי בשם הקצר דיציאנאריא או לעקסיקאן, כי אז היה מוכרח שיכלול כל המלות הבאות בתלמודים ומדרשים. גם איננו כולל הלכות פסוקות בכל ענין, כי זה הים של התלמודים גדול ורחב ידים ולא יערב איש כמוני לאמר כי בא עד תכליתו, ויודע בו כל טפה וטפה מה תהא עליה, ובבירור שאין להרהר אחריו. האמנם חיבורי הוא רק אסיפה של דרושים וחקירות בעניינים שונים ע״ס א״ב. אך בכל זאת השגות של אדם אשר לא מישראל, ושמות המקומות יבאו אי״ה כלם בשלמות, אין נריע.

ב) אודות הראיה בנקודות (צד 110), הנה גם החכם צונץ הזכירני כי באה גם אצלו הראי׳ בספרו אשר קדם עוד לספרך. ותי האמת כי דברי קדמו לדברי שניכם בעת כתבי אותם על ספר. ובכל זה אילו נזכרתי מתחלה בדברייכם הייתי

ביהמ״ד. ואודיעך אשר מצאתי בספר העבור הנדפס מחדש בלונדון, ושמחתי, ואקוה כי תשמח גם אתה בע״ה. — ע׳ במגלת תענית בסוף הספר. בתשעה בו [בטבת] לא כתבו רבותינו על מה [מתענין] ע״כ. אמנם הראב״ד בס׳ הקבלה (ד״א דף מ״ד ע״א) כתב אחר שסיפר מהריגת ר׳ יוסף הלוי הנגיד עם קהל גראנדה, בט׳ טבת התכ״ד [צ״ל תתכ״ז כפי תיקון של החכם מונק] וז״ל ועוד מימי רבותינו הקדמונים שכתבו מג״ת גזרו תענית בט׳ בטבת ולא ידעו על מה הוא מכאן ידענו שכונו ברוה״ק ליום זה ע״כ. וזה נבואה רחוקה לגזור תענית בעבור מה שעתיד להיות זמן רב אח״כ. ומצאתי בכלבו (סי׳ ס״ג) וז״ל בט׳ בו לא כתבו אבותינו על מה הוא, ונמצא הסוד בו ביום מת עזריה [צ״ל עזרא] הכהן ונחמיה בן חכליה ע״כ. וכן בס׳ ארחות חיים לר״א לוניל (דף צ״ו ע״ג) ומצאתי עוד בסליחה לי׳ טבת מנהג פולין המתחלת „אזכרה מצוק" „זועמתי בתשעה בו כו׳ טרוף טורף בו הנותן אמרי שפר, הוא עזרא הסופר" ע״כ. ולא כתוב שם נחמיה. ובאמת היתה זה מקרה נפלאה אם שני אלו מתו ביום אחד. אך עוד יגדל התימה אם היה נודע אח״כ מה שלא ידעו בעלי מג״ת. ועתה ראה מה שמצאתי בס׳ העבור לר״א בר חייא שכתב ריש שער העשירי [והוא האחרון בספרו] וז״ל והם [אנשי מלכות אדום] מונים לאידיהם כו׳ שנולד בה המטעה אותם, והוא נולד לדבריהם בשנת ג״א תשס״א לב״ע בעשרים וחמשה ימים לחדש דייגבר [דעצעמבר] והוא יום שבת יום תשעה בטבת שנת י״ח למחזור ע״כ. ועתה נדע היטב למה גזרו תענית על יום זה, וגם למה לא גילו זה הסוד, או שהעלימוהו אח״כ.

ועוד אני משלם את נשיי לתת תודה רבה לבנך החכם החוקר המופלא בעבור המחברת הקטנה אשר לי, כן יוסף חכמה ודעת, ונכסף אנכי לשתות בצמא כל דבריו. ואני דורש שלומו באהבה ובכבוד, כי הוא ברא כרעי׳ דאבוה, שמח בחור מעם בפרייך הטוב, אשר גדל כבר לגפן אדרת ת״ל. ואתה ידידי הנצמד בקירות לבי היה שלום ושמח כרצון אוהבך מאז אהבה עזה ומכבדך כערכך הרב הכותב יום א׳ י״ז אלול תרי״א סק״ק פראג.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

נ״ב ספרי יונמר כפי תקותי איזה שבועות אחר כלות ימי החג.

אם תכתוב ידידי איזה דברי ידידות כראש ספרי, יכללו ג״כ איזה דברי מוסר נגר מהלך הזמן, וזה, כי בוש אבוש להציג מאמר הכולל רק מהללי.

מכתב לד

ב״ה

לכבוד ידידי איש בריתי הרב החכם הגדול חוקר ומעמיק בקדמוניות ישראל משורר להלל מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

שמחתני במכתביך המסולאים, ובשתי המחברות היקרות מבנך החכם הגדול החוקר נ״י. אשריך אהובי כי צלחת לראות בן פורת כזה על עינך הטהור והזך — ורצפתי פה אגרת תודה מיוחדת אליו. ועת יוליכוני הענינים כי יבאו דבריו על ספרי ואכבדהו אי״ה כאשר יאות לו. ועוד הגדלת לי השמחה בבשורתך אודות

תמחול על כבודך לעיין באיזה ילקוט ישן בדפוס או בכתב, על מקרא ואכחיד את שלשת הרועים (זכרי' י"א) אולי ימצא שם כרגרתי הבהרה אשר אנכי לא אמונה בה באומה, אבן סלך פרס במקום קרבן מלך פרס. הנמצא לפניו, כי יש עוד אנשים העושים עצמם כמסופקים גם בזה. וכבר דברתי על ענין זה בספרי הנדפס עתה ואשר אשלחנו לך אי"ה מהרה אחרי הגמרו, *) ואצטרך לדבר עליו עוד בהוספות אשר בסוף הספר. ואגב זה אודיעך כי ראיתי ילקוט דפוס ישן וחסר השער, אצל ידידנו החכם החוקר דאקטאר בער מרדעזהין, והוא רק על התורה לבד, ובסופו יש מהדורא בתרא מגילה כמה בענין, ובה נוספים עוד ליקוטים ממדרשים, שאינם נמצאים בדפוסים מאוחרים— היה בטוב ואל תשנה כל תימים אהבך כנפשו ומכבדך כערכך הרב דורש שלומך ושלום ביתך וביחוד בנך ה׳עם היקר נ"י, נצר נחמד מגזע מרה שושנים.

פראג יום ו׳ י"ח תמוז תר"א.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

מכתב לג

ב"ה

לכבוד ידידי ואהוב לבי הרב החכם הגדול החוקר המופלא משורר אין כמהו ומליץ מפואר מהור"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעססאר בקאללעגיום ראבינִיקום אשר בפאדובה יע"א, דבש וחלב נאומו, יהי ה׳ אלקיו עמו!

היום שלחתי לך ע"י הבידואר כל הבאגען הנדפסים עד הנה מחיבורי ערך מלין, כשאלתך, והם במספר 29, ועוד יעלו עד יותר הרבה משלשים, וזה אשר יצר לי, כי אעלה המחיר וימעטו הקונים. ואני חשבתי מתחלה כי יכלול הספר כלו רק בערך 25 באגען, עם אות ב׳ עד בבל. ועתה לא יבא מאות ב׳ מאומה ובכל זה ירבה מספר הבאגען כ"כ, כי תבאנה עוד הוספות בסוף, ושמה אעמיד ג"כ כל הערותיך המושכלות, ולכן שאלתי כי תמהר לעיין בעינך החודרת כל הנדפס עד כה, ותציין כל אשר תמצא להעיר על דברי.— והנה נזכר שמך לטוב כמה פעמים כאשר תראה אי"ה. ואם תרצה להכתיר ספרי במליצותיך היקרות כראש ספרי, מאד אשמח ואתפאר בך.— ואל תתפלא כי לא שלחתי לך עד כה מהנדפס, אחי יקירי! לו ידעת את כל התלאה אשר מצאתני, וכל הטרדות אשר קראוני בהעתקת כל באגען מחדש, ובהוספות וחליפות, עד כי נחשב לי ממש כאילו הייתי מחבר ספר חדש, כי אז ענית ואמרת „סלחתי" בלי ספק.

בדבר ר׳ מנחם בן סרוק, לא אבקש עוד מאומה, כי כפי הנראה, ר׳ בעריש בלומענפעלד לא ידפיס עוד מחברת בן סרוק. ונדפס מודעה כי יצא לאור בעיר לונדון עם השגות דונש והתשובות עליהן. וכבר אמרתי כי קשה עלי למצוא העתקת אגרתי מאשר כתבתי לך אודות ר׳ מנחם ז"ל ועוד חזון למועד.

והנה ראוי לקיים אין ביהמ"ד בלא חידוש. וחריפת מכתבנו תהי׳ במקום

*) עי׳ ערך מ"ל ס׳ כ׳ 196 (ש"ד"ל)

(ישוּח׳ה)

מלפנים הוזים שוכבים אהבי לנום, ויישנו שנת עולם ולא יקיצו.

ומאד שמחתני בבשורתך כי קנית למענך ולמען כל המעיינים אשר יקוו תועלת על יד חכמתך, מדרש הפסקתא. וכבר שכחתי תועלת מן הסדר שלה אשר כתבת למעני בקיצור. כי ראיתי ממנו אשר הוא כלו כעין הסדר של פסקתא דר״כ הנדפסת, רק היא חסרה גם בדפוס גם בכ״י הראשון אשר ממנו נדפסה. וכאשר לך נשלמו כל החסרונות ההם. אכן אין ספק אצלי כי גם בכ״י שלך יש עוד חסרון גדול בתחלה, והיינו שצריכה להתחיל ג״כ בפסקתא לשבת ור״ח, כמו זו שלנו, ואח״ז לשבת חנוכה ויהי ביום כלות משה, ועוד חסרים יותר מן ג׳ או ד׳ דפים באמצע, היינו הסיום לפ׳ זכור, וכל פ׳ פרה, פ׳ החדש, ויהי בחצי הלילה ליום א׳ של פסח, פ׳ העומר ליום ב׳ של פסח, ואצלנו חסר ג״כ ליום א׳ של פסח ויש רק התחלה קטנה ממנו. ובעין זה ליום ז׳ של פסח הנמצאה אצלך שלימה והיא פסקתא דבשלח. ואצלך יש עוד החסר אצלנו, ליום אחרון של פסח, עשר תעשר. וזה נגד הפוסקים ורש״י בראשם האומרים כי רק בשמיני עצרת מתחילים עשר תעשר. ואח״ז יש אצלך בחדש השלישי לשבועות, וחסר אצלנו אך יש כנגד זה הרבה על כל דיבור מעשרת הדברות. ושאר הפרשיות הולכות על הסדר כמו אצלנו, עד אחר ר״ה אשר שם מתחיל החסרון הגדול אצלנו, ואצלך שלם כלו עד תום הספר, כי בשמיני עצרת לא נמצא, מאשר סמכו על עשר תעשר ליום אחרון של פסח. ולמדתי עוד כי ההשערה שכתבתי בהקדמה לתשובות הגאונים של ריט״ע, שהסדר של פסקתא שלנו נתהפך רק מן המדפיס הראשון והיה צריך להתחיל מן ר״ה, צריכה תיקון קצת, והיינו כי רק בימים קדמונים היה סדר אחר, ר״ל הפסקתא של ר״ה היתה הראשונה לפני בעל הערוך כאשר בירר על נכון החכם צונץ (ג״ד פארטראָגע צד 191) וכן שבת ר״ח אחרי וזאת הברכה, כאשר הראתי ראיה מדברים הנמצאים בפסקתא של שבת ר״ח אשר יציין על פ׳ אחרי מות והיא ליו״כ. אכן זה המאסף הפסקתא שלנו וגם זו שלך הוא כבר מסדר חדש אשר הפך הסדר והחל מן שבת ר״ח וסיים בפ׳ ברכה. ועוד בטרם באו דבריך ראיתי כי המסדר הזה הלך בדרך מסדרי הפיוטים אצל האיטלקיים והאשכנזים אז הם הלכו בדרך סדר שלו, כי הם מתחילים ג״כ הפיוטים והיוצרות לשבת ר״ח או בראשית והולכים עד פסח שבועות וכו׳ עד שבת נחמו והוא החלק הראשון מן המחזור. והחלק השני מתחיל מימי הסליחות ר״ה, והולך על יו״כ וסוכות עד פ׳ ברכה. ועד״ז יאות לנו ג״כ פרט השנים הנמצא אצלנו בפסקתא הראשונה והיא לשבת ר״ת, נראה כי הוא דברי המסדר החדש אשר רצה להעמיד זמן סידורו בתחלת הספר. ומאד יצר לנו כי חסרה פסקתא זו בכ״י שלך, אשר בה וממנה היינו יכולים לראות ג״כ על פרט השנה אם נמצא שם בעינו או בשינוי. — ועוד ראיתי פלא בכ״י שלך, כי פרשתא אחריתי בסוכות מתחלת „ארחץ בנקיון כפי״ ובמקרא הזה ממש מתחיל הקליר הקרובץ שלו ליום ב׳ של סכות ארחץ בנקיון כפית, לאות כי קליר שם לו הפסיקתא לעיקר המקור בפיוטיה, ואחריו הלך בדרך דרושיו וגם בסדר החדש כפי דעתי.

ועוד לי לשלח תודה לך על רצונך הטוב להשיב לי על כל שאלה בנוסחאות ישנות הנמצאות בידיך ואשר ראו עיניך הרבה. וכעת אין לפני רק בקשה אחת.

מכתב לב

ב״ה

לכבוד ידידי ואהוב נפשי הרב החכם הגדול החוקר המופלא משורר נשגב לההלל מהור״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י, פראפעססאר בקאללעגיום ראבינקום בפאדובה .

מה מאד נתגו דבריך הנחמדים שמחה אל לבי, וכמעט החיו את עצמותי היבשות . ואף אם השארתני כשתים ושלש שנים ברומיה מצדך, ולא השיבות לי על אגרתי הארוכה הנכתבה רק למען הידידות הדבוקה אשר בינינו, בכל זאת ממכתבך כעת נודע לי כי מקום לי אתך בקרב לבך לא יזח לנצח, כאשר נפשי קשורה בנפשך כל הימים . ובאה עוד אגרתך ביום הולדתי כאשר חפצת, ובנותי וחתני אשר אתי פה שמחו לקראתך ונשקו דבריך מעל הספר. ופה אחד אמרו זה נאמן בבריתו, ועתה ידענו תשובה נכונה על שאלתנו מאז מה דודך מדוד שככה רוממתהו לנו . — ומה נראה עוד יתרון דרכך נגד ידידך מימים, מדרך הלוי לעמערים כיתרון האור מן החשך. זה הלוי נשכר לתרפים (מגידי חדשות של איש ניישטאדט בווין ונקראים ווינער בלאטער) בעד עשרת כסף וערך בגדים ומחיה והיה לו הלוי לכהן . והתרפים ההם יוצאים לאור או לחשך על שם הלוי כי לו רשיון על כזה עוד מכבר. שמה ידברו בה׳ ובתורתו ובחכמים הקדמונים מקבלי התורה ובעם ישראל בכלל, חירופים וגידופים אין קץ . ובעבור נראה אל „עיר חדשה" מוסבת שם לעמערים, כי אנכי ברפיון ידי עוצר עוד מעט את מרוצת הנהר משטוף את הכל כדת ישראל, שמני למטרת חציו בכל דף ודף, ולא נגד מעט ידיעתי יתקוממ, אך נגד תכונת רוחי ודרכי. וכמעט אין דף אשר לא באו בו איזה שנינות נגדי, בסתר או בגלוי. ויברא עלי שקרים וכזבים אשר נודע מקורם המשחת רק פה במקומי, ולא במקומות הרחוקים. וכבר כתבתי אל הלוי כי לא יוכל להצטדק כאשר יאמר כי שכיר הוא ובא בשכרו . ולא ירדוף בזה דרך נביא שקר קדמוני אשר את נפשו לקלל את ישראל . — אניחהו עתה בבור רפש אשר כרה לו, ואשיב אליך איש בריתי ואיש חפצי בו.

והזכרון במכתבי הישן יעירני לערוך לפניך ידידי, כי דבר טוב תעשה אם תשלח העתקה ממנו, עם הערותיך או תשובתך עליו ליד החכם מוהר״ר בערמאן בלומענפעלד בבראד, אשר בדעתו להוציא לאור מחברות ר׳ מנחם בן סרוק. והוא בקש ממני לתת לו איזה דברים על תולדות ר׳ מנחם, אשר הבטחתי לו כפי דבריו, זה שנים רבות . והשיבותי לו אם גם כדבריו הבטחתי אז לתת איזה דברים, מה אוכל עתה לעשות מאומה לידיעת תולדות ר׳ מנחם, אחרי אשר החכם הגדול לוצאטו דבר עליו כבר דברים יקרים ונפלאים בספרו בית האוצר. וגם למי כל חמדות ישראל כתבי יד וספרים ישנים הנצ״כים לזה, הלא אליו. וכו׳. ועתה אם בכל זאת יבקש איזה דברים חדשים בראש הספ׳, לרוות מעט את הצמאים לחדשות תוכל לשלוח לו העתקת מכתבי עם הערותיך, אם תרצה ואם ירשך הזמן לזה . ואולי תצמח מזה גם מעט תועלת להתפשטות שם ספ״ך בית האוצר, וגם לעורר עוד חפץ המעיינים, כי זה ג״כ פרי הדברים החרותים, אשר מדי יעירו מן השינה יעוררו עוד תשוקה לדעת יותר, ומדי יארך הזמן בלי השמיע קול, גם היודעים

יצחק ורבינו אברהם הכהן, רבינו מנחם בר׳ יעקב וכו׳ . ועל פיוט הזה יום הודו וכבודו „כתוב בראשו״ מאורה לשבת שני של חנוכה״ ולא יותר. ואילו היה יחוסו ידוע לו כינויים לא היה נמנע המאסף מלהציג זאת בראש. ויש בזה עוד ט״ס כי אין ספק שהוא אופן ולא מאורה, שכן יורה הסיום בכל בית, ברוך כבוד ה׳ ממקומו. והנה נראה גם זו הרשימה שלפנינו, רק למתפללים, שידעו מתי יאמרוהו בביהכ״נ, אך תעודת מחברו קרוב אצלי מאד כי לא לשבת חנוכה היתה, יען לא נזכר בו מאומה מענינו של יום. כי אם היה זה אופן לחג השבועות, כאשר יורו הראש והסוף, יום הודו וכבודו ונחת ידו יראה, ר״ל יום מתן תורה. והסיום. לראש כורת ברית ויגל בכבודו. ומזה אנו רואים ג״כ כי הקהלות חפשו להם אופן לשבת ב׳ של חנוכה ומשכו להם ממקום אחר, כאשר גם בסידורים שלנו בקשו להם הרבה מן הספרדים. והאופן בסידורים שלנו לשבת א׳ של חנוכה והוא לדעתי מקליר. ולשבת ב׳ לא היה להם אז אופן, כי ר׳ מנחם בר׳ מכיר חבר רק יוצר. — ואילו היה מחובר פיוט זה „יום הודו״ מרבינו תם היו יודעים הצרפתים גם תעודתו. והיה כתוב מפורש באיזה מחזור. אופן לחג השבועות. — והארכתי בכל זה. רק בעבור בירור גוף הענין. אם אפשר כי חכמי צרפת אשר הורגלו במליצות המחוברות על דרך פיוטי קליר והבאים אחריו, יכלו פתאום לשנות את הרגלם ולאמן את ידיהם ולעלות אל הר המור גבעת הספרדים. ולא אחשוב זה לחסרון מהצרפתים כי לא עלו במלאכת השיר כמו הספרדים, כי שקידתם הרבה על מנחת התלמוד וההלכות לא נתנה להם פנאי להשגיח גם על היופי והנשגב. וכנגד זה משוררי ספרד רובם ככלם (לבד מר׳ יצחק גיאת ור״י בן ראובן) לא נתנו כל זמנם ללימוד התלמוד — ועדיין אני רק מציע כל הדברים האלה לפניך, תחקור ותשים דעתך לפני ואת הישר בעיני אודה כרגע, חי נפשי, כי רק האמת חפצתי בטוחות. כאשר אודה לך גם עתה בדבר ה״ג כי דבריך עליו נתנוני במבוכה גדולה. ועוד אעיין על זה אי״ה.

(נ״ד א׳) „ודע כי רש״י ז״ל כתב בתשובה בה הסכים גם הוא שהיחיד לא יברך על ההלל בר״ח״ ע״כ. תשא ידידי לדבר הזה. אדרבא מרש״י קצת ראיה להפך, כי הוא אינו מבדיל בין יחיד לצבור, וכתב „אם חובה על הצבור יברך גם היחיד אבל אני איני מברך עליו לא עם הצבור ולא ביחיד לפי שאינו אלא מנהג ואין מנהג צריך ברכה״ ע״כ. וא״כ דעת רש״י היא דעת שלישית, לא כדעת ה״ג ולא כדעת ריט״ע. אך בזה שוה יותר לדעת הה״ג שאם נקבל זה משניהם, היינו מה״ג וריט״ע שבר״ח עכ״ם בציבור חובה היא ברכת הלל, אז כפי דעת רש״י חובה היא גם ליחיד.

תכתב בספר הזכרון ליראי ה׳ ולחושבי שמו, לחיים טובים ומאושרים. בזה ר״ה שנת גבר חסדו על ירי׳איו לפ״ק. — יום ג׳ כ״ד אלול תרי״ו לפ״ק פ״ק פראג.

כתפלת ידידך ומכבדך כערכך הרם

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

פיוט לערבית יו"כ ומתחיל כפר לעמך ישראל. ויש לי רק איזה השואות בין ב' הפיוטים האלה ואותן אגידן לך. הפיוט ההוא לערבית יו"כ מסיים ג"כ כל בית המקרא הנאות לענין כמו פה. ושם מתחיל אות ס' של סול במלת סֹברי אהבתני, ובמקרא נמצא רק שֵם שבר בשי"ן שמאלית. אך בעבור שבארמית היא בס' חברה לו כן. וכן פה בפיוט אלקי ימי שנותי כלו. יתחיל אות ס' של יוסף ג"כ במלת סֹברי בך שתי. ועוד זה דרכו פה לעשות חרוזים שקולים חתיכות הנמשכות למה שאחריהן, כמו „לי זרים אומרים בגודל ובגאֻות. רוח . . „ומה תקֻות עם נענה כו' וענות. צדק." נמצא גם שם האמנם רק פעם אחת „יום לבי אשפוך ועיני אשא ואזכיר חסדי ה'". ועוד נמצא לו כעין זה ג"כ רק פעם אחת בפיוט יו"כ. „שובי נפשי לקונך" שמלת גילי אקרע. כי פני לעשות רע. בחלמיש שמתי. *)

והטעם הראשון של הספק הזה על הפיוט אלקי ימי שנותי כלו, מתרחף עוד על הספק אודות הפיוט „יום הודו וכבודו". האמנם אחרי ראותי דבריך בבית אוצרך (דף נ"ג א') נתהפך אצלי לספק את אשר חשבתי לודאי. אך להלאה מן הספק אל צד השני לא אוכל לצאת עוד. והנה אינני זוכר ידידי אם אמרת באיזה מקום כי מחזור ויטרי אשר לפניך נכתב בצרפת, ובעיני היו דבריך אלה עתה כחדשים, ואני חשבתי תמיד אחרי כי באו בו פיוטים ספרדים רבים כ"כ עם שמות מחבריהם, כי היא העתקה מחיבור הראשון של ר' שמחה דויטרי עם כמה הוספות הנעשות בארץ אחרת, באספמיא הצפונית או עכ"פ פרובינצא, והבירור אמנם כי נכתב מחזור זה שלפניך בצרפת ישנה מעט מצב הדבר. ובכל זה אולי כבר הגיד לך לבך כי הפרזת עוד גם הפעם על המדה בדיני לשונך המורים על חום לב ושטף רוח כרגע. „וזה לא יקשה למי שכתב כי הפיוט יום הודו וכבודו" כו' כאילו פגעתי בזה ח"ו בכבודך איזה עיקר כדת, וההשערה במחקר היא תמיד חפשית ונהונה לדעת איש ואיש, זה יחשוב כזאת ובא רעהו וחקרו. ואחרי כל אלה אודה ולא אבוש כי עוד לא נתבטל אצלי הספק. כי אפשר הרשימה על הפיוט „לרבינו תם" היא מסופר המאוחר לר' שמחה, וכאשר ראה בראשית בית שם יעקב, חשב כי הוא רבינו יעקב תם הנודע לו, ועל ההבדל הדרכי הלשון אשר בין פיוטי הצרפתים וספרדים לא עמד עוד. ואנחנו אשר נדעהו היטב לא נוכל עוד להסיר לפנינו המחשבה ולאמר, איש אשר יכול לחבר שיר נפלא כזה ובאמת מה יפסיד מקומות אחרים פיוטים פחותים הרבה ממנו במעלה וביאר מאמר הרחוק מהראשון מאד. — וכבר אמרתי לך כי הפיוט „יום הודו וכבודו" ישנו אצלי בדפוס, והוא בין מערבית ויוצרות דק"ק, ווירמיישא הנדפס בפ"פ דמיין. והאסיפה ההיא של הפיוטים נראה כי נעשה בזמן ר' אלעזר מגרמיזא בעל הרקח. ועל כל פיוט נרשם למעלה שם מחברו. רבינו אלעזר הקליר, רבינו מאיר ברי'

*) גם לדעת לונץ איננו לר' יוסף טוב עלם כי הביא פיוט אלקי שנותי כלו בשמם: יוסף (ליטג. 671) אמנם פיוט יום הודו וכבודו הביא לר"ת (שם 266) — אולם רשד"ל ז"ל הביא פיוט אלקי שנותי כלו בלוח הפייטנים שלו ע' 30 וע' 34 לר"י טוב עלם ובע' 33 הביאו בין פיוטי ר' יוסף בר יצחק (ולפעמים היא קמחי).
(שזח"ה)

יוצר לשבת ד׳ אחר פסח חתום כמה פעמים אמת. ונתחבר מתחלה ג״כ לשבת ע׳ עליו. — אופן „ידודון ידודון״ חתום יעקב. אהבה „סגלתי איומה נשאתי״ חתום אליעזר ברבי ברוך? אמער זולת. אלקי בך אחבק, חתום אפרים ברבי יצחק גאולה, שכולה אכולה מרשב״ג.

יוצר לשבת ה׳ אחר פסח „אגורה באהלך עולמים״ חתום כמה פעמים אליה׳ והוא ג״כ לשבת בראשית אופן „יקודי אש״ חתום יעקוב (מלא ו׳) אהבה „סגלתי משכתיך חסד״ חתום מנחם חזק. זולת „אלקים לא אדע זולתך״ חתום אפרים ברבי יצחק. גאולה יקוש בעניו חתום יצחק.

יוצר לשבת שלפני שבועות „אהלל בצלצלי שמע״ חתום בנימין (לא בגימן) ג״כ לשבת בראשית, יעויין בסיום „וצר בהם כל מלאכתו״ אופן „אראלים״ והוא מקליר לפי דעתי, וחסר פה ונמצא שלם במחזור רומי ליום א׳ של שבועות. אהבה „איומתי יונה יעלת חן״ חתום יצחק בן ראובן, והוא ספרדי. זולת „אלקי אקראך במחשב״ חתום שמואל בר יהודה חזק בתורה אמן ארוץ, גאולה „יונה נשארה״ חתום יהודה והוא הלוי — . ומכל המערכות האלה נחזה כי ריט״ע לא חבר שום פיוט לשבתות שבין פסח לשבועות. וגם בין יוצרות ואופנים וזולתות וקרובות שחיבר למועדים ולשבתות לא נמצא ממנו שום פיוט לאהבה. וגם לא נמצא ממנו עוד שום פיוט חתום בשם יוסף לבדו. ואשר אמרת „אאמין (צ״ל אאמיר) מסתתר במעון חביון, יוצר לשבת הגדול במ״פ חתום בו יוסף, אבל מאחר ששאר פיוטי היום ההוא לו המה מסתמא גם זה לו הוא״ לענ״ד ברור. כי גם בפיוט זה חתם עצמו בסופו יוסף בר שמואל כזה. כן יוסף ה׳ ידו שנית.. ברנה ינהלם למעון היכלו, שם יעבדוהו.. מופלאי לשמח אום נהלאה. ולא נתפלא כי חתם עצמו גם באותיות שבאמצע התיבות. כי כן חתם עצמו ג״כ בפיוט אמנה גדולה היתה בעם, בסופו טוב עלם ובראשו יוצאי חפזון ספקם מזון יוסף. ועוד באות ר׳ רצופת בראשיהם. ש׳ שמש שזפתו ואכלוהו בר שמואל. וכן באופן לשבת א׳ אחר פסח שאומרים בפיהם, מתחילה איזה פעמים בין החרוזים יוסף. ובסוף באות ר׳. בני אבות.. רצה ניבם. שנאנים.. מעריצים. ונוי. כדל שואל. בר שמואל.

ועתה לפנינו פיוט נפרד בפ״ע על ברכת אהבה המתחיל אלקי ימי שנותי כלו, וחתום בן יוסף, ובעלי הסידורים העמידוהו לשבת א׳ אחר פסח. הנשפוט עליו כי היא מריט״ע רק בעבור כי שמו העצמי לבדו שוה לחתימת השם בפיוט? כמה יוסף איכא בין הפיוטים. וכנגד זה תעמוד הטענה הגדולה — למה אכחידנה החת לשוני? — שלא נמצא לו שום פיוט עד״ז בנוי במלאכה גדולה ובכל זה נח וחזק ונמרץ. אעפ״י שיש בו מאמר תלמודי קלני מראשי מזרועי קלני. והנה בקשו להם הקהלות פיוט אהבה ולקחוהו מאיזה ספרדי. כאשר משכו להם כמה פיוטים ספרדים לשבתות אילו. — ויש במחזור ספרדים לתעניות קרובה לי״ז תמוז וחתום כמה פעמים יוסף. וכל הפיוט שם על סדר ברכות ש״ע אעפ״י שהם אומרים אותו אחר תפלת ש״ע. ועוד תרחף לנגד עיני השערה ולבי יקבלנה, כי זה הפיוטן מן אלקי ימי שנותי כלו. הוא ר׳ יוסף בן סמול או בן סול, המחבר

ביוצרות דק׳ ווירמיישא שנתחבר ליום ב׳ של שבועות. ובסדורים הציגוהו לשבת שאחר שבועות. וכן האופן שם בסידורים. כבודו אות ברבואות היא ג״כ בקובץ ווירמייישא ליום ב׳ של שבועות. וככה הזולת שם בסידורים. אור ישראל וקדושו שהבאת אתה לראיה והוא חתום יוסף בן שמואל, אין ספק שנתחבר ג״כ לשבועות יעויין עליו — ועוד לשבת ההיא א׳ אחר פסח בסידורים אופן, ארוגי עוז כו׳. א״ב עד פ׳לא נודע ממי, ותכונתו שיר לכל שבת. ועוד נרשם שם. אופן שאומרים בפיהם, אראלים וחשמלים, ואין בו שום סימן לשבת זו אחר פסח, וקרוב הוא אצלי שנתחבר לשבת שובה, שכן באות צ׳ „ועם נושע, שבי פשע״. ובאות ר׳ „רצה ניבם, מחל תובם״. והוא מריט״ע. נשאר לך עוד הזולת אשר מצאת בכ״י שהוא לשבת זו מריט״ע. אך אצלי אין ספק כי לקוח הוא מאיזה פיוטים של ריט״ע לפסח. והסיום אשר הראת יורה לי על זה. ועשו הקהלות בזולת של ריט״ע כאשר עשו ביוצר של ר״מ בר׳ יצחק. וזולת שלנו הנדפס בסידורים הוא מר׳ יצחק בר שלום או בר נתן והוא מספר ע״ד המרת איזה קהלה בשנת תתנ״ו. הגאולה שביה עניה, מר״ש בן גבירול ומי יודע לאיזה שבת חברו הפייטן הספרדי. וקהלות פולין משכוהו הנה.

יוצר לשבת ב׳ אחר פסח „ארנן חסדך לבקר״. חתום יוסף בר שמואל. בלי ספק נתחבר מתחלה לשבת בראשית, כאשר הם כל היוצרות ליתר השבתות שבין פסח לשבועות אשר נתחברו מפייטנים שונים רק לשבת בראשית, והקהלות בפולין משכו כלם לשבתות האלה. ובכלם תמצא רק ספורים ממעשי בראשית וקידוש יום המנוחה. — אופן לשבת זו ב׳ אחר פסח שאומרים בכמנא, „יחיד ערץ״ ותחום יעקב, ותכונתו שוה לכל שבתות השנה. מאורה, „אימתי שמחי ועלזי״ תתום שמואל כהן בר משיח יעלה. והוא רומז כבר לצרות זמנו. אך נראה כי נתחברה לשבת של נחמה פ׳ כי תבא והפטירה שלו קומי אורי כי בא אורך, שכן כל סיומי חחרוזים אשר בפי הש״י מסיימים בחלק מפסוק אחד של הפטרה זו-זולת אֶל אל חי ארנן. חתום שמעון בר יצחק. ונרשם בסידורים „זולת זה אומרים באשכנז בשבת א׳ אחר י״ז בתמוז״ ושם באמת מקומו הראוי. — גאולה. שנותינו כפו. מר״ש בן גבירול. אולי חברה ג״כ לשבת שנרשם מקודם.

יוצר לשבת ג׳ אחר פסח. אומץ דר חזקים. חתום שלמה בר יהודה והוא הבבלי, וענינו ג״כ רק סיפורי מעשי בראשית וקדושת שבת. יעוין עליו. ואולי יגיד סופו „לעונותיו מחול לו״ כי נועד ג״כ לשבת שובה וכי יש עוד יוצר לשבת בראשית הנרשם במקומו בתחלת היוצרות, ומתחיל אֶל אל נשא, והוא ג״כ מהבבלי. — אופן „לבעל התפארת״ חתום בנימן והוא כפול בסידורים, שכבר הוצג למעלה במקומו. והיינו לשבת בראשית ממש, ור׳ בנימן זה חבר ג״כ יוצר לשבת בראשית והוא איטלקי. ונמצא יוצר זה במחזור רומי. והאשכנזים משכוהו להם לשבת ר״ח. — אהבה. סגלתי מלוכה אזרתיך חתום משלם בר משה. — זולת אריות הדיחו פזורה, חתום יוסף בר שמואל טוב עלם, ונרשם בסידורים. „זולת זה אומרים באשכנז בשבת ה׳ אחר י״ז בתמוז״ ושם מקומו הראוי, והנפלא. החרוז באות ק׳. קבצו עלי חיילים . . . אהלי אדום וישמעאלים, שכן באו בימיו הישמעאלים לצרפת הדרומית במחוז של ריט״ע. גאולה מרשב״ג.

הזה יש לו יסוד גדול לפי דעתי, כי בכל הפיוטים אשר ידענו ברור כי הם ממנו, חתום בשמו ובשם אביו או בכנויו, רק באמצע פיוט גדול כמו קרובה לשבת הגדול, חתום באמצע על חרוז אחד יוסף, והוא יוצאי חפזון, ספקם מזון וכו׳, וגם הוא לא יעמוד לבדו אחרי העיון, רק נצטרף אליו „בן שמואל טוב עלם כאשר נראה עוד, [וזה החרוז נלקח בטעות מן הסופרים ברוב מחזורים הנדפסים, אל קרובה של קליר ליום ב׳ של פסח, ששם לפני הפיוט ואמרתם זבח פסח, כתוב בראשו „יוצאי חפזון" כו׳ ואיננו לקליר רק לריט״ע. ונעשה טעות זו עד״ז לפי דעתי. הפיוט לשבת הגדול מר׳ ינאי נתחבר מתחלה רק ליום א׳ של פסח כאשר נראה מכל תכונתו. רק כאשר חדלו הקהלות באיטליא מלאמרו ביום א׳ של פסח, ובאו ממנו העתקות לאשכנז וצרפת לקחוהו לשבת הגדול, ויש שם פיוט ויהי בחצי הלילה ג״כ מר׳ ינאי יעו״ש. וכנגדו וממש עד״ז חיבר הקליר ליום שני של פסח פיוט ואמרתם זבח פסח, ושני הפיוטים האלה מקבילים הם בכל חלקיהם, עד שסדרום גם בשני לילות של פסח, בסדר הסבה, בליל א׳ ויהי בחצי הלילה ובליל ב׳ ואמרתם זבח פסח. וכשקבלו קהלות אחרות אחרי כן לשבת הגדול הקרובה של ר״י טוב עלם, היה חביב בעיניהם עוד הפיוט של ויהי בחצי הלילה עד שהעמידוהו באמצע הקרובה של ריט״ע אעפ״י שאיננו ממנו רק מר׳ ינאי אשר נאמר ג״כ בשבת הגדול מלפנים. אמנם קודם הפיוט של ויהי בחצי הלילה יש שם הפיוט „אמנה גדולה היתה בעם״ מריט״ע, ובראשו החרוז, יוצאי חפזון, והיא הנשנה בכל הפיוט וגם בסופו. וכה הורגלו לאמר לפני ויהי בחצי הלילה, יוצאי חפזון וכו׳, וחשבו כי היא פתיחה לפיוט זה, והציגוהו ג״כ לפתיחה אל הפיוט „ואמרתם זבח פסח, המקביל לפיוט ויהי בחצי] ומעתה מה שלא נסתפקת בפיוט אלקי ימי שנותי כלו הוא רק מפני שיוצר זולת לשבת זו ולשאר שבתות וכו׳, כאשר רשמת אחרי כן, והיה לך להביא ראיה עוד ממה שנרשם בסידורים במ״פ אופן זה (לשבת א׳ אחר פסח) אומרים בפיהם. אראלים וחשמלים וחתום יוסף איזה פעמים בין החרוזים, ולדעתי יוסף בר שמואל ונשמט מרשימתך, אכן באמת נראה ברור. כי לא חיבר ריט״ע שום פיוט לשבתות שבין פסח לשבועות, לא יוצר ולא אופן ולא זולת. ולא הוא בלבד רק שום פייטן מהקדמונים לא חיבר מאומה לשבתות ההן, והפיוטים המיוחדים מתחלה לאחת משכתות האלה נובעים כלם ממאוחרים לשנת תתנ״ו שאז היו רוב המצוקות בזמן ההוא שבין פסח לשבועות, וחברו קצת רק זולתות, בעבור שבאמת ויציב עד זולתך יש קבלת עול מלכות שמים, והעמידו שם פיוטים על הקהלות שקבלו עול מלכות שמים ומסרו נפשם על קדושת השם ואמרו אין אלקים זולתך. וריט״ע חיבר זולתות לשבתות שבין י״ז תמוז ות״ב זמני הצרות הקודמות בעת חורבן ירושלים. ועתה לך נא אתי ותראה אמתת דבר זה, כי הקהלות ביותר מפולין ביקשו להם יוצרות ואופנים וזולתות ממקומות אחרים ומזמנים אחרים.

יוצר לשבת א׳ אחר פסח מ״פ, ויושע אור ישראל. מר׳ מאיר ברבי יצחק נתחבר מתחלה ליום אחרון של פסח, כאשר יעיד כל בנינו על שירת הים. וכן מבואר ברשימה שעל זה הפיוט במערבות ויוצרות כו׳ בק״ק ווירמיישא הנדפס בס״פ דמיין, אשר בידי. וכן עשו עוד קהלות פולין ביוצר „אדיר ונאה בקדש" שהוא נ״כ מר׳ מאיר בר׳ יצחק וכפי בנינו כולו על מעמד הר סיני, ומבואר ג״כ

במקום הזה „ואל תבוז מלי״ וגם זה מראה על הכותב שהוא ר׳ מנחם שכבר ראה רבו כי לא טוב הוא חסדאי אליו, ונותן יתרון לדברי דונש, ואילו היה נכתב כל זה מתלמיד מנחם, איך לא היה מזכיר שם רבו אף פעם אחת להללהו ? ואמר רק על דונש כי „לשון קדש הברית״ ולמה לא אמר ההפך על רבו כי הקים להי״ק מערמת עפר ? אך זה אשר רשם איזה מעתיק בכ״י של סואה כי שירה זו היא התחלה מדברי תשובותם של תלמידי מנחם, בטעות רשם כן, אחרי מצא שם בקובץ איזה דברים מן התלמידים, חיבר אליהם גם שירה זו.

והנה בשתי נוסחאות כ״י שלך רשם ג״כ מעתיק א׳ בטעות כי מנחם כתב האגרת מן הסופר, וזה כפי מה ששער הוא בשגגה מתוך דברי האגרת. ובספרים יותר קדמונים הרבה נכתבו רשימות בראשי מחזורים כפי מה ששיערו הרושמים מתכונת המאמר, ולא תמיד קלעו אל השערה. - כל אשר כתבתי עד כה אודות מנחם אינני מחליט מאומה רק הצעתי לפניך דעתי ואתה ובנך בחכמתכם תשקלו הכל במאזני יושר, והציעו לפני את דעתיכם — ומושכלים ומחוכמים דבריך על תר תכונת מנחם כדת, ועל דבר אשמת שקר אשר האשימוהו השונאים והסיתו בעבורו את חסדאי נגדו. ופה היה מקום להראות עוד תכונת נפש הטהורה של מאור עינינו רש״י ז״ל וטוב לבו לדון את כל אדם לכף זכות, שהוא ז״ל הוגיע עצמו תמיד לפרש את המקרא כפי הקבלה המתפשטת ע״י מעשה, כי נגדה סר תמיד מפשוטו של מקרא, ובזה היה נכדו הרשב״ם מתנגד לו, אך בכל זה לא חשד רש״י ז״ל את ר׳ מנחם אם הולך בפירוש המקרא גם נגד הקבלה המתפשטת במנהג ובמעשה, ומביאו לרוב —

(דף מ״ח א׳) „דברים שהקורא יחשוב את ר״י טוב עלם כמעתיק בעלמא. האמור בכ״ח ה׳ ״ וכו׳. הנה לא חשבתי כן מעולם ואיך הייתי יכול להעלות על הדעת שהקורא יאמר כן, ולא ידע מה שיודע בר בי רב דחד יומא כי רש״י ז״ל מביא פירושו על ש״ס. וגם החכם צונץ מביא עוד בחיבורו הקדום מחכמת ריט״ע ואיך מובאים ספריו בהרבה מקומות. — ואני לא היה ענין כלל לפני שם בכ״ח לדבר מחכמת ריט״ע, רק רציתי לתקן בקיצור שאפשר לפני הקורא שלא יחשוב כי חיבר ריט״ע ס׳ ה״ג, ואמרתי שלא חיבר רק העתיק, ולמען לא יפלא זה הראתי שהיה דרכו להעתיק ימים קדמונים.

(ג׳ : א׳) „ז׳ אלקי ימי שנותי כלו, אהבה לשבת ראשונה אחר פסח כמנהג פולין חתום בר יוסף, ונראה שהוא ריט״ע כי כן הוא חבר זולת לשבת זו, גם חבר פיוטים לשבת ב׳ וג׳ אחר פסח ולשבת שאחר שבועות. הפיוט הזה לשבת א׳ אחר פסח הוא אהוב וחביב ונחמד ונעים״ ע״כ הדיבור האחרון ממך הוא נכון ואמת. אך אודות יתר המאמר בעבור כי נקשר בו ענין רב באיכות, היינו אם פרט הוא כי יכלו הפייטנים הצרפתים לדבר צחות כשירצו, אמרתי להעמיד ספקותי נגד זה. *) והנה אתה בעצמך אמרת (שם ע״ב) „ועוד קצת פיוטים אחרים מצאתי חתום בהם יוסף ודעתי נוטה שהם שלו, ומפני הספק לא הזכרתים״ ע״כ והספק

*) כאשר מצא החכם ליטעליך בכ״י נירנבערג, הנה הפיוט „ימי שנותי כלו״ היא מר׳ יוסף שבתי בן יצחק. עי׳ מאגאזין להחכם ר״א ברלינער שנה זו ע׳ 56 (שזח״ה)

ג״כ לדעתך כי מנחם היה תחלת משכנו בספרד —

אך האמת אגיד, עוד לא אוכל להתחזק בדעתך זאת אשר אמרת כי אין שיבוש במקום זה בתחכמוני, וכיוון באמת לר׳ יצחק אבי חסדאי. כי יפלא מאד, אחרי לא נשמע מר׳ יצחק זה, רק מאשר אסף אליו את מנחם, העל כן יאמר עליו כי משך בעבותות נדבותיו בני הגלות ? ועוד מי אלה „כל גאון וכל רב, מארצות אדום וערב, ממזרח וממערב״ אשר נאספו אל ר׳ יצחק זה ? והנה קודם ר׳ משה ור׳ חנוך בנו, לא היה רב כלל באספמיא ור׳ משה אשר בא שמה בסוף ימיו של אלנאצר בימי הגדולה של חסדאי. ומי בא שמה מארץ אדום ? ורק על ר׳ משה ור׳ חנוך ראוי לאמר כן. ועוד מדוע לא יזכיר ר׳ חסדאי באגרתו למלך אל כוזר מאומה מאביו ר׳ יצחק שהיה גם הוא נשיא גדול אשר העביר קול מי לה׳ אלי ? ואיך החריש בעל התחכמוני ולא דבר מאומה מר׳ חסדאי אשר עליו שרו מנחם ודונש והיא בן בריתם של דגאונים ר׳ משה ור׳ חנוך „וענן הודו עומד עליהם״ ? . ועוד הראב״ד כתב בס׳ הקבלה בימי ר׳ חסדאי התחילו לצפצף, נראה כי אף התחלה לא היתה עוד בימי ר׳ יצחק אביו. הלא כל אלה השאלות יכריחינו לתקן ולהגיה דברי תחכמוני שצ״ל, „הוא הנשיא הגדול (בן ר׳ יצחק) הספרדי, ר׳ חסדאי״. וכל אשר עשיתי מוקף, או כי היה מוקף מן אלחריזי בעצמו, או כי נוסף בגליון מאיזה מאוחר לדעת אל מי יכוון.

(דף ל״ג א׳ הערה ט״ן) „מן כף המושב ואילך״ כו׳. גם בזה לא נחה דעתי. כי כתוב בתוך אגרת הקטנה הזאת, „ואם לא נהפך איה התרופות, הלא כעבד אל אדוני ועיני לך צופות״ נראה מבואר כי היה זה אשר אליו ערוכים דברי ארון גדול, ורק ממנו יקנה תרופות, ואין אדון גדול אחר בימי מנחם זולת חסדאי. אשר על כן אחשוב כי אחרי כִלה מנחם את האגרת הנפלאה ההיא יבא אליו הדבר המושב מאת חסדאי, ואותו לקח מנחם לקצת נחמה, כי נהפך לב חסדאי נגדו לטוב. ולכן כתב, ויהי לי למשיב נפש ומתק צופות״ והיה הדבר המושב מהדברים אשר שללו הפריצים מידי מנחם בעת נפלו עליו. וחסדאי כתב לו כי ישיבהו לו. ובזה לבד כבר שאב מנחם תקוה כי נהפך לב חסדאי לטוב. וכאשר בושש הדבר הנפלא לבא דאג מנחם עוד פן שוב נהפך לב הסדאי לרע כבראשונה, ולכן כתב „ויגרתי פן נהפך להיות לי חליפות כו׳, ואם לא נהפך (לרע) איה התרופות״ ואשר ימצאנו בכתבך אלי כי תשלח לי הרבה הנשלל ממני. ובזה רומז לו ג״כ כי עוד לא נרפא ממכאובו, וחסדאי צריך לעשות עוד הרבה לרפאהו מפצעיו אשר הנה לו. ומושכלת הגהת תלמידך המשכיל היקר איגל נ״י, שצ״ל סף במקום כף. ואולי צ״ל כַן והוא בסיס מאיזה מנורה ואם כן הוא אולי רצה חסדאי לרמוז לו כי כאשר ישיב לו זה הכן, כן יושיבהו עוד על כנו הראשון. ור׳ מנחם לקח זה לנחמה גדולה, ודאג בהתמהמהו. — אך הגהת איגל קרובה בעיני יותר.

ועוד על דברת מנחם, כתבת (דף ס״ו א׳) „ולא אכחד תחת לשוני כי אינני רואה במחברת זאת דברים מוכיחים שהכותב הוא תלמיד. ועדיין איננו רחוק אצל שיהיה הכותב מנחם עצמו״ ע״כ אצלי לא לבד כי איננו רחוק, אך גם קרוב מאו כי מנחם הוא הכותב את השיר, וזה כי בכ״י שלך (המוגה יותר) כתוב (כ״ח א׳ „והט חסד עלי״ והיא מנחם אשר היה צריך לחסדו, ובכ״י של רמ״ב סואה נמצ

קדש. גם ביום המועד מבחר המועדים צוית להחריב בניני. והנה פה שני מעשים בשני זמנים ושני מקומות. הראשון היה ביום שבת בקורטובה לעיני חסדאי. והשני בזמן מאוחר ביום מועד במקום מנחם ואחיו. והיה רק במצות חסדאי למרחוק. ולא נחפלא כי יד חסדאי היתה שלטת גם על מרחקי ארץ, והלא ראינוהו בשירים הבאות על מהללו, כי היה הולך על חיל המלך והיה פקיד עליהם ושמענו ג״כ למעלה כי היתה יד מלכו אלנאצר שלטת כ״כ באפריקא עד כי הניחוהו שם ג״כ למלך. וזה יחזק עוד את ההשערה כי מנחם היה מקום משכן בית אבותיו וגם משכנו בתחלה באפריקא.

ועוד זאת. הנה כתב מנחם (דף ל״א א׳) „תחלת אודותיך היה לך לכבדני עמדי לפני אדוני אביך וכו׳ אחרי זאת זכור נא אדוני ליל תמרורים כו׳ אם לא כחצות לילה רגלי באת אלי״ „ואחרי זאת זכור נא אדוני כי הביאותני ממרחק״ כו׳. הנה כמעט נראה כמו מבואר, כי עמד לפני אביו של חסדאי לשרתהו עוד בטרם הביאהו חסדאי ממרחק. ועוד נראה זה ממ״ש אח״כ „ויהי כאשר באתי צויתני על מלאכת למודים עבודת לה״ק כו׳ אם לא הקימותי מצותיך מדאגה ומרעבון ומתיך ערום וחוסר כל וכו׳ מאין מחיתי ?״ ואם נאמר כי עמד ושרת את אביו בקורטובה, הנה היו לו עכ״פ מתחלה עתותי טובה שמה, וכמו שאמר למעלה „וכל ימי אשר פרש עלי צלו שמש לא יך עלי״. ואיך כתב פה כי מיום בואו לקורטובה היה בערום ובחוסר כל ! הלא יכריתני כל זה לאמר. אביו של חסדאי היה שוכן בעירו של מנחם במקום אשר היה שם אהלה בתחלה, ושם עמד מנחם לפניו ושם בנה אבי חסדאי בית זבול ומנחם כתב על ארון העדות (ל״א א׳) וחסדאי התארח שם בעת חלתה אמו ומתה ואז רץ למנחם רגלי לכתוב לו ספד; ואח״כ כאשר נתגדל חסדאי באספמיא ושלח אחרי מנחם אשר יבא אליו, החלו שמה ימי העוני של מנחם, ואח״כ רדפהו חסדאי וגורש בחורה לביתו, ומשם כתב לו מנחם אגרת תוכחת בראשונה, וחסדאי השיבו באגרת אשר שלח אליו „אם העוית כבר הביאותיך למוסר״ כו׳ (כ״ח ב׳) והנה חליפת אגרות כאלה מוכיחה ג״כ כי היה אז מנחם במקום רחוק מאספמיא או מקורטובה, כי איך יסתפק חסדאי בשורות שתים אלה, ולא יענהו וינחמהו עכ״פ בפיו לאמר נחמתי כי עשיתי. הנאמר כי לא הניחו לבא על פניו ובכל זאת גרשהו להשאר בעיר קורטובה ? אין זאת כי אם ממרחק כתבו זה לזה. ואחר תשובה קצרה זו כתב מנחם אגרת זאת הגדולה אשר הוצאת לאור בחכמתך ונדבת לבך. וכעת שב מנחם לביתו עוד היה אביו של חסדאי חי שמה, והוא היה מנחם את מנחם מהמצוקות אשר העביר עליו בנו, ויאכילהו משלחנו. אך אח״כ מת. וזהו שכתב (ל״ב א׳) „אדוני יודע כי מעת חסםי עד הנה, לולא רחמי אדוני אביך כו׳. ועתה אדוני (אחרי כי אביך איננו עוד) אנה אוליך את רצותי ?״. ונגול מעלינו כזה מכובד אשר ינעתם להסירהו (הערה ח׳ ? לדף ל״ב ס׳). ונשתבשו שם מאד היסמני ההערות.

אכן כל זה יוליכנו אל דברי המנחי אשר נהר (תחכמני שער י״ח) בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה ברקיע הגדולה הוא הנשיא הגדול ר׳ יצחק הספרדי בן חסדאי כו׳ ויאספו אליו כל נאון וכל רב וכו׳. הנה היה ר׳ יצחק ספרדי ובספרד זרחה שמש תהלתו. ולפי דברינו אשר הצענו עד כה יהי זה לראיה

באורך גדולה היא ומחזקת איזה מאות פרסאות. — זאת לא זאת. הנה עתה אחרי ידענו יותר מקורות ר׳ מנחם על ידך החכם התותר וחוקר הכל, לא יכבד עלינו להבין גם דברי הראב״ע במה שקורא רק לר׳ מנחם בשם ספרדי ולא לבאים אחריו, כי אולי זה רק במה שר׳ מנחם היה שוכן זמן רב באספמיא אחרי עזב משכנו באפריקא. וכל זה רק להעריך מהלך הקורות והידיעות לרגל הזמן וכפי מנהגו תמיד. כי לא נבין זולת זה, איך יעמוד מדקדק כזה לבדו בארץ מבלי הולכים בעקבותיו? ולמה לא נמצאו אז אנשים אשר באספמיא אשר ילכו בדרך מנחם עוד הלאה? אחרי ר״י בן קוריש באפריקא, יבאו שמה בן לברט וחיוג, ואז תמו חכמי הדקדוק באפריקא. ואחרי ר׳ מנחם באספמיא לא בא איש עד בן גנאח, והוא כמו זמן מאה שנים. וחי נפשי כי לא מאהבתי את הראב״ע יחסתי לו סדר נכון ברשימת שמות החכמים, רק מדרך הַשֵׂכל שיערתי לי כן, כי כל איש החושב שמות איזה חכמים המדברים בענין אחד, יהיה מי שיהיה, צריך בהכרח לשמור איזה סדר בדבריו ולא להשליכם לפנינו בפעם אחת כפי אשר יבאו מן היד מעורבבים ולא סדרים. וגם אם נודה לדעתך שהיה ר׳ מנחם מיום הולדו באספמיא, עדיין שמור הסדר אשר עשיתי, כי בתחלה חשב המזרחיים ואח״כ המערביים, אם גם בא ביניהם ר׳ מנחם שהוא מערבי יותר נגד חכמי אפריקא. אך בזה שמר ג״כ סדר הזמנים כי לא רצה לאחר את סרוק כ״כ עד אחרי חיוג, ובזה סרה ג״כ שאלתך למה אִחר את רב האיי אע״פ שהיה מזרחי, עד אחר חיוג שהיה מערבי, וזה רק מפני כי לא רצה לקדמהו כ״כ שיהיה עומד קודם בן קרוש וסרוק ולברט וחיוג הקודמים לו בזמן. ויש לדעת גם זאת כי העמיד רב סעדיה לראש המדברים אעפ״י שבן קוריש קודם לו, הנה קרוב כי לא השתמש רב סעדיה בדברי בן קוריש ופינה דרך לעצמו, והיה בארצות המזרח ראש המדברים. ונתן לו הקדימה, כי מקומו בארץ קדם וגם ערך זמנו קרוב לקדימה ראשונה לא כן רב האיי אשר בלי ספק ראה כבר את ספרי המדקדקים אשר צמחו באפריקא, והוא וגם אביו החליפו כבר מכתבים הרבה עם חכמי אפריקא. ולא אחליט עוד בזה מאומה, רק נכסף אני עוד לדברי חכמתך ולדברי בנך החכם היקר בענין זה.

ועוד לפני מבוכה בעניניו של מנחם. כי כתבת בהערה כ״ד לאגרתו וז״ל. ונ״ל כי מנחם בא עם אביו ועם אחיו להשקע בקורטבא ואביו בנה לו שם בית״ ע״כ. ואין דעתי יכולה להיות נוחה בזה, שא״כ איך לא היה מזכיר אח״כ בכתבו (דף ל״א וע״ב) „ואחרי זאת זכור נא אדוני כי הביאותני ממרחק״ כו׳ לאמר משכתני אותי ואת כל בית אבי ממרחק? ובהפך מדבר תמיד רק מעצמו, כאילו בא בגפו חשתי ואבא.. ואולם פחדך לא הגיעני כו׳. וטוען אח״כ נגד חסדאי כי „אִמֵץ לבבו מדעת את עמלו לאמר.. מאין מחיתו ומַכֹּלת לביתו?״ ולא „מאין מחיה ומכלת לכל בית אביו ולאחיו״? ועוד אם אביו בנה שם בית, הנה לא היו חסרי מחיה כ״כ, הנאמר כי רק מנחם לבדו נשאר מכל בית אביו בלי מחיה? ומדוע לא הזכיר מנחם מכל זה מאומה? ובעבור כל אלה הקושיות הוכרחתי לפרש דברי מנחם בדרך אחר, והיינו כי אחרי נרדף מחסדאי בקורטבה ולעיניו הלמוהו, שב אל ביתו אל המקום אשר בא משם, ושמה באו פריצים אל ביתו במצות חסדאי והחריבוהו. ונבין בזה כי דקדק וכתב הלא לעיניך הלמוני כו׳, ביום שבת

בעבור שלא היה לו העתקה אחרת על הוראת (מינדונג) ועוד היה טוב בעיניו למצוא שם עיר כזה במקרא. והנה הגלות מעיר קליר לעיר אספמיא היתה בערך שנת 850 למספרם והוא ד"א תר"י למספר בני ישראל, והקליר כתב שמנה מאות לחרבן והוא ד"א תרכ"ח ואולי גם ועוד". וזה כבר איזה שנים אחרי גלות אביו שהיה נקרא בעבור כן קליר. וא"כ היה הפייטן חי ממש זמן מעט אחרי נתפרסמו חיבורי המסקתות עיין כ"ח ו' צד פ"ד ושם צ"ל תשע"ז במקום ת"ע"ז לחרבן. *)

בחון נא ידידי כל הדברים האלה המתקבלים אל לבי מאד, ולפני מי אציע השערותי וסברותי אם לא לפניך החכם ונבון לב? ואתה אם יהיה אתך מה להשיב, תערוך דבריך המושכלים בנחת ובמתינות הראויה למחקר כזה. וכבר יתענו עלינו זולתינו על נתינע לפעמים מאד למצוא זמן ושם איזה מחבר ונספור שורות ונשים עין על תיבות בלתי עקריות להם. ואנחנו לא נשים לב לדברי תעתועיהם ולא נשבית שמחתם. אך גם לא נגדיל אותה כאשר נצא חמושים ומזויינים בכלי קרב, כאלו רצוננו ללחום זה את זה ח"ו. בלאט נִשָּׂא משך הזרע וברנה בא יבא נושא אלומות.

(דף ל"ו ע"א) „ולא זו בלבד אלא (כאשר העידני בני בכורי אוהב גר הי"ו) מתוך האגרת הזאת יש ראיה שגם תחלת ישיבתו של מנחם היתה בספרד ולא באפריקא כי' היתכן שלא יאמר שעבר בים הגדול וסכנת ההליכה בים לא מנעתו מלכת אליו" ע"כ. דברי בנך החכם היקר נ"י בהשכל ודעת, ואשמח על פרי חסד מאזרח רענן. ואדרוש בשלומו הטוב, ה' יברכהו ויהי לגפן אדרת ויאושר בארץ. אך יש תשובה על דבריו, ואשימנה לפניו למען ישקול אותה במאזני בינתו. כי הנה היו אז עוברים האנשים עם אניותיהם וגם צבא רב מאפריקא לאספמיא דרך עיר ציימא, אצל מעבר הצר של גיבראלטאר, והיו בים רק איזה שעות. יעויין מזה כל כותבי הקורות מימים ההם, ואיש מהם לא דבר מאיזה סכנה על מהלך הים, וגם מן המהלך בעצמו על הים לא דברו כלל, כי היה אצלם דרך זה ממש כאלו היו עוברים ביבשה. ולכן לא העמיד מנחם את סכנת הים לאחד מהדברים המעמיסים ומכבידים את נסיעתו. ואם היה מדבר מזה כצחוק לרעהו היה, ודבר רק בסתם מן סופה וסער ואחוזי חרב, והאחרונים הם אשר עברו תמיד הנה והנה מעבר לעבר, לשמור את מצר הקטן הזה על הים. — ודע לך ידידי כי באגרת אשר השנתי חדש מקרוב מעיר אָקספורד נכתב לי, כי ראו שם באוצר הספרים.

ס' יוחסין כ"י כעין הנדפס, ובו מצאו כתוב כי ר' מנחם בן סרוק היה מעיר טורטוזא, והוא בקאטולוניא. האמנם מלבד כי נפלא הוא ס' יוחסין זה, כי ביוחסין הנדפס לא נמצא כלל שם מנחם בן סרוק, ואולי הוא הוספה מאיזה סופר, ועוד לא ידעתי לברר היטב מציאה זו. אך יקשה עדיין מאד, כי מטורטוזא לקורטובה הוא רק כמהלך חמישים פרסאות לכל היותר, ואיך יכתוב מנחם על זה „כי הביאותני ממרחק" וכו'. ? וזה יקשה ג"כ בכלל על כל מי שאומר שהיה מקום משכנו של מנחם באספמיא כי יהיה המקום איזה שיהיה, כל ארץ אספמיא איננה מחזקת מרחק רב מן הקצה אל הקצה. ולא כן אם היה תחלה באפריקא, כי שם הרצועה

*) עי' מ"ם הרב ז"ל נלוסה למגיד סנה ססיח לד 326 (שוח"ה)

הממונו, תקף עלם מאד עלינו, ומדירת מושבותינו הגלונו" ולא נוכל לאמר אולי בית הזה נוסף ממאוחר, שהרי הוא משלים הא"ב ואות ש"ת בקרבו. מי איפא המה אלה השחורים המאוחרים לישמעאלים, ואינם אדומים ג"כ? ברור הוא אצלנו שכוונתו לצבאי אפריקא עם המארעש אשר באו עם אניותיהם הרבה לאיטליא והרעו שם מאד ליושבי הארץ וביחוד לישראל, כאשר נדע מהקדמת ר' שבתי דונולו לפירוש ס' יצירה, את אשר עשו באורסא במחוז נעאפעל. אכן ביותר ערכו מלחמתם על אי סרדיניא. ובשנת 720 למספרם באו שם בפעם הראשונה, הישמעאלים מאספמיא ולחמו עם היושבים, והכניעום וכבשו עיר קאגליר. וישבו שם זמן רב, ואח"ז נתגרשו משם כפעם בפעם רק על זמנים קצרים ושבו עוד ונתישבו על זמנים ארוכים. אך באמצע מאה התשיעית למספרם עשו עצמם חיל אפריקא לאדונים על אי קארסיקא ועל חלק גדול מאי סארדיניא, ורוב צבאם היה אז מן הברברים גוי עז פנים אשר הלכו מרצונם רק לשלול שלל ולבוז בז, והם אשר שרפו הרבה ערים ויגזלו באשר מצאו. בימים הרעים ההם עזבו אנשים רבים מאד במספר מיושבי האי הזה את ארץ מולדתם לשלל ביד מבקשי רעתם, וילכו לאיטליא הקרובה ויבאו במחוז האפיפיור של רומא, והוא (ליאו הרביעי) נתן להם מקום לגור בעיר אסטיא על שפת הים, אשר בנה חומה סביבה. ולא נשאר בסארדיניא רק איזה יושבי הרים ונקרות הצורים (יעוין סארדיניעס אלטערע אונד נייערע געשיכטע פאן Mimant בלשון צרפת ונעתק לאשכנזית מאת Gleich לייפציק 1828 חלק ראשון פכ"ב). ויפה יתבארו לפי זה דברי קליר. או כי פרא בעדי גועל ר"ל הישמעאלים ביותר מאספמיא נעלו בעד כל יושבי האי וגם בעד יושבי איטליא אשר על שפת הים, כי לא יכלו לצאת על הים עם אניות, מפחד הישמעאלים השטים על אם הדרך בלב ים ושללו כל ספינה, כנודע מהם עוד בימינו מהברברים עד בא הצרפתים לאפריקא וגרשום משם. ובאחרית באו השחורים עמהם והם הברברים. יושבי ההרים של אפריקא, והם אשר שללו עמלנו, תקף עלם מאד עלינו, ומדירת מושבותינו הגלונו, מן האי סרדיניא הגלו היהודים ע"י השחורים לאיטליא, לעיר אסטיא. וכל זה יסכים מאד עם דברי הפייטן בחתימתו. שם אביו היה קליר, ר"ל כבר הגלה אביו מעיר קליר לעיר אסטיא, והיה נקרא בעיר החדשה על שם עיר מולדתו, מקרית ספר, ר"ל הפייטן בעצמו הוא עתה מעיר קרית ספר [קיסטען שטאדט], והיא העתקה היותר קרובה מהוראת שם עיר אסטיא, שהוא בלשון רומי מקום אשדות נהר (טיבער) לים (מינדונג). אך עכ"פ העיר היא על שפת הים. והרומיים דברו הרבה מעיר הזאת וחברו שירים עליה, בעבור כי רק על ידה הובל להם הרבה מצרכיהם במזון ומלכוש ע"י אניות הים, והיתה מפורסמת אצלם בעבור זה. ושם ספר בלשון סורית וארמית הוראתו בל"א (אופער) אעפ"י שנמצא בתרגום רק על חוף. אך בתלמוד נמצא ג"כ על גבולי ארצות, והיינו במקום שהגבולים נכנסים זה בזה, והעיר העומדת בתוכם נקראה עומדת על הספר. ובחר הקליר לקרוא כן לעיר אסטיא

ג״כ היכל הקדש. והוא רומז אל הדרוש במכלתא (פ׳ בשלח) מכון לשבתך פעלת ה׳ זה אחד מן הדברים שכסא של מטה כנגד כסא של מעלה וכן הוא אומר ה׳ בהיכל קדשו ה׳ בשמים כסאו, ואומר בנה בניתי בית זבול לך מכון לשבתך ע״כ. וזהו בעצמו שאומר ג״כ פה בקינה. יעץ עלות לבית המכון. ר״ל המכון כנגד ביהמ״ק שלמעלה. אולם בחדש מרחשון (שם בפיוט של אות נ׳) הוא חורז עם לישבן, לחשבן, ופה מוסיף צעד אחד שחורז עם קרבן אעפ״י שההברות רחוקות יותר כבר, ב׳ דגושה עם ו׳.

ודע לך ידידי, כי אף אם על משמרתי אעמודה, שהקליר היה איטלקי, ויש לי על זה ראיות שאין להשיב עליהן, אכן הכריחני ראות עין להודות כי המספר „תשע מאות ועוד" בתחלת קרובה לת״ב לאשכנזים, לא היה כתוב כן בעצם וראשונה מאת הקליר, כאשר כבר שיער כן הגאון מוהר״ר זלמן מרגליות ז״ל בהקדמתו למחזור קרבן אהרן המובאה מסני בהערה ד׳ לזמן הקליר. וטענותי נגדו בטלות ומבוטלות, עפ״י מה שאנו רואים רבינו סעדיה מביא גם הוא כמו ר׳ שבתי דונולו, את פיוטי הקליר. ועוד היה החכם דאקטאר צונץ (ולא אני) רוצה להחזיק נוסחת „תשע מאות ועוד" באמרו כי קרוב אצלו שהמעתיק מערבית לעברית הוסיף זו הראיה מקליר בדברי רב סעדיה, משלו. אכן חדש מקרוב באה אלי אגרת מאקספארד, כתוב בה כי החכם דוקעס עיין בפירוש רב סעדיה לס׳ יצירה בלשון ערבית כ״י הנמצא באוצר הספרים שמה, ומצא שם כל הדברים הנמצאים בהעתקה עברית „וקאל אלעזר" וכו׳. — ועתה נראה עוד טענותי נגד השערת ר״ז מרגליות ונמצאן חלושות מעיקרן. הא׳) „שלא נמצא זכר להתפשטות פיוטי הקליר בזמן קדום כ״כ עד שכבר ישבשום הסופרים מעצמם", ע״כ. הסתירה מצדה שמצאנו באמת התפשטות פיוטי הקליר בזמן רבינו סעדיה ור״ש דונולו. ב) „ולפי דברינו צ״ל עוד ששבשו בשני המקומות" ע״כ ור״ל גם בקינה לך ה׳ הצדקה שכתוב שם תשע מאות שנה שהיתה שנאה כבושה מלהשמע. אך כבר סתרתי בעצמי ראיה זו בהוספות לזמן הקליר (בבה״ע תקצ״א סוף צד 92) יעו״ש שהכוונה למדרש ריש צו. ג) „ועוד יבואר לקמן (הערה 7) מראיה אחרת שלא היה חי הקליר לפני רב שרירא גאון" ע״כ. הנה ראיתי אח״כ שהקליר חושב המשמרות מערים שונות שנפסקו, עפ״י בריתא דמ״ט מדות של ר׳ נתן (יעויין רש״י תענית רפ״ד) ונראה ששם ראה ג״כ כי נלכדה יודפת, וכן צ״ל בקינת קליר.

אולם אחשוב לקרוב מאד, כי רק במספר מאה שנים נשתנו דברי הקליר, היינו שהיה כתוב שמה „אאכין שמונה מאות ועוד" או גם בלי מלת „ועוד", והסופרים המאוחרים אשר הביאו הפיוטים מאיטליא לצרפת, ולא רצו כי יכזבו ההמון האומרים ח׳ מאות וכבר עברו ט׳ מאות ועוד, שינו המספר לזמן דורם ונשאר כן לפנינו. ויסוד דעתי זאת אשר אסיג אחור רק כמאה שנים, הוא ביחוד קינה זו „או כי אסרתי". והנה היא על סדר א״ב וחושב כל האומות אשר משלו על ישראל או הרעו להם ביותר, עד זמנו, והם בבל, פרס יון, אדום והוא רומא, וישמעאל. והנה לפנינו הקליר אחרי נתיסדה מלכות ישמעאל. אך אחרי מלכות ישמעאל, יבא עוד בית והוא האחרון, „אוי כי שחורים הכבידו עלנו, שללו עמלנו אכלונו

ועתה ידידי לך נא אתי מזה אל מקום אחר. ונראה שמה אור חדש הזורח לנו מענין הקודם . — כבר שמענו כי אלה האפריקיים היו נקראים מארעס, וכן נקראים עוד היום. ובכל הלשונות נקראים ככה גם הכושים השחורים. והאפריקיים היו מכונים כן בעבור נתפרסם מוצאם מהלובים . והרמב״ם חושב כל אפריקא הצפונית עד ים אוקיינוס בכלל ארץ מצרים ע׳ הל׳ מלכים פ״ה ה״ו. ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים מן הים הגדול ועד המערב ת׳ פרסה על ת׳ פרסה כנגד ארץ כוש וכנגד המדבר ע״כ וכוונתו למדבר סאהארא. והשחורים ההם נקראים עוד היום מארעס, באשכנזית מאהרען, ובלשונות רומית ואיטלקית נעגרי, והכל אחד . ובאמת גם האפריקיים וביחוד הברברים צבע פניהם נוטה מאד לשחרות בערך נגד אנשי איברופא. אף אם אינם שחורים ממש כמו הכושים הדרים בנגב מצרים, עטיאפיער וליביער .

וכעת נשים עין על פיוט קינה לת״ב במחזור לבני רומא המתחלת אוי כי אסרתי. ונברר מתחלה כי היא מהפייטן קליר, כי מלבד שעומדת בין שאר קינות אשר מלפניה ומלאחריה כמה מהן בחתימת שם אלעזר או לעזר גם קליר, וגם כל הקינות שם במחזור רומי ליום ההוא כלן מקליר, רק אחת מפסקת באמצע, „בת ציון שמעתי מקוננת אמריה״ וחתום בה שמואל הלוי חזק, והיא אחרי כמה קינות שבאו אחרי קינה זו „אוי כי אסרתי״ ועד אותה קינה אין עוד שום הפסק: מלבד כל זה לא היה עוד ספק אצלי בזה כראותי אותה ואת בנינה ואת דרכי התארים והמלות הזרות. והיה די לי לראות השם מכרסם על אדום שהוא רומא עפ״י המדרש הנודע יכרסמנה חזיר מיער ע׳ תלויה. והוא רק מדרך קליר. אך המעיין יותר ימצא עוד יותר בירור. אוי כי מכרסם תפש הדום ר״ל ביהמ״ק . וזה כפי מדרש איכה על ולא זכר הדום רגליו זה ביהמ״ק שנאמר והשתחוו להדום רגליו, וכן קורא עוד לביהמ״ק הדום בקרובה לת״ב לאשכנזים בברכת רפאנו, וחורז שם ג״כ הדום עם אדום. וכן פה התחלת הבית, או כי מכרסם תפש הדום והסיום עשקני זה כמה שנים עשו אבי אדום. (כן הוא הנוסחא בדפוס ישן בולוניא , ובדפוסים המאוחרים שינו מפני המורא והעמידו „שמני להגלי הדום״ , אשר לא יאמר כן קליר, אחרי קרא לבידהמ״ק הדום בסתם .

ועוד בחרוזים של מלכות יון. הנה לא ימצא בנקל פייטן אשר יעמים עליו הכובד לעשות חרוזים שקולים אל מלת יָוָן. אך הקליר הוא אשר לא ישוב מפני כל, ומוצא לו מלות כאלה „אוי כי טמא למולי נתכוון, יעץ עלות לבית המכוון , כבה נרות והשבית קרבן, להטתנו מאה ושמנים מלכות יון״ ע״כ. וכאשר נחפש אצלו מקומות אחרים אם יש לו חרוזים שקולים להברה רָן , נמצאם בחדשי סִיָן ומרחשוָן בפיוט טל למוסף יום א׳ של פסח המתחיל אלים ביום מחוסן . ע״ש אות ה׳ „הסגעת טל תכַון. מול מכון שבת כּוָּן טל חופת עב תתכוון, במתנת טל סיון. והנה ממש דמיון החרוזים כמו פה עת יָוָן כן שם עם סִיָן , וג״כ בפ׳ עם פעל התלמודי כוון. אכן דומים עוד גם בענין גדול כי מ״ש שם מול מכון שבת כוון, ר״ל מכון שבת כסא של מטה והוא ביהמ״ק מכוון כנגד כסא שלמעלה ושם

שיבואר) והיו מיוחסים לעם לובים, ואליהם התחברו הכנענים והגרגשים בימי יהושע, מסכים עם דברי רז"ל גרגשי פינה והלך לאפריקי, ואח"כ בימי דידא, ואלה האחרונים היו נקראים אצלם ג"כ פלשתים, בעבור שבאו מארץ פאלעסטינא וכה היו יושבים בחלק ההוא מאפריקא עמים מעורבים מן מארעס (לובים) פלשתים (פעניציער). ע' כל זה בחיבור הנזכר בהקדמה הגדולה (צד 96-97) בשם פרוקופיוס. ונבין עתה דברי הראב"ד בס' הקבלה במה שקורא תמיד לעם המאריטאנעם הבאים לאספמיא והמליכו שם מלך מעמם, בשם פלשתים. ע"ש (דף מ"ג א') לאחר שנפסקה מלכות בני אבועמד ונברו סרני פלשתים ע"כ. וכן קורא אותם אח"כ תמיד בשם פלשתים, ושריהם סרני פלשתים. והרמב"ם באגרת תימן (קרוב לתחלתו) קורא אותם כנענים. יעו"ש שכתב. אמנם מה שזכרת מן העומד בארץ תימן שגזר שמד על ישראל והכרית כל המקומות שיש לו ממשלה עליהם לצאת מן הדת כמו שעשה הכנעני בארץ המערב. ע"כ וכוונתו לגזירת שמד אשר יצאה בימיו נגד דת ישראל — והנה עם הקדמון ברעבערן אשר על שמם נקראה כל הארץ ההיא בימים המאוחרים בארבאריא, המה מתפארים עצמם להיות מיושבים הקדמונים בארץ, ולשונם מיוחדת ונבדלת מלשון יתר עמי הארץ עד היום. ויש חושבים אותה ללשון פונית הישנה (פונישע אדער פעניציש שפראכע) והמה אומרים כי מוצאם מכנענים הראשונים אשר בימי יהושע, ומשכנם בהרי אטלאס, ושמה יושבים בבתים קטנים וגם במערות ונקרות צורים. ע"ש בהקדמת החיבור הנזכר צד 29-30 בהערה. ובחיבור עצמו צד 96 בהערה. ועוד בשאר ספרים המדברים אודות אלה הברברים. — והנה כל אלה המשפחות הלובים והפלשתים והכנענים והגרגשים, כלם מזרע חם כפי הנודע, ונתפרסם זה בימים קדמונים ומבואר בתורה. (בראשית י' ו': י"ד ט"ו ט"ז) וכלם נכללו בקללת נח נגד חם (שם ט': כ"ה כ"ו כ"ז) ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו וגו'. ויהי כנען עבד למו. ר"ל לשם. ועוד, ויהי כנען עבד למו, ר"ל גם ליפת. ונתפרסמה הקללה הזאת זמן רב, עד אלפי שנה. אשר חשבו כל האומות כי אלה העבדים הכושים (נעגער שקלאפען) קללת אלקים עליהם מאז, מימות אביהם חם, אעפ"י שבגוף הקללה נתיחד רק כנען הבן הרביעי מזרע חם. אך סבת הקללה התועבה נגד נח היא נעשה מחם אבי כל הבנים כוש ומצרים ופוט וכנען. בכל זאת הברברים היו נחשבים גם אצל יושבי אפריקא המאוחרים. לעם שפל ונבזה היושב במערות ומצורות, וגם נבדל בלשונו לשון כנען, וחשבום למקוללים ביחוד. ועוד זאת נעיר שכפי הנראה ר' חסדאי שר הפקודות על הכנסות והוצאות המלך, היה יוצא עם הצבא בפקודתו להשגיח על צרכי הצבא וגם על הנהגת המדינות אם באו בהן חיל המלך.

ועתה נבין היטב דברי ר' מנחם בשירו „ונרש מחבו'", ר"ל ממחבואו במערות ומנהרות אשר בהרים, „לאם האל קבו'", אומת הברברים אשר קללו האל מאז ע"י נח נביאו „ונדע נתעבים ואכלי החזירים" כוונתו למלחמה המאוחרת באספמיא עצמה כפי המבואר למעלה, וכל זה אין ספק אצלי — ונדע מזה ג"כ זמן החיבור של שיר זה, כפי שהזכרתי למעלה מזמן מלחמות ההן. שעכ"פ נתחבר אחרי שנת 956 לספרם.

מ״ט א׳. אמר ר׳ שמואל בריה דר׳ אבהו אבא מרישי כלה דרפרם הוי פירש״י דרשנין שהיו משמיעים לעם דבריו כשהיה דורש ע״כ. ומזה נראה כי היו כמה ראשי כלה לריש מתיבתא אחד. וכן בימי הגאונים. ע׳ יוחסין (קכ״ד ב׳) בסיפור ר׳ נתן הבבלי והעשרה שיושבים לפניו לפני ראש הישיבה, [ז׳] מהם ראשי כלות. ע״כ ובאגרת רש״ג (שם קכ״א ב׳) ובתריה מלך רב יהודה זקננו שהוא אבי אבינו בר מר רב שמואל ריש כלה. ע״כ. ולא חשב את מר רב שמואל זה בשום מקום בין הגאונים — אולם מה שנזכר ביקום פורקן רישי כלה לפני רישי גלוותא. ואולי מאמר זה הוא הנותן מקום לטעות. אך הוא מענין אחר, שבימים המאוחרים אחרי בימלו קסרי רומי את הנשיאות בא״י, היו קוראים עצמם ראשי הקהלות רישי פרקי, והיינו שהם רק ממונים על הדרשנים, ובזה הראו שאין להם שום משרה על העם רק בעניני הדת בביהכ״נ וביהמ״ד. ונמצא גם בפקודות הקסרים כנוי זה בלשון יוני (ארכי פעריקדעס). וע׳ סוף סדר עולם זוטא. ועלה לא״י ואותביה בריש פרקי. והנה רישי כלה הוא ממש כמו רישי פרקי. וכשהקדימו בברכת יקום פורקן א״י לבבל כמו שאמר חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל, הקדים ג״כ ראשי א״י לראשי בבל. ואמר רישי כלה במקום הנשיאים שבא״י ורישי גלוותא שבבבל, ואח״ז רישי מתיבתא ודייני דבבא ג״כ בבבל. ורישי כלה שבבבל לא חשב עוד. והם פחותים במדרגה מדייני דבבא. *) וראיה על זה יש גם במחברתך (דף מ״ח א׳) במכתב מרב עמרם, קבלו שלום ממני וממר צמח דיינא דבבא ומן רישי כלה. ויתכן אצלי כי היה עוד בימי ר׳ חסדאי כנוי כבוד לראשי א״י. ריש כלה. ונודע כינוי זה לאנשי אפריקא ואספמיא. ועל פי זה קראו לר׳ חסדאי ראש כלה.

(דף כ״ד) וגֵרש מחבו לאום האל קָבוֹ ובהערה י״ו שם „גם זה על דרך משוררי ישמעאל״ ע״כ. ולענ״ד יש כוונה מיוחדת בשורה זו, כי הנה המלך עבד אלרחמאן השלישי אלנאצר (כפי הנקרא בס׳ הקבלה לראב״ד מ״א כ׳) נלחם אז נגד מלך אבו לִיש אחמד בן אלקזים ממשפחת עדריזי אשר מלך אז באפריקא הצפונית הנקראה מוריטַניא. וישלח נגדו חיל גדול, והכניע את אבו ליש ואת כל חילו, וביחוד עשה הרג רב במחנה הברברים (ברעבערן) אשר תחת צבא מלך אבו ליש, עד כי הכירו המה וכל שבטי מוריטניא את המלך אלנאצר לאדון עליהם, ומלחמה זו דיחה בין שנת 949 אשר אז מלך אבו ליש לשנת 956 למספרם, אשר אז נפל ונהרג במלחמת אלנאצר נגד הנוצרים. כי הוא אבו ליש השליך אחרי הכנעתו, את נפשו מנגד לעזור את אלנאצר באספמיא נגד הנוצרים. (יעוין; געשיכטע דער מוריטאנישען קֶאניגע המחובר מן אבואלחסן בלשון ערבית ונעתק לאשכנזית ע״י החכם דאָמבייא אגראם 1794 צד 92-93) והנה היושבים הקדמונים באפריקא שם היו קוראים עצמם מוירעס (או מאָרעס כי שם זה אחד הוא כמו

*) עי׳ מ״ש הרב ז״ל בס׳ קבוצת חכמים ע׳ 52 ובישורון ספר ח׳ ע׳ 59 (המו״ל)

מר עוקבא" אמנם מצאנו בפי אמוראים שהיו מכירים אותו ומזכירים שמו, שנקרא בסתם „פלגאה" (סס"ג וסס"ה דגיטין) (שם) „לזאת אשיב כי נגיבא נהרג כו' ואני מעולם לא עלתה על לבי להמשיל החולקים עלי לנגיבא ולגזור עליהם גזירה שוה" ע"כ. אכן לא נמצא גם עתה בדברי כ"ת שהמשלת את החולקים עליך לנגיבא רק לתלמידיו והם לא נהרגו. ואתה אמרת בביאור כי כיוונת באמרך תלמידי סומכוס ר"ל ההולכים בעקבותיו בענין המחלוקת, וכוונה זו תוכל להיות נכללת גם בתלמידי נגיבא. והנה ר' יהודה אמר על תלמידי ר' מאיר שקנתרנים הם ואתה לא רצית לקבל בזה דבריו. וא"כ מאין לך כי סומכוס היה מן הקנתרנים? אם בשביל שסיפרה הברייתא ממנו, כי דחק ונכנס. אך לא לגנאי סיפרה זה עליו, כי מה אמר אחרי שנכנס! אם שאל איזה קושיא בתריפות? לא. אך רצה לכבד את רבו ואת התורה ששמע ממנו, ואמר שתי הלכות משמו. (קרושין ·· ונזיר). אך ר' יהודה כעס עליו בכלל היינו נגד כל תלמידי ר' מאיר. ור' יוסי לקח ג"כ את כעס ר' יהודה על ר' מאיר בעצמו ולא על תלמידיו, כאשר הרגשתי גם אנכי בגנאי שלך על תלמידי סומכוס, כי הוא פוגע בכבוד סומכוס עצמו. ועל זה אמר ר' יוסי, יאמרו (כן הוא הגירסא בנזיר שם) מאיר שכב יהודה כעס יוסי שתק תורה מה תהא עליה. ואני אומר עתה אילו הנחתי ממך הדברים ככתבן, היו אומרים „סומכוס שכב לוצאטו כעס רפאפורט שתק, תורת התנאים מה תהא עליה". ויש הלכות מסומכוס הנהוגות עד היום בישראל.

(דף י"א ריש ע"ב) „ואני אומר כי יתכן שיהיה תֵּלֶף עתיד כו' ותֶּלֶף האותיות הוא שם". ע"כ. ולענ"ד גם דונש ידע זאת, ועיקר השגתו על תלף השני שהוא שֵׁם מפשט אצל רב סעדיה משרש אלף, והפך א' שרשית לתי"ו. ועל זה השיג כי לא נמצא כזה, כי הא' תוכל להשמט רק בפעל ולא בשם. נקח לדוגמא שם התאר אָסור מפעל אסר. הנה שם מפשט שלו הוא מאסר, לא תֶסֶר. וכן שם אלֶף בעצמו על אדון, לא נמצא שם מפשט על משרה, להיות תֶלֶף, ובכלל אין בשם מפשט השמטת אות הראשונה והיפוכה לתי"ו גם אם היא נחה. — (י"ג ע"ג) ההבדל בין דרכי הצדוקים לפרושים יקר ואמת. וכן כתבתי אנכי במאמר גדול בל"א אשר ערכתי לראש הקהל על מנהג הכרזת השמש לתפלה.

(דף י"ח ע"א) „ובפרט כי ראיתי כי ס' אגרון ענינו אצל אנשי הדור ההוא ס' שרשים" ע"כ. אכן אצל המאוחרים נראה כי היה נקרא כן כל קבוצת כמה ספרים או ענינים ביחד. יעויין ס' מלחמת חובה הנדפס בקושט' שנת ע"ת לעשות בס' הברית לר' יוסף קמחי דף נ"ח ע"ב. כי בס' האיגרון והוא האב והוא הרב והוא הקדמון אינו כן וממנו נעתק הספר שלכם והכל תלוי בו. כי נכתב מפי הנביאים ע"כ. והכוונה לקובץ תורה נביאים כתובים.

(דף כ"ג הערה ז') „ראש כלה הוא כנוי לגאוני בבל ראשי הישיבות" ע"כ ראש כלה הוא במדרגה שלמטה מכנוי הכבוד גאון וראש הישיבה, וגם למטה ממדרגת דיינא דבבא. וכבר בימי התלמוד היה כן. ע' כ"ב כ"ב א', וברש"י שם ד"ה ריש כלה, היה דורש לרבים בשבתות, וכן משמע בגמרא שם. ועוד חולין

רק בת"ב בעבור שהשכינה נסעה ביום ההוא למרום (ר"ה ל"א א') ואין השכינה שורה מתוך עצבות ולכן השמיט שם אל משמו. וסיום הקינות יורה פעמים על עזיבת השכינה.

יח) מ"ש בעמק הבכא ר' שלמה הבבלי מת בספרד, יש להסתפק, אם לא כמו רוו"ה עירבב את ר' שלמה בר' יהודה גבירול עם ר' שלמה בירבי יהודה הבבלי.

יט) תרמונך שעתך, עוד אעמוד על פירושי הקרוב בעיני, ועל שאלה קטנה כזו, לא יתכן לקלל גם בדרך שחוק. — רציתי לרשום לך עוד כל תכונת המחזור לבני ווירמיישא. אך אָרכה האגרת. וכבר היתה נגמרת זה שבועים אך מכאוב עיני עָצרני עד כה. ואיעצך ואזהירך עוד הפעם למהר בהדפסת רשמי הפייטנים.

ואני אוהבך מלב, מכבדך באמת. מצפה לתשובתך היקרה שי"ר כהן.

פ"ש לבנך הנבון השנון נ"י הוציא לאור גיאוגראפיה שלאזיא מערבית. אך אל פני לא האיר עוד, ואתפלא.

מכתב כ"ח

ב"ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר המפואר יקר במעלותיו ובמדותיו מליץ ומשורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעססאר בקאללעגיום ראביניקום בפאדובה.

עבר קציר וכמעט כלה קיץ, פעמים, ועוד חליפת אגרותינו עומדת כאשר היתה שם מלפנים ולא נסתה ללכת הלאה. עת המון לאומים כהמות ימים יהמיון, יתחבאון התכונות הטובות, ידידות ורגשת לב לעוברים והו̇ים, בקרב עמוק ובחדרי חדרים, עד יעבר זעם. חדש מקרוב בעת החלו הגלים להשביח שאונם, כבדתני ביקרת מלאכתך וחכמתך. מלאכת חרש וחושב וחכמת לב מבין. ודבר בעתו מה טוב, כי כמעט החל רוחי להנפש בניחו מרחם האופל, וראיתי בית אוצרך הטוב ותארנה עיני. ואחר עיני הלך לבי אליך, וכל קרבי יהמיון לך תודה. ואחרי כליתי המחברת, רחשו לבי ושפתי, באהבתי הגדולה אליך ואל עדת ישרון, לאמר כמותה תִרבה בישראל, למרבה השמחה ולתועלת אין קץ אל כל קוראים משכילים. האמן לי ידיד נפשי: לוא לא פעלת כל ימיך, רק אשר חשפת אגרת בן סירק הנפלאה והשופטת כל חדרי לב מטמוני קדמוניות והוצאת אותה לעיני השמש, והנהת עליה נגה כאור בהגהותיך המושכלות, כנר אלקים אשר בידך, היה מספיק להקים שמך לזכר עולם. ומה נחמדו עוד יתר המאמרים, הנובעים ממחשבות לבך. כמו בשטות הנרדפים ובפירוש על שירת הים, והנובעים ממחשבות קדמונים ונמשכים אל משאבים בדליי תבונתך. — אמרתי אל המחברת כהתימי אותה. כלך יפה אף נעימה כראש לראש מולידך, בגדלך ומעטיך בהוד והדר. — ולמען תדע כי לא נחפזתי בעברי על יפיה, חשבתי לרשום פה מעט הערות אולי תעלנה לרצון לפני כבוד חכמתך.

(הערה נ' להקדמה) „אנחנו לא מצאנו דופי בגניבא אלא שהיה חולק על

המתחיל „אמרת רנן ערוכה." וחתום שם בראשי החרוזות השניות יהודה בירבי מנחם חזק ואמץ בתורה ובמצות אמן, והנה יש בו ג"כ מלות קשות וזרות מאד. ועוד יש מזה הפייטן יוצר לשבת נחמו. וחתום מתחלה אחר אות ג' יהודה חזק, ולבסוף יהודה בר (או בירבי) מנחם, ובו ג"כ מלות קשות ובנינים זרים, ובאות ע' „עם עני מרסק ומרפס", ע"ד „מרגם או מצויד" ביוצר ליום א' דשבועות. ועתה נשאר הספק אם לא כל הפיוטים הזרים החתומים בשם יהודה הם מר' יהודה זה. ועדיין תגדל ההשערה על היוצר לשבת הגדול שהוא מר' ליאונטי, ששם החרוזים „מה לך, למתוללך" כמו ביוצר ליום א' של פסח. ובבירור נשאר עוד היוצר ליום ב' דשבועות ששם חתום בביאור ליאונטי. והנני משאיר כל זה אל חכמתך וכח השערתך, ומצפה לתשובתך המושכלת.

טו) ומדי דברי מהחיבור שהיה בין נרבונא לאיטליא, נזכרתי עוד את אשר העתקת מר' יוסף קרא בפירושו על איוב (כ"ח ח"ז צד ס"ז) „וגם ר' יצחק ב י ר' מאיר הפיט מנרבונא מסייע לדברי, שיסד בפזמונו אזלו מים מני ים, עוד ישובון לקיויים". ע"כ. ומזה רואים אנו שכנרבונא חתמו עוד בירבי. וכ"כ שם אח"כ „וכן פתר ר' משה ב י ר' יהושע במחברת שלו". ע"כ. ועוד ששם היה פייטן ששמו ר' יצחק בירבי מאיר. האין זה פייטן של הסליחה אלקי עושי במוסף יו"כ? והשערתי תתחזק עתה שחתום שם מ ל ו ד ב ר, והראתי כי הוא Lodeve בגאלליא נארבונענזים. ויקרא כשמו על שם העיר הגדולה במחוז מנרבונא, כמו משה הדרשן, ויתכן היסב כי כנרבונא שהיה להם חיבור עם איטליא חתמו ג"כ בירבי.

יז) עוד לקליר. יש לדעת כי לא לבד בירבי חתם ע"ד תלמוד ירושלמי, אך גם לפעמים לעזר בהשמטת הא' כמו בירושלמי, ונמצא כזה רק בקינות לת"ב. ע' בקינה „איכה אצת באפך" שמסיימת כמחזור איטלקי, „ובכן תאננו זכור ה' מה היה לנו". ואיש אחד שחתום שמואל חיבר קינה זו עם זו שאחריה ע"י החרוזים, לנו שחת צר" כו', עד „מחוג ועד חוג אאדה". אולם במחזור אשכנזי, חיבר כן הקליר בעצמו, ע"י חרוז נוסף ממנו המתחיל תאננו רשפוך כו', „על מה, זכרי, רגנתי ועתה אאדה עד חוג שמים". וא"א לקרוא פה רק „לעזר" וכן בקינה „אוי כי מחלוקת ביני ובינך נסבה" הנמצאה רק במחזור איטלקי, מסיים אחר אות ת' בת קול יצאה כו' לבבות, עוצם, זאת, רשום, ג"כ רק „לעזר". ולמשוך הנה אות א' מן „אמרה אהליכה" שלמעלה רחוק מחרוזים אל', הוא דוחק גדול. ובקינה „אאדה עד חוג שמים" בסופה, ישראל מעת בדרכי לא הלכו, עזבוני כו', כן הוא במחזור אשכנזי וצריך למשוך אל מן ישראל שיהיה חתום אלעזר, ואין זה כדרכו. אכן במחזור איטלקי ישראל למעת בדרכי כו', ושם ג"כ עזבוני, זעמתי, רגנתי, וחתום ג"כ „לעזר" וישראל אינו מן החתימה, כי היא רק מלה נשנית מן הסיום של חרוז הקודם, כמו בסוף קינת שבת סורו, מתחיל החתימה אחר מלת „תבא" ושם חתום אלעזר. וכן יש לקרוא לעזר בסוף קינת „איכה תפארתי מראשותי השליכו" שנמצא במחזור איטלקי, אני לבטתי כו' ואם נשמיט מלת „אני" שהיא רק נשנית, נשאר רק לעזר. ובמחזור אשכנזי יש כאן סיום אחר לחבר קינה אחרת שאחריה וזה חידוש. ועוד בסיום איכה ישבה חבצלת השרון הנמצא רק במחזור איטלקי, רו אלה געוני כו', ג"כ רק לעזר. וכן בסוף קינה „אהלי אני עבטתי" הנמצאה רק במחזור איטלקי הסיום מיריחו לכד קהלי כו'. אולי עשה כן

כי הוא רק מן הפיוטים, ובאמת הוא באיטליא בכל שבתות השנה וכן „בגלל אבות תושיע בנים״ שהוא בכל יום וכו׳ וכו׳. — ורק בימים מאוחרים קבלו האיטלקיים פיוטים ספרדיים מר׳ יהודה הלוי וראב״ע וכמוהם, אולי הביאום שמה הנוסעים, כמו ר׳ שלמה פרחון וראב״ע ועוד אחריהם. ואולי הביאו עוד עמם מגורשי ספרד ואתה תוכל לברר זאת מכתבי יד ובימים מאוחרים עוד באו איזה סליחות מאשכנזים כמו מר׳ אליה בר שמעיה וכמהו. אך בימים קדמונים לא נשמע משום אשכנזים שנסעו לאיטליא ולא משום ספר שהובא לשם משם, תחת אשר נשמע להפך, משפחת ר״מ בר׳ קלונימוס, ור׳ קלונימוס בר שבתי, ופירושי ר״ח וספר הערוך באו מרומה לצרפת ואשכנז, וגם תשובות באו מרומה ובארי לצרפת ואשכנז. — והנה לא עָרבו באשכנז את לבם לחבר עוד קרובות זולת ר״ש בר יצחק שחיבר לימים אחדים של מועדים, וכפי זכרוני רק שלש ממנו. ליום שני של ר״ה לאחרון של פסח וליום ב׳ של שבועות, ועוד לא נתפשט אצל כל הרבנים ומורים לאמר קרובות בתפלה. ור׳ יוסף טוב עלם לא היה לפניו עוד שום תפלה לחבר בה קרובה, כי לכלן כבר נתחברו הקרובות מזקנים. ונשאר לו שבת הגדול אעפ״י שאין בו שינוי קריאה ולא הפטרה מיוחדת, וחיבר עליו קרובות ועדיין התרעמו קצת גם עליו ועל אמירת וחיבור קרובות בכלל. ור׳ אליה הזקן היה חולק עליהן, ור״י ט״ע היה מחזיק בהן. וזה כונת רבינו תם בתשובתו (שב״ל הל׳ תפילה סי׳ י״א). אך יוצרות וסליחות הובאו כמה מאיטליא וניתוספו הרבה באשכנז וצרפת. אולם אודות „אופנים״ נראה כי הרגישו באשכנז שצריך לזה התרוממות רוח וצחות לשון לעוף ולזמר עם המלאכים והוכרחו לקחת לפעמים מספרדיים או ממליצי פרובינצא.

טו) עוד לר׳ ליאונטי. אחרי כתבת כי ראית חתימתו גם ליאונתי בתי״ז מצאתי אני עוד חתימה כזו ממנו, בסליחה לי״ז תמוז, והנה שם בסליחה אנהים במר יחידתי, חתום ליאונטי כנזכר. אולם לפי דעתי חתום גם בסליחה שלפניה המתחלת, תחלת אורח אבותינו״ בסופה, בחלקים השניים של אותיות דגכ״א עד סופה. היינו כזה. דלונו ושחנו לתהומות כו׳, גועים מימים ימימה כו׳. ביום צומנו שחרנוך אֵל כו׳ בישה כי גמר חסיר ונעו כו׳. אם לא תחון [יה] שאריתם. והוספתי מלת יה מהשערה הקרובה בעיני מאד. ובהוספה זו נוכל למצוא עוד שם ליאונתי, בשני חרוזים האחרונים כזה. אם לא תחון יה שאריתם, אבד סברם ותוחלתם נא הקם נואמך לא מאסתים כו׳. ואתה תבחר בזה או תקח גם שניהם ואחרי הראתי למעלה שחתם ג״כ יהודה, ושם אביו נדע שהוא ר׳ אברהם ומן התאר ״רבי״ אשר יתן לו בנו, נדע ג״כ כי חכם היה, נזכרתי מה שנמצא בס׳ תמים דעים (סי׳ י״א) תשובה מראב״ד ז״ל „אל הותיק החכם ר׳ יהודה כה״ר אברהם בר אוריין ובר אבהן, עליך אני קורא פרי צדיק עץ חיים, ובאמת וברור לא מת האב שהניח בן כמותך ירבו כמותך בישראל, ומי יתן והיית עמנו בישיבה, ונשמח עמך ותשמח עמנו״ וכו׳ ע״כ. ואמרתי אולי זה הוא הפייטן. ולפרובינצה וצרפת הדרומית חיבור עם איטליא. ולא נשכח כי ר׳ נתן בעל הערוך איש רומי למד אצל ר׳ משה הדרשן בישיבת נרבונא. ועד״ז היה יכול הראב״ד היטב לכתוב לאיש איטלקי, מי יתן והיית עמנו בישיבה וכו׳. וצ״ע עוד. כמעט שעברתי מזה, שבתי וראיתי את היוצר לשמחת תורה לאיטלקיים,

חיבר קרובה לא חיבר ג״כ יוצר וכו׳. וזכר לדבר עוד, הראב״ע בפירושו על קהלת כתב על הקליר כי חרז הר עם נבחר. ואני לא מצאתי עוד חרוז כזה בכל פיוטי הקליר, זולת במקום הזה ורק בחיוז הזה של קדוש, וצ״ל שם בראב״ע יבחר במקום נבחר. — ועוד אילו חיבר רשב״י יוצר ליום אחר של שבועות היה מחבר ג״כ אופן וזולת כמו ביום הראשון. אולם אין ממנו אופן וזולת, ובני פולין משתמשים באופן וזולת של יום האחר מרשב״י, רק לאיטלקיים ד׳ בולונייא ולאשכנזים יש אופן המתחיל ארחות אראלים יקרישו ברדתו מסיני, והוא ע״ס א״ב וכל החרוזים מסיימים בסיני וניכרים בו כל הסימנים של פיוטי הקליר. ועוד יש זולת ונמצא רק לאשכנזים לבד, ומתחיל אנכי גדול בנועדים, והוא א״ב עד ע׳, וגם הוא מקליר, אעפ״י שהחרוז „לא תחמוד חלק לא לך כי שלך לא לך״, כו׳ הם כעין דברי ר״ש בר״י ביום האחר בסוף י׳ דברות, מ״מ ברור הוא אצלי כי דבר זה בעצמו לקח ר״ש בר״י מהקליר. וכנגד זה מ״ש בזולת זה בשאר דברות, הכל מעין דברי הקליר בעצמו בפיוטי י׳ דברות שלו. ויש להעיר רק כי בקצת דפוסים בטעות, יוצר ואופן וזולת של ר״ש בר״י לפני קרובה של קליר, וכן להפך. וצ״ל על נכון כל אחד ליומו.

קרובה לי״ז תמוז מר׳ יודן הכהן בירבי מסתיה. ואעיר רק כי מסתיה הוא שם איטלקי. ובעת הזאת נקרא במגידי חדשות בין האנשים הלוקחים חלק במבוכות החדשות בעיר רומא שם Mastai ובכ״ז שם בנו יודן הנהוג רק בא״י ובתלמוד ירושלמי, וכן החתימה בירבי — קרובות שתים וקינות הרבה לת״ב מקליר. ואנו רואים יותר הרבה קינות במחזור איטלקי ממחזורים אשכנזים. יותר מזה אנו רואים שמתחלה באה לאשכנזים רק הקרובה האחת לבד אשר אין בה מלאכות כ״כ כמו בשניה · ואולי כתבה ביחוד רק לארצות אחרות אשר לא היו בה עוד מעמיקי שפה כאלה. ולכן קצת קהלות אין להם רק הקרובה. ואח״ז נעתקו לפניהם עוד איזה קינות ממנו וקבלו אותן ג״כ איזה קהלות, אעפ״י שהקינה „שבת סורו מני, מחוברת היטב רק לקרובה של האיטלקיים כאשר יאלפך שכלך הישר. ואילו היו יודעים האשכנזים מן הסילוק המצויין לת״ב הכולל נחמות נפלאות והמלחמה הנפלאה של ז״ז ושור הבר ולויתן, איך היו שמחים ומשתעשעים בו. כמו שמשתעשעים בזה בפיוט אקדמות לר״מ בר״י ש״צ, ואצלו חסר הז״ז. — וזה לבדו היה מספיק לראיה כי מקור פיוטי הקליר באיטליא, כי רק במחזור שלהם נמצא סילוק זה וכמה קינות אחרות מצוינות, אשר לא עת לדבר עליהם עתה — ונתתום פיוטי הקליר באחד קטן שחיבר לפני שושבנים בחתונה שיזמרו, „אפוד חכמה ורום בנה״ כו׳ וחתום שם אלעזר. והוא בסוף מחזור ד׳ בולונייא. — ולא מפני שלא היו רוצים האשכנזים להאריך קבלו רק קצת קינות מקליר, שהרי חברו להם עוד קינות אחרות הרבה מאנשים שונים.

יד) העתקות המחזורים הלכו בימים קדמונים מאיטליא לאשכנז וצרפת, עם נסחאות התפלה שלהם, כמו בפי׳ ישרים שהנוסח באיטליא בכל שבתות השנה ר״ת יצחק רבקה. ולא כן באשכנז שיש רק ר״ת יצחק, וכן נכון. וחשבו באשכנז כי נוסח זה רק בר״ה ויו״כ עפ״י המחזור שהשיגו מתחלה רק לימים הרם. וכזה ממש קרה בנוסח הקדיש „לעילא לעילא״ שהוא כן בכל ימות השנה באיטליא, ובאשכנז חשבו שהוא כן רק לימים נוראים. וכן אור עולם באוצר חיים שחשבו

חיבור עם אפריקא, ורק האיטלקיים יש להם ו דוי דרב נסים גאון לשחרית יו"כ ומשם הלך ליו"כ קטן. — זולת לשבת חנוכה לאשכנז ופולין הוא מהבבלי. הקרובה לעשרה בטבת עם הסליחות בתוכה כלן בני בלי שם אחשוב מהקליר עפ"י דרכי לשונו, ועפ"י המקרא שבחר לענינו של יום, בן אדם כתוב לך כו' (יחזקאל) אשר תיבותיו כמנין הברכות. ועשה על כל ברכה ותיבה חרוזים הכל מדרכו. — לשבתות של ד' פרשיות יש לפנינו קרובות מקליר, וחיבר בלי ספק ג"כ יוצרות ואופנים וזולתות, וכלם נמצאים לפנינו, היינו היוצרות במנהגי איטליא אשכנז ופולין, כלם בלי חתימה גם בחרוזי קדוש, והאופנים וזולתות רק במנהגי אשכנז ופולין, וקצת מאלה רק במנהג פולין. — קרובה לפורים מקליר, בלא יוצר, כי יום חול הוא כמו בתעניות. —

ליום א' של פסח לא חיבר הקליר קרובה, או נאבדה, והיוצר שלו נדחה מפני הדרך החדש אחריו לעשות פיוטים על מקראות בשה"ש, ומפני זה נדחו ג"כ יוצר שלו ליום ב' אשר חיבר בלי ספק, אחרי נמצא ממנו קרובה. והדרך ההוא לעשות פיוטים בימים הראשונים של פסח על סדר שה"ש, אחשוב התחלתו באיטליא. שם יש ארבעה כאלה. מר' שבתי בירבי משה, מר' דויד בן הונא, מהבבלי, ומר' ליאונטי. ובאשכנז יש ג'. מהבבלי, ומר"מ בר"ק אשר גם הוא איטלקי רק נודע יותר באשכנז, ומר' שמעון בר יצחק אשר הוא רודף תמיד דרך הקדמונים כדרכו. — ליום ז' של פסח חיבר הקליר קרובה בעדות ר' שמואל שולם ביוחסין וכבר הוטל ספק בעדות זו ללא נכון. אך יש לנו עוד ראיה על זה כי נמצא ג"כ יוצר ואופן מקליר עוד בידינו. היינו פיוט המתחיל „עתה הארת" והוא שוה לאיטליא אשכנז ופולין, והאיטלקיים יש להם הוספה פיוט ותען להם מרים ע"ס א"ב. ומי שירצה להסתפק גם בזה וליחסהו לר' משה ור' חננאל מחברי הקרובה ג"כ. לא יוכל להסתפק באופן הנמצא לקצת קהלות ליום ז' של פסח, ומתחיל ויושע אל אמונה איומה אחת, והוא בבירור מקליר עם כל הסימנים ובחרוז קדוש שאחר אות נ' „וצחצח צחצות מצחצחים", וכל קורא פיוטי קליר ידע ארבתו לצחצחות כאלה. ולדוגמא ביוצר של ר"ה, מלך טליתו כשלג מצחצח, צח ובצחצחות יצחצח, מצחצחים פעלם לנצח. — ובסיום פיוט זה של ויושע, החרוזים „דוד תרביד, תאביד", ממש כחרוזים האלה בקרובת ת"ב לאיטלקיים וביוצר לשמיני עצרת. אום כאישון ננצרת. כנזכר למעלה. ועלינו לחפש עוד הקרובה הנפלאה ההיא ליום ז' של פסח. אשר רק שם חתם עצמו בירבי יעקב. —

לשבועות חיבר הקליר קרובה וא"כ ג"כ יוצר. והוא נמצא לפנינו במחזור אשכנז ופולין וגם במחזור איטלקי ד' בולוניא ליום ב' של שבועות ע"ש (יוצר אחר), ומתחיל אילת אהבים מתנת סיני ע"ס א"ב. ובלי שום חתימה גם בחרוז קדוש שאחר אות ב'. ובטעות נרשם במחזור רוו"ה שחתום בו שמעון בר יצחק. וזה מאשר ראו בחרוז קדוש השמרו עם כו' שמעו נצבים בתחתית ההר, יוצר אור בעמו יבחר קדוש ע"כ. אך בלי ספק אצלי כי מקרה הוא זה שם שמעון, ומעולם לא חתם ר"ש בר יצחק בחרוז קדוש ר ב ד. וגם לצרף אותיות מן אמצעי התיבות ולצרף עוד קדוש אל השם. ונראה לדוגמא חתימתו ביוצר ליום שני (או א') של שבועות. אשר אליו חיבר קרובה, ולכן חיבר ג"כ יוצר ואופן וזולת. אך ליום שלא

ואשכנזים ובני פולין. ואין ספק שהוא ממנו עם כל הסימנים וחרוז קדוש שאחר אות ג׳ בלי חתימה. ובאות ב׳ חרוז „להאביד, להרביד, דוד״. נמצאים בעינם בסוף קרובה לת״ב לאיטלקיים. כברכת אלקי דוד. ובמנהג אשכנז ופולין, יש גם זולת ממנו, אך החלק השני מאות מ״ם ואילך נחלף בחלק השני של זולת ליום א׳ של סכות ממנו כנזכר. חסר א״כ רק האופן ואותו השלים ר׳ אמתי בירבי שפטיה ונמצא במנהג בני פולין. — לשמחת תורה יש פיוט על ויעל משה עד סוף התורה בא״ב, רק נחלק ונכנסו בין חרוזיו כמה פיוטים אחרים, ומליצותיו ותיבותיו קשות מאד, אולי מקליר או מר׳ יהודה בירבי מנחם בעל היוצר לשמחת תורה.

לשבת ר״ח יש קרובה ממנו כמובא מר׳ שבתי דונולו (כ״ח ז׳ צד 64), וא״כ חיבר ג״כ יוצר, והוא נמצא לפנינו אצל האיטלקיים לבד, תְּאַמֵּת אור בקודש, וצ״ל חרוז זה בסופו, להשלים אות הת״ו של א״ב. ולאשכנזים אופן אחר „אלקינו אלקים אמת״. חתום בו בנימן, אך החליפו הזמנים, כי לא חיבר פיוט זה לשבת ר״ח רק לשבת בראשית כמו שהוא על נכון במחזור איטלקי. וכל הפיוט סובב והולך על בריאת ששת ימים, רק בעבור שמאריך מעט בבריאת המאורות ומחזור הלבנה, חשבו להשתמש בו על שבת ר״ח. אולם האריכו בענין זה הוא רק בעבור כי שבת בראשית הוא ג״כ תחלת השנה. ולאשכנזים ג״כ אופן לשבת בראשית „לבעל הזרת״ ונחתום בו ג״כ בנימן, א״כ תיקן ר׳ בנימן זה יוצר ואופן לשבת בראשית, והאיטלקיים לרוב השמיטו האופנים והזולתות. והקליר לא חיבר כלום לשבת בראשית לכן חיבר ר׳ בנימן, אשר קרוב אצלי שהוא איטלקי, ולא כן לשבת ר״ח, שחיבר כבר הקליר יוצר ואופן כאשר נראה, לא חבר עוד ר׳ בנימן. והנה חתום בנימן בלא י׳ אחרי המ״ם, ביוצר ואופן, ובאופן יש שמות כמה מלאכים. ונראה שהוא ר׳ בנימן בר זרח, הנודע בפיוטיו לבעל קבלה ושמות. וכן חתום אצל האיטלקיים בסליחה „אקום חצות לילה״ לשחרית יו״כ, ולא נמצא אצל האשכנזים. והוא בלי חרוזים וחתום בסוף בנימן בר זרח, ג״כ בלי יו״ד אחרי המ״ם. — והזולת לאשכנזים לשבת בראשית הוא מהבבלי. והנה ראינו יוצר לשבת ר״ח מהקליר. ויש לנו גם אופן ממנו, „לך אלים אלפי אלפים אומרים קדש״ כמנהג אשכנזים, והוא א״ב משולש עד י׳. וכל מבין יכיר בו לשון הקליר. הוא ולא אחר. —

לשבת חנוכה יש קרובה מר״א הקליר, כמובא בהגמ״יי (רפ״ד מחנוכה), וא״כ חיבר גם יוצר ואופן, והאופן נמצא לפנינו במנהג אשכנז ופולין „כבודו אור יזריח במקדש קדש״ ניכר בו היטב לשון ודרך הקליר. אך היוצר חסר. ותחתיו יש לאיטלקיים ולאשכנזים ובני פולין יוצר אחר מר׳ יוסף בן שלמה, ואחשוב זה לאיטלקי, והוא כבד מאד בלשונו, ופעל „לִבְדּוֹק״ בסופו בזכרוני נמצא רק אצל ר״מ ב״ר קלונימוס מלוקא לשחרית יו״כ בפיוט „כי אדוקי אש״ באות ל׳ „בלהקם ילבדוך״. והסיפור מאכיור התלוי אשר העיד על ראש אוליפורני ביד יהודית כי הוא הוא, נמצא רק אצל ר׳ נִסים בר׳ יעקב כאשר העירותי כבר על זה (כ״ח ו׳ צד 166), ור׳ מנחם בר׳ מכיר המספר מעשה חנוכה בשני פיוטים היינו ביוצר וזולת לשבת ב׳ של חנוכה לא ידע מזה דבר. והאגדה ההיא היתה רק ביד ר״י בן שלמה ור״נ בר יעקב. וזה יורה ג״כ על היות ר״י בר״ש איטלקי, כי רק לאיטליא

ולא בחרוז קדוש, כמנהג הקליר ביוצר. והוא מדבר מלולב וגם מסוכה. וכן הזולת לאשכנזים אנא תרב עליצותיך מדבר רק מסכה. אך אופן אין להם לאשכנזים ליום ב׳, ומשתמשים באופן של יום א׳. אכן הוא לבדו נמצא אצל האיטלקיים. ומתחיל אומץ קצות דרכיך, והוא א״ב מרובע עד כ׳ ומסיים במלאכים וכתר כדרך האופן, ומדבר כלו רק מסוכה. ולשון הקליר יכיר כל מבין פה. ולדוגמא. תיכף בתחלה „אמצת מתוחי כאהל, אהלתם בסכה״ ע׳ דף ס״ר ע״ב ד׳ בולוניא במחזור יו״כ „אהלת מתוחים״. ועתה ראה פלא, אחלי ידידי, אל תשחק ברגע ראותך את אשר אכתוב, כי אם אחרי העיון מעט. בסילוק הו״ר אומץ ישעך בא, נמצא בסוף אחר הא״ב חלק גדול אצל האיטלקיים ולא לאשכנזים „אבי עד חש לתארך כו׳. ושם חתום, א ל ע ז ר ב י ר ב י ק ל י ר ח ז ק. וחתימה כזו נמצאה רק עוד בקרובה לפורים. לא רחוק א״כ שיחתום קליר ביוצר ליום ב׳ של סכות ממש כחתימה להו״ר. אך לא בראשי התיבות, כי אם במספר, שכן ממש מספר תחלת אופן זה „אומץ קצות דרכיך״ ואם גם זה מקרה, מביא באמת להשתוממות לשבת חוה״מ של סכות נמצא לאיטלקיים יוצר, „את עמי טובות אבשר״, והוא מקליר בלי ספק, בלי חתימה גם בחרוז קדוש שאחר אות ג׳. ודרך לשונו נראה על פני כלו, אך פלא שאין בו מאומה מעניני סוכה ולא מקריאת שבת חוה״מ. ואצלי אין ספק שהוא מפיוטיו למוסף שמיני עצרת, שכן מיוסד על פסוקים מענינו של יום זה. בתחלה. המקרא הביאו את כל המעשר, (מלאכי ג׳) ונחלק לתשעה חלקים. וזה בעבור שמתחיל זמן המעשרות לעניים, וענין זה גם בחרוז קדוש „אם מעשרו תתעשרו״. וכל זה אעפ״י שבמנהג קליר לא היו קורין בשמ״ע עשר תעשר רק כל הבכור, כמנהג האיטלקיים, וזה לא כדברי רש״י בליקוטי פ״דס כאשר יבואר עוד ברשימת יוצרות לבני ווירמשא. — ואח״כ המקרא יפתח לך ה׳ את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו (דברים כ״ח) ומחולק לשבעה חלקים, ושם חרוזים על שפעת גשמים, ספיקת רבוי רביבים וכו׳. ועל מקרא הזה בעצמו בנה הקליר פיוט שלו במוסף שמ״ע המתחיל יפתח ארץ לישע, ושם על כל תיבה חרוזים. ומזה נראה ג״כ שהפיוט הזה „את עמי״ הוא למוסף ולא לשחרית שמ״ע שאז לא היו מתפללין עוד על רבוי גשמים. אח״ז המקרא „ויתן לך האלקים״ נחלק לארבעה. ואח״ז המקרא „ה׳ עוז לעמו יתן״ נחלק לשנים ולמען דעת מקומו של זה הפיוט. אחשוב לקרוב מאד שחובר לעושה שלום והיינו אחר ברכת השלום והוא כמו סילוק כל התפלה שאז יתן ברכה לכל הקהל ע״ד שעשה ר׳ בנימין לפסח שבועות וסכות. ולר״ה. והוא מסיים ג״כ במקרא ה׳ יברך את עמו בשלום כמו בזה הפיוט „את עמי״. וכן עשה ר׳ יצחק בן שמואל לשבת חנוכה. ויתכן עוד כי בעבור שבקרובת המוסף עשה הקליר פיוטים לכל הברכות ולא לברכת השלום מפני ברכת כהנים (אות י״ב) השלים זה בפיוט שאחר הברכה. — להו״ר פיוטים מקליר ולאיטלקיים יותר מלאשכנזים. והסילוק יותר ארוך עם חתימת כל השם שלו, לשמ״ע כבר ראינו סילוק שלו וקרובת מוסף נמצא רק לאשכנזים ולא לאיטלקיים שלא קבלו קרובות. ויש ממנו גם לשחרית קרובה ונמצא ביוצרות רבני ווירמשא אשר לפני. אין ספק א״כ שחיבר ג״כ יוצר. כמו לפני כל הקרובות שלו, והוא נמצא לפנינו, פיוט „אום כאישון ננצרת״. שוה אצל האיטלקיים

והוא נמצא אצלם ומתחיל „אליך תלויות עינינו" והוא מיוסד כלו על המקרא ה' אדוננו מה אדיר שמך. ואין לו ענין כלל עם ג' פיוטים הקודמים שהם כאחד מאמר שלם על ג' שמות, רוח נפש בשר; ובפיוט הזה של „אליך תלויות עינינו" השתמשו ג"כ האשכנזים למוסף יו"כ שאין להם שום פיוט בקדושה. וכן במנחה. ולא כן בני פולניא שלהם כבר ד' מחלקות בקדושה מקליר, ולא הי' צריכים עוד לפיוט „אליך תלויות" והשמיטוהו. ונשאר רק להעיר עוד על הפלא כי בני פולניא השינו פיוטים מקליר למוסף יו"כ מה שלא השיגו האשכנזים! —.

הקרובה למוסף יו"כ הוא מר' יוחנן הכהן, ובח"ו בה נגד הקרובות או סדרי עבודה של הקליר ושל ר"מ בירבי קלונימוס ושל הבבלי, בלי ספק רק מפני כי היא מעט יותר צחה ויש בה מלאכות רבות בסיומי החרוזים. למנחה יו"כ יש לאיטלקים קרובה מקליר, ויש בה דבר קשה שלא אוכל לפתרו למה חסרות בא"ב שעשה בתחלת הברכות אות ד' ואות ח'? ולא מן הכותב המאוחר כי אם מן המחבר בעצמו, כנראה מחבור המלות של סיומי המקראות עם הפיוטים שאחריהן. ואולי תדע אתה דבר מה כזה ותשמחני. — הקרובה למנחה אצל האשכנזים היא מר' אליה בירבי מרדכי. וגם בה נראה מהוספה קטנה לבני פולניא שהם ראו קרובת קליר למנחה, כי ממנה הוסיפו להם אחר ימלוך ה' לעולם כו'. החרוז אמונת אום נוטרת כו' אשר בו חתום אלעזר נמצא רק אצל האיטלקיים ולא אצל האשכנזים — קרובת נעילה שוה אצל השלשה היינו איטלקיים ואשכנזים ובני פולין, וקרוב אצלי שהוא מקליר אעפ"י שהוא בלי שום חתימה. ואעפי"כ לאיטלקיים יש יתרון שאצלם כל הא"ב של הפיוט עד סופו. ואח"כ לפני ברכת מלך מוחל וסולח עוד פיוט גדול „אל כפלשך כל מעשים" ע"ם א"ב ופיוט קטן אשמינו תבלע ע"ם א"ת ב"ש בלי חתימה והכל מקליר כפי דעתי. — ועוד אני חוזר ליוצר שבת תשובה לאיטלקיים, המתחיל אלי שובה איומתי, אחשבהו ג"כ מקליר, והוא מדרכי לשונו, גם בעבור החרוז המסיים קדוש והוא אחר אות הג' ובלי חתימה וזה מדרכו כאשר נראה בסמוך. והנה זה רק יוצר, ואם חיבר ג"כ קרובה לשבת ההוא אעפ"י שאין בו שינוי קריאה רק הפטרה מיוחדת, ופסקתא עליה. זאת לא אדע עוד.

יוצר ואופן וזולת לשני ימים הראשונים של סכות חיבר הקליר וישנם בידינו, והם אצל האיטלקיים והאשכנזים רק שלא קבלו האיטלקיים קרובות למועדים כנזכר. ויש בזה איזה חידושים. והנה כמו בקרובות דיבר ביום ראשון יותר מלולב וביום שני יותר מסכה, כן בכל הפיוטים שלפני התפלה. והם כלם מדרכי לשונו, ואחר אות ג' יבא החרוז של קדוש בלי חתימה מפני שסמך על חתימתו בקרובה אחר ברכת מחיה. ולא כן האשכנזים שחברו הרבה רק יוצרות ולא קרובות, חותמו עצמם לרוב בחרוז של קדוש. היוצר ליום ראשון, אכתיר זר תהלה שוה לכלם, וכן האופן „אאמיר אותך" אך בזולת „אנה הושיעה נא" יש שינוי, שאצל האשכנזים נשתנה החלק השני מן אות מ"ם ואילך. והעמידו חרוזים אחרים, והחלק ההוא החסר פה, נמצא בעינו בפיוט זולת לשמיני עצרת לאשכנזים, ג"כ מאות מ"ם ואילך. ולא אדע איזה יכשר. ליום שני של סכות אין יוצר לאיטלקיים, רק לאשכנזים, „אאמיץ לנורא ואיום" ואעפי"כ אין ספק אצלי שגם הוא מקליר עפ"י כל הסימנים ובטעות נרשם במחזור רוו"ה שבסוף חתום שהמ"ח שלמה, כי אין שם שום חתימה

הציונים שרצה הקליר לרמוז אליהם, שבת שבתון, יום כפורים, צום העשור. ובכל זאת יש במנהג פולין פיוט אחר במקום הזה השוה ממש בתכונתו לפיוט אנוש מה יזכה, והוא מתחיל אנוש איך יצדק? וככה כל הפיוטים של הקרושה בשתי הקרובות של שחרית, המיוסדים על רוח, נפש, ובשר, ממי הם? ולאשכנזים לא נמצא במוסף בקרושה שום פיוט. אך במנהג פולין יש פיוטים אחרים בקרושה זו, וכל זה נראה כעין פלא גדול, ואומרה לך דעתי על זה. אין ספק אצלי שכל מה שנמצא אצל האיטלקיים בין פיוטי קליר, הם הקדמונים ומשם לקחו האשכנזים. וכה אחשוב הפיוט אנוש מה יזכה מקורו בקרובה של קליר, וחובר להתעוררות על חיי האדם אצל ברכת מחיה מתים, ויתכן אצלי שהוא מן ר׳ יהודה אחי הקליר שחיבר ג״כ הוספות אצל ברכה זו לשבת פ׳ זכור ופ׳ החדש (תולדות קליר הערה 34) אך שם חתם שמו וגם שם הוא אחר הברכה, ופה לפני הברכה. והנה יש נוסחאות שונות בסוף פיוט זה, „תחת כן ולכן יום המיתה״ כו׳. יעוין במפרשים, וגם בנוסח איטלקי יש שינוי. ואם נעמיד כפי הנכון בלשון יום המיתה הוטב מיום הלידה, אפשר לקרוא פה החתימה יהודה. והאשכנזים צירפו ג״כ פיוט זה לפיוטי ר׳ משלם בעבור ההתעוררות שיש בו. ואח״ז כשלקחו להם למוסף פיוטי הקליר של שחרית, לא יכלו עוד להשתמש בפיוט זה בכפלים. רק במחזור פולניא יש שם פיוט אחר בחרוזים כעין הפיוט אנוש מה יזכה. ובזה אני מסופק אם הוא מאיזה פייטן מאוחר, או לקוח מקרובה של קליר למוסף, ובאופן זה יהיה גם הוא מאחיו ר׳ יהודה, ויש ללקט בתחלת הפיוט אותיות יהודה, אם רק נקח הוא״ו מן והכל גלוי, ונעמידנה אצל ואם יסתיר פניו. ופיוטי הקרושות אין ספק אצלי ששניהם מקליר, וכל מבין דרך וסדר פיוטיו יסכים לזה. ובפיוט למוסף (מנהג פולין), אז מלפני בראשית נוה ויגון השית „מדבר משיח ומסיים „נצח בריה חרשה עת לבראתו״ וכו׳ ע״ד שכתב בס לוק פ׳ החדש, „להבראות בריה חדשה״ כו׳. וכן בקרושת שחרית בפיוט „תמיד תתלונן״ מסיים „איחר זכרך תמיד נשף ושחר עד אשלים לך את הנפש״ והוא על שמע ישראל שאומרים בקרושה. וממש כעין זה כתב על שמע ישראל בקרושת מוסף לר״ה, והוא מסיים פיוט „ועמך תלואים״, „זאת המתמדת שמע פה אחר רוגשת נשף ושחר ליחד לאחד״, וההפרש בין קרושת שחרית לקרושת מוסף היה אצל הקליר, שבשחרית לא היו אומרים אדיר אדירנו, רק במוסף, ולכן יש בשחרית רק שלש מחלקות. היינו בתחלה קרושת אופנים ומלאכים, ב׳) קבלת עול מלכות שמים במקרא שמע ישראל, ג׳) גילוי המלכות לעתיד לבא, והוא על והוא ישמיענו ברחמיו שנית כו׳, וסיומי הפיוטים תמיד מענינים האלה, כפי סדרם. וככה בפיוטים לקרושת מנחה מקליר, ג״כ רק ג׳ מחלקות, והסיומים ג״כ עד״ז וכעין זה ועד״ז ממש פיוטי הקרושה למנחה יו״כ אשר הוסיף רוו״ה ממחזור כ״י קולוניא. ג״כ רק ג׳ מחלקות, ומסיים והוא ישמיענו כו׳. לא כן במוסף, שיש תמיד ד׳ מחלקות מפני אדיר אדירנו שנוסף, ועליו יש פיוט מיוחד ומסיים מענינו. כמו במוסף ר״ה מסיים נאור ואדיר כו׳ כי הוא מלך על כל הארץ. וכן במוסף יו״כ לבני פולין הפיוט הרביעי בקרושה מסיים אדיר באדירים כו׳. ולפי״ז נקח ג״כ לראיה שמקור פיוטים אלו בקרושה לשחרית יו״כ אצל האיטלקים, ורק לשחרית יו״כ, כי רק אצלם יש ג׳ מחלקות לבד אכן האשכנזים שהוסיפו אדיר אדירנו גם בשחרית, הוכרחו להוסיף להם פיוט לזה,

יוצר או אופן, כי סמך עצמו על החתימה שאחר ברכת מחיה מתים כמנהגו. ונתחיל מר״ה. יש יוצר אחד בעינו לאשכנזים ולאיטלקיים. וזה של איטלקיים ארוך יותר. וכל הפיוט המתחיל „מלך עתיק ימים עד הנקדש בצדקה״ אין להם לאשכנזים. ונראה שהיה יוצר ליום ב׳ של ר״ה. ואח״ז, האופן כבודו אהל והוא גם לאשכנזי׳ ולראיה קצת שהוא מקליר. כי אמר באות מ״ם מאתמול קדמנוך לחלותך מלך. ובקרובה למוסף ר״ה אחר ברכת מחיה, בפיוט „אף ארח משפטיך״, „כרי לבב מאתמול קדמנוך״, חוץ מאשר יכיר כל מבין דרכי לשון ובניני החרוז של קליר ביוצרות ההם. ואחר האופן יבא פיוט מלך אמיץ ואיום ג״כ איננו אצל אשכנזים. ונראה מן הסיום נתאדרת בים ובחרבה. שהיה לזולת. ועוד אצל האיטלקיים ליום ב׳, יוצר מלך אדיר ונורא, נראה שהיה אופן וזה ג״כ מן הסיום, „שנאני קדש כו׳ מברכים עם קדש בסוד שרפי קדש״ והוא ע״ד סיום האופן ליום א׳, ונברכך אלקים חיים ומלך. — ואעפ״י שלא קבלו כל הקרובה מקליר לר״ה, מ״מ יש להם איזה פיוטים קצרים במוסף אשר לדעתי גם הם מקליר ולא נמצא אצל האשכנזים. והיינו הפיוט אסוסים אסופי אשפתות כו׳ א״ב מחומש בלי שום חתימה, וכל תכונת הפיוט של הקליר נמצא בו. ועל שני הפיוטים אם לא חמל, אב לא חס, מסופק אנכי. ובראשון יש פלא שחורז איל, עם זין ועם עין, ואעפ״כ נוטה אנכי ליחסהו לקליר וביותר את השני אב לא חס.

לצום גדליה יש קרובה בלי חתימת שם, ומסופק אנכי אם היא מקליר. ואפשר היא מן החתום בסליחה ראשונה בברכת סלח נא, „אמונת אומן״. ולבסוף שם יצחק. ועכ״פ הסליחה שאחריה, „תאלת יום״ והיא סתמית, יש ליחס אל בעל הקרובה ואחרי כן „אמרנו נגזרנו״ חתום בסופה שלמה הקטן יחיה, והוא הבבלי, ויש בה מלות קשות מאד המורגלות אצלו, נגהנית דורינית, חולטנית, רברבן, מורחן וכו׳. — ליו״כ יש יוצר ואופן אשר הוא גם לאשכנזים ושם לפני הקרובה של ר״מ בר״ק. ופה במחזור איטליא לפני הקרובה של קליר, ויש א״כ ספק ממי הוא היוצר, ולבי אומר לי שהוא מקליר ומדרכי לשונו, גברו חטאים ב א ג י י ש נ ה, וזה מתכונתו לקרוא ישראל פהם בשמות כאלה לפי הדרש. ובאות עי״ן, עורר כאור נגה ש ו ש נ ת ה ע מ ק י ם, וע״ד שקראה בקרובה ש ו ש ן ע מ ק. — הקרובה לשחרית יו״כ מקליר היא אצל האשכנזים למוסף יו״כ, מקליר, ומבלי הכריע פה, לאיזה תפלה חוברה, עכ״פ רואים אנו כי הפיוטים מרובים וארוכים יותר אצל האיטלקיים, וכמה וכמה חסרים אצל האשכנזים. אך מה שיש לעיין הוא כי נמצאו בקרובה זו פיוטים שנמצאו ג״כ בקרובה של ר׳ משלם, לשחרית יו״כ. והנפלא הוא כי במוסף יו״כ לאשכנזים שקבעו הקרובה אשר לשחרית אצל האיטלקיים, נמצא במקומות ההם פיוטים אחרים אצל בני פולין, ועתה תעמוד השאלה מי לקח ממי בקרובה לשחרית, וממי הם הפיוטים האחרים הנמצאים במוסף לבני פולין? בה נמצא פיוט אנוש מה יזכה לפני ברכת מחיה מתים, בשתי הקרובות לשחרית יו״כ. היינו כזו שלקליר לאיטלקיים וכזו של ר׳ משלם לאשכנזים, ובקרובה של אשכנזים למוסף אשר היא זו בעצמה של קליר לשחרית אצל האיטלקיים לא נמצא במקום הזה פיוט כלל, ובאמת נראה כי אין לו מקום כלל פה, ובכל הקרובות של קליר לא נמצא לפני ברכת מחיה רק פיוט אחד. וגם הוא כמו מפסיק בין

קליר, י״ה. וכן בקרובת גשם יש ג״כ ה׳ חרוזים בכל פיוט, ושלשה מהם כוללים אות אחת משמו. והיה לו בחמש ברכות שם אלעזר משולש. ובפיוט הששי חתם שמו קליר רק אות א׳ בכל חרוז, ונשאר לו אות ג׳ עוד למותר. ועכ״פ מבורר היטב שעשה פיוטים לשאר הברכות רק נשמטו לפנינו.

יג) מעתה נוכל לשער קורות הפיוטים באיטליא ומהלך המחזורים משם לצרפת ואשכנז בימים קדמונים. באיטליא החלו לעשות קרובות היינו לתפלת י״ח בחול, וגם לתפלת שבע בשבתות וי״ט, ולר״ה ויו״כ, מה שהיה באמת דבר חדש וגדול, להפסיק בברכות התפלה. ר׳ ינאי ור״א קליר היו הראשונים בדבר הזה באיטליא. מר׳ ינאי נשאר לנו רק הקרובה ליום א׳ דפסח [לא לשבת הגדול כאשר כתוב בסידורים, רק הקהלות החליפו הזמנים, כאשר עשו כמה פעמים כמו שיבואר. וכל הפיוט מורה שנעשה לקריאה ויהי בחצי הלילה, ופיוט ויהי בחצי הלילה ממנו הוא. אך לא אדיר מחותים שהוא לשבת הגדול מאיזה פייטן אחר או גם ממנו. והקהלות לקחו להם פיוט ויהי בחצי הלילה לסדר ליל א׳ של פסח. כמו שלקחו להם פיוט אומץ גבורותיך שהוא מקליר ליום ב׳ של פסח, לסדר ליל ב׳ של פסח] ומקליר נשארו לנו רוב קרובותיו שחיבר לתפלות. ואחריהם חברו ר׳ שלמה בירבי יהודה ור׳ משלם בירבי קלונימוס רק קרובה אחת ליו״כ. מר׳ שלמה ידענו רק סדר העבודה המובא ממנו, ומר׳ משלם יש ביד האשכנזים כל הקרובות לשחרית ולמוסף יו״כ, ולא יותר חברו האנשים האלה קרובות, כי אם יוצרות. וכן הקדמונים בספ״ר חברו ג״כ בראשונה רק מעמד ליו״כ, כמבואר בתחכמוני שער ג׳. וככה קבלו הקהלות באיטליא ג״כ רק קרובות ליו״כ ולא לשום שבת ומועד, וכנגד זה קבלו קרובות לתפלות י״ח בתעניות מקליר ומאיזה מאוחרים, ובהפך קבלו האשכנזים הקרובות רק לשבתות ומועדים ופורים ולא לתעניות. וזה יתן קצת אות על הבדל דרכי החיים ומצב ישראל בשתי הארצות האלה. באשכנז היו טרודים מאד לשחר לטרף בימי החול ולא יכלו להשאר זמן רב בביהכ״נ בניגוני הקרובות. אך בשבתות וימים טובים וגם בפורים היו כל תענוגיהם בביהכ״נ ובתורה ובתפלה, ולא לקחו אף חצים לעצמם רק רובם לה׳. ובהפך באיטליא לא רצו להאריך הרבה בפיוטים בביהכ״נ, בימי העונג, רק בימי התעניות מצאו חפץ בהשאר זמן רב בביהכ״נ ולא שמו לב כ״כ אל קוצר זמן העסק בפרנסה. אך בשני ימים בשנה התאחדו שתי הארצות באמירת הקרובות. היינו יו״כ לאיטלקיים אעפ״י שהוא מן המועדים, אך כל עונג אסור בלא זה, וטוב להם לעסוק כל היום בפיוטים בביהכ״נ. והאשכנזים קבלו הקרובות בת״ב, אעפ״י שהוא סימי החול כיון שבלא זה אסור במסחר ועסקי וכן פורים. — והנה אף אם לא קבלו האיטלקיים הקרובות לשבת ומועד מקליר בכל זאת היוצרות שלפני התפלה קבלו ממנו, ופעמים שיש להם ממנו יותר מאשר יש לאשכנזים, בעבור כי מאיטליא היא — ורק האופנים והזולתות הסירו האיטלקיים בשבתות, ורק מפני האריכות. ולא כן בר״ה, כאשר נראה. ואשוב עתה מאשר אמרתי בכ״ח ח״ו צד ל״ב, נגד הרשב״א, שהקליר לא חיבר מעולם יוצרות שלפני התפלה. וכעת אבקש סליחה מהרשב״א ז״ל, שאין ספק אצלי עתה כי אל כל קרובה שחיבר בשבתות ומועדים חיבר ג״כ יוצרות ורובם נמצאים בידינו. ומסימנים כלם בזה כי אחר אות נ׳ מן הא״ב יבא החרוז של קרוש, וגם איננו חתום בשום

ועושה פיוט. ועדיו ממש לקח למוסף פישת החדש. המקרא ראשון לציון וכו׳. ועתה נראה בפיוטי גשם וטל, ונמצא כי לקח ג״כ מקראות כאלה ועושה על כל תבה פיוט. לשמיני עצרת מתחיל אצל הברכה הראשונה בפיוט, בתיבת אף ברי, ובברכה השניה בתיבת יטריח, ונראה בעליל כי כיון למקרא אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו (איוב) ועל כל תיבה עשה פיוט לברכה אחת, רק שחסרים לפנינו הפיוטים על יתר הברכות והקהלות השמיטום מפני אורך הפיוטים הקודמים. והקליר בעצמו לא חשש לזה האורך, שכן הקרובה לפורים האריך ג״כ אצל ברכת ולמלשינים מפני שהוא מענינו של יום. והשלים בכל זה פיוטיו ליתר הברכות. וכן עשה בלי ספק בפיוט גשם. וככה בפיוט טל מתחיל אצל ברכה ראשונה בתיבת „בדעתו״, ואצל ברכה שניה בתיבת „תהומות״, וכיון ג״כ בלי ספק במקרא הנאות לענין. בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל. (משלי ג׳) ונשמטו ג״כ הפיוטים ליתר הברכות והתיבות מפני אורך פיוטים הקודמים, אילם הפלא יבא כאיש מגן עד לעין, כי נמצא בכל מקרא משני אלה המקראות רק שש תיבות והברכות הן שבע. כמו בשבת. ולמה בחר על נכון לשבתות מקראות אשר מספר תיבותם שבע כמספר הברכות, ובמועדים אחז במקראות חסרים במספר תיבה אחת כנגד מספר הברכות? וכל זה א״א להשיב באופן אחר רק כי בעבור אשר ביו״ט יש ברכת כהנים, והכהנים עומדים על הדוכן עד סיום ברכת השלום לא רצה הפייטן להשהותם שם מדי ינגן הש״צ עוד את הפיוט. וכפי דברי הגמרא (סוטה ל״ט ב׳) צריכים הכהנים להאריך בתפלתם „רבון העולמים״ עד שיסיים הש״צ ברכת שים שלום, כדי שיענו הצבור אמן על שניהם; ועתה איך יוכלו לעשות כן אם הפיוט יבא בנתים, ולכן לא עשה פיוט לברכת השלום. ונשארו הפיוטים רק לשש ברכות כשש תיבות שבכל מקרא. ולקמן (אות י״ג) נראה כי השלים זה הקליר בעשותו פיוט מיוחד אחר עושה השלום והוא סילוק לתפלה שמיני עצרת. ומזה ראיה שבשבתות שעשה בהן פיוטים לכל השבע ברכות וכן תעניות שעשה ג״כ לברכת השלום פיוט, לא היתה נשיאת כפים במקומו. ודנה א״י ובמצרים נושאים כפים בכל יום ואף בשבתות, ע׳ ב״י על טוא״ח ס״ס קכ״ח.

והבירור היותר גדול, כי חיבר הקליר בקרובות טל וגשם עוד פיוטים לשאר ברכות, כי בשני הפיוטים לשתי ברכות הראשונות החל לחתום שמו אל מן לעזר. היינו ראש חרוז האחרון בפיוט הראשון הוא אות א, וראש חרוז האחרון פיוט הב׳ הוא אות ל׳. כן בפיוט טל בברכה א׳. אות. ובשנית להחיות. וכן שם. בראשונה אמוצים ובשניה להחיות. אך יותר יש שם עוד. בפיוט ראשון אלפין, היינו אחר אף ברי, אתת ואחר מים אבים ובסוף אמוצים. ובפיוט ב׳ ח׳ למדין, ובהכרח כי השלים שמו בפיוטי שאר הברכות. — יותר מזה. קרובת טל יש סדר א״ב. היינו בברכה א׳ ד׳ חרוזים בראשם אבג״ד. וחרוז הה׳ התי״ת וחרוז הה׳ ל׳ מן שמו, ועי״ד שעשה ברכה ג׳ אותיות מן א״ב, אב״ג וכו׳ רק שם כל אותיות א״ב כ״ב וחתימת שמו אלעזר והנה כל פיוט בקרובת טל מחזיק ה׳ שי חרוזי׳ בלי ספק עשה בראש חרוז ומסדר א״ב, ש״ת, או משם

ארצו בבל). אבל בצרפת ופרובנצא נהגו לומר ורב להושיע מוריד הטל מכלכל חיים. ואלו ואלו דברי אלקים חיים ע"כ. ונוטה אנכי להגיה במקום בצרפת צ"ל בספרד. שהרי מנהג צרפת שוה לרוב עם אשכנז. ותו תנא היכא קאי דקתני בצרפת ולמה לא הזכיר מנהג ספרד כדרכו שמזכירו לרוב וכמו שמזכירו בענין זה ממש להלאה ומשם ראיה גדולה. האמנם התוס' (ברכות כ"ט ב') כתבו, לכך יש בני אדם שאומרים כל שעה טל (באתה גבור) ע"כ. אבל לשונם מורה כי כל העם לא נהגו כן. והמכריע זה יותר הוא. כי לקמן במנהיג שם (סי' נ"ו) כתב אצל ברכת השנים וז"ל ונהגו בצרפת לומר בימות הקיץ ותן ברכה על פני האדמה ובספרד ופרובנצא ותן טל לברכה ע"כ. וכבר הראינו מנהג שוה בשתי הברכות מחיה ושנים שמי שאומר טל בזו אומר גם בזו, וכן להפך. ובטוא"ח (ריש סי' קי"ז) כתב ובספרד נוהגי' לשאול טל בימות החמה שאומרי' ותן טל לברכה ע"כ. ואיטליאה היתה כארץ רחוקה ומוזרה לכל אלה הפוסקים.

יא) נשים עוד עין לברכת בנין ירושלים וצמיחת דוד שכבר הראתי בשם רבי ישעיה איך היו לאחדים אצל אנשי א"י וכן אצל אנשי איטליא (תולדות הקליר הערה 33 וכ"ח ו' צד כ"א) ועתה אחרי באו לנגד עיני המחזורים לבני רומי. ראיתי כי לא לבד היו כן לפני הקליר בכל קרובותיו היינו לד' סבת ולפורים ובשתי הקרובות לת"ב, אך גם לפני מחברים אחרים של קרובות באיטליא. היינו לר' יודן לי"ז תמוז, ולפני פלאי לת"צ בסוף המחזור, ועוד פלאי לצום גדליה. ושם טעות ראוי להעיר עליה במחזור בולונייא, כי עשו המדפיסים או הכותבים בנין ירושלים וצמיחת דוד לשתי ברכות והעמידו עליהן שני פיוטים, והניחו שומע תפלה בלי פיוט. ובאמת הפיוט של צמיחת דוד צ"ל אצל שומע תפלה כמבואר מהסיום שם, „בצום השביעי סמוך נא מנפילה, מפילי תחנה ותפלה", ופיוט של ירושלים מוסב גם על צמיחות דוד, כי לאחדים היו לפניו וכמבואר ג"כ מהסיום „בצום השביעי נחם בני מלך, בבנין חרבות עיר המלך" ובזמן מאוחר נחלקו הברכות האלה לשתים בסידורי איטליא, רק אור עולם באוצר חיים, ובכלל אבות נשארו על עמדם. ובדבר ברכת מלך צור ישראל וגואלו הנה לפנינו רק פיוט אחד לשבע לילות הראשונים של פסח במעריב [פלאי ואולי חתום שמואל] במחזור רומי ודהיא גם כמנהג אשכנז ופולין ונראה מזה קדמון ומתקבל, ושם במחזור רומי מבואר את הברכה מלך צור ישראל וגואלו בלי שום נוסחא אחרינא. ואולי גם היא נשתכחה בימים מאוחרים באיטליא.

יב) נעמיד פה עוד הערה מבוררת שלא היה הקליר מא"י, ובאירופא אין לפניו ארץ אחרת רק איטליא חוץ משאר הראיות. הנה ראינו דרכו בקרובות של התפלה לבחור לו מקרא הכולל מנין תיבות כמנין הברכות. כמו לפורים שני המקראות ויאהב המלך את אסתר, ומרדכי יצא, שכל אחד מהם מחזיק י"ח תיבות כמנין הברכות, ועל כל תיבה וברכה עושה פיוט, (כ"ח ו' צד ל"ד) ובקרובה לר' שבת לקח המקרא בן אדם כתוב לך (יחזקאל) הנאות מאד לצום זה וסיום המקרא „היום הזה" חיבר לרשימה אחת וככה לשבע ברכות של מוסף שבת שקלים לקח לו המקרא הנאות לענין בעבור הדרש כופר על כופר נפש של שקלים, אשכול הכופר וכו' שמחזיק ג"כ שבע תיבות, ומתחיל כל ברכה בתיבה אחת ממקרא זה

וכן בפיוט לר״ח שחרית ומוסף העמיד ג״כ הקליר בשניהם מלת טל ולא כן ר״ש בר יצחק בפיוט שחרית של ר״ח שלא הזכיר מאומה אצל ברכת התחיה לא גשם ולא טל. בשחרית יו״כ מר׳ משלם בר״ק באה מלת טל, וממוסף יו״כ כבר דברנו וכן מנעילה. במנחה יו״כ מר׳ אליה בירבי מרדכי בא ג״כ בברכת מחיה, בטלליו רדוסים יחיה. האין פה עוד סיוע על היות ר׳ אליה זה איטלקי. ואיך הולכים יחד החתימה בירבי עם הנוסח טל בברכת מחיה, ששניהם ממנהגי איטליא. ובשני ימים של סכות שהם מקליר בא בכל אחד מלת טל. וכן עוד בשחרית שמיני עצרת אשר כבר ראה רבינו תם זה והביא ראיה מהזכרת טל ולא גשם שחובר לשמיני עצרת ולא לשמחת תורה (כ״ח ו׳ צד ל״א) והפיוט הזה הוא עתה לפני כאשר תשמע עוד (לא העתקתי זה עתה).

ט) אולם לא לבד בברכת התחיה אך גם בברכת השנים היה נוסח האיטלקים בנוסח הספרדים להזכיר בקיץ טללי רצון או טללי ברכה ובדומה שכן בכל הקרובות לאיטלקיים מזמן הקיץ, ד״י לי״ז תמוז ות״ב וצום גדליה ותענית צבור סוף מחזור בולונייא, בא בסוף הפיוט לברכה זו מלת טל. ולא כן לימות החורף. לי׳ טבת לא נזכר טל. ובקרי בר לפורים באה עוד מלת גשם ולא טל. ופה נראה כעין פלא שבקרובה לת״ב אבכלהאשכנזים שהיא ג״כ מקליר לא נזכר בפיוט ברכת השנים מלת טל. וע״כ נאאב כי נשמטה מלה קטנה זו במכתב וצ״ל שנת טל טוב או שנת „טל״ במקום „טוב״. ואפשר אותם המעתיקים שהעתיקו לקצת קהלות הקרובה לת״ב השמיטו זה בכוונה מלה זו בעבור שלא יתכן בחורף ובארץ הצפוני׳ ברכת טל, אעפ״י שבברכת התחיה השאירו אותה, בעבור שמוסב יותר על התחיה לעתיד. — וגם הוא רק הזכרה לא שאלה. — ודע שגם בנוסח ברכה זו ראיתי החידוש שבמחזור איטאליינר ד״ו שנת תקכל כתוב בתפלת י״ח של חול, „ותן טל (בחורף, וממר) לברכה״ אכן בתפלות הצומות י״ז תמוז ות״ב לא נזכר טל בברכה זו אעפ״י שהפייטנים יעמידוה כנזכר. אולם במחזורים ד״ו שפ״ו, ובולונייא ש״א לק״ק בני רומה לא נזכר טל בקיץ אפילו בתפלת י״ח של חול. ועליך ידידי לעיין גם בזה במנהג היום ובסידורים ומחזורים איטלקיים קדמונים כ״י. — ודע עוד שכמו אצל ברכת התחי׳ יש הבדל זה בעצמו בין בבליים ובעלי א״י שבני א״י הזכירו טל בקיץ כנראה בירושלמי (כ״ח ו׳ צד כ״א). כן אצל ברכת השנים יש ההבדל ההוא בעצמו ע׳ בירושלמי (פ״ד דברכות) אצל תפלת הביננו, שאומר בקצ״ה ברך שנותינו. א״ר חגי אם היו [זמן] גשמים אומרים גשמי ברכה ואם היו [זמן] טללים אומרים בטללי ברכה ע״כ. ובבבלי מבואר שאין מקפידים בחורף על שאלת טל. וטעם ההבדל נראה כי הוא כמצב הארצות ואקלימם, רוב מדינות בבל הן צפוניות לא״י ולא יתכן בהן שאלת טל וגם לא הזכרת טל בחורף. ולא כן בא״י שקרובה יותר לקו המשוה. והבדל זה בעצמו בין איטליא וספרד ובין צרפת ואשכנז ג״כ במצב אקלימם.

י) ועיינתי עתה יותר בפוסקים הקדמונים לענין שתי ברכות אלה. וראיתי בטוא״ח (סי׳ קי״ד) שכתב ונוהגי׳ בספרד [להזכיר טל בברכת מחיה] אף בימות החמה אבל באשכנז אין נוהגי׳ להזכירו אלא אומר רב להושיע מכלכל חיים ע״כ, והנה לא דבר כלל מצרפת ואיטליא, אכן מצאתי במנהיג (הל׳ תפלה סי׳ נ״ד) וז״ל בימות הקיץ נהגו לומר ורב להושיע מכלכל חיים כו׳ וכ״כ רב עמרם (וזה כמנהג

„ובתחית טל תתיר אסורי״. ועוד בקרובה לכל תענית צבור הנמצאה רק בסוף מחזור בולנייא והוא ג״כ מאיש פלאי, „והחיינו בטללי שפרה״ כפי הנראה חוברה קרובה זו על תענית צבור פרטי הנגזר בימות הקיץ. נחפש עוד בתפלות יו״כ (שאין להם לאיטלקיים קרובות רק ליו״כ ולתעניות כאשר יבואר הטעם) ונמצא בשחרית יו״כ והיא מקליר (ולאשכנזים היא למוסף יו״כ) בברכת מחיה מתים, בסיום, „תחיים בטללי נופש״, ולמוסף יו״כ והוא מר׳ יוחנן הכהן תחיינו בטל להסביר. רק למנחה יו״כ לקליר חסר מלת טל. וע״כ נאמר שכיוון אליו במלת „רומה להחיינה״ ר״ל בטל הבא מרום שמים. ובנעילה והוא לפלאי, אצל האיטלקיים ואשכנזים, „והחיינו בטל כשח לפנות ערב, ועוד נמצא במוסף יום א׳ דפסח שהצבור באיטליא קוראים כמו האשכנזים בעת שהש״צ מגיע לרב להושיע „שאתה הוא ה׳ אלקינו משיב הרוח ומוריד הטל. והוא רק הסוף מפיוט הקליר לאשכנזים.

נבא לאשכנזים, והם בהפך לא קבלו קרובות רק לשבתות וימים טובים ופורים וקצתם גם לת״ב, [illegible] לתעניות, ונחפש הנוסחאות של הפייטנים שאינם מאשכנז רק האשכנזים א[illegible] פיוטידם, ואותן שהן מאשכנזים בעצמם, ונמצא שבכל ד׳ שבתות שקלים ז[illegible] וכו׳ והם מזמן החורף וכל הקרובות בהם מקליר, בסיים תמיד בשחרית בברכת [illegible]חיה מתים, במלת גשם. וכן במוספי שקלים וחדש ובקרובה לפורים, ולשבת הגד[illegible]ר׳ ינאי. ליום א׳ של פסח אין לנו פיוט בשחרית ולמוסף כבר ראינו נוסח מפור[illegible] משיב הרוח ומוריד הטל. ובתחלה בברכת אתה גבור „טל להחיות בו נקוקי סעיפים״ וגם כל פייט הטל במוסף זה מקליר יורה על הנוסחא מוריד הטל. ובשחרית ליום ב׳ של פסח מקליר „מעורר רדומנו מרעיף מרוממנו״ והכוונה במלת מרעיף לטל. ע״ד המקרא (משלי ג׳) ושחקים ירעפו טל, ולא נמצא מלת גשם אצל פעל רעף. ובזה המקרא בעצמו בחר הקליר במוסף יום א׳ של פסח להעמיד עליו פיוטו כפי מספר הברכות כאשר נראה עוד (אות י״ב) ומרעיף מרוממנו ר״ל שמרעיף משמים הטל המרוממנו מעפר בזמן התחיה כפירוש רוו״ה. והנה זה ג״כ ראיה גדולה לדעתי שחיבר הקליר כל פיוט זה רק ליום ב׳ של פסח ולא ליום א׳. ואילו היה כן, לא היה מונע בשום אופן מלהזכיר פה מלת גשם כאשר לא מנע זה בשום זמן מזמני החורף — בפיוט ליום ז׳ של פסח העמיד ר׳ חננאל בר קלונימוס מלת טל בברכת מחיה, וזה כעין ראיה על היותו איטלקי. ובכל זאת חתם אח״כ אחיו ר׳ משה ברבי קלונימוס, וזה יורה על אשכנזי. הלא נרשה לנו ההשערה, כי שניהם באו מאיטליא לאשכנז כפי קבלת הרוקח, ולכן באה החתימה ברבי כמנהגי אשכנזים. אך בנוסח התפלה נשאר ר׳ חננאל כמנהגי אבותיו וארץ מולדתו. והנה מר׳ חננאל אין לנו פיוט עוד רק זה ונוכל להחזיק מלת טל בכוונה על הנוסח האיטלקי לא כן אצל ר׳ שמעון בר יצחק שהעמיד גם הוא בפיוטו ליום ז׳ של פסח מלת טל בברכת מחיה, ועל כרחנו נאמר כי רק מקרה הוא שנזכר לעצמו בטל של תחיה, וכתב החיינו בטל אמרותיך, ולא בעבור נוסח התפלה שלו, שקרובות אחרות ממנו בזמן הקיץ יכחישו זה, שהרי בפיוטו לשבועות לא לבד שלא הזכיר מלת טל רק גם העמיד מלת גשם, וזה רק בעבור באו בזכרוניו כמה פיוטים מזמן החורף לקליר ור׳ ינאי אשר בהם באה מלת גשם בברכה ההיא, ובגוף נוסח הברכה לא היה כתוב מאומה לפניו לכן הלך אחר המורגל, אעפ״י שהקליר בפיוטו לשבועות העמיד מלת טל כמנהגו.

הקדמונים של צרפת ואשכנז היו המחזורים מובאים מאיטליא, ואותם העתיקו והוסיפו בהם במקומות את פיוטיהם וזה אשר רצוני להוכיח עתה. והנה כבר נעשו (תולדות הקליר סוף הערה 83) שהשינויים הנמצאים בברכות יוצר אור ובתפלה אצל מחזורים אשכנזים ולא נמצאים בסידורי התפלה הם לקוחים ממחזורים הקדמונים שבאיטליא: כמו אור עולם באוצר חיים בגלל אבות תושיע בנים. מוריד הטל וכו׳. וכל זאת כתבתי בטרם היה לפני מחזור רומי, ועוד בטרם פללתי ראות פניו. ועתה הראני אלקים אותו על ידך ידיד נפשי. ומה מאד שמחתי בפתחי מחזור רומי ומצאתי בו נוסח אור עולם אוצר חיים בכל שבת ושבת, וכפי הנראה מחובר עם הכל יודוך והוא מתוספת הקדמונים בברכת יוצר אור של שבת. וכן נוסח בגלל אבות אף בימי החול. והנה ר׳ שלמה הבבלי כיון לנוסח זה בפיוט ברח דודי ליו״ט א׳ של פסח (והוא חסר במחזור רומי וכפי הנראה לא קבלו הקדמונים שם פיוט לפני ברכת הגאולה) והוא מסיים „זה דודי גאלי קרובי, רעי ואהובי, אל אלקי אבי״ ועל זה יאות היטב, בגלל אבות תושיע בנים. האין בזה קצת ראיה על פייטן זה שהיה איטלקי. ור׳ משלם בר״ק בסיום פיוטו ברח דודי לא הראה כ״כ החיבור עם נוסח בגלל אבות, אך בכל זה יש יחס קצת ביניהם, „גאול נצורים כאישון, כאז בחדש הראשון״, בגלל אבות, ר״ל האבות הנגאלי׳ אז לא כן ר״ש בר יצחק האשכנזי שאין רמז כלל בסיום פיוטו לשבת חוה״מ של פסח לנוסח בגלל אבות. — וכן שמחתי בראותי במחזור קטן חלק א׳ ד׳ וויניציאה שנת תקכ״ל והיא רובו לזמן הקיץ, (והיה בידי בתחלה לפני בא מחזוריך אשר כבדתני בהם), בנוסח תפלת י״ח של חול גרשם בברכת אתה גבור, בקיץ אומר מוריד הטל, וכן בכל התפלות לפסח ולשבועות ולי״ז תמוז וכו׳ כתוב רב להושיע מוריד הטל. האמנם לא מעט השתוממתי, כי אחרי השיגי ממך אח״כ מחזור קטן ח״א ד׳ וויניציאה שנת שס״ו, ועוד מחזורים גדולים ד׳ בולנייא שנת ש״א. ראיתי בהם שלא נרשם כלל בתפלת חול, בקיץ אומר מוריד הטל רק בחורף אומר משיב הרוח ומוריד הגשם. וכן בתפלות המועדים פסח ושבועות וי״ז תמוז וכו׳ כתוב רב להושיע מכלכל, וזה היה נפלא בעיני מאד, מאין בא ההבדל בנוסחא זו בין מחזורים קדמונים למאוחר. שבתי וראיתי כי בשער של שני המחזורים הקדמים בזמן כתוב, „מחזור כפי מנהג ק״ק בני רומה יצ״ו״ ובשער של המאוחר כתוב מחזור. „כפי מנהג ק״ק איטאלייני יע״א״ ועדיין הדבר קשה בעיני אם היה באיזה זמן הבדל בנוסח התפלה בין בני רומה ובין שאר ק״ק איטאלייני. ועליך ידידי לעיין בדבר הזה היינו איך הוא המנהג היום ברומה ובשאר קהלות איטאליא וגם איך נמצא בסידורים ומחזורים שלהם כ״י אשר יש לך בלי ספק איזה מהם. אולם כ״ם ברור הוא לאין ספק כי לפני הפייטנים האיטלקיים שאומרים בני רומה ויתר קהלות באיטליא עוד היום פיוטיהם היה הנוסח בברכת אתה גבור בזמן הקיץ, מוריד הטל. וזה נראה בכל הקרובות אשר נתחברו לברכה זו. וראה תראה כי בקרובה עשרה בטבת שהוא מזמן החורף והיא מקליר, נמצא בסיום הפיוט של ברכה זו גשם חיים שאל ממך״. לא כן בקרובה לי״ז תמוז והוא מר׳ יודן כתוב „ובתחית טל משחר״. וכן לת״ב מקליר „בטל מחיה מתים״. ובקרובה האחרת לת״ב ג״כ מקליר אצל האשכנזים, „להטלילכם בטללי מעונו״ ולצום גדליה והוא מא״ש פלאי

אמר, „נושאים הבל פיצת פימו להכביר" והכוונה על הפראצעסיאנעם שעושים בחוצות וצועקים, וכדומה עוד הרבה. ושם בסליחה ההיא ובכמה סליחות עוד, גאנח בלב נשבר על רבוי הצרות והשמדות, ומתי היו כן בבבל ועכ"פ לא בזמנו או בדור שלפניו, שהיה קודם רב האיי או בימיו. והנה חיבר ג"כ פסקים והלכות כמו שמביא ממנו בעל העיטור הרבה. ואילו היה חי בבבל מי הוא זה ואיזה הוא אשר לא הכירוהו שם רב שרירא ורב האי ולא נודע בהלכותיו גם באיברופא רק לבעל העיטור ולמהאוחר ממנו הרבה והוא הטור. אין ספק א"כ שהיה רק נקרא בבלי בעבור שאבותיו באו מבבל או הוא בעצמו בנעוריו. כמו ר' נתן הבבלי שביוחסין שבא לאיברופה. ועתה אם נחפש ארצו באיברופא, אין לנו כי אם להגביל לפניו איטליא או צרפת. והספרדיים לא ידעו ממנו דבר חוץ מאשר פיוטיו אינם מדרכי לשונם ולא מדרכי לשון של משוררי פרובנצא. ושוב יקשה עלינו אם היה מצרפת איך לא ידעו כל החכמים שם מהלכותיו ואינם מביאים אותו בשום מקום רק פיוטיו מובאים מרש"י בשני מקומות, ורק בעל העטור מביא הרבה מהלכותיו כמו שמביא הרבה את ר' משלם בר"ק מלוקא, בעבור החיבור של דרום צרפת עם איטליאה. ורש"י מביא ג"כ פיוט אחד בסתם בשם הבבלי, מה שאיננו מר' שלמה כי אם מר' מרדכי שותפו בפיוט פסח. אין זאת כי אם כאשר באו המחזורים מאיטליאה כמו שנראה עוד, וידע כי פיוט לפסח מחובר מר"ש הבבלי, לא שת לבו עוד לפרטי הדברים וקראם כלם על שם הבבלי בסתם. והנה חיבר הרבה סליחות. אך במחזור איטליאה לא נמצאו סליחות כלל לימים שלפני ואחר ר"ה. ובכל זאת אחת יש להם ממנו, והיא לצום גדליה, תחלתה „אמרנו נגזרנו לנו". וחתום „שלמה הקטן יחיה" ונמצאת ג"כ אצל האשכנזים. והנה הפיוט לפסח לא לקחו האיטלקיים אפילו מר' משלם בר"ק מלוקא כי אם מר' שלמה זה אפשר שהיה מוקדם מעט בזמן ממנו. ואל כל אלה חוברה חתימתו בירבי, ואצ"נ פה חתימתו זו למתקיימת. בסוף זולת לשבת חנוכה המתחיל „אין צור חלף" חתום „שלמה הקטן בירבי יהודה חזק" וא"א לפרש החתימה בענין אחר, שבתחלת כל תיבה שם אות אחת משמו בלי שום דילוג. ועוד בסליחה „אב לרחם" (ליום ד' של עשי"ת לאשכנזים שבאיטליא) חתום כזה. על תיבות בי־ראתך כו'. ביד עונינו כו' שא"א ג"כ להכנים כוונה אחרת. וממנה נדע ג"כ דרכו לצרף לפעמים יו"ד אצל הב' בתיבה אחת. וכן עשה ביוצר לפסח במלת בִּים, לרמוז על בי של בירבי —. ולהלאה (ריש אות ח') נראה עוד ראיה כי כתב פיוטיו באיטליאה. *)

ח) אמרת, „מלבד כי ידוע כי מנהג בני רומא לקח הרבה ממנהג אשכנז ולא האשכנזים לקחו מבני רומא" ע"כ. וזה הידוע אצלך ידידי, איננו אצלי, רק ההפך ידוע לי עכ"פ מזמן הקדמונים. ומה מצאנו גם היום במחזור לבני רומא מבני אשכנז. סליחה אחת מר' אליה בר שמעיה ואיזה מר' בנימין בר זרח, אשר ספק בו אם איננו איטלקי ולא יותר. אכן זה אין ספק אצלי כי בימי הפייטנים

---

*) ועי' גם מ"ש הרב ז"ל בהקדמתו לתשובות גאונים קדמונים דף י"ג ע"ב ומ"ש הר' צונץ בספרו קורות הליטרטור של הפיוטים צד 101 ועיי"ש צד 104 ע"ד הרב הבבלי המוזכר בס' העטור. (שזח"ה)

יוצר או אופן, כי סמך עצמו על החתימה שאחר ברכת מחיה מתים כמנהגו . ונתחיל מר"ה. יש יוצר אחד בעינו לאשכנזים ולאיטלקים. וזה של איטלקיים ארוך יותר. וכל הפיוט המתחיל „מלך עתיק ימים עד הנקדש בצדקה" אין להם לאשכנזים. ונראה שהיה יוצר ליום ב' של ר"ה. ואח"ז, האופן כבודו אהל והוא גם לאשכנזי' ולראיה קצת שהוא מקליר. כי אמר באות מ"ם מאתמול קדמנוך לחלותך מלך. ובקרובה למוסף ר"ה אחר ברכת מחיה, בפיוט „אף ארח משפטיך", „ברי לבב מאתמול קדמנוך", חוץ מאשר יכיר כל מבין דרכי לשון ובניני החרוז של קליר ביוצרות ההם. ואחר האופן יבא פיוט מלך אמיץ ואיום ג"כ איננו אצל אשכנזים. ונראה מן הסיום נתאדרת בים ובחרבה. שהיה לזולת. ועוד אצל האיטלקיים ליום ב', יוצר מלך אדיר ונורא, נראה שהיה אופן וזה ג"כ מן הסיום, „שנאני קדש כו' מברכים עם קדש בסוד שרפי קדש" והוא ע"ד סיום האופן ליום א', ונברכך אלקים חיים ומלך . — ואעפ"י שלא קבלו כל הקרובה מקליר לר"ה, מ"מ יש להם איזה פיוטים קצרים במוסף אשר לדעתי גם הם מקליר ולא נמצא אצל האשכנזים. והיינו הפיוט אסופים אסופי אשפתות כו' א"ב מחומש בלי שום חתימה, וכל תכונת הפיוט של הקליר נמצא בו. ועל שני הפיוטים אם לא חמל, אב לא חס, מסופק אנכי. ובראשון יש פלא שחורז איל, עם זין ועם עין, אעפ"כ נוטה אנכי ליחסהו לקליר וביותר את השני אב לא חס .

לצום גדליה יש קרובה בלי חתימת שם, ומסופק אנכי אם היא מקליר . אשר היא מן החתום בסליחה ראשונה בברכת סלח נא, „אמונת אומן". ולבסוף ...ם יצחק. ועכ"פ הסליחה שאחריה, „תאלת יום" והיא סתמית, יש ליחס אל בעל קרובה ואחרי כן „אמרנו נגזרנו" חתום בסופה שלמה הקטן יחיה, והוא הבבלי, ...ש בה מלות קשות מאד המורגלות אצלו, נגחנית דוריגית, חולטנית, רברבן, ...רחן וכו'. — ליו"כ יש יוצר ואופן אשר הוא גם לאשכנזים ושם לפני הקרובה ...ל ר"ם בר"ק. ופה במחזור איטליא לפני הקרובה של קליר, ויש א"כ ספק ...מי הוא היוצר, ולבי אומר לי שהוא מקליר ומדרכי לשונו, נברו חמאים באגי ...שנה, וזה מתכונתו לקרוא ישראל פתם בשמות כאלה לפי הדרש. ובאות עי"ן, ...דר כאור נגה שושנת העמקים, וע"ד שקראה בקרובה שושן עמק. — ...רובה לשחרית יו"כ מקליר היא אצל האשכנזים למוסף יו"כ, מקליר, ומבלי הכריע ...ה, לאיזה תפלה חוברה, עכ"פ רואים אנו כי הפיוטים מרובים וארוכים יותר אצל ...איטלקיים, וכמה וכמה חסרים אצל האשכנזים. אך מה שיש לעיין הוא כי נמצאו ...קרובה זו פיוטים שנמצאו ג"כ בקרובה של ר' משלם, לשחרית יו"כ. והנפלא ...א כי במוסף יו"כ לאשכנזים שקבעו הקרובה אשר לשחרית אצל האיטלקיים, ...צא במקומות ההם פיוטים אחרים אצל בני פולין, ועתה תעמוד השאלה מי לקח ...מי בקרובה לשחרית, וממי הם הפיוטים האחרים הנמצאים במוסף לבני פולין? ...ה נמצא פיוט אנוש מה יזכה לפני ברכת מחיה מתים, בשתי הקרובות לשחרית יו"כ. היינו כזו שלקליר לאיטלקיים ובזו של ר' משלם לאשכנזים, ובקרובה של אשכנזים למוסף אשר היא זו בעצמה של קליר לשחרית אצל האיטלקיים לא נמצא במקום הזה פיוט בלל, ובאמת נראה כי אין לו מקום כלל פה, ובכל הקרובות של קליר לא נמצא לפני ברכת מחיה רק פיוט אחד . וגם הוא כמו מפסיק בין

קליר, י״ר. וכן בקרובת גשם יש נ״ב ה׳ חרוזים בכל פיוט, ושלשה מהם
אות אחת משמו . והיה לו בחמש ברכות שם אלעזר משולש. ובפיוט הש
שמו קליר רק אות א׳ בכל חרוז, ונשאר לו אות נ׳ עוד למותר . ועכ״נ
היטב שעשה פיוטים לשאר הברכות רק נשמטו לפנינו .

יג) מעתה נוכל לשער קורות הפיוטים באיטליא ומהלך המחזור
לצרפת ואשכנז בימים קדמונים. באיטליא החלו לעשות קרובות היינו לתו
בחול, וגם לתפלת שבע בשבתות וי״ט, ולר״ה ויו״כ, מה שהיה באמת ד
וגדול, לדפסיק בברכות התפלה . ר׳ יניי ור״א קליר היו הראשונים ב
באיטליא. מר׳ יניי נשאר לנו רק הקרובה ליום א׳ דפסח [לא לשבת הגדו
כתוב בסידורים, רק הקהלות החליפו הזמנים, כאשר עשו כמה פעמים כמו
וכל הפיוט מורה שנעשה לקריאה ויהי בחצי הלילה, ופיוט ויהי בחצי הלי
היא. אך לא אדיר מתוחים שהוא לשבת הגדול מאיזה פייטן אחר או גם
והקהלות לקחו להם פיוט ויהי בחצי הלילה לסדר ליל א׳ של פסח. כמו
להם פיוט אומץ גבורותיך שהוא מקליר ליום ב׳ של פסח, לסדר ליל ב׳ ש
ומקליר נשארו לנו רוב קרובותיו שחיבר לתפלות. ואחריהם חברו ר׳ שלמ
יהודה ור׳ משלם בירבי קלונימוס רק קרובה אחת ליו״כ. מר׳ שלמה ידענו
העבודה המובא ממנו, ומר׳ משלם יש ביד האשכנזים כל הקרובות לשחרית
יו״כ, ולא יותר חברו האנשים האלה קרובות, כי אם יוצרות. וכן הקדמונים
חברו ג״כ בראשונה רק מעמד ליו״כ , כמבואר בתחכמוני שער ג׳. וככ
הקהלות באיטליא ג״כ רק קרובות ליו״כ ולא לשום שבת ומועד, וכנגד ז
קרובות לתפלות י״ח בתעניות מקליר ומאיזה מאוחרים , ובהפך קבלו הא
הקרובות רק לשבתות ומועדים ופורים ולא לתעניות. וזה יתן קצת אות ע
דרכי החיים ומצב ישראל בשתי הארצות האלה. באשכנז היו טרודים מאד
לטרף בימי החול ולא יכלו להשאר זמן רב בביהכ״נ בניגוני הקרובות. אך ב
וימים טובים וגם בפורים היו כל תענוגיהם בביהכ״נ ובתורה ובתפלה , ול
אף חצים לעצמם רק רובם לה׳ . ובהפך באיטליא לא רצו להאריך הרבה
בביהכ״נ, בימי העונג, רק בימי התעניות מצאו חפץ בהשאר זמן רב בביהכ
שמו לב כ״כ אל קוצר זמן העסק בפרנסה. אך בשני ימים בשנה התאחו
הארצות באמירת הקרובות. היינו יו״כ לאיטלקיים אעפ״י שהוא מן המועדים
כל עונג אסור בלא זה, וטוב להם לעסוק כל היום בפיוטים בביהכ״נ. והא
קבלו הקרובות בת״ב, אעפ״י שהוא סימי החול כיון שבלא זה אסור במסח
וכן פורים . — והנה אף אם לא קבלו האיטלקיים הקרובות לשבת ומועד
בכל זאת היוצרות שלפני התפלה קבלו ממנו, ופעמים שיש להם ממנו יות
יש לאשכנזים, בעבור כי מאיטליא היא — ורק האופנים והזולתות הסירו הא
בשבתות, ורק מפני האריכות. ולא כן בר״ה, כאשר נראה. ואשוב עתה
אמרתי בכ״ח ח״ו צד ל״ב, נגד הרשב״א, שהקליר לא חיבר מעולם יוצרות
התפלה. וכעת אבקש סליחה מהרשב״א ז״ל, שאין ספק אצלי עתה כי
קרובה שחיבר בשבתות ומועדים חיבר ג״כ יוצרות ורובם נמצאים בידינו. ומ
כלם בזה כי אחר אות נ׳ מן הא״ב יבא התרוז של קדוש, וגם איננו חתו

ועושה פיוט. ועד"ז ממש לקח למוסף פ' ישת החד"ש. המקרא ראשון לציון וכו'. ועתה נראה בפיוטי גשם וטל, ונמצא כי לקח ג"כ מקראות כאלה ועושה על כל תבה פיוט. לשמיני עצרת מתחיל אצל הברכה הראשונה בפיוט, בתיבת אף ברי, ובברכה השניה בתיבת יטריח, ונראה בעליל כי כיון למקרא אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו (איוב) ועל כל תיבה עשה פיוט לברכה אחת, רק שחסרים לפניני הפיוטים על יתר הברכות והקהלות השמיטום מפני אורך הפיוטים הקודמים. והקליר בעצמו לא חשש לזה האורך, שכן הקרובה לפורים האריך ג"כ אצל ברכת ולמלשינים מפני שהוא מענינו של יום. והשלים בכל זה פיוטיו ליתר הברכות, וכן עשה בלי ספק בפיוט גשם. וככה בפיוט טל מתחיל אצל ברכה ראשונה בתיבת „בדעתו", ואצל ברכה שניה בתיבת „תהומות", וכיון ג"כ בלי ספק במקרא הנאות לענין. בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל. (משלי ג') ונשמטו ג"כ הפיוטים ליתר הברכות והתיבות מפני אורך פיוטים הקודמים, אילם הפלא יבא כאיש מגן עד לעין, כי נמצא בכל מקרא משני אלה המקראות רק שש תיבות והברכות הן שבע. כמו בשבת. ולמה בחר על נכון לשבתות מקראות אשר מספר תיבותם שבע כמספר הברכות, ובמועדים אחז במקראות חסרים במספר תיבה אחת כנגד מספר הברכות? וכל זה א"א להשיב באופן אחר רק כי בעבור אשר ביו"ט יש ברכת כהנים, והכהנים עומדים על הדוכן עד סיום ברכת השלום לא רצה הפייטן להשהותם שם מדי ינגן הש"צ עוד את הפיוט. וכפי דברי הגמרא ורש"י (סוטה ל"ט ב') צריכים הכהנים להאריך בתפלתם „רבון העולמים" עד שיסיים הש"צ ברכת שים שלום, כדי שיענו הצבור אמן על שניהם; ועתה איך יוכלו לעשות כן אם הפיוט יבא בנתים, ולכן לא עשה פיוט לברכת השלום. ונשארו הפיוטים רק לשש ברכות כשש תיבות שבכל מקרא. ולקמן (אות י"ג) נראה כי השלים זה הקליר בעשותו פיוט מיוחד אחר עושה השלום והוא סילוק לתפלה בשמיני עצרת. ומזה ראיה שבשבתות שעשה בהן פיוטים לכל השבע ברכות וכן בתעניות שעשה ג"כ לברכת השלום פיוט, לא היתה נשיאת כפים במקומו. ודנה בא"י ובמצרים נושאים כפים בכל יום ואף בשבתות, ע' ב"י על טוא"ח ס"ס קכ"ח.

והבירור היותר גדול, כי חיבר הקליר בקרובות טל וגשם עוד פיוטים לשאר הברכות, כי בשני הפיוטים לשתי ברכות הראשונות החל לחתום שמו אל מן אלעזר. היינו ראש חרוז האחרון בפיוט הראשון הוא אות א, וראש חרוז האחרון בפיוט הב' הוא אות ל'. כן בפיוט טל בברכה א'. אות. ובשנית להחיות. וכן בגשם, בראשונה אמוצים ובשניה להחיות. אך יותר יש שם עוד. בפיוט ראשון ב' אלפין, היינו אחר אף ברי, אתת ואחר מים אבים ובסוף אמוצים. ובפיוט ב' יש ה' למדין, ובהכרח כי השלים שמו בפיוטי שאר הברכות. — יותר מזה. בקרובת טל יש סדר א"ב. היינו בברכה א' ד' חרוזים בראשם אבג"ד. וחרוז הה' א' מן שמו. ובברכה ב' ד' חרוזים הוז"ח וחרוז הה' ל' מן שמו, ועי"ד שעשה בקרובות למוספי שקלים וחדש בכל ברכה ג' אותיות מן א"ב, אב"ג וכו' רק שם לא צירף חתימת שמו. נחשוב א"כ פה כל אותיות א"ב כ"ב וחתימת שמו אלעזר קליר, ט' אותיות. סך הכל ל"א אותיות. והנה כל פיוט בקרובת טל מחזיק ה' חרוזים, עולה לשש ברכות רק ל' אותיות בראשי חרוזי' בלי ספק עשה בראש חרוז אחרון מפיוט האחרון שתי אותיות אחרונות ביחד ומסדר א"ב, ש"ת, או משם

ארצו בבל). אבל בצרפת ופרובנצא נהגו לומר ורב להושיע מוריד הטל מכלכל חיים. ואלו ואלו דברי אלקים חיים ע״כ. ונוטה אנכי להגיה במקום בצרפת צ״ל בספרד. שהרי מנהג צרפת שוה לרוב עם אשכנז. ותו תנא היכא קאי דקתני בצרפת ולמה לא הזכיר מנהג ספרד כדרכו שמזכירו לרוב וכמו שמזכירו בענין זה ממש להלאה ומשם ראיה גדולה. האמנם התוס׳ (ברכות כ״ט ב׳) כתבו, לכך יש בני אדם שאומרים כל שעה טל (באתה גבור) ע״כ. אבל לשונם מורה כי כל העם לא נהגו כן. והמכריע זה יותר הוא. כי לקמן במנהיג שם (סי׳ נ״ו) כתב אצל ברכת השנים וז״ל ונהגו בצרפת לומר בימות הקיץ ותן ברכה על פני האדמה ובספרד ופרובנצא ותן טל לברכה ע״כ. וכבר הראינו מנהג שוה בשתי הברכות מחיה ושנים שמי שאומר טל בזו אומר גם בזו, וכן להפך. ובטוא״ח (ריש סי׳ קי״ז) כתב ובספרד נוהגי׳ לשאול טל בימות החמה שאומרי׳ ותן טל לברכה ע״כ. ואיטליאה היתה כארץ רחוקה ומוזרה לכל אלה הפוסקים.

יא) נשים עוד עין לברכת בנין ירושלים וצמיחת דוד שכבר הראתי בשם רבי ישעיה איך היו לאחדים אצל אנשי א״י וכן אצל אנשי איטליא (תולדות הקליר הערה 33 וכ״ח ו׳ צד כ״א) ועתה אחרי באו לנגד עיני המחזורים לבני רומי. ראיתי כי לא לבד היו כן לפני הקליר בכל קרובותיו היינו לי״ טבת ולפורים ובשתי הקרובות לת״ב, אך גם לפני מחברים אחרים של קרובות באיטליא. היינו לר׳ יודן לי״ז תמוז, ולפני פלאי לת״צ בסוף המחזור, ועוד פלאי לצום גדליה ושם טעות ראוי להעיר עליה במחזור בולונייא, כי עשו המדפיסים או הכותבים בנין ירושלים וצמיחת דוד לשתי ברכות והעמידו עליהן שני פיוטים, והניחו שומע תפלה בלי פיוט. ובאמת הפיוט של צמיחת דוד צ״ל אצל שומע תפלה כמבואר מהסיום שם, „בצום השביעי סמוך נא מנפילה, מפילי תחנה ותפלה״, ופיוט של ירושלים מוסב גם על צמיחות דוד, כי לאחדים היו לפניו וכמבואר ג״כ מהסיום „בצום השביעי נחם בני מלך, בבנין חרבות עיר המלך״ ובזמן מאוחר נחלקו הברכות האלה לשתים בסידורי איטליא, רק אור עולם באוצר חיים, ובנלל אבות נשארו על עמדם. ובדבר ברכת מלך צור ישראל וגואלו הנה לפנינו רק פיוט אחד לשני לילות הראשונים של פסח במעריב [פלאי ואולי חתום שמואל] במחזור רומי רד״א גם כמנהג אשכנז ופולין ונראה מזה קדמון ומתקבל, ושם במחזור רומי מכר את הברכה מלך צור ישראל וגואלו בלי שום נוסחא אחרינא. ואולי גם היא נשתנה בימים מאוחרים באיטליא.

יב) נעמיד פה עוד הערה מבוררת שלא היה הקליר מא״י, ובאירופא אין לפניו ארץ אחרת רק איטליא חוץ משאר הראיות. הנה ראינו דרכו בקרובות של התפלה לבחור לו מקרא הכולל מנין תיבות כמנין הברכות. כמו לפורים שני המקראות ויאהב המלך את אסתר, ומרדכי יצא, שכל אחד מהם מחזיק י״ח תיבות כמנין הברכות, ועל כל תיבה וברכה עושה פיוט, (כ״ח ו׳ צד ל״ד) ובקרובה לי׳ טבת לקח המקרא בן אדם כתוב לך (יחזקאל) הנאות מאד לצום זה וסיום המקרא „היום הזה״ חיבר לרשימה אחת וככה לשבע ברכות של מוסף שבת שקלים לקח לו המקרא הנאות לענין בעבור הדרש כופר על כופר נפש של שקלים, אשכול הכופר וכו׳ שמחזיק ג״כ שבע תיבות, ומתחיל כל ברכה בתיבה אחת ממקרא זה

וכן בפיוט לר"ה שחרית ומוסף העמיד ג"כ הקליר בשניהם מלת טל ולא כן ר"ש בר יצחק בפיוט שחרית של ר"ה שלא הזכיר מאומה אצל ברכת התחיה לא גשם ולא טל. בשחרית יו"כ מר' משלם בר"ק באה מלת טל, וממוסף יו"כ כבר דברנו וכן מנעילה. במנחה יו"כ מר' אליה בירבי מרדכי בא ג"כ בברכת מחיה, בטלליו רדוטים יחיה. האין פה עוד סיוע על היות ר' אליה זה איטלקי. ואיך הולכים יחד החתימה בירבי עם הנוסח טל בברכת מחיה, ששניהם ממנהגי איטליא. ובשני ימים של סכות שהם מקליר בא בכל אחד מלת טל. וכן עוד בשחרית שמיני עצרת אשר כבר ראה רבינו תם זה והביא ראיה מהזכרת טל ולא גשם שחובר לשמיני עצרת ולא לשמחת תורה (כ"ח ו' צד ל"א) והפיוט הזה הוא עתה לפני כאשר תשמע עוד (לא העתקתי זה עתה).

ט) אולם לא לבד בברכת התחיה אך גם בברכת השנים היה נוסח האיטלקים בנוסח הספרדים להזכיר בקיץ טללי רצון או טללי ברכה ובדומה שכן בכל הקרובות לאיטלקיים מזמן הקיץ, ד"י"ו ל"ז תמוז ות"ב וצום גדליה ותענית צבור סוף מחזור בולונייא, בא בסוף הפיוט לברכה זו מלת טל. ולא כן לימות החורף. לי' טבת לא נזכר טל. ובקרי בר לפורים באה עוד מלת גשם ולא טל. ופה נראה כעין פלא שבקרובה לת"ב אבכלהאשכנזים שהיא ג"כ מקליר לא נזכר בפיוט ברכת השנים מלת טל. וע"כ נאאב כי נשמטה מלה קטנה זו במכתב וצ"ל שנת טל טוב או שנת „טל" במקו' טוב". ואפשר אותם המעתיקים שהעתיקו לקצת קהלות הקרובה לת"ב השמיטו פה בכוונה מלה זו בעבור שלא יתכן בחורף ובארץ הצפוני' ברכת טל, אעפ"י שבברכת התחיה השאירו אותה, בעבור שמוסב יותר על התחיה לעתיד. — וגם הוא רק הזכרה לא שאלה. — ודע שגם בנוסח ברכה זו ראיתי החידוש שבמחזור איטאלייני ד"ו שנת תקבל כתוב בתפלת י"ח של חול, „ותן טל (בחורף, ומטר) לברכה" אכן בתפלות הצומות י"ז תמוז ות"ב לא נזכר טל בברכה זו אעפ"י שהפייטנים יעמידוה כנזכר. אולם במחזורים ד"ו שס"ו, ובולונייא ש"א לק"ק בני רומה לא נזכר טל בקיץ אפילו בתפלת י"ח של חול. ועליך ידידי לעיין גם בזה במנהג היום ובסידורים ומחזורים איטלקיים קדמונים כ"י. — ודע עוד שכמו אצל ברכת התחי' יש הבדל זה בעצמו בין בבליים ובעלי א"י שבני א"י הזכירו טל בקיץ כנראה בירושלמי (כ"ח ו' צד כ"א). כן אצל ברכת השנים יש ההבדל ההוא בעצמו ע' בירושלמי (פ"ד דברכות) אצל תפלת הבינגו, שאומר בקצ"ה ברך שנותינו. א"ר חגי אם היו [זמן] גשמים אומרים גשמי ברכה ואם היו [זמן) טללים אומרים בטללי ברכה ע"כ. ובבבלי מבואר שאין מקפידים בחורף על שאלת טל. וטעם ההבדל נראה כי הוא כמצב הארצות ואקלימם, רוב מדינות בכל הן צפוניות לא"י ולא יתכן בהן שאלת טל וגם לא הזכרת טל בחורף. ולא כן בא"י שקרובה יותר לקו המשוה. והבדל זה בעצמו בין איטליא וספרד ובין צרפת ואשכנז ג"כ במצב אקלימם.

י) ועיינתי עתה יותר בפוסקים הקדמונים לענין שתי ברכות אלה. וראיתי בטוא"ח (סי' קי"ד) שכתב ונוהגי' בספרד [להזכיר טל בברכת מחיה] אף בימות החמה אבל באשכנז אין נוהגי' להזכירו אלא אומר רב להושיע מכלכל חיים ע"כ, והנה לא דכר כלל מצרפת ואיטליא, אכן מצאתי במנהיג (הל' תפלה סי' נ"ד) וז"ל בימות הקיץ נהגו לומר ורב להושיע מכלכל חיים כו' וכ"כ רב עמרם (וזה כמנהג

„ובתחית טל תתיר אסורי״. ועוד בקרובה לכל תענית צבור הנמצאה רק בסוף מחזור בולנייא והוא ג״כ מאיש פלאי, „והחיינו בטללי שפרה״ כפי הנראה חוברה קרובה זו על תענית צבור פרטי הנגזר בימות הקיץ. נחפש עוד בתפלות יו״כ (שאין להם לאיטלקיים קרובות רק ליו״כ ולתעניות כאשר יבואר הטעם) ונמצא בשחרית יו״כ והיא מקליר (ולאשכנזים היא למוסף יו״כ) בברכת מחיה מתים, בסיום, „תחיים בטללי נופש״, ולמוסף יו״כ והוא מר׳ יוחנן הכהן תחיינו בטל להסביר. רק למנחה יו״כ לקליר חסר מלת טל. וע״כ נאמר שכיוון אליו במלת „רומה להחיינה״ ר״ל בטל הבא מרום שמים. ובנעילה והוא לפלאי, אצל האיטלקיים ואשכנזים, „והחיינו בטל כשח לפנות ערב, ועוד נמצא במוסף יום א׳ דפסח שהצבור באיטליא קוראים כמו האשכנזים בעת שהש״צ מגיע לרב להושיע „שאתה הוא ה׳ אלקינו משיב הרוח ומוריד הטל. והוא רק הסוף מפיוט הקליר לאשכנזים.

נבא לאשכנזים, והם בהפך לא קבלו קרובות רק לשבתות וימים טובים ופורים וקצתם גם לת״ב, [illegible] לתעניות, ונחפש הנוסחאות של הפייטנים שאינם מאשכנז רק האשכנזים או[illegible] פיוטידם, ואותן שהן מאשכנזים בעצמם, ונמצא שבכל ד׳ שבתות שקלים ז[illegible] וכו׳ והם מזמן החורף וכל הקרובות בהם מקליר, בסיים תמיד בשחרית בברכת [illegible]חיה מתים, במלת גשם. וכן במוספי שקלים וחדש ובקרובה לפורים, ולשבת הגד[illegible]ר׳ ינאי. ליום א׳ של פסח אין לנו פיוט בשחרית ולמוסף כבר ראינו נוסח מפור[illegible] משיב הרוח ומוריד הטל. ובתחלה בברכת אתה גבור „טל להחיות בו נקוקי סעיפים״ וגם כל פיוט הטל במוסף זה מקליר יורה על הנוסחא מוריד הטל. ובשחרית ליום ב׳ של פסח מקליר „מעורר רדומנו מרעיף מרוממנו״ והכוונה במלת מרעיף לטל. ע״ד המקרא (משלי ג׳) ושחקים ירעפו טל, ולא נמצא מלת גשם אצל פעל רעף. ובזה המקרא בעצמו בחר הקליר במוסף יום א׳ של פסח להעמיד עליו פיוטו כפי מספר הברכות כאשר נראה עוד (אות י״ב) ומרעיף מרוממנו ר״ל שמרעיף משמים הטל המרוממנו מעפר בזמן התחיה כפי דרש רז״ה. והנה זה ג״כ ראיה גדולה לדעתי שחיבר הקליר כל פיוט זה רק ליום ב׳ של פסח ולא ליום א׳. ואילו היה כן, לא היה מונע בשום אופן מלהזכיר פה מלת גשם כאשר לא מנע זה בשום זמן מזמני החורף — בפיוט ליום ז׳ של פסח העמיד ר׳ חננאל בר קלונימוס מלת טל בברכת מחיה, וזה כעין ראיה על היותו איטלקי. ובכל זאת חתם אח״כ אחיו ר׳ משה ברבי קלונימוס, וזה דרה על אשכנזי. הלא נרשה לנו ההשערה, כי שניהם באו מאיטליא לאשכנז כפי קבלת הרוקח, ולכן באה החתימה ברבי כמנהגי אשכנזים. אך בנוסח התפלה כבאר ר׳ חננאל כמנהגי אבותיו וארץ מולדתו. והנה מר׳ חננאל אין לנו פיוט עוד רק זה ונוכל להחזיק מלת טל בכוונה על הנוסח האיטלקי לא כן אצל ר׳ שמעון בר יצחק שהעמיד גם הוא בפיוטו ליום ז׳ של פסח מלת טל בברכת מחיה, ועל כרחנו נאמר כי רק מקרה הוא שנזכר לעצמו בטל של תחיה, וכתב החיינו בטל אמרותיך, ולא בעבור נוסח התפלה שלו, שקרובות אחרות ממנו בזמן הקיץ יכחישו זה, שהרי בפיוטו לשבועות לא לבד שלא הזכיר מלת טל רק גם העמיד מלת גשם, וזה רק בעבור באו בזכרוניו כמה פיוטים מזמן החורף לקליר ור׳ ינאי אשר בהם באה מלת גשם בברכה ההיא, ובגוף נוסח הברכה לא היה כתוב מאומה לפניו לכן הלך אחר המורגל, אעפ״י שהקליר בפיוטו לשבועות העמיד מלת טל כמנהגו,

אמר, „נושאים הבל פיצת פימו להכביר״ והכוונה על הפראצעסיאנעם שעושים בחוצות וצועקים, וכדומה עוד הרבה. ושם בסליחה ההיא ובכמה סליחות עוד, נאנח כלב נשבר על רבוי הצרות והשמדות, ומתי היו כן בבבל ועכ״פ לא בזמנו או בדור שלפניו, שהיה קודם רב האיי או בימיו. והנה חיבר ג״כ פסקים והלכות כמו שמביא ממנו בעל העיטור הרבה. ואילו היה חי בבבל מי הוא זה ואיזה הוא אשר לא הכירוהו שם רב שרירא ורב האי ולא נודע בהלכותיו גם באיברופא רק לבעל העיטור ולמהאותר ממנו הרבה והוא הטור. אין ספק א״כ שהיה רק נקרא בבלי בעבור שאבותיו באו מבבל או הוא בעצמו בנעוריו. כמו ר׳ נתן הבבלי שביוחסין שבא לאיברופה. ועתה אם נחפש ארצו באיברופא, אין לנו כי אם להגביל לפניו איטליא או צרפת. והספרדיים לא ידעו ממנו דבר חוץ מאשר פיוטיו אינם מדרכי לשונם ולא מדרכי לשון של משוררי פרובנצא. ושוב יקשה עלינו אם היה מצרפת איך לא ידעו כל החכמים שם מהלכותיו ואינם מביאים אותו בשום מקום רק פיוטיו מובאים מרש״י בשני מקומות, ורק בעל העטור מביא הרבה מהלכותיו כמו שמביא הרבה את ר׳ משלם בר״ק מלוקא, בעבור החיבור של דרום צרפת עם איטליאה. ורש״י מביא ג״כ פיוט אחד בסתם בשם הבבלי. מה שאיננו מר׳ שלמה כי אם מר׳ מרדכי שותפו בפיוט פסח. אין זאת כי אם כאשר באו המחזורים מאיטליאה כמו שנראה עוד, וידע כי פיוט לפסח מחובר מר״ש הבבלי, לא שת לבו עוד לפרטי הדברים וקראם כלם על שם הבבלי בסתם. והנה חיבר הרבה סליחות. אך במחזור איטליאה לא נמצאו סליחות כלל לימים שלפני ואחר ר״ה. ובכל זאת אחת יש להם ממנו, והיא לצום גדליה, תחלתה „אמרנו נגזרנו לנו״. וחתום „שלמה הקטן יחיה״ ונמצאת ג״כ אצל האשכנזים. והנה הפיוט לפסח לא לקחו האיטלקיים אפילו מר׳ משלם בר״ק מלוקא כי אם מר׳ שלמה זה אפשר שהיה מוקדם מעט בזמן ממנו. ואל כל אלה חוברה חתימתו בירבי, ואצ״נ פה חתימתו זו למתקיימת. בסוף זולת לשבת חנוכה המתחיל „אין צור חלף״ חתום „שלמה הקטן בירבי יהודה חזק״ וא״א לפרש החתימה בענין אחר, שבתחלת כל תיבה שם אות אחת משמו בלי שום דילוג. ועוד בסליחה „אב לרחם״ (ליום ד׳ של עשי״ת לאשכנזים שבאיטליא) חתום כזה. על תיבות ביראתך כו׳. ביד עונינו כו׳ שא״א ג״כ להכנים כוונה אחרת. וממנה נדע ג״כ דרכו לצרף לפעמים יו״ד אצל הב׳ בתיבה אחת. וכן עשה ביוצר לפסח במלת בִּיָם, לרמוז על בי של בירבי — . ולהלאה (ריש אות ח׳) נראה עוד ראיה כי כתב פיוטיו באיטליאה. *)

ח) אמרת, „מלבד כי ידוע כי מנהג בני רומא לקח הרבה ממנהג אשכנז ולא האשכנזים לקחו מבני רומא״ ע״כ. וזה הידוע אצלך ידידי, איננו אצלי, רק ההפך ידוע לי עכ״פ מזמן הקדמונים. ומה מצאנו גם היום במחזור לבני רומא מבני אשכנז. סליחה אחת מר׳ אליה בר שמעיה ואיזה מר׳ בנימין בר זרח, אשר ספק בו אם איננו איטלקי ולא יותר. אכן זה אין ספק אצלי כי בימי הפייטנים

---

*) ועי׳ גם מ״ש הרב ז״ל בהקדמתו לתשובות גאונים קדמונים דף י״ג ע״ב ומ״ש הח׳ צונץ בספרו קורות הליטרטור של הפיוטים צד 101 ועיי״ש צד 104 ע״ד הרב הבבלי המובא בס׳ העטור. (שזח״ה)

"אל אנשי] ריבך יש ברמז „שמואל". ואח"כ "חשוף "זרוע "קרשך, „חזק". אמ"ץ זרועינו אח"ז ראיתי שבסידורי אמשט' חסרים בפיוט זה ב' בתים הכוללים ח' חרוזים ומשלימים הא"ב מאות פ' עד ר' ונשמט" כפי הנראה מפני מורא ונמצאים בשלמות במחזור זולצב' והמחזור אשכנז ולא שבאיטליא והוא הפיוט שכתבתי בכ"ח ז' ריש עמוד ד' שחתום בו אליעזר בירבי שמואל והיינו ע"י השלמת ב' הבתים וכפי אראה עתה מסתבר לי יותר החתימה שם אליעזר בירבי—אליעזר בן—נתן, והיינו שכפל שם עצמו. וזה ר' שמואל הוא ודאי אשכנזי או צרפתי ותמחול לעיין עוד היטב אם ברורה החתימה בירבי, כי אולי נפ"לה שם הי"ד במקרה מבלי אשר יכוון הפייטן אליה.

נגיח כי שנים או שלשה מאלה הם אשכנזים וחתמו כן דרך פלאי, בכל זה לא יוכלו לקלקל את הכלל כי האשכנזים רובם ככלם חתמו ברבי, והאיטלקיים חתמו כלם בירבי. ואם בא לפנינו איש אשר אי"צו בספק, נשגיח על חתימתו ברבי או בירבי ונחשבהו מן הרוב או מן הכלל, עד שיתברר לנו בפירוש כי הוא ממיעוטא דמיעוטא, או פרט א' יוצא מן הכלל ועתה יבא לפנינו ר' אליה בירבי מרדכי (למנחה יו"כ) אשר עליו אנו דנין וחתימתו בירבי הטתה אותי לאמר כי איטלקי הוא. ואמרת „כי נמצא רק אצל בני אשכנז ופולין ולא במחזור רומא". הנה גם אצל האשכנזים לא נמצא רק במקום האחד הזה, ואילו היו לוקחים להם פיוט למנחה יו"כ מאיש אחר, היה נעלם גם שם האיש הזה כמו שנעלם עוד ארצו. אבל האיטלקיים לקחו להם למנחה פיוטי קליר. והאשכנזים אשר אולי לא השיגו פיוט זה של קליר לקחו להם פיוט אחר ג"כ מאיטלקי כפי דעתי. או נאמר שבחרו בפיוט זה בעבור כי הוא בקיצור יותר מפיוט קליר. ואחרי שהאריכו בפיוטי קליר ור"מ בר"ק למוסף, הוכרחו לבחור פיוט קצר למנחה. ועד"ז היו יכולים שני הפיוטים להיות לפניהם באיזה מחזור איטלקי אשר הובא בלי ספק לאשכנז מאיטליא כאשר נבאר עוד. והאיטלקיים שלקחו להם פיוט הקליר לשחרית (מה שהוא לאשכנזים למוסף) בחרו בפיוט הקליר למנחה. ולהלאה (אות ח' בסוף) תבא עוד ראיה לא קטנה, על היות ר"א בירבי מרדכי איטלקי.

כתבת עוד. „ואני שמעתי ולא אבין איך תעשה איטלקי גם ר' שלמה בירבי יהודה הירוע בתאר הבבלי ורש"י ובעל העטור קראוהו כן לפי הקבלה שהיתה בידם" ע"כ. שמע נא ידידי את דרכי משפטי על ר' שלמה זה. הנה מעולם לא היה אצלי ספק כי לא כתב פיוטיו בא"י קדם רק באיברופה תחת ממשלת הנוצרים. ובסליחותיו נראה זאת בעליל. [ואניח מראש כי אין ספק אצלך כמו אצלי, שכל הסליחות התתומות בשם שלמה הקטן ואינן מבן גבירול, הן מזה הבבלי כאשר ניכרות מזרות לשונן], כמו סי' י"א מנהג פולין והוא י"ח, מ"א, המתחיל „אני יום אירא" וחתום „שלמה הקטן יגדל בתורה" כתב, „החושבים להשכיח שם קודש הנעבד, ולהרגיל שם טומאה נקלה ונאבד" וסי' י"ז מנהג פולין והוא י"ב מנהג פראג שס"ה. המתחיל „תערוג אליך" כתב, "סור ערל וטמא בעלי דבבם כו'. יבזו ידידיך יכנוס כלבים, טיפש כומר ונבל תער הגלבים". ע"כ, כפי הנוסחא הנכונה במנהג פראג, והגה הישמעאלים יכנו כן את הנוצרים לא את היהודים. וגם יתר הכנויים הכל על כומרי הנוצרים. ובסליחה „אם אמרי" (ליום ב' של עש"ית מחזור אשכנזים שבאיטליא) חתום „שלמה הקטן יגדל בתורה חזק" ושם

די מודינא, כנרשם בקובץ די ראססי נומר 85 , וקרא עצמו אמתי בן רז *) . ואם קרא עצמו כן בעבור שידע פי שם זה נהוג בארצו או בהפך בעבור שאינו נהוג ועי״ז יכיר הקורא יותר כי הוא רק כנוי בדוי ממני, זאת לא ארע ג״כ . — אולם הרבה דברי קבלה ושמות הנמצאים בפיוטים של ר׳ אמתי הקדמון , יוליכונו יותר לאיטליאה מלאשכנז וצ־פת, כי באיטליאה היתה הקבלה מתפשטת בזמן קדום יותר מבארצות צפון , כאשר הראתי זה איזה פעמים — ור׳ אמתי קדמון מאד עד כי כבר ר״ת מביא ראיה מפיוטיו כאילו דם מדרש (תוס׳ ספ״א דיבמות). וכן מסופק אנכי על ר׳ בנימין בר זרח אשר פיוטיו נמצאים במחזורי אשכנז ואיטליאה, אם איננו איטלקי, ג״כ בעבור רוב דברי קבלה ושמות הנמצאים לו . ועדיין הדבר צ״ע .

השלישי ר׳ אברהם בירבי יהודה הכהן (כן חתום במעריב ליל ב׳ של שבועות במחזורים כ״י ובמנהגי ווירמיישא אשר לפני עתה). והנה לא נמצא שם איש כזה עוד בשום מקום לא בפייטנים ולא בין שאר חכמים. ובהקדמת רוו״ה למחזור כתב , גם הוא חבר ס׳ ארבע טורים תמצאהו בס״י והיה בסוף אלף החמישי ע״כ. וחשבתי כי בס״י ר״ל בספר יוחסין ויגעתי וחפשתי בספר ההוא ולא מצאתיו· עד כי עלה על רעיוני ששבוש הוא וצ״ל בש״י ור״ל בשפתי ישנים, ושם מצאתי באות א׳ ארבע טורים ר״א בר יהודה ברצלוני והוא קצת עפ״י קבלה כו׳. ע״כ · ואין ספק כי איננו זה. ורוו״ה ערבב פה שני חכמים והיו לאחד בידו כאשר עשה לכמה פייטנים שונים . והנה בני רומי לא קבלו מעריבים לשום חג. ובכל זה יש במחזור רומי (ד׳ בולנייא) מעריב א׳ לליל פסח , ואולי חיבר ג״כ ר׳ אברהם זה באיטליא מעריב לליל שבועות והאשכנזים קבלוהו, ר״ל במקומות שלא היה להם עוד מעריב אחר לליל זה מפייטני ארצם , כי זאת תדע אשר במנהגי ווירמיישא נמצאו רק פיוטים מחופשים , היינו בימים או בלילות שלא מצאו להם פיוטים נודעים , חיבר להם כאלה ר׳ אלעזר בעל הרוקח , משם. או חיפש אותם הוא מאיזה פייטן ממרחק והעתיקם לפני עדתו, כאשר תראה עוד להלאה . ואחר חתימתו של ר׳ אברהם במעריב ההוא יבאו עוד כמה חרוזים אשר לא אבין רמז שלהם רק התחלתם אות מ׳ ונראה כי רצה לרמוז על מקומו מאיזה עיר הוא . ולא ידעתי לכוון את המקום. וגם זה צ״ע עוד.

הרביעי מצאת במחזור כ״י מנהג צרפת , פיוט „אור נכון מוצאו" חתום שמואל בירבי יהודה ובמנהג בני רומא אינו נמצא כלל ע״כ. הנה זה ר״ש נמצא עוד ממנו זולת לשבת שלפני שבועות [מנהג פולין] „אלקי אקראך במחשב" וחתום שמואל בר יהודה חזק בתורה אמן אמן , והוא על גזירות תתנ״ו יעו״ש - ומ״ש שם „ווֹעדו לקרן אפילה" נ״ל כוונתו לעיר קלארעמונט , והוא בעברית כמד הר נגה, וקראו אותו להפך דרך גנאי ובעבור שמשם היתה אפילה לישראל ושמה נועדו פיטרו אמיינש. ומרעיו כפי הנודע, ויעשו עצה ללכת ירושלימה - ע׳ עוד ד״ה לר״י הכהן אצל שנת 1096 למספ־ם. — ואחשוב גם מר״ש זה בר״ד הזולת לשבת שלפני שבועות (מ״א). „אלקים באזנינו" והוא ג״כ על גזירות תתב״ד, וממש ענין ותוכן אחד לשניהם , ולבסוף "שיתה "ה׳ "מורה "לאנשי [אולי צ״ל

*) הוא בס׳ קול סכל הנדפס אח״כ בס׳ בחינת הקבלה (שזח״ה)

עושה פיוטים עפ״י אלב״ם וחותם אח״כ ג״כ כמהו „הצעיר״ ויהיה שמו יצחק
אבי אביו. ויפה קראת איפשר ביו״ד אחר האל״ף. ואחר „חזק״ יבאו עוד
תרוזים, אין ספק אצלי כי רשם פה מקומו. ע״ד שירשים רבי אפ״ים ברבי
מבונא, ור׳ מנחם ציון ברבי מאיר מלא דבר. ואולי גם פה, כי אין כחו
לולי דברך, הכוונה מלו דבר, כי לא דבר ולו דבר אחד הוא ושניהם
ים בספר שמואל. — ועיר הזאת אפשר אצלי שהיא הנקראה היום Lodere
בדעפארטעמענט Herault, נידערלאנגעדאק, ובטולמיוס יקראנה Lutera
גאליליא נארבאנענזים. והרי״ש נוסף כמו אצל לאנדיניוס (לאנדאן) שהוסיפו
ים ואיטלקיים רי״ש Londers, Londeru. אך עוד לא אוכל למצוא רשימת
רתים. ועכ״פ אם הוא בן ר׳ מאיר בר״י ש״צ, א״א להיות אחי רשב״ם
יהיה אביו חתן רש״י, ורש״י מביאו בסתם ולקדמון ממנו.
כן חתימת בי רבי אצלו איננה ברורה לדעתי. ואם נקרא כן במלת יריביה
ך לדלג היו״ד שאחר הרי״ש, כי לא אחר חתם ביריבי. אולם גם דילוג
אחת באמצע התיבה לא נמצא. ועל כרחנו נצרף גם התיבה שאחרית
שימה זו. ונקח רק יר׳ מן יריביה ורבי׳ מן רבים, ויהיה א״כ ביר
מאנת לקרות כן אצל ר׳ ליאונטי. ואנכי אמרתי כי אפשר לקרות כן
אך פה אצל הצירפתי הזה אבחר יותר לדלג כל התיבה יריביה
נ׳ אותיות מתיבת רבים. או כי נהפוך סדר שתי התיבות, „רבים
הצעיר״, ובשני האופנים תהיה החתימה ברבי כנהוג. והמכריחני לכל
אחר הנודע ממנו, ישראל עמך תחינה עורכים, סליחה לשני קמא,
חק הקטן ברבי מאיר״ וא״א לקרות בדרך אחר ולהוסיף איזה
ים בדפוסים חדשים אותיות ט״ן מן הקטן. ונמצאות בסליחות ד׳

אמתי החתום באופן לשמיני עצרת מנהג פולין, אמתי בי רבי
„כי כל פיוטיו במחזורי אשכנז ופולין ורק בקשה אחת מצאת
נהג בני רומא. הכולל ענינים רבים בלתי נוהגים אצלם״ [„מלבד
בני רומא לקח הרבה ממנהג אשכנז ולא להפך״ ועל זה נשיב
ת אין לפנינו סליחות של בני איטליאה בימים שלפני ר״ה
כמה פיוטים היינו מוצאים שמה מר׳ אמתי וכמהו. ואולי אחרי
לקיים לאמר סליחות בימים ההם, לא העתיקום עוד בספרים. או
היום כרך סליחות בפ״ע, לא אדע זאת, רק זאת אדע ברור כי
קרובות למועדים ולשבתות גם מקליר אעפ״י שלתענ׳ות קבלו
כלו הצרפתים, כאשר יבא עוד להלאה (ריש אות י״ג) והשם
ובתנ״ך נמצא רק יונה בן אמתי. אך בין כל המון חכמי
א איש שיי... כן, ועוד היום לא נמצא בין שמות
איטלי... ...דע לנו איזה מחבר מימים ההם, ואם
...מן מאוחר נמצא באיטליאה שם זה
... נגד רז״ל היה נמצא ביד ר׳ יהודא

נקרעו עלים בסופו, הגיתי הקרועים בסופו והשלמים בתחילה. ומ״ש בשני דפים הראשונים אעפ״י שמה שמביא הוא תיכף תחלת התשובה, יש ליישב בדרכים שונים, היינו או שהיה לפניו עוד איזה סימן קדום בתחלה, או שהיו כתובים בהתחלת עמוד ראשון איזה דברים כעין הקדמה מהמסדר, והתחילה התשובה באמצע הדף או י״ל עוד שכוונתו במ״ש שעיין בב׳ דפים הראשונים היינו בדיני יי״נ שהם לבדם מדברים מדיני יי״נ היינו תשובה זו והבאה אחריה. ואז מצא שם הלשון יין שניסך ממנו כו׳. ועל ראיה ברורה עוד שסדר זה של תשובות הגאונים אשר לפנינו הוא מריט״ע, העירני הרב החכם הגדול מוהר״ר יצחק מיזש מקראקא, כי על מה שכתבתי בהקדמתי (ס״ס ט״ו) אודות התשובה של מעריפא. „והנה חסרה תשובה כזאת בקובץ שלפנינו״ כתב לי הוא שבאמת איננה חסרה והיא בעצמה התשובה סי׳ קנ״א שרשמתי שם בראש האות, ואליה נתכוונו בבירור המרדכי והגהמ״י, ור״ל שבתשובת ריט״ע היינו שסידר הוא. נמצא הדין של מעריפא שדנין לחשוב אותה כמו עסק ומסחר של זולתו, ומ״ש בהגהמ״י „ומדמי ליה״ [וזה אשר התעני לחשוב שבעל התשובה מדמה ולפנינו בסי׳ קנ״א לא נמצא הדמיון ההוא] על נכון במרדכי „ומדמי ליה״ ור״ל היש אומרים שם, ולא בתשובת ריט״ע. וממנה רק הראיה שדנין בה כמו בכל עסק ופעולה של מסחר. ולפ״ז גם מזה ראיה גדולה על הסידור שהוא מריט״ע. נא ידידי רשום ראיה זו בקצירה על גליון הקדמתי.

ו) בענין החתומים בירבי שכתבתי כי הם איטלקיים. ואמרת „דע ידידי כי כבר קבצתי כל הפייטנים שמצאתי בחתימתם בירבי ומצאתים י״ד. ואין ספק אצלי שלא היו כלם מאיטליאה״. ע״כ. הנה גם מלשונך נראה וניכר שרובם מאיטליאה, ורק מתי מספר מצאת אשר הם לפי דעתך ממקום אחר. וכנגד זה ראה גם ראה המספר הגדול מאד של החתומים ברבי והם כלם בלי ספק מאשכנז וצרפת. ורק לפי הנחה זו לבד, אם נמצא חתימת ברבי או בירבי ולא נדע מאין הוא, ראוי ללכת אחרי הרוב ולשפוט כי זה מאשכנז או צרפת וזה מאיטליאה. והנה לא ידעתי אם חשבת בין בעלי בירבי גם ר״נ בעל הערוך איש רומי שחתום כן בחרוזים שבסוף ספרו. ולא נטעה בחתימת ר׳ שבתי בירבי משה מעיר רומא (כפי חתימתו בפיוט הראשון) שבפיוט צאנה וראנה נראה חתום ברבי משה, שבאמת שָם, בן רבי משה ובמלת בּנוי יש בן, והעמיד רק בן (עברי) במקום ביר ארמי. או שכיוון לראש וסוף התיבה בּי במלת בּנוי ע״ד ר׳ יהודה ב י ר ב י מנחם (ביוצר ליום שמחת תורה), כי ביוצר לשבת נחמו כיוון ג״כ במלת בחירי בסוף הפיוט אל בי של בירבי. או מה שיותר נכון. כי ר׳ שבתי חתום שם ב׳ פעמים בר משה. כמגדל דוד בּנוי, שני שדיך רבוץ מלון שכינה. עד שיפוח בשמים ראש, כלך יפה ברה אתי מלבנון תשירי מראש לבבתינו. שמרתיך, מה יפו הגיונך, ומלת יפה אינה מן המנין, כי היא מלשון המקרא. נבחנה נא את היחידים מהמון הרב של צרפתים החתומים ברבי, אשר מצאת חתימתם בירבי, הראשון ר׳ יצחק בירבי מאיר בסליחה אלקי עושי [מוסף יו״כ מ״פ]. והנה האמת אתך כי הוא צרפתי, ולא כרוו״ה אחשבהו לאחי רשב״ם ור״ת, רק לבן ר׳ מאיר ש״צ המובא מרש״י, כי הוא כמו

אביו עושה פיוט ם עפ״י אלב״ם ותוחם אח״כ ג״כ כמהו „הצעיר“ ויהיה שמו יצחק כשם אבי אביו. ויפה קראת איפשר ביו״ד אחר האל״ף. ואחר „חזק“ יבאו עוד איזה חרוזים, אין ספק אצלי כי רשם פה מקומו. ע״ד שירשים רבי אפ״ים ברבי יעקב מבונא, ור׳ מנחם ציון ברבי מאיר מלא דבר. ואולי גם פה, כי אין כחו כו׳ לולי דבורך, הכוונה מלו דבר, כי לא דבר ולו דבר אחד הוא ושניהם נמצאים בספר שמואל. — ועיר הזאת אפשר אצלי שהיא הנקראה היום Lodere והיא בדעפארטעמענט Herault, נידערלאנגעדאק, ובטולמיוס יקראנה Lutera במחוז גאליליא נארבאנענזים. והרי״ש נוסף כמו אצל לאנדיניום (לאנדאן) שהוסיפו הצרפתים ואיטלקיים רי״ש Londers, Londeru. אך עוד לא אוכל למצוא רשימת יתר החרוזים. ועכ״פ אם הוא בן ר׳ מאיר בר״י ש״ץ, א״א להיות אחי רשב״ם שא״כ יהיה אביו חתן רש״י, ורש״י מביאו בסתם ולקדמון ממנו.

אכן חתימת בי רבי אצלו איננה ברורה לדעתי. ואם נקרא כן במלת ירביה לבד, נצטרך לדלג היו״ד שאחר הרי״ש, כי לא אחד חתם בירבי. אולם גם דילוג כזה אות אחת באמצע התיבה לא נמצא. ועל כרחנו נצרף גם התיבה שאחרי׳ה „רבים“ לרשימה זו. ונקח רק יר מן ירביה ורבי מן רבים, ויהיה א״כ ביר רבי. אשר מאנת לקרות כן אצל ר׳ ליאונטי. ואנכי אמרתי כי אפשר לקרות כן אצל איטלקי. אך פה אצל הצרפתי הזה אבחר יותר לדלג כל התיבה ירביה ולקחת רק הג׳ אותיות מתיבת רבים. או כי נהפוך סדר שתי התיבות, „רבים ירביה ועמה הצעיר“, ובשני האופנים תהיה החתימה ברבי כנהוג. והמכריחני לכל זה הוא פיוט אחר הנודע ממנו, ישראל עמך תחינה עורכים, סליחה לשני קמא, ושם חתום „יצחק הקטן ברבי מאיר“ וא״א לקרות בדרך אחר ולהוסיף איזה יו״ד, רק שחסרים בדפוסים חדשים אותיות ט״ן מן הקטן. ונמצאות בסליחות ד׳ פראג שס״ה.

השני ר׳ אמתי החתום באופן לשמיני עצרת מנהג פולין, אמתי בי רבי שפטיה, ואמרת „כי כל פיוטיו במחזורי אשכנז ופולין ורק בקשה אחת מצאת לו בכ״י גדול מנהג בני רומא. הכולל ענינים רבים בלתי נוהגים אצלם“ [„מלבד כי ידוע כי מנהג בני רומא לקח הרבה ממנהג אשכנז ולא להפך“ ועל זה נשיב אח״כ]. הנה באמת אין לפנינו סליחות של בני איטליאה בימים שלפני ר״ה ועש״ת. ומי יודע כמה פיוטים היינו מוצאים שמה מר׳ אמתי וכמהו. ואולי אחרי כי לא נהגו האיטלקיים לאמר סליחות בימים ההם, לא העתיקום עוד בספרים. או אולי יש להם גם היום כרך סליחות בס״ע, לא אדע זאת, רק זאת אדע ברור כי האיטלקיים לא קבלו קרובות למועדים ולשבתות גם מקליר אעפ״י שלתענ׳ות קבלו ממנו יותר מאשר קבלו הצרפתים, כאשר יבא עוד להלאה (ריש אות י״ג) והשם אמתי יקר הוא מאד. ובתנ״ך נמצא רק יונה בן אמתי. אך בין כל המון חכמי צרפת מימים ההם לא נמצא איש ששמו כן, ועוד היום לא נמצא בין שמות אשכנזים וצרפתים. ומחכמי איטליאה לא נודע לנו איזה מחבר מימים ההם, ואם נמצא ביניהם שם כזה היום לא אדע. אך בזמן מאוחר נמצא באיטליאה שם זה ע״ד מליצה מן לץ אחד, אשר כתב שטנה שלו נגד רז״ל היה נמצא ביד ר׳ יהודא

נקרעו עלים בסופו, הניח: הקרועים בסופו והשלמים בתחילה. ומ״ש בשני דפים הראשונים אעפ״י שמה שמביא הוא תיכף תחלת התשובה, יש ליישב בדרכים שונים, היינו או שהיה לפניו עוד איזה סימן קדום בתחלה, או שהיו כתובים בהתחלת עמוד ראשון איזה דברים כעין הקדמה מהמסדר, והתחילה התשובה באמצע הדף או י״ל עוד שכוונתו במ״ש שעיין בב׳ דפים הראשונים היינו בדיני יי״נ שהם לבדם מדברים מדיני יי״נ היינו תשובה זו והבאה אחריה. ואז מצא שם הלשון יין שניסך ממנו כו׳. ועל ראיה ברורה עוד שסדר זה של תשובות הגאונים אשר לפנינו הוא מריט״ע, העירני הרב החכם הגדול מוהר״ר יצחק מיזש מקראקא, כי על מה שכתבתי בהקדמתי (ס״ס ט״ו) אודות התשובה של מעריפא. „והנה חסרה תשובה כזאת בקובץ שלפנינו״ כתב לי הוא שבאמת איננה חסרה והיא בעצמת התשובה סי׳ קנ״א שרשמתי שם בראש האות, ואליה נתכוונו בבירור המרדכי והגהמ״יי, ור״ל שבתשובת ריט״ע היינו שסידר הוא. נמצא הדין של מעריסא שדנין לחשוב אותה כמו עסק ומסחר של זולתו, ומ״ש בהגהמ״יי „ומדמי ליה״ [וזה אשר התעני לחשוב שבעל התשובה מדמה ולפנינו בסי׳ קנ״א לא נמצא הדמיון ההוא] על נכון במרדכי „ומדמי ליה״ ור״ל היש אומרים שם, ולא בתשובת ריט״ע. וממנה רק הראיה שדנין בה כמו בכל עסק ופעולה של מסחר. ולפ״ז גם מזה ראיה גדולה על הסידור שהוא מריט״ע. נא ידידי רשום ראיה זו בקצירה על גליון הקדמתי.

ו) בענין החתומים בירבי שכתבתי כי הם איטלקיים. ואמרת „דע ידידי כי כבר קבצתי כל הפייטנים שמצאתי בחתימתם בירבי ומצאתים י״ד. ואין ספק אצלי שלא היו כלם מאיטליאה״. ע״כ. הנה גם מלשונך נראה וניכר שרובם מאיטליאה, ורק מתי מספר מצאת אשר הם לפי דעתך ממקום אחר. וכנגד זה ראה גם ראה המספר הגדול מאד של החתומים ברבי והם כלם בלי ספק מאשכנז וצרפת. ורק לפי הנחה זו לבד, אם נמצא חתימת ברבי או בירבי ולא נדע מאין הוא, ראוי ללכת אחרי הרוב ולשפוט כי זה מאשכנז או צרפת וזה מאיטליאה. והנה לא ידעתי אם חשבת בין בעלי בירבי גם ר״נ בעל הערוך איש רומי שחתום כן בחרוזים שבסוף ספרו. ולא נטעה בחתימת ר׳ שבתי בירבי משה מעיר רומא (כפי חתימתו בפיוט הראשון) שבפיוט צאנה וראנה נראה חתום ברבי משה, שבאמת שָם, בן רבי משה ובמלת בֿנֿוי יש בן, והעמיד רק בן (עברי) במקום ביר ארמי. או שכיון לראש וסוף התיבה בֿיֿ במלת בֿנוי ע״ד ר׳ יהודה ב י ר ב י מנחם (ביוצר ליום שמחת תורה), כי ביוצר לשבת נחמו כיוון ג״כ במלת בחירי בסוף הפיוט אל בי של בירבי. או מה שיותר נכון. כי ר׳ שבתי חתום שם ב׳ פעמים בר משה. כמגדל דוד בּנוי, שני שדיך רבוץ מלון שכינה. עד שיפוח בשמים ראש, כלך יפה ברה אתי מלבנון תשירי מראש לבבתינו. שמרתיך, מה יפו הגיוניך, ומלת יפה אינה מן המנין, כי היא מלשון המקרא. נבחנה נא את היחידים מהמון הרב של צרפתים החתומים ברבי, אשר מצאת חתימתם בירבי, הראשון ר׳ יצחק בירבי מאיר בסליחה אלקי עושי [מוסף יו״כ מ״פ]. והנה האמת אתך כי הוא צ־פתי, ולא כרוו״ה אחשבהו לאחי רשב״ם ור״ת, רק לבן ר׳ מאיר ש״צ המובא מרש״י, כי הוא כמו

ס׳ הם מהמסדר, אבל הם דברי איזה מאוחר שהיה הכ״י בידו. וזה בעבור שכפי דברי המוציא לאור היתה ההערה ההיא בצד הכ״י, א״כ נוספה אח״כ, ע״כ. ואני בזה על משמרתי אעמודה, שאיזה סופר מאוחר לא היה עורב את לבו לרשום בחינה בין דברי שני גאונים קדמונים ולאמר דברי זה טובים מזה. ומה שנכתבו הדברים מן הצד, הוא רק מאשר מצא כן המעתיק בכ״י הראשון כן כתב גם הוא, ולא רצה להכניס בפנים מה שהוא בגליון רק להערה ולא לפנימת הענין. וכמה מדפיסים קדמונים עשו כן עוד שהעמידו ההגהות על הגליון. ואמרת עוד. „ומלבד זה אדם גדול כריט״ע שאסף שו״ת הגאונים רק לתועלת כל ישראל איך יתכן שיביא בספרו תשובה אשר לא נכונה בעיניו והאחרת הנכונה בעיניו יזכירנה ולא יעתיקנה ? וכי הכרך הקטן שירש מאביו היה מצוי ביד כל אדם ? ומי לא יראה כי מלות אלה אינן אלא דברי מאן דהו לזכרון עצמו ?“ ע״כ. כפי הנראה הזמן שאחר מציאת הדפוס גבר כרגע על רעיוניך ושב לאחור בעיניך עד זמנו של ריט״ע. זולת זה לא אדע ההבדל שעשית בין כרך גדול לכרך קטן. וכי ידע שהכרך הגדול יתפרסם ע״י הרבה העתקות ולא הכרך הקטן ? הוא סידר מתחלה תשובות הגאונים לתועלת תלמידיו ולמי שירצה להעתיק מסידורו. ולא היה זה חיבור של הלכות. ואם הוטב בעיני איזה קוראים אז נתרבו ההעתקות, וכן היה המנהג גם בחיבורים הגדולים ובחידושים. וכבר הראתי שהתוספות קראו לסידור תנאים ואמוראים ממנו, קונטרס הבא מצרפת. וכן יכלו כל הנכספים לקרות דברי רב עמרם, להעתיקם להם מכרך הקטן. ובעבור כי בסדר זה לא נמצאו תשובות מרב עמרם הוכרח להראות על הכרך הקטן. ובהפך אם איזה מעתיק רשם כן רק לעצמו, למה לו זה ? והוא יש בידו תשובת רב עמרם. או אם הודיע כן לקוראיו יקשה איך היה בטוח כי יאמינו למשפט מעתיק בלתי נודע אשר בעיניו נראה לבחור תשובת גאון זה מתשובת זה ? — בא וראה. לפני ס׳ צ״א נרשם „תשובה זו השיב רב שרירא“ כו׳. ולא תכחיש כי בלי ספק זה הוא מהמסדר. והנה ממש התחלת רשימה זו כהתחלת הרשימה. שם ס׳. „תשובה זו“ וכו׳. רק בעבור כי רשימה ראשונה באה אחר העתקת ס׳ ס׳ הוכרח לכתבה מן הצד בגליון, ורשימה השניה כתב בראש הסימן. והנה החכם קאססעל כתב על רשימה שניה בהערתו „כפי כ״י אשר לפני“ ולא אדע עוד אם זו השניה נכתבה בפנים. ואולי גם הוא לא ידע עתה, כי הכ״י איננו בידו עוד. אך איך שהוא, מהשוואת הרשימות נראה לעין כי מיד אחד יצאו והוא המסדר.

ה) כנגד זה אודה לך כי צדקת בדבר התשובה שמצא ר״ת בשני דפים הראשונים, ויפה התבוננת בפי׳ ב׳ דפים הראשונים, שראה התשובה בדף א׳ וב׳. והתבוננתי עתה גם אני שא״א שיכוון בדפים לבאגען או קונטרסים. כי הנה הוא הראשון לענ״ד אשר יזכיר שם דפים לענין העלים בספרים. והשתמש בלי ספק בקריאה זו לדברי רז״ל. (מנחות ל׳ : א׳) בדיני ס״ת מקצר והולך עד סוף הדף כו׳ יריעה בת שלש דפין כו׳. והכוונה שם מבוארת שקראו כן לעמודים. ובעבור שעוד גם עתה אין ספק אצלי שר״ת כיוון לסידור זה שלפנינו, כי רק בו נמצא הלשון ההוא שמביא, ועוד מטעם שיבא תיכף להלאה, על כרחנו צריכים אנו לומר, שלפני ר״ת היתה התחלת הספר הזה מתשובת רב שר שלום (סי׳ מ״ו) או איזה סימן הקודם לזה. וכל הקודם לו עוד היה לפניו בסוף הספר. ואח״כ כאשר

ע״ד שכתב באות ח׳ תרעש ארקא. ר״ל כאן, עילמו, ולאו רוקא א״ץ שלו. סִרְקוֹ אוצרו (ע׳ ערוך) עִזקוֹ. חותמו. תְּרוֹקוֹ, כמו תורקו, שמן תורק שלו, חִקוֹ עוֹשְׁקוֹ מרע״ה עשק חקו ע״ד עלית למרום שבית שבי. לַחֲשׁוּקוֹ, לישראל. (ע׳ עוד לקמן אות ט״ו).

ג) התענגתי כי ישרה בעיניך הגהתי בפיוט דויד בן הונא, המוניך במקים אמוניך, ועי״ז סיום החתימה אחר שם אביו הכ״מ. ועכ״פ הראיה מפיוט אשריך אום קדוש ליום שמחת תורה נכונה היא, שהסיום שם הכ״מ אין ספק בו. ועד״ז יתכן לקרוא ג״כ חתימת ר׳ משה בירבי בנימין בפתיחה לפיוט שושן עמק של קליר במחזור רומי, כי אחר שם אביו יבוא החרוז זכור לבניו ר״ת ז״ל. ואולי צירף עוד טוב של חרוז הבא אחריו ויהיה זכור לטוב. ואח״כ חרוז עדי עד יתכן שמוסב ג״כ לזה. וכל זה עפ״י הגמרא דקדושין (ל״א סע״ב) אומר כך אמר אבא מרי הריני כפרת משכבו וה״מ תוך יב״ח מכאן ואילך אומר זכרונו לברכה לחיי העה״ב. ויתכן שכן חתם הראב״ן ביוצר לשבת תשובה מ״א, אור עולם קראו, כ אחר שם אביו ר׳ נתן יבא החרוז זכור לטובה ו״חם — ואשר אמרתי. כי בפיוט אשריך אום קדוש חתום אני מנחם בן אביגיל ברבי יוסף הכ״ם. הוא רק כי לא ידעתי מה לעשות בראשי החרוזים בה׳ בטוח, מגן נצח, עזריך אביך, גיל יגיל, ואשר בתורת, חרב בידם, גאותך לויות. ואם תרצה ק״א אני מנחם בן אביגיל ברבי לוי יוסף הכ״ם. *) ועוד זאת לענין דויד בן הונא, שיוכל אדם לטעות עפ״י מה שנמצא בתשובת רש״ג שביוחסין ד׳ קראקא (ק״ח סע״ב) וכד סמכיה דוד בר הונא נשיא למר רב יצחק קשישא ע״כ. ויחשוב כי הוא הוא ומלבד כי אין ספק אצלי שאין דויד בן הונא הפייטן בבלי, וגם מעולם לא כתבו בבבל דויד מלא יו״ד. הנה באמת הנוסחא היותר נכונה בזה היא בתשובת רש״ג שבחופש מטמונים, וישם במקים שמקודם בסמוך כתוב כנוסחת היוחסין, ובפלוגתא דדניאל ודוד דור נשיאים, כתוב בח״מ ובפלוגתא דדניאל ודוד בן יהודא נשיאים. ואח״כ בסמוך, במקום וכד סמכיה דוד בר הונא נשיאה כתוב בח״מ וכד סמכיה דוד בן יהודה נשיא. והוא הנזכר מקודם ועוד ביוחסי׳ (ק״ז סע״א) ובאמצע ימי ישמעאלי׳ בימי דוד בן זכאי אשתפילו מן שלטנותא ע״כ ונראה תמיה כי דוד ב״ז היה קרוב לדורו של רב שרירא ואיך יושיבהו באמצע ימי ישמעאלי׳. אך לנכון בח״מ, בימי דוד בן יהודה הנשיא, והיא זה, ממש באמצע הזמן מהתחלת מלכות ישמעאלי׳. עד דורו של רב שרירא ובעבור מחלוקת דוד בן יהודה עם דניאל אשתפילו מן שלטנותא.

ד) ועוד שמחתי אלי גילך על הקדמתי ׳תשובות הגאונים. וביותר על אשר אמרת לגלות אזני על קצת דברים שאין דעתך מסכמת על דעתי. ולפני מי אני עמל אם לא לפני איש כמוך, חכם ונבון ואוהב תמים. שמח לאשר ימצא טוב ממני, מאשר מהלכי אם ימצא עון אשר חטא בעיניו. ועתה אנסה לבחון הערותיך. בתחילה אמרת כי לא תוכל לקבל מה שכתבתי סי׳ ב׳ שהדברים בשולי סי׳

*) עי׳ בהערה למכתב שלפני זה (שזח״ה).

יחידתי לי"ז בתמוז במחזור רומי, ידעתי גם אני אכן נמצא עוד שמו חתום בפיוט אחר אשר לא רשמת, וכתבת „אחר לבדו נמצא בדפוס" והוא ביוצר ליום ב׳ של שבועות אחר אות ג׳ יש חרוז המורגל בסיום, קדוש ליום וירח הנקרא שלישי, אמתך [צ"ל אומתך] נחול מכוסה שלישי, ידעת על ידי שלישי, קדוש. ע"כ. וע"י הפיוט הזה נכיר יותר את המחבר ואת דרכו בקושי המלות ודרך זר בחרוזות כמה מלות זו אצל זו שוי הברות. יעוין הסיום שם, תרקו ברקו ארקו וכו׳.

ולפי"ז בצירוף הכ"י שלך, חיבר ר׳ ליאונטי יוצר וסילוק לשבועות. אכן יותר מזה אומרה, כי קרוב אצלי מאד אשר גם היוצר ליום א׳ של שבועות המתחיל אור ישראל קדושי, הוא ג"כ ממנו, וחתום בסופו יהודה, והוא שם הקודש של ליאונטי כמו אצל ליאונטין. והנה שם ג"כ מלות זרות ובנינים קשים וחדשים: ונשים עין על הנפעל ד ר י כ ו ת אשר נפרכתם, ר"ל נשתעבדתם למצ־ים בפרך,

וכן בפיוט לפסח, בהפעיל. „ולהזמר מפריכנו" ר"ל מעבידים בפרך. ושם למעלה מיד פורכים, המצריים המעבידים בפרך. אכן גם השם "דריכות" אשר אהב זה המחבר לעשות על משקל תלמודי „שמירה, שבירה" ונמצא לו עוד בפיוט זה בעצמו קרינת עור הושפר, יש לו ג"כ כיוצא בו ביוצר ליום ב׳ של שבועות, רגיגת בל

תשמור. ומן הבנינים הזרים עוד ביוצר ליום א׳ של שבועות זהר מותבת להביעס,

ויפה פירש המפרש, זה מרע"ה המושם בתיבה. ועוד מרגם או משויר. (תירגום

ירה יירה) מאדם ובעיר המגויד. — וכל חרוזיו א"ב בארבעה טורים שוי הברות

וטור הרביעי הוא מקרא א׳ מפרשת בחדש השלישי, ובסוף חתום שמו, הכל על דרך יוצר לפסח, שמסיים ג"כ טור הד׳ במקרא א׳ של שה"ש. וכפי זה עשה היוצר ליום א׳ של שבועות על פ׳ בחדש השלישי עד י׳ דברות, והשני לשבועות על הפרשה הסמוכה אח"כ היינו י׳ דברות. יש לנו איפא ממנו ב׳ יוצרות וסילוק לשבועות. — אך יותר מצאתי עוד חתום שם יהודה אצל יוצר אחר ואצלו יש יותר ראיות עוד כי הוא מר׳ ליאונטי, והוא לשבת הגדול, ג"כ א"ב בארבעה טורים וחתום י ה ו ד ה אחר אות ב׳, בחרוז המסיים קדוש, (כמו ביוצר ליום ב׳ של שבועות אחר אות ג׳ בחרוז של קדוש, ליאונטי.) ושם באות ד׳ דכות פ ו ר כ י כמו ביוצר לפסח פורכים. ובאות ט׳ ו׳ טחון עניים מה לך כו׳, יזבחו זבחי צדק למחוללך, וביוצר לפסח, אני אל מחוללך. קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך.

ועוד פה הבנין הקשה סרסרוני. — ומעתה בא זה יהודה ולימד על יהודה של

יום א׳ דשבועות. — ועוד דבר קטן על המלות הקשות תרקו ברקו כו׳. ואם

לא נאמר שהעמיד הכותב לעצמו איזה תיבות שוי הברות, רק לזכרון, שיוכל להשתמש בהם בחרוזי טורים לעת הצורך, צריכים מאד לביאור, שלא יתראה כותבם כמדבר בלי רעיון. והמפרש פי׳ ארקו מלשון כטיט חוצות אריקם ולא ידע

כי א׳ אריקם למדבר בעדו. ואחשוב שהכל על התורה הנתונה ע"י מרע"ה לישראל.

רקו, תרקיא היא אבן טוב תרגום שבו (וע׳ ערוך) ר"ל היא התורה אבן טוב שלה,

נ"ד שכתב ס"פ יוצ׳ לפסח לוחות ספירונון, ברקו ברק שלו. ארקו ארקא שלו,

עתה בענינים האלה ואם תרצה עוד תשלח לי בקיצור שמות האנשים ע״ם א״ב בפעם אחת או פעמים, ואולי אוכל להוסיף לך מאומה, ויהיה הקובץ שלם כפי האפשר.

ב) ואשר אמרת „ברוך ה׳ שכתבת לי הדבר הזה (אודות ר׳ ליאונטי) קודם שתודיעהו ברבים". הנה לא היה בדעתי כלל להודיע עתה ולא בזמן קרוב איזה דבר על ר׳ ליאונטי ולא על דפייטנים בכלל. וגם זאת תדע, כי לא טעות היתה בידי לקרוא אוברהם, כפי מה שראיתי, רק הטעות היתה במחזור, ואתה מצאת אותה היטב, ויישר כחך. אך לא בעבור כן תוכל ליחס הטעות אלי — והנה עוד עתה אקרא החתימה ליאונטי בירבי או ביר רבי אברהם. וזה בעבור כי איטלקי היה. ומי אשר יבחר לכתוב בר רבי בשני רישי״ן ולא בקיצור כמורגל, יוכל לכתיב ג״כ ביר רבי. ולהלאה (ריש אות ו׳) נמצא כעין זה לפי סברתך. ובתיבת בַּ״ם כיון אל ב״י של ביר, והלך בזה בעקבות ר׳ שלמה הבבלי (ע׳ לקמן סוף אות ז׳) שהשלים ג״כ חתימתו בפיוטו על ענין הזה בעצמו, ליום א׳ או ב׳ דפסח, בתיבת בַּ״ם, שירמוז אל ב״י של בירבי. ואולי כאשר תעתיק עוד הסילוק לשבועות מכ״י שנת רמ״א תמצא שם ג״כ החתימה ליאונטי ביר רבי אברהם. והגהת איכן במקום היכן אשר הגהנו שנינו. נכונה בלי ספק; ואשר כתבת עתה כי לבך מפקפק בה מאד להיות איכן מלה בלתי מצויה בלה״ק. תמהני, וכי זו בלבד אצלו מלה תלמודית, והלא הוא ליאונטי המערב מאד מלות זרות תלמודיות בפיוטיו. ובפיוט הזה בעצמו כתב לסוסתי טִיבתיך. והנה גם היכן אינה מצויה בלה״ק, רק הוא בחר יותר בדרך הלשון של תלמוד ירושלמי, כי איטלקי היה. ובירושלמי תמיד איכן במקום היכן גם במשניות. יעוין סוף שבועות במשנה בבלית, כמה פעמים היכן שורי ובירושלמי בכל הבבות ההן איכן שורי. והנה גם בחתימת בי רבי בחרו האיטלקיים דרך לשון הירושלמי ורק בעבור כי היה להם חיבור עם אנשי א״י. וההבדל בזה בין ירושלמי לבבלי הוא ממש ההבדל בין לשון סורית לארמית. וביר ובר הוא ג״כ מההבדלים בלשונות ההן. שהסוריים כותבים הכל מלא. ונמצאים בתלמוד ירושלמי כמה תיבות מלאות הכתובות חסר בבבלי. וגם בתפלותם (ירוש׳ פ״ד דברכות) ולא קנאת אדם תעלה על לבינו, וכן כמה פעמים שם. ובבבלי (שם י״ז א׳) ג״כ בתפלה, אל ידוה לבנו. ובירוש׳ (שם פ״א) אמר ר׳ לוי ליבא ועינא תרין סרסורי דחטאה (וזה ממש כמו שיבקש בעל ס׳ חסידים לכתוב בסידורים) ועוד שם. במקום שנהגו לשאול אבילים בשבת ובבבלי תמיד אבלים. ולדוגמא (שבת י״ג ב׳). ולא נאריך עוד בזה. והאשכנזים וצרפתים הלכו אחריהם בדרך זה עכ״פ בזמן המאוחר של ר׳ יהודה החסיד. רק במלת בירבי עזבו קדמוני הפייטנים באשכנז את דרך האיטלקיים וכתבו ברבי כאשר נראה עוד. — וזה ר׳ ליאונטי א״א שיהיה ר׳ ליאונטין המובא בתשובת רגמ״ה, כי ר׳ ליאונטין הוא בן ר׳ מאיר הזקן כאשר הבאתי משערי דורא סי׳ מ״ו. (תולדות רבינו נתן הערה מ״ו) וכן בסוף ס׳ יוחסין. „ורבו של רגמ״ה ריב״ם כ״ץ הנקרא ליאונטין". ור׳ ליאונטי הוא בן ר׳ אברהם. ואין ספק אצלי שהיה איטלקי. ושמו יורה עליו לִיאוֹנְטִי על דרך השמות רקנטי. ריאיטי. ונמצאים פיוטיו וגם שמו רק במחזור רומי, ולא נודע עוד יותר בעולם. ואוסיף עוד זאת אודותיו, חתימתו בפיוט אנחים במר

תוי אומר לאב מה תוליד ולאשה מה תחילין ? ועוד יבא יום המתעלל הזה כפי תוחלתי לאלקי ישראל ואלקי אמת. ואי״ה כאשר אשיג איזה עקסעמפלארען מתשובות ההן, אשלח לך אחד, אם לא שלחו לך עוד מברלין, כפי כתבתי אל המתעסק שמה.

שכרי אשר נקצב לי הוא ת״ר זהובים כסף fl. 600 לשנה. ולפני הקצבה ההיא, היה לי כבר ת״ק זהובים כסף לשנה ע״י סובסקריבציאן מנדיבים רבים. ועתה תבא תחתיה קביעות השכר. והכלכול פה ביוקר גדול. ובכל זה אקוה להיות אי״ה בלי דאגה ובלי בזיון על הפרנסה. ולא ידעתי מה זה שקל כסף אשר תקרא למחירך, אם הוא ג״כ זהוב, פלארין, אחשוב כי ישפיקו לך אלף ות״ק לשנה גם לאיש נדיב כמוך ואם הוא מטבע אחרת, מעט הוא, הודיעני מזה.

שירי ר״י הלוי ורמב״ע מסרתי זה שנתים להאדון בוש כפי פקודתך.

ספורי חייך אקרא אנכי בלי ספק בתשוקה גדולה אי״ה. וכן בלי ספק כמה וכמה קוראים, כי שמך הטוב נודע עד קצוי ארץ. ואבקש ממך בל יהיו מכתביך הבאים אי״ה ריקים מכל חידוש במחקר. והנני ידידך אוהבך מלב בלי חשך, ומכבדך כערכך הרב הכו״ח פ״ק פראג יום ו׳ כ״ו חשון תר״ח

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב ל

ב״ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבר משורר להלל
מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

הלא רמזתי לך ידידי מי ומה זה האיש ר״ש פיינד. ביום המחרת אחרי תתי לו הכסף הבטיח לי כי שלח אל בוש הכרכים של ש״ס כפי המדובר. ועתה כבוא מכתבך הנחמד, ענני כי שלח הכרכים לבוכהענדלער דירענבערג בווין למען יתנם אל בוש. פצרתי בו עתה וגם בהרב רמ״ל, כי יכתוב להבוכהענדלער וגם אל בוש למען יבואו הכרכים עד מהרה ליד בוש, והבטיחו לי שניהם, כי יַעשה כן בקרוב. ואקוה עתה כי כבר באו או יבאו הכרכים בקרוב לידך.

א) שמחתי מאד על מלאכתך לאסוף כל שמות הפייטנים עם רשימות כל פיוטיהם. וראוי ונכון לך כי תוציא אסיפה זאת עד מהרה לאור לתועלת כל הדורשים, ולכבוד רב יהיה לך ולכל בית ישראל כי לא בא עוד בישרון מספר רב כזה של חכמים וסופרים (חמש מאות איש). ומי כמוך יודע ויכול להעריך חיבור כזה. לך החכמה להשגיח בעין חודרת על כל דבר קטן או גדול ולהביאו אל מכינו, ולך היכולת על כל זה, כי נגלו לפניך אוצרות חשך ומטמוני מסתרים בכ״י הרבים ודפוסים ישנים מאשר בידך ומאשר ראית. ואל תאמר, עוד לא נגמרה המלאכה, כי כזה וכזה יאמר לך לבך עוד אחרי מועד מועדים. אוי לי כי נפתה לבי גם אני לקול העצל אשר בקרבי, אשר אמר לי תמיד לך ושוב ומחר תתן. איעצך ויהי אלקים עמך. הוצא לאור את אשר גמרת. והיה אם אחרי איזה זמן תמצא לעשות הוספות והערות, תדפים עוד איזה עלים עם מעט ענינים עוד על אודות הפייטנים ופיוטיהם. וכעת תוכל להעמיד בראש חליפת אגרותינו

בכלל, כי עתה לי ספר שלם. ומצאתי בו כבר שני שמות של פייטנים. האחד בלתי נודע לי רק שמו עד כה ולא שם אביו. והוא ליאונטי בירבי איברהם ח״ק. 1) וחתום כן ביוצר אחר ליום שני של פסח, בראש תיבה שניה של כל חרוז אח־ התיבה של פסוק מספ־ שיר השירים, והיינו אח־י סיום א״ב. רק אצל "אקומה היכן אבדתיו„ צ״ל לענ״ד איכן אבדתיו והאות הראשון מן איכן, הוא הא' של איברהם. או שסמך פה על מלת אבדתיו. ושם השני דויד בן הונא. 2) כן חתום ביוצר אחר ליום ראשון של פסח, אחרי א״ב כפול, בדיבור המתחיל "צאנה וראנה„ ג״כ אחרי התיבות של שה״ש. ונשאר שם חרוז האחרון בלתי מצטרף לחתימה והוא "מה יפו, "אמוניך "כשרפים "מסאי״ם„. וארמה שצ״ל הַמוניך כשרפים מפארים וזכר לדבר שגם המלאכים נקראים המונים בקדושה, כתר יתנו לך המוני מעלה, ואמר כי המוני מטה כשרפים מפאי״ם. ויהיה ר״ת הכ״מ, מה שרגילים לחתום על שם אביו בשנה ראשונה למותו, ר״ל הריני כפרת משכבו (קדושין ל״ב סע״ב וש״ע יו״ד סי' ר״מ ס״ט). וכן נמצא חתימה כזו בפיוט אופן ליום שמחת תורה מנהג אשכנזים המתחיל "אשריך אום קדוש„ בכל תיבה שניה של כל חרוז אחר התיבה של פסוק אשריך ישראל מי כמוך עם נושע בה' וגו'. והיא כזה, מנחם בן אביגיל ברבי יוסף הכ״מ 3). ובזכרוני עוד מי שחתם שם אביו עם ז״ל, ר״ל זכרונו לברכה —. אך מי זה שם הונא? בשמות היהודים מאיברופא לא מצאתיו עוד. הנאמר כי הוא בבלי? ואולי תמצא עליו מאומה ותודיעני.

עוד לא ראיתי, גם לא שמעתי עד כה אם נדפס, איזה לשכה מספ־ך בית האוצר. ועל זה יצר לי מאד, ואיש מארצי ומעירי לא הודיעני מזה. אחלי ידידי אם תוכל שלח לי ע״י בוש הלשכה משנת תר״ו.

שו״ת הגאונים עם הקדמתי עוד לא באה לידי ולא ראיתיה בדפוס, אף אם כבר נתפשטה בלייפציג. ובעבור הערה קטנה אשר יש בה נגד יוליוס פירשט המוציא לאור מכתב העתי "אריענט„ אשר העתיק ממחברותי כמה דפים שלמים ולקח לו כל אשר העלתי אחרי חקירה ויגיעה מבלי הזכר את שמי, שפך עלי כל מררתו, וישימני לחצי רעלו במכתב העתי ההוא. ובדא עלי שקרים וכזבים וכמהתל יציין עוד מכתביו מפ־אג. ואני אשחק לכעס כסיל ונבל כזה. אך יפרוש עוד מצודתו על הכלל כלו, ויבז בעיניו לשלוח יד בי לבדי וישפוך רוקו על כל היהודים הרבים אשר במלכות פולניא ורוסיא, נגד העמים בכתבם ובלשונם, וקראם "אנשי מרמה ומתועבים ומזייפים ופוסלי מטבעות. הנשמע עוד נאצות כאלה מאיש הרוצה להקרא עוד יהודי? בשגם מכורותיו ומולדותיו מארץ ההיא.

---

1) עי' נחלת שד״ל לוח הפייטנים ע' 48 וקורות הליטרטור של הפייטנים להח' צונץ ע' 173 (שזח״ה)

2) עי' ספרו הנ״ל של צונץ ע' 139 אך לא הביא הר״ת הכ״ם. ועי' רשד״ל שם ע' 23: „הכ״מ הריני כפרת משכבו גליאת סי'" (שזח״ה)

3) רשד״ל בלוח הפייטנים ע' 50 הביא: מנחם בן אבג ביישכם (?) ולדעת צונץ (שם ע' 704): מנחם בן אביתר בן רבי לוי ברבי יוסף הכהן ועי' מכתב שאחר זה דעת הרב ז״ל כי הי' שמו: מנחם בן אביגיל ברבי לוי ברבי יוסף. (שזח״ה)

נתקיים לי מהעדה הנכבדה ומפקודת המלך, עתה אחרי שבע שנים, מהיום והלאה, שכר משמרתי לשנה שש מאות זהובים ק"ם. ואם מצער הוא אולי תחי נפשי בו — ובעולם המחקר מעט אשר עשיתי בשנים האלה, מהמון המבוכות אשר אנכי בהן. כתבתי „תוכחת מגלה" לרבנים סרבנים בעת התאספו בפ"ם דמיין ונדפס שמה עם העתקה אשכנזית. אולי ראית אותו. ולי הבטיח המדפיס חמישים עקסעמפלארע נראַטים והשגתי רק אחד למעני, היינו הַע ים אשר שלחו לי מבית הדפוס להגיה ולא יותר. — בזמן קרוב יצא מבית הדפוס בברלין אי"ה, ספר תשובות הגאונים, לקוח מכ"י עם הקדמה גדולה ממני, ונזכר בה שמך ידידי לטוב כמה פעמים. אקוה כי ישלחו לך עקסעמפלאר אחד מברלין, ואם לא, אשלח לך כפה אי"ה. ואוחיל כי ייטב מאמרי בעיניך. — ומדי דברי מתשובות הגאונים, אזכרה כי גם בידך אסיפה של תשובות הגאונים. ובדעתי ליעץ אל המוציא לאור, כי ידפים גם את זאת. והיינו אחרי יראה מעט ברכה בזאת הנדפסת. והיה כי יסכים לזה, תעשה אתה הקדמה אליה ותשלח את הכל אלי אי"ה. ואעשה גם אנכי איזה מאמר. ואתה תנקוב שכרך בעד הכ"י ובעד ההקדמה ואני רק בעד מעט הוספה משלי. ואז נבא להשואה כפי תוחלתי. — נתה"ש דחדש עוד לא ראיתי. רק מפי השמועה נאמר לי כי נמצאו שם דבריך. ולא בדבר העקסעמפלארען מש"ם קטן, רצוף פה מכתב מהאדון המדפים פריינד שותפו של הרב החכם רמ"ל. וזה השותף הוא הנותן והנושא לבדו בעניני הדפוס והספרים. תוכן מכתבו. כי מגיע עוד ממך איזה זהובים ק"ם וגם כי לא יוכל לשלוח העקסעמפלארען ביחוד, כי תעלה הוצאת הפ־אכט הרבה. עתה עוץ נא בחכמה מה לעשות עם זה האיש פריינד.

גם שמחני כפעם בפעם באגרותיך היקרות ובמציאותיך בספרי הקדמונים כ"י ואני נכון להשיב עד מהרה. כי כמאז אנכי תמיד אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרם הכו"ח פ"ק פראג יום א' ה' אב תר"ז.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט

פ"ש לבנך הצעיר בשנים וגדול בבינה ובשקידה כהר"ר אוהב גר נ"י.

מכתב כט

ב"ה

לכבוד ידידי איש בריתי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד משורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

חיש אחרי בוא אגרתך היקרה נתתי לר' שמעון פריינד המדפים פה, סך fl. 8 : 30 היינו fl 5 אשר שלחת והמותר השלמתי, והוא ישלח לך ע"י האדון בוש בווין הכרכים ב"ב וחולין שני עקסעמפלא־ען א' דרוק וא' שרייב כפי הבטחתו — . מרוצת אגרותי אל הרב החכם הגדול מוהרי"מ זקש נ"י לא רבה היא. ואולי ישלח לי מעט אשר השלמתי אחרי תכתוב לו, ולא ישוה הסך הקטן ההוא לדבר עליו יותר.

ואתן לך תודה רבה בעבור החלק הראשון מן קמחא דאבישונא אשר שלחת לי, והחסרונות של דפים באיזה מקומות מעט מזער ערכם בערך יקרת הספר אצלי

עוד שֵׁם אחר אך בהוראה כזאת ממש. (סוף סוטה) משמת ר׳ יוסי קטנתא פסקו חסידים ולמה נקרא שמו קטנתא שהיה קטנתא של חסידים ע״כ במשנה. הנה ביאר את שאינו מובן במלה ההיא בעצמה שאינה מובנת עוד. מה הוא קטנתא? אכן בבריתא שם בגמרא בבלית. ולמה נקרא שמו אבא יוסי בן קטונתא שהיה מקטני חסידים. ע״כ. והנה קטנתא או קטונתא איננו קטן. וגם אין זה שבח עליו. אולם בירושלמי במשנה ובבריתא שם ולמה נקרא שמו יוסי בן קטינתא שהיה תמציתן של חסידים ע״כ. רואים אנו ביאור אחר שאין לו הבנה ג״כ מה ענין תמצית לקיטנותא? אך עכ״פ נראה נוסח המשנה בבבלי עיקר שהוא ממהדורת רב, כאשר הראתי. ורק מפני שנסתפקו אח״כ בכוונת הביאור של המשנה, העמידו להם אח״כ פירושם בבריתות. זה יאמר שהיה מקטני חסידים. וזה יאמר תמציתן של חסידים והעמיד כן גם במשנה. ונראה לפרש ביאור המשנה מלשון רומי Cotena הוא שרשרת וקשר. ונמצא שם זה כבר במשנה רק על אופן הַקְטָנה. קטלא הוא Cutella שרשרת קטנה והיא של זהב. ע׳ ערוך ומוסף. אכן שלשלת גדולה נקראת קַטְּיָנַא. וממנו ג״כ ברומית Catenatio. (פערקעטטונג, צוזאממען בינדונג) ומעתה יאמר על ר׳ יוסי זה שהיה קַטְּיַנְתָּא של חסידים, ר״ל קשר המקשרם יחד. אולי היה מִכַּת האיסאי הנקראים חסידים בספרי המכביים וגם בתלמוד. ומִשְׁמַת כאילו פסק הקשר ההיא. ומפרש א״כ בעל המשנה את הכינוי קטינתא במלה נודעה אז מלשון רומי. קַטְּיַנְתָּא, ממש על משקל לוציאטו.

ג) ואחרי שעמדנו לענ״ד על כוונת המבאר שֵׁם הכינוי במשנה, נַרשה לנו עוד לתת טעם אחר לשם הכינוי הזה, אחרי שאינו נוגע להלכה כאשר כתבנו פעמים רבות. והנה המקום הנקרא בספרי דתם בלשון יוני כפר קאנא, נקרא שם בלשון סורי קטנא. בורקהארד בנסיעתו לא״י וגיזיניוס בהעתקת נסיעה זו יעמידו כפר קנה בין צפורי לנצרת. אך שם הסורי קטנא לא ידעו לו מקור. אולם יעויין ירושלמי. (ריש מגלה) וקטת ונהלל (יהושע י״ט) קטת קיטונית. וע״ש ביהושע שהוא בחלקו של זבולן. והנה שם ג״כ צפורי ונצרת. אין ספק א״כ שלמקום קטת ביהושע הנקרא בירושלמי קיטונית קראו הסוריים קטנא, והיונים המקצרים, קנה. ויוסי קיטנותא ר״ל איש ממקום קיטונית. ויהיה עולה יפה ג״כ נוסחת בן קיטנותא כמו בן בתירא שהוא ג״כ על שם מקומו לדעתי וכן בן תורתא ואין להאריך עוד.

ואשוב אל האהוב לי, שם לוצאטו, סברתי קרובה עוד בעיני, ותמחול לעיין עוד היטב אולי יזדמנו לך ראיות, כי איש חכם אתה ולך חנות מזוינת אשר תוכל לשום עין חודרת בה. צר לי על המקרה אשר קרה לרעיתך הנעימה, ישלח לה ה׳ רפואה שלמה. ויצרנה עוד מכל אסון ופגע. ואשר תשאלני על מצב גופי ונפשי. הנה מעת מתה עלי אשתי עוד לא מצאתי מנות היטב. אחרי מותה נתתי את בתי הצעירה לאיש, והוא לא היה איש ולא גבר. וגם זו לטובה כי נתרצה לגרשה ושבה אל בית אביה בתולה כנעוריה. ועלי לתתה עוד הפעם לאיש. ומי יודע מה יהיה? וגם מעמד אחת מבנותי, הגדולה מזאת המגורשת, אינו בטוב. ונכונה לבא אלי ג״כ עם שני ילדים. ועלי תהיינה כלנה. ומעט נוחם לזה, כי

מכתב כח

ב״ה

לכבוד ידיד לבי מחמד נפשי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד, יקר במעלותיו ובמדותיו מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י .

החיתני אוהב יקר! במעט אמרותיך הנעימות. הקימותני מעפרות תבל אשר תְּכַל היא עתה. עודך חי לי עם שלהבת אהבתך אלי כמאז ומקדם! הלא יספוק לי זה לרוממני על כל שפלות אשר נראה מרחוק ומקרוב, ולהשיב בקרבי רוח חן וידידות אל מעט הישרים והטובים הנודעים לנו. ואם נבהלתי מעט על שאלתך אלי „אם עוד חפצת בי ובקירבתי, או אם פניך תסתיר ותחשבני . . . [? ?], הלחושב מחשבות כאלה תוכל לחשוב אף רגע את ידידך מימים ימימה? ואם מזמות כאלה תוכל לחמוס עלי? — אך שעיפי ישיבוני. „הלא ידעת דרך אוהבך יקר זה, כי רק בחומו יהסף הדבר אל קצה האחרון למען עורר בקרבך התשוקה העזה אם היא נרדמת״ אמנם לא נרדמה מאז ולא תנום ולא תישן עד עולם. ומה מאד שמחתי על מציאתך הנפלאה אשר קראתי אח״כ במאמרך היקר רניתן בלוח השנה של בוש, כי לוצאטו ורפאפורט היו אוהבים זה את זה עוד לפני מאתים שנה. ולמשוש נפשי מצאתי ג״כ כל המאמר ההוא יפה אף נעים, סובב והולך אל המטרה הערוכה, בחקרי לב ובמועצות ודעת .

א) אך עוד לא אוכל להשליך אחרי גוי הדבר הקטן אשר העירותי כבר על שם המשפחה לוצאטו. כי עוד הוא בספק אצלי אם איננו משם לוציו אבי המשפחה. ולא דבר רק ולא מקרה הוא מ״ש בהקדמת צמח דוד די פאמיש, „בני לוציאטו כו׳ ובפרט הקצין חשוב ונורא כהר״ר יצחק בן החכם כמהר״ר לוציו ע״ה״. ואשר אמרת (שם בלוח צד 98) כי לא נמצאה משפחה דווידאטו או סאלאמאנאטו, אין ראיה אצלי, כי משם עצם פרטי של תנ״ך, לא עשו כנוי משפחה בלשון רומי ולא הרכיבו עברית ורומית יחד. לא כן אם נעתק שם העברי בעצמו ללשון אחרת. אז הלכו כפי דרך הלשון ההיא והוסיפו איזה אותיות לעשות כנוי משפחה ממנו. והנה שם לוציו הוא בלי ספק העתקה משם עברי, יהיה עד״מ מאיר. וכבר בנו כמנו שם משפחה „חמאירי״. אך בהעתקה רומית לוציו, בנו ג״כ כפי דרך לשון רומית לוציאטו. כאשר עשו טארקוואטוס מן טארקוועס. על הוראת שלשלת. יעויין מדרשי מלים. וא״כ לוציאטו הוא ממש העתקת „המאירי״. והיו״ד בשם לוציאטו נשמטה אח״כ. — ורצ״ד כתב שם כי בני לוציאטו מיוחסים הם ופרו ורבו בעושר וכבוד, ולר׳ יצחק לוציאטו אחים כמ״ר דוד וכמ״ר יעקב. ועתה רחוק לאמר כי לא נשאר מהם שם ושארית באיטליאה עוד. ואם נעתיק את החכם ר׳ לוציו ע״ה לזמן קדום יותר מעט היינו אל ערך סך-1460 למספרם יצדק החכם ר׳ שמעון לוצאטו באמרו (שנת 1651) כי כמו מאתים שנה נודע כבר שם משפחת לוצאטו. וגם ר׳ לוציו זה אולי היה כבר נין מאיזה ר׳ לוציו הזקן . ובהקדמה ההיא של צ״ד נמצא עוד העתקה מן שם עצם עברי . ע״ש. כמהר״ר יחיאל רחביה אלאטינו בלעז. ונקרא גם אחיו בן כמ״ר משה אלאטינו .

ב) ומה שהראתי בשם טארקוואטוס על הוראת שלשלת, נמצא לדעתי במשנה

וגם אם נחשוב בן תמים שם כי הוא הישראלי מקירוואן יהי׳ כל סדר הזמנים מבולבל, כי אחריו מביא ר׳ יהודה בן קריש ובן סרוק אך כפי האמת מביא תחלה את המזרחיים, ומתחיל סדר חדש של המערביים מבן קריש ולהלאה. ודמיון שני יוסף בן שמעון במקומות רחוקים כרחוק מזרח ממערב לא יתענו. וקרוב עוד אצלי מאד, כי בן תמים הי׳ אצל היהודים בין הערביאים, כנוי מורגל לשם יצחק על שם אביו אברהם בתורה שהיה נקרא תמים. וכן קראו לרוב כנוי. אבו או בן על שם בנו או אביו כפי הנודע בתנ״ך או בקורות עולם, ודבר זה הוא נבחן וברור. והחכם שטיינשניידער כתב על זה מאמר מיוחד, והוא אשר בצרור כתביו או ספריו, אשלח עתה אגרתי זאת, איש נבון יודע היטב עברית וערבית ודורש קדמוניות ישראל, וראוי לקרבהו א״כ נשאר רק השם אדונים, ואולי גם הוא רק כנוי לכל שם יצחק אף אם לא אדע עוד הטעם. ועוד קרוב שהראב״ע קרא בכונה לבן תמים זה הבבלי או המזרחי להבדילו מהישראלי שנקרא כן אך הוא מערבי, ואקוה הסכמתך לכל זה.

צר לי כי לא נמצא אצלך הצייטשריפט פיר דיא רעליגיעזע אינטרעססין דעס יודענטהומס פאן Dr. Z. Frankel Oberrabbiner in Dresden כי אז קראת ממנו וממני ומזולתנו כמה מאמרי מלחמה נגד שונאי התלמוד והאומה. והמקח בזול. ובכל חדש כרך אחד בכ׳ אשכנז. וכבר יש שם במחברת אפריל מאמר מהחכם יש״ר. והשילות מפה כבד בכל חדש. אך עפ״י הבוכהאנדעל תשיגהו בנקל. משנת 844, יש תשעה מחברות כי הוחל מחדש אפריל. ומשנת 845 אשר הוחל מן יאנער יש כבר ארבעה או חמשה.

ועוד תדע כי הוא נרשם בשער verlägt von M. Simion in Berlin בעל הכרם מאז חפש עלי עלילות לא השיבותיו ולא כתב אלי עוד. אולי אשיבהו עוד.

שירי ר״י הלוי ורמב״ע תוכל לפקוד עלי כי אתנם לאשר תרצה כי ידפיסם. אך צר לי מאד אם ישארו באיזה מקום אשר יהי קשה להוציא משם. ואם תרצה כי אשלחם לך בחזרה אשלחם לך תיכף ותרשני להעתיקם לי למעני. אך דע כי הם מונחים אצלי כאילו היו אצלך נכונים לך תמיד. ואם יודפס דבר מה, כום או מחברת אחרת הנני לתתם ראשונה לדפוס. אל הרואים כתבתי כי לא אוכל לתת אל מחברתם ירושלים, כי בושתי והזמן לא כביר עוד אשר בזוני, ואולי תהי׳ גם דעתך כן. כפי אשמע שלח להם כבר החכם יש״ר מאמר, והוא באמת ענוה יתירה.

אם יש בידך חלק ראשון מן קמחא דאבישונא, עשה זאת למעני וצוה לאחד מתלמידיך היקרים, אשר יעתיק לי ההקדמה מן המפריש, כי נכסף אנכי מאד לדעת איך מצא הוא הסדר ההוא, ואם נדפס כבר מלפנים. — ואדרוש בשלום בנך המשכיל השנון ה׳ ישמרהו ויחייהו לתורה ולתעודה.

והנני ידידך אוהבך ומוקירך כערכך הרב הכו״ח פה פראג יום ד׳ ז׳ אייר תר״ה.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב כז

ב״ה

לכבוד ידידי אהוב נפשי הרב החכם הגדול, החוקר הנפלא, מליץ מפואר משורר להלל, דורש טוב לעמו ועובדו בכל לב ובכל נפש, כ״ש מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

עלי לשלם לך הרבה תודות, והן עמוסות עלי מאד, על דבר אגרתך החמודה מן כ׳ טבת והיצוף בתוכה הקדמה הנדפסת מאבי המשפחה רפא או רבא פורט, וביותר על דבר חלק ראשון ממחזור בני רומה, והקונטרסים האחרונים מס׳ פחד יצחק, וקטן היה בעיני מחיר הפאכט אשר שלמתי מפאדובה עד ווין ומווין עד פה, נגד השמחה הגדולה אשר נתת בלבי באלה הספרים. ולא אוכל להשאיר עוד הוצאתך על קונטרסים הקודמים מס׳ פחד יצחק ועל האחרונים, עומדות כתובות לפני. ורצפתי פה fl. 5 ואם מעט, אחלי אהוב נפשי, אל תכלם מהגיד לי ואשלח עוד בתודה רבה, כי לא נכון לפני גם לפניך, אשר עם רב הטורח תוציא גם כספך, ואתה צריך עוד הרבה לזה היקר המדומה היותר נחוץ בהבלים אשר בדו להם בני אדם מאז סרו מנתיב הישר ובקשו להם חשבונות רבים. ה׳ ירבה ביתך והוצאתיך כפלי כפלים ושם לוצאטו יא״ר עוד ממך והלאה, הולך ואור עד נכון היום הגדול, אשר אתה עלית על שמי משפחה זאת המפוארה בישראל, ככוכב חדש מזהיר ומתנוצץ לשמחת כל ישרי ונבוני לב.

תשואת חן על דבר הרשימה משנת מות רש״י, אף אם לא אשלח בשנה זו מאומה אל היאהרבוך בווין, וזה רק מאשר אין לפני נושא מיוחד ונכון למחברת כזאת אשר לא בחקרי לב תרצה להתראה, כי אם במליצות או בשורות פשוטות ומאמרים נמרצים. וכבר אמרו על מאמרי משנה העברה כי מחקיו רב מאשר יכון אל מחברת כזו. אך בכל זאת נשאו לדבריו, כי מענין תכונת הקאלענדער היה. ועתה אין לי בזה חדשות ידועות רק מות רש״י ז״ל. ושריפת הש״ס בשנת שי״ד לא הייתי שולח גם אילו כתבתי מאומה, כי רעות זמננו ודורנו וארצותנו הן כנגד סיפור דבר כזה ברבים. רבנים רשעים יעיזו פניהם לאמר בפה מלא, רק התלמוד היה בעוכרנו (ח״ו), והשחית כל מוסר ומדות ישראל בפנימת האומה וביותר נגד עמים אחרים. ועתה ישישו כי ימצאו קבר ח״ו לאשר מאסה נפשם, ועד מהרה יאמרו כי הטיב והשכיל לעשות הגזור שרפה כאשר השכיל או הסכיל לעשות יהויקים במגלת ירמיהו. ויש גם מושלים רשעים אשר ישמעו לדבריהם. לכן אמרתי תהי האש ההוא עוד עצורה בעצמותנו, ולמועד נכון נדבר מזה עת נדע תועלת ההודעה ולא נדאג היזק ח״ו. —

ר׳ יצחק הישראלי אשר בקירוואן, איננו בלי ספק אצלי, ר׳ אדונים בן תמים הבבלי או המזרחי כפי אשר נקרא בפי הראב״ע ז״ל במקומות שונים. וידעת עוד כי צפון אפריקא הי׳ נקרא אז בפי הערביאים ויהודים אשר בינידם, ארץ המערב והיהודים משם מסתערבים, והראב״ע בעצמו קורא (ברייש מאזנים) את ר׳ אדונים בן לברט אפאס וגם ר׳ יהודה חיוג אפאס בשם מערבי, אחרי קרא למעלה את בן תמים בכנוי הבבלי. והישראלי לא נודע בשום מקום ולא מובא למדקדק.

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam und
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

DRITES HEFT

אגרות שי״ר

אשר הריץ

הרב שי״ר ז״ל אל רשד״ל ז״ל

(משנת תקצ״ג עד שנת תר״ך)

עם הערות הר״ר שזח״ה נ״י ועם מבוא והערות הרא״א הרכבי נ״י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראַבער

מחברת שלישית

פרזעמישל,

שנת תרמ״ו.

צד 76 שורה 16 מלמעלה בכפל צ״ל בבבל
„ 77 בהערה תחת וכרמל צ״ל לכרמל
„ 80 „ 16 למטה בפצ׳מת צ״ל בפניסת
„ „ „ 11 „ מאחרים צ״ל מאמרים
„ 89 „ 19 מלמעלה תנ״ך ממבירנו צ״ל תנ״ך: בומבירנו
„ 91 „ 15 „ הכסך צ״ל הכסף
„ 98 „ 4 מלמטה deitionis צ״ל Lectionis
„ 100 „ 6 „ הק׳ צ״ל הן
„ 106 „ 13 מלמעלה דרכי צ״ל דרכו
„ 131 „ 5 למטה דיעם „ דיעה
„ 133 „ 5 למעלה ת׳ רבו נם צ״ל בשנם
„ 134 „ 6 למטה למכתב כ״ה צ״ל למכתב י״ד
„ 135 „ 6 „ האלה ״ מאוהבת: צ״ל האשה ״ ואוהבת
„ 137 שורה אחרונה לקשר צ״ל לך שם.
„ 140 „ 2 בסינאו צ״ל בסיניא
„ „ „ 7 וכלותי „ וגלותי
„ 141 „ 20 כיורי „ כוזרי
„ 142 „ 23 לאפן אשר אלי צ״ל אופן אשר אורי
„ „ למטה 4 התעני צ״ל התיעני
„ 142 „ 7 למעלה הנוסעות צ״ל המסעות
„ 144 „ 12 למטה יולכך צ״ל יוליכך
„ 146 „ 11 למעלה והודיענ „ והודיעני
„ 146 „ 13 דעי צ״ל דיני

בפרט. וכן חשבתי אז על שנת מות רש"י ז"ל. אך אח"כ עלה ברעיוני כי אתה כתבת באיזה מקום את אשר מצאת על זה באיזה כ"י בביאור. אך לא אוכל עתה לזכור אם יחדת הדבר אלי באיזה מכתב, או הדפסת זה כבר באיזה מהכרמים או במקום אחר. ולכן שאלתי ובקשתי ממך ידידי ואהובי, כי תמהר ותודיעני זאת באר היטב. ואמרי „תמהר" הוא בעבור כי המדפיס בווין אץ עלי כבר לשלוח לו איזה דברים "לקאלענדער של תר"ו, אשר ברצונו להוציא לאור תיכף אחר הפכח אי"ה. והסידור וההדפסה צריכים שיקדמו עוד יותר. ובדעתי להוסיף עוד אי"ה איזה ענינים ואנשים מצוינים. ומי לנו גדול מרש"י ז"ל? ותחפש עוד את אשר נודע לך מזמני אנשים וענינים מצוינים, והיינו מפרט השנה. ולך תהיה צדקה. ואזכירם כלם על שמך כאשר ידעת מנהגי. היה שלום כנפש אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרב דורש שלומך ושלום ביתך וביחוד שלום בנך בכורך המשכיל נ"י בלב ונפש.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

פה פראג יום ו' זאת חנכת הבית שנת ארח חיים למעלה למשכיל לפ"ק. ושלום לתלמידך החכם היקר כ' משה הלוי עהרענרייך נ"י.

תשואות חן לך ידידי על כי עמלת ועלה בידך להשיג למעני הקונטרסים מס' פחד יצחק עד סוף אות מ' והמחיר סך 2.40 fl לא ערבתי עוד לשלוח רצוף באגרת. ותוכל להראות הסך ההוא על האדון בוש בווין אשר ישלמהו בהגיע הקונטרסים לידו. ואם אין דרך זה נכון לפניך, אהיה מוכרח לשלוח המחיר ע"י אגרת. אך זכור אל תשכח את אשר ציינתי כמה פעמים כי יחסרון לי רק הקונטרסים מדף ק"ס ואילך והיינו הדף ק"ס ישנו בידי. והוא באמצע ערך מעביר נחלה- המודעה על גמר הספר התאחרה לבא לידי. והנני נכון לקחת כל קונטרס כאשר הושת מהמדפיס. אולם איך יבואון לידי ואיך אשלם המחיר? ולמה לא הפקיד המדפיס עכ"פ איש א' בווין, לשלם אליו ולהשיג ממנו הקונטרסים? איך שיהיה שאלתי גדולה בל תחדלו להעמיד שמי בין החתומים. הוסף חכמה ודעת והיו עיניך רואות את מורך, ובדרכיו תלך ואת משמרתו תשמור. ונתן ה' לך מהלכים מעלה מעלה, כי לב מבין בקרבך, ונכון לקבל גם לחדש כל דבר טוב ומועיל.

שגיאות להבין

צד	57	שורה	21	מצחן צ"ל מליין
„	66	„	13	מלמטה באתי צ"ל באת
„	73	„	18	ודרבים צ"ל ודרכים
„	„	„	6	מלמטה שירותו צ"ל שרשמו
„	„	„	5	„ ויגיעו צ"ל וינעו
„	74	„	6	למעלה Małus Latiosni צ"ל Matres Lectionis
„	„	„	17	למטה וידד צ"ל וירד
„	75	„	13	מלמטה אולי צ"ל אילו

הנה כפי הראתי אך למותר הוא להרחיק בתיקונים, כי הראב"ד כתב „אם פחות מעט" ותש"ו פחות מעט מתש"ך. אך הריחוק הוא עוד באשר כפי הנראה לא היה רב שרירא לאב"ד עד שנת תש"ט. ולכן חשבתי גם אנכי כי אין זאת העקספעדיציאן הנזכרת בקאנדע, רק אחרת מאוחרת, וכאשר יסיים עתה גם אביך הרב נ"י. ועוד זאת תדע כי חכם אחד יהודי מברלין ושמו לעברעכט, הקדימני בהשערה זו של תש"ך במכום תש"ן, באחת ממחברות העתיות היוצאות שם לאור בלשון אשכנז. ואני באמת לא ראיתי המחברת ההיא בעת כתבי מאמרי בקאלענדער וגם לאביך הרב נ"י. וזה איזה שבועות הודיע בזורנאל „אריענט", כי דבריו היו קודמים בזה לדברי. אך מבלי לחשדני כי בשאט בנפש לקחתי לי ח"ו מציאת זולתי. והנה הביא גם הוא ראיותיו מזמני המלכים אך לא מר' חסראי ור' חנוך. ועכ"פ לו ראוי הקדימה. אך את זה חזיתי ג"כ אח"כ ממנו במחברת מאוחרת, שמצא בספרי הערביאים," כי האדמיראל של העקספעדיציאן המוזכרת בקאנדע, היה שמו בן רמאחין, וט"ס בראב"ד שכתוב ב' פעמים דמאחין בדל"ת. ועכ"פ! זה יחזק מעט ההשערה כי שילוח הספינות אצל הראב"ד ואצל קאנדע, אחד הוא. ועדיין יש לפקפק, אם לא הממונה ההוא בעצמו נפקד ללכת בזמנים שונים, כמו שאנו רואים עוד היום כן. ונשאר זה לבד עוד בספק.

ב) ידעתי מקדם כי המדפיסים עשו להם חותמות שונות בשערי ספריהם. אך מחותמי המשפחות לא ידעתי עד כה. ובדבר מנחה בלולה ועובר לסוחר, הנה נכון לברר את המוקדם בזמן משני אלה ולחקור אחריו מאין מוצאו ומובאו, כי אצלי אינגו ברור עוד על פורט שהיא פיורדא. — ובדבר השם לוצאטו, הנה עוד תגוש ההשערה על שם ר' לוציו אבי המשפחה. ובעל צמח דוד יקראנה עוד לוציאטו, וזה ירחיקנה מן לוזאציו ויקרבנה אל לוציו. הלא דבר הוא?

ג) הודיעני אז הרב החכם ר' זַקש בזמנו, מעסקכם הטוב והמועיל לתקן ס' שערי צדק המשובש מאד בדפוס, מתוך הכ"י. אך שנינו חשבנו תיכף כי אין תקוה כעת להדפיס פה הספר אצל ר' שמעון פריינד. זה האיש צועק כל היום כי אין ברכה בספרי ישראל ובכל אשר ידפים מהם יפסיד, כי אין קונה. והנה גם בכרם חמד אשר תעודתו לפני קוראים שונים בדעותם ומעלותם, יאמר כי הפסיד הרבה. ובאמת ידפים עתה רק ספרי נכרים בל"א. ולא נשאר לו שום עסק בספרי ישראל, רק בש"ס קטן אשר ינמור, ומלבד כל אלה מי יפנה עתה אליו בהדפסת ספרים, אשר כרגע ניתן הספר בידו, ימשול בו ובנותנו בחזקה, מבלי פנות מאומה אל אשר נדבר והותנה והוכפל כמה פעמים? ולכן נחכה עוד בדבר הזה. ואולי יבא איזה זמן הטוב לזה ולא נאחר להשתמש בו.

ד) בכל סליחות אשר לפני מדפוסי אשכנז ופולניא כתוב קץ ותכלית לשְׁבִי עמך. וכן הרגלתי לאמר מנעורי. ואין לפני סליחות של רו"ה לעיין אנה ראה לשְׁבֵי פשע?

ה) ר' יצחק בר' בנימין ור' נתנאל בר' יוסף ור' אליהו שנשרף לא נודעו לי עד כה. אך משפחת הפיצי. כמדומה שראיתי באיזה מקום.

ו) ושמתי את הראש"ן באגרתך לאחרון אחרון חביב באגרתי. בדבר שאלתך למה לא העמדתי זמן מות אדוננו רש"י ז"ל? הנה הקדמתי כי כמה אנשים ועניינים אשר היו ראוים לציין, ולא יכולתי רק בעבור כי לא נתברר לי היטב השכה

מכתב כח

ב״ה

לכבוד ידיד לבי מחמד נפשי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד, יקר במעלותיו ובמדותיו מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י .

החיתני אוהב יקר! במעט אמרותיך הנעימות. הקימותני מעפרות תבל אשר תֻכל היא עתה. עודך חי לי עם שלהבת אהבתך אלי כמאז ומקדם! הלא יספוק לי זה לרוממני על כל שפלות אשר נראה מרחוק ומקרוב, ולהשיב בקרבי רוח חן וידידות אל מעט הישרים והטובים הנודעים לנו. ואם נבהלתי מעט על שאלתך אלי „אם עוד חפצת בי ובקירבתי, או אם פניך תסתיר ותחשבני . . . [? ?], הלחושב מחשבות כאלה תוכל לחשוב אף רגע את ידידך מימים ימימה? ואם מזמות כאלה תוכל לחמוס עלי? — אך שעיפי ישיבוני. „הלא ידעת דרך אוהבך יקר זה, כי רק בחומו יהפך הדבר אל קצה האחרון למען עורר בקרבך התשוקה העזה אם היא נרדמת״ אמנם לא נרדמה מאז ולא תנום ולא תישן עד עולם. ומה מאד שמחתי על מציאתך הנפלאה אשר קראתי אח״כ במאמרך היקר רניתן בלוח השנה של בוש, כי לוצאטו ורפאפורט היו אוהבים זה את זה עוד לפני מאתים שנה. ולמשוש נפשי מצאתי ג״כ כל המאמר ההוא יפה אף נעים, סובב והולך אל המטרה הערוכה, בחקרי לב ובמועצות ודעת .

א) אך עוד לא אוכל להשליך אחרי גוי הדבר הקטן אשר העירותי כבר על שם המשפחה לוצאטו. כי עוד הוא בספק אצלי אם איננו משם לוציו אבי המשפחה. ולא דבר רק ולא מקרה הוא מ״ש בהקדמת צמח דוד די פאמיש, „בני לוציאטו כו׳ ובפרט הקצין חשוב ונורא כהר״ר יצחק בן החכם כמהר״ר לוציו ע״ה״. ואשר אמרת (שם בלוח צד 98) כי לא נמצאה משפחה דוידאטו או סאלאמאנאטו, אין ראיה אצלי, כי משם עצם פרטי של תנ״ך, לא עשו כנוי משפחה בלשון רומי ולא הרכיבו עברית ורומית יחד. לא כן אם נעתק שם העברי בעצמו ללשון אחרת. אז הלכו כפי דרך הלשון ההיא והוסיפו איזה אותיות לעשות כנוי משפחה ממנו. והנה שם לוציו הוא בלי ספק העתקה משם עברי, יהיה עד״ם מאיר. וכבר בנו כמנו שם משפחה „חמאירי״. אך בהעתקה רומית לוציו, בנו ג״כ כפי דרך לשון רומית לוציאטו. כאשר עשו טארקוואטים מן טארקיועס. על הוראת שלשלת. יעויין מדרשי מלים. וא״כ לוציאטו הוא ממש העתקת „המאירי״. והיו״ד בשם לוציאטו נשמטה אח״כ. — ורצ״ד כתב שם כי בני לוציאטו מיוחסים הם ופרו ורבו בעושר וכבוד, ולר׳ יצחק לוציאטו אחים כמ״ר דוד וכמ״ר יעקב. ועתה רחוק לאמר כי לא נשאר מהם שם ושארית באיטליאה עוד. ואם נעתיק את החכם ר׳ לוציו ע״ה לזמן קדום יותר מעט היינו אל ערך סך-1460 למספרם יצדק החכם ר׳ שמעון לוצאטו באמרו (שנת 1651) כי כמו מאתים שנה נודע כבר שם משפחת לוצאטו. וגם ר׳ לוציו זה אולי היה כבר נין מאיזה ר׳ לוציו הזקן. ובהקדמה ההיא של צ״ד נמצא עוד העתקה מן שם עצם עברי. ע״ש. כמהר״ר יחיאל רחביה אלאטינו בלעז. ונקרא גם אחיו בן כמ״ר משה אלאטינו .

ב) ומה שהראתי בשם טארקוואטוס על הוראת שלשלת, נמצא לדעתי במשנה

וגם אם נחשוב בן תמים שם כי הוא הישראלי מקירוואן יהי׳ כל סדר הזמנים מבולבל, כי אחריו מביא ר׳ יהודה בן קריש ובן סרוק אך כפי האמת מביא תחלה את המזרחיים, ומתחיל סדר חדש של המערביים מבן קריש ולהלאה. ודמיון שני יוסף בן שמעון במקומות רחוקים כרחוק מזרח ממערב לא יתענו. וקרוב עוד אצלי מאד, כי בן תמים הי׳ אצל היהודים בין הערביאים, כנוי מורגל לשם יצחק על שם אביו אברהם בתורה שהיה נקרא תמים. וכן קראו לרוב כנוי. אבו או בן על שם בנו או אביו כפי הנודע בתנ״ך או בקורות עולם, ודבר זה הוא נבחן וברור. והחכם שטיינשניידער כתב על זה מאמר מיוחד, והוא אשר בצרור כתביו או ספריו, אשלח עתה אגרתי זאת, איש נבון יודע היטב עברית וערבית ודורש קדמוניות ישראל, וראוי לקרבהו א״כ נשאר רק השם אדונים, ואולי גם הוא רק כנוי לכל שם יצחק אף אם לא ארע עוד הטעם. ועוד קרוב שהראב״ע קרא בכונה לבן תמים זה הבבלי או המזרחי להבדילו מהישראלי שנקרא כן אך הוא מערבי, ואקוה הסכמתך לכל זה.

צר לי כי לא נמצא אצלך הצייטשריפט פיר דיא רעליגיעזע אינטרעססין דעס יודענטהומס פאן Dr. Z. Frankel Oberrabbiner in Dresden כי אז קראת ממנו וממני ומזולתנו כמה מאמרי מלחמה נגד שונאי התלמוד והאומה. והעתקת בזול. ובכל חדש כרך אחד בכ׳ אשכנז. וכבר יש שם במחברת אפריל מאמר מהחכם יש״ר. והשילות מפה כבד בכל חדש. אך עפ״י הבוכהאנדעל תשיגהו בנקל. משנת 844, יש תשעה מחברות כי הוחל מחדש אפריל. ומשנת 845 אשר הוחל מן יאנער יש כבר ארבעה או חמשה.

ועוד תדע כי הוא נרשם בשער verlägt von M. Simion in Berlin בעל הכרם מאז חפש עלי עלילות לא השיבותיו ולא כתב אלי עוד. אולי אשיבהו עוד.

שירי ר״י הלוי ורמב״ע תוכל לפקוד עלי כי אתנם לאשר תרצה כי ידפיסם. אך צר לי מאד אם ישארו באיזה מקום אשר יהי קשה להוציא משם. ואם תרצה כי אשלחם לך בחזרה אשלחם לך תיכף ותרשני להעתיקם לי למעני. אך דע כי הם מונחים אצלי כאילו היו אצלך נכונים לך תמיד. ואם יודפס דבר מה, כרם או מחברת אחרת הנני לתתם ראשונה לדפוס. אל הרואים כתבתי כי לא אוכל לתת אל מחברתם ירושלים, כי בושתי והזמן לא כביר עוד אשר בזוני, ואולי תהי׳ גם דעתך כן. כפי אשמע שלח להם כבר החכם יש״ר מאמר, והוא באמת ענוה יתירה.

אם יש בידך חלק ראשון מן קמחא דאבישונא, עשה זאת למעני וצוה לאחר מתלמידיך היקרים, אשר יעתיק לי ההקדמה מן המפרש, כי נכסף אנכי מאד לדעת איך מצא הוא הסדר ההוא, ואם נדפס כבר מלפנים. — ואדרוש בשלום בנך המשכיל השנון ה׳ ישמרהו ויחייהו לתורה ולתעודה.

והנני ידידך אוהבך ומוקירך כערכך הרב הכו״ח פה פראג יום ד׳ ז׳ אייר תר״ה.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

מכתב כז

ב״ה

לכבוד ידידי אהוב נפשי הרב החכם הגדול, החוקר הנפלא, מליץ מפואר משורר להלל, דורש טוב לעמו ועובדו בכל לב ובכל נפש, כ״ש מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

עלי לשלם לך הרבה תודות, והן עמוסות עלי מאד, על דבר אגרתך החמודה מן כ׳ טבת והיצוף בתוכה הקדמה הנדפסת מאבי המשפחה רפא או רבא פורט, וביותר על דבר חלק ראשון ממחזור בני רומה, והקונטרסים האחרונים מס׳ פחד יצחק, וקטן היה בערכו מחיר הפאכט אשר שלמתי מפאדובה עד ווין ומווין עד פה, נגד השמחה הגדולה אשר נתת בלבי באלה הספרים. ולא אוכל להשאיר עוד הוצאתך על קונטרסים הקודמים מס׳ פחד יצחק ועל האחרונים, עומדות כתובות לפני. ורצפתי פה fl. 5 ואם מעט, אחלי אהוב נפשי, אל תכלם מהגיד לי ואשלח עוד בתודה רבה, כי לא נכון לפני גם לפניך, אשר עם רב הטורח תוציא גם כספך, ואתה צריך עוד הרבה לזה היקר המדומה היותר נחוץ בהבלים אשר בדו להם בני אדם מאז סרו מנתיב הישר ובקשו להם חשבונות רבים. ה׳ ירבה ביתך והוצאתיך כפלי כפלים ושם לוצאטו יא״ר עוד ממך והלאה, הולך ואור עד נכון היום הגדול, אשר אתה עלית על שמי משפחה זאת המפוארה בישראל, ככבב חדש מזהיר ומתנוצץ לשמחת כל ישרי ונבוני לב.

תשואת חן על דבר הרשימה משנת מות רש״י, אף אם לא אשלח בשנה זו מאומה אל היאהרבוך בווין, וזה רק מאשר אין לפני נושא מיוחד ונכון למחברת כזאת אשר לא בחקרי לב תרצה להתראה, כי אם במליצות או בשורות פשוטות ומאמרים נמרצים. וכבר אמרו על מאמרי משנה העברה כי מחקרו רב מאשר יכון אל מחברת כזו. אך בכל זאת נשאו לדבריו, כי מענין תכונת הקאלענדער היה. ועתה אין לי בזה חדשות ידועות רק מות רש״י ז״ל. ושריפת הש״ס בשנת שי״ד לא הייתי שולח גם אילו כתבתי מאומה, כי רעות זמננו ודורנו וארצותנו הן כנגד סיפור דבר כזה ברבים. רבנים רשעים יעיזו פניהם לאמר בפה מלא, רק התלמוד היה בעוכרנו (ח״ו), והשחית כל מוסר ומדות ישראל בפנימת האומה וביותר נגד עמים אחרים. ועתה ישישו כי ימצאו קבר ח״ו לאשר מאסה נפשם, ועד מהרה יאמרו כי הטיב והשכיל לעשות הגוזר שרפה כאשר השכיל או הסכיל לעשות יהויקים במגלת ירמיהו. ויש גם מושלים רשעים אשר ישמעו לדבריהם. לכן אמרתי תהי האש ההוא עוד עצורה בעצמותנו, ולמועד נכון נדבר מזה עת נדע תועלת ההודעה ולא נדאג היזק ח״ו. —

ר׳ יצחק הישראלי אשר בקירוואן, איננו בלי ספק אצלי, ר׳ אדונים בן תמים הבבלי או המזרחי כפי אשר נקרא בפי הראב״ע ז״ל במקומות שונים. וידעת עוד כי צפון אפריקא הי׳ נקרא אז בפי הערביאים ויהודים אשר בינידם, ארץ המערב והיהודים משם מסתערבים, והראב״ע בעצמו קורא (בריש מאזנים) את ר׳ אדונים בן לברט אפאס וגם ר׳ יהודה חיוג אפאס בשם מערבי, אחרי קרא למעלה את בן תמים בכנוי הבבלי. והישראלי לא נודע בשום מקום ולא מובא למדקדק.

S. L. RAPPOPORT'S
hebräische Briefe
an
S. D. Luzzatto
(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben
von
Eisig Gräber.

DRITES HEFT

PRZEMYSL
DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS
1 8 8 6.

אגרות שי"ר

אשר הריץ

הרב שי"ר ז"ל אל רשד"ל ז"ל

(משנת תקצ"ג עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מחברת שלישית

פרזעמישל,

שנת תרמ"ו.

צד 76 שורה 16 מלמעלה בכפל צ״ל בכבל
〃 77 בהערה תחת וכרמל צ״ל לכרמל
〃 80 〃 16 למטה בפצ׳מת צ״ל בפנימת
〃 〃 〃 11 〃 מאחרים צ״ל מאמרים
〃 89 〃 19 מלמעלה תנ״ך ממכירנו צ״ל תנ״ך: בומכירנו
〃 91 〃 15 〃 הכסך צ״ל הכסף
〃 98 〃 4 מלמטה deitionis צ״ל Lectionis
〃 100 〃 6 〃 הק׳ צ״ל הן
〃 106 〃 13 מלמעלה דרכי צ״ל דרכו
〃 131 〃 5 למטה דיעם 〃 דיעה
〃 133 〃 5 למעלה ת׳ רבו נם צ״ל בשנם
〃 134 〃 6 למטה למכתב כ״ה צ״ל למכתב י״ד
〃 135 〃 6 〃 האלה ״ מאוהבת: צ״ל האשה ״ ואוהבת
〃 137 שורה אחרונה לקשר צ״ל לך שם.
〃 140 〃 2 בסינאו צ״ל בסיניא
〃 〃 〃 7 וכלותי 〃 וגלותי
〃 141 〃 20 כיורי 〃 כוזרי
〃 142 〃 23 לאפן אשר אלי צ״ל אופן אשר אולי
〃 〃 למטה 4 התעני צ״ל התיעני
〃 142 〃 7 למעלה הניסעות צ״ל המסעות
〃 144 〃 12 למטה יולכך צ״ל יוליכך
〃 146 〃 11 למעלה והודיענ 〃 והודיעני
〃 146 〃 13 דעי צ״ל דיני

בפרט. וכן חשבתי אז על שנת מות רש"י ז"ל. אך אח"כ עלה ברעיוני כי אתה כתבת באיזה מקום את אשר מצאת על זה באיזה כ"י בביאור. אך לא אוכל עתה לזכור אם יחדת הדבר אלי באיזה מכתב, או הדפסת זה כבר באיזה מהכרמים או במקום אחר. ולכן שאלתי ובקשתי ממך ידידי ואהובי, כי תמהר ותודיעני זאת באר היטב. ואמרי „תמהר" הוא בעבור כי המדפים בווין אץ עלי כבר לשלוח לו איזה דברים "לקאלענדער של תר"ו, אשר ברצונו להוציא לאור תיכף אחר הפכח אי"ה. והסידור וההדפסה צריכים שיקדמו עוד יותר. ובדעתי להוסיף עוד אי"ה איזה ענינים ואנשים מצוינים. ומי לנו גדול מרש"י ז"ל? ותחפש עוד את אשר נודע לך מזמני אנשים וענינים מצוינים, והיינו מפ"ט השנה. וכך תהיה צדקה. ואזכירם כלם על שמך כאשר ידעת מנהגי. היה שלום כנפש אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרב דורש שלומך ושלום ביתך וביחוד שלום בנך בכורך המשכיל נ"י בלב ונפש.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

פה פ"אג יום ו' זאת חנכת הבית שנת ארח חיים למעלה למשכיל לפ"ק. ושלום לתלמידך החכם היקר כ' משה הלוי עהרענרייך נ"י.

תשואת חן לך ידידי על כי עמלת ועלה בידך להשיג למעני הקונטרסים מס' פחד יצחק עד סוף אות מ' והמחיר סך 2.40 fl לא ערבתי עוד לשלוח רציף באגרת. ותוכל להראות הסך ההוא על האדון בוש בווין אשר ישלמהו בהגיע הקונטרסים לידו. ואם אין דרך זה נכון לפניך, אהיה מוכרח לשלוח המחיר ע"י אגרת. אך זכור אל תשכח את אשר ציינתי כמה פעמים כי יחסרון לי רק הקונטרסים מדף ק"ס ואילך והיינו הדף ק"ס ישנו בידי. והוא באמצע ערך מעביר נחלה-המודעה על גמר הספר התאחרה לבא לידי. והנני נכון לקחת כל קונטרס כאשר הושת מהמדפים. אולם איך יבואון לידי ואיך אשלם המחיר? ולמה לא הפקיד המדפים עכ"פ איש א' בווין, לשלם אליו ולהשיג ממנו הקונטרסים? איך שיהיה שאלתי גדולה בל תחדלו להעמיד שמי בין החתומים. הוסף חכמה ודעת והיו עיניך רואות את מורך, ובדרכיו תלך ואת משמרתו תשמור. ונתן ה' לך מהלכים מעלה מעלה, כי לב מבין בקרבך, ונכון לקבל גם לחדש כל דבר טוב ומועיל.

שגיאות להבין

צד 57 שורה 21 מצחן צ"ל מליין
„ 66 „ 13 מלמטה באתי צ"ל באת
„ 73 „ 18 ודרבים צ"ל ודרכים
„ „ „ 6 מלמטה שירוחו צ"ל שרשמו
„ „ „ 5 „ ויגיעו צ"ל וינעו
„ 74 „ 6 למעלה Małus Latiosni צ"ל Matres Lectionis
„ „ „ 17 למטה וידד צ"ל וירד
„ 75 „ 13 מלמטה אולי צ"ל אילו

הנה כפי הראתי אך למותר הוא להרחיק בתיקונים, כי הראב״ד כתב „אם פחות מעט״ ותש״ו פחות מעט מתש״ך. אך הריחוק הוא עוד באשר כפי הנראה לא היה רב שרירא לאב״ד עד שנת תש״ט. ולכן חשבתי גם אנכי כי אין זאת העקספעדיציאן הנזכרת בקאנדע, רק אחרת מאוחרת, וכאשר יסיים עתה גם אביך הרב נ״י. ועוד זאת תדע כי חכם אחד יהודי מברלין ושמו לעברעכט, הקדימני בהשערה זו של תש״ך במכום תש״ן, באחת ממחברות העתיות היוצאות שם לאור בלשון אשכנז. ואני באמת לא ראיתי המחברת ההיא בעת כתבי מאמרי בקאלענדער וגם לאביך הרב נ״י. וזה איזה שבועות הודיע בזורנאל „אריענט״, כי דבריו היו קודמים בזה לדברי. אך מבלי לחשדני כי בשאט בנפש לקחתי לי ח״ו מציאת זולתי. והנה הביא גם הוא ראיותיו מזמני המלכים אך לא מר׳ חסדאי ור׳ חנוך. ועכ״פ לו ראוי הקדימה. אך את זה חזיתי ג״כ אח״כ ממנו במחברת מאוחרת, שמצא בספרי הערביאים," כי האדמיראל של העקספעדיציאן המוזכרת בקאנדע, היה שמו בן רמאחין, וט״ס בראב״ד שכתוב ב׳ פעמים דמאחין בדלי״ת. ועכ״פ! זה יחזק מעט ההשערה כי שילוח הספינות אצל הראב״ד ואצל קאנדע, אחד הוא. ועדיין יש לפקפק, אם לא הממונה ההוא בעצמו נפקד ללכת בזמנים שונים, כמו שאנו רואים עוד היום כן. ונשאר זה לבד עוד בספק.

ב) ידעתי מקדם כי המדפיסים עשו להם חותמות שונות בשערי ספריהם. אך מחותמי המשפחות לא ידעתי עד כה. ובדבר מנחה בלולה ועובר לסוחר, הנה נכון לברר את המוקדם בזמן משני אלה ולחקור אחריו מאין מוצאו ומובאו, כי אצלי אינגו ברור עוד על פורט שהיא פיורדא. — ובדבר השם לוצאטו, הנה עוד תגוש ההשערה על שם ר׳ לוציו אבי המשפחה. ובעל צמח דוד יקראנה עוד לוציאטו, וזה ירחיקנה מן לוזאציו ויקרבנה אל לוציו. הלא דבר הוא?

ג) הודיעני אז הרב החכם ר׳ זַקש בזמנו, מעסקכם הטוב והמועיל לתקן ס׳ שערי צדק המשובש מאד בדפוס, מתוך הכ״י. אך שנינו חשבנו תיכף כי אין תקוה כעת להדפים פה הספר אצל ר׳ שמעון פריינד. זה האיש צועק כל היום כי אין ברכה בספרי ישראל ובכל אשר ידפים מהם יפסיד, כי אין קונה. והנה גם בכרם חמד אשר תעודתו לפני קוראים שונים בדעותם ומעלותם, יאמר כי הפסיד הרבה. ובאמת ידפים עתה רק ספרי נכרים בל״א. ולא נשאר לו שום עסק בספרי ישראל, רק בש״ס קטן אשר יגמור, ומלבד כל אלה מי יפנה עתה אליו בהדפסת ספרים, אשר כרגע ניתן הספר בידו, ימשול בו ובנותנו בחזקה, מבלי פנות מאומה אל אשר נדבר והותנה והוכפל כמה פעמים? ולכן נחכה עוד בדבר הזה. ואולי יבא איזה זמן הטוב לזה ולא נאחר להשתמש בו.

ד) בכל סליחות אשר לפני מדפוסי אשכנז ופולניא כתוב קץ ותכליא לְשָׁבֵי עמך. וכן הרגלתי לאמר מנעורי. ואין לפני סליחות של רו״ה לעיין אנה ראה לְשָׁבֵי פשע?

ה) ר׳ יצחק בר׳ בנימין ור׳ נתנאל בר׳ יוסף ור׳ אליהו שנשרף לא נודעו לי עד כה. אך משפחת הפיצי. כמדומה שראיתי באיזה מקום.

ו) ושמתי את הראש"ן באגרתך לאחרון אחרון חביב באגרתי. בדבר שאלתך למה לא העמדתי זמן מות אדוננו רש״י ז״ל? הנה הקדמתי כי כמה אנשים וענינים אשר היו ראוים לציין, ולא יכולתי רק בעבור כי לא נתברר לי היטב השנה

מכתב כ"ו

ב"ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר המהולל המליץ המפואר כש"ת מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .

אחרתי להשיב על מכתבך הנחמד מן כ"ח אלול, מפני כמה ענינים עברו עלי מאז ועד היום. ומהם מכאוב הצלע איזה שבועות אשר לא נתנני לכתיב מאומה וגם הקריאה בעיון הכביד עלי. ות"ל הוקל מכאובי הרבה אך עוד לא סר וחלף כלו. ומלבד טרדות החגים בתחלה, באו אח"כ בני וחתני נ"י וישבו אתנו שבועים — בשבת חנוכה זה דרשתי נגד אסיפת כמה אנשים המכנים עצמם רבנים, והתירו נשים נכריות והניחו השאלה „איך להסכים השבת עם החיים" [היינו להתיר כתיבה ובישול וכדומה] על אסיפת שנה הבאה. והאנשים ההם הולכים ופורצים יום יום בחומת התורה והדת, ומראים בעליל מגמתם להאביד שארית ישראל ח"ו. וקצת מההמון תועים רק בחשבם אותם לרבנים ומנהלי העדה . ולכן חשבתי את הדרשה הזאת לצורך גדול, להאיר את נכליהם מכל צד, ות"ל הוטבה גם בעיני הפוסחים או העומדים לפסוח על שתי הסעיפים, והודו לי על כל דברי — . ועתה פניתי אליך ידידי וידיד עם קדוש, להנפש מעט ממצ֫קת לב על הנבלה אשר נעשה עתה בישראל. בא עמי אהוב נפשי ! ונתחבא באחד החדרים ונדברה וירוח לנו, על קדמוניות אומתנו, אשר מפי זרעינו עד עולם לא ישכחו, והכלבים יחרצו לשונם וינבחו . — וזה יזכירני בבנך הנחמד השנון נ"י אשר נתן ה' חכמה ותשוקה בלבו להיות לנו לעזר בדרישת קדמוניות. לכה אתנו עלם משכיל , והיה הטוב ההוא אשר ייטיב ה' עמנו והטבנו לך, מלבד אשר ייטיב לך ה' כפלי כפלים אך צר לי מאד, כי עודך מחזיק בדרכך , בלי לשמור חייך ובריאותך , ולהקדים יגיעתך בתורה וחכמה על חייך, ובאמת חייך קודמים. ואם לא עכשיו בימי בחורותיך תשים עין על כחות גופך, אימתי ? ועוד יבאו ימי היגיעה בכמה דברים אשר אין לך בהם חפץ. זכור דברי הרמב"ם ז"ל המתוקים וראוים למי שאמרם (רפ"ב מהל' שבת) „הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלום בעולם" וכו' .

א) ואודות דברי הראב"ד על רב שרירא, השכלת למצוא אילו היה הדבר כאשר היא למראה עינים . אך באמת לא כן הוא יקירי צעירי ! שם בראב"ד יש ט"ס מוכרח והתיקון קל וקרוב, כי מ"ש אצל רב אהרן הכהן „ומת בשנת ד"א תש"ב ואחריו ר' נחמיה ה' שנים צ"ל ומת בשנת ד"א תש"ב ואחריו ר' נחמיה ח' שנים וזה ממש כדברי רב שרירא באגרתו שמת רב אהרן בשנת רע"א [לשטרות], ולפי חשבון הראב"ד בהוספת ג"א תמ"ט, עולה ד"א תש"ך לבריאה. „ובשנת רע"ט אסתמיכי בגאונות" כפי דברי רב שרירא על עצמו, ועולה אל ר' נחמיה שלפניו ח' שנים היינו מן רע"א עד רע"ט. ואין שום סברא ולא איזה מקור מתעה שיעזוב הראב"ד דברי רב שרירא על זמנו של ר"ש בעצמו. וכל דברי הראב"ד מקודם שם הולכים רק על הסדר של אגרת ר"ש. והוא מסיים שם „ובשנת ד"א תשכ"ח היה רב שרירא לגאון ובשנת ד"א תשנ"ח היה רב האיי לגאון. וגאונותם היתה ע' שנה, רב שרירא ל' שנה ורב האיי מ' שנה" ע"כ ואין לך דבר מבואר מזה. ומ"ש אביך הרב נ"י להגיה במקום תש"ן תשי"ו,

אחר. ואני רואה עוד האיש הזה הר הזהב מחפש עלילות נגדי למצוא לי איזה עון ולעמוד כמתרגז. כן כתב להחכם דר׳ זאכס, אשר נשגב ממנו לא יוכל להבין מדוע לא רציתי לעמוד בעבורו פה נגד המדפיס אשר הרע עמו באמת והחליף את משכרתו עשרת מונים ? והוא (ה״ז) יודע בלבבו כי לא אוכל לעשות מאומה עם שום אדם מפה נגד זולתו מעיר אחרת, ואף כי עם זה המדפיס אשר את נפשי לא יכולתי להציל ממנו והצר לי בכמה דברים, ועוד גם עתה. ואתה ראית איך נהג עמו בהסרת הדף הפסול כמה פעמים הבטיח לחתוך אותו הקונטרס, ורק להשקיטני על רגע ולהתעותני ועד עתה הנהו נותן לכורך כל הספר עם הדף הפסול וסומך עליו אשר יקרא את הנדפס מטה, והוא לא יקרא רק יכרוך את הכל כאשר יבאו עוד כמה כרכים לנגד עיני עם הדף ההוא, מלבד אשר שלחת. והודעתי כל זה להר הזהב. ובכל זה נכון בעיניו אשר אהי׳ עומד עוד בעבורו כעמוד ענן לקבל בליסטראות של המדפיס הזה ? ? אכן כבר הרגלתי בתואנות בדויות כאלה נגדי מזה ומזה אשר הם מבעלי דעי. יאסט כתב באריענט אגרת גדולה אשר בה רוצה לכסות מערומי זדוניו ושגגותיו, וכמתנצל על התוליו לא בצדק, אמר כי אז בעת כתב כגלתו היה לפלא בעיניו עת ראה כי כתבתי מאמרי הראשון בכרם הד׳ על דבר מלכי רומי, מבלי אשר קראתי אז בשום ד״ה לרומיים, ועל זה הודתי עתה בעצמי בכרם השביעי ? ? הנשמע שקר כזה ? וכזה רוצה רק להתל מחרש, להתכבד בקלוני למען הגדל את נפשו בעיני הנכרים אשר רק זאת כל מגמתו בעולם. ובאמת אמרתי (צד קמ״ד) כי היה חסר לי רק הקובץ מן סקריפטארעס סעקס לבד. אכן מי הישר אשר יראה מאמרי בכרם הרביעי יוכל לאמר שקר כזה ברבים, כי לא קראתי אז שום ספר ד״ה לרומיים, אחרי אשר כמעט בכל סימן שם נדבר ממלכי רומי וקורות מלכותה וארצותם, וכאלה וכאלה כזבים אשר הרבה. ואני לא אחוש כעת מאומה לאשר יתעה את הקוראים המוזרים. ותשפוק לי צדקתי אשר תענה בי לכל קוראים משכילים מאחינו ב״י — . אכן מהר הזהב אסוג אחור על איזה זמן עכ״פ. ורק לבלתי תת לו מקום לתואנות חדשות אשר כפי הנראה, ירצה בהן עתה וילחם גם נגד ריחים סובבים ברוח אם לא ימצא אנשים וענינים

אתמול בא לעיני מכתבך הקטן על דבר הב״ח יוסף כהן. והנה זה האיש מעשהו רחוק מעירי. ובכל זה כפי יכולתי לדעת ממנו עד כה, הוא איש עושה מלאכת המסחר באמונה ובאומנות. ובנקל יכלכל נפשות ביתו. ואמו תחי׳ הקרובה לעירי, היא אשת חיל ומכלכלה את נפשה בכבוד בחנות אשר לה. ולה עוד בן אחד אשר הוא ארצט, והוא ניכר לי יותר בשמו, וידעתי כי אדם חשוב הנהו.

ה׳ יברך אותך ואת בנך המשכיל הנחמד נ״י, ואת רעיתך היקרה עם יתר בניך כתפלת ידידך אוהבך באמת ומכבדך תמיד כערכך הרם.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט

יום ו׳ עש״ק י״א תמוז התר״ד לפ״ק. פ״ק פראג.

נראה קרוב. ועוד לא השגתי הספר „ארכיף פיר געשיכטע וזין 827, ואולי אשינהו בקרוב אי״ה ואודיע את הנמצא שם. אמנם עיינתי כאשר רשמת מהקדמת צמח דוד מהתפוחים, וראיתי שקורא אנשי משפחתך בני לוציאטא ומציין אחד מהם הקצין חשוב ונורא כמ״ר יצחק בן החכם כמה״ר לוציו ע״ה. נראה קצת שעל איזה אב קדמון הנקרא ר׳ לוציו, היו נקראים יוצאי חלציו בני לוציאטו. והנה לוציאוס שם רומי ובאיטלקית לוציו, אך לא מצאתיו עוד ליהודים. ואולי הוא העתקה משם אורי או לפידות. והבן הנחמד יעיין על כל זה ויודיעני אם ומה ימצא בזה. — ובדבר רפאפורט, נ״אה כי בעל מנחה בלולה ובעל עובר לסוחר אחד הוא בעינ״ך. ולא כן וואלף ס׳ 115 ,1433 1452. בעל מנחה בלולה וצפנת פענח שמו ר׳ מנחם בן ר׳ יעקב כהן מפירטו. ובעל עובר לסוחר, ר׳ מנחם ציון כהן, ואולי סברתך נכונה יותר בזה. והספרים אינם בידי, ואתה עיין עליהם והודיענ. והשערת הבן הנחמד בענין רבא, רפא. ועורבים מושכלת וגם נראה קרובה. ועתה אודיעך הסיפור הנסיי המפורסם אצל בעלי משפחתנו. אומרים שיש להם בקבלה. עת היו עלילות דם בפסח מציוות יותר, והערלים השליכו פעמים הרבה איזה ילד מת אל תוך חצר ישראל, ואח״כ בקשו ומצאו והרגו ר״ל, והיהודים היו נשמרים מאד בחדש ניסן והיו נזהרים לסגור כל חדר אך התנורים הם פתוחים תמיד לצד חוץ בארצות הקרות להשיק שם ולהחם הבית. ושם השליכו פעם ילד מת, ובאו ג״כ לחפש שם בליל פסח, ונעשה נס ומצאו במקום הילד תרנגולות מפוטמים הנקראים בלשון אשכנז רעב - או רעפהינער, ובלשון רומי פערדיקס, והיהודים בפולניא קורין אותם עוד היום ראפהינער, והוא עוף כשר. והנה בזה יתאחדו לנכון רפא ורבא, ולא כן במלת רבא על עורב שלא נמצא ממנו רפא. אך שם העורבים מסכים בכל זה יותר לשם ״ רבא. וצריך לעיין היטב בצירת ״ העוף שעל הדגל אם איננו רעבהוהן, ואז יהי׳ ״ כנוי עורב רק מקרה. ואם נניח ספור הנסיי על העורבים נאמר שבאו עורבים ואכלו את הילד ולא נשאר ממנו מאומה ויתפ״ש לנכון שם עורבים למשפחה. אשר לא תכנה עצמה כי אם לשבח, — ״ומימי לא ידעתי כי יש למשפחות ישראל דגלים עם תמונות כמו לחורי האומות בלתי אשר שמעתי ממך היום.

ו. שכחתי להעיר בקודמת כי קראתי במכתב עתי (מאגאצין פיר דיא ליטעראטור דעס אויסלאנד נומר 144 1 דעצעמבר 843 עד 574) כי יש מוזעאום בעיר קאגליארי ובתוכו הרבה קדמוניות פהעניקים וקרתגיים, וגם כתובות (אויפשריפטען) בלשונות ההן. ועוד טאליסמאנע בלשון עברי ובלשון ערבי ע״כ. — והנוסעים גם למו״מ גם לשעשועים לבארי וטארענט או לקאליר. אולי ימצא בהם בכל זה אחד אשר ימלא בקשתך להתאחר שם איזה שעות ולהעתיק איזה דברים. וגם הוא יעשה זכרון נצח לשמו. — וידעתי היטב כי אין ביד מהר״ר הלל קנטיני ס׳ דונולו רק חשבתי בחפזון כי הוא באוצר טורין. אכן גם בפארמא, יוכל עוד הפעם לעיין איזה ממכיריך המבינים ואולי יהיה מהר״ר הלל בעצמו עוד שם.

ז. עצתי אמונה כי תתן להר הזהב ממעשי ידיך היקרים ואל תמנע טוב. אך בזה לא דבר נכונה באמרו כי בעבור אשר ידפים הכרם במקום אחר לכן אחדל להיות מנוטעיו. ונהפוך הוא. לא אביתי לנטוע עוד למען לא יהי׳ לי עוד דו״ד עם המדפיס ר׳ שמעון פריינד. ולא ידעתי עד שמעתי ממך כי בדעתו להדפיס במקום

הקליר אם לא למדוה מהגאונים עצמם או מחכמי ישיבותיהם. ואני אומר על זה. אם הוא מן הנמנעות שיהיה אדם בודה לשון כזה רק בימי הגאונים, יותר ויותר הוא מהנמנעות שיהיה בודה אדם לשון חדשה בימי הגאונים וגם בארצם ובישיבותיהם, אשר נודע כי לא כתבו כן חכמי הארץ ההיא מעולם, מן תקיעתא דבי רב, ותפלת ותודיענו, והספדים הנמצאים במו"ק, עד פיוטים הנודעים מזמן וארץ הגאונים, אשר הניא, ואשר בגלל אבות, ואתה מבין תעלומות לב, לא אחד בהם כדרכי לשון הקליר. וגם החתימה חזק אשר הוא מנהג רומי לדעתי, וגם שם המקום בחתימה לא נמצא באחד מהם. אך באיטליא היתה נמצאת רק המחברת מר' מנחם בן סרוק (פרחון בהקדמתו) ושם הלימוד בביאור רחב אודות השרשים בעלי שתי אותיות. וממנו בנו כן הפייטנים וכמו שכבר העיר הראב"ע ז"ל מזה בתחלת ספרו שפה ברורה. ויש לפנינו ג"כ מר' שבתי דונולו חתימה עם מלת חזק ושם עירו וכן ר' נתן בעל הערוך עם מלות בירבי וחזק. כל זה אומרה ואמרתי מעין זה רק דרך עצה והערה, לא שתהיה בלבי איזה תנואה נגד רצונך בדבר הזה. ובאמת לא ידעתי ולא אדע עוד גם עתה מה דעתו של החכם זאכס אם להוציא לאור דבריך ואם לא. וכפי אחשוב גם הוא בעצמו לא גמר עוד בלבו מה לעשות. אך ידוע תדע באמת ובתמים ובשמים עדי, כי אני לא אפעל בזה מאומה לעצור דבריך — גבא ליתר הענינים בטוב לב וביושר.

א. יוסי בן יוסי בעל אהללה, כבר הראתי בתולדות קליר שמדבר תמיד רק ממלכות רומי ולא מאומה ממלכות ישמעאל. והנה הספרדים היה להם מעולם סדר עבודה אשר להם עוד היום, כאשר הראתיך מדברי הזוהר והרא"ש ואבודרהם. וזו של יוסי בן יוסי מובאה רק מצרפתים, מר"ת כאשר הבאת, ועוד באיזה מקומות בתוס', וביחוד מבעל העיטור איש פרובינצי, והלשון צח מאד מבלי חרוז שוה הברה, לא כדרך הצרפתים הצפונים ולא כדרך הספרדיים. וסדר עבודה של הספרדיים קדמון הרבה ממנו, ועוד אראה זאת אי"ה באריכות.

ב: ג אודות קליר כבר דברתי — ג. מעשה ארבעה שבוים שהיה בשנת תש"ך, לא במה ששלחת לי מצאתי זאת, רק מעת החילותי מחדש לעסוק בזמנים וענינים ההם ע"י המחזור הנפלא ששלחת לי. ואולי בקרוב אי"ה תראה הראיות המוכרחות בקאלענדער הנדפס בווין מאדונים שמיד ובוש. ואמרתי להודיעך מזה בקצרה רק למען תדע אם אולי יול·כך רוח חקירתך בזמנים ההם.

ד. כאשר הודעתיך, אודות גסקלגס ושמח אני כי מצאו דברי חן בעיניך.

ה. הלמות השמש על ראש בנך היקר הלמה את לבי, שלמה יחרף נפשו עד כה לעמוד כחום היום זמן רב במקום אין צל ? כל עניני ישראל ודרישותם יבקשו חיינו ושלומנו. וחי בהם כתוב על כל אלה. בן אהוב ונחמד ! השמר ושמור את נפשך מאד, כי איש סגולה אתה לישראל, ולמועד שמור לך לאמר עבוד בעדנו והיה לנו למגן ולמחסה מזרם הזמנים ומשוט שוטף כי יעבור ! עמוד גם אתה על התורה ועל העבודה, ואל תרפה משקוד על ספרי התורה והחכמה, לדעת ולהבין את הראוי לעשות ואשר נעשה מספר הימים, אך אל תחליש גיוך ח"ו בימי נעוריך. פרח נטע שעשועים, פרח, למען תהיה לגפן אדרת המשמח אלקים ואנשים. — ובדבר לוצאטו מצאתי רק אחד עוד, ר' שלה לוצאטו חיבר שיר על ביאור ספורנו לתורה הנדפס בווינציאה שנת שכ"ז. והטעם מן לויזין. לוזאטיאה,

נ״ב. הפיוטים לא נעתקו עוד כלם מאתנו. ונשלחם לך בחזרה אי״ה עם תודה. — בזו הרגע שלחתי הכרם ע״י הדיליגאנץ, והאגרת הזאת ע״י הפאסט.

עוד שכחתי לבקשך אם תשיג איזה קובץ כ״י יהי מה תמחול להודיעני בקוצר תכונתו.

מכתב כה

לכבוד ידידי ואיש בריתי הרב החכם הגדול החוקר המהולל מליץ מפואר מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י. שלום וברכה!

הימים ימי הנוסעות של אנשי ארץ מולדתי למקומות המים המרפאים בארץ הזאת. וזה כמה שבועות אשר לא יתנו לי מנוח. עוד זה מתאחר פה עם בני ביתו ומשפחתו, והנה זה בא עם משפחה חדשה. ובהם עשירים המבקשים ידידות וכבוד, ועניים השואלים חמלה ועזרה. ועלי היו כלמו כי אין להם פה מודע ומכיר זולתי. היום הזה ראשון להשקט מעובר ארח. ופניתי לידידי הרחוק במקום וקרוב בלב. אך כמאז כן עתה כי אראה דבריך תתפעם רוחי. אפתח מכתבך בשמחה רבה, וכבכורה בטרם קיץ בעודו בכפי ארצה לבלעהו. אך עד מהרה תבא מעט מבוכה, כי רוחך נע ומשתנה לרגעים, לא בידידות ח״ו. כי אם במנהג איך להראותה אם לרגוז מעט בתחלה או באמצע למען תת עונג אחרי כן יותר בדברי חמדה, כאלה האוהבים המתראים לעתים ומאשימים זה את זה בתחלת דבריהם על דברים קטני הערך. כן אגרתך זאת תחלתה חשד ותלונה, וסופה אהבה ואמונה. אחל מן הסוף אשר בו הודעתני, כי בת יולדה לך למז״ט ולברכה בתוך ביתך. והיתה לך ולרעיתך היק״ה למשיבת נפש ולכלכל את רוחך בנועם ובטחה, כי רוח חן נמשך על פני כל ילדה יותר מעל פני ילד זכר, והוא יגרש כל ענן מעל פני האבות ומקרבם, כזה המתראה עתה אם גם עב קטנה ככף איש עולה על פני ראש דבריך. אמרת „אמת כי חרה אפי (קצת) בראותי אותך מפלפל פלפול בלתי ישר להל״ק בעד הראב״ע בענין רס״ג״. הנה אמת כי הפלפול ישר עכ״פ בעיני. וכבר כתבתיו לך זה שנתים ולא השיבות אז עליו מאומה. אך יונח כי הוא בלתי ישר ועכ״פ בעיניך. העל כן יחרה אפך? ואם אשגה אתי תלין משוגתי. אך מה עשיתי לך? וכי נגעתי ח״ו בקצה כבודך? ואמרת עוד „אם עוד אניף לכתוב על זה לא בזעם אניף ידי״ כאילו הוא לפלא גם בעיניך אשר תמשול בזעמך. ולמה זה? ועל מה זה? אי מזה יבא הזעם? מאיזה רוח יעוף? ומה ישערהו ממקומו? עד מתי ידידי תחליף גם רק בקרבך, מחלוקת בדיעות, עם מחלוקת וריב בין ידידים? פלגות חקרי לב, בפלגות רגשות לב? — שאלת עוד „למה לא אחוה דעתי אף אני? (כדבר הקליר). ואני לא אדע הגם זאת היא בי פיקסע אידעע?״ ומה זו שאלה? וכי להפחידך באתי למנעך מדבר דבר, חלילה וחלילה? אך נסיתי עוד הפעם להעריך לפניך גודל הריחוק הנמצא בהשערתך, ע״י טענותי נגד הכנוי בירבי והשם התמידי קירית ספר בחתימת איש, וכן לסתור ראיתך מן תשע מאות, ואמרתי אולי בראותך עוד הפעם דברי, תסוג אחור ולא נצטרך לדין ודברים לפני רבים, ולא יותר. ועליהם לא השיבות מאומה. רק אמרת כי הוא בעיניך מכלל נמנעות שיהיו אנשי אירופא בימי הגאונים בודים להם לשון חדשה כלשון

אח״ז מצאתי בתשובת מהר״ם פדוואה (סוף סי׳ קכ״ג) עכ״ל מורי חמי הגאון כמהר״ר אבי״ה מינץ ז״ל ע״כ. ומושכל המאמר מהר״ר אברהם, (כן אנחנו קוראים אותו היום) אז כנויו א ב י ה (הוא כינה עצמו בלא רבי) וזה ממש ההפך ממנהג אבי״ה שבימינו (ע׳ כ״ח ו׳ צד צ״ו).

ז) אערוך לפניך הרב שד״ל שני דברים אשר עליך לעשות אם תוכל. תעבוד בהם עבודת קדש, ותגדיל תועלת ישרון ותפארתך בהם ועמהם. האחד. התאמץ לדבר על לב אחינו הנוסעים לאיטליא הדרומית, כי יתאחרו יום או יומים בבארי ובמארענט, ושמה יחפשו מצבות עבריות או איזה העתקות מהן אם נמצאו שמה, גם אפשר כ״י קדמונים בבתי איזה יחידים, ונקל כי ימצאון כאלה אצל שר או כומר אשר לא ידע ענינם וערכם. שמה היו הקהלות היותר נושנות ומשם יצאו ד׳ השבוים המפוארים. ולא מעט נרויח בזה לידיעת תולדות עמינו— והשני כי תכתוב לתלמידך הרב המופלג החכם המפואר ר״ה קנטוני אב״ד בטורין נ״י אשר יחפש היטב בקובץ של ר׳ שבתי דונולי תחכמוני וצפנת פענח, במקום שמפרש ברייתא דשמואל ומאמר איוב (ל״ח). ויראה אם נמצא שם ור״א בירבי קליר זצ״ל פייט כו׳ (כ״ח ז׳ צד ס״ב) ועליך ביחוד מוטל הטורח הזה, אחרי החילות להטיב עמנו, להעתיק לנו דברי ר״י קרא המביא דברי ר׳ שבתי, וידעת כי ביד תלמידך היקר גוף הספר. ואם תרצה תבקשהו גם בשמי כן.

ח) עוד דבר גדול לי אליך. מעת הכרתיך וידעתיך בשם, כלתה נפשי לדבר אתך פה אל פה ולהמתיק סוד עמך. ובעת פניתי לבא הנה חזקה תקותי לדלג על ההרים, לבא לאיטליא ארץ נושנת ולמצוא שם את שאהבה נפשי. אך לא לאדם הבין דרכו, כמה ענינים עצרוני עד כה ומי יודע אח־י מתי עוד? ולא אסונה כי גם לפניך כמה מניעות אשר לא יתנוך עבור גבול ארצך. ועתה הנה יש לאפן אשר אלי על ידי, כפי אחשוב, תוכל לנסוע לארצינו ולעירנו. כי נמצא פה עשיר אחד קצין עד אשר יעלה הונו לערך חצי מיליאן ריינש כסף ק״מ, שמו ר׳ ליב דארמיצער, ולו בת מהוללה אשר בדעתו לתת לה חמשים עד ששים אלף ריינש כסף ק״מ, כאשר נתן לאחותה הבכירה לפני שנה. והאיש נוהג בדת ישראל ואוהב עמו, אשר יקר הוא בימינו, כי יתאחדו עושר ואהבת הדת אצל אדם אחד. והיה אם תדע שם עשיר גדול כזה אשר בדעתו ג״כ לתת לבנו סך כזה או מעט ממנו, אם בנו זה הוא מושלם באיזה ענין כמו דאקטאר דער רעכטע, או דער מעדיצין, תציע לפניו החיתון הזה. והוא ישאל על האיש הקצין פה וידע האמת. בתו הבכירה השיא לפני שנה לבן האדון עדלער פאן האפמאנסטהאל, בווין. ואם ירצה הבן המדובר משם לנסוע הנה להכיר את כל בית האיש ומשפחתו ומצבו הגדול פה ולגמור הדבר, יקחך עמו. ואולי תוכל להביא עמך גם בנך הנעים, ותגדיל עוד שמחתי יותר.

בדבר כרם חמד אשר נגמר זה כארבע ירחים הנה התעני המדפים ר״ש פריינד באמרו תמיד כי ישלח לך בקרוב הבעגען החסרים לך. אולם איך נבהלתי אחרי נודע לי בימים האלה כי לא שלח לך עוד. ועתה הנה כרמי שלי לפניך. אכול מפריו ושמח בו כנפש ידידך ומכבדך כערכך הרב.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט

והראב״ע ז״ל אמר בדרך זה „אלף שנים ועוד״ (זולת ליום א׳ דר״ה במחזור קמחא דאבישונא). חוץ מהראיה הגדולה מן דרכי הלשון אשר אין כמוהם בפיוטי בבל, וגם משאר ראיות מוכרחות. יהי נא מטובך להודיע עוד מחשבותיך בזה לידידנו החכם ד״ר זַקש, שלְמה אהיה כעוטה על עדרי חברי ואהיה מוכרח לדבר עוד הפעם על ענין נדבר עליו די והותר. ודע כי ידידנו זה יעזוב עדתנו למכאוב לבי הגדול מאד ולמכאוב כל אנשי העדה כי נתמנה לרב ומוכיח בק׳ ברלין, ושם ידפיס חיבורו היקר פיוטים עם העתקותיו ועם מבא גדול בכמות ובאיכות. ותוכל להשיבהו דבר עוד הֵנה, כי ישאר עוד פה איזה ירחים.

ג) מעשה ד׳ שבוים שנשבו בספינה ובהם רבי׳ חושיאל ור׳ משה ור׳ חנוך בנו וכו׳, היה בשנת תש״ך לא תש״ן כאשר הוא לפנינו בס׳ הקבלה לראב״ד. ובימי רב שרירא גאון״ שם, פירושו בחיי הגאון ההוא, אך לא בזמן גאונות שלו רק בהיותו עוד אב״ד ע׳ סוף אגרת רש״ג. וזה ברור לאין ספק, ויצמח מזה כמה ענינים חדשים.

ד) כתבתי בכ״ח ז׳ (צד רס״ו) „ולא מצינו שיקרא אדם את בנו על שם אביו החי עוד״ ע״כ. ועתה מצאתי שרצו לקרוא לנכד הרמב״ן משה בחיי רמב״ן. רק הוא רצה יותר בשם יונה (שו״ת רשב״ש סי׳ רצ״א) ובכל זאת אעמוד על משמרתי בפירוש אשיר „לרב יצחק נשיא כל הנסיכים״. ובדבר ראייתי משירת ר״י הלוי על נשואי ר״י ן׳ מיגש, שכחתי כי ר״י הלוי חיבר ג״כ ציון על קבר ר״י אלפאסי ז״ל בשנת תתס״ג, הרים ביום סיני לך רעשו „והיא ממש השנה בעצמה ששיערתי לזמן נשואי ר״י ן׳ מיגש. ועוד יש לפרש בתחלת ס׳ כוזרי „שיש היום כמו ת׳ שנה״ ר״ל שלא נשלמו עוד הת׳ שנה עד מלאת. וא״כ יתמעט יותר הסך „אחר חמישים״. ויהי׳ רק בן נ״ג או נ״ד. וזה קרוב אצלי יותר.

ה) ברבר הערתי לצד 205. אוכל לאמר שישו בני מעי כו׳, כי נתבררה לי אח״כ השערתי עד לאין ספק. אשר גסקלגס בסוטה שם הוא קאיוס (ולפי הברת היונים גאיוס) קאליגולא יעויין מגלת תענית (פי״א) וקדמוניות לבן מתתי׳ (סי״ח פ״ח) והשליח המוזכר שם במג״ת הוא פיטרוניוס. ודברתי על זה באורך והסירות׳ כל הפקפוקים. ועכ״פ שם גסקלגס הוא מאז בבנינו לבנין שם א ס ו י ר ו ס. מן גאיוס ג ס, ומן קאליגולס ק ל ג ס, ונשמטה רק הברת ל׳ השני׳ להקל על הלשון. ובכל זה לא כיוונו לזה בסד״ע רבה בסופו, ורק שם הוא בשיבוש.

ו) אפנה אל בנך אהוב לבי המשכיל הנחמד נ״י. אשריך יקירי! כי החילות באבי חלדך לחפש בעפרות זהב ולהעלות פנינים מעמקי נשיה. כן תוסיף חכמה ודעת ולשונך תמהר לדבר צחות, למען תוכל להכות רשעי דורנו המואסים כל חמדת קדומים, ברוח שפתיך. והיה צדק אזור מתניך והאמונה אזור חלציך. חגור חרבך על ירך גבור, הודך והדרך. והדרך צלח רכב על דבר אמת וענוה צדק וגו׳. ועל שאלתך בפירוש שורה אחת במצבה אשר צלחת למצוא, „מהר״ר אברהם אם כנויו אביה״ הנה פשוט בעיני, כי ר׳ אברהם זה חתם עצמו בחייו בראש׳ תיבות א ב י ה, ר״ל אברהם בן יהודה, ואותיות י-ה הם תחלת השם יהודה. או נקרא אות ה׳ הלוי כי כמדומה שראיתי באיזה מקום שהיו בני מינץ לוים. —

פעם ביחד עמי בימים האלה, כי אז נשאת לי בלי ספק על אחרו פעמי מכתבי לעת כזאת — . אחרי דרשתי בשבת הגדול כשעה וחצי ענין רחב בסיגאו דהקדש חמץ ושחרור מפקיעים מידי שעבוד, אמרתי באגדה ג״כ דרוש ארוך. והקוטב היה „לא במחיר ולא בשחד אמר ה׳ צבאות״ (ישעי׳ מ״ה). ומנפשך תבין כי הי׳ ערוך נגד הבונדים החדשים אשר יחשבו לתת שחד חלק מדתנו או כלה. למען יהפכו לב השרים והעם לטוב עליהם. ולא כן אמר הנביא על כורש, הוא יבנה עירי וכלותי ישלח לא במחיר כו׳.

עוד לא חדלו מלבי רחשי תודה על דבר המחזור הנפלא אשר כבדתני בו וגם על העתקת הפיוטים אשר השאלת לנו עם מחברתך הנחמדה. ואמרתי להודיעך איזה דברים אשר ברותי לי אחרי בוא לנגד עיני כל האוצרות ההם. וארשום פה רק התולדות אשר הוצאתי לא ההוכחות באורך, כי היריעה לא תשפוק, ועשיתי זאת רק למען תדע להלוך בטח בחקירותיך להלאה.

א) על דבר א ת ה כ ו נ נ ת. הנה בזה תצדק כי הרב בעל העיטור, ורבינו תם אשר ציינת הגהתו כיוונו לזה אשר שלחת עתה העתקתו. והוא מיוסי בן יוסי איש פרובינצי מחבר הפיוט הנפלא א ה ל ל ה. אך לא אליו כיוונו בעל הזהר פ׳ אחרי) והרא״ש (סוף יומא) ואבודרהם (החסר לפנינו) והב״י על טוא״ח (סי׳ תרכ״א) רק לזה של הספרדים הנדפס במחזורים עם כמה שינויים מאשר היה בכ״י, והוא הקדמון הרבה לזה של יוסי בן יוסי ולכל סדרי עבודה אשר בידינו, ומחברי בבלי. *)

ב) בסוף מחברתך החמודה אשר שלחת כעת תחליט מחדש כי הקליר מפומבדיתא (קרית ספר) ומזמן קדום לתש״ל, ובתשע מאות ועוד כיוון למאמר המדרש (ריש צו) וכו׳. אשאלך עתה אם תשאר עוד על דעתך זאת. ואולי ידפים כן ידידנו הרב החכם הגדול רי״מ זקש בשמך, ואז תכריחני להשיב לך בדפוס. א) כי לא לבד המלה ב י ר ב י אך גם התאר ר ב י לא נמצא בבבל. ונודע הכלל כל רב מבבל כל רבי מא״י (ערך אביי). צא וחפש בכל תשובת רש״ג שביוחסין אם תמצא כנוי ר ב י לאחד הגאונים והגדולים שמה. ג) קרית ספר קרא ר״ח דרך מליצה בהספד לפומבדיתא. אך בין הגאונים לא נמצא מי שיקראנה כן. וגם לא נמצא מי שיכנה איזה שם חדש לעיר, רק בפרובינצא הסמוכה לאיטליא נודעים השמות קרית יערים לעיר נמש״י, הר געש למונטפילייר, ומגדל יריחו לעיר לינע״ל. ג) המדרש (ריש צו) אשר הבאתי בעצמי בהוספות להערה 3 על קליר (והראביה החדש נגב ממני כלי מלחמה ללחום בהם נגדי לא אחד ולא שנים) אין לו יחס עם מאמר „תשע מאות ועוד״, כי אם למאמר „בתשע מאות שהיתה שנאה נגילה מלהשמע״ וגם שם קרוב אצלי שכיון לזמנו ואחז לשון המדרש רק דרך מליצה, כאשר הראתי שם בהוספות. ובאמת במדרש שם כתיב ק ר ו ב לתשע מאות שנה, וכן הוא האמת כי חשבו זמן בית ראשון ת״י כפי הרבה מדרשים וגם בתלמוד, ות״פ עד הבית הרי תת״צ. וקליר אמר בביאור תשע מאות ו ע ו ד. וכן רדף אחריו ר״ש בר יצחק לענין זמנו (כ״ח ז׳ צד י״ח) אעפ״י שהי׳ בכמה שנים מאוחר ממנו.

---

*) עי׳ מ״ם בלופה למגיד סנה ט״ו (1871) ע׳ 293 (שוח״ה)

בדבר כרם חמד. החילותי לעבוד בו ולא שקטתי ולא נחתי עד גמרתיו. לא לילה אחד ולא שנים הייתי ניעור, עד העלתי עלי לוח כל מאמרי וסדרתי אותם וכן את יתר המאמרים מהחכמים נוטעי הכרם. והנה זה יותר משני ירחים אשר נגמר. ומיהרתי למסרו אל המדפיס. ואמרתי אם יודפס הבוגען הראשון אולי אוכל לשלחהו גם לך, או לפחות להודיעך כי הילד המקוה זה זמן רב יחל לראות אור. אך גם תקותי זאת נשארה מעל עד היום. כמה טעמים ותחבולות מצא לו המדפיס להאריך עוד ימי ההריון. הניחו אצל הצענזור זמן רב תחת אשר חלקים הקודמים היו מונחים שם רק יומים או שלשה. ואחרי השיגהו מהכור ההוא עם השמטות ומחקים אשר בהם יכאב לבי ביותר על הסיפור הנפלא והמועיל במכתבך אודות הוס ואנשיו, *) (ונמחק מצענזור כפי דברי המדפיס אף אם ערבתי את לבי מראש למחוק איזה תיבות נחשדות כמו גלחים וכמרים ודומיהם. וזה אחרי אמר לי המדפיס כי הוא מסופק על זה הסיפור אם יותן עליו רשיון ועתה אני מסופק מאד אם היה מסופק באמת) הנהו מושך עוד התחלת הדפוס מזמן לזמן ומי יודע מתי וגם אם יודפס. לא ידעתי אם מצאת מקום להכיר דרכי המדפיסים כמוני אשר הכרתי ארחות דרכם בארץ מולדתי. והנה זה כאחד מהם. ואודיעך עוד כי עשיתי שני מכתבים על שני מכתביך הכוללים העתקות כ״י מגדולים. הראשון יבוא לפניהם והוא כמו הקדמה לדעת קצת מעניני הגדולים הבאים בהם ואת פעולותיך היקרות בהעתקת דבריהם. והשני אחריהם מדבר על איזה ענינים הכלולים בהם. ושם נגותי על הראב״ע ז״ל אשר יפרתהו עוד הפעם בשרביט הזהב אשר בפיך. ונשמרתי מאד מדבר דבר נגד כבודך ח״ו היקר תמיד בעיני. והנה העת והעונה להניח הדבר הזה שוקט ודומם.

תודה רבה לך על רשימותיך מספר הערוך כ״י אשר הוכיח לך ה׳. הערך שא החסר בדפוסים מאוחרים נמצא בדפוס משנת רצ״ב באותיות מרובעות. ואשמח על הצורות אשר נמצאו בכ״י שלך ואולי אצטרך עוד לאחת מהן. וכעת אשאלך על המלות בסוף ערך נער "כעין זה הפירוש יש בערך בקר מן הגאון" אם אולי חסרות בכ״י שלך, כאשר שיערתי עליהן (כ״ח ח״ו צד קס״ח).

ראה חיים עם האשה אשר אהבת כנפש אוהבך בכל לב ומכבדך כערכך הרם

הכותב פ״ק פראג יום ה׳ ואו ניסן ירח הגאלה והנסים לפ״ק.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

מכתב כד

ב״ה יום ג׳ ז״ך ניסן התר״ד לפ״ק פ״ק פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד המליץ המפואר משורר להלל מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

רק אחרי עברו ימי החג גם כל עניניהם וטרדותם, שבה אלי היכולת להשתעשע עמך ידיד יקר, ועם בנך הנחמד האהוב כבר אלי מאד. ולוא היית

*) כנראה היא נדפסה אח״כ בס׳ סליחות קדם ע׳ 79 (שזח״ה)

ונם שלחתי לך בחזרה אגרתך מכבר המלאה רוגז, ובקשתי ממך לשלוח לי ג״כ אגרתי הנכתבה ממר לב, וכאשר רצית אתה בעצמך לשלחנה לי קויתי עד מהרה להשיגנה וגם לראות ממך יקירי שורות שתים. ותחת כן, בא לידי ביום ב׳ שבוע זו ששה לחדש זה, מחזור גדול עד קמחא דאבישונא, ורצופים בתוכו עוד מכתבים יקרים, בהם גם פיוט אתה כוננת אשר עיני כלות ומיחלות לו עד כה. והנה תודתי רבה מאד על זה וזה, ולא אדע במה להשיב, כי מעודי תחי רוחי בבא לידי נצורות ויקרות כאלה. אך שמחתי לא יכלה להיות שלימה, כל עוד לא ראיתי ממך שורות שתים אלי ביחוד, וביותר יפג לבי כי לא שלחת לי בחזרה אגרת כעסי. ולא ידעתי מה אשפוט על כל זה. אולי שלחת אגרת מיוחדת ע״י הפאסט ונאבדה. או אולי נחמת על מחשבות שלומך, ולא תרצה עוד לשלות אגרתי, וזה האופן האחרון קלה אצלי להאמין. יהי מה כתוב שורות שתים, למען אדע עכ״פ, אם צריך אני להעתיק הכתבים הרצופים, ולשלוח אח״כ אותם בחזרה, ואעשה כן עד מהרה. וגם על מצב נפשך נגדי הספק יכאיבני יותר הרבה מהודאי. אנא ידידי הוציאני מבור הספיקות, וחרות דבר מה אודות הכתבים הרצופים אשר השני בהם אודות ווערזיפיקאציאן בלשון אשכנז. עוד לא קראתי, כי השאלתיהו תיכף להחכם הגדול דר׳ זאכס, ועוד לא השיבהו לי.

והנני ידידך מכבדך כערכך הרם

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט

לא שלמתי מחיר הפאסט פה, כי יראתי פן יאבד ע״ז המכתב, ואמרתי אולי גם מכתבך נאבד עד״ז.

מכתב כ״ג

ב״ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול חוקר ומליץ מפואר
מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

אם אולי לבך אלי איננו כתמול שלשום, על החרשתי לכמה כתבי ידידות היקרים ממך, תדע כי לא שקלת בפלס את משפטך. מחלת צלעתי אשר כבדה עליה ועלי יותר משנה, עם יסורים נוראים המכאיבים כל בני ביתה כמוה, ומותה ביום ה׳ כסלו, שמוני שומם עד כה ומי יודע עד מתי עוד. נפוגותי ונדכתי עד מאוד. נדחה ממני עזרתי בעת התקרבי לימים אשר בהם ביותר לא טוב היות האדם בלי עזר כנגדו. ותרב מצוקת נפשי עד כי גם אגרותיך הנעימות אשר בואן היו לי תמיד לששון ולשמחה ולמועדים טובים, לא יכלו להביא לי רוח צח בכנפיהן ולפתוח מסגר פי נאלמתי דומיה החשתי מטוב וכאבי נעכר. אישון עיני עזבני, חשקת נפשי ושמחתי, המר שדי לי מאד. ובעת באה בשורתך הטובה כי לקחת לך אשה חמודה ויקרה כפי מעשיך, הי׳ בביתי חשך צר ומכתי טריה עוד. וכמו נבואה נזרקה בפיך בפרט השנה אשר עשית שמה קומי אורי כו׳, כן אמנם אורך קם ואורי ושמשי בא בא. ומי יודע אם יזרח עוד. ובכל זה נטף נחמה הוא בכום יגוני, שמחת נפשך ואור רוחך, כה ילך ויאיר על ארח צדיקים עד נכון היום.

אחרי עברו ירחים והמדפים פה (ר׳ שמעון פריינד לא הרב רמ״ל אשר טרדתו בעניני הקהלה לא תתנהו להשים עין אף רגע על בית הדפוס) אין עלי

שתי תיבות ש ל א, כ מ ו ת ו, ובכל זה השערתך מושכלת ומתקבלת. ויתכן כי הי׳ הפיוט ע״ס א״ב, וזה החרוז הראשון התחיל באות א׳ או שהוא ראש התימת אלעזר קליר ור״ת ז״ל לא השגיח על סימני החתימה. והנה נפלה הראי׳ אשר אמרתי כי ר״ת לא חבר שירים ע״ד הספרדיים ממה שחשב את הקליר לאומן שלא קם כמותו. ואעפ״כ אין ספק אצלי גם היום, כי השירים הנמצאים במחזורים ספרדיים או פרובינציים על שם יעקב, לא מר״ת הם. —

מציאה יקרה אנה ה׳ לידך בפי׳ ס׳ שקלים כ״י, וביותר אם היא מהרא״ש ז״ל. 2) כי יש במסכת ההיא כמה דברים על זמן הבית הראוים למחקר. ואתה תעיין ואם תמצא דבר מה אל תמנע טוב גם ממני. והנה כתבת „כמדומה לי שהוא מהרא״ש ז״ל", וכפי הנראה אין לך ראי׳ יותר רק במה שהוא מחובר להרא״ש סדר מועד. ואני מצאתי עוד קצת סעד לדבר, כי מעין סוף הדברים שהעתקת למעני נמצא בפי׳ הרא״ש למס׳ כלאים (רפ״ב). ואתה תשוה עוד שאר פירושים לפירושים של הרא״ש במקומות אחרים. — לא י״ד עמודים מחזיק המכתב השמיני כי אם י״ג. ובהם שנים (קמ״ח וקמ״ט) על בירור פירוש הברייתא יום שמת ר״ע נולד רבי ויתר הענינים שם, ואותם לא תכלול בלי ספק בדברי ריבות, נשאר י״א עמודים. אך לא קטן הוא ג״כ לדעתי להראות קרב עמוק של האיש ההוא במחברותיו ודבריו, ושנאתו הפנימית נגד עם ישראל, וגם נגד כל אוהבי ישראל, אף אם התחפש לפעמים ונראה כאוהב לאלה האחרונים. והשם יודע כל אשר כתבתי חשבתי לנחוץ לטובת אחינו הנרדפים מכל צר, מצוררים גלוים, ומאורבים להם בסתר וצוררים אותם בנכליהם.

ועתה אערוב את נפשי עוד הפעם לבקש על דבר העתקת פיוט אתה כוננת הראשון, הראני נא את מראה הקדמון הלזה. ואני אין בידי יכולת עתה רק להבטיח לך לשלוח לך העתקתך בחזרה אם תרצה, ולא יותר. כי זמני כמו רוחי מפוזר ומפורד עתה מאד. ותשלח הכל, גם מכתבי הקודם, גם בִיתר אם תחנני, רק על הוצאתי ולא תשלם עוד מחיר הבי דואר, כי לא יתכן זה בין אוהבים נאמנים,

שלום וכל טוב לך ולביתך כחפץ תמים של אוהבך מלב ומכבדך באמת כל הימים בעבור מעלותיך היקרות. שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

נגד רצוני נתעכב מכתב זה פה שני ימים, ושליחא הוא דעוית.

מכתב כ״ב

ב״ה יום ה׳ ט׳ אדר התר״ד לפ״ק. פ״ק פראג.

לכבוד ידידי הרב החוקר הגדול החכם היקר המליץ המפואר מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

יום יום יחלוף ויעבור עד לא אוכל עוד להחריש. ביום חמשה עשר בשבט כתבתי לך אגרת שלום ואהבה לקראת אגרתך היקרה אשר גם על פניה רחפה ידידות, ונתתי לקשר ג״כ תודה על פירושך הקרוב ומושכל, באומן שלא קם כמותו.

---

2) עי׳ מכתב רשד״ל ז״ל באוצר נחמד ח״א 145 (שוחי״א)

מכתב כא

ב"ה יום ב' חמשה עשר בשבט יום טוב אל ישראל לפ"ק.

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר המהולל המליץ הנכבד משורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

חשתי ולא התמהמהתי מלחבק את אשר רחקתי על רגע, וששתי לעת מצוא אותך מחדש כמוצא שלל רב. אחלי ידידי! אנא איש בריתי! אל תפרוץ עוד בחומת אהבתנו. השבעתי אותך אהוב נפשי! אם תעיר ואם תעורר עוד איזה רוגז ח"ו. בכל הפרצות אשר שלח ה' במסבי, אתה (ואולי עוד אחד או שנים) היית נחמתי בעניי. כי מתו עלי כמעט בשנה אחת רעיתי אישון עיני, כלתי אשת בני יחידי, רכה וענוגה נעימה ויקרה, ועוד זה לא כביר אם חתני הרבנית ז"ל, אשה אין כמוה בכל נשי העיר הזאת בצניעות וטוב לב, וחלפה בדמי ימיה כשש שבועות אחר חתונת בנינו, והיתה לאם שנית אל בתי הצעירה והאחרונה. — והשם יודע כי בדם קרבי כתבתי לך דברי האחרונים. הודעתיך את החתונה ההיא, למען תקח חלק במשיבת נפשי ואמרתי אל לבי המכסה אני מאוהבי את השמחה הנעשה בביתי. ובצפיתי צפיתי כי גם לבך ארנין, ותשיר לחתני בשתים ושלש דלתות שירת דודים, כי אדם יקר הוא חכם וירא אלקים, משכיל ומוצא חן. ובתי תחי' לו יאתה, בכל מעלותיה אשר נשתבחו בהן האמהות. טוב קויתי ויבוא רוגז, ותחת גיל ממר בזיון וקצף, בדבריך אשר ירדו חדרי לבי — נשכח נא כל הינון הזה. אוחילה למקור הנחמות כי לא תשבית עוד ברית אהבתנו, ולא תחרד עוד נפשי השוכבת בירכתי ספינה מתנודדת, במעט זמן אשר יתנני עוד אלקים לחיות על פני האדמה, ורק כחמש עשרה שנה עוד לי לימי השיבה (שבעים שנה, כי נולדתי כאשר ידעת י"ט סיון שנת תק"ן) ואם בגבורות וגו'. ועוד כמעט תחשכנה עיני מראות התועבות הגדולות והנבלות הרבות הנעשות עתה בישראל אשר באשכנז. כמה המכונים רבנים יסירו את העם מאחרי ה', ויאמרו לישראל בפה מלא אין לך חלק בתלמוד ח"ו וגם בתורת משה, ויהיו מאשרי העם הזה מתעים. והנה נשארנו רק מעט אנשים מיתר הפליטה מאשר יאכל ויבלע הערוב הזה בישרון, ואתה תבא להפריד גם בין מעט האחים האומללים האלה. ידידי. הנה בא העת להפנות מן המתים הנקראים חיים באמת, ולבלי החרד מנוחתם הנעימה, אשר אם גם חטא מי מהם בדבר מה, כבר עמד למשפט וכופר לו, ולפנות אל החיים הנקראים באמת מתים, להראות כי לא רוח אלוה באפם רק רוח שד ושעיר יניעם עוד עלי תבל. — רצוף פה מכתבך המחבל רוח, קרא וקרע אותו, וכן תשלח לי מכתבי המחבל גם רוחי, וכן אעשה בו, והי' כלא הי' אז כל הספר.

צדקת ממני בפירוש דברי ר"ת אומן שלא קם כמותו. 1) ואני חשבתי אומן כמו מעשה ידי אמן, ומזה כפי דעת קצת מסיר שפה לנאמנים, א"כ הוא גם על מליץ. ועוד קצת זר בפי פייטן, לשון תלמוד פשוטה, בשורה אחת

---

1) עי' קורות הפיוטים להקכס לונץ ע' 60 וע' 83 והוא פיוט לשמחת תורה ונמצא אצלי בכ"י בתוך מחזור מנהג יוני (סי' 353) דף 253 והוא ע"ס א"ב ובסופו אלעזר חזק. ולדעת ר"ת איננו להקליר עי' כ"ח ח"ו 31 (שזח"ה)

ס׳ וירא אי״ה י״ב מרחשוון תשא למז״ט ותהי לאיש חכם ומשכיל במקרא משנה ותלמוד ומדעים. האמנם רבו מאד הדאגות והמניעות, ועוד לא כלו. ואין ספורות לכל הטרדות והמציקות אשר בארץ הזאת לכל נושא או נישאת, ולאבותיהם ומילדיהם. ואני כבר סבלתי רבות בנשואי שתי בנותי ובני יחידי. אך כאין הוא כל העמל והיגיעה אצלם, נגד העמל והיגיעה בנשואי זאת הצעירה. ועוד תחסר לה יד הרכה והאהובה אשר עזרה תמיד בכל מאדה לנשואי ילדיה, היא אמה ע״ה. ובכל זאת אקוה כי יגיעתי ועמלי לא לריק תהי׳, ובתי תהי מאושרת ותראה חיים טובים עם האיש אשר יאהבנה, והוא יהי׳ מוצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם ולא ירבו הימים עד יהי לרב בגליל אי״ה.

והנה כל המעמסות האלה ביוצאי חלצי. ומה תגדלנה ותכבדנה עוד בנישואים אשר לילדי רוחי! ומי יהי׳ מחותני אז? המדפים דפה הנקרא פ ר י י נ ד. הרואה אתה מה עשה בכרם חמד? כשני ירחים לפני חג הפסח בא לידו, ועד היום לא נגמר. לפני שני ירחים לא הי׳ לו להדפיס עוד רק כשני בענין, ופתאום השליך את הכרם ממנו והלאה, ובכל שבוע אומר היום יפנה אליו ויגמרהו, ועוד לא פנה אליו —.

אחלי, אהוב נפשי! אמור או כתוב שלום למעני לכל הידידים היקרים החכמים אשר בסביבותיך, והודיעם הבשורה הטובה מנשואי בתי האחרונה למזל. ואשר בצפיתי אצפה אולי יהי׳ ה׳ אתי, ואוכל לפנות אל נשואי הילדים אשר חנן אותי ברוח ובשכל. ובראשם ריעך היקר הרב החכם הגדול מוהר״ר הלל הכהן די לא טורדע, ואחריו תלמידיך היקרים המשכילים ובראשם בן ארצי ובן מכירי הנבון המהולל עהרענרייך נ״י, והרחוקים אשר כבר עשו להם שם ברבנות הרב המאה״ג ר׳ הלל קנטוני אבד״ק טורין, והרב המאה״ג האבד״ק וויניציאה, וזה האחרון עצם מאד, ולא נודע אם ישפיל עוד לראות או לשמוע בשורתי. ועוד לריעך הרב החכם הגדול מוה׳ ישי״ר נ״י, ולידידנו החכם היקר מוהר״ר שמואל חי די לא וואלטה, כלם יתברכו ממני ברכת כהן הדיוט שדעתו יפה אליהם. להרב אב״ד בעירך ארצוף פה מכתב מיוחד. והייתי כותב עוד להנכבדים הנזכרים לאיש איש ביחוד כערכו הרם. אך הטרדות יהלמוני עוד מאד ולא יתנו לי מנוח. וכבר טורח הרבנות פה רב הוא מהכיל. ונוסף על זה מעט חלתה אשתי מחלה כבדה כשנה וחצי ומעט מתה כשנה, הי׳ עלי לבדי כל מנהג הבית וצרכיו, וההכנות לנשואי׳ זה זמן רב. בקצרה. עבד אנכי לכל עניני העולם, ואינני חפשי רק בשכבי על מטתי, אולי ייטב לי ואצא למרחב, אחרי נשואי בתי תחי׳. אמן כן יאמר ה׳! חי׳ בטוב וראה חיים עם האלה אשר אהבת מאוהבת אותך ואת בניך בני אחותה, ואל תשכח את ידידך אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרם.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט.

פראג יום ו׳ עש״ק כ״ו תשרי תד״ר לפ״ק.
קרא ידידי מכתבי להרב אב״ד נ״י, והשב לי
ששוני ורוח נדיבה אם תוכל.

דשמואל וחשבון י״ב מזלות טכימה וכסיל וכו׳. ובכלל דברי ר׳ שבתי ,מצאתי וז״ל ור׳ אלעזר בירבי קליר זצ״ל פייט בקרובה המתחלת: אור חמה ולבנה הנאמרת בשבת ור״ח, כימה סהם אינה נספרת, והיא לטלה זנב ולשור עשרת. וגם הקרובה הזאת נראה שאבדה מאתנו. עכ״ל הרב שד״ל. ופה נמצאת הערה מר״י העשיל שור וז״ל. ידידי החכם וכו׳ מוהר״ר יצחק ערטער נ״י העירני כי במה שהביא ר׳ שבתי את הקליר בהוספת מלת זצ״ל יפלו כמה השערות של הרב שי״ר (כ״ח ו׳ מכתב נ׳) שכתב שר׳ שבתי קדם לקליר כמו מ׳ שנה, וגם שפיוטי הקליר מעניני הטבע לקוחים מתחכמוני ודונולו והדרא קושיא לדוכתא מתי היה הקליר״. ע״כ לשון הר הזהב.

ואצלי שי״ר כמעט אין ספק שמן ״ור״א בירבי קליר פייט״ כו׳ ואילך איננו עוד מדברי ר׳ שבתי *) רק מדברי בעל הספר ר״י קרא. ואולי דלג הסופר המעתיק מקדם או אתה ידידי על מלת ״עכ״ל״ לפני מלות ״ור׳ אלעזר״ כו׳, או שסמך רי״ק בעצמו על הקורא שידע כי פה סיים דברי ר׳ שבתי ומתחיל להביא חכם אחר והוא קליר. יהי׳ איך שיהי׳ הנה משם עוד ראי׳ להשערתי שדברי הקליר בתכונת השמים לקוחים מדונולו, שהרי מביא רי״ק גם שניהם בזאת״ז לענין אחד בכימה טלה ושור. והנה התרוז הזה של קליר הוא כמפורש ממש נגד הגמרא (ברכות נ״ח סע״א) אולם הנפלא שכדברי הקליר חשבו גם רש״י ותוס׳ ז״ל (ר״ה י״א ב׳) ועוד ברש״י (ב״מ ק״ז ב׳) אך התוס׳ שם שואלים כשאלתי פה על הקליר. וכבר דברתי מזה במכתבי למחבר ס׳ תולדות השמים הנדפסים בראש הספר ההוא (ווארשויא תקצ״ח) וקרוב מאד שגם רש״י ז״ל ראה כן בתחכמוני. ועכ״פ עליך ידידי לעיין עוד הפעם היטב בגוף הכ״י של רי״ק ולתת השגחה יתרה על התחלת וסוף המאמר. למען לא תצמח מבוכה חדשה לחנם.

במכתבך להר הזהב אשר רצפת במכתבך אלי, אמרת כי לא קראת את הרואים בשם, באגרותיך אליהם אשר נתת לכ״ח החדש. אמנם באמת נמצאים שם קרואים ממך בשמם. אולי שכחת ורצונך למחות שמותם העצמיים, רק למהורר . . . כאשר עשיתי אנכי, הודיעני זאת ואעשה כחפצך.

והנני ידידך ומכבדך כערכך הרב דורש שלומך ואשרך בלב ונפש.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

שמח בימי המצות לפ״ק

מכתב כ

ב״ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד המליץ המפואר
מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

רבות שבעה לה נפשך מאנחותי ועתה כי קרבו ימי שמחת בתי הצעירה גיטל תחי׳ הנשארת לבדה פנוי׳ אחרי אמה ז״ל, ולא אותה אגיד לך? ביום א׳

*) אמנם אח״כ חזר בו הרב ז״ל והקדים זמנו של הקליר לשנת תר״ל ע״י המגיד שנה ששית ע׳ 325 כמו שהעירותי למעלה למכתב כ״ה (שזח״ה)

הרוחה מזה ומזה, ארוץ אליך גבר יקר לי, עם כל המית לבי לחבקך ולנשקך, על טוב לבך מאז, ועל דברים טובים ונחומים השיבות עתה לדברי במכתבי הקודם, אשר אולי חזקו יותר מהראוי. ואתה סלחת ותסלח כי תדע לפלס לחשב חֲבָר העניינים יחד, המלטת עטך ומצבי נפשי אשר הזכרתי. ואין לי רק לבקש עוד על העתיד. אל נא תהי עוד גם מריבת דברים בינינו, רבו גם לבותנו שלמים תמיד. יִפָּרדו רעיונינו על עניינים ואנשים, כאשר נמנע כמעט כי ישוו בַּכֹּל אצל שני אנשים. אך לא יתנו רפיון לרגשות נפשינו הקשורות. ואומרה אליך כמוך אלי. עוד לא האזינו חושי קרביך את רחשי לבבי לקראת לב הומה טוב וחסד אהבה וצדק. מי יתנך בפנימת לבי, אז תראה ונהרת, וידעת את רגשותי כי דובקות ונדבקות הן לרוח נדיבה כרוחך. צור נא ההבדל ההוא אשר בין רעיונינו, חתום הפירוד במעמקי לב, וכן אעשה גם אני. ומכתבינו יהגו רק דברי שלום ואמת, אהבת איש את אחיו ואהבת הדת והאומה. ומה לא נעשה יחד כי נלך אחרי מוליכים ישרים ומאשרים כאלה.

תודה רבתי לך כי נרצת לשאלת ידידי הרב החכם הגדול ד״ר זאכס. ועוד תראה אי״ה כי לגבר יקר יעצתיך להתחבר, ואומרה לדבק טוב ויפה. וזה יזכירני לבקש מלפניך טורח קטן, אם תוכל לצַוֹּת למעני העתקת פיוט אתה כוננת הראשון אשר אתך בכתובים כפי הקדמתך החמודה לבתולת בת יהודה. ידעת כי לא הייתי ולא אהי׳ כפוי טובה לכל מנותיך החמודות אשר שלחת לי. ואם יצטרך אליו גם החכם זאכס אתנהו לפניו בכל עת. האמנם עיניו עתה יותר על הפיוטים אשר הם רק מליצים בין נפש האדם ליוצרה.

הכורם הר הזהב כתב לי כי יסמוך עלי בדבר מאמריך ומאמרי (אם אכתוב) ולא יעמיס עלי עוד הטורח לשלחם אליו ולהשיבם ממנו אלי. ואקוה להשיג ממנו אי״ה בימים האלה כל הכתבים אשר נאספו אליו מחכמים שונים. וחברתי אליהם מאמריך הנחמדים ומאמר יקר מאת החכם זאכס. ואולי גם איזה ממני, ויצאו לאור ויהיו למאור לבית ישראל, אי״ה.

מה אומר בדבר המשורר הנעלה לעטערים? הראה לי מכתבך ויאמר כי לא יוכל להדפיסו באשר ידבר על פרטים מיוחדים מביתך, ומי יודע אם יכספו להם קוראים שונים? השיבותי, יקר כל אֹמר מחכם כמוך, לכל קורא. ואחרי נראה עוד כנבוך, יעצתיו לשאול אותך עוד הפעם על זה ולהציע לפניך ספיקו. ועתה ראה מה כתב לך. ודע ידידי כי לא יכולתי להראות וגם להגיד לו דבריך אודות הבראזירע אשר הי׳ בדעתו לשלוח לך, פן יכיר או ישאל מה במכתבך אלי אודותיו. ותחכה תשובה על זה מהחכם זאכס.

עוד דבר גדול לי אליך. הר הזהב כתב אלי כדברים האלה. „ר׳ יהושע העשל שור שלח אלי אגרת הרב החכם הגדול רשד״ל מיום י״ח טבת אשר באמת מלאה ברכת ה׳, מלבד קצת מרורות נגד הראב״ע ז״ל. וראה זה דבר נפלא מצאתי בתוכה וז״ל. עוד כ״י אחר · · הביא אלי תלמידי · · והוא פירוש על כתובים · · · ובו גם פירוש ר׳ יוסף קרא על איוב. ובסי׳ ל״ח מביא לשון ארוך מר׳ שבתי דונולו דף וחצי. כו׳ ועתה הנני מעתיק לפניך מה שמצאתי ממנו בדף הזה. וזה לשון בעל הספר (ר״י קרא) וראיתי בס׳ ר׳ שבתי זצ״ל שמפרש בו בריתא

מעת חלף אדוננו ז"ל מאתנו. וכל גדולי הפוסקים אשר מימיהם אנו שותים וביחוד רבינו בעל בית יוסף ז"ל אשר כל בית ישראל נשען עליו, עשוהו לעמוד גדול בהוראה, ומפני שמו הגדול חרדו וזעו. ואתה תצעוד על ראשי עם קדש האלה ותאחז בראש עמודיהם להפילו, ותאמר מה עשיתי אין דבר. הן אמנם הקוראים לא יחושו לדבריך נגדו מאומה. אך גם לא יתאספו עליך, כי הגיע התור אשר מדות ומחשבות רבינו ז"ל הכו שרש בלב עם ישראל לאהוב החקירה בכל ענין, ולא לרדוף את המדבר גם נגד קדמונים מכובדים מאד ומקובלים בעיניו, וגם לא את המדבר נגד שיקול הדעת, לקיים מה שנאמר. ואיש את רעת רעהו על תחשבו בלבבכם. והאמת והשלום אהבו.

ובדבר בזיוניך נגדי לחנם, עתה ואף להבא, אנחם את נפשי באשר נודע לי ברור, וכן יודע לכל שומע שמעך הטוב, וכאילו כרוזא קרא בחיל, כי חירופיך אינם חירופים, ואיסוריך לא איסורים, כי רוחך אש לוהט, ויסיתך להפכים אין חקר, ונסלח לך על כלם כי הכל מסך בשגגה, ודי לי כי אעמוד ואחסה בסתר כנפי הראב"ע ורמב"ם ז"ל, וחציך אשר לא ימחצו אותם לא ימחצו גם אני.

והנני אוהבך ומכבדך בעבור מעלותיך, ועובר ומעצים עין על כל תסרותיך

שלמה יהודה ליב כהן ראפאפורט.

מכתב יט

ב"ה יום ג׳ י"א ניסן תר"ג פ"ק פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר לכל עניני ישרון מליץ נפלא ומשורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

ביום בא דבריך הנאהבים והנעימים אשר ירדו חדרי קרבי וימלאום אורה ושמחה, חשבתי להשיבך עד מהרה ולבא לקראתך בקול רנה ותודה. אך מה מחשבת אנוש? רעיתי היקרה אשר חלתה עלי עוד בטרם הגיע מכתבך והחלה להתרפאות מעט, שבה מעת ההיא למחלתה והוכחה במכאוב ויסורים אשר לא רפו ממנה מאז והלאה רק על שעות (ישמרך ה׳ ממצוקות כאלה). אך זה יומים ושלש אשר תחל לשוב לאיתנה, ועוד איננה בריאה כמלפנים. ולבי נע ורוחי שמם בכל הזמן ההוא. לא ידעתי דַבר כלבבי. ואל כל זה חוברו טרדותי מעניני העדה הנכבדה יע"צ, אשר שגבו ממני להציגם לפניך ידידי היקר, וממך לשער אותם. ובהם גם ההמצאות וחידושים אשר הוכרחתי להכין כפעם בפעם בהלכה ואגדה, וביותר על שבת הגדול הזה, בו אדרוש ודרשתי גם עתה כשתים ושלש שעות, פה בעיר ואם בישראל, אשר חכמיה הגדולים בתלמוד הורגלו ולומדו עוד מאבותיהם בדרכי הדרשות והפלפולים של הגאון מאור הגולה הנודע ביהודה ז"ל. ואני אשר מעודי לא מצאתי נחת בדרך הפלפול ההוא, הנני כמוכרח לבלי השבית שעשועי נפשם ולהזכירם באשר התענגו בו תמיד. ובכל זה אודה לאל גומל עלי כי הקרה לפני גם בנבכי ים ההוא כמה דברים קרובים לשיקול הדעת ולאמת, הן בהלכות והן באגדות. ועתה כי באו מעט רגעי

ארסטו ונלחם נגדו במופתים שכליים, כמו בחידוש העולם והשגחה ונבואה. ומה רבה ענותנותם. נודעים דברי רבינו ז״ל במה שכתב ואני שבח לאל כבר הכניעוני המקרים. ובכמה מקומות בספריו ובאגרותיו הזהיר על מדה זו לאחוז אותה בקצה האחרון. והצג נגד דרכי מכתביהם את מכתבי רבינו תם ז״ל נגד רבינו משלם ורבינו אפרים ז״ל, והראב״ד נגד רז״ה ורמב״ם, ואתה אחריו ועל דרכו ועוד במ״ש הראב״ד איזה טעמים הראוני מן השמים, והופיע רוה״ק, ואם הי׳ הרמב״ם כותב כזה וכזה, היית לועג עליו כל היום. ורק הראב״ע ורמב״ם פתחו עיני העברים העורים. ולולא הם מי יודע אם לעת כזאת הגענו לדבר מה בכל מצב וענין.

ועתה איך אתמה על ההפך הגדול היותר מבהיל ממך, באשר תאמר כי שפכתי בוז על כל בני ישראל הישרים והתמימים? ובאמת חלילה לי מעשות כזאת מימי. ובמה? באשר אמרתי כי אחרי שיקול הדעת הלכו חכמינו היושבים בין הערביאים. ומי שופך בוז ולעג כמוך על ראב״ע ורמב״ם ז״ל הישרים והתמימים? וגם כתבי הקדש הישרים והתמימים לא נמלטו מבזיוניך. ועתה אתה אומר אלי כי שפכתי בוז כו׳? אולם גם ידידיך אלה ברגע הלזו רש״י ורשב״ם ז״ל בזית מאד אם תיחס להם את אשר ירחיקו. ואילו שמעו כזאת מפיך, הלמוך ודפוך וקראו אחריך מלא. ואם הניתוך לשלול ספור או מאמר אחד מהרבה מדרשים ואגדות אשר הם נגד שיקול הדעת? ומן הגאונים אשר הבאת אל תשכח ואל תתעלם מה שכתב רב שרירא גאון ז״ל בתשובתו (תחלת ס׳ שערי צדק) וששאלתם דאית ביניכו תלמידים והם שועלים קטנים דלית בהו משׁשאי, וחולקים ואומרים על הגאונים עמודי עולם. מנין להם דבר זה כו׳. ולא השיגו אפילו דבר קטן ממה שהשיג תלמיד מתלמידיהם של קטן הגאונים כו׳, כי כלם דברי אלקים חיים, ואפילו במדרשו של משה רבן של נביאים לא ידחו אותם ממקומן. ותכמתם ופלפולם הוא הדבר אשר צוה ה׳ אל משה. ואעפ״י שאומרים הכי הוא ואין מביאים ראיה באיזה מקום הוא, אין לחוש על דבר קטן וגדול. וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה׳ ותורתו ע״כ. צא ולמד עוד יקרת שיקול הדעת בעיני הרא״ש ז״ל שכתב כי שני הפכים הם (חכמת התורה וחכמת הטבע) צרות זו לזו ולא ישכנו במקום אחד. ועל דעתך האריך ר׳ אברהם בן רבינו לחנם להראות קדימת שיקול הדעת נגד שנים ושלשה מהצרפתים המגשימים ואוהבי החוש והמוחש באלקים ובעוה״ב, ומתאמצים לתת מדור גופני ליותר רוחני ולהאכיל לנשמה או לגוף צח ומצוחצח בשר ודגים ממש משור הבר ולויתן. החזק לך את האנשים ההם לבעלי שיקול הדעת ואני וכל המודים על האמת באמת נחזיק לכאלה את הספרדים.

ותדע עוד כי עליך להודות אל הנפשות הטהורות של הראב״ע ורמב״ם ז״ל, אם יכולת לערוב את לבך ולדבר בהם נבלות כאלה. וזה רק בעבור כי על ידם לבד נפרצה רוח החקירה בישראל, מבלי לסמוך על דיעם נושנת יהיו בעליה אשר יהיו. ולולא זאת היית מעטים עליך מלחמת כל בית ישראל בחרבות שפתים היורדות חדרי בטן. וידעת מה עשו כמה קהלות מעט שנים אחרי מות רבינו ז״ל, למחרפיו. ומה דבר הר״ם אלשקר ז״ל נגד רש״ט ז״ל אשר ערך דבריו לדבריך נגד רבינו ז״ל, כערך דבש אל רעל. ועתה הנה עברו יותר משש מאות שנה

מרעיוניך על דבר שיקול הדעת איך ומי היו המחזיקים בו הצרפתים או הספרדים וביחוד הראב"ע ורמב"ם ז"ל, תלחום עד מהרה על ההוראה בעצמה של שיקול הדעת. ומי יודע את אשר תאמר מה הוא שיקול ומה היא דעת. ובכל זה לא אכחיד תחת לשוני את אשר יגיד לי לבי, כי אשר יאמר הרמב"ם וראב"ע רחקו משיקול הדעת והצרפתים ואשר לפניהם דבקו בו, רחוק הוא בעצמו מאד מאד ממנו. וכבר ראינו כי אתה הדעת מאסת עת משל בך הנצוח, והפכיך כחומר ביד היוצר הם בידיך. אם תרצה תאמר כי אין לדחות קבלת אבותינו (?) בקריאת גאון, ובקריאת אבותינו נחזיק, ולקריאת גַאוֹן היה צ"ל שתי ווין (?) אעפ"י שהערביאים יבנו רַאוֹן (זעהער) מן פעל ר א ה, ומעולם לא עשו שתי וו"ן. וממש כזה גַאוֹן מן ג א ה.

ועכ"פ לקריאת מלה מאותיה הזאת תקרא קבלה ותנער בסר ממנה. וכן תאמר אם תרצה כי יש חילול השם בשינוי הדעות על הנחמות המחוברות לספר ישעי', ותשפוך קלון אין קץ על המדבר בזה נגד דעתך. ובכל זה אם אין לך מי לנצח, נקל לך לדחוף קבלת אבותינו בקריאה ובכתיבה, באמת בנינך תבליתם מן תבליתם.

וכן תשליך אחרי גוך קבלת כל רבותינו ז"ל ביחסם רוה"ק לספרי כתובים, ותאמר, רק בעבור אהבתך הרבה להגיוני לבך, כי בעל דברי הימים לא הבין דברי בעל ס' מלכים. זה הוא שיקול דעתך. והנה כל שורותיך ותיבותיך האחרונות הן ההפך מקצה אל הקצה מן האמת הנראה לכל מבין ישר.

אמרת כי חכמי ישראל דבקו תמיד בשיקול הדעת, ובשיקול הדעת היו כל התנאים והאמוראים והגאונים חולקים על רבותיהם ורש"י בזקנתו כו' ורשב"ם הגיה תהרסם, ורק ראב"ע ורמב"ם היו נשבעים במלכם ארסטו, והם כתבו ספריהם בגאוה ובגודל לבב להשפיל עד לעפר לבות הקוראים, ומאז והלאה אין זכרון עוד לשיקול הדעת בישראל.

ואני אומר. רק מתי מספר מחכמי ישראל הקדמונים דבקו בשיקול הדעת ורובם ככלם דחוהו אם רק נראה להם מתנגד לדברי הקודמים, ולא חקרו עוד להשוותם. כן האמוראים נגד התנאים וכן הגאונים נגד הקודמים מהם וכן כל אלה נגד רבותיהם בעצמם, וכן כמעט כל חכמי צרפת ורק כמה מחכמי ישראל היושבים בין הערביאים כמו רבי' סעדיה, ר' שמואל בן חפני רבי' נסים רבי' חננאל ר' יונה ן' גנאח, ר' שמואל הנגיד, ר' שלמה ן' גבירול, ר"י הלוי, ראב"ע, רמב"ם ור"א בנו ז"ל נתנו לשיקול הדעת יד ושם בעניני הדת. וביחוד שלשת האחרונים כתבו ספריהם בענוה יתרה והכנעת לב השפילו לרדת אל לבות הקוראים ומשכום אליהם למעלה. ומאז והלאה החל שיקול הדעת לפרוח בישראל ויצץ ציץ ויגמול פרי נחמד להשכיל.

העיני האנשים המבינים תנקר? מציאה גדולה מצאת. ארשב"ם הגיה תהרסם ולכן אות הוא על חכמי ישראל כי דבקו תמיד בשיקול הדעת! ועתה גם לדבריך יש יתרון עוד בשיקול הדעת לראב"ע או תלמידו באשר אמר כי יש שבוש בד"ה! ומה מוסד עוד המאמר המורגל אשר העתקת מפי המינים לא בשיקול הדעת, כי הראב"ע ורמב"ם היו נשבעים במלכם ארסטו! והנה הראב"ע כל דעותיו בטבע ובמה שאחריה שונות מאד מדעות ארסטו. אך גם אדוננו הרמב"ם ז"ל היה חוקר לכל תכלית כפי עומק שכלו ולא פנה אל רהבים. ובכמה דברים עזב את

יש בהן יותר מרבוא רבבות מאחינו, וקראת לכל בהם בשם הכולל „בני צפון", ותטפול אל עון יחידים, עדות לישראל רבות ונכבדות ששמה ישבו כסאות למשפט אנשים חכמים גאוני ארץ, גוי וקהל גוים מישרון. ועת חשבת כי באתי להקניט נפשך אשר באמת לא חשבתי כזאת ולא עלה על לבי, חברת אליך עוד הפעם כל בני ישראל הישרים והתמימים, ואמרת כי באשר שלחתי בוז לך לענ יך (כפי דעתך ללא אמת) שפכתי בוז על כל אלה. ואל זה יחובר עוד דרך אחר ממך אשר כבר הצגתיו לפניך וגם בו הרגלת מאז, למהר ולהצית לפידי בוז לעשתות שאנן ולהעריך להבת מלחמה עם איש המתנגד רק לדעתך, במקום חדש שוקט ובוטח ואין מכלים משם דבר. זה יעיר דבר מה נגד דבריך ומחשבותיך בעניני השכל ודעת, ואתה כרגע תורה חציך המלאים רעל נגד תכונת נפשו וישרו ומגמת פניך לכלותו מנפש ועד בשר. והיותר נפלא כי נקל לך מאד לראות מה ירזמון מלי האיש אשר כל חטאו כי לא כמחשבותיך יחשוב, ותאשימהו לחנם כי כל חשך טמון לצפוניו וכי יצא רק להקניטך ולהכלימך. ולא תראה את דבריך נגדו המכעיסים אף להלל הזקן. והוא ידבר עמך בלאט ואין שומע, ואתה תרבה עליו נאצות בתוך קהל ועדה בעט ברזל ועופרת אשר לעד יחצבון לבלי המחות. ואנכי ת"ל התרשתי ואחריש לכל רעמיך, באשר ידעתי ואדע חסרונך זה כי אתה נוח לכעוס ולהכעים ברבים. וגם עתה עצרתי מדבר את הדברים האלה, לולא כמעט אלצתני להשים פעם מכשולך נכח פניך. ואם קנגה בלבך שנאה עפ"י דמיון תועה נגד איש ואנשים, לא תתן מנוח לרוחך, ולא תעזוב מקום וזמן ויחים קל אשר לא תשמח כי תמצא קבר לגבר אשר דרכו נסתרה ממך. ולא נגדו בלבד תערוך כלי משחתך, אך גם בכל משפחתו ברבותיו ובתלמידיו תשים פניך להכריתם והוא ממניהגך לעשות מן הפרט כלל. ולא לבד בחייהם כי גם אחרי מותם בקרבתם לפני ה', וגם עפר קברם לא יסך בעדם. וכל זה הראית בשנאתך הגדולה נגד הראב"ע והרמב"ם ז"ל, אנשים אשר לא אני ולא אתה ולא גדולים וטובים משנינו, נוכל להתפאר כי נשיג דבריהם היטב, או כי נגענו גם בשולי מעלתם ותפארתם בכל מדע ראה גם ראה. בכל יגיעותיך נגד האדם הגדול בענקים רמב"ם ז"ל, נגעת רק באיזה מראשי אצבעותיו. בענין תח"ה (כפי דמיונך) ועל אשר שלח ידו להוציא מן כל הפלפולים בשני התלמודים הלכה הפסוקה, והפכת תפארתו זאת וידו הגדולה והחזקה אשר בה גם משנאיו יכחשו לו והודו כי מלאכה גדולה עשה גם חכמה רבתי הראה, לבושת וגם לכלימה. אך אל פנימת ההיכל הנפלא ההוא לא חדרת, להראות לו שם חסרוניו. והנחת העבודה הזאת על הראב"ד ורמ"ך ז"ל. אכן עוד הראה מופתיו ואותותיו בפירושו לכל המשניות ובהקדמותיו היקרות ומועילות לכל לומד תורה הנמסרת וביתוד לסדרי קדשים וטהרות, גם אותם הנחת שוקטים ובוטחים. וכן ספרו היקר על המצות עם שרשיו הנפלאים בתועלתם. ועוד כתב חבורים יקרים בחכמת הרפואה, וכן השאיר אחריו ברכה בהל' קדוש החדש. לכל אלה היית כמחריש, והיו לפניך קריות בצורות. וכן עצמת עין למוסריו הנחמדים מפנינים בסיומו הלכותיו ובאגרותיו. אם כן איפא תאחז את ארך הקומה הזה בקצה ציצית כנפיו, ותצעק השגתיהו והשפלתיהו לארץ.

וידעתי גם ידעתי וכבר אמרתי לך כי לא יוגבל ההבדל בינינו על איזה ענינים לבד, רק כמעט על כל רעיון ורעיון. ידעתי כי אם אברר לך ההפך

מכתב יח

ב״ה יום ב׳ י״ג שבט תר״ג פ״ק פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנשגב משורר להלל
מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י .

כאשר שערתי כן היה. איזה ימים לפני בא מכתבך היקר השגתי אגרת מהר הזהב, והיא תשובה על מכתבי מכבר אשר בו הודעתיו כל אשר כתבת אודות תלמידך היקר עהרענרייך. והוא כותב אלי כדברים האלה. „קראתי דברי הרב החכם שד״ל אודותי, ונהגתי כי ישוב לנו כמאז ומקדם. ובאמת הון יקר ואוצר נחמד הנהו לכרמי. באשר אסמיו מלאים מפיקים מזן אל זן. ואנכי כבר חליתי פניך (?) שתשלח אלי המכתבים ההם ע״י הבי דואר, ואחל לעבוד עבודתי בכרם השביעי, כי זאת לא אעשה בשום אופן להציג שמי על שער הספר מבלתי ראות המכתבים בטרם תזרח השמש עליהם. וכבר יש תחת ידי מכתבים נפלאים מאת החכם יש״ר. וגם בימים האלו יבואוני מכתבים מהרב החכם ר׳ הלל הכהן ומאת החכם דר׳ צונץ. ואל תחוס על דמי הפאסט אשר אשלם, רק תשלח בלי איחור אלי המכתבים האלה וגם מכתביך היקרים. והיום אחזור ואכתב להרב החכם שד״ל שישלח אלי עוד מכתבים ומאמרים להכרם. עד כי יעלה כמותו לחמשה עשר בוגין, ואוציאהו לאור בדפוס, כי כבר עיני רבים כלות ומיחלות אליו כאשר הודיעני זה ימים הרב החכם גייגער נ״י״ ע״כ והנה גם אני לא אעשה זאת בשום אופן לשלוח לידו איזה מן מאמרי למען ישוב וישלחם הנה להדפיסם. ודעתך בזה לא אדע עוד, היה בטוח כי לא אשלח מכתביך בלתי פקודתך. ונחכה עוד אולי ינחם הר הזהב על מחשבותיו הגבוהות ממני וגם ממנו. ואשר כתב כי כבר חלה פני שאשלח לו מכתביך, היא שכחה מאתו, כי לא כתב אלי עוד מאומה בדבר הזה. וכבר השיבותי לו מדי שלחי אליו כתבך האחרון הרצוף במכתבך אלי, כי אנכי אפונה אם יניחוני טרדותי לעבוד עוד מאומה בכרמו. וגם כי אוכל לעבוד, אפונה עוד יותר אם יתנני לבי לשלוח עבודתי אליו, למען ישיב הוא וישלחנה הנה להוציאה לאור .

שאלה אחת קטנה אנכי שואל מעמך . הנה יש פה גבר נעלה בחכמה ובמדות והוא ידידי משנים רבות, הרב החכם החוקר הגדול וכחכמתו כן צדקתו מהו״ר מיכאל זקש נ״י דאקטאר, דרשן מפואר לעדתנו פה אשר נפת תטופנה שפתותיו ופעולותיו רבות בלשון עברית ואשכנזית, ותראה אי״ה אותותיו המאירות בכרם חמד השביעי אם יצא לאור. וכעת הוא עוסק בהעתקות נפלאות של כמה וכמה שירים ספרדים ללשון אשכנזית צחה, אשר בה הוא משורר נשגב, ואולי ישאל ממך איזה שירים מן כתבי יד הנחמדים אשר בידך מר״י הלוי והדומים לו ז״ל, נא אל תמנע טוב מבעליו ומכל דורשי טוב לעמנו, והוא יזכיר שמך לטוב בתוך קהל ועדה .

בדבר שיקול הדעת, אחזת בדרכך אשר לא תרפה, לעשות חיש קל מן הפרט כלל. עת חשבת כי רמיתיך לנקות את המת מעון נגדך, או עת מצאת באמת נגעים במגלות שלשה פושעי ישראל הנקראות ממך בצדק אומנות לסטים ואשר אתה דבקת באחד מהם לאהבהו לא חסת על מרחבי ארצות רבות וגדולות אשר

ועל זה לא אמרתי ולא אומרה דבר. כן אמנם. מאז ומקדם רב כח בני נגב בשיר יותר מזולתם. כי יודעים יותר לעשות פתח וסוגר ולתקוע יתד במקום נאמן ותלו עליו כל כלי הנבלים לפרוט על פיהם ולחשוב להם כלי שיר כדוד . אך אשר הנחת עתה שם הכולל בני צפון על שנים ושלשה שונאי ישראל מוציאי עלי שיח לענה וראש, ומבאישים ריחינו בעיני העמים, בזה הפרזת על המדה. ומי חזק אלה המנאצ'ם כל רב וכל סופר, כל בעל דת וכל משכיל. ומי נתן להם כבוד יותר ממך בהציגך שמך הטוב על לוחותיהם ? ת"ל כי לא נפתה לבי על חלקת אמריהם ולא שלחתי להם דבר קל. ואשר הדפים אחד מהם על שמי אודות השבועה, 1) לקח בלי ידיעתי מאיש בראדי, ועד מהרה כתב לי כי נחשבתי ממנו כבר בין עוזרי מחברתו ולכן אמהר לשלוח לו עוד דברים, ועניתיו כי לא אשלח מאומה —

ועוד שבת במכתבך היקר לדבר מדרך רש"י ז"ל בדיוק ובקיצור. וברכת את נפשך כי בחרת בדרך זה. ואליו צרפת כבר שם יהודים קדמונים לאמר כי גם הם הלכו בו : הנה לא אציג לפניך את הרי"ף ז"ל אשר עם כל קיצוריו , האריך במקומות מאד לבאר דבריו היטב וכן רבי' סעדי' בתשובותיו , כי תאמר ספרדי או בבלי הוא זה ולא צרפתי המקצר . האמנם יש גם ספרדי מקצר והוא אשר בעיניך מתנגד לרש"י ז"ל מקצה אל קצה, ר' אברהם בן עזרא ז"ל . אך זאת אשאלך הנכון תמיד הדרך הזה ? והנה הקיצור של רש"י ז"ל הסב את הצורך לעשות כמה פירושים על פירושו . ואולי תאמר רק אוהבי האריכות עשו זאת , הנה לפנינו מהרש"א ז"ל האוהב מאד את הקיצור , וגם הוא הוצרך לפרש על פירש"י ז"ל, ועתה גם פירושו של המהרש"א צריך לפירוש מפני שגם הוא קיצר. וככה כל הקיצורים הסבו אריכות וכל אריכות קיצורים. וחוזר חלילה . התלמוד באריכות, הרי"ף קיצר ממנו. הרא"ש מאריך עליו, והטור קיצר ממנו, והב"י מאריך עליו, ובש"ע מקצר ממנו, והש"ך והט"ז מאריכים עליו. מה תועיל א"כ בקיצורך ? אולי תבקש בזה שם עולם כי יעשו פירושים על דבריך כמו על דברי יהודים קדמונים, כי באמת דבריך לפעמים בלתי מספיקים והדיוק איננו לפי ערך הקיצור , ולא יוכלו להשמר מכל ספק בהם. כמו לשונך „נוסח משובש נזדמן לפניך בשאלתות„ 2) הוא עשוי להטעות עם כל אשר תאמר גם עתה, כי כל קורא יחשוב אשר יש באיזה דפוסים מס' שאלתות נוסח מתוקן , ורק לפני נזדמן בו נוסח משובש. וכתבת עוד „והמאמר ההוא יש ממנו נוסחאות מתחלפות, נוסח אחד נמצא במנה"מ ונוסח אחר נמצא בשאלתות" ושכח להוסיף בשאלתות ובילקוט כ"י, כי היושר מבקש להגיד לקורא את הכל אם יבא פעם מכתבך לנגד עיניו. ואולי בעיניו יהיו טובים השנים מן האחד . וגם בספרי עזרה בטלו האחד מפני השנים , ואף במקום ששיקול הדעת יסכים עם האחד כמו מעונה ולא מעון. ולכן לא תועיל גם שיקול הדעת שלך נגד שתי הנוסחאות. חוץ מאשר בעל מנה"מ הוא עד מאוחר. אך מה לך ולשיקול הדעת ? והלא אחריו הלכו רק חכמינו היושבים בין הערביא'ם כר' שמואל בן חפני וראב"ע ור"א בן הרמב"ם ז"ל כאשר הראתי ? הלא זה העם אשר מאסת בו ? אקוה כי אף גם זאת לא מאסתני להפר בריתך אתי ח"ו כאשר יאהבך ויכבדך לנצח ידידך מלב . שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט

---

1) נדפס בליטערטורבלאטט של אריענט שנה ראשונה ע' 263 (שזח"ה)

2) אמנם במכתב רשד"ל הנדפס בכרם חמד ח"ז ע' 215 תקנו הלשון כזה: „נוסח משובש נזדמן לפניך ע"י ס' שאלתות" (שזח"ה)

נגדו, הן לא בעבור כן תסוג אחור מהשיב לו על דבריו. ומה נקל לך להודיעהו כי קבלת מכתבו וכי רצונך לאצול גם מהודך על הכרם החדש, וכבר שלחת לידי מאמרים. ומה ענין פה לחנופה ? אכן באשר תקרע הקשר עמו תסב גם אלי לא-ענג. ידעת ידידי כי רחקתי תמיד מהעמים עלי עול אסיפת דברים מחכמים שונים והוציאם לאור. וגם את שמי לא הזכרתי עוד במחברות המאוחרות ועבדתי באמת ובתום לב רק לתועלת הדרישה והדורשים. בכרם האחרון יש ממני כמו י״ג בענין, ובכל זה השארתי להר הזהב את שם הכורם אך עמו גם טורח האסיפה וההוצאה לאור. ועתה אתה מושכני נגד רצוני להיות למאסף ולמסדר. לא אדבר מן מחיר הרב של כסף הפאסט אשר נתתי בעד שני מאמריך הנחמדים, והוצאה זו אשר חלה על הכורם, לא תושלם לי עוד. אך גם על הדפסת המאמרים בעצמם רצוני כי לא יוכל הר הזהב לאמר, דבר זה או לשון זה לא ראיתי ושי״ר הדפיסם מעצמו. ולדוגמא. המאמר נגד הרב החכם קראחמאל ז״ל. טוב בעיני מאד בתאר אשר הוא עתה ולא אפונה כי כן היה טוב בעיני הר הזהב. ובכל זה נקל אצלי כי אם ימצאון עתה עוד איזה אנשים בגאליציא המחזיקים מאד בדברי החכם ההוא בכל אשר יאמר, וירע בעיניהם איזה מטענותיך, יסיר הר הזהב עול תלונותם מעליו באמרו, זה הדפיס שי״ר ולא שאלני על זה. וככה בדבר תשובותיך המחוכמות לרואים, והם פייסוני עתה עד מאד ועניתי להם שלום וידעתי כי אין אמון בהם. ובכל זאת היה רע בעיני אילו חשבו כי רק אני לבדי הוצאתי לאור מחדש דברים נגדם. ולכן אם תרצה להסיר מעלי כל עצב ודאגה, העצה היעוצה אשר לא תעשני לבעל דבר באשר לא הייתי בו לעולם, וכאשר כפי תקותי תשיב להר הזהב תודיעהו כי כתבת נגד דעת החכם הכהן ז״ל בדבר נחמת ישעי׳ אך בלי נגיעה לכבודו. וגם לרואים יש מכתבים קטנים נעימים. והוא יכתוב אלי כי הוא שמח בכל אלה וסומך על חכמתך מבלי אשר יצטרך עוד לראות גוף המכתבים.

ועוד יש דבר אחד לא אוכל להניחהו לך בלי מענה. והוא באשר על ידי עשית לך שם חדש „בני צפון״, ואראך כבר רוכב על סוסך זה מהיום עד איזה זמן, כמנהגך. כמעט החילות את מכתבך בשם זה, ולא יכולת עוד להתאפק מהשתמש בו גם בסופו ולחברהו אל הלסטים בעלי היורנאליסטים. פתאום כל אחינו בארצות פולניא ורוסיא ואשכנז נצררו ממך בשק אחד להטביעם בים הבזיון. ויען מה ? יען רציתי להקל כעסך מעל פלוני המת. ואמרת „בני צפון עד מה״ וגו׳ תחת אשר תאמר „בני איש״ או התסיר האנושית מכל ההמון הזה ח״ו ? איש יהודי ! הלא אב אחד לכלנו ? הלא מארץ אחת נפזרנו ? האיש אחד יחטא ועל כל עדת ישראל בצפון איברופא תקצוף ? וכבר נהגת בזה בעת החילות לצאת נגד אדוננו הרמב״ם ז״ל, כי פירשת מצודתך גם על רבותיו אשר חשבת בהם את ר״י ן׳ מיגש. ואולי באהבתך החזקה לחכמינו הצ־פתים היית לוחם על כל חכמינו הספרדים לולא היה נמצא ביניהם ר״י הלוי ז״ל יקירך וגם יקירי באמת אך לא יחידי כמו יחידך. — והלא זאת תלונתנו מאז על רבים בעמים, כי יחטא אחד מהם רק בשמו יקראוהו מבלי הודיע את דתו, וכי יכשל אחד מאתנו באיזה עון קל, עד מהרה יצעקו חטא ישראל וגם גנבו וגם כחשו. אחלי יקירי ! אני הוא אשר חטאתי ואלה הצאן מה עשו ? תהי נא ידך בי ולא בעמך לנטות צפון על תהו ! והנה שברת הקנה מכבר על משוררי צפון בהוציאך משפטך עליהם לאור.

אפסי ארץ, ומקביל למצרים ירד עמי בראשונה, וכו׳. וכמדומה שכן ברבינו סעדי׳. וכל זה ראשי דברים רק מעין מה שהי׳ משיבך הנעלב בפומבי אילו היה חי, ואני רק לך לבדך ולא לזרים. אך עצתי נשארה נאמנה לך כי גם אם תמתק בפיך איזה רעה נגד אשר תחשבהו לאיש חרמך תכחידנה תחת לשונך ואין מדברים אחרי מטתו של מת ; ועצה זו נובעת ממעמקי לב אוהבך באמת אהבה עזה ומכבדך מאד. שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

ידידי! פחד יצחק שלי מסיים באמצע אות מ׳ דף ק״ס. ובקשתי מאד אם תוכל שלח לי את אשר נדפס יותר ממנו. אולי יש לך מה לשלוח פה להרב ר״מ לנדא ותשלח גם את זה. או תשלח לעיר מלוכה ווין על אדרעססא אֶליאַס בִּרַח יוניאָר, עם הפקודה לשלחהו אלי תיכף. וזה טובה גדולה לפני.

והכסף אשלח לך ע״י הבי דואר פראנקא אם יהי׳ כדי שילוח. ואם לא, אולי תאמר לתת לאיזה איש בווין או פה ואמהר לתת.

מכתב יז

ב״ה יום ב׳ ויחי ז׳ טבת תר״ב פ״ק פראג

לכבוד ידיד יקיר לי הרב החכם הגדול החוקר המהולל המשורר הנשגב
מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

תחלת דברי תהי ברכת כהן הדיוט שדעתו יפה אליך, על דבר השידוך ההגון אשר נעשה בינך ובין העלמה היקרה אחות אשתך. ישלם ה׳ פועל שניכם ותהי משכורתכם שלמה, כי עשיתם חסד עם החיים ועם המתה, עם הילדים אשר חנן אותם אלקים עתה ויתן להם אם חרשה תחת האם אשר בצדק נתישנה שנת המותה, והיא כעת תביט ממרומי עדן ותשמח בפריי בטנה כי יגדלו על חיק אחותה עצמה ובשרה, ויקבלו מטובה וצדקת דרכיה כפלים לתושיה. ועתה אבא לעניני המדע במכתבך הנחמד.

יקרו עלים החדשים אשר שלחת עד מאד, ולא מעט אור ותועלת יפיצו בחקרי הזמנים ההם של בעלי התוספות ז״ל. ואעשה להם הקדמה קטנה כרצונך. ושמחתי כי הניחות המתק מעל הרב הכהן ז״ל, ואמרת להסיר כל שמץ דבר הנוגע לכבודו. ועוד לי בזה רק שאלה קטנה. אם אולי כינוי הר״ר בארצך כמו הרב, ואיננו כן בארצנו. ונוכל להוסיף לו כינוי הרב ואפשר גם הרב החכם, או לא תרצה עתה גם בכינוי רב אף אם בראשון היה כתוב. ואשר יצר לי עוד, כי הרחקת את הר הזהב כ״כ עד תשאירהו בלי מענה, אשר לא כן נהגת גם נגד הרואים כי השיבות לאיש איש מהם. והם כתבו קשות והוא רכות וטובות בלי ספק, כי תמיד היה והוא מאוהביך ומכבדיך עד להפליא. הן אמנם באמת חטאתו נגדך נסתרה מנגד עיני. אולם אם גם מצאת בו איזה עון הלא תשא לו ותרצהו כי דבר עמך שלום. ואשר אמרת כי אתה בורח מן החנופה, לא ידעתי אם תכוין לחנופתו נגדך, הנה אוכל להבטיחך כי יותר מכל מהלל פיו הוא מיקר מעלותיך בקרבו, כאשר ידעתי ברור מזמן רב היותנו יחד. ואם תברח מאיזה חנופה מסך

בפומבי לא שתהי׳ הידיעה והקריאה במדרשי החכמות הסבה לאשר יקבל גם הוא דיעה זו, וכן יבין כל קורא דבריו. וכפי אחשוב יכוון עוד להתנצלות על כי יגלה מה שכיסו רז״ל לדעתו וכן הראב״ע ז״ל, באשר כי כבר נודע עתה הדבר לרבים ולכן איננו הולך רכיל מגלת סוד. תהי׳ גם הכוונה האחרת בדבריו נכונה או לא, עכ״פ הכוונה הראשונה נראית לעין. ועתה ראה היעמדו טענותיך משאר דברים הנלמדים בפומבי והם נגד יסודי אמונתנו. ומה שאמרת שדבריהם צ״יכים חקירה, זה אמת. אך החכם רנ״ק ז״ל כבר חקר ומצא ראיותיהם חזקות כפי דבריו בביאור —. וזאת שנית. הראי׳ מהבריתא מאיחור ס׳ ישעי׳ לירמי׳ יחזקאל, איננה מרעת בעל הבריתא, רק מן הסדר אשר מצא הוא כבר לפניו, ובאמרו סדרן של נביאי׳ כו׳ אין ספק כי כוונתו, כך הוא הסדר מכבר והוא נשאר להם בקבלה. ועל זה תבא השאלה הגדולה איך עלה מראש מקדם על רעיון אנשים להקדים המאוחר ולאחר המוקדם ? ומזה נוכיח כי בעת סדרו אנשי אסופות ספרי תנ״ך ידעו עוד או עכ״פ נסתפקו כי אלה הנחמות מן נחמו ולהלאה היו מתחלה לספר בפני עצמו, ורק מצאו מקומם אחרי נבואות ישעי׳ לאיזה טעם, ומבלי היה כתוב עליהם ביחוד שם וזמן הכותב נטפלו לנביאות ישעי׳ והיו לספר אחד. וזו היא התשובה היותר מתקבלת על השאלה הנפלאה. וכל שאלותיך האחרות על יתר דברי הבריתא הזו אינן דופות כלל אליה. ועל שאלתך למה פנו אל סוף הספר ואחרוהו ליחזקאל ולא לראש, התשובה נקלה כי כן פנו המסדרים תמיד אל הסוף, ירמי׳ מסיים בחרבן, יחזקאל איזה זמן אח״כ, ישעי׳ בזמן כורש, תרי עשר בזמן דריוש. ואילו היו רואים על התחלה היו מקדימים תרי עשר לכל הנביאים האחרונים תחת אשר אחרוהו לכלם. אולם מספר זה של תרי עשר נוכל לראות כי כבר מצאו המסדרים בניהם אסיפות קטנות. ואם לא כן היו מעמידים מיכה ועמוס בראש נביאים אחרונים. אין זאת רק שכבר מצאו אסיפה כזו. וכן ה׳ ספרי תהלים, וכן ישעי׳ שני החלקים ביחד, וקרוב לומר שמאנשים שונים באו להם אלה הקובצים, ולא רצו להפריד עוד כל קובץ, רק פנו תמיד אל הסיום, כי ממנו ידעו היטב שהמאסף ההוא הי׳ עכ״פ מאוחר בזמן למאסף אחר, ולפי״ז הלכו אחרי סדר הזמן של המאספים. ובזה מיושבת יותר עוד קושיתך למה פנו אל הסוף ולא אל הראש. כן הוא עניות דעתי. — וזאת שלישית. באמרו ואל יתעך המתחסד כו׳ לא כיוון בשום אופן אליך כי לא אמרת עוד עליו ועל המחזיקים בדעתו שהם מכחישי׳ בזה בנבואה, רק עתה במכתבך זה תרצה לעשות מענין זה קדוש השם וח״ה ח״ו. וזה בעבור כי ראזענ-מיללער וגיזיניוס הוסיפו דברים שאסור לנו לשנותם ולא גם להסתפק בבטולם. ואין הפסוקים ההם שהבאת מוכיחים כלל על מה שיאמרו, כי עיקרי הנבואות לזמנים רחוקים היו על גדולות עם ישראל אשר יעמדו נגד עמים רבים וירושלים תהי׳ לקרי׳ גדולה, כאשר פי׳ כבר ר׳ משה הכהן כפי זכרוני, וכל זה לא הי׳ עוד בימי מלכי הפרסיים. ולא אוכל להאריך. ועכ״פ לא אליך כיוון אז הרב החכם רנ״ק ז״ל, רק לאיזה מתחסד מארצו האומר כן. ולחנם תרדפהו ותבזהו על זה —.

בשם אשור נקראה בעזרא (ו׳ כ״ב) גם מלכות פרס. וזה לפי דעתי כי בספרי להי״ק הי׳ שם פרס כמו זר נחשב אעפ״י שנמצא באסתר, ולא הוצג ברשימת שבעים אומות בפ׳ נח, ומלכות בבל פסקה כבר. ונתישבו השאלות על כ״ז י״ג למי שיאחרהו ועל נ״ב ד׳. ואשור באפס עשקו ר״ל באחרונה מלשון

סוסרך היקר יתכן גם בלעדי הכנוי המכאיב הלזה .

ד) ולא אוכל להתאפק מלהגיד לך כי גם דרכך נגד הרב החכם הגדול ר׳ נחמן הכהן ז״ל לא ישר בעיני , וכן לא יישר כפי דעתי בעיני כל אנשי מוסר ותושיה. והוא איננו אתנו עוד. וזה לבד ישפוק לחון את עפרו ולכסות על משוגותיו אשר מצאת לפי דעתך. וכבר שיערתי כי המאמר לרז״ל אין משיבי׳ את הארי לאחר מיתה (גיטין פ״ג א׳) לקות מאיזה משל קדמוני הנודע להם, וקרוב שהי׳ במשלי אייזיפוס אשר הונחו כלם על החיות ובהמות. ובעבור כי הארי מחריד בקול שאגתו כל חיתו שדי אם דברו מאומה נגדו, יתראה העומד לטעון עליו אחר מיתתו כאילו רק עתה לובש גבורה בידעו כי קול מלך החיות לא יחרידהו עוד . ולכן השתמש בזה ר׳ יהושע לאמר למשיבי׳ על ר׳ אליעזר לאחר מותו , אין משיבי׳ כו׳ כלומר אילו הי׳ בחיים אולי הייתם נסים מפני תשובותיו כאשר ינום איש מפני הארי. ועתה מה יאמרו הקוראים עליך גבר יקר, כי תוציא דברים נגד הכהן החכם אחר מותו. ולמה לך דברי כעס כאלה כמו, „תהא כפרה על כל עונותיו״ „הכהן המת ינוח על משכבו״ „המוציא דבה אשר אולי בסומו היה פוסל״ „אתה הכהן ! אן חכמתך, לא דייך שדבריך סותרים דברי תורה״. על הענין אשר תרצה לחזק תאמר כלבבך. אך מה לך לגעת בכבוד השוכן בצל שדי , אשר אין אומר עוד בפיו להשיבך ? ולמה תעציב נפשות בניו היקרים אשר לא חטאו לך, יתעלה חמתם כאש נגדך ללא הועיל ? והנה רצונך לתת מכתבך זה לכרם חמד, ובאמת שם מקומו ויהי׳ בו לנטע שעשועים. אולם רק בעבור הדברים ההם המורידים יקרת איש מפואר בארצנו אשר גדלה עוד אחרי הלקחו מאתנו, וביחוד בעיר טארנאפאל משכן הכורם ומשכן בני הנשפל ע״ה . אפונה מאד אם יאספהו הר הזהב אל כרמו , כי לא יוכל אחרי כן לראות פני הבנים ההם , וגם יתר המשכילים אשר שמה והם עד כה מאנשי בריתו. או אולי תחשוב עוד גם עתה כי אני בעצמי אוכל לחבר מאמרך אל הכרם , הנני מוכרח לשנות פה את אשר אמרתי כמה פעמים, כי אין לי רשיון לעשות מאומה בכרם בלא דעת בעליו , והוא ישלחהו הנה תמיד כליל מראש ועד סוף מבלי יחסר דבר , והכל יושם לנגד עיניו ואת אשר יבחר בו יקריב אליו. ולמען לא תהי׳ האמת נעדרת אומרה עוד כי גם אילו היתה אסיפה כזו בידי, לא ערבתי את לבבי להוציא לעיני השמש דברי בזיון וקצף כאלה על גבר גדול בשם ובמעלה כמהו — . וביותר אני מדבר כל זה באזניך , חי האמת, למענך אהוב לבבי . כי לא אוכל לראות ולשמוע כל היום שמך מנואץ לאמר. הנה הגבר עם כל מעלותיו לא יתן תנועה לחיים ומנוחה אל המתים . והנה כבר רבות רבת את ריבך , ועתה מבינתך חדל מדרך כזה . אמור את אשר יאלפך שכלך לקיים דבריך ודעותיך, אך ערות איש ריבך אל תגל . ולוא ידעת את אשר היה ביני ובינו איזה זמן לפני מותו, אולי השתוממת איך יכולתי לזכור רק את הראשונות ולכסות על האחרונות אחרי כסהו עפר .

ה) ואעירך עוד על איזה דברים אשר גם בגוף הענין עברת הגבול נגדו כפי דעתי. האחת. באשר אמר „כי הדברים (על ח״ב מס׳ ישעי׳) נודעו בכל ספרי המבא ונקראים כבר בפומבי במדרשי החכמות ואין צורך לשנותם כאן״ כוונתו גלויה כי רצה רק לתת סבה לאשר איננו מאריך בכל הטעמים המתקבלים לו באיחור זמן החלק ההוא , כי כבר נודעו לרבים ע״י ספרי המבא וע״י הקריאה

ברש"י ובערוך בשם רבי' גרשון או בסתם. — וגם מקומו מסופק עוד אצלי. שתי המלות לועזיות אשר מצאת אפשר הן איטלקיות ישנות. וידעתי רק אחת מהן guantos היא גם באיטלקית (האנדשוה). ואשר יניעני מחשוב אותו לספרדי, כי לא היה מדרך הספרדים הקדמונים לקבל אגדות וביחוד מתלמוד ירושלמי אשר רובם לא השתמשו בו הרבה לפני הרמב"ם; תחת אשר באיטליא היו הקדמונים מאספי אגדות ורק משם באו לצרפת ואשכנז כאשר הראתי. ושם נתפרסם ג"כ לימוד הירושלמי בזמן קדום. והנה לא בררת עוד דבריך אם נמצאו בו גם הלכות המתיחסות למקראות כמו בילקוט שמעוני. ומסוף דבריך יש לשפוט כי רק אגדות הוא מעתיק. וזכרוני לא יעמיד לפני כעת איזה מקום לשאול בו הנוסחא. ואשר יבא לפני אשאל אי"ה. אמנם אודות דף פ"ד ע"א במסכת ב"ם, אין ביכולת ילקוטך להכריע בזה מאומה, שהרי גם רש"י ז"ל פירשו על פני כלו, כאשר פירש במסכת זו כמה מקומות הנוספים מתלמידי רב יהודאי. וגם דף זה נוסף כבר מהם בבבל, וכן בא לארצות אייראפא. ועם ר' טובי' בעל הפסקתא אומר. „הנה זאת חקרנוה כן הוא והתלמיד הוסיף ואינו עיקר וגם „הפירושים כדעת התלמיד ואין בזה כלום" (כ"ח ח"ו צד ק"ב).

ג) אודות הרואים. מה אעשה כי מוזרים לך מנהגי הקוראים אצלנו? וכבר אמרתי כי רבות לחמו רעיוני בקרבי אם לחשות או לדבר. אך ראיתי את העם הזה בארצנו ואמרתי עת לדבר. ומראש ידעתי כי אם אטה את נפשי להשיב, אהי' מוכרח לבלי השמט מאומה מטענותיהם, ולענות עליהן. ונתתי את שכמי גם תחת עול הכבד הזה, אך הפעם הזאת ולא אשנה. וכבר פיסוני הראשון והשלישי מהם אחרי ראו תשובותי, ולא חדלתי מענות להם שלום. והנה אגרותיך אל שני האנשים האלה נפלאות ונחמדות, רק בדבר השם סומכוס אשר עשית למשל ולשנינה, ועל ארח כזה יתלונן מאד כל תלמודי, כי הוא תנא מהתנאים, ולא בעבור מה שנמצא עליו פעמים שדחק ונכנס לביהמ"ד של ר' יהודה נעשהו ח"ו לכינוי של גנאי. ועד"ז יבחר לו איש איש איזה תנא ובעבור חסרון אחד אשר ימצא בו יכנה על שמו כל בעלי חסרון כזה, ויהיו עי"ז הרבה ממורינו ומדריכנו לחרפות בפי ההמון ח"ו. והנה אמרו כל העם לרבן גמליאל הנשיא על מי לא עברה רעתך תמיד (ירושלמי פ"ד דברכות). ועתה יכנה סופר אחד כל התקיפים ומצערים חכמים בשם תלמידי רבן גמליאל, וכדומה עוד. והנה ר' יהודה קרא לתלמידי ר' מאיר בכלל קנתרנים. אכן סומכוס נראה ממשובחים שבהם, ואעפ"י שדחק ונכנס לא אמר דברי קינטור רק שתי הלכות שונות מר' מאיר רבו אשר כיבד אותן רבינו הקדוש ונתן להן מעמד בסתם משנה במקומות שונים, בקדושין (נ"ב ב') ובנזיר (מ"ט ב') יעוי"ש ושם. ור' יוסי אמר על ר' יהודה שכעס כ' פעמים על ב' הלכות אלו, יאמרו יהודה כעס, א"כ הוא היה הכועס ונגד ההלכה ולא סומכוס. וחשבוהו ג"כ לגדול וראוי לסמוך עליו בהלכות. שכן שאלו ר' אבא (והוא רב) דין אחד אשר השיב לו מעצמו ולא משום זולתו. (כתיבות פ"א א') ועוד גדול מרב והוא ר' נתן התנא שהיה אב"ד אצל רשב"ג אבי רבי. שאלו על הלכה היאך אמר ר' יהושע (שם נ"ב א') ומשם נראה ג"כ ענותו והשכלתו, שהשיב לא שמעתי ונראי' הדברים כו', וזה מרוב חריפותו (עירובי' י"ג ב'). ולא ידעתי מי ומה הכריחך ידידי להזכיר שם תנא גדול כזה על חסרון במדות. וכל

ולהשתעשע עם אוהב חכם כמוך. ועתה מה נפזרו עתותי והיו לשלל ביד מבקשיהן. זה חדש הששי, לוקח כל נפשי. כמו שבעה ושמנה דרושים גדולים בהלכות ואגדות אגיד בקהל, לבד מאשר נתון אנכי כל הימים אל אנשי העדה הנכבדה לדבר עם איש איש כלבבו וכחפצו. ובמשך הימים ההם חלתה צלעתי תחי' חולי כבד, ותהלה לרופא חולים כי תשוב לאט לאט לאיתנה. וזה שובי להנפש מעט, פניתי אליך יקירי ואל דבריך הנעימים תמיד לאזני, אם גם לא לכל הקללות בהם חין ערך הראוי. אך כוונתך רצויה בכל עת, והיא תעשה לי גם מפעליך ומדבריותיך רצויים ונחמדים.

א) תודה רבה לך על בשורתך כי מצאת בילקוט נפלא שלך כ"י, הנוסח בשלוח מנות של ר"י נשיאה כהשערתי. וכן אודה בכל לבב להרב המאה"ג האב"ד נ"י אשר אדרוש שלומו פה באהבה ובכבוד, כי מצא כעין זה במנורת המאור סי' קל"ז. אך בזה לא ארד עמכם לקיים נוסח של האחר המאוחר בעל דמנורה ולבטל שנים של הקדמונים בעל השאלתות ובעל הילקוט שלך. ותחת אשר היה לך לקיים דברי עפ"י עד חדש בעל הילקוט אשר מי יודע אם ראה פה השאלתות, והם איפא שני עדים כשרים, אחזת בעדות בעל המנורה המאוחר. וראה דבריך ידידי אשר אמרת „נוסח משובש נזדמן לפניך בשאלתות" כאילו מצאת איזה שאלתות עם נוסח אחר. וסברתי עומדת חזקה בעיני כי אשר היא מתנה לאביון היא פעמים רק מנה לריע. ולדבריך אם נותן אדם מתנה גדולה לאביון נקראה כבר מנה ולא קיים המשלוח מתנות לאביונים או אולי קיים שניהם בשילוח אחר, מנות לרעהו ומתנות לאביונים. זה דבר קשה להתקבל על הלב. ולדעתי בא הערבוב בילקוט שמעוני מאשר רצה להשתמש בירושלמי ובבלי כאחד, וכן בעל המנורה, והוא אפשר שהשתמש כבר גם בילקוט שמעוני. ובדברי רש"י אין הכרע איך היה לפניו דגירסא. אך ילקוט כ"י שלך עד נאמן ונכון וקיים וישר הוא לי.

ב) קנין גדול קנית בילקוט הנפלא. 2) ולא מצאתי אב לילד הנחמד הלזה. וגם אח אין לו ולא ידעתי על עפר משלו. והנוסחא במס' ד"א אצל יעבץ היא יקרה וקרובה. ושם יעב"ץ במשפחת הנשיאים של הלל הי' תמיד זר לפני. וגם נוסחת בן בנו (במקום בנו) של ר"י הנשיא הוטבה בעיני. ואצ"ג לפניך השערה קטנה ומסופקת. כי אפשר על כן באה הקבלה עליו שנכנס בחייו לג"ע, בעבור כי לא נשמע עוד שמו בין החיים ר"ל לא בתלמודים ומדרשים ולא בסיפ־ים, ור' הלל אביו נודע עוד למתקן חשבון העיבור, אך בנו זה לא ניכר ולא נרשם עוד בשום סימן אשר יאמר עליו כי הוא זה אשר עשה או אשר דבר עם חכמי דורו. — ועוד אני מסופק על זמנו של בעל ילקוטך. ומי יודע אם לא פירש"י הנמצא במקום א' או גם במקומות, נוספת מהמעתיק. ואשר יעשני למסתפק הוא מפני שקשה עלי לחשוב על מאוחר מרש"י שיכתוב פירושים ונוסחאות השונים מפירושים ונוסחאות של רש"י ויהי' כמתעלם ממנו אעפ"י שלפעמים ראה את פירושיו. ואם העתיק פעמים לשון רש"י מבלי הזכירו, אפשר שבמקומות ההם גם רש"י בעצמו מעתיק לשונות של מפרשים קדמונים בסתם, כאשר ידענו זה ממקומות סתמיים

2) ע"ד ילקוט זה (הנמצא כעת אצלי) עי' מ"ש ה"ג מוהר"ר רבינאוויטץ בס"ס דקדוקי סופרים חלק שלישי (תענית סוכה) (שזח"ה)

וכבר הראתי כי לפי דעתי אסיפת שערי צדק נעשה באספמיא, ולכן נזכרים בה ר׳ משה ור׳ חנוך ור׳ יוסף בן אביתור ולא רבי׳ חושיאל ורבי׳ חננאל ורבי׳ נסים (תולדות הר״ח הערה ל״ד) .

רצוף פה חיי יהודה כ״י שלך, אשר בחיי ובנפשי לא גזלתי ולא עשקתי רק לא שמרתי המקרא שונא מתנות, ולא אשאל ולא אבקש עוד מאומה. ודע עוד כי לא הייתי משנים רבות מורה לתלמידים. כי אם פה החילותי להורות שעה ושתים ביום, וגם הם לא ישנאוני ת״ל. אך אלה המופלגים בתורה ובחכמה עתותם נחוצות להם באמת עד מאד, ולא אותם קראתי צעירים. והם דבקים בדת יהודית ת״ל כמו רבם הדבק בה ובהם לאהבה, אך מבלי להתיהר ולהתגאות בה ולהתכבד בפיו ובשפתיו ולהתהלל בה כל היום, ומבלי להכרים ולנאץ בה תמיד ולסחוב ברפש את זולתו, כי כל זה אין מדת יהודית אך נגד דת משה וישראל. ברוך ה׳ כי יכולתי לכבוש את יצ״י להשיב לך מתנתך ולשלוח לך כתב ידך בעינו מבלי העתיקהו לי מאפס זמן. אולי יהיה לך למשיב נפש לכלכל את רוחך המר והנמהר, וסלחתי לך עוד גם עתה כי נפשך מרה לך. ומי יודע אם אוכל כן עד העתיד . וכבר בקשתיך על זה והתחוננתי לך. ואם כח אבנים כחי לסבול פצעים עמוקים כאלה האחרונים ממך, היורדים חדרי בטן, וכמעט יתר לבי ממקומו. אך זאת הפעם התאפקתי ואמרתי הן קלתי מה אשיבך. ידי שמתי למו פי .

בתתי חיי יהודה בתוך מכתבי השקפתי כרגע בשולי יריעה אחת ממנו דברי אהבה ממך אלי נובעים מקירות לבך, וזה מאשר ראית אז דרכי נגדך, לא מן איזה דמיוני צ׳זמוס או איזמוס רק מלב תמים וישר. וגם על זה לא חסתי עתה ואשלחהו לך בשמחה על כי צלחתי להכניע את תשוקתי , למען אראה הכצעקתך הבאה אלי תעשה כלה לתלונתך ותאכחך ותאנתך — . עוד הכני לבי פן תגלה ח״ו חרפת הבונה בקהל רב , על דבר תאותו אל השחוק , ותתן מקום לשחוק וללעוג באדם יקר אחד מאלף, ולבזות את הנכבד כפי נטות לבך. ואולי תשלחהו ח״ו לבעלי ציון לבנות ציון תמרור על חרבות גבר מצויין, ותהן קברו את רשעים השמחים אלי גיל ישישו כי ימצאו קבר לגבר אשר דרכו נסתרה עד כה בענין אחד, ויסף אלוקי בעדו, ותשפוך דם נקי בקרב ישראל. אמרתי אף על זה יהי מה אשלחה, ואומרה ידינו לא שפכה את הדם הזה, וככהן ההולך בשלום ובמישור אענה. כפר לעמך ישראל .

מכתב טז

ב״ה יום ו׳ י״ד מרחשון תר״ב פ״ק פ־אג

לכבוד ידידי ואיש בריתי הרב החכם הגדול החוקר לכל תכלית המליץ המפואר מוהר״ר שמואל דוד ל׳ צאטו נ״י .

קותה נפשי סליחה מאחך אהובי, על לא עניתי עד כה על ספ־ך הנחמד מיום ר״ח אלול שנה העברה 1) הוא יום הולדתך להוליד חדשות ומועילות ואיך יתעצב לבי על העבר אשר לא ישוב, כי יכולתי להשיב עד מהרה על כל דברי חכמה

1) הוא הנדפס בכרם חמד חלק שביעי עמוד 214 והלאה (שזח״ה)

ויותר נבהלתי כראותי שמך הגדול ידידי ויקירי חתום עליו. לא ימעטו המתלוננים על זה ברבנים התמימים. ומה יאמרו עוד המעלילים ומתאנים? מה מאד יכאב לבי כי הראית לאלה האחרונים עצם גדול אשר עליו יחרצו לשונם וינבחו. רע עלי המעשה כי נתת שמך הטוב לשלל לקרייצענבאך וחברתו.

מכתב טו

לכבוד ידידי הרב החוקר החכם הגדול המליץ הנפלא מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

מארבע הרוחות בואי הרוח, רוח צח ונעים. רוח חסד ורחמים, רוח אהבה וחמלה, רוח השקט ושלות לב, ונחמי לי ידידי וידיד החכמה והאמת. ונשבי מקרבו כל תוגה וכל מחלת נפש. אמרי לו, אל לגדול כמוך שתו מכוס היגונים ימים רבים. אל תתן לעוצב חילך וסגולות נפשך כי נתונים נתונים המה לך ממרומים, לאשר בני דורך בדרך תבונה ויושר, ורגע החדל להקר מימיך הטהורים לא ישולם בכל הון. חדל איפא מזעום ומהתעצב. מבינתך חדל! השב לבניך אב, לתלמידיך מורה, לבני דורך מלמד להועיל, וידיד יקר לידידיך אשר בתוכם לא תשכח אוהבך מני אז אהבה עזה, מכיר מני קדם ערכך הרם ומכבדך כפיהו. המעתיר לאב הרחמן כי ירחמך וישיב לך לב שמח ומשמח, ומתק שפתים מעצת נפ״ש, וירפא רוחך הנשבר ומשבר.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

נכתב ונחתם יום ד׳ כ״ה תמוז. פ״ק פראג. לכי נִגְּבָּה מגלתי לפ״ק

נחמי לי ידידי אהובי שמואל דוד לפ״ק

בדבר נוספות מתרגום ירושלמי בתרגום נביאים, לא אוכל כעת רק להעירך על אשר כתב בזה ידידנו החכם הגדול צונץ בספרו צד ע״ז וע״ח.

תודה רבה לך ידידי על רשימת כ״י שלך מתשובות הגאונים. *) והנה איננו יתר על שערי צדק רק קצר ממנו. צא וחשוב. ארבעת הסימנים א׳ ב׳ ג׳ ד׳ בדף כ״ט משערי צדק והחמישי שהוא שם סי׳ י״ט דף ל״א ול״ב עד אמר לו בעל הבשת, מחזיקים שם נ״ב שורות ואצלך עמוד אחד. ובעבור כי עמוד אחד בש״צ מחזיק ל״ח שורות יבא ערך מספר השורות בעמוד א׳ של ש״צ אל ערך מספר השורות בעמוד א׳ מכ״י שלך כערך ג׳ אל ד׳. ולהפך מספר העמודים כערך ד׳ אל ג׳. היינו מה שהוא בש״צ בארבעה עמודים יהי׳ אצלך בשלשה. והנה מחזיק כ״י שלך קי״ד עמודים, הצריכים להיות בש״צ קנ״ב עמודים אם יהי׳ שני הספרים שוים בעינם ובתכונתם. אמנם ש״צ מחזיק באמת צ״ט דפים והם קצ״ח עמודים. וזה רק התשובות בעצמן חוץ ההקדמות והמפתחות, א״כ יש יותר הרבה תשובות בש״צ מבכ״י שלך. אמנם מה שצריך לראות ולהשוות הוא שם כל גאון הנרשם על כל תשובה, כי אלו בלא ספק לא ידמו. וכבר נודע לי כי הגדולים מביאים איזה תשובות על שם גאונים אחרים מהנרשמים על תשובות ההן בש״צ

*) עי׳ אגרות שד״ל סי׳ ס״א עמוד 744. (שזח״ה)

אלקים אני ירא ואת עמי אהב. ידיד לידידים ולא שונא לאויבים הנני. אל תחמוס עוד ממני אף על רגע שם יהודי אשר בו אתפאר, ואל תאמר אם גם רק דרך מליצה היא על מנת למיקט כי עושק וגזל אתי וכדומה לאלה הכנויים הנחמדים.

בקראי שאלתך על סיום תרגום איוב כ״י, 4) מהרתי ורשמתי פתרונו ורציתי להגיד לך כי זה הסיום איננו שוה בנזק רגע לעיין עליו כי אחשוב את כותבו לאיזה אחרון המתחכם בחידות ילדים. ועוד אני כותב זה וזה תלמידך היקר אשר אדרוש פה בשלומו בא בעבר השני ממכתבך ומגיד על הסופר מה שחו. ותשואת חן לו כי הרחיב לי זמני גם ברוך יהיה ממני.

ר׳ אלחנן בר׳ יצחק (כן חתום בתשו׳ מיימוני להל׳ שבועות סי׳ ד׳) הוא בעל תוספות נודע ומצויין. ומוזכר הרבה מאד בתוס׳ ישנים יומא וגם בתוס׳ שעל הדפים שם וכן בתוס׳ חגיגה. וחיבר סדר תיקון תפלה עם דינים (תוס׳ ברכות ס׳: ב) ובתוס׳ ע״ז (ל״ה א׳) מובא ממנו פי׳ על פיוט הקליר פ׳ פרה. ותמתול לעיין בתוס׳ ר׳ אלחנן שלך אשר הוא ג״כ על ע״ז עד הדף ההוא ל״ה ועד בכלל, ויתכן כי תמצא בו מה שמובא שם ממנו. ובתוס׳ ב״מ (קי״א ב׳ ד״ה ור׳ יוס׳) מובא תוס׳ ר׳ אלחנן וכן במכריע (סי׳ ל״א). יעו״ש דבור ארוך ממנו על מס׳ מגלה. אך בזה יש עוד עיון כי הסופרים יאמרו שהוא בן ר׳ יצחק בר שמואל והוא הר״י הזקן בעל התוס׳ הנודע וכן בתשב״ץ (ח״ג סי׳ רמ״ו.) וכן מצאתי במנחת יהודה על התורה (סוף פ׳ וארא) וז״ל. וג״כ פי׳ רבינו אלחנן בנו של הריב״ש בסוד העבור שיסד ע״כ. יעו״ש דברי חכמה בתקופת החמה. ועוד מצאתי בתשובת מהר״ם מרוטינבורק הגדול (סי׳ תקמ״ו) חתום שמואל בר אלחנן, ובאמצע התשובה כתב ראיתי לרבי׳ יצחק זקני ע״כ. נראה שם שמואל אחרי אבי זקנו שהי׳ ג״כ שמואל. וכן בתשב״ץ שם בנו של ר׳ אלחנן ר׳ שמואל. אכן בתוס׳ ישנים על יומא נ״ו א׳ מובא ר׳ אלחנן בר׳ יצחק בר׳ מאיר. ודיעה שלישית נראה מהסופר בכ״י שבידך, שקוראהו ר׳ אלחנן בר׳ יצחק מדמפי״ר. ומצאתי בתלמידי רבי׳ יונה לברכות (דף ל״ד ב׳ ד׳ וין). שאלו לר׳ יצחק בר׳ אברהם מטנפיר״א. ובסה״ד כתב שנהרג ר׳ אלחנן ב״ר יצחק שנת תתקמ״ד ולא ידעתי עוד כעת זו מנין לו.

תולדות רש״י לא ראיתי עוד גם אנכי. וכן לא ידעתי מאומה מתכונת תשובות הגאונים אשר בידך. אם יש את נפשך להודיעני מה מזה תעשה עמי חסד, כי ידעת אשר הדפסתי איזה דברים על זמני הגאונים ועניניהם. וגם בכ״ח הששי על בה״ג ותלמידיו.

חיה בטוב ובנעימים, ויגדל שמך בישראל ובלאומים, כנפש ידידך אוהבך באמת ומכבדך כערכך הרם דורש שלום תלמידיך היקרים וביחוד שלום בן ארצי ר׳ משה עהרנרייך נ״י.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

בזו הרגע בא לנגד עיני ציון מחדש סיון. ונבהלתי בראותי מכתב אשר נמצא בו שבעל דברי הימים לא הבין דברי בעל ס׳ מלכים וגם לא הבין הענין.

---

4) ע״ד הסיום מתרגום איוב כ״י (אשר הי׳ בידי רשד״ל וכעת בידי) עי׳ מה שכתב ידידי החכם ר׳ אברהם ברליינער נ״י בספרו היקר על תרגום אונקלס עמוד 106. (שזח״ה)

ומדעים ביחד. ואתה עם ריעיך ותלמידיך היקרים החכמים, עדים חיים על הפעולה העצומה של הזמן אשר כגבור ירוץ ארח ואין נסתר מתקפו. אך כל זה אות על קיום ההבטחה ואף גם זאת וגו׳ והיא תפארתנו ומעוזנו, כי עם כל השינויים בדרכי המחשבות של העמים, חדשים לבקרים, יסוד דתנו לא יזוע ח״ו ועמה נלך בטח דרך כל הזמנים והעמים, יאמר ויחשוב איש איש אשר יאמר ויחשוב, כפי זמנו וכפי שכלו הגדול — אם כן כל גבר בתבל על עמדתו וזמנו, יתפעל ויפעל. הרמב״ם וראב״ע ז״ל עומדים לנס בתולדות עמינו מוסכמים ומקוימים, ואין משיבם אחור עוד ממקומם הנכבד אשר ניתן להם בקורות ישרון. ואתה בעצמך התינע להוציא לאור מראב״ע ז״ל אגרת השבת ושאר מאמרים, בידעך איך חביבים כל דברין בעיני חכמינו. אך באשר יגעת וטפחת ורבית תלאה נפשך אחרי כן למצוא מומים, ולראות ערות האיש אשר חשפת מסתריו, לאמר פה הוציא דבה על הגאון ופה דבר לא כדת. וגם על רבותיהם ורבותי רבותיהם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם תפרוש כבר רשת ללכדם אם לא בדיעות עכ״ם באיזה מעשה או מנהג. אולם ראה גם ראה אם פעלת עוד מאומה על לב אחד משלומי אמוני ישראל. ונהפוך הוא כלם יתעצבו מאד על הדבר הזה. ומי היו הראשונים אשר מצאו מקום להזכיר שמך בענין זה? קרייצענאך ואנשי בריתו אשר שמחו וישמחו תמיד להשליך ארץ כל תפארת ישראל, ורק למען יבצעו אשר זממו לאבדנו בגוים ח״ו, והיא לא תצלח באמת. והנבחר בהם הוא לאין ספק הרב החכם ר״א גייגר. וכמה פצרתי בו כי ישוב אחור מדרכו, ואיך אמרתי לו מראש כי יזיק לאומה מעט ולנפשו הרבה מאד. ומה היה לו מעת גמר וכלה מחברתו העתית אשר היתה בתחלתה יקרה, ובאחריתה מרה. לא פעל עוד וגם לא יוכל לפעול זמן רב. חכמתו בזויה כעת ודבריו אינם נשמעים. וגם ידידיו בברעסלויא מיעצים אותו בלי לדבר עתק עוד בחיבורים נדפסים. ואתה ידידי אחרי הוצאת הבדלים בשרשים וכנור נעים ואוהב גר שמחו לקראתך כל דורשי תושיה ואוהבי אמונת ישראל, אך החלו להשתומם מעת החילות לצאת נגד רבינו משה ז״ל —. פלס גם את זה. איך נוכל לסמוך על משפטינו? והנה שנינו ידידים נאמנים כן יאמר לי לבי באמת. ובכל זאת נפלגנו בכמה ענינים. וביחוד באגרת הזאת כמעט אין דבר אשר נהיה שוים עליו במחשבותינו, עד כי פעם מה שאצל זה עבירה לזה מצוה תתחשב. וחלילה לך לחשרני כי רק מאהבת הויכוח והנצוח הנני מתנגד לך בכל אלה. השם יודע כי רק מתום לבי ומאשר נתישבו ונתחזקו כל המחשבות ההן מכבר בקרבי מצאתי עצמי כמוכרח להראותן לך. ועתה איך נחרוץ משפט על זולתנו? מה יהי׳ איפא להלאה מנדגנו בימי חיי הבלנו? התהלה לאל בדבר אחד נשוה לאין ספק והוא לדרוש טוב לעמנו ולבקש לו כל תועלת. אותו נשמור לע ות כל הימים אשר אנחנו חיים בעזרת הצור. — ואחרי הדברים והאמת האלה אומרה עוד אם תשמע ואם תחדל, באהבתך החזקתי ולא ארפה ולא אסור ממנה עד אגוע. דבר על איש ואיש מגדולנו כטוב בעיניך, וגם עלי לא תחוס. אמור כי אתי תלין משוגה תמיד. רק אל תשפוך בוז על אמונתי ומדותי. והאמת אגיד לא אוכל שאת קלון חנם כזה, כי רק הן מנעמי ותענוגי בתבל. הן מעגלי חיי ובהן אשב שאנן ושמח. אנא ידידי אל תשבית לי מעגלים האלה. עברי אנכי ואת

אדומה ולא עלה עליה עול דרשו על בבל ואדום לגנאי מאד. ופעם נמצא אצלה גנאי גם על מלכות יון ומדי וזה כפי שינויי הזמנים אשר בהם הטיבו או הרעו לנו · אך על בבל ואדום לא נמצא שבח בשום מקום — הה מה תהמי נפשי על הזמן הרב אשר הלך בהיותנו נפרדים. ומי יודע כמה דברים נאבדו מאתנו עת דרשנו בד בבד. ואתה מכיר בפ־ידתנו דרכי ההשגחה לטובה. הן אמנם צדיק הוא ה׳ וחלילה לנו להסתפק וכשם שמברכים כו׳. אך ברכת הטוב והמט־ב לא אומרה עמך בזה. והנה זו שאלה ישנה כי כל תכלית היוצאת מפעולת אדם נצ־כת היא לעולם ולכן טובה בלי ספק וכן גם ענות ישראל ע״י המצרים, ובכל זה האדם הבוחר עתיד הוא לחשבון. וזכור במה היתה נקשרת מחשבתך אודותי אם לשבט אם לחסד? בזמן בוא לידך אג־ת אחת קטנה ממני ע״י ר׳ צבי גוט. אי הוי׳א קרמא ואתיא הוית מנטיר לי רחימתך. אך אחרי בושש לבא הובשתני לעיני כל וירית מרחוק לרגלי ספר כריתות מבלי מצוא בי ערות דבר ומבלי הקרחתי תכשילך, והיית מיקל יותר מר״ע כי אפונה אם מצאת ידיד אשר יאות לך יותר ממני. אך ורק בעבור כי לא מצאתי אז חן בעיניך — שאלתי עתה על העתיד בל תמהר לעשות כן. מצדי תהי׳ בטוח. אני לא אוכל לגרש כי לא אוכל להחזיר ח״ו, יען כהן אנכי. אל תהי נא מריבה עוד בינינו. ואשיב למלחמתך אשר תמאן בשביתתה ולא אנסה עוד להשביתה, אך על ראייתך אדון עוד, כי מצאת לך עזר בדברי נכרי יאהאן מיללער. אכן מעולם לא ידעו הנכרים לשפוט על עניני עם ישראל. וכמעט אמרו תמיד הפך המציאות והראוי להיות. ואף כי זה הגבר אשר בחלקת שפתיו ידבר מחכמת דת משה בעצמה בלי חיבור תפארת זרים אליה. וזה רק למצוא עלינו עלילה חדשה. מלפנים ועוד גם היום רבים מהם פערו פיהם עלינו בעבור מצאו בתורה פיצול המקלות ושאלות השמלות ממצ־ים ושנאת בני חם והדומה לזה, כאשר נשפטו מאז עם גביהא ובימינו הארטמאן. ואח־י החלו קצת לדעת תכונת תורתנו הקדושה ותכונת חכמינו הקדמונים, והמאוחרים לתלמוד אשר היו פילוסופים מעמיקים במדעים ומתיגעים להסכים כל חכמה עם התורה, יחפשו עולות חדשות באמרם השחיתו בפילוסופיא זרה וחכמת מה להם. ובאמת חכמינו בין הערביאים לא בקשו דרך חדש, רק את אשר הזמן והסובבים פעלו עליהם פעלו הם על זולתם. ומעת השלכנו מארצנו לא יכולנו עוד להתבודד בין העמים. ואם היינו יושבים עוד על אדמתנו, אולי יכולנו לשכון בדד ובגוים לא נתחשב, והיינו סוגרים כל מבא כמו דאקטאר פרנציא בפאראגוא, אשר באמיריקא הדרומית. אך אחרי נפזרנו בכל פאה וטולטלנו בכל גוי נוטל גם המסגר מאתנו. שערי הגדרות נפתחו מכל צד, ומי ישים להם בריח ודלתים? רק בארצות אשר מאד הבדילונו לרעה במאות האמצעיות נשארנו בנימוסינו אך גם בחסרונינו. וכל זה ה־ה לנו בארץ ובזמן רש״י ור״ת ז״ל. ואם טובה בעיניך תכונת אחינו אז ושם, הלא תכסוף גם כל הזמן הנחמד ההוא עם צ־ותיו ומציקותיו, עת לא נתנונו העמים גם לראות אור באיזה לשון ומדע או ללמוד איזה מלאכה והשאירו לנו חיי צער מ־בית נכרי, למען יוכלו להתגולל עלינו כפעם בפעם ולגרשנו חנם אין כסף, והעירו והגדילו בקרבנו כל שנאה נגד עם זר וגם נגד משכיל מעמינו, או אז לא היית מורה בקאללעגיום בלשון צח תורה עם מוסר השכל ותולדות ישראל

ומי יפותה לאמר שהראב״ע יביא דברי הגאון אשר לא נכתבו ממנו כלל, ולא יירא כי כל בני דורו אשר ידעו ואשר ראו עוד אז ספרו של הגאון יצעקו אחריו מלא? וגם הוא ידע דעת הגאון בחשבון שרק על פיו לבד היו קובעים המועדים כמו שמביאו בזה פ׳ אמר. ועל הקושיא של רשד״ל מאחר שדעת הגאון כן איך יאמר כי פעם לא היה חשבון המולד בדקדוק? יענה כל משכיל אדרבא בעבור כי חשב הגאון שהקדמונים נהגו כמותנו בקביעות ועיבורים חשב ג״כ שלא השגיחו תמיד על המולד כפי אשר הוא במציאות כאשר לא נשגיח גם אנחנו תמיד על מולד האמתי רק על האמצעי, אך היו מיגעים תמיד להתקרב אל האמתי כמו שהוא עוד לפי חשבוננו היום (יעוין רמב״ם פ״ז מק״ה) על כן היה נקל לו לכתוב כי חשבון המולד לא היה כפי ראותו בדקדוק יפה עם המציאות, והיינו שלא עלה ברגע התחברות שני המאורות. אך לא הזיק זה לחשבון קביעת המועדים כלל, והלא יודה רב סעדי׳ בהכרת כי אין חשבוני הקביעות הולכים תמיד בדרך אחד עם החשבונות במהלכי המאורות. ועכ״פ המולד האמתי לא הי׳ עיקר גדול בהם, ולא עיכב כלל אם לא הסכים פעם זמנו עם המציאות, והי׳ רק לסימן קיים ברעיון לחשוב ממנו תמיד סכום של חדש ימים, ובאמת היו חושבים רק מהלך האמצעי וה״א אינו כפי מולד האמתי רק ע״י דחיית ימים היו מתקרבים אל המולד האמתי. אך לא בדקדוק מצומצם. ומה שיש לפרש בדברי הגאון ז״ל כי כוון בעצמו להשגה הראשונה של הראב״ע ור״ל חשבון מהלך האמצעי לא הי׳ שוה עם המציאות של חיבור שני המאורות לעת המולד. אך הראב״ע ז״ל בעבור ג׳ השגות הנשארות עשה גם הראשונה להשגה, וזה בעבור סתימת לשון הגאון ז״ל. ע״כ דברי. 3) וידעתי כי גם על זה יהי׳ לך מה לטעון, והשנאה לראב״ע תקלקל השורה, וגם למען חזק דבריך ודעתך הקודמת אשר לא תוכל להפרד ממנה.

ולא אוכל עוד גם עתה להסתיר מכאוב לבבי כי אראך ידידי איש גדול בכל ענין, מלאה את רוחו בדברים אשר עכ״פ לא יועילו לעם ישרון, גבר הוקם על בשכל ובתבונה על רוב בני דורו ונעים זמירות ישראל. חכם בדת ישרון ובלשונות ובמדעים, מי כמוך? מי כמוך יודע ויכול להרבות תועלת ע״י העיון בספרים קדמונים יקרים במציאות נדפסים וכתבי יד הפתוחים לפניך תמיד בארצך הפוריה ומצמחת ארזי אל אזרחים רעננים? מי כמוך בנפש טהורה ורוח נכון אשר לא ידע קונה כי אם בוראו ולא ימשלו בו אנשים כי אם רצונו הטוב והמטיב? ועתה אתה ברוך ה׳, תפזר עתותיך וכחותיך למציא נגעים ומומים בראב״ע ורמב״ם ז״ל, ולהרבות פרשות דרכים בין יודאיזמוס לאטיציזמוס, אשר באמת לא לבד מאחרון קבל הראשון כמה דברים, אך גם מכמה וכמה רוחות העמים אשר בהם התערבנו. ולמה לא תמנה בבליזמוס, פרסיזמוס, ערביזמוס, גאליציזמוס וגירמניזמוס? ורז״ל חבבו בכל זה את יפת יותר מכל העמים ודרשו עליו ישכון באהלי שם. ובפסיקתא דרב כהנא (סוף פ׳ פ״ה) אמרו אין בה מום דא מלכות יון. אלכסנדרוני מקדון כו׳. האומנם גם על מדי דרשו שם לשבח, תמימה שהם תמימים ואין לו להקב״ה עליהם אלא שעבדו ע״ז שקבלו מאבותיהם בלבד, אבל

3) עי׳ מה שכתב הרב ז״ל בכרם חמד ח״ז עמוד 254 (שזח״ה)

לקוראים יש הבדל אם ההגה במקום אחר, מאן דקרי הא לא קרי הא, ועוד תשאר האמת נעדרת לרבים. וגם על המדפים חובה לדעתי להסיר אבני מכשול מעצמו אם הוא משגיח והזמן ירשהו לזה, וכן נהגו מעולם כמה מדפיסים. אך חלילה למדפים לפקוד עלי מאומה בדבר כזה וחלילה לי לקבל פקודה כזאת: יותר מזה אני אומר, אם יודע איש מוזר למדפים ולמחבר, כי נרפס עתה איזה טעות חובה עליו לרוץ לבית הדפוס ולבקש ולפצור כי יניחוהו להגיה ולתקן הטעות. וכל זה רק באופן הנאמר כי לא יפצע את המחבר בהשפלת כבודו. ומובן ג"כ כי אם המחבר מתנה בל יגיה איש לדבריו, צריך למלא רצונו. אך יותר מזה אני אומר, כי המחבר המתנה כן מראה כי יקרה בעיניו נקודה קטנה ומדומה מכבודו, מכל החסדים ומכל האמת אשר ירצה לעשות וללמד לקוראים. אמנם בעיניך הגה היותר קטנה אם רק יש בה דבר אשר לא נגע בו המחבר, מכה רבה היא לכבודו. ולכן הגדלת אשמת הכותב על דברי זולתו. ואתה אשר לא כן חשבת בתחלה והרשתני לכתוב על דבריך הערות, חרה אפך מאד אחרי כן בכל זה, על כי הוצאתי מעטי מלין „אין ספק שהוא רב סעדי' גאון". הוא הדבר אשר דברתי —

באנו עוד הפעם להגה זו, אשר בעבורה תתחזק מחדש בכעס בלתי נכון. ותלונתך כטלה ומבוטלת אצלי מכל צד. כי מלבד אשר לא היה שכלי מחו־ב לעמוד תיכף גם על טעות הראב"ע המדומה ממך, כמו שגם אתה לא עמדת עליה מתחלה, רק אחרי רצית להעמיד דבריך, וגם אם הייתי עומד על כעין זה, הייתי חושד עוד שכלי הרחוק בזמן ובמעלה משכל רבי' סעדי' והראב"ע וספריהם הקרובים זה לזה בזמן יותר הרבה, והייתי משאיר הענין להכריע, הנה גם בגוף הדבר רק שנאתך הגדולה לראב"ע הטתה את לבך גם בזה לצעוק עליו חמס. ואעתיק לך את אשר הכינותי לי, על דבריך בענין זה בסוף ספרך היקר אבני זכרון הנגמר כבר ת"ל — וזה כתבתי עוד בעת הגדלת הרחקתך ממני, ואתקן עוד הלשון אי"ה בטרם יצא לאור. ובכרם הששי לא נדפס עוד מאומה. ואלה דברי.

„הערות על כרם חמד ד'. באגרת השבת שם עמוד 168" „נגד מ"ש שם המעיר על דבריו (של רשד"ל) כי הראב"ע מכוין בדבריו על ר"ס גאון ז"ל, רוצה להראות כי לשוא השיג הראב"ע עליו, ומה שהוא למעלה מכל ספק כי הדבה אשר הוציא עליו הראב"ע לאמר שהוא אמר כי חשבון קדמונינו בלתי מדוקדק דבת שקר הוא. ע"כ ועכ"פ הוא (רשד"ל) אינו חולק עוד לאמר שלא כיוון הראב"ע לגאון, רק מחדש עתה שהראב"ע ברא מלבו דברי שקר ואמרם בשם הגאון. ואם כי זה לבד כבר די בזיון וקצף, בכל זאת נתקרב עתה יותר אל האמת מלפנים, כי באחד מעלים האשכנזים לישראל משנה העברה רצה לעמוד עוד על משמרתו חזק כצור ולאמר שלא אל ר"ס כיוון הראב"ע. ואף גם עתה עוד לא יוכל לעזוב את דבריו לגמרי ועדיין אינו זז מחבבם, כי בסי' ב' פה מסיים עוד „אשר זכרו תשובתו (של תשב"ץ) הסותרת לכאורה את דברי" רק לכאורה ולא בהחלט? אולי יפרש עתה דבריו הראשונים במ"ש אין ספק שאין זה רבי' סעדי' ר"ל שרבי' סעדי' לא אמר כן אף שאומר כן הראב"ע בשמו. לא אטעון בזה. אך אומר מה שהוא עתה אצלו למעלה מכל ספק. ישאר עוד ספק גדול מאד לכל בלתי דבק הרבה בריעה קודמת אשר הורגל בה עפ"י עצמו או עפ"י זולתו.

ירחקו עוד השערתך כי בתך היא. ועוד יהי לך למספר מה שקראתי מכבר באיזה מאנגאלען מהמבוהל והמבהיל לאנדרויער ע״ה כי מצא איזה פיוט של קליר מובא באיזה מקום מרב סעדי׳, מבלי הגד מה ואנה, מה שלא אאמין עוד בשום אופן — 2) ואולי שכחת כי יורן אינו שם בבלי כלל רק באיי היו קורין ליהודה יודן, וגם בין הגאונים לא נמצא. אך ניכר בך ידידי מכבר נטותך להוריד כל איש נודע באחינו אל בקעת בבל. מארבע רוחות הבאת אותם והפחת בהם רוחך והעמדתם על רגליהם שמה, בעלי הנקודות והפייטנים ובהם גם קליר ויודן — ואולי בכל זה מכתבי החדש על הקליר יגיעך להשיב עפרו אל מקום מנוחתו באמת והוא איטליא. ואני מסופק עוד בדעתך איך תפול בענין זה אחרי תקרא דברי א״ה.

ועל עמדך על משמרתך בדבר אשמתי נגד צונץ אשתומם עתה יותר מאשר השתוממתי במוקדם. מאין ולאין דורש אמת? הכי השגתי מאומה על צונץ בדברי אודות השיר „אליך השר״ או אם היה כוונתי כלל להשיג? אדרבא מצאתי לי בדבריו סעד על ההבדלים בדפוס מנטובה בעצמו ועל זה אמרתי בתחלה „אתמהה!״ וכי אהי׳ נמהר כ״כ להשיג על חכם המביא מאמר שנמצא בדפוסו ולא בדפוסי? וזה לא יחשוב ג״כ כל מעיין בצדק ובלי דיעה קודמת. רק אתה כמעט ראית איזה הערה בלשון תימה, חשבת אותה כבר לתפישה בהעלמה והוא החטא היותר גדול אצלך. הוא הדבר אשר דברתי —. ועוד זאת תדע כי גם פה לא עשיתי דבר מעצמי. מתחלה הרשני צונץ לעשות הערות כרצוני גם מבלי הראות לו. ובכל זאת שלחתי לו הגהות ותיקונים וקבל רק קצתם, ונתקן אשר קבל ונשאר בעינו את אשר לא קבל, רק הערה ג׳ עשיתי אחרי הגמר. אמנם זו הערה האחרונה בדבר השיר „אליך השר״ כתבתי לו כמתפלא ורציתי לדעת באמת שורש דבר ולא ענה על זה אולי עברה מנגד עיניו ומדעתו, והייתי מוכרח להציגה מנפשי, להעיר עוד לקוראים אשר בידם מאור עינים ד׳ מנטובה, על ההבדל הזה.

ועתה לא אוכל להניח עוד גוף הענין אשר נפלגנו בו. כי תחשוב דבר לעון אשר אחשוב למצוה וההפך לעון. כי ימצא איש להגיה דבר הברור לאין ספק אחרי דברי זולתו, הוא לדעתך איסור גמור לעשות כן אם לא ישמע תחלה תשובת המחבר, ועד מהרה קשרת גם בזה שם יהודי. ולדעתי אין כאן שום איסור רק אדרבא מצוה גדולה, אך באופן אשר לא יחבל את הכותב בדברים בוטים, ואסור להפך לראות איך גורמים לרבים להשהות ספר שאינו מוגה בתוך ביתם ולהחריש, וזה מצד דת יהודית של חז״ל אשאלך, מה יתרון היה למחבר ר״י וייסע אילו החדלתי את הגהתי וקוראים רבים ועצומים טעו אחריו, ומעט אשר עמדו על הטעות היו צועקים אחריו טעה זה האיש וכן הספר כלו מלא טעות? האין טוב גם לפניו כי הקילותי מעליו מעמס הכשלת רבים בדבר אמת? ומה הבדל לו אם אמרתי כזאת בהגה קטנה ורכה אצל דבריו, או במאמר אחר או גם במחברת אחרת? או אם זולתי אמר כן רק באופן יותר מכעים? או אולי תחשוב שאסור להעיר על שום מחבר בחייו וגם בספר אחר טרם נשאל את דעתו? אולם

---

2) אמנם אח״כ נודע כי באמת מובא הקליר מרס״ג, ומפני זה הוכרח ה ג ז״ל להקדים זמן הקליר לסכת תד״ל, עי׳ המגיד שנה ששית ע׳ 325.
(שזח״ה)

תלונתי על יאסט רע לבב ומחרחר ריב, כי תחת לכתי אתו בשלום ובמשור בנועם ובכבוד כאשר הודה מתחלה בעצמו. ונשמרתי מלאמר גם מלת טעה בחשבונו, בנה הוא מצודה גדולה ויעש מגלה עפה עם אלה היוצאת עמה, וירה חצי בזיון ע״י מלאכים ושרפים ופצע בחרבות מסותרות רק מעט מתחת למדיו. דרך כזה לא יתכן לפני איש ישר. ואם היה אומר על דברי „לא כן, שי״ר טעה״ באמונה הייתי נותן לו תודה על חקירתו אף אם הייתי מראה ההפך מדבריו כאשר הוא באמנה אתי —. וכלאחר יד תאמר כי הייתי רואה אשר נימוקך עמך. הנה בדבר הנקודה כבר היית כמו מודה בהגהותיך סוף אבני זכרון. אך עוד תנסה להרחיק פירושי הנפלא והאמתי במלות ר׳ ירמי׳ בנו של רבי זעירא. יתקרב השערתך החדשה ורק בעבור כי בתך היא ותאמר כי הי׳ כתוב ריב״ז ר״ל ר׳ יוחנן בן זכאי. ולא שאלת את נפשך איך היה יכול לעלות בלב איזה סופר שם חרש כזה ר׳ ירמי׳ בר׳ זעירא? ואיך לא עמד על הפשוט הנודע ר׳ יוחנן בן זכאי, או עכ״פ ר׳ יוסי בן זמרא או ר׳ יוסי בר זמינא או ר׳ יהודה בר זמינא, אשר כל אלה נמצאים בתלמוד? ואם עלה ברעיונו שם זעירא הי׳ לו להציג עכ״פ ר׳ יצחק בר זעירא שנמצא ג״כ ולא ר׳ ירמי׳ בר׳ זעירא שלא נמצא כלל. ולמה הוסיף עוד בעוָתתו לעשות „בנו של ר׳ זעירא״ אשר לא נכלל כלל בראשי תיבות?

חוץ מכמה ראיות אשר יש לי עוד לעזרתי ולנגדך. 1) אמנם הודתי לך והללתיך כראוי בעבור הגהתך המושכלת שצ״ל תינוקות שמלו. וכל זה לא תמצא עוד בכרם חמד הששי הנגמר היום.

ואודות דבריך על הקליר אשר החכם הגדול צונץ שלח להר הזהב, אולי תזכור אם אזכירך אשר שמעתי אז מפי הר הזהב כי כתב או אמר לו ידידך ר׳ יהושע שור אשר כתבת לו כי יש לך אצל צונץ דברים על קליר ואותם יוכל לתת להר הזהב אם יכתוב לו. וכתב לו הר הזהב והוא שלח לו כל חליפות האגרות בינו ובינך ובין החכם הגדול יש״ר, להדפיסן, זה יותר משנה וחצי. והר הזהב נתן אותן עד מהרה בכרמו. אך נמשך זמן יציאתן לאור עד הנה, ואני הבאתי עמו הנה לפני שנה שני הכרמים, ואין הטענה בזה כי אם על המדפיס השותף של הרב החכם רמ״ל אשר הוא לפעמים מאריך במלאכתו. אולם עיקר תלונתך היא בעבור פחדתך הגדולה פן טעית ח״ו במאומה ובמשך הזמן היית רואה בעצמך הטעות. אשאלך ידיד האמת, מה בכך אם מוצא או מצא זולתך איזה טעות בדבריך? הוא הדבר אשר דברתי —. אך דע למנוחת לבך כי לא מצאתי אחריך שום טעות ושגיאה, ואני טוען נגדך רק בהשערות וסברות קרובות אלי ומי יודע אם אליך. ותוכל עוד להתחזק על עמדך אם תרצה. ובפרט כעת אחרי סברתך החדשה כי קליר היה בבלי. וגם בירבי: הדמיון הברת ה׳ וח׳ הבלתי נהוג בבבל, ונטותו תמיד יותר אל הירושלמי ומדרשים מאל הבבלי אשר כבר הכיר זה רבינו תם ז״ל, ואשר נודע ונתקבל יותר בזמן מוקדם ובחשיבות לאחינו האיטלקיים ואשכנזים מאל הספרדים שהי׳ צ״ל בהפך אילו היה בבלי, ואשר לא נודע משמו ומפיוטיו מאומה בכל ארצות קדם מעת היותו, ועד הנה, כל אלה לא

1) עי׳ מה שכתב הרב ז״ל בכרם חמד ח״ז עמוד 256

אנסה פה ואתאמץ כפי יכלתי אולי ה' יהי' בעוזרי ואשלח לך ההעתקות אחד אחד.

ואחבר לדרכך זה לתפוש את ריעך בתכונתו ובנימוסיו ולא בלימודיו, אשר אמרת כי תשא קולך ותוכיח לעיני השמש, כי מליצתי „אדונינו הרמב"ם ז"ל" היא בלתי נאותה לא לאיש יהודי ולא לאיש פילוסוף. תאחזני איפא בדת יהודית ותצדיק בזה אשר פטרתני בגט כריתות כראוי לעוברת על דת יהודית. ואב אראה לך ממה שנמצא כן כמה פעמים בפאר הדור (לדוגמא סי' ק"ד) לא יועיל כי תאמר גם שואלי הרמב"ם נפלו באטיציזמוס. ואם אראה לך עוד שקרא כן מר רב יעקב בן מר רב נסים את רב שרירא ורב האיי (ערך אביי) תוכל לאמר זה רק מאיש לאיש בחייו דרך כבוד אבל לא במותו. אך לא ידעתי עוד מה תאמר אם תמצא כי כינה כן רבינו האיי את מר רב חנינאי כהנא תלמיד רב יהודאי ז"ל (שערי צדק ח"ד שער ג' סי' י"ב). ואין תשובה זו מועתקת מלשון ערבי כי אז היה רשום עליה העתקה כמו על איזה תשובות מרבי' סעדי'. נבוך אנכי מה תענה גם על זה ? דגם רב האיי בין האטיקיים ? אך רחוק בעיני אשר תשוב מדבריך, כי אשר הוצאת מפיך ובידך מלאת אין להשיב עור מצירך.

ועוד אשר לא יכולת לעצור במלין איך גמלוך רעה (?) אנשי שלומך, וחלף עמלך התעללו בך (?) והכלימוך בקהל רב (?). ובמה? כי מכתב המיוחס לר"א בן הרמב"ם העתקת להנאתי והעירותי עליך בלי ידיעתך. והנה הזכרתי שמך בראש לכבוד ולתפארת כראוי לך, והראתי לכל קורא הטובה הגדולה הנעשית רק על ידך. וכל זה שִׁחַתִּי רק באשר הצגתי הערה הקטנה על הערתך, כי בש"ס כתוב בר בר חנה ? יאמר נא אדם כי לא הביאו כעס כזה לידי גיחוך ? הוא הדבר אשר דברתי כי אין חטא גדול בעיניך מאשר יראה איש אחרי דבריך איזה ציון חדש אף קטן כחוט השערה. ומה אוכל לעשות אם בעיני לא כן הוא ? וכן לא יהיה בעיני כל דורש תושיה ובלתי מפונק עד להפליא כמוך. ומה אעשה אם גם אנכי טעיתי בזה ולא עיינתי באמת בעין יעקב כאשר הראית על נכון ? והרעשת הרים להביא איך דרכי לעיין בע"י ובכ"ז לא עיינתי פה. והנני מצדיקך מאד אם תאמר כל זה באיזה מקום אל הקוראים, ולא יכעיסני זה מאומה. ואדרבא מדברי שנינו חצא תועלת שצריך להמחק בש"ס מלת חנה וכפירושך היקר. והוספת עוד לאמר „וכה עשית לי בסת"ו אשר העתקתי לך זה עשר שנים ואתה בלא ידיעתי דקדקת והעירות עלי בענינים אשר לו שאלת את פי היית רואה כי נימוקי עמי". מה אומר להאשמת חנם כזו ? לעלילה מחופשת כזאת ? באיזה ענינים העירותי עליך ? רק באשר הערות מחדש ולא בעת שלחך לי ההעתקה. ותשכח תמיד כי הרשתני לעשות הערות. וגם עיקר הערותי הן על סת"ו בעצמו והוא ככר הי' חפשי לכל אדם אחרי הוצאת אותו מתחת רשותך. ובאמת לא עלה על רעיוני לעשות לסת"ו הערות והייתי מאחר עוד דברי למקום הראוי. אך אחר שנדפס אמרתי לא אמנע טוב להאיר בו איזה דברים הנראים כתמוהים. אכן הנגרע מכבודך ח"ו אף מעט קט ע"י הערותי ? אין כל מאומה. זאת יעידני כל איש ישר ואוהב חכמי' בלא רכסי לב ובלא חנף כאשר קננו בלב יאסט והדומי' לו. אך בכל זה יצר לך בקרבך כי לא עמדת על הנקודה הנפלאה אף אם מצאתי לך בזה חבר גדול והוא הגאון בעל היוחסין ז"ל. הוא הדבר אשר דברתי בדבר המשגה והטעות. וכל

הוא כעת ברע מפני מחלת רעיתך הנעימה, ה' ירחם עליה להחלימה כתפלתי בכל לב, וגם עליך, להניח לך מעצבך ומרגזך. אך אחת שאלתי עוד. כי תשב. להשתעשע את ידידך מרחוק ולהרותו עונג מכוסך, חפש בנר אלקים אשר בך כל חדרי קרבך, ואם פרוע הוא וירתח כסיר, מבינתך חדל מכתוב בעת ההיא, פן תחת יין תשקהו חמת ראש ולענה ותמית הידידות בעודנה באבה. אך זו רעה חולה ראיתי רובצת לפתחך. דבר קטן הוא בעיניך מאד בזיון איש במדותיו ומעשיו, ותחשוב לרע רק כי ימצא איש משגה והעלמה אחרי זולתו. ונהפוך הוא בעיני מקצה לקצה. אבחר לשמוע אלף פעמים בזה טעה שי"ר וזה נעלם ממנו, משמוע פעם אחת לאמר לא טוב עשה בעמיו או בידידיו. ולכן בעיני לא חטא הראב"ע נגד הגאון באשר חפש עליו פעמים כי טעה לפי דעתו, אם על נכון או לא, אין דבר. אך לא התכבד בקלונו ח"ו, ולא היה ממנהגו לזרוק בו חציו כאשר נראה בעליל מחיבור מיוחד אשר עשה למגן לו מחצי זולתו, ולא נחפז היה יותר מכל מחבר גדול ומצויין, וכלנו בני אדם נכונים פעם לחפזון ושגיאה, ולא דיבר ג"כ אחד בפה ואחד בלב ולא הערים בספריו יותר מכמה מחברים גדולים ונכבדים וגם מרבינו סעדי' בעצמו, כי כל דורש לאלפים הוא מוכרח לראות לזמן ולמקום ולאנשים הסובבים אותו, וגם המקראות כיסו לפעמים את הבלתי ראוי לגלות, וסופרי המקרא כינו במקומות, וכבר דרשו על דניאל שאמר מרי וכיון להשי"ת, ואמרו כמה פעמים אסור למדרש' בפרקין או בפני ע"ה, ופעם גם בנראה לתועלת להם כמו בקיום לא ימוש ע"י ק"ש שחרית וערבית דחד אמר מצוה לאומרו בפני ע"ה וחד אסר ממה שהבין ההיזק בפרסום. (מנחות צ"ט ב') ומה חטאו ומה פשעו של הראב"ע ז"ל כי הצרפתים לא היה להם מה לכסות והדרש היה להם לפשוט והרחוק לקרוב מאד? וידעתי כי רחקו מחשבותיך ממחשבותי בענין זה [ואולי לא יתקרבו לעולם ולכן אמרתי במוקדם רק אנסה עוד הפעם] ולא בזה בלבד רק בכל ענין וענין ממכתבך המתוק והמר המרפא והמוחץ. אך כל פלגות אלה לא ירחיקוך מפנימת לבי ולא יגעו גם בשולי אהבתי אליך. נשאתי לך בנערך בי והרחקתני מבא בסודך וזה בפרוח אהבתנו כחבצלת השרון, רק יען תעבת אז את יאסט ושקצת אותו עד להפליא אשר חשבתהו לריע כאח לי. ונשאתי ואשא לך עת בחרת ההפך וחשבת להרוג שם אוהבך תמים ושלחתהו מעל פניך בספר כריתות לפני קהל עדים והכל על חנם ועל בלי מה וחפצת ותהפוך בשונאו יאסט אשר הרע וירע לי. ונשאתי לך עת גם במחברותיך עקצתני והשפלתני ולא על נכון מאומה? אך איך תבקש ממני אשר אכרה לי אזנים לשמוע עוד מחדש במכתב ידידות ממך כנויים חוררים כאלה בעושק וגזל? וכל זה מדי תאמר ותשנה כי גמרת בלבך שלא לריב עוד עם שום אדם? ואם ככה את עושה עוד, הלא חרפה גדולה תהי לשנינו, כי תבחר ותרמוס ותכחר עוד ותרמוס ותדלח עד מהרה? ועל מה תחשבני לעושק וגוזל? בעבור לא שמרתי הבטחתי להעתיק ליקוטי מחזור ויטרי וקצור חיי יהודה. והנה גם לוה כסף ולא ישלם אם רק מבלתי יכולת כי אין לו, עוד לא יקרא עושק. ואני לא שמרתי הבטחתי ג"כ רק מבלתי יכולת, בעת הבטחתי משלתי על הזמן ואחרי כן הזמן משל בי ולא הניח לי עוד. ואיש אין אתי להעתיק. כן הם הצעירים בימינו אלה. את הכל יעשו לרומם את ערכם אם יוכלו גם ע"י השפלת זולתם, ולא מאומה לטובת זולתם. ובכל זה

לו מחה זאת מספרך ? המחויבים המדפיסים להמתין ? ומה כתבתי ? „כל זה צריך תיקון" וכו' הגם זאת פגיעה בכבודו ? והנה במכתב ווייססע יש כמה טעיות ולא שמתי עין עליהן. אך בהגיעי במשך הקריאה לטעות זו שכתב ר"י טוב עלם הלכות גדולות חשבתי כי חרפה היא לכלנו להשאיר שגיאה כזו, והוספתי ההגה הקטנה, ולא אדע לי בזה אף חטא קל. וחי האמת כי כן קרה לי גם בהערה על אודות ר"ס גאון. והוא עלתה לפני רק בעת הקריאה האחרונה מדי הוכן כבר הכרם ללכת מטרנאפאל לפראג. והוספתי לפי תומי ולא ידעתי באמת כי יפצעוך מעט הדברים החם. ואל תשכח כי הרשתני לזה.

הוי ארג ימי יסע הלאה הלאה ועוד לא שבעתי בהקיץ תמונתך היקרה, אהוב נפשי, ועוד לא התענגתי מנופת פיך. מי יתן לי אבר כיונה. אולי יאשרני עוד ה' ויתן לי רוח ויכולת ואז לא אתמהמה מהתראות פנים עמך. וכעת תברך בשמי כל החכמים * היקרים הרב אב"ד, יש"ר, די לא טוררע, אב"יי, קנטוני די לא וואלטה, ותלמידיך המשכילים השלמים, כרצון אוהבך אהבה עזה לא תכבה ומכבדך כערכך הרב.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט

יש פה חכם מפואר ר' וואלף שמו ונקרא דאקטר וועסעלי, והוא דאקטאר יורים. וחבר ס' נתיבות האמונה בלשון אשכנז לתועלת הילדים בבית החינוך אשר הוא מורה בו. (עפפענטליכער רעליגיאנסלהערער). והוא נחמד. ובסוף כל פרק שיר נעים מלוקט מספרים אחרים, כולל במעט מלים כל הנאמר בפרק ההוא, לעזר הזכרון בלב התלמידים כי מן השיר יזכרו תכונת כל הפ"ק, וישלחהו לך למנחה, אקוה כי אחרי תשיגהו תכברהו ותשיב לו תודה כאשר יאות לו.

מכתב יד

ב"ה יום ו' עש"ק כ"ב סיון תר"א בק' פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנשגב משורר להלל
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

את אשר יגורתי בא. כמעט חדשת ברית אתי והפחת בקרבי נשמת חיים וששון, והנה מתלאה ועוצב. רגע בטובך בערב אלין רנה ולבקר בכי. ואם אמרתי אחריש לכל תלונותיך, על עמסך עלי חסרוני עושק וגזל לא אוכל להחריש. ואמרת *) כי זה בלתי ראוי לאיש כמוני וזה אמנם שקוץ ותועבה לכל נברא בצלם אלקים. וחדשת עתה מנות יקר אשר פזרת לי כבר בימי אהבתנו הראשונה. ואמרת „אל תגזול ר"ש ד"ל" וגם אז לא יכולתי להחריש. ועתה זה השלמנו מעט, עלה הידידות בינינו עוד רענן ורטוב, ואתה תמהר לבלעהו ממקומו. וכמו תכחש בי לאמר לא ראיתיך גם היום בטוב ולא חפצתי בך רק כהתל באנוש נבזה התלתי בך. הגדתי היום לך אהובי באמת ובתמים, דברי בזיון כאלה כבדו עלי מאד מנשוא. רק אהבתי הנפלאה אליך, תמצא מקום להקל מעט המשא, והוא מצב נפשך אשר

*) עי' אגרות שד"ל סי' ס' עמוד 738 (שזח"ה)

אחרים ? אחזה אנכי בדרכי ההשגחה המיוחדת עלינו בני יעקב, כי פזרה אותנו בכל קצוי ארץ, למען מדי נלמוד מעט פה ומעט פה ממתוקנים שבהם נהיה מלמדים ומורים לכל העמים יסודי דתינו הטהורה המאירה והמועלת לבדה לכל יושבי תבל, עד אשר יהפכו כלם לקרוא בשפה ברורה יחד בשם ה׳. והנה כבר התנאים לקחו שמץ מה מהיונים, בחכמותיהם ומליצותיהם, והרב החסיד בעל חו״ה ורבי׳ סעדי׳ גאון והראב״ע והרמב״ם ז״ל העמיקו יותר, בעבור כי נעתקים לפניהם ספרי ארסטו אשר דעותיו באמת קרובות מאד בכמה ענינים לדעות תורתנו הקדושה. כן אמנם היודאיזמוס יש לו יתרון רב על אטציזמוס בכמה ענינים. אך לבדד לא היה יכול לעמוד במשך הזמנים. אמור נא, הקאללעגיום הנפלא אשר תלמד בו להועיל, אם תכונתו כלה על דרך היודאיזמוס לבדו ? ואם יכולנו עמוד עמו כפי דרך רש״י ז״ל בין העמים ? השכחת מה העתקת על שמו ממחזור ויטרי בדיני פורים, ומה העירות עליו ? ומה חטאו הגדולים הספרדים כי עמלו לקרב המחשבות הטהורות אשר בחכמי הערביאים אל תכונת היודאיזמוס ? הרף ידידי, הרף ממלחמה כבדה הזאת אשר לא יתרון בה, לא לך ולא לבית ישראל. והנה מעת היונים הקדמונים עד הנה לא חדלו כל חכמי הדורות מהשתמש באיזה דרכים של חכמי או״ה. והייתי נכסף לשמוע דעתך על ס׳ כבוד אלקים והוא לר׳ יוסף בן רש״ט בעל ס׳ האמונות החולק על הרמב״ם. ובנו זה כמכריע בסברות ישרות, והוא מעתיק דברים עמוקים ויקרים מארסטו, ומקרבם ג״כ אלינו. והנה כל דבריך נגד האטיציזמוס הוא רק בעבור חלקת לשונו וחן חצוני בלתי צדק פנימי. אולם רבי׳ בחיי והרמב״ם ז״ל לא לקחו דרך זה ממנו בשום מקום, ורק השטאיציזמוס העתיקו ונתנו אל כלי היהודים, ועשו ממנו מרקחת לתורה כנראה בסוף חו״ה וסוף מו״נ ופרקי הצלחה —. ואיך יחלל זה כבודנו בגוים, אם ישמעו כי גם את המיימוני תפארנו ועדיינו, נבזה עתה. ומה נשאר לנו עוד ביניהם ? אחדל מזה, כי הנני טרוד מאד מאד בכמה דברים. ובחוה״מ לא יכולתי לכתוב. ולכן מיהרתי לכתוב עתה בגופן שלנו נגד מנהגי, ואתה כאוהב נאמן תסלח, ותודיעני בטובך אם לא תכבד עליך הקריאה באותיות כאלה — ואולי אכתוב לך עוד הרבה לעת הרוחה, כי יש לי כמה ענינים לשמוע דעתך בהם. וגם רוב ידיעתך בקדמוניות.

עוד תאשימני אודות הערותי עמוד 163 על דברי החכם הגדול צונץ ועמוד 233 על החכם ווייססע. ועל זה אני משתומם ומתפלא מאד. והנה עמוד 163 לא מצאתי מאומה. אך כוונתך כפי הנראה על עמוד 161. וכפ״ז יאסט היה בעוכרי, יען כתב בעלה חמודה אשר לו על שורה אחת אשר כתבתי בסוף העמוד ויש להוסיף כו׳, „דאס צונץ איבערזעהן צו האבען שיינט״ וזה הוא מנהגו לזרוק ניצוץ למען יעשה תבערה. אך הגם אתה תחשוב זה לחטא באשר כתבתי ויש להוסיף כו׳ ? אם עד כה ילך הכיבוד והיראה, לא ידעתי עוד אם נוכל לכתוב מאומה — ומה תבקש עוד ? אם אראה איזה דבר קטן הראוי לתקן אכתוב מתחלה להמחבר, ועלה הנדפס מושם לפני רק להגיה ישאר בבית הדפוס ושם ימתינו עד בא תשובת המחבר ? כן קרה בקראי עוד הפעם בעת ההגה, דברי הרב בעל מ״ע וצונץ הרשני לזה. וכן קרה לי ג״כ בעת ההגה בדברי ווייססע אף אם לא הרשני זה להעיר. המחויב אנכי לכתוב לאיש אשר לא אכירהו ולאמר

לכבי לרדוף אחריך או להכעיסך או גם להקטין כבודך ח"ו. אך זאת ידעתי בלבי ברור לאין ספק. אילו כתבת אתה הערות כאלה עלי לא כהו מאור אש אהבתך בחדרי לבי ולא שברתי קנה הידידות ולא השמעתי בחיץ קולי. זכור כי אתה הרחקתני פעם מבא בסודך, ורק בעבור קֵרבתי איש אשר רִחַקת אז וקֵרבת עתה,

ואנכי התרעמתי אז רק לפניך, ברחתי ממך אליך ועד מהרה החזקתי בך כמקדם—. ועתה הנה חדלתי מדאיג על העבר ודאגתי עוד מעט על העתיד. כי הנה נדפסו עד כה מכרם הששי י"א בענין. ולא תפון כי בכל מקום אשר הזכרתי את שמך ברכתיך כראוי וכנכון לך. וביחוד באגרותי אל הרואים ונגד הרואים. אך לא חדלתי ג"כ פעם מדברי תוכחה בנועם ובכבוד על אודות תכונתך לעמוד על דעתך אף נגד סברות קרובות לשכל ומוכיחות, אם רק אינן מכריעות ומכריחות. והוא בסיום מכתבי על הפיטן קליר אשר נדפסו חליפות המכתבים בינך ובין החכמים יש"ר וצונץ וזה ברשיונך והסכמתך, ותשובתי על שלשתכם. ושם אמרתי כי כבר מאד להכריעך אל דעה אשר כבר סרת ממנה. ומעט מלים עוד כעין זה על דבריך נגד אדוננו הרמב"ם ז"ל, אף אם הרבתי שם מכודם במהללך אשר יאות לך באמת. תוחלתי תנחמני כי לא יקחך עוד לבך להרשיעני ח"ו, וזכור תזכור כי כל זה נכתב ונדפס בעת תרב עוד כעסך עמדי ולא היה עוד מה לירוא, וראיתי רק על הענין ונשמרתי אז רק מחטוא נגד דרך המוסר והנימוס הראוי לחכם גדול כמוך. ובזה ידעתי כי לא עויתי מאומה אך עתה אשמור עוד יותר דרכי בל אגע גם בראש שרביט כבודך, להאדיב במעט קט את לבך הרך והענוג והמפונק מאד.

והנה ראה גם ראה ידידי, אם לא גם עתה במכתבך זה עודך מתחזק על דבר קטן ותחשוב להצדיק אמרותיך בדבר אשר אינו מן הענין. נפלגנו בכוונת הראב"ע ז"ל אם אל הגאון רב סעדיה כיון או לא. ומה תעיר עתה על זה? רבי' סעדי' לא אמר שחשבוננו מוטעה רק שהוא הל"מ. והנה זה רק תשובה נגד הראב"ע ואין רצוני לדבר עתה ביצדקתו. אך לא בארת דבריך. התחשוב עוד כי הראב"ע כיון לגאון אחר זולת רבי' סעדי'? לא אוכל להאמין כזאת. ובאמת אף אם צדקת דבריך על דרך כזה בעלים של החכם יאסט, לא דברת כן בהערה סוף המחברת היקרה אבני זכרון אשר הפלאת לעטר אותה בהגהות נחמדות ומושכלות מאד. ושם שבת לכעוס רק על הראב"ע, ולא כחדת תחת לשונך כי הגאון הוא רב סעדי' ועתה תשוב ותתראה כאילו העירתי הפך האמת. מה תאמר על זה?

עוד אמרת בתחלת מכתבך, כי ראיתני בונה מזבח לכבוד הראב"ע ולכן קדחה אש באפך. ועתה תפול עלי אימתה פן לא תשכך חמתך עוד בידעך כי אני בונה עוד גם עתה מזבחות בלבי לכבוד הראב"ע ז"ל, ולא אסור מכבד אותו בלב ונפש, אף אם לא אסור ג"כ מאהוב בכל לב אותך איש ריבו ושונאו רק מפני רעיון אחד אשר הכה שורש בלבך הטהור. ואנסה לשאול אותך עוד הפעם. עד אנה לא תשבת מלחמתך זאת? עד מתי תהי זאת לנו למוקש? נניח כי הראב"ע והרמב"ם ז"ל לקחו איזה דרכים מחכמי יון, הבעבור זאת לא התחזקו במעוז תורתנו הקדושה? הבעבור כן לא היו עמודים גדולים לבית ישראל? התחשוב כי היה ביכולת היודאיזמוס לעמוד תמיד לבדו מבלי קחת מאומה מעמים

עלותו למנוחת כבוד. אף אם לא כדברי יאסט שללתי כבודו ולא חמסתי תתקוה הטובה אשר לנו ממנו אם רק ישקול דבריו יותר בפלס. וכן ביני ובין החכם הגדול צונץ אשר נשאר לי לבדו עד כה מכל הידידים, וגם אותך התעה בזה כאשר תשמע עוד. והוא (יאסט) תמיד כמתלהלה וגו׳. מוריד כבוד איש לעפר ויאמר כפעם בפעם מה עשיתי אין דבר. ובציונו הציב לי ציוני תמרורים על בלי מה ונגד דברי אתו בכבוד ויקר. וגם לא בצדק ולא על נכון, אף אם אולי נדמו דבריו בזה נכוחים בעיניך, כאשר תראה אי״ה ותשתומם. ולדוגמא עוד אחת מתחבולותיו להתראות כמהלל ולהשפיל בכל זה. על המכתב ההוא (י״ז) אשר הללת ואשר הצליח להשיב לי לבך הטהור, כתב מתחלה איזה הלולים נלחצים והוסיף „אויסגעלענט מיט געלעהרזאמקייט" ולא ידעתי אם תבין היטב כמוני הוראת מלה זו בלשון אשכנז. ואם כן, אשאלך התכירני לאיש מתפאר רק בציונים מבהילים מבלי תועלת לקורא ואך להראות בקיאות? ואם הצגתי מעודי אף דבר אחד אשר חשבתי כי יספיק בלעדו? וראה דרכי, כי בהצותו אתי אודותיך והתראה כמגן לך ומעורר חניתו כדון — קישוט נגד ריחים ורכב רוח וסוסי ענן, לא נגד איש מלחמתך אשר לא חטא לך מאומה, רב רבתי אתו וסוד אחר לא גליתי ח״ו, להראות לו איך החזקתי מלפנים בכבודו נגד מכתביך אשר חזקו עלי נגדו. חלילה לי מדרך כזה לעולם — . ומה אוסרה עוד לשני בני גילו פהיליפזאהן ופירשט. אלה אשר החליקו לשונם לי תמיד במכתביהם אלי. וגם בך דברו דברים אשר לא מעט הכאיבוני גם הם. אך זה לשלשתם יסוד קיים, כמו לרוב אנשי הדור החדש הלזה דור וגו׳ וגו׳, כל איש אשר לא בעזרתם להרום ולבזות, או גם רק לפאר ולעדות בגדי עדיהם. בין אנשי ריבם יעמידוהו ויריקו עליו כל אשפותם. ועוד חמסי ושארו על החכם דגדול יש״ר תאמר נפשי, כי מדי כתב לי באר היטב אשר נקי אנכי מכל עון נגדך, ירה אלי אחרי כן בכל זה חצים לעיני כל בכרם חמד להעמים עלי חטא אשר חטא אז הוא בעצמו, באמרו כי לא יאות לאנשים המתהלכים יחד בכרם לבזות זה את זה, ובאמת הוא עושה כן בכתבו כזאת ולא אנכי. ובכל זה עוד לבי טוב אליו כמאז. אך נניח עתה כל זולתנו, נמתיק סוד ונתעלס באהבים כמקדם, ידידי ואהוב לבי. חי רוחי כי תתרומם נפשי בקרבי בכתבי זאת, וכל קרבי יהמיון עונג אין קץ, לא טעמתי כמהו מזמן רב מאד. ורחש לבי תודה רבה לאוהבנו הרב החכם הגדול רמ״ל ולחתני המשכיל היקר השנון מוה׳ צבי בודק נ״י אשר הוא פה מגרי ביתי ואוכלי שלחני, וליתר הידידים כי ידעו לזכות לי שלא בפני ולמלא רצוני מבלי הודיעני דבר מה. באשרי כי אשרוני בני וידידי להשיבך לי אח יקיר.

אך מדי אקרא ואשנה דבריך היקרים *) ואשתם בצמא, עוד פחד לא מעט ירחף לנגד עיני. כי אראה עוד בהם כמה מלים קשים ומרים. מזכירי עון אשר לא הוא. עוד תקראני בראשית מכתבך רודף אחריך בהערותי. העוד גם עתה תחשבני כן? דמיתי כי רק כעסך הראשון התעך מני דרך, ועתה אתה מתחזק על עמדך זה. אוי לי כי חשדתני בכך! אני רציתי לרדוף אחרי ידיד נפשי אשר כל מעיני בו? והא לך שבועתי. כתפי וגו׳. אם הניפותי את ידי או היה את

*) עי׳ אגרות שד״ל סי׳ רל״ו עמוד 730

ח״ו בעבור זה, חותם המורים לא יכולתם לתת מטעם המלך וככתב מליצה איך תהיו נדרשים ללא שואל ? אך הרב הה״ג האב״ד נ״י יכול לעשות כזאת, כי רב הוא, ורשיון לרבנים מאז להגיד דעתם על כל הנעשה בתכל בעניני רבנות — וגם אני אודהו כי הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו להטיב עם ידידו ומכברו מרחוק.

ו) החכם ר׳ משה לנדא כתב לי בביאור איזה פעמים כי הסיר מלבו כל שמץ כעס עלי, אחרי ידע ברור כי נחמתי עד מהרה על הפיזתי מעט על המרת בהשגותי.

ז) אשר לא שלחתי עד כה המחיר בעד הקונטרסים החדשים מס׳ פחד יצחק, הוא רק מפני קטנו. ולא הי׳ לי עצה עד כה לשלחהו, רק כפי תקיתנו יהי׳ ידידנו הר׳ הזהב אצלכם אי״ה בתחלת הקיץ הבא, והוא ישלם את כל בתודה רבה.

ועוד לא נתתי לך תודתי על דבר המנחה אשר שלחת לי הוא ספרך הנחמד בלשון איטלקית וכבר גמרתיו לפני זמן רב, ומצאתי יקר, מחוכם ומסודר. ולא נחסר בו מאומה מאשר חכיתי בדברי אדם גדול כמוך. ולא מצאתי להעיר רק בדבר ארץ מולדת הנקודות והטעמים אשר כבר החלפנו בזה אגרות למדי. ואם הוספתי אח״י כן איזה ראיות לדעתי כי יסודתם בהררי קדש לא בבבל, אשר לי לא היו נצרכות. עוד חזון למועד ולמקום על זה ברצות ה׳. ואשר אזכור עוד מהשאלות במכתביך האחרונים, היא על מה שהביא הרד״ק בפירושו ליחזקאל (כ״ו. ט׳) מדברי רז״ל מתלקטין במחי קבל, ולא ידעת איפא הן המלות ומה ענינן. ונמצאים גם בשרשיו (כחה) ושם כתוב יפה מתקטלין, ומצאתי המאמר בש״ס (פסחים ק״א א׳) ושם הוא לחש. יעו״ש פירש״י ורשב״ם. היה שליו ושאנן ואל תרגז חנם על ריעך אוהבך מלב כל הימים, ומכבדך תמיד כערכך הרב.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

ואדרוש בשלום כל החכמים היקרים שם הלא המה הרב הה״ג האב״ד שם ור׳ הלל הכהן ואב״יי ומ״חוק גם בשלום הרופא החכם די לא וואלטה נ״י. והנה מאד יצר לי כי לא אוכל להשיב לאיש ואיש כלבבי.

מכתב יג

ב״ה יום ב׳ כ״ח ניסן תר״א פ״ק פ״אג.

לכבוד ידידי אשר נפשי קשורה בנפשו הרב החכם הגדול החוקר המהולל המליץ המפואר אשר אין ערוך אליו מוהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

החייתני אחי, והקימות את רוחי אשר בא עד דכא, ותאמר שוב בן אדם והתנחם, כי עוד יש באדם לב רוחש דבר טוב. ואני כמעט אמרתי נואש עד הנה לכל מכיר ומודע מזמן רב. זה המתחכם אשר אמרת עליו, „שנאתיו מאסתיו, אינאדו ואשנאהו״ ואנכי מאנתי לרחק אותו גם נגד רצונך אשר היית לי תמיד בחיר מאהבי וחותם על יד ימיני, זה יאסט יסד מחבריתו לריב ומצה. וגם הוא היה בקישרים להגדיל מדורת הריב בינך וביני. והוא תמיד מגרה מדון בעלי שיחו וגחלי רתמיו, כאשר נסה מחדש לעשות כן ביני ובין ידידך הצעיר החכם ר׳ יהושיע שור אודות אשר הוכחתיו על דברי בידידי מנוער ר״י פערל ז״ל אח״י

מכתב יב

ב״ה יום ג׳ י״ז כסלו צ״ט. טרניפאל.

לכבוד ידידי איש בריתי החכם היקר המפואר. המליץ הנשגב. טהור לב מוה׳ שמואל דוד לוצאטו נ״י.

ברגע זו קראתי אגרתך החמודה לידידנו היקר הר הזהב, *) ולא יכולתי התאפק עוד מבלי דרוש בשלומך ומבלי השב מאומה על דבריך, למען השקט מעט כעסך וחרון אפך על לא דבר. דע איפא ידידי בחירי. א) כי לא אתרצה אל המתחסדים באשר אהי׳ למגן בעד הראב״ע ורמב״ם ז״ל. ונהפוך הוא. הם שמחו וישמחו על מלחמתך נגדם כעל מוצא שלל רב על הראב״ע דברו גם מלפנים נאצות בלי מעצור. אך על הרמב״ם נשמרו עד כה מדבר בחוצות ועתה באו להם דבריך כפחם לגחלים. ומה אומר אשר יומרו עוד למזמה ולשוא? יתפארו עתה בראש הומיות כי גם המשכילים, ואני ואתה וכל היודעים לדבר בלשון מובנת כאיש אחד יחשבו למו, יורו עתה את אשר ירעו הם מאז ומקדם. רק בהבדל כי הם ידעו ונשמרו מדרכי המתפלספים, ויברחו מכל לשון זרה וספר כתוב בחכמה, והמשכילים יחרפו את אנשי בריתם בפידם, ובכל זה יעשו כמוהם גם עתה וילמדו את בניהם חכמות ולשונות למען היותם עוד למכשול לבית ישראל — זה דרכם כסל למו. ב) כי לא העירותי קנאת חכמי צפון עליך בשירך הנפלא והנעים. וכמעט לא תשירהו עוד עין אחד מהם, כי מלבד אשר לא נמהר אנכי להתפאר, יראתי ג״כ להראותו על דברך — לא בסתר — בספר הקדוש לכל בני ארצנו. ויאמרו, עתה גילה אחד מידידיו ״ מה בלב המהולל ממנו. אף אם כבר ערבתי גם אנכי את לבי לדבר בר׳ משה די ליאון, אך נשמרתי מהעלות שם הספ׳ על שפתי, ואמרתי המבין יבין והתם לא ידע מה. ג) חלילה וחלילה לאיש כמוני. ולא יחי׳ לבבי מימי גם מלהתראות כשונא לך אף רגע אחד. אבל רוחך החם יצ״ג לפניך מאז מראות בלתי בהירות כאלה. לא תוכל להאמין על איש אשר גם אם רק בדבר אחד לא כמחשבותיך יחשוב, כי אוהבך הוא עוד כמלפנים. ואני חי האמת כי כמאז כן עתה נקשר נפשי בנפשך, ונהרות הזמן עם כל חמדותיו ומציקותיו לא ישטפו אהבתי העזה אליך. נפ״ד אנכי ממך רק בדבר אשר אתוכח אתך. אך חלילה לי מפגוע בכבודך היקר לי מאד, או מלהקטין גם אחת ממעלותיך הנשגבות באמת. וידעת כי נפרד הייתי ממך בזה מאז ומקדם לא שניתי איפא מאומה. לא אחנף למתחסדים כמו למתחכמים בא״צ״נו. — יותר מזה אומרה לך מכתבי ילחם יותר הרבה נגד החולקים באשכנז על כמה מדברי רז״ל הקדמונים, מאשר יתוכח נגד דבריך על הראב״ע ורמב״ם. ובכל זאת גם את הראשונים לא אבזה ולא אכנם באיזה שם רע כמנהג המתוכחים בענינים כאלה אז וגם היום. מרכז הענין הוא לי למטרה. ונגדו לבד אערוך את חצי. ד) אם יודפס מכתבי אי״ה ומפני איחור הזמן לא אוכל להעתיקהו לך אומרה שם בביאור, כי לא ראית אותו בכתב. ה) צדקתם באשר לא כתבתם לפ״אג מאומה, ואין בלבי שום רוגז

*) עי׳ אגרות שד״ל סי׳ ר״ך עמוד 558, ומכתב זה הזכיר בסי׳ ר״ט עמוד 578 (שזח״ה)

נעשה רקתה כפלח הרמון. וכן רבו משערות ראשי · · · עצמו מצמותי לנוסחא הקרובה. וכן ושאף צמים חילם, יאחז בעקב פח יחזק עליו צמים, והוא שודד ומרצח מאותו עם לוביים אשר שערותיהם עבותות, והם פראים ותומסי אדם (כפי הירודות ד׳ קפ״ג : ז׳ ע׳) והוא מבדיל שם ביניהם ובין אותם הלוביים ששערותיהם פשוטות והם אנשים שלוים ושקטים. ועוד בימינו כן באפריקא. (העערן על מסחר הקדמונים וכו׳ ח״ב כרך א׳ צד 173) וצמים יחיד על משקל תמים. וקרוב זה לפי׳ הרד״ק בשרשיו — ומשנה מפורשת (רפ״ב דכתובות) אם יש עדים שיצאה בהינומא וראשה פרוע ר״ל או ראשה פרוע. ובירושלי׳ על זה א״ר יוחנן כמו ביוה״כ. ויפה כפי׳ קרבן עדה שהכוונה כמו שהבתולות היו יוצאות לחול בכרמים ביוה״כ בראש פרוע. וכתוב אצל רבקה שכאשר ראתה את יצחק וחשבה עצמה לנשואה ותקח את הצעיף ותתכס. ולא ראיתי למפרשים שדברו בזה. ולא רק הבתולה היו פניה מגולות אך גם אלמנה. וכתוב אצל תמר. ותסר בגדי אלמנותה מעליה ותכס בצעיף. ואח״ז ותסר צעיפה מעליה ותלבש בגדי אלמנותה. ומ״ש שם ויחשבה לזונה כי כסתה פניה פירוש שע״כ לא הכירה כדברי הרמב״ן. ואולי היה ההפרש בין אלמנה לבתולה רק בשערות שאצל אלמנה היו כבר שערותיה מכוסות כדמשמע לישנא דמתניתין רפ״ב דכתובות. אך פניה מגולות עד תנשא עוד. ונראה מנהגנו שהחתן מכסה פניה קדום מאד. ומפורש מאמר ר״ע (קדושין י״ח ב׳) בבגדו בה כיון שפירש טליתו עליה אינו רשאי למוכרה. ומלשון זה נראה שהי׳ מכסה אותה בטלית שלו. וגם זה ישן נושן ומיוסד במקרא. וזהו ענין ופרשת כנפיך על אמתך אצל רות, שהי׳ לוקח כנף בגדו ומכסה אותה לאות שהיא כבר נשואה וגם היא אשתו, ותתכסה מפני כל אך לא מפניו. והיא הכונה ג״כ בגילוי כנף אביו (דברים כ״ה א׳ כ״ז נ״א). ונראה שהי׳ ניכר ע״ז ג״כ הנשוי מהפנוי, שהנשוי הי׳ חסר כנף מבגדו אשר שמהו על ראש הכלה. וזהו ענין אם בגפו יבא כמו בכנפו, ר״ל שהוא פנוי ויש לו עוד כנף, בגפו יצא. ואם בעל אשה הוא וגו׳. וזה דבר יקר אצלי. והעירני עוד חכם א׳ על מאמרם (נדרים פ״ט ב׳) ההוא גברא דאיתסר הנייתא דעלמא עלי׳ אי נסיבנא איתתא וכו׳ רהיט בגפא ותובלייא ולא מצי למיתנא. יעו״ש במפרשים ובערוך שנדחקו מאד. והנה תובלייא הוא חבל אך מה הוא גפא ? ועפ״י דברינו מובן מאד שהי׳ קשור חבל סביב הכנף והי׳ פנוי עוד.

הנני ידידך אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרב החותם פה לבוב יום ה׳ ד׳ אדר ראשון התקצ״ז. שלמה ליב כהן רפאפורט.

ושלום לריעך החכם המופלג החוקר המהולל מוה׳ הלל הכהן נ״י. בשמחה קראתי שני מאמריו בכרם חמד. יקרו בעיני מפנינים.

כמעט שכחתי מהשיבך על אודות דברי הרד״ק בפירושו על מחי קבל, והנה לא מצאתי כעת מקור לדבריו, רק מתוקנים ומובנים יותר בשרשיו. ושם ג״כ כמ״ש רז״ל מתקטלין במחי קבל.

האשכנזים להעתיק התרגום הבבלי שבא אליהם הרשו להם קצתם לשנות במקומות עפ"י דברי הגמרא או פירושי חכמים מפורסמים. וכזה קרה לדעתי אצל כל לשון ערוה שבתורה, חשבו רש"י ורבותיו האשכנזים שהכנוי הנאסר הי' כתיבת קלנא במקום ערוה. ומלשון רש"י בגמ' מגילה שם שכתב כדמתרגם קלנא דאביך וקלנא דאמך, נראה שראה לפניו נוסחא כזו. והסופרים חשבות כבר למשיבשת עפ"י הגמרא, ושינו לכתוב בכל התורה עריתא במקום שהי' כתוב קלנא. אולם האמת נראה ברור כי הוא ההבדל בין ר' יונה הירושלמי לרב יוסף הבבלי, ששניהם רצו לפרש כנוי המשנה שמדבר בל' נסתר. אך בתרגום של מלת ערוה דברו כל א' כפי דרכי לשונו. ר' יונה תרגמו עריתא. ורב יוסף דנודע לשוקד על התרגום, קלנא, כפי דרך תרגום הבבלי לבחור תמיד ל' נקיה, כמו שהראת לנכון בנתיב ח' אצל אשת חיקך וכדומה. וראי' גדולה לזה, שכן בתרגום נביאים אשר הוא בלי ספק ג"כ מישיבת רב יוסף וממקור א' עם תרגום הבבלי של התורה כאשר הוכחתי ברור, נמצא לרוב על מלת ערוה קלנא או על המעט בהתתא, ואפילו במקומות שהכוונה על ערוה ממש לא דרך מליצה (ש"א כ' ל'. ישעי' כ' ד'. יחזקאל כ"ג י' וי"ח וכ"ט הושע ב' י"א חבקוק כ' ט"ו) לבד במקום א' (יחזק' כ"ב י') ערות אב גלה בך נמצא עריתא. והוא האות שגם מקום זה מתוקן עפ"י הגמ' לפי פירש"י, בעבור שמתיחס מקרא זה למקרא של ערות אביך בפ' אחרי מות. וכמו שתקנו שם הכנוי במשנה לפי דעת הסופרים, כן תקנו פה. ואת היותר השאירו בנביאים. אך בתורה אשר הסופרים השגיחו מאד בשקידה יתירה לכתוב התרגום עפ"י דעת החכמים מפני החיוב של ב' מקרא וא' תרגום, העמידו בכל מקום מלת עריתא במקום קלנא. כן דעתי. אעפ"י שידעתי כי יש מקום לבעל דין לחלוק.

מן הסתם קבלת כבר לפני ירחים הסך fl. 11.40 מאת ר' אביגדור גרינבערג בעד שבעה כרכים פחד יצחק עד אות מ'. ותודה רבה לך על זה. ובקשתי לשלוח לי הכרכים האחרונים אך לא דרך בראדי עוד, כי יגיעה רבה היתה לי טרם השגתים. אך דרך ווין אל האדון המדפיס שמיד והוא יגיעם לידי בטח.

שאלתי ובקשתי בל תתן העתקת איזה מאגרותי ליד שום אדם בלתי ידיעתי וביחוד אבקש זה על אודות בעל כרם חמד, בל תשלח לו דבר ממני. ואל יתעך לאמר כי אני הבטחתי לו זה. כי גמרתי בדעתי לבלי הוציא דברי לאור ע"י שום אדם אחר, אשר שגיאות המעתיק והמהגה רבו, חוץ ממה שנעשיתי ערב בעד כל דברי זולתי הבאים בכרם חמד, וגם בעד תכונת כל איש ואיש. כי כן מנהג אנשי ארצי, לכלול כל הקרואים ביחד תחת משפט אחד, ולאמר אלה חברת אנשים...

בקצרה אכתוב לך עוד איזה גרגיר חדש ועי"ז פירוש חדש במקרא קשה. חופה קונה (ריש קדושין) לא ידעו המפרשים וגם המלמדים היום מה ענין חופה זו. ורמב"ם פי' (פ"ה דכתובית מ"ג) היחוד עם הבעל. ואין זה נכלל בהוראת חופה. אך פירושו כפי מנהגינו עוד היום בארצות פולניא, החתן הולך ביום חתונתו אל הכלה ומכסה את ראשה. וזה קרוי חופה שמחפה פניה. ומצאתי כעין זה במנהיג הל' אירוסין סי' ק"ט, וענין חופה זו הוא. שעד הנשיאים הולכת העלמה בראש מגולה ואח"ז לעולם בפנים מכוסים בארצות קדם, ובזה טעה גיזיניוס במה שפי' מבעד לצמתך בשה"ש, בעד צעיפך, שהבתולה לא היתה מכוסה כלל בצעיף. רק צמתך מל' צומת הגידין (געפלעכט). ורק ע"י הצמה (לאקקע) באמצע המצח

זע״ס. והשם זע״ם להתחלת מלכות יונים יאות מאד. ועפ״ז קרוב מאד ג״כ שרצה לכלול מספר הנוצרים 1205 במלה העולה כן והשמיט ג״כ אלף ושני מאות והציג רק מלת א״ר. ונכון גם שם זה להתחלת חשבונם. ועולה יפה המאמר והאל (הבורא עולם) קרא שמה גה״י. מספר הבריאה. ועל משמרתי אעמודה במחשבתי שלכל המספרים האלה כיון החריזי.

יפה מצאת מספר פסוקי תהלים, אך יותר עוד השכלת בביאור שני הפסוקים ביחזקאל, וביחוד נפלאה השערתך במקרא ג׳ י״ב. עד שכמעט אתמה על לא יכולתי למצוא לה איזה ראי׳ בתרגומים ובפרט בהעתקת השבעים. ואוסיף לך רק מעט דיוק, כי רק בפי הנביא יחזקאל נמצא כמה פעמים המקור בלי כנוי עם ב׳ בראשו, כמו בלכת החיות . . . ובהנשא החיות (א׳ י״ט) ובלכת הכרובים . . . ובשאת הכרובים (י׳ ט״ז) וכן ברום כבוד ה׳.

אוסיף לך הערה למאמרי על תרגום אונקלס ואראך עוד שהוא בבלי, ונגמר בישיבת רב יוסף — והדבר נוגע ג״כ אל ספרך היקר אוהב גר. כי הנה כתבת בהקדמה צד IX המכנה בעריות פירשו בתלמוד וכו׳ ובמס׳ סופ״ים פירוש וכו׳. והנה זה הפירוש האחרון הוא הנכון בכוונת הגמרא ומבואר בערוך (כן וכן בפי׳ המשנה להרמב״ם וראי׳ כי פעל כנה בתלמוד נופל על דיבור קשה יהי׳ לנוכח רק לנסתר, מהא דשבועות (ל״ו א׳) יתיב רב כהנא וקאמר הא יתן (יכך ה׳ אלקים) א״ל כנה. יתיב ההוא מרבנן קמי דרב כהנא וקאמר אל יהצך לנצח וגו׳ א״ל כנה. ופירש״י בשני המאמרים הפוך דבריך כנגד אמור יכהו יהצהו. אח״ז מצאתי ראי׳ זו בקצ״ה בק״בן עדה על הירוש׳ שם. *) ודברי מס׳ סופרים נובעים מירושלמי ההוא ואיתא שם תני ר׳ יונה הוא דאבוי ועריתא דאמיה. והחילוק ששם בשבועות הי׳ מרשהו לכנות מפני רק הדרך לימוד ודיבור ובמגלה מיירי במתורגמן שמשמיע לעם דברי התורה דברי אלקים חיים. והנה ר׳ יונה זה בירושלמי הוא המתקן נוסחאות התרגום כריש הפרק שם תיקן דלא יאמר על סנא, סנא, רק סלא. וקרוב מאד שהיו ג״כ מלפנים עריתא דאבוי דרך כנוי והתנאים אסרו זה. וכבר הראתי כמה בתרגום ירושלמי שלנו שהם כפי הנוסחאות הישנות שנאסרו אח״כ כמו ואת בנו, ובזו המשנה בעצמה אצל ומזרעך לא תתן להעביר למולך נשאר הישן הנאמר רק שנוסף לו קצת. ונראה שגם כאן אצל ערות אביך נשאר הישן ונוסף לו עפ״י המשנה תרגום חדש. מתחלה הי׳ כתוב איתתא לא עם אבהא וגבר לא ישמש עם אמיה, ואח״כ נוסף עריית אבוך וכו׳. העריות שאחר מקרא זה נשמט התרגום הישן מכל וכל. יותר אערוב את לדבר דבר חדש ולאמר, שגם תרגום אונקלס נתקן בטעות בכמה שכתוב בתורה ערוה עפ״י פרש״י דמגלה אשר בלי ספק שמע כן מרבותיו קדו עוד היטב על הלמוד ירושלמי. והנה כמה נוסחאות מתוקנות מרש״י אונקלס שלפנינו. ולפעמים הוא משבש ואומר המתרגם כן טועה ואעפ״כ נוסחא המשובשת לפנינו כמו בראשית ט״ו י״א דברים י״ג ל׳. ופעם הוא כמו נוסחאות שונות כמו בראשית כ״ז ל״ו. ואחשוב שבעת החלו הסופרים

צורואסתר לפרסיים ופיתאגורס ואפלטון ובמאוחרים ידידי׳ ליונים, השוו בריאת העולם להוצאת דיבור האדם. ואמרו שהבריאה היא דבור השם, ומתחלה היתה כלה במחשבתו כמו הדיבור במחשבת האדם קודם שיצא לחוץ. ונקרא דבור השם לפרסיים הנובר . (הנברא) או צענדאפעסטא (דבר אלקים חיים). ואצל היונים לאגאס, והציגו אותו לברי׳ בפ״ע. (יעוין געשיכטליכע דארשטעללונג דער יודיש אלכסנדרינישען רעליגיאנס פילוסופי׳ מאת החכם המעמיק דאהנע ח״א צד 208). ואצל חכמינו מימרא דה׳. ואמרו עוד כי דבור השם הוא המכתב כי בעת צאתו נחקק מיד כל רצונו בנושאים המקבלים אותו. ונוסף עוד אצלנו שהתורה היא תחלת ותכלית כל הבריאה וכפי המדרשים צפה בה וברא את העולם. א״כ היטיב הכותב להתחיל מאמרו בזה, שכל הבריאה נעשה בל״ב נתיבות חכמה (והן עשר ספירות – הברות — וכ״ב אותיות של התורה). והנה צריך עוד לאלו הל״ב נתיבות שלשה נושאים, הספר. אשר נכתבו בו האותיות, והסופר (הוא הקורא כמו ספ״א בירושלמי וחכמים הראשונים שנקראו סופרים) המשמיע אותן, ומבין שניהם יצא הסיפור [פארטראג], וזה האחרון מורכב מן עשר ספירות (הברות ראשונות) וכ״ב אותיות אשר בהן שלש אמות הקריאה לעשר הברות. ושבע כפולות במכתב וי״ב פשוטות. שאר דברי הפרק הם רק ביאורי רמזים ומשלים לעשר הברות ושהן בעצמן כשנאצלו ממחשבת השם, נושאים נפרדים. ויש בהם מארבעה יסודות בעירבובים שונים. שאר הפרקים מאוחרים בזמן. ועפ״י כל זה נעשו שני משניות הראשונות מתאימים ושלמים מורים על ענין אחד שלם — נא אחי בחון דברי וחקור בהם והעמד דבר על בוריו .

זכרתי כי בפירושך על שירת הים אמרת קדש מורכב מן קד אש ור״ל מוקד אש. אך לא אזכור עוד אם הבאת ראי׳ לדבריך מדברי חזקי׳ (קדושין נ״ו ב׳) פן תקדש, תוקד אש .

בדבר המספרים של שיר חריזי , חי נפשי כי כתבתי בביאור להחכם גייגר אשר היית אתה המעיר הראשון במספר מלת נה״י. ואני באתי אחריך בשני המספרים האחרים. והיטב חרה לי על כתבו בסתם ועירב דברי שנינו. וכבר כתבתי לו אחרי כן והעירותיו על זה ובקשתיו כי באחת ממחברותיו העתידות יבאר הדבר היטב מה ממך ראשונה ומה ממני באחרונה. אולם העצבתני מעט באשר אמרת כי הנך בוש ונכלם פן יחשוב א׳ הקוראים שאתה הרית את כלם, כי הראת בזה אישר כלימת אוהבך ואיש בריתך לא תגע עד נפשך מאומה, ולא צר לך בצרתו ובבשתו, ורק מחופתך תחת. אך הוא הדבר אשר אמרתי כמה פעמים. כי לבך טהור ויקר הרבה יותר משפתך. ובאמת גם על דברי אולת אשר נמלטו מפי ידידך אתה נכלם, אף אם הכחדת זאת תחת לשונך — ועתה באתי להסיר יגונך, ולדבר על לבך דברים טובים ונחומים, כי השערותי לא זרות הן כ״כ כאשר הראת מהשקפתך הראשונה, הק אמנם רק קליר הכניס בפיוטיו גמטריאות ולא החריזי. אך בשיר זה בעצמו הלא הראה כבר כי רצה לכלול מנין השנה בתיבה העולה כן במספר כאשר העירות בצדק במלת נה״י. ועוד זאת הראה כי רצה לעשות סימן רק על מספרים דקטנים ולהשמיט הגדולים ע״ד שעשו רז״ל (ע״ז י׳ א׳ וב׳). והיינו מן ד״א תתקס״ה השמיט ד״א תת״ק והעמיד רק נה״י. אין לך איפא יותר קרוב שגם מספר השטרות אלף תקי״ז רצה לכלול במלה העולה כן במספר והשמיט ממנו אלף ת׳ והציג רק

כשבאות בתחלת ובאמצע או בסוף התיבה, ורואים אנו עוד ברוב לשונות בני קדם שתי צורות שונות לאות ת׳ כמו בערבית ופרסית ושם הן שונות גם בהברתן כמו ת׳ דגושה ורפויה שלנו, וכן לשומרונים צורות שונות באות ת׳ יעוין מאור עינים סנ״ו. אמנם לאות ב׳ רק חילוקים בצורה בין התחלת התיבה לסופה. וספק אם הי׳ חילוק גם בהברה. אך זאת אין ספק אצלי שקודם התחלת הנקודות עשו הסופרים גם בכתב אשורי שלנו איזה שינוי קטן גם באות ב׳ כשבאה בסוף התיבה, והי׳ כבר אז הברתה מחולקת, רק אח״כ הספיקו אצל שתיהן ר״ל הת׳ והב׳ לשנותן רק ע״י נקודות בתוכן. ונמצא בתלמודים רק מנצפ״ך בעבור שרק הם היו מחולקים בשינוים גדולים וניכרים. אך כשהחלה הכתיבה להתפשט מאד וישיבת טברי׳ התעסקה בעניני המקרא וכתיבתו, עוד קודם התפשטות הנקודות היו רגילים הסופרים לעשות גם שינוים קטנים באותיות ב׳ ות׳, ועי״ז נעשו שבע כפולות — ואחשוב עתה שגם כל הכפל של אותיות מנצפ״ך החל להתפשט רק ע״י הסופרים, כי רואים אנו בשאר לשונות קדם יש כמעט בכל אות חילוק בצורתו כשבא באמצע או בסוף התיבה. ובחרו להם הסופרים גם בכתב אשורי איזה אותיות אשר הי׳ נראה להם הצורך לעשות להם היכר כשבאים באמצע או בסופי התיבות. והם אותיות מ׳ ונ׳ הבאים לרוב מאד בסופי המלות לרבים ולרבות בשמות ובכינויים. ואותיות כפ״צ יש חילוקים בהברתן בכל לשונית קדם, ולכן גם נכפלות אצל כלן. וכפי המורגל כל אות הבאה בסוף התיבה היא רפוי׳ בהברה. ולסימן זה חתכו הקוים הישרים והרחבים של אלה השלשה בחלק התחתון שלהם בסוף כל תיבה ומשכו אותם לארוכים כלאחר יד ובלי הקפדה, והי׳ זה לאות שהברתם רפוי׳ ככתיבתם. ועד״ז עשו בזמן מאוחר גם באותיות ב׳ ות׳. ואח״כ כשנתיסדו הנקודות הספיק להם ההבדל בין כתיבת דגש לרפה וכבר הראתיך במכתב אחר שסוף הפ״ק הראשון נשתבש בס׳ יצירה שנדפס בפ״ע. ונוספים שם המלות „בסיד שלש אמות אמ״ש״. ואינן נמצאות בספרים שנדפסו עם המפרשים. אחרי נתברר לי כל זה ונתיישב בלבי, הוליכוני רעיוני עוד אל ענין אחר, כי החל להתרחק בעיני מאד הפירוש המורגל עד כה, של״ב נתיבות פליאות חכמה הן מחוברות מעשר כחות נפרדות שהן ענין בפני עצמן, וכ״כ אותיות שהן ענין בפ״ע. ואיך יחוברו נושאים שונים כ״כ ויהיו למספר אחד? ולכן אמר לי לבי שגם לעשר ספירות פירוש אחר מהנהוג. והוא, שנודע איך חלקו המדקדקים את הנקודות לעשרה. ובלי ספק הציגום המנקדים הראשונים רק מפני שנתקבל אצלם מאז עשר מיני הברות שונות לאותיות, ־אליהן עשו סימנים מיוחדים. ההברות ההן קודם התיסדות הנקודות נקראות בחיבור ־ה בשם ספירות. ונודע השם פעילה במשניות על הפעולה המופשטת בזמן שתיעשה,

־מו מן זרע וקציר, זריעה וקצירה. וכן מן מספר, ספירת העומר (דאס צעהלן ניכט ־״א צאהל). אכן בחיבור זה קורא ספירה לפעולה אשר על ידה ישלם הספר או ־ס״פור ויגמר תכליתו להיות אותיותיו נקראות. כי הכ״ב אותיות נשלמות ונגמרות ע״י עשר ההברות. אולם ההברות כשהן בפ״ע בלי אותיות נקראות בהשכל ־ס ירות בלימה, שאין להם על מה לחול, רק כשיחוברו אל האותיות נעשה ־ר או דיבור שלם. ויפה עתה המנין ל״ב נתיבות החכמה, שרק מן כ״ב אותיות ־שר הברות נעשה ספר או סיפור שלם. והנה נודע ג״כ איך הפילוסופים הקדמונים

אנ״י שלמ״ה כות״ב, שהם אותיות תשמיש, ושם השאר ק״מ צ״ח גז״ע ספר״ד כלומר מדבר צחות מבני ספרד, אלו אלפ״א בית״א כולה.

סיום הספר. נשלם ערך ת״ו. השלמתי אני שלמה בר אברהם הידוע בן פרחון זצ״ל אשר ממדינת קלעה זה הערך, והפכתיו ללה״ק מספ״י הראשונים ז״ל, רבינו יהודה החיוג ור׳ יונה בן גנאח ס׳ מוסתלחק וס׳ לומע וס׳ יסוד המלות וס׳ תשיור. וחברתי כל דבריהם בזה הערך איש איש ממלאכתו ובמקום הצריך לו, והוספתי על כלם ענינים וחידושים ומשלים כפי מה שיכולתי. והשלמתיו בר״ח בר״ח כסליו שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ועשרים ואחת לבריאת עולם בעיר סלרינו [סלירנו ?] היושבת על שפת הים.

מכתב יא

שלום לך ידידי ואוהבי החכם היקר נבון לב וטהור רוח מהר״ר שמואל דוד לוצאטו נ״י.

רוח לי מעט מעט מצרותי וטרדותי, כי מתו עלי אבי מורי עטרת ראשי, ובעל אחותי במשך שבועים, והיא יחידה ואלמנה עם ארבעה יתומים רכים, עלי היו כלנה. והעוד על צוארי אשר היה מכבר כבד מנשוא, הכביד עוד משאו עלי, עד כשל כח הסבל. — זה מעט החילותי לשאוף רוח נחומים פניתי אל ידידי כה וכה אשר אתה היותר אהוב לי בהם, ולא יכולתי התאפק עוד מכתוב אליך. אחרי עברו ירחים רבים מעת באה אגרתך *) ולא השיבותיך.

והנה בדבר מקום התחלת הנקודות, אך למותר הוא לדבר ממנו עוד אחרי גזרת אומר, ואולי כבר הפיצות אותו על פני חוץ. ראה זה לבד מצאתי להגיד לך, כי מאיזה זמן נשרש בלבי רעיון חדש על ענין ס׳ יצירה, וביחוד על תחלת הספר, הנוגע בענין שאנו מדברים בו. והוא. כבר העירותיך שנסחאות משונות היו לקדמונים בספר זה. ובליקוטי פרדס מרש״י מובא מאמר ארוך ממנו שאינו לפנינו, ועוד בספרים. ועתה אחשוב כי רק פ׳ ראשון הוא עיקר כל הספר, והשאר הוספות ופירושים ממאוחרים בזמן. זמן פ״א הי׳ קודם המצאת הנקודות, ובמקומן היו עוד אמות הקריאה או״י. ושאר הפרקים אחרי התחלת הנקודות, וידעו כבר מרגש ורפה של בג״ד כפר״ת, ובלי העמדת נקודות באותיות ג׳ וד׳ לא היו יודעים בראשונה לכנותם כפולות. ראשית כוונת שלש אמות היתה אותיות או״י לא אמ״ש אשר פירש מלבו בעל הפרקים המאוחרים. ואיך תקרא אם בעבור שהיא התחלת מלה היונית של אֱויר, או ש׳ בעבור שהיא סופה של א״ש ? זה דבר שאין הדעת סובלתו. ונודע היה כינוי זה לאותיות או״י. והירונימוס שכינה אותן Matres Leitionis למד זה בלי ספק מרבותיו היהודים וכן יש אם למקרא בתלמוד. אך אחר התפשטות הנקודות נשכח כבר שאותיות או״י הן אמות הקריאה והוכרחו לפרש „שלש אמות" בדרך רחוק — שבע כפולות אינם ג״כ בג״ד כפר״ת, רק מנצפ״ך עם ב׳ ת׳. שתי האותיות האחרונות היו מחולקות כבר קצת בצורתן,

*) לגרום סד״ל סי׳ ק״ל עמוד 342 (שזח״ה)

לא דברו אלא על אותיות אהו״י בלבד. עוד אמר ר׳ יונה הנזכר צריכה המקרא עיון [?] שראוי לדבר בה על כל אלפא ביתא. עשה אותו, ולא אמר בו מדברי חיוג כלום ולא מדברי מוסתלחק כלום ולא מדברי ת׳שיור, אבל עשה אותו שני חלקים. חלק א׳ קרא אותו ס׳ לומע וחלק השני ס׳ עקרי המלות. וכשבאתי אנ׳ למדינת סלירני, וראיתי כי אין להם מכל אילו הפירושים כלום, עלה על דעתי להפוך אותן ספרים הנזכרים ללה״ק, אבל לא עשיתים מפוזרים כמו שהן בלשון ישמעאל, אבל נתכוונתי לעשות ערוך, וכל ערך וע״ך אדבר בו כל צרכו מה שהוא מפוזר במקומות אחרים מאילו הספרים הנזכרים, ואני אוסיף על דבריהם פירוש פסוקים חמורים, אעפ״י שאין זה הענין מענין המחברת אבל פירשו הגאונים ז״ל בפירושיהם, ועוד אוסיף [מה] שהוצרכו להם התלמידים שבאו אחריהם ולא מצאום בספריהם ועשו מקומות [?] וכל מה שהוא דומה ללשון המקרא בין מן התרגום בין מן המשנה בין מן התלמוד אביא בו, וכל מה שהוקשה לי מרבותי ר׳ יהודה בן ר׳ דוד פאס המכונה חיוג ז״ל, וגם ר׳ יהודה הלוי קשטלי וגם ר׳ אברהם בן עזרא, אוסיפנו הנה, ואביא משלים על כל ענין מחכמת יונית וממזלות ומענין פואות הנקראים ג׳אמטיקא [?]. ואוסיף ענינים להסיר ספיקות שיש בלבות בני אדם מעניני המקרא כי הן מכחישים זה את זה, כגון וינחם ה׳ נחמתי כי המלכתי, נחמתי כי עשיתים, וכתיב לא איש אל ויכזב ובן אדם ויתנחם, וכגון וילך ה׳ יעל אלקים וירד ה׳ וכתוב הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך וכתוב מלא כל הארץ כבודו, וכגון אל יתהלל החכם בחכמתו וכתוב כי אם בזאת יתהלל המתהלל. אדבר על מקצת דרשות שיש בתלמוד שאין הדעת מקבלת אותם, ואדבר על הפסוקים שיש בהן שינוי מעניני הלשון והדיבור, כגון ותשם בפוך עיניה שמשמעו תשם פוך בעיניה וכו׳, והרבה כגון זה אדבר עליו כשיזדמן לי בערך שלו או בערך הזה (?) ואדבר על השינוי שמצינו בלה״ק, כגון למה לא רפו הת״ו שהיא אחרי קמץ במלת בָתים בָתיך ובָתי כל מצ״ים, כי כל קמץ שבמקרא מרפא האות שאחריה כגון כָתית, ותַאת המלך שָככה. ועוד למה קורין העם שְתַים שְתי הכליות בשו״א קודם (?) השי״ן. ועוד למה לא רפו הת״ו של שתים שתיהן שתי משום השו״א שתחת השין שקדמה לה שכל שו״א שבמקרא אח״יה רפא כגון שתולים נביאים וכו׳ חוץ מן שְתים שְתיהן שְתי, כי הי׳ לי מעשה עם ר׳ יהודה הלוי על כל זה, ועוד למה כל הדורות שבאו מחורבן הבית ועד עכשיו אפי׳ רבותינו בעלי המשנה מדברים בלשון עתיד במקום עבר, כי אומרים אמר פ׳ לפ׳ ונתן לו כך וכך ועשה עמו חשבון וכל זה לשון עתיד. ואפילו בשטרותיהן כותבין, כתבין וחתמין ונתנין לפ׳, וכולן ל׳ עתיד כמו ושמענו ועשינו, כל זה אוסיף בזה הערך [הערוך]. ואדבר על הפיוטים והחרוזים למה לא דברו המשוררים כך על שיר ישראל כגון זה דוד ושלמה ובני קרח [?] ואדבר על הניקוד של מקרא והטעמים ולכל זה אביא משלים לענין מלאכות ומזלות, כדי שיהי׳ ס׳ זה כערוגה מלאה בשמים משונים, כשלחן מלא מטעמים ומיני פירות שונים מהם מזה ומזה וחוזר חלילה (?), ועלה על דעתי להתחיל ס׳ זה כאותן חרוזות של ר׳ שלמה גבירול זצ״ל כדי ליפותו, כדרך שחותם הוא דרך יפה ושם מ״ה שעשו אחרים (?) שמלאכת״ו בינ״ה,

להעתיק למעני כל המחברת מר׳ יוסף בר׳ יהודה אלברצלוני ח״א על כללי התלמוד וכ׳ על משקלי׳ ומדות — ואשלם במיטב. והודיעני עוד איך אשלח לך כסף בעד ס׳ פחד יצחק אשר נחוצים לי כל החלקים הנדפסים ממנו. וכן יבקש החכם ר׳ יוסף פערל כל החלקים החדשים שנדפסו מקרוב מאות מ״ם ואילך. והעיקר לדעת איך יבא הכסף לידך ואח״ז אודיעך איך תשלח הספרים.

כמעט שכחתי מלהשיבך על מלת אבידן וז״ל בערך מלים. 3) אבידן (פערזיש. פערזאמלונגס פלאטץ דער געלעהרטען) רב לא אזיל לבי אבידן (שבת קט״ז א׳) נ״ל שהיא מלה פרסית כי לא נמצאה בירושלמי ומדרשים. אבאדאן בלשון ההוא מקום מרובה באוכלסין (ראזענמיללער על הקדמוניות שבתנ״ך ח״א צד 297) וכן בקאסטעללי ואל״ף שאחרי הב׳ נחלפה בש״ס ביו״ד כי בלשון פרס יגות א׳ כמו יו״ד שלנו. ודמיון בלשונות א־מיות שיול, שאול. ע׳ ריש אות א׳. ובמקום ההוא הי׳ היכל או שוק שהיו מתוכחים בו החכמים. וכעין דברי רש״י שם. ע״כ. ביאור מלת נצרפי לא ידעתי עוד.

נכסף אנכי לדעת מחשבותיך עתה בדבר ח״ב מספר ישעי׳ לא לדבר עליהן רק לשמוע דעתך אחרי באת לתקופת השנים עוד הפעם על לימוד ספר זה ואולי עיינת עוד גם עתה במסלולי. ואמרת בפעם הראשונה כי עוד תשוב להתבונן בענין ההוא בעת יבא לידך בפעם השנית. ועתה כלתה נפשי לאמרתך אשר גזרת בזה. והנני ידידך אוהבך ומכבדך כערכך הרב הכו״ח פה לבוב יום ל״ג בעומר התקצ״ד לפ״ק.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

ושלום וברכה לתלמידיך החכמים היקרים, ולריעך החכם המהולל מוה׳ הלל הכהן נ״י.

הקדמה לפרחון 4), כשראיתי אני שלמה בר אברהם הידוע בן פרחון אשר ממדינת קלעה מחברת של מר מנחם בן סרוק ז״ל בידי בני אדם והם מחבבין אותה ביותר, הבנתי אשר אין להם פירושים אחרים מדברי שרי המקרא האחרונים הנאמרים בלשון הגרות כגון ס׳ חיוג של ר׳ יהודה ז״ל שגלה לו הבורא דבר שלא גלה לרבינו סעדי׳ וכל [צ״ל זצ״ל] ראש המדברים. אבל לא דבר מהר״ יהודה ז״ל באותיות אהו״י בלבד ונדברי מלות שיש בהן ב׳ אותיות בכפל כמו חנן רכך רנן וכדומה להם עוד, [עד] עמד אחריו ר׳ יונה ז״ל הידוע בן באנח והלך על שבילו ולמד דבריו, ומצא כי לא יספיק אותו הספר לשום אדם, ומצא לו תפישות ושכחה ושגגה בשיעור אותו הס׳ הראשון, לפיכך הוצרך לעשות ספר קרא אותו מוסתלחק. והי׳ בדורו אדם גדול ושמו ר׳ שמואל הנגיד ז״ל, חרה לו מאד על שתפס את רבו וגילה שגגותיו ושכחותיו ומה שהשיב על דבריו, הוצרך עוד ר׳ יונה לחבר ספר להביא בו ראיות כי מן הדין עשה כל מה שעשה, וקרא אותו ס׳ תשיור. והי׳ בימיהם ר׳ שלמה הקטן ז״ל דכ״ן מדבריהם וממחלקותם עב״בי המקרא, עלתה על דעתו לעשות מחברת לדבר בה על כל אותיות אלפא ביתא׳ ועזר אותו מזלו שהי׳ תייגון [פייטן ?] לא קם כמוהו בישראל, ואותם הראשונים

---

3) עי׳ ערך מלים ע׳ 3 (שזח״ה)

4) מחברת הפרחון נדפסה בח״כ בשנת תר״ד ע״י ר׳ זלמן כוכב טוב עי״ש עם מכתב יקר נרפסו לסרב ז״ל. (שזח״ה)

בעינינו שבזמן הסמוך מאד לכתיבת מס׳ זו שעשו דבר קבוע בעניני קדוש החדש והמועדים רצו לעשות ג״כ דברים קבועים בעניני הקריאה וזה רק ע״י סימני ההברות .

ח) ממה שהמסרה נעשתה בא״י ומזכירים תמיד ספרי א״יראי׳ גדולה ששם עסקו בזה מאד איזה שנים קודם שנתחברה המסרה. ומאשר לא יארך ג״כ הזמן מעת התחלת הנקודות עד חיבור המסרה הלא כמעט אין ספק שבמקום התחלת הנקודות שם נקראו בשמות ושם נכתבה המסרה אח״ז. ובש״ס שאמרו על בני גליל דלא דייקי בלישנא הוא רק על לשון סורי המתהלכת אז כמבואר במשליהם שם. ובעבור שירושלים היתה מלפנים קרית מלך וגם אח״כ יושבי הערים הקרובים אליה צחים יותר בלשון שמדברים בה. ובכל זה בבית הנשיא היו יודעים היטב גם צחות לשון סורי כנודע מאמתא דבי רבי ומה שלמדו ממנה החכמים לביאור התיבות במקרא. אך מי יוכל להסתפק עוד שמעת נקבע מקום שבת הנשיא בטברי׳ ומשך כן זמן רב של כמה מאות שנים ושם הישיבה הגדולה ומשם יצאה תורה לכל א״י שלא היו יודעים שם היטב כל מנהגי ביהכ״נ וקריאת התורה וחילוק פסוקיה והברותיה עד שבאו לנקודות והיו הם ג״כ הבקיאים יותר בהברה והפסקה.

ט) י) יא) כבר אמרתי שלא נמצא שם קרא לאיש בבלי כלל רק לאיש א״י. — ועוד לא מצאתי משבעה הנקודות לאותיות סוריות. רק אעירך כי אייכהארן במבא לתנ״ך (ח״א סימן 154 הנרשם בגליון ל״א בפנים) וכן גיזיניוס (קורות לשון עבר צר 206) משום היטב ג״כ שמות והברות נקודות שלנו לנקודות שאצל הערביאים ושם מביא אייכהארן מספר כוזרי שנראה ממנו התחלת הנקודות רק שלשה .

אחרי כל אלה אדרש ללא תשאלני ואומר לך עצתי, כי עכ״פ לא תחליט הדבר. ואם תרצה תעמיד ׳ טענות שני הצדדים ותשאיר הדבר לקוראים אשר יוכיחו בין שנינו. ואז בכל אופן תשבע נחת. אם יסכימו רבים אתך תשמח מאד. ואם לא יסכימו, תתענג עכ״פ כי לא החלטת והשארת המשפט למעיין. ולא ישר בעיני ג״כ אשר אמרת כי החקירה על מקום הולדת הנקודות איננה עקרית בספרך, ולמה זה ? דבר גדול הוא מאד. ולא יאות לחכם מפורסם כמוך לדבר מזה כלאחר יד, ותכונת הספר תבקש בקרת מיוחדת על זה. ועת היא לאיש חכם עברי אשר יחבר בימינו ספר על מבא דקדוק לשון עבר, ויביא בו תולדות כל המדקדקים, שידבר בשער בפ״ע על מקום וזמן הולדת הנקודות בחקירה מיושבת ומתונה תחת אשר עד כה השפיקו בה רק נכרים.

ר׳ חיים היימאן מהמבורג לא ענני על אגרותי אליו פעמים אודות ס׳ הניקוד לר״י חיוג. אכן החכם גייגר הודיעני כי יבשר במחברתו אודות הערותיך לס׳ ישעי׳ שהדפים ראזענמיללר ויזכיר שמך בכבוד. ומה אומר על אשר הגדלת במהללי, ועוד הודעתני זה ? וכמעט הובשתני. מכירינו ידעו כי רק מאהבתך העליתני. אך אשר לא נודעתי להם יחכו ממני עוד גדולות, ואני גבר מדוכא נתון תחת עול סבל הזמן, ומי יודע אם אמלא חצי התקוה אשר תסב אלי ?

אעתיק פה למענך ההקדמה לפרחון. ואולי בימים הבאים אחל להעתיק למענך איזה עלים ממחזור ויטרי אף אם מלאכה כבדה היא עלי, וידעת מלפנים י הזמן אין לי ואין איש מתחזק עמי על כאלה. ואולי יש אתך שם איש

ובני בבל היו מחשיבים את עצמם במדרגה זו לבר למטה מבני א״י.

ד) ה) הודית כי א״י היא מקום מולדת המסרה ושם נזכרים שמות לנקודות נראה שנודעים מכבר בפי כל סופ״, והוראתם סורית לא בבלית. ומהלך הנהוג בתבל כשמתחיל דבר חדש להתפשט קורין לו במקומו שם חדש. ובלי ספק כשהתחילו הנקודות להתפשט היו צריכים הסופרים לקראם בשם. וכבר הראתי לך מקור השמות בא״י ולא בבבל. ונפלא בעיני מאד איך יכולת לחלק בין זה לזה, ולאמר שהשמות הם מערביים והתחלת הנקודות מזרחית. ומדי דברי בזה אוסיף לך עוד הוראת שם אחד במסרה שהוא ג״כ מערבי לא בבלי. והוא **א ש ל מ ת א** שקראו כן לספרי נביאים. וכתב בעל מסרת המסרת קרוב לסוף ספ״ו וז״ל ואנכי לא ידעתי למה נקראו אשלמתא. ע״כ. ואני ידעתי זה היטב שהוא העתקת מלת קבלה ללשון סורי. יעויין מַתִּי (15. 2) למנא תלמידיך עברין על משלמנותא דקשישא (קבלת הזקנים). (3 6) מטל משלמנותכון (קבלתכם) ובתרגום הסורי סוף ס׳ בראשית כפי נוסחת אוסשעררים. „שלם ספרא קדמיא דאוריתא דהוין צחתוהי תלתין וארבעא וקפלאא ינסרין וחמשא איך משלמנותא דשבעין ותרין (כפי הקבלה של ע״ב זקנים) ואשלמתא הוא רק משקל אחר מן משלמנותא. ונקראים ספרי הנביאים קבלה במשנה ובתלמוד (ר״ה ז׳ א׳ י״ט א׳ חולין קל״ז א׳. ומשם מופ״כים דברי מאן דהו ברש״י רפ״ב דתענית שהרי המקרא דחמש צאן עשויות הוא ג״כ סיפור. ומאי דנקט במשנה תענית שם לשון באנשי נינוה ולא בקבלה הוא רק לברר הדבר יותר בסימנים שאף הם היו בעלי תשובה— ומסכת סופ״ים י״ח ג׳) ושם קרו לכתובים דברי קדש. וכן בקדושת התפלה ובדברי קדשך כתוב לאמר וכן בתפלת מוסף של ר״ה ג׳ פעמים. אכן במשנה רפט״ז דשבת כל כתבי קדש הכוונה ג״כ רק על כתובים ולא נביאים והוא הפירוש האמתי שם ואין להאריך פה וכן באב הרחמים, ובכתבי הקדש נאמר למה יאמרו וגו׳. וממנו ממש התרגום היוני Hagiographa. ובכל זה טעה החכם צונז בחיבורו (צר 44 בהערה) שכתב כל ספרי קדש לבד מתורת משה נקראים דברי קבלה ומרשים הציונים הנזכרים והם כולם כנגדו. ומעתה נכון מאד שם אשלמתא לספרי נביאים. ומשם ג״כ פירכא לדברי מאן דהו ברש״י תענית שם שהרי בעלי מסרה קראו לספרי נביאים ראשונים שהם רק סיפורים אשלמתא קדמיתא. ועכ״פ הנה לך שם אחד עוד סורי לא בבלי, ואם קטנים בעיניך כל עניני השמות, גדולים בעיני.

ו) כבר הראתי שבמקומות כתוב הללי. והכותבים הלאלי הוא רק כי לא ידעו מה הוא. והשערתי קרובה בעיני מאד. ולא אומר על ר׳ הלל זה האחרון שהוא הי׳ דוקא הממציא הנקודות, רק שמיד בית דינו יצא הספר הראשון מנוקד עפ״י הדקדוק הנכון וקבלת ההברה המוסכמת והספר ההוא הי׳ מפורסם בעבור כן. ואשר לא הרבו הבאים אחריו להללו, הוא רק מפני שהגאונים אשר כל עסקיהם בלימוד התלמוד עשו אותו לעקר וכן קהלות הספרדים אשר למדו מהם. ונחשבו הם הגדולים יותר בעניני הדת. ובקהלות איטליא שהיו קצת מחוברים לא״י לא היו אז חכמים מצויינים שידעו לערוך דבר יקר כזה.

ז) והמעיין במס׳ סופרים היטב יראה שהשגיחו מאד ראשי וחכמי א״י על מנהגי ביהכ״נ והיו מיוחדים בהם ביותר עניני קדוש החדש והמועדים והתפלה והקריאה בהם ובשבתות. ועשו סימנים לקרי וכתיב ושאר חילופים. ואיך לא יהי׳ קרוב

הסדרים שלנו לא נמצא כלל סדר פחות מן כ״א פסוקים ואין אנו צריכים לצמצם ליתן ג׳ פסוקים בלבד לכל קרוא, רק לרוב יותר מן כ״א, אלא ודאי שכוונת מס׳ סופרים לחלוקת הסדרים שעפ״י המסרה בריש מקראות הגדולות ושם יש כבר סדרים שלא יעלו ג׳ פסוקים לכל קורא כמו שרשמתי למעלה, והיו נוהגים מלפנים לחלוק הפסוקים, ואחרי כן לא הרשו להם עוד זאת רק משכו להם פסוקים מפרשה שאחר הסדר ההוא. הארכתי בכל זה, כי ענין יקר הוא בעצמו. וגם בנקל תראה ממנו כי לא חדשו בני בבל כלל בהתאחדות הפסוקים רק אדרבא קצת בני מערב הרשו להם לחלוק, וקצת חכמים גערו על זה.

אדבר עוד מעט על שמות קרא, וקראיי אשר אמרת שנקראו כן בבבל העוסקים במקרא. ואני אומר שלא נמצא כלל שם זה לחכם בבלי רק לחכם ירושלמי כמו שקראו לר״א בר׳ שמעון אחרי מותו וכן חנינא קרא איש א״י, ובקדושין (מ״ט א׳) בברייתא ע״מ שאני קריינא וכו׳. ואין אמורא א׳ בבלי או שום חכם שיכונה קרא או קראיי ולא נמצא תאר זה לשום איש בבלי. ועתה נתהלך בקצרה על כל סימניך.

א) דמית ענין כתיבת המשנה והתלמוד להמצאת הנקודות, ואינם דומים כלל, כי כתיבת תורה שבע״פ נתפשטה ונתרבה אחת אחת. וכבר הראתי לך איך היו התלמידים כותבים להם מאז ומקדם מגלות סתרים. וקצת חכמים כר׳ ישמעאל וכיוצא בו נערו על כותבי הלכות. ובכל זה נתפשט המנהג יותר ויותר לכתוב כשרבו המצוקות ומעטו הישיבות עד שהתירו גם החכמים את הכתיבה. וביחוד הי׳ זה בא״י בימי רישי פרקי שרצו לעשות בכל עניני הדת דברים קבועים בלי מחלוקת וספק, ואז כתבו את המשניות והתלמוד, וקבעו חשבונות העיבור, וכתבו גם הברות התיבות על ספר שיהיו קבועים ומשתוים, ואיך כותבים הברות אם לא בסימנים ואז החל הניקוד להתפשט. והבבליים כתבו להם ג״כ את התלמוד שלהם אחרי התפשטות המנהג בא״י לכתוב, כן הוא דעתי, כי תלמוד ירושלמי נכתב קודם לבבלי כמו שהראתי (תולדות רבינו נסים הערה 16) והתחלת הנקודות דבר גדול הוא ולא הי׳ נהוג מלפנים כלל ולא הי׳ נשכח מהבבליים אילו הוחל ביניהם, רק בא״י ששם לא היו חכמים מפורסמים עוד בתורה שבע״פ בימים האחרונים, ולא נתחבר מהם ספרים כמו מגאוני בבל.

ב) חלקת בין קרי וכתיב לשאר עניני הקריאה. ואני אומר כי ענין א׳ לכל תולדות הקריאה בתנ״ך. ורואים אנו שבא״י מקום חיבור המקראות שם השגיחו מאז ומקדם על דרכי הקריאה והכתיבה. והיו בקיאים בחסרות ויתירות (קדושין ל׳ א׳) עד ימות הרישי פרקי שנעשו דברים קבועים, והבבליים יראו באמת מהלוך נגדם בעניני קריאת התורה, לא כמו שהוספת וכתבת קריאת (פסוקי) התורה והקשית איך לא יראו מעשות הנה אנכי בא אליך בעב הענן לפסוק אחד שהי׳ במערבא לשלשה באמת הי׳ גם בא״י מאז פסוק א׳ רק קצת חלקוהו להקל להם הקריאה כנזכר, ולא חדשו פה בני בבל כלל, ולא ערבו את לבם לחדש דבר.

ג) אמרת כי הגאונים לא היתה ידם תקיפה בענין תורה שבכתב. ולמה זה? ולמה שלחו תשובותיהם בכל עניני הדת וכל ישראל שמעו לקולם ובזה לבד נסוגו אחור? אעפ״י שהמנקדים עשו מעשיהם רק עפ״י רבנן סבוראי לפי דעתך. אין זאת רק מפני שבני א״י היו המוקדמים לבבליים בענין זה. בזמן ובידיעה ובמעלה.

הזה הקטן, ממה שרק איזה פסוקים גדולים מאד נחלקים אח"כ בכונה כנ"ל. וגם בעשרת הדברות שני פעמים, הי' ספק אם לחשבם לפסוק אחד או לכמה פסוקים וכמו שיתראה עוד בסמוך. ועכ"פ ע"י קצת הקהלות שהיו חולקים גם בקריאה לפעמים פסוקים גדולים כדי שיעלו להם מספר הקרואים הי' נקל הבלבול במשך הזמן, במנין הברור של פסוקי התורה. וזהו שאמר רב יוסף בפסוקי נמי לא בקיאינן דכי אתא וכו'. והנה במסרה של תחלת מקראות גדולות נרשם בספר שמות סדר ט"ו ואתם תהיו לי ואין ספק אצלי שהוא ט"ס ולא יתכן להשלים סדר שלפניו באמצע המאמר של השם ית' בהכרת א"כ כי ואתם תהיו לי סיום סדר הקודם וסדר ט"ו מתחיל ויבא משה וכשאנו מונים הפסוקים משם עד ואלה המשפטים סדר ט"ז, עולים מ"ב. ומהם ינוכה כ"ג מן וידבר אלקים עד סוף הסדר שלא יכלו לעשות שמה כי אם שלשה קרואים, והיינו כל עשרת הדברות כמו פסוק אחד ולא יכלו לחלקם, א"כ מן וידבר אלקים עד ויעמדו מרחוק לקרוא אחד ונשארים עוד ח' פסוקים האחרונים לשני קרואים ולא לשלשה. ועפ"ז נשאר עוד מן ויבא משה עד וידבר אלקים י"ט פסוקים, והיה אם רצו להוסיף בשבת זו עד עשרה קרואים כמספר המתאספים שאין קורין בפחות מהם, ובפרט בפ' מתן תורה שרצה כל אחד מהם בלי ספק לקחת חלק מעט בקריאת התורה ואפילו הבנים היו מרגילים בשבת זו כמו שיבא בסמוך. אז נשאר להם על הי"ט פסוקים שבעה קרואים ועי"ז הוכרחו לחלק איזה פסוקים בפרשה ההוא, ונקטו הנה אנכי בא אליך בעבור שהוא גדול ויכלו לחלקו לשלשה ושאר הפסוקים לשנים. ועפי"ז יובן לנו הירושלמי הנזכר בפירוש קרוב יותר עוד. שמה שאמרו בני טרכנת לר"ש ספרא קטע בדיבורייא ר"ל בעשרת הדברות שנקראים בסתם דיבורייא ובתרגום ירושלמי דברא קדמאה וכו' ובירו' רפ"ו דשקלי' אין דבר אלא שהדיברות לתוכו. ובבבלי יבמות ה' ב') נקרא מתן תורה בכלל הריבורי. ורצו שילמד עם הבנים פסוקים מחולקים לקרוא כן בעשרת הדברות, כי ספרא הוא מלמד הקריאה בכמה מקומות בירושלמי, דיקרינון (לשון הפעיל) בנינן ר"ל כדי שיוכלו בנינו להקריא אותם בשבת לנו כי המנהג הי' שהקרוא לס"ת הי' קורא לפני העם, והיו מבקשים האבות מר"ש ספרא שילמד את בניהם עשרת הדברות בפסוקים קטנים מחולקים ושידעו לקרוא כן בשבת ויגיע גם להם הקריאה ועי"ז לא יצטרכו עוד לחלק המקראות בפרשה הקודמת לעשרת הדברות, או שאפילו אם יחלקו גם אותם עדיין היו צריכים גם חילוק הפסוקים בעשרת הדברות מפני שבשבת של קריאת מתן תורה היו רוצים לקרוא כל איש ובניו אל הס"ת, ואולי נהגו גם בכל שבת לקרוא גם הבנים אך ביותר בפ' מתן תורה. ועי"ז מעטו להם אז המקראות. א"ל ולינן מקטעין לון בסדרא ר"ל בביהמ"ד מקום התלמידים הגדולים הלומדים הלכות ושם הוצרכו להפסיק בדברות למען אמור להם הדרשות וההלכות על כל דבור ודבור — ועכ"פ נראה שגם חלוקת הפסוקים שלנו, נודעה מכבר ומתפשטת רק הנוהגים להשלים התורה בג' שנים הרשו להם לחלוק במקומות האתנחתא והפסיק שלנו — ויש לי עוד ראי' שגם בא"י כשנתפשטה יותר חלוקת הפסוקים שלנו לא הרשו להם עוד לחלקם אפילו הקהלות שמשלימים התורה לשלש שנים ועשו להם תחבולה אחרת להעלות להם שבעה קרואים גם במקום שאין שם כ"א פסוקים, ורק עפ"ז נבין המאמר במס' סופרים (פ"א ה"ד) וימלא שבע קריות ובלבד שיהא כסדר כ"א פסוקים שיתן לכל קורא וקורא ג', ואם פחות יוסיף על סדר הזה מפרשה אחרת ע"כ. והנה כפי חלוקת

בחלוקה שלנו, ורק הקהלות שהיו חולקין הסדרים לשלשה היו חולקין ג״כ הפסוקים לשנים ושלשה כדי שיעלו שבעה או בהוספה עד עשרה קרואים לכל סדר ויעלו שלשה פסוקים לכל קורא. וזה נוכל להכיר עוד באיזה סדרים הנרשמים במסרה שבתחלת מקראות הגדולות כמו סדר כ״א בספר בראשית שנרשם ויוסף אברהם עד ואלה תולדות יצחק ואין שם לפנינו כי אם י״ח פסוקים, וכן סדר כ״ה של ספר דברים מן הן קרבו ואיך עד פ׳ האזינו ואין שם רק י״ז פסוקים. ויותר נפלא סדר ח׳ של ס׳ בראשית מן לך לך עד ויהי רעב בארץ ואין שם רק שמנה פסוקים לפנינו ובהכרח חלקו פה כל פסוק לשלשה ועולה כ״ד ויכלו לחלקם לשבעה ושמנה קרואים והמעין בפרשה ההיא ימצא איך הי׳ נקל שם החלוקה של כל פסוק לשלשה . והחלוקה ההיא שעשו הקהלות בפסיקים לא היתה ג״כ חדשה רק ידעו כבר מדרכי הפסיק והאתנחתא, והיינו שראוי להשפיל הקול אצל מלה פלונית במקרא. וכבר נזכרו בתלמוד בבלי פיסוק טעמים ובשמות רבה פסיק. ואעפ״י שלא היו עוד אצלם סימנים שלנו, בכל זה כעין איזה נקודה הי׳ כבר אצלם באמצע הפסוק המורה על מקום ההפסק בקול, וזהו שאמרו במדרש שה״ש נקודות הכסף זה שיר השירים מלה חתומה ומלה מסיימה. נראה ברור שסיום יותר מפסיק מן חיתום ונקודת הסיום היתה כעין סוף פסוק שלנו ונקודת החיתום במקום אתנחתא שלנו. ובמקומות החיתום היו חולקים הפסוקים בבתי הלימוד לתינוקות, והתירו להם הקהלות ג״כ בביהכ״נ בקריאת שבת במקום שלא עלו להם ג׳ פסוקים לקרוא. והנה בתרגום הסורי מצאנו סכומי כל הפסוקים הנרשמים בסוף כל ספר עולים ממש לערך שלש פעמים כמו מספר הפסוקים שלנו. וכן בילקוט פ׳ עקב רמז תתנ״ה מספר הפסוקים של כל התורה ט״ו אלף ותתמ״ב והוא ג״כ קרוב לשלש פעמים ממספר הפסוקים שלנו. ונכון מאד מספר המשולש בפסוקים בסוף תרגום הסורי, שבו היו לומדים עם התינוקות את התורה ואצלם היו נוהגים לחלק פסוק שלנו לחלקים קטנים. וכל זה לפי דעתי מבואר בירושלמי (מגלה פ״ד ה״ה) ר׳ שמעון ספרא דטרכנת אמרין לי׳ בני קרתא קטע בדיבורייא (הפסק במאמרים) דיקרינן בנינן אתא שאיל לר׳ חנינא א״ל אין קטעין רישך לא תשמע לון, ולא שמע לון ושרון לה מן ספרותא. בתר יומין נחת להכא, ותני לי׳ עובדא (לר״ש בן יוסינא) א״ל ולמה לא שמעת לון א״ל ועבדין כן א״ל ולינן מקטעין לון בסידרא (בביהמ״ד) א״ל ולינן חזרין וכללין להון ע״כ. והנה ר׳ חנינא זה לטעמי׳ דאמר בבבלי שם ג״כ שלא התירו להפסיק אלא לתינוקות של בית רבן וגם שם היו המלמדים חוזרים וכוללים כל פסוק כמו שהוא אצלנו. אך בקריאה בשבת אסר שם ר׳ חנינא. ובכל זה הקהלות שהיו קוראין התורה לשלש שנים התירו להם ע״ד שאמרו שמואל ורב אסי פוסק או חותך. וכמו שרצה גם ר״ש בן יוסינא להתיר אף בקריאה. וזהו שאמרו בתלמוד, במערבא (ר״ל באיזה קהלות מערב) פסקי להאי פסוקא לתלתא, ר״ל שגם שם הי׳ פסוק אחד רק שפוסקים אותו לשלשה בקריאה והוא ממש כלשון שמואל פוסק. אולם לראי׳ ג״כ שחלוקת הפסוקים שלנו היתה מתפשטת מכבר בא״י, היא ממקומו שם בקדושין (ל׳ א׳) בברייתא ת״ר חמשת אלפים ושמנה מאות ושמנים ושמנה פסוקים הוו פסוקי ס״ת ע״כ. והיא קרוב מאד לחלוקה שלנו רק כמו מ״ג פסוקים יותר. וזה הבדל קטן, כי גם המנינים שלפנינו בלתי מדוקדקים ונבדלים כמספרים קטנים. וגם הסימן שם והתגלח חציין של פסוקים לא יסכים למנין שלפנינו, ואולי בא ההבדל

בעצמה היתה כבדה מאד לכמה ארצות מערביות וגם היונים לא יכלו כבר לבטא היטב אות הר׳ משפת כנען ועשו מן אריה או אריא בהשמטת הא׳ λεω ומן דַקַר (לשון המשנה ריש ביצה יחפור בדקר בלי ספק משארית שפת כנען ומן פעל דקר) Δικελλα ודורשי המלות ביונית לא ידעו מה היא וחשבוה מורכבת כן Δίς-κελλα אכן המלה השנית תורה על תנועה ולא על בקיעה וחפירה, ור׳ בנימין חשב שתיבת דקר במשנה באה ממלה יונית ואין ספק כי היא להפך, ועי״ז ג״כ עשו היונים מן ״ דַקְרִיוֹן [נח איש אדמה שהי׳ הראשון לחפור שדה בדקר] Δευκαλιων שלא ידעו ״ ג״כ דורשי הלשון מקורו, (וזה חדש ונפלא) ועכ״פ אם הברת הרי״ש עצמה היתה כבדה להם, לא ידעו עוד אף הקרובים לא״י מקהלות אירופא ואפריקא להבדיל בין ר׳ רך וקשה ולכן השמיטוהו הסופרים הראשונים ג״כ את הדגש כי עיקר הנקודות הי׳ בתחלה רק למען דעת היטב ההברה בקריאה בשבת *) וזה ברור אצלי מאד .

עתה נבא לראיתך השני׳ מהתאחדות הפסוקים בבבל שהיו מחולקים בא״י. ואברר שלא עשו הבבליים בזה דבר חדש. רק מכבר היו מחולקים כן הפסוקים בא״י. ורק איזה קהלות היו בסוריא ובמצרים שהיו עושים חלוקות חדשות בכל פסוק, וזה בעבור שאותן קצת הקהלות היו משלימים התורה לשלש שנים (מגלה כ״ט ב׳) והיו עי״ז הסדרים שלנו מחולקים ג״כ לשלשה חלקים, וכשרצו לעשות שבעה קרואים, וגם להוסיף לפעמים, לא הי׳ מגיע בפרשיות קטנות שלש פסוקים לכל אחר, ועי״ז הוכרחו לחלק גם הפסוקים, על הדרך שהיו מלמדים לתינוקות כל פסוק מחולק אצל האתנחתא וכדומה. וכעין זה מצינו במעמדות שהיו קורין פ׳ בראשית עד יהי רקיע בשני קרואים ואין שם אלא חמשה פסוקים, והיו פוסקים הפסוקים אליבא דשמואל כמו לתינוקות של בית רבן (שם ב״ב א׳ בבבלי וכן בירושלמי שם רב אחי אמר חותך, ר״ל תותך את הפסוק לשנים או לחלקים קטנים). והנה נרשם בסוף כל ספר מחומשים שלנו מספר הסדרים אשר לא נודע עד כה ענינם. ואם נחשוב סך רשימות הסדרים בכל החמשה ספרים יעלו אל קנ״ד . ומצאתי בתחלת מקראות גדולות מרשים ר״י בן חיים ג״כ חלוקת הסדרים עפ״י המסרת ועולים גם הם קנ״ד. אין ספק אצלי שעפ״י חלוקה כזו היו קוראים בכל שבת משלש שנים סדר אחד. רק כפי הנראה יש טעות באחד שצ״ל קנ״ה, שכן יעלו ג״כ השבתות של שלש שנים עם חדש העיבור. וזה פירוש המדרש (ריש אסתר) ואין קנה ע״י שלא קיימתם דברי הברית מנין קנ״ה . 2) וט״ס שם קונה מלא וא״ו והמ״כ מחזיק בטעות ולא דק אולם ראי׳ שרק קצת קהלות היו נוהגין כן בחלוקת הסדרים, וחלוקה המתפשטת מכבר היתה כמו שלנו, היא מהברייתא דסוף מגלה, תניא ר״ש בן אלעזר אומר עזרא תקן להם לישראל שיהיו קורין קללות שבתו״כ קודם עצרת ושבמשנה תורה קודם ר״ה. וזה בהכרח רק כפי חלוקה שלנו בסדרים — והם לא היו חולקים הפסוקים בלי ספק לשלשה רק נשארו גם בפסוקים

---

*) ע״ד הברת הרי״ש עי׳ גם מ״ש החכם גרעץ במכ״ע המדעי שלו 1872 עמוד 280 (ועי׳ גם מ״ש החכ׳ ברילל ביאהרב׳ כער שלו ח״ג 158) ובשנת 1881 עמוד 405 . (שזח״ה)

2) עי׳ מ״ש בסליחות קדם ע׳ 10 והלאה (שזח״ה)

היטב בין ב׳ וכן בין ת׳ דגושה ורפויה כאשר לא ידעו זה עד היום רוב אחינו הספרדים ההולכים אחריהם, רק בני א״י ידעו זה על נכון ומהם קבלו האיטלקים האשכנזים והצרפתים כאשר הראתי זה (זמן הקליר הערה 10), ולאיזה ענין עשו המנקדים בבבל ב׳ ות׳ דגושה ? וכן קרוב אצלנו שהבבליים כמו הספרדים היום ההולכים אחריהם בכל ענין, לא ידעו להבדיל היטב בין קריאת הקמ״ץ לפת״ח רק חכמי טברי׳ ידעו זה לנכון כמו שראינו למעלה מראב״ע. וכן האשכנזים וצרפתים היום ההולכים אחריהם בכל ענין, ולאיזה תכלית א״כ עשו הבבליים שני נקודות קמ״ץ ופת״ח ? ויתראה מזה שהבבליים יגעו בכל מלאכת הניקוד שלהם רק למען חכמי טברי׳ אעפ״י שבדברית הרי״ש עזבו אותם. כי הנה באמת בס׳ יצירה שנתחבר בא״י נרשמו כבר שבע כפולות בג״ד כפר״ת והכפולות האלה היו בלי ספק בהברה, א״כ הי׳ נודע מלפנים בא״י הבדל בהברות הרי״ש על אופנים שונים רך וקשה, ולא השגיחו על זה מנקדי בבל רק השוו הברת הרי״ש ולא עשו ציון מבדיל כלל ובכל זה בשאר אותיות כמו כפ״ת וגם בין קמ״ץ לפת״ח עשו ציונים מבדילים אעפ״י שגם הם לא היו אצלם נבדלים בהברתם רק אצל בעלי א״י, ואיך זה ? יותר מזה, אם כדבריך שאבדת רי״ש דגושה באה רק ממה שהשמיטוה בתחלה בני בבל, הנה הודית בעצמך שהמסרה נתחברה בא״י וקרוב מאד שהי׳ מקומה בעיר טברי׳ (וכמו שהבאנו למעלה מראב״ע) אחרי שעכ״פ רק יושבי׳ נתפרסמו בפי המדקדקים אח״כ לצחי לשון ומביני טעם, ונצרף לזה שבן אשר תידוע הי׳ משם בפי המוסכם (סוף תנ״ך ממכירנו שנת רע״ח) והקהלות העתיקו להם אח״כ ספריהם מספר בן אשר כמו הרמב״ם במצרים וכן באו בלי ספק ספרי ירושלים ויריחו מספר טברי׳ ומהם נתפשטו עוד ההעתקות בארצות איברופה, ואחרי שהרשו
הם כבר מנקדי טברי׳ להוסיף נקודה חדשה על נקודות הבבליים והיא הדגש ברי״ש ועשו כללים וסימנים לדגש זו וכתבו בלי ספק כן בספריהם, איך נאבדה נקודה זו מכל הספרים שהועתקו מספרי א״י, ולא מספרי בבל, מדי נשארו כל כללי המסרה
כל הנקודות אשר בהן גם דגשות כפ״ת וקמ״ץ ופת״ח, שידעו רק אנשי טברי׳
בדיל היטב ולא קהלות הבבליים והספרדים, על תקסם ועל משמרתם גם אצל
חרונים ורק דגשות הרי״ש נאבדה מכל הספרים כבבליים כספרדיים כאיטלקיים
שכנזים ? והתשובה על כל אלה השאלות היא אמת אחת קרובה וברורה שכל
קודות והדגשין התחילו בטברי׳ ושם נעשו אח״כ הסימנים לדעת מקום האותיות
נקודות (מסרה) עפ״י בי״ד של הריש פרקי כנזכר למעלה. כל אלה הנקודות
ציונים עיקר התחלתם הי׳ למען דעת היטב ההברה בקריאת האותיות מי ינוח ומי
וע, מי ישפל ומי ירום, מי ירפה ומי יתחזק. והמעתיקים הראשונים ראו ג״כ רק על זה
השגיחו היטב לעשות כמעשה הספרים הקדמונים שנכתבו בטברי׳ למען ישוה ג״כ
ברת הקורא בהם להברת אנשי טברי׳ אשר היו מוחזקים לצחי לשון ומביני טעם.
בראשונה העתיקו להם מספריהם קהלות הסמוכות יותר לטברי׳, בא״י ובמצרים,
באפריקא, וכלם ידעו ג״כ להבדיל היטב בין קמץ לפתח ובין כפ״ת רפויה ודגושה
אחריהן האיטלקים ואחריהן אשכנזים וצרפתים, והספרדים הוכרחו אח״כ להעתיק
הם ג״כ נקודות האלה אף אם נעלם הברתם שפיהם כמו בפי הבבליים אשר ילכו
חריהם בכל שאר עניני הדת. לבד דגשות הר׳ נאבדה במשך הזמן גם לכל
הארצות הסמוכות כי לא הועילה כלום להברה. ויודעים אנו שהברת אות הר׳

זה (שורש שום ומכלול ד׳ ויניציאה דף כ״ד ד׳ ושם כתוב הללי לא הלאלי) מובאים רק פסוקי התורה. וק״וב שאח״ז כשרבו המבינים במקרא שמו עין לכתוב גם נביאים וכתובים בספר קבוע ומוסכם אצל כל החכמים וצרפו אותם לספר הללי המוקדם בפירסום ונעשה לאחד ונקרא ג״כ על שמו, וממנו העתיקו עוד ג״כ הסופרים עד שבא קובץ מועתק כזה ביד די ראססי (413) ושם כתוב ג״כ כפי הנראה הללי ואולי היללי. וכן הספר שהגיה בן אשר בירושלים הי׳ כולל כבר כ״ד ספרים (רמב״ם פ״ח מס״ת ה״ד) ונתפשטו ספ״ים מוגהים ומדויקים בא״י. ומהם ס׳ ירושלמי ויריחו. בדור הסמוך ומאוחר יראו עוד פן יטעו איזה מעתיק ם מספר הראשון׳ וישובו המחלוקות בנקודות וגם בדברות ולכן עשו סימנים מושכלים ורבים מאד, למען לא יוכל לצמוח עוד שום שינוי והם הכלולים בספרי המסרה אשר לפנינו. לפני הכותבים הי׳ בהכרח ספר כתוב מרוקדק ומתקבל לכל החכמים הנודעים אז וממנו עשו להם הסימנים, ואם לא כן היתה השאלה גדולה להם ערבך ערבא צריך. ואיזה ספר הי׳ זה? קרוב מאד ואצלי אין ספק שהוא הי׳ ספר הללי, אשר לחשיבותו, כי נקרא על שם חכם וראש בי״ד נודע ומפ״אר, לא הרהרו אחריו עוד כל הקהלות. זה הוא מהלך קורות ביהכ״נ כפי דרכי, ואתה השוה אותו עם המהלך ההוא כפי דרכך.

והנה מצאנו עוד חכמים קדמונים מזכירים את חכמי טברי׳ בענין הניקוד והם א) ר׳ יונה ן׳ גנאח שכתב בשמו ר׳ אלי׳ בחור בהקדמה שלישית למסרת המסרת וז״ל „הרי״ש הדגושה והרפויה בקיאין בה אנשי טברי׳ ולא אנחנו כי הם צחי הלשון מכל היהודים„ עכ״ל. אעפ״י שלא ידעתי עוד מאין לקח זה הבחור. ב) עלי בן יהודה הנזיר (בלי ספק העלית שמו בין המדקדקים) במחברתו שכתב וז״ל „זה רי״ש הדגוש והרך לבני מעזי׳ היא טברי׳ בלבד כי הם מדברים וקוראים במקרא ובדבריהם והוא כפי האנשים והנשים והטף לא יזוז ולא יתחלף, קו״אים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגיש דגיש ובמקום רפה רפה, וסימן רי״ש הרך שבמקרא אשר איננו דגיש נצב וסמוך לשמנה אותיות זדט סצ״ת ג״ל״ וכו׳ (מכלול דף כ״ח ג׳) ועי״ש כללים מבוארים בדגשות הרי״ש שלא נתקבלו אצלנו כלל. באנו פה לאבן פנה אשר לך בחוזק ראיות הולדת הניקוד בבבל. ולא בא״י, שהרי אין בידינו דגשות הרי״ש שהיתה לבני טברי׳, וכתבתי מתחלה כי ראית נכונה. ועתה ננסה אותה עוד דפעם, ונראה אם לא תתהפך אבן פנה זאת לאבן נגף לדעתך, והראי׳ תהפך לסתירה נפלאה. מה תאמר איפא? כי בני בבל לא עשו דגש ברי״ש בעת שהמציאו הנקודות אשר העמידון בלא ספק כפי קבלת הקריאה שבידם וידעו שאין ר׳ מקבלת דגש אעפ״י שבא״י חשבו כבר הרי״ש מאותיות הכפולות בג״ד כפר״ת, ולכן לא נשארה גם בידינו כי יד רבנן סבוראי תקיפה על כל ישראל. ואיך באה בכל זה אח״כ לבני טברי׳ עד שעשו בה כללים הנודעים עוד למדקדקים מאוחרים הרבה להם? מוכרח אתה לומר שהם הוסיפו להם מעצמם דגש חדש באות, שלא הי׳ נודע מלפנים, בעבור שרק הם ידעו להבדיל היטב בהברת הדגש ההיא, ובדו להם ג״כ כללים חדשים באיזה מקום יעמידוהו אך ישמיטוהו, ואיך הרשו להם זה נגד רבני בבל שה״י כחם רב בדת? והנך מודה במקצת עכ״ם שהרשו להם חכמי טברי׳ להוסיף נקודה חדשה ולמה לא נאמר שהרשו להם מתחלה להמציא כל הנקודות? והנה לא ידעו ג״כ בני בבל להבדיל

מושכלים רבים מאד אחרי אשר בזמן קודם לזה חדל מהם כל לימוד ואין אתם יודע עד מה ? ועוד תשוב תראה שאלה גדולה ורבה כזה — הלא קרוב יותר מהלך כל הנושא הזה כאשר התותי לו ? עיר טברי׳ היתה מושב הנשיאים מלפנים, בימי התנאים והאמוראים עד ימות רבנן סבוראי שאז נקראו הנשיאים רק רישי פרקי או רישי כלה, מפני מיעוט כחם בממשלה מדינית ולא הי׳ בירם עוד רק להשגיח על עניני בי״כ״נ. ויותר שרבו הגזירות והבציקות בא״י, יותר ראו הזקנים והחכמים ובראשם רישי פ״קי שא״א להסתפק עוד בעניני הדת בקבלת אנשים מפה לפה, כי אפסו התלמידים וגם המקומות אשר בהם נשנו תמיד המאמרים והמשפטים ממורה לתלמידיו ומהם לתלמידיהם, וגם אם צמחו מחלוקות באיזה ענינים לא הי׳ עוד חכם מוסמך ונודע אשר יכריע ואשר יתקבלו דבריו אל כל ישראל מבלי לשנות עוד, ומזה הגיעו לחשוב מחשבות איך לגדור את הפרצה ויגמרו בדעתם לעשות בכל ענין דבר קבוע ומתקיים ונודע לכל. כתבו את הכל על ספר מה שנודע להם מזמנים הקודמים, משניות ותלמוד ירושלמי. אח״ז עשו מנהג׳ ביהכ״נ קבועים וקיימים וכתבום ג״כ על ספר, ובהם גם מנהגי קדוש החדש דרכי קבוציו וברכותיו אשר כל דת ישראל בחגים ובמועדים נשענת עליו. רשמו כל דיני קריאת התורה וכל הספיקות בקריין וכתבן ועשו עוד סימנים. וכל זה רואים אנו במס׳ סופרים. ועד כה הגיעו כבר היראים והצדיקים בא״י וביחוד בטברי׳ מקום הראש אשר עליו להשגיח על כל זה. עוד נשארו דברים נעים ונדים, אשר עם רבות המצוקות מעול מלכות לא יכלו להתקיים על הדרך שהיו עד הנה, וזה הי׳ ביחוד בענין קידוש החדש, כבדו הקיבוצים מאד ויותר עוד השליחות לערים שונות בזמן קצר, ואין עוד חכמים רבים מוסמכים אשר יתקבלו דבריהם בלי שום נדנוד, לאמר כזה ראה וקדש, היום ראש החדש והחג יהי׳ ביום פלוני, ובא ר׳ הלל האחרון עם בית דינו ומובחרי דורו וארצו ועשו גם בזה דבר קבוע ומוצק חק ולא יעבור, לחשוב חשבון מובן ומתקבל, ועל פיהו יקבעו החדשים והמועדים אז התראו להם ג״כ בלבולים והבדלים בקריאת התורה בשבת בבתי כנסיות, וענין זה נחשב להם לדבר גדול בדת והשגיחו מאד עליו כנראה בעליל ממשניות פ״ג ופ״ד דמגלה וביותר מהלמוד ירושלמי שם ושם הנכתב בטברי׳, וראו איך זה יקרא בהברה זו וזה באחרת. ואף אם אולי היו כבר איזה נקדנים אשר עשו מלאכתם רק לתועלת תינוקות של בית רבן, לא היתה הסכמה ביניהם, זה מנקד כן וזה כן, כי בבי״א החפלה לא נחשבו עוד כלל, שהקפידו מאד בל יבאו הנקודות ח״ו לס״ת שבהיכל שנפסלו על ידם, כמבואר במס׳ סופרים, ובכל זה היו צריכים הברה ברורה בעת הקריאה בשבת לפני העם, עד ששמו ראשי טברי׳ עינם גם על זה, קבצו איזה ספרים מדוקדקים, ומה שנודע להם מהברתם עפ״י קבלה בחרו להסכים עם הנקודות והטעמים, ונכתב ספר תורה בהשגחת הריש פרקי ובית דינו עם נקודות המוסכמות להברות הנודעות להם, ומספר תורה כזה למדו הקוראים הברתם היטב, למען ישתוו אח״כ כלם בכל בתי כנסיות בעת הקריאה בס״ת בלי נקודות. ולמען יוכלו להודיע גם בלי נגון את ההברות אשר ינהגו בהם המלומדים, קראו שמות לנקודות וטעמים, וע״י השמות ההם נודעים כבר תכונות ההברות. כפי הנראה הי׳ כולל הספר הזה בראשונה רק חמשה חומשי תורה, מפני שרק לו היו צריכים מאד בתחלה לדעת ממנו בירור הקריאה בשבת. ולכן בשני המקומות אשר יביא בהם הרד״ק את ספר

ומן עשה עשתי יעשתי. וכמו לרדת נאמר מן שב לשבת ומן עש לעשת ונאמר מן ישב לשבות גם לשוב. והנה כל אלה מהרסי בנין הלשון והדין עמו׳ וכו׳ עכ״ל.

והנה זה ספר שפה ברורה יקר הוא בערכו, וחברו הראב״ע אחרי שהוציא כבר כמה ספרים בדקדוק. שכ״כ בהקדמה „בעבור שכבר חברתי בדקדוק במדינת „רומה ס׳ המאזנים ובעיר לוקה ס׳ היסוד ושפת יתר ובעיר מאנטווה ס׳ צחות״ עכ״ל. ומזה תראה ג״כ כי ס׳ היסוד איננו ס׳ צחות כאשר חשב החכם גייגר (צייטשריפט 1 באנד 3 העפט צד 383). אך אהה, כפי הנראה הי׳ לפני המדפים בקושטנטינא שנת ר״צ ספר חסר הרבה בסופו ואולי יותר הרבה מהנדפס כי חושב המחבר כל האותיות ע״ס א״ב ומגיע רק עד אות ה״א ומפסיק, אעפ״י שכתב ראססי (קובץ 314) שהשוה כ״י שלו עם הנדפס ומצאם דומים. ואולי חיסר רק המעתיק שלפני מדפוס קושטנטינא. ושם כתב עוד ראססי שבכ״י שלו נרשם בסוף הס׳ חתימת הראב״ע שחברו שנת תתקכ״ז והוא לדעתי הס׳ היותר מאוחר ממנו.

נבא לענינינו. אשאלך אם רק לפי תומך או בכוונה כתבת שר׳ אלי׳ בחור כתב כי בעלי הניקוד היו בטברי׳? הלא ידעת ממה שהביא הראב״ע באיזה מקומות לבעלי הניקוד שהם חכמי טברי׳? כמו (שמות כ״ה ל״א) „ראיתי ספרים שבדקום חכמי טברי׳ ונשבעו חמשה עשר מזקניהם ששלש פעמים הסתכלו כל מלה וכל נקודה וכל מלא וכל חסר והנה כתיב יו״ד במלת תיעשה ולא מצאתי ככה בספרי ספרד וצרפת ומעבר לים״ עכ״ל. ובס׳ צחות בתנועת קמץ גדול, „גם הפ״א [צ״ל הפת] נקמץ בקריאתו ואיננו פתוח בפתח גדול כאשר אנחנו קוראין אותו במקומות האלה, רק אנשי טברי׳ גם חכמי מצרים ואפריקא (ויש להוסיף, אשכנז וצרפת) יודעים לקרוא הקמץ הגדול״ ע״כ. ועוד שם. „כן מנהג חכמי טברי׳ והם העיקר כי מהם הי׳ אנשי המסורת ואנחנו מהם קבלנו כל הניקוד״ ע״כ. ועוד קודם לראב״ע דבר מחכמי טברי׳ ר׳ יהודה חיוג ע״ש בתחלת ס׳ צחות „ויאמר החכם הנזכר (ר״י חיוג) כי אנשי טברי׳ קראו השוא המתנועע אם אחריו יו״ד כתנועת החיר״ק״ ע״כ. ובלי ספק שר׳ יהודה זה לא דבר כן מעצמו ולא רצה להיות בעיניו ובעיני הקורא כמדבר חדשות רק ככותב דבר הנודע מכבר לכל מבין במקרא. ועוד נביא לקמן שני חכמים קדמונים בדקדוק על אודות ידיעת חכמי טברי׳ בעניני הנקודות.

ומעתה נעמוד עוד ונראה אם תסכים דעתך למהלך הנהוגה בתולדות תבל וחכמיה. בא״י חדלו כל הלימודים וגם במקרא כפי מחשבותך, בעת בטלו הישיבות, ורק בבבל בימי רבנן סבוראי כשעסקו בתלמוד הרבה היו ביניהם גם עוסקים במקרא ונקדנים. ופתאום קפץ משם לימוד המקרא לטברי׳ אשר שם שקדו כ״כ על המקרא ועל הנקודות שנתיסדו מקרוב בבבל, עד שהזקנים והחכמים שבה הסתכלו שלש פעמים כל מלה וכל נקודה וכל מלא וכל חסר וקראו שמות לנקודות ולטעמים הנשארים עוד אצלנו, ולמדו היטב הברתם, וחברו המסורות הנפלאות במלאכת מחשבת ושכל חד, לא במלאכת עבודה לבד כאשר הוטב בעיניך לכתוב באגרתך האחרונה, ונודעו אח״כ בדרכי הנקודות וחברתם להמדקדקים הראשונים אשר החלו לחקור בדרכי הלשון, והבבליים נשכחו ולא נשאר מהם שם וזכרון בענינים האלה? ומה זה הי׳ לעיר טברי׳ כי בפעם אחת התעוררו בה אנשים בתשוקה נפלאה ושקידה יתירה להבין ולהשכיל במקרא למנות התיבות והאותיות והנקודות והטעמים ולעשות סימנים

מכתב יוד

לכבוד ידידי ואהובי החכם הנעלה, המליץ המפואר
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטי נ"י .

לא מהרתי להשיב על אגרתך האחרונה היקרה ומחוכמת *), לולא דבר אחד אשר מצאתי לנחוץ להזכירך בו עוד בטרם תוציא ספרך הנכבד לאור, כי בעקר ההבדל אשר בינינו על מקום התחלת הניקוד, רואה אנכי כי לא תסור עוד מדעתך, בשגם יצר לי מעט אשר תחלים הדבר לברור ולא תשאיר עכ"פ את הקורא בספק. ואחרי גמרתי בלבבי לכתוב עתה לא סרתי מלנסות עוד ומלדבר דברים בענין ההוא, אולי יניעוך רק מעט ממשמרתך ואז אדע כבר שכר לעמלי. כי האמת אגיד אשר זה תכונת רוחי להיות חובלה אם אראה את ריעי מדבר בקהל דברים בלתי נכונים ומיוסדים בעיני — והדבר האחד ההוא אשר מצאתי לנחוץ להזכירך בו, הוא בדבר ר' יהודה בן קריש שכתבת בשמי מתולדות רב סעדי' (הערה 6) לדבר פשוט שהי' שנת ד"א תר"ם . וזה יוכל לתת מקום לטעות, שאם על מה שהדפסתי יסמוך הקורא, הנה ימצא כי חזרתי מזה בתולדות רב נתן (הערה ii) ושם שיערתי זמן בן קריש לשנת ד"א תק"ס. אולם כל זה כתבתי עוד בעת לא הי' ס' אלדד הדני תחת ידי, ואחר שבא לידי עיינתי וראיתי ברור כי דברי הראשונים הם עקר והנכון הוא שנת ד"א תר"ם. ולכן ראוי לך לכתוב כפי מה שהודיעני מחרש ידידי רפאפורט נגד מה שנדפס ממנו בתולדות רב נתן (הערה ii). ואם תרצה הראיות על זה אשלחן לך, ואגב זה אודיעך עוד מה שעלה לי בחשביני שנות המדקדקים. ונלך מהמאוחר אל הקודם. ר' יהודה חיוג קדמון יותר מרב האיי (ריש מאזנים) וגם הי' רבו של רב שמואל הנגיד (הקדמה לפרחון) שהי' כבר בינת תש"ם בהיכל מלך ושנת תשפ"ז נעשה לנגיד. נקבע איפא לר"י חיוג שנת תש"ן, לדונש שהי' קודם לו תש"ך , ולר' מנחם בן סרוק ת"ש או פחות מעט עד בן קריש ד"א תר"ם. 1) ואעתיק לך פה מאמר קטן מס' שפה ברורה לראב"ע ז"ל הנחוץ לספרך למען דעת מתי וממי הוחלו שרשי לשון עבר להחשב לבעלי שלש אותיות וז"ל. „והנה אפרש לך דעת חכמים. דע כי הקדמונים היו אומרים כי שורש ירד רד לבדו. ושורש ישב ככה ושורש עשה עש לבדו. וככה ימצא בריבי הפיוטים הקדמונים . ושורש נגע גע ושורש נטה ט"ת לבדו וי"ז על אהרן ז' לבדו. ושורש מכה אביו כ"ף לבדו. וזאת היתה דעת ר' יהודה בן קריש ור' מנחם בן סרוק, רק ר' אדונים הלוי הקיץ מעט משינת האולת, כי הנזכרים תרדמת השם נפלה עליהם. ויפקח אלקים את עיני לבב ר' יהודא בר דוד הוא הנקרא חיוג להכיר אותיות הנוח ואיך הם נוספים ונעדרים ומתחלפים. ויאמר ר' יהודה הנזכר נ"ע , אם אמרנו ששורש ירד רד לבדו וככה שב ועש, דנה משקל אחד לשלשתם. הנה נוכל לומר מן ירד ירדתי כמו עוד רד עם אל והנה יהי' לו טעם אחר. ומן ישב שבתי ומן שב ישבתי גם רדיתי שביתי

*) עי' אגרות שד"ל סי' קכ"ג עמוד 329 (שזח"ה)

1) עי' מ"ש שיר ז"ל במכתבו אשר בראש מחברת הפרחון ע' X וע' XIII (שזח"ה)

ר׳ יוסף חזן או ש״צ מטרוני״ם וחבר ס׳ בדקדוק ושמו ספר ידידות ונחלק לשערים, ואחד מהם נקרא שער שמוש היוצאים והעומדים ויש בו דברים מושכלים וחדשים. יעויין ס׳ מנחת יהודה על התורה הנדפס בליוורנו (פ׳ בשלח ופ׳ דברים) ושער אחר נקרא שער תהלוכות הבנינים ובו ג״כ חדשות ונכונות (יעו״ש פ׳ תצא) וגם כדקדוק ל׳ ארמי דבר על נכון (יעו״ש סוף יתרו) וחבר ג״כ פירוש על קהלת (יעו״ש ריש בראשית). ויותר לא ידעתי ממנו כעת. חפש עוד גם אתה אולי תמצא מאומה אודותיו.

ה) מה מאד שמחתי על כבודך הרב מהחכם ראזענמיללר. וצר לי כי לא אוכל לראות פה דבריך יען לא יאבו מוכרי הספרים להכתיב למעני חוק אחד מפירושי ראזענמיללר. ועכ״פ בכלל נכסף אנכי לשמוע ממך במכתב מה דעתך עתה אודות חלק השני מספר ישעי׳. ולהחכם גיינר אכתוב עד מהרה ואזכרהו את אשר בלי ספק היה עושה מעצמו, להודיע ברבים יקר וגדולה אשר נעשה לך מאיש נכרי ולשפוט על דבריך.

ו) החכם צונז נתקבל לדרשן בעיר פראג זה כחצי שנה ויותר. אך אנשי פראג ובתוכם רמ״ל לא ידעו ולא יבינו ערכו הרב. ולא ידעתי אם נרפאו עיני בשר של זה האחרון. אך זאת ידעתי מעיני שכלו כי כהות הנה כמלפנים. ולאות על זה ראה לשונו בביאורו למחזור יום א׳ או ב׳ של סכות (אם יש אתך) בהזכירו את שמי. והוא שם כנכרי המדבר עברית ורוצה להתראות כעניו גדול נגדי ומתקומם עלי בכל זה * בדברי רוח ואפס. והאיש אשר יוכל לפרש ולתרגם בלי צחוק, „בנפשו יביא לחמו״ מלשון מלחמה, איננו שוה לשלול חלק קטן מאגרותינו.

ז) מכרם חמד של הר הזהב לא נודע לי מאומה כי לא חפצתי לתת לו מספריי, בעבור כי ידעתי אשר לקח אל כרמו עוד הפעם הרבה מהמבהיל ר׳ אהרן חארין, מתולדתו ומדברי ריבותיו עם רבני דורו, אשר באמת לא יצדק נגדם כפי דעתי. ועוד מטעם אחר. ואיזה זמן משכתי את ידי מתת לו גם מאמריך ומאמרי החכם ישי״ר, עד אשר פקדתם עלי בחוזק יד.

ח) אמור לי ידידי, התמו הליקוטים ממחזור ויטרי ? ואם לא, הלא יצר לנו על היגיעה עד כה. ולמה יהי׳ מתח ספר הולידתהו מלאכת ידך החרוצה ובלתי נשלם ? ואולי טרוד אתה כעת, נחכה לזמן אחר אי״ה.

האגרת הזאת נשארה אצלי כשבועים בלי העתקה כי נחליתי בחולי הצואר ר״ל. ועתה כי ת״ל נרפאתי מהרתי להעתיקה אליך — יצו ה׳ את הברכה לך ולביתך ולריעך החכם היקר מוה׳ הלל הכהן ולתלמידיך החכמים כנפשך ונפש אוהבך באמת ומכבדך כערכך הרב הכו״ח פה לבוב. יום ד׳ ט׳ טבת התקצ״ו.

שלמה ליב כהן ראפאפורט.

נ״כ לאוהב נר שלך, מה שמצאתי בתשובת הריב״א בעל התוס׳ לר׳ שמשון אחי (מרדכי פ״ט דגיטין סי׳ תמ״ו) „אני בדקתי בתרגום בבלי ראשון שהובא מרומי, ואין כתוב בו יו״ד (כמלת תהוי על מקרא ואם היו תהי׳ לאיש ור״ל יו״ד שניה) וכן בכמה תרגומין אלא שעל אותו סמכתי יותר מן הכל כי אין כמהו בדקדוק אותיות״ עכ״ל. והכוונה על תרגום אונקלס שלנו כי בת״י שם תהנסבא. ועוד ברש״י (מגלה כ״א רע״ב) התרגום הוא לעז הבבליים — וכן בתולדות המדקדקים, הלא ידעת כי הגבלתי היטב בתולדות שלי הנדפסות זמן ר׳ יונה בן גנא״ח וזמן ר׳ יהודה בן קריש, אך בזה האחרון שגיתי שקבעתי לו שנת ד״א תק״ם (תולדות ר׳ נתן הערה 11) והאמת הברירה שנודעה לי עתה בראיות היא שהי׳ ד״א תר״ם כמ״ש ר׳ צמח באגרתו ולא כמו שהגהתי שם והענין יא״ך, ובכל זה אשלחנו לך אם תרצה. וכעת חברתי הוספה לתולדות רבינו סעדי׳ אשר כמעט נמנע לך להחריש מתולדה זו עת תבא לזמן רבינו סעדי׳. ואם תרצה אשלח לך גם ההוספה אשר כתבתי עבור הרב החכם דאקטאר דערנבע״ג אב״ד במיינץ, שבדעתו להוציא לאור חיבור בלשון אשכנז על רבינו סעדי׳ ותרגומיו, חוץ מתשובה שכתבתי בלשון אשכנז ג״כ נגד בקורת ה״ב מוויסבאדן על תולדות רב סעדי׳ שלי ואולי תקרא התשובה ההיא עוד בטרם תתן חבורך לדפוס. ויש בה ג״כ חדשות הנוגעת לספרך, וכן כמה וכמה ענינים באגרותינו וראוים לדבר מהם בספרך. ולא באתי כמצטיר ומעטים עליך להזכירני, חלילה. כי הנה לאות על אהבתנו לא נצטרך עוד אותיות חרותות על נייר דק, כי על לוח לבינו כתובה בעט ברזל לא תמחה עולם. ואם למען הגדל שמי, הנה נודע הוא ואולי יותר מדאי ולא ליתרון לי, כי מעט אשר עשיתי נגד אשר יחכו ממני, ואשר יכולתי עשות. אך גם מעט אשר הוצאתי לאור נגד הצפון אתי ערוך ובלתי ערוך. אולם לא אוכל להכחיד כי שמחה היא לריעים נאמנים עת יראה כל אחד זכרון שמו על פי ריעו, בקהל עם. כן גם אנכי לא יכולתי התאפק בכל מקום אשר יביאני אליו הענין בספרי מהזכר את שמך, וברכתיך. ולא הייתי ג״כ פוצה פה לדבר מכל זה, לולא שמעתי קול ודי דופק, פתח לי אחי, קמתי אני לפתוח לדודי למען ישמיעני אהבתו. הן אמנם חצתני מעט באשר יכולת האמן אף רגע כי נטשתי את הלימודים. ואני חשבתי י חקרתני ותדע איך נמנע ממני לעזוב את אשר בחרתי מנעורי. ואם גם רציתי א יכולתי עוד, כי הספרים ימשכוני בחבלי ברזל וידבקוני אליהם בדבק בלתי פרד לעולם. אך אשכח בשמועות הבהילוך על חנם ונובעות מלב רע בלי ספק אשוב אל לבך הטהור כעצם השמים ואשתעשע באהבתך היקרה לי מאד.

ד) כל ספרי הדקדוק אשר הזכרת מספר שפתי ישנים ח״ב אינם שוים אבד הזמן בהם, ורובם ככלם רק למתחילים לבד מעמי אמ״ת להרב הגאון בעל רכבת המשנה הוא חיבור יקר כפי ששמעתי אך לא ראיתיו מימי, והיה בפות י בפעם הראשונה אשר אכתוב א״ה להרב החכם ר׳ חיים בר׳ יוסף בהמבורג אבקש ממנו העתקת ס׳ הניקוד לר״י חיוג. ואני מחכה ממנו בימים האלה תשובה על אגרתי ואז אכתוב לו עד מהרה. ולא אוכל להקדימהו כי מחיר הפאסט יקר שם. והאיש בקש ממני בל אעמיס עליו מחיר רב. והנה לא ידעתי אם כתבת מאומה מדרך הדקדוק של הצרפתים הקדמונים כמו הרשב״ם והדומים לו. אך אעירך על אחד מהם חכם גדול בדקדוק ובהבנת מקרא בימי בעלי התוס׳ ושמו

לאל״ף וה״א. ע״כ, א״כ א׳ וה׳ נכנסים תחת סוג אחד. וכן ברד״ק שם והה״א עם אותיות או״י כו׳ כי גם היא מהנחות ולא כלולה עם או״י כי היא כתנועת האל״ף וכו׳. וממ״ש הרד״ק עוד שלש אמות אמ״ש הם בעולם אבל אמות הספור הם או״י, נראה כי חשב או ראה בס׳ יצירה שהאותיות נחלקות נ״כ לספר סופר וספור, ובספר, הכולל עולם ושנה ונפש, שלש אמות הן אמ״ש, אך בספור שלש אמות הן או״י. והדברים יתכנו שיכוין בספור ר״ל בספור דברים שבו אותיות או״י הן אמות ועלות השמע לכל האותיות. ובפירוש ר״א מגרמיז״א בריש ס׳ יצירה כתב ר׳ שבתאי (והוא ר׳ שבתי דנול״ו הנודע לך ומובא הרבה בספרי ר״א גרמיז״א כפי כתב לי החכם צונז) ספר א׳ אמ״ש ספר שני בג״ד כפר״ת ספר שלישי (והוא ספור) ה״ו ז״ח וכו׳. ע״כ. א״כ בספור, הלא נמצא רק י״ב פשוטות, אמות שלהן הן הו״י. והוא כעין הוספה שהבאנו בירר שלשה אותיות מן הפשוטות בסוד שלש אמות אמ״ש, ור״ל, כמו בספר, האמות הן אמ״ש, כן בספור, האמות הן הו״י - והוא נ״כ כעין דברי הרד״ק. (אך בחילוף או״י נגד הו״י אשר לא ידעתי לפרש)- ועכ״פ יש לחקור עוד בדבר ולא להחליט ולעשות דברי הרד״ק כמי שאינם - ואולי תוכל לצוות לתלמיד אחד שיעיין היטב בס׳ תחכמוני לר׳ שבתי. ואפשר ימצא שם ביתר ביאור פירוש מלת ספור וגם גירסת הרד״ק.

ג) בקשת ממני איזה דבר מחקר למען תוכל להראות לי אהבתך ולהזכיר שמי בספרך. וזה יורה עוד הפעם על טוב לבך אלי אשר ידעתי כבר מלפנים - אולם אם בזאת חפצת הלא רבות לפניך בענינים הנוגעים לספרך. וזכור כי כל הרעיון אשר עלה על לבך בדבר המצאת הנקודות בבבל אמרת כי אנכי העירותיך על זה, כאשר הראתי לך בראיות ברורות חיבור תרגום אונקלס שלנו בבבל, וכה כתבת באגרתך מן י״ג טבת תקצ״ד. „ואני תהלת לנורא עלילה אשר העיר אותך ידיד נפשי לצאת גם היום לקראת נשק לערוך ולהשלים לפני טענותיך על תרגום אונקלס כי ע״י זה נתעוררתי לדרוש במה שלא השלמת לבאר, ומצאתי מה שמצאתי לא ידעתי אם הבל ואם אמת וכו׳ ומה שנחוץ לי יותר שתחקור ותאיר עיני בו הוא ענין בעלי הנקוד והטעמים שאני אומר שהם בבליים וכו׳ ומהם היו בן אשר ובן נפתלי ו א ח ר י ה ם ב ע ל י ה מ ס ו ר ת כלם בבבל״ אמנם באגרתך הנעימה מן י״ג סיון תקצ״ד שנית קצת את דעתך בענין בעלי המסרת וכתבת „אחר מה שלמדתי ממך (כרם חמד עמוד 87) ממיעוט ההוראה והחכמה בא״י מימות רבין ואילך, השיבותי אל לבי כי משם והלאה לא מצאנו בא״י ישיבות ונאונים כמו בבבל ואיך יתכן שנעשה שם הנקוד ? וכו׳ ועפ״ז יובן נ״כ איך אנשי המסרת היו כ״כ נגררים כעבדים אחר בעלי הנקוד והטעמים כו׳ כל זה יובן א ם ה ם ה י ו מ א ״ י בזמן שלא היו שם ישיבות והנקוד בא להם מבבל״ ע״כ. ועכ״פ בשני המכתבים הראת לי כי דברי היו לך לעזור להשלמת רעיון שלך. ועתה אם דברי במכתבי הזה יניעוך - ממחשבותיך, הלא די לך מקום להביאני, ואם על - משמרתך תעמוד הנה הייתי הראשון להביאך אליה. אך גם באופן השני הנך במעט מוכרח להביא את דברי שכתבתי באגרת הזאת למען שומם בכור הבחינה ולערוך נגדם טענותיך כי לא ביד יוקחו. וכן מקום לך לדבר בחיבורך מתרגום אונקלס שלנו אשר הייתי הראשון להראות הנמרו ותיקונו בבבל, ולא מעט הן הראיות שכתבתי בענין זה אשר היו חדשות בעיניך. ואוסיף על זה עתה עוד, את הנוגע

יודע עד כמה, לולא קמו בסוף מלכות פרסיים מושלים אכזרים אשר השביתו כל לימוד ברבים, והוא ג״כ זמן חתימת תלמוד בבלי, כי נפסק התלמוד על הדרך שהי׳ עד הנה בעבור הפסק הישיבות. ואשאל היתכן כי בזמן הרע ההוא או גם איזה זמן אחרי זה לבש פתאום רוח החקירה בתנ״ך את חכמי בבל עד שיהיו סופרים האותיות ויעשו נקודות וירשמו כל החילופים ויעשו סימנים מושכלים, אעפ״י שחכמים הקודמים להם בעת שהישיבות בתקפם לא עסקו כלל בלימוד תנ״ך ? זה באמת מתהפוכות הזמנים אשר לא נשמע בכל תולדות עולם. ואחר כל אלה השקידות מרבנן סבוראי, לא נשמע עוד בכל זה מאומה מדרכי הברות ועניני המסרה בין חיבורי הגאונים ותשובותיהם ? ולא יטעה אותנו מאמר ר׳ יצחק (נדרים שם) על עטור סופרים וקריין ולא כתבן וכו׳ לאמר שידעו כבר בבבל קצת מעניני מסרת, שמלבד שהוא קרוב שר׳ יצחק זה הוא מא״י כמו שיורה כינויו ר׳ ולא רב, הנה הוא לקח בלי ספק זה מאיזה רשימה של א״י כאשר תורה מלת הלין קריין והיא סורית ובאה ג״כ לפעמים במסרה שלפנינו ובתרגום הסורי שלנו על משלי ולא כתרגומים ארמיים (יעוין אוהב גר צד 106) וזו ג״כ כעין ראי׳ על חבור המסרה במערבא מקום לשון סורית ולא בבבל מקום לשון ארמית, ותצורף אל ראיותי שכתבתי מקודמות משמות הנקודות והטעמים שהם ג״כ סוריים לא ארמיים.

בחון נא ידידי כל הדברים האלה והתנהל לאטך לרגל המלאכה הגדולה אשר לפניך. חקור במחשבה חפשית מכל דעה קודמת ומושרשת. ואם ראיותי תהיינה עוד בעיניך כאין נגד ראיותיך אשר כמעט הוא נמנע אצלי, לא אעמים עליך לסתור את דברי במכתבי ואראה את סתירותיך מספרך אי״ה. אכן אם כתקותי יחל הדבר להיות מסופק בעיניך או לבך ישה אותך להראות דברי לחכם כמו לאב״יי ידידנו, אז תפלפל עמי עוד, ואני אשכיל ואבין בדבריך, ומבין שנינו תצא האמת כנגה אי״ה.

ב) צדקת ידידי כי שכחתי דבריך באגרתך מן ה׳ ניסן תקצ״ג אשר שם הבאת כבר לשון הרד״ק במכלול (דף כ״ז ב׳) אודות אמות הקריאה. אכן נגד כל ראיותיך לא אוכל להודות לך שלא הי׳ לפני הרד״ק הנוסח בס׳ יצירה „שלש אמות או״י״ „ולשונו מבואר באופן שא״א להטותו לכוונה אחרת „וכן קראם בעל ס׳ יצירה ואמר שלש אמות אותיות או״י״ וידעתי עוד מכבר נוסחאות שונות בס׳ יצירה. ואין ראי׳ מנוסחת ר״י הלוי ושאר מפרשים. והנה בזה הענין בעצמו שאנו עוסקים בו יש נוסחאות שונות עד שיש לשער המקום בס׳ יצירה שראה הרד״ק את גירסתו, והיא במשנת ארבע אש ממים כו׳ ומסיימת (בס׳ יצירה שנדפס עם מפרשים) „משרתיו אש לוהט״ אכן בס׳ יצירה שנדפס בפני עצמו כמו בשערי ציון וכדומה יש כאן הוספה כזו. „בירר שלשה אותיות מן הפשוטות בסוד שלש אמות אמ״ש וקבעם בשמו הגדול וחתם בהם שש קצות״ ע״כ. ואח״ז במשנה הסמוכה, חמש וכו׳ תושב השם קצות שחותם בהם שהם שש צירופי הו״י. אין ספק א״כ שאלה הם השלשה אותיות שבירר מן הפשוטות בסוד שלש אמות ואפשר שרד״ק לא גרס כאן מלת אמ״ש. או שחשב הכוונה בסוד שלש אמות אמ״ש, בירר מן הפשוטות ג״כ שלש אמות או״י. אכן איך בא לרד״ק במקום הו״י או״י לא ידעתי לפתור עוד על נכון, רק יש להעיר כי בעל הכוזרי (ד׳ ג׳) כתב, אותיות אהו״י הם עלת הראות כל האותיות כו׳ הפתח״א

וכן ברש״י תענית (כ״ז ב׳) ובירושלמי (כתובות פ״ה ה״א) אמרו לר׳ חנני׳ צא וקרא וכן אמר לו ר׳ ינאי (שם שבת ע״ז ה״ב). ובבבלי (מגלה כ״ב א׳) מבואר שהי׳ ג״כ מלאכתו לקרות בתורה בשבת וכן במדרשים הקודמים נמצא כמה פעמים הרבה בקיאות במקרא ושקידה יתירה גם בפירושם. וכמה אמוראי א״י השתדלו לבאר שמות אומות וארצות ומקומות (ירוש׳ פ״ק דמגלה וב״ר פל״ז) וכמה פעמים הציגו תרגומי עקילס וגם שאר פירושים על מלות פרטיות, כמו שיגעו לבאר כל תכשיטי אשה בישעי׳ (ג׳) בירושלמי (פ״ו דשבת) וכדומה.

יח) וטעם ההבדל הזה בין בבליים לבני א״י נראה פשוט שהוא כמו היום עוד בין התלמודיים שבפולנייא ושבשאר ארצות, שמפני הראשונים היינו הבבליים היו עסוקים מאד בפלפולים והויות עד שאיזה מרז״ל התלוננו על זה וקראו לימודיהם מחשכים ועוסקים בהם טפשאי, לא היו משגיחים עוד כלל על הבנת המקראות. ואעפ״י שעסקו בתרגום המקרא ותקנוהו לא נכנסו בכל זה בנתוח המלות וידיעת פנימת תנ״ך. והי׳ להם התרגום כמו פירש״י לבני פולנייא היום. ואמרו אלמלא תרגומא דהאי קרא לא ידענא כו׳ ור״ל עכשיו שיש תרגום ידענו הכל, ואשר היה נראה בעיניהם לפשוט לא חקרו עוד אעפ״י שהפשיטות ההוא בטעות נחלה כמו שהראתי (י׳). והוא ממש מדרך אוהבי פלפול בארצנו היום שלא יחושו עוד כלל להשים עין במקרא וגם העוסקים לפעמים יסמכו על פרש״י ולא יעיינו עוד כלל. ופשוט אצלם מאד ודבר שאצ״ל כי בנות צעדה עלי שור שהבנות צעדו לראות את יוסף מעל החומה. וכן לא השגיחו על סידור התיבות והאותיות ודקדוק כתיבתן. והנה רב יוסף שהיה שוקד מאד על תרגום ארמי שלנו, לא ידע בכל זה וא״ו דגחון להיכא. ואמר אינהו (ר״ל בני א״י כן נ״ל) בקיאי בחסרות ויתרות אנן לא בקיאינן. וכן אמר עוד בפסוקי נמי לא בקיאינן דכי אתא רב אחא בר אדא ממערבא אמר במערבא פסקי להאי קרא לתלתא פסוקי (קדושין ל׳ א׳) ומשם מבואר שהיו בני בבל מחשיבים עצמם לבלתי בקיאים בחסרות ויתרות והפסקת הפסוקים נגד בני א״י, והטעם כי בא״י התחלת המתרגמים השונים ושם יגעו תמיד בפצימת הלשון, כמו ר׳ נחמי׳ שידע כבר הוראת ה׳ בסוף השם במקום ל׳ בתחלתה ועוד כללים ממנו. ואחרי כן פירשו הוראות ארצות ועמים ומקומות וגם מלות ע״י תרגומים מעקילס ושאר מפרשים. והירונימוס למד שם לשון עברי אצל מורה יהודי: וכפי השערתי הי׳ זה ר׳ ברכי׳ אשר שמו מצוי הרבה במדרשים. ואחרי כן עסקו עוד בשינוים בין מאחרים הכפולים בתנ״ך כאלו שנחשבו במס׳ סופרים (פ״ח), ואחרי כן בחילופי אותיות והברות עד שבאו לנקודות. הן אמנם רב שבא מא״י לבבל הביא לשם ג״כ ידיעת למוד מקרא ודרשות, ולכן היו התלמידים מישיבת סורא מקומו של רב בתחלה מפורסמים בזה, ונקראים סוראי דדייקי קראי (ספ״ג דגיטין), ובשם רב אמר תלמידו רב חננאל (הרבלר) ויבינו במקרא מפורש כו׳ פיסוק טעמים ומסרת (בבלי נדרים ל״ז ב׳ וירוש׳ פ״ד דמגלה) אכן כשנגבר אח״כ דרך לימוד פומבדיתא בפלפולים וחריפות מימי רב יהודה ואילך, סרו מהר מהעסק במקרא, וקרוב למאה שנים בין רב חסדא לרב אשי לא היתה ישיבה כלל בסורא (יעוין היטב אגרת רש״ג). ואח״ז כשמלך שם רב אשי כבר נתפשט דרך ההויות אשר לקח כל ימיהם ולא מצינו אף רמז מדרושי החכמים בשבתות במקרא ע״ד שנמצא במ״ר ר״פ פתח ור״פ פתח. ואלה הפלפולים היו נמשכים עוד בבבל מי

(שער דקדוק הפעלים שמוש אות הה"א) ספר הירושלמי שסמך עליו ר' יונה. וכן קרוב לסוף ס' מכלול. ויתכן שאין זה הירושלמי אשר הזכירו הראב"ע (ריש מאזנים) שחיבר בדקדוק ח' ספרים בספירים יקרים, ומביאו עוד (ישעי' מ"ט כ"ה ותלים מ"ד י') כי זה האחרון נקרא כן על שם מקום המחבר, והראשון על שם מקום הספר שמשם לוקח מוגה. וכבר שיער בעל מסרת המסרת על נכון שהוא המובא מרמב"ם (הל' ס"ת ח' ד') "וספר שסמכו עליו בדברים האלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל כ"ד ספרים שהי' בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיה פעמים רבות כמו שהעתיקו עכ"ל. ועוד מובא בסוף ס' מסרת המסרת תומש יריחו. ומכל זה רואים אנו אנשים וספרים קדמונים נודעים ומצוינים בעניני הקריאה, אשר עליהם סומכים המאוחרים בכל מקומות מושבותם, רק מא"י, מטברי', מיריחו, ומירושלים, ומשם גם למצרים, ואין גם אחד מוזכר על שם בבל זולת מה שמביא ר"מ בוטריל בשקר בלי ספק בשם רב האי הניקוד לרב אשי ועוד מה שנשאר השם מדינחאי מבלי בירור וחשיבות אצל היהודים משאר ארצות.

ט) וככה אנו רואים במדקדקים הראשונים המובאים בריש מאזנים לראב"ע „שהם לפי סדר הזמנים (נגד לשון הראב"ע) ר' יהודה בן קריש מאפריקא הצפונית רבינו סעדיה ממצרים, וירושלמי, וכל אלה מארצות המערביות, ורק אחריהם בזמן יבא ר' אדונים בן תמים הבבלי. והראתי במקום אחר איך חכמי ישראל במצרים וביניהם גם רב סעדי' הפיתומי היו נמשכים בכמה ענינים אחרי בני א"י כאשר מצא ר' בנימין במסעיו עוד במצרים קהל אנשים הגומרים את התורה לשלש שנים כבני מערבא בתלמוד, וכן יהודים קדמונים מאפריקא שהראתי ג"כ כבר המשכם אחרי בני א"י.

י) נודעים דברי התוס' (ב"ב קי"ג א') שלא היו בקיאים רז"ל במקראות. אולם ראיות על זה מצאנו רק באמוראים בבליים כמו שדרשו (סוטה כ"ג א') ועם שונים אל תתערב אלו שוני הלכות ומקשו על זה פשיטא ומתרצים מהו דתימא שונים בחטא. הנה חשבו מתחלה לפשיטות גמורה שאז"ל כי שונים במקרא פירושו שוני הלכות, ואח"ז חשבו ג"כ לאפשר שפשוטו של מקרא הוא שונים בחטא. וכן הקשו על גזרה שוה שעכן בא על נערה המאורסה פשיטא (סנהד' נ"ד א'). וכמה פעמים אחרי איזה דרשה שאלו פשטי' דקרא במאי כתיב ומתרצים פשטי' ג"כ רחוק מאד מהפשוט (יעוין לדוגמא חולין ו' א' וקל"ג א' ועירובין כ"ג ב') וכל אלו מבבליים; ורב ענן לא ידע אם נמצא פרזת במקרא (כתובות ס"ט א' וב') ור"ח בר אבא הבבלי אמר שאלני אם נאמר כי טוב ואם לאו. (ב"ק נ"ה א'). ואמימר חבירו של רב אשי אמר חכם עדיף מנביא שנאמר ונביא לבב חכמה מי נתלה במי כו' (ב"ב י"ב א'). (האמנם יש לפרש שם באופן אחר מפירש"י. ור"ל משה איש אלקים ונביא החפלל על לבב חכמה ומי נתלה במי כו' הוי אומר חכמה היא מעלה גדולה מנבואה). כנגד זה נראה בירושלמי במקומות הרבה בקיאתם ושקידתם במקרא. ויש ר' חנינא קרא איש א"י שקרא לפני ר' ינאי (יעוין בבלי ברכות ל' ב' ויבמות מ' א') ונראה שכן צ"ל בכתובות (נ"ו א') ופירש שם בשטה מקובצת בקי במקראות. ויפה פירש שלכן אמר לו ר' ינאי ג' פעמים סוק קרי קרייך לברא.

מי הוא זה. ולי נראה לחזק דבריו גם שהוא נגד לשון הרד"ק במקום א' הראלי. ואציג לפניך השערה חדשה. הנה נודע ר' הלל האחרון למיסד חשבון העבור. ואין ספק אצלי שהי' אחר חתימת התלמוד ובשנת ר"ס לאלף החמישי כדברי ר"י בי רב ולא כרלב"ח בקונטרסי הסמיכה וכהכרעת הרב בעל מאור עינים (ספכ"ה) ועוד מראיות שיש לי. ונראה דרכו לעשות בעניני דת ישראל דברים קבועים וברורים ולא יתבלבלו עוד במחלוקת ע"י שינוים בעבורי השנים וקביעות המועדים. יתכן איפא שהוא הוציא ג"כ מתחת ידו ויד בית דינו ספר תנ"ך מוגה היטב עם איזה נקודות (כי לא כולן נתחדשו בזמן א' לדעתי) אעפ"י שלא נקראו עוד בשמות, כדי שלא יתחלקו העם עוד בקריאה. מה תאמר אחי להשערה זו ? ואם תסכים עליה, הלא נשמח מאד כי מצאנו מבורר היטב זמן, מקום, ושם מיסד הנקודות, ורק על ידה נוכל להבין למה נשכח אח"ז מישראל זמן התחדשות הגדולה הזאת, כי נעשה בא"י בזמן שהיה עת צרה לישראל בבבל וגזרו מלכי פרס לבטולי שבתא וסתרו בי כנשתא. וכה נמשכו שנות שמד עד סוף מלכות פרסיים כמ"ש כל זה רש"ג באגרתו. וגם אח"ז כשהחלה דת מחמד להתגבר ע"י הערביאים היתה שעת חירום ומלחמה עד תחלת ימות הגאונים, ואז עת החלו הישיבות להתחדש עוד הפעם בבבל והלימוד נתרבה, לא ידעו הסופרים עוד זמן התחלת הנקודות רק חשבו אותן כדבר מוקדם וקיים מני אז ופן תאמר כי ערומה השערה זו מכל ראי'. לא כן, כי יש לה חיזוק גדול והוא

ז) במסכת סופרים אשר כבר אמרתי שאחשוב אותה למחוברת בא"י (וגם דבריו פה יהיו לראי' על זה) וקודם חידוש הנקודות נמצא בביאור (פי"ט ה"ט) מנהג קדוש החדש בבי"ד וברכתו עם פיוט על סדר א"ב וברכת היין אצלו והלשון מ[illegible] שם שנהוג כן עוד בעת הכתיבה כמו שאמר וצריך לומר על היין וכו' (ומזה [illegible] ראי' על איחור זמן ר' הלל האחרון) שהרי מס' סופרים נכתבה אחר כתיבת תלמוד בבלי ובכל זה נמצא עוד מנהג קידוש החדש בבי"ד בזמן הכותב) וגם כל [illegible] הספר מראים שנרשמו רק לצורך זמן ומקום כותבם והוא בא"י, כאשר יראה מעיין, וזה יורה שלמנהגי ביהכ"נ וצרכי צבור היו מתיחסים כל עניני הקריאה בתנ"ך ותפלות המועדים וקביעתם וקדוש החדש ונכתבו איפא ע"י סופר א' מבית דינו של נשיא אשר בהכרת הי' כל עסק הנשיאים בימים האחרונים של הנשיאות רק בענינים כאלה, מעת לקחו הרומיים מהם כל ממשלה מדינית ולכן נקראו מאז והלאה רק רישי פרקי, ולכן קרוב שמעט זמן אח"כ, ר' הלל הנשיא האחרון בשם זה עם בית דינו אשר רצו לעשות דבר קבוע בעניני המועדים והחדשים. הוציאו ג"כ ספר מדויק ומוגה על ידם עם רשומי הברות כדי שגם בקריאת תנ"ך יהי' דבר מוסכם בישראל. ויהי' איפא זמן כתיבת מס' סופרים כמו מעבר [illegible] התחדשות הנקודות. ועוד חיזוק לזה כי

ח) הנה מושב ר' הלל ובית דינו הי' בלי ספק בטברי'. ולכן נתפרסם מאז ידיעת אנשי טברי' בטוב הברות ונקודות, אשר יש להוסיף על ענין זה מ[illegible] הרד"ק במכלול (ענין בנ"ד כפ"ת) בשם מחכרת עלי בן יהודה הנזיר, זה [illegible] רי"ש הדגש והרך לבני מעזיה היא טברי' בלבד, כי הם מדברים וקוראים במקרא ובדבריהם והוא בפי האנשים והנשים והטף לא יזוז ולא יתחלף, קוראים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגש דגש ובמקום רפה רפה ע"כ — ועוד מ[illegible]

שלפני הרד"ק שם רק הראי' משני פעמי' עשרים . וכן בהקדמת ר"י ן' חיים שם. ומה שהביא עוד שם מן שרו כתיב בב"ר, לא מצאתי עוד , ועכ"פ אילו הי' התחלת הנקודות ורשימת המסרה בבבל לא היו המנקדים ואנשי מסרה חולקים על תלמוד בבלי אשר הי' מתקבל כבר לספר שאין להרהר ואין לחלוק אחריו, או אילו היו הרושמים מלאים וחסרים בישיבות האמוראים ורבנן סבוראי בבבל, לא היו מסדרי תלמוד בבלי מתנגדים לאנשי מסרה אלא ודאי שהרשימות נעשו בא"י מאז, וחכמי בבל לא שמו עין למה שנעשה בא"י מעת נרפה שם לימוד תורה שבע"פ, וחשבו עצמם מאז והלאה לגדולים מהם בכל עניני הדת , ואפילו הכי אנן בתר מסרה אזלינן ולא בתר תלמוד בבלי, ג"כ נגד המנהג בשאר עניני הדת , ממש מטעם הנזכר בסמוך (ג) מפני שרק בא"י היו בקיאים בענינים ■לו ומקובלים מהם מהקודמים. ומהם נכתבה המסרה שמה. וכן מסכת סופרים ש■נתחברה ג"כ בא"י לדעתי (ה') חולקת לפעמים על תלמוד בבלי כמו בקריאת יו■ל בתענית ואזלינן בתר מס' סופרים (תוס' ברכות י"ח א' ושאר מקומות) אין ס■ק שהוא רק מטעם הנזכר .

ה) יש לי ראיות מוכיחות שמסכת סופרים נכתבה בא"י או עכ"פ במערבה של■ אסיא ולא בבבל, ואחר כתיבת תלמוד בבלי וקודם שנתחדשו הנקודות לאותיות (ר■ היו כבר לסימנים של ראשי הפסוקים כמו שהראתי) ומציאתה לבד תספיק להר■אות שבא"י היו עוסקים בימי רבנן סבוראי בעניני קריאת תנ"ך ומנהגי ביהכ"נ אכ■ יש בה ג"כ התחלת מסרה ודרכה וסימניה *) כמו שנחשבו (פ"ז ה"ד) המלות שק■וראין י' וכותבין ו' על סדר א"ב , ולא נמצא מובא מס' זו בדברי שום גאון , וכן להפך לא מובא במס' סופרים שום א' מרבנן סבוראי שנתקבלו ממנו סימנים ור■שימות כאלה. ומי שירצה ישוה הל' סופרים בסוף ס' הלכות גדולות אשר רק הכ■ שבש ם חלקו שם הל' הספד בפ"ע, ואינו כן רק כולו ביחד נקרא הל' סופרים עד סוף הספר כמו שיראה המעיין, ונמצא בה גם דיני הספד ושאר דברים בעבור ש■תיחסים ג"כ למנהגי ביהכ"נ וכל הנהוג בביהכ"נ הי' נקרא אצלם בשם דיני סו■רים, כמו איזה דינים ומנהגים הנמצאים ג"כ במס' סופרים שלנו. ועכ"פ ההבדל הג■ול נראה לעין בין מסכת זו להל' סופרים של ה"ג מפני שזה נכתב בא"י וזה בב■בל. והבבליים לא שמו עין כלל למה שנכתב בא"י . והנה לא נמצא ג"כ בהל' סו■רים של ה"ג שום רמז מנקודות או טעמים או מלאות וחסרות, ואיך זה אם ה■■תה בבל ארץ מולדת כל אלה ? וכן שמושא רבא הנכתב בבבל בענינים אלו ■ משונה הוא ממס' סופרים, ואיננו מביא ממנו אף דבר אחד. וכיון שנמצא כבר ■חלה בא"י ברשימת הקריאה הלא נקל לשער כי אחרי כן הוסיפו עוד בני א"י ■סוק בדבר זה והחלו לכתוב נקודות ורשמו אח"ז סימנים גם על הנקודות וכמו ■תראה זה עוד יותר לקמן (ז', י"א) .

ו) עוד לא ידענו היטב עד כה הוראת שם ספר הללי **) המובא ברד"ק ■ורש שום ובמכלול בחסרי פ"א בשם ר' יעקב בן אלעזר) וכבר אמר בעל ■רת המסרת בלאחר יד שאולי נקרא כן על שם כותבו הלל, אעפ"י שלא ידע

■ עי' גם מה שכתב הרב ז"ל בכרם חמד ח"ו ע' 247. (שזח"ה)

■) ע"ד ס' הללי עי' גם מה שכתבתי בשרון וכרמל שנה 5 עמוד 167. (שזח"ה)

ססטלטלי. ובתשובה אחרת כתב על רב הונא זה דאיהו דאסר כנתא ואיהו דתני הויה דהאשה נקנית, ושניהם מרבנן סבוראי (יעוין בעל העטור ריש אות מכר, וכן בח"ב סס' העטור כ"י שראיתי והוא בתחלתו שם. וכן בנ"י על כתובות הנדפס בליוורנו יעו"ש על דף ס"ג ב'), ואיך יחריש משם הרב שבימיו תקינו נקודות לתנ"ך? אכן אם התחלת הנקודות היתה בא"י, וכפי מה שנראה לקמן (ו') בזמן אשר בבבל הי' גזרת שמד וביטול הישיבות אין חידוש עוד אם אחרי איזה זמן לא ידעו הגאונים עוד להגביל היטב העת ההיא של התחלת הנקודות. ובפרט כי לא שמו חכמי בבל עין כלל על כל הנעשה בא"י בעניני הדת בכלל, כי קטנו בעיניהם כל אנשי א"י בבחינה זו כנודע. ובקל היה יכול להמשך זמן רב שכתבו הסופרים כבר בא"י ספרים עם נקודות, ולא השגיחו עליהם בבבל כלל, עד כי לאט לאט עשו גם סופרי בבל כמעשיהם מבלי אשר ידעו אחרי כן חכמי הישיבות איך ועל איזה דרך נהיה ההתחדשות הזאת, וקבלו הנקוד כדבר שהיה מאז ומקדם מבלי חקור אחריו עוד.

ב) נודעים חילוקים בין מדינחאי ומערבאי בענין קרי וכתיב מלא וחסר, ובין בן נפתלי המזרחי ובן אשר הירושלמי בענין נקודות וטעמים. ואילו היתה התחלת הנקודות ומכ"ש ענין קרי וכתיב מלא וחסר, בכפל, לא הי' בני א"י עורבים את לבם לדבר מאומה נגד רבנן סבוראי והגאונים, כאשר היו נכנעים תחתיהם בכל עניני הדת. ואיך היו יכולים להיות אח"כ מערבאי נגד מדינחאי ובן אשר נגד בן נפתלי? וזו ראי' גדולה אצלי שרק בעניני קריאת תנ"ך היו בני א"י הראשונים בעבור ששם ביתה מקדם קדמתה, ושם נשארו ספרים מוגהים מאז ומקדם אך בני בבל החלו אחריהם לשנות הקריאה באיזה מקומות בנביאים וכתובים מרוח יתירא דאית בהון בשאר עניני הדת. ובכל זה יראו לנפשם לחלוק גם באיזה קריאות של תורה אשר ידעו רב דקדוקם של בני א"י ע"י מתרגמים שונים שהיו שם תמיד בבתי כנסיות בשבתות והיו חולקים רק בקריאת נביאים וכתובים, כמבואר בסוף ספר מסרת המסרת.

ג) יותר מזה במחלוקת שבין מדינחאי ומערבאי וכן בין בן אשר הירושלמי ובן נפתלי המזרחי, אנו הולכים אחרי מערבאי ובן אשר (יעוין מסרת המסרת שם והקדמה שלישית) וזהו ממש נגד ההרגל שלנו ללכת בכל עניני הדת אחרי הבבליים עפ"י תקיפות הגאונים כאשר הראתי בתולדות הנדפסות בכמה מקומות - ואיך היו הגאונים כמחרישים מזה ולא היו שולחים בכל תפוצות ישראל לאמר דעו כי נוסחא שלנו היא העקרית ועליה תסמכו ולא על אחרת כאשר עשו בכמה הלכות ומנהגים וגם בתרגום ארמי הנהוג אצלם שנשאר גם אצלנו לעיקר בגד תרגומי א"י? אין זאת רק בעבור שבעניני הקריאה בתנ"ך ידעו הבבליים בעצמם שבני א"י הם יותר בקיאים בהם וגם אנחנו בני שאר ארצות קבלנו זה מאז ועד היום שבני א"י הם הראשים בענינים האלה נגד הבבליים. וזה על דרך שהראתי במקום אחר טעם חדש ונפלא על הלכתא כרב באיסורי וכשמואל בדיני.

ד) המסרה חולקת בכמה מקומות על ש"ס דילן, ומובאים בהקדמת ר' יעקב ן' חיים למקראות גדולות, ולא כן על ש"ס ירושלמי שמה שהביאו תוספות (שבת נ"ה כ') מן והוא שפט את ישראל ארבעים שנה, לא נמצא בנוסחא המדויקת

מכתב ט'

לכבוד ידידי ואהובי החכם היקר החוקר המהולל יקר רוח
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

כשאלתך חשתי ולא התמהמהתי להשיבך על מכתבך מן י"ג כסליו *) אשר נתן שמחה רבה בלבי בשמעי משלום ביתך ורפואת רעיתך היקרה. כן יברכך ה' תמיד וישמרך מכל רע, וישם לך שלום בעיני תבל ובעיני מרע. ועוד גם עתה הנני כמוכרח להזהירכם. השמרו לנפשותיכם אל תשתו שכר ואל תאכלו כל משמן כי אלה ראשי אבות לחולי הרע הזה, הדופק על דלתות ארצכם. ומה מאד התענגתי לבשורתך כי כלית חבורך מבא לדקדוק לה"ק בלשון איטלקי, הן אמנם נכספה וגם כלתה נפשי מאד לראותו בלשוננו הקדושה, למען יצמיח תועלת גם לאחינו בארץ הזאת ובשאר ארצות אשר לא ידברו בלשון ארצך. וכבר הודעתני כי נמצא תלמיד אחד אשר את לבו להעתיק ספרך לעברית. ועתה אמור לו משמי אשר כפי ידעתי תודות רבות יקח על עמלו מכל אנשי תושיה בבני עמינו.

א) בדבר מקום התחלת הנקודות, הנה לא ראיתי עוד כל ראיותיך ולא אוכל לשפוט עליהן. אך זאת ידעתי כי על ראיותי מכמה שמות הנקודות והטעמים שהם רק מא"י ולא מבבל, וגם מהשקידה על מקרא שנראה יותר מוקדמת בא"י מהמדרשים הראשונים שנתחברו שם כמו ב"ר וי"ר ואיזה מדרשים מזמן מאוחר, לא השבת עוד מאומה. ואולי בספרך נמצאו על כל זה תשובות מספיקות. אכן אשים לפניך עוד איזה דברים ראוים לעיין בהם לעיניך תחקור בהם ואחרי כן תחרוץ משפט.

ב) מאד נפלא כי נשכח מישראל זמן ומקום התחדשות דבר גדול כזה כאשר היו הנקודות ודקדוקן. והנה בארץ בבל לא חדלו הלימודים והלומדים מימות רב עד סוף הגאונים, מדי נתמעטו בא"י מימות תלמידי ר' יוחנן עד שבמעט שבתו בימי הגאונים. ולכן אולי היתה התחלת הנקודות בארץ בבל, יפלא מאד איך לא בא מזה דבר בדברי איזה גאון בתשובותיו או בספריו, כמו בספרי רב אחאי רב יהודאי רב סעדי' רב שרירא ורב האיי הגאונים. והנה רב שרירא באגרתו הנדפסת ביוחסין כתב כל מה שאירע בעניני הלימוד בבבל מימות רב עד ימיו. ואיך לא רשם הדבר הגדול הזה, כשהגיע לזמן פ' ופ' לאמר אז בימים ההם התחילו לנקד ספרי תנ"ך. ולא לבד מהתחלת הנקודות לא זכר שום גאון, אך גם מענין הנקודות ומקומם והברתם היו הגאונים כמעלימים עין. מה זה ועל מה זה? והנה כפי דבריך היתה התחלת הנקודות בבבל בימי רבנן סבוראי, ועל זה אשאלך למתי? אם בעת הגזרות והשמדות הנזכרות באגרת רש"ג, הנה תרחיק גם אתה שיהי' זמן כזה מוכשר להתחדשות גדולה כזאת. ואם בעת המנוחה שהיתה בסוף ימי רבנן סבוראי, הנה תתחזק התמיה למה לא נשאר שם וזכרון מהמעשה הגדול ההוא? ואנו רואים את רש"ג באגרתו מציין זמן מר רב רבא שתקנו בימיו לתת גט לאלתר לאשה ועוד בשנת אלף נ"ו לשטרות בימי מר רב הונא תקינו למיגבי כתובת אשה

*) עי' אגרות שד"ל סי' קי"ד עמוד 318 (שזח"ה)

S. L. RAPPOPORT'S
hebräische Briefe
an
S. D. Luzzatto
(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben
von
Eisig Gräber.

ZWEITES HEFT

PRZEMYSL
DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS
1885.

אגרות שי"ר

אשר הריץ

הרב שי"ר ז"ל אל רשד"ל ז"ל

(משנת תקצ"ג עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראַבער

מחברת שניה

פרזעמישל,

שנת תרמ"ו.

Jaroslau, Datum des Poststempels.

להאדון היקר ומאד נעלה שלום עד העולם!

הנני מתכבד בזה לשלוח לכבודו את החוברות האחרונות (III-IV) מאגרות הרב הגאון שי״ר ז״ל אשר הוצאתי לאור בימים האלה, ואקוה כי יקבל כבודו ממני את האוצר היקר הזה. בלב ונפש חפצה, ויואל בטובו הגדול לכבדני עם שֶׁלֶם—כסף המגיע לי עוד סך. Mark 3 ואת כבודו הסליחה על אשר הרהבתי בנפשי עוז לשחרהו אדות המחיר, כי ידוע לכבודו כי מעט מזער המה הקונים ספרים עבריים, היודעים להכיר ולהוקיר ערך מילים לתמוך בידי המו״ל ספר להרמת קרן התורה והליטעראטור העברית, ולהושיט לו את שרביט הזהב, והוצאת הדפוס לספר של עשרים באגען רבו עד למעלה. על כן אצפה שיתאמץ מעכ״ה ולא ישיב ימינו אחור מלתמוך גם היום כמקדם, למען אוכל גם להלאה להוציא לאור ספרים יקרים ומועילים, להרחבת התורה והמדע בקרב אחינו ב״י.

בחוץ למדינה יוכלו לתת את כסף השלמים על יד הפאסט de International אשר ישלחהו הלום אלי.

מוקירו ומכבדו כגודל ערכו
שאלתיאל אייזיק גראָבער
המו״ל

אדרעססע שלי
Eisig Gräber
Jaroslau (Galizien)

שגיאות להבין

ד 4 שורה 6 מלמטה אחר "משה" חסר המלה Jesua
״ ״ ״ ״ ״ אחר ושאר שנקראו כן צ״ל .Jes
״ 3 ״ 14 ״ תחת ספינה צ״ל ספונה
״ 4 ״ 12 מלמטה ת׳ ערבו צ״ל ערכו
״ 8 ״ 9 ״ ״ כסתם ״ בסתם
״ 10 ״ 16 תחת וסמכאוביהם ״ ומכאוביהם
״ ״ למטה בהערה שורה 1 תחת ותביא צ״ל להביא
״ ״ ״ ״ ״ 2 ״ והיא ״ והוא
״ 11 שורה 12 תחת במקום צ״ל במקום
״ 12 ״ 9 ״ ועיקר ראיותיו צ״ל ועיקר ראיותי׳
״ ״ ״ 5 מלמטה תחת וקרמוניני צ״ל וקדמונינו
״ ״ ״ 23 ת׳ הנרדס צ״ל הנדפס
״ 14 ״ 25 ״ ויחוסס ״ ויחוסם
״ 15 ״ 8 מלמטה ת׳ ידבד צ״ל ידבר
״ 16 ״ 15 ת׳ במריצה צ״ל במרוצה
״ 17 ״ 6 ת׳ במובא צ״ל במבוא
״ ״ ״ 13 מלמטה ת׳ הסכ צ״ל הסב
״ 31 ״ 1 ת׳ זנג צ״ל זגג
״ 37 ״ 2 ת׳ אחו צ״ל אחיו
״ ״ ״ 16 מלמטה ת׳ מצרי צ״ל מצרי
״ 49 ״ 15 מלמטה ת׳ מחצר צ״ל מהצר
״ ״ ״ 3 מלמטה ת׳ ולתלמידך צ״ל ולתלמידיך

הודעה

המבוא והערות מאת החכם הרא״א הרכבי תבאנה בסוף המחברת האחרונה

אותיות או״י הן אמות לכל האותיות וכן קראם בעל ס׳ יצירה ואמר שלש אמות או״י, ומה שאמר שלש אמות אמ״ש הם אמות בעולם אבל אמות הספור הם או״י וכו׳ יעו״ש באורך סיוע גדול לדברי בפירוש יש אם למקרא. ועכ״פ כפי הנראה מלשון רד״ק גרס בס׳ יצירה שלש אמות או״י, מה שאין כן לפנינו, וזה חידוש. ואם האמת כנוסחת הרד״ק נבין הוטב סבת קריאת הירוניסום ושאר חוקרים קדמונים מעמים לאותיות האלה (Matus Latiosni) שבלי ספק שמעו כן מהיהודים, וספר יצירה בריתא קדמונית.

במקראות ביום ההוא יהיו חמש ערים, וברד ברדת היער, אין לי עוד דבר מספיק, ולא ערבתי לקורא לבאר כל כתוב בישעי׳ על מכונו. וכפי דעתי לא כזאת תהי׳ תפארת המפרש אשר יבאר כל מקרא ומקרא גם בדוחק וברוחק גדול, אך לאוהב אמת נכון שיאמר כשיגיע למקרא כזה, פירושו נעלם ממני עוד ולא ידעתי בו דבר מתקבל. וכן אצלי כמה מקראות בישעי׳ ובאיוב, אף אם באיזה מקראות הקשים מאד בהשקפה ראשונה, השגתי ת״ל דברים יקרים וקרובים לאמת — ורק על מקרא ביום ההוא יהיו חמש ערים מדברות שפת כנען העירותי כי הסופר הירודות (כ׳ קי״ב) יספר שבעיר ממפים ירדו פיניצים מצור ומקום שכונתם יקרא מחנה צוֹרים. ע״כ ונודע מכבר כי שפת כנען היתה עברית ממש — וכעת אחשוב ג״כ במלת ברד שם, רד הוא השורש והב׳ נוסף כמו בשרש בעל, בזק, וכמה פעלים המתחילים בב׳ שהראתי באגרת אחת אשר הב׳ אינה שרשית מתחלה רק נשתרשה אח״כ. ובעבור שאמר ברדת ר״ל בעת או במקום ירידה אחז ג״כ לשון וברד במקום וירד, היער ירד במורד, וכן תשפל העיר בשפלה, וירדת אינה מלה דבוקה רק נפרדה והיא שם על משקל דלת. ואתח תבחר ולא אני״״. הן אמנם פירוש זה מחובר אל דעתי בכלל על ״״הנבואות המדברות במפלת סנחריב, אך לא אוכל להאריך פה.

ואודיעך עוד כי שלחתי אל החכם וכו׳ מו״ה אברהם גייגר דאקטאר, רב בוויסבאדאן וכל מחוז נאססייא, כמה ענינים וחדושים לחיי הרמב״ם אשר בדעתו להוציא לאור בקרוב אי״ה בלשון אשכנז ובשני כרכים. וממנו יצאו כבר לאור שתי חוברות ממכתב עתי הנקרא „וויססענשאפטליכע צייטשריפט פיר יידישע טהעאלאגיע, פאן איינם פעראיינע יידישער געלעהרטער. פערלאג פאן אירלאנדער אין פראנקפורט אם מיין״. וגם אותי רשם בין שמות החבירים מבלי ידיעתי, והנני מוכרח לשלוח לו איזה מאמרים, וכבר עשה בקורת על תולדות רב סעדי׳ שלי ושלחתי תשובה אשר תהי׳ נדפסת בקרוב אי״ה, ותוכל להכתיב לך המחברת העתית הזאת, ויש בה דברים יקרים ומועילים.

אחלי, עוד הפעם, השמיעני עד מהרה משלומך ומשלום כל הנזכרים זאת תשוקה לוהטת מאת אוהבך תמים, כל הימים.

הכו״ח פה לבוב יום א׳ ר״ח כסליו שנת שלום ירושלי״ם.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

ולתלמידיך המקשיבים לקולך ומתענגים מחכמתך ומוסרך הטוב, ובהם היקר לי מאד אבי"י, שלו' להרב אב"ד בעירך, להרב אב"ד בטורין, לר' שמואל חי די לא וואלטה במנטובה, וגם את זה עשה למען אוהבך אהבה עזה באמת. הודע להרב אב"ד ואל די לא וואלטה כי אשיב אי"ה בעתות האלה על אגרותם היקרות, ואשר החרשתי עד עתה, לא כי היה האשם רק בעניני תבל אשר הטרידוני עד מאד, ועתה הנה הוסרו מעט מעל צוארי, אנפש ואחליף כח, ואשוב למחקרים נעימים לי תמיד, ולבעליהם ויולדיהם.

ועוד זאת דע כי לחנם שפכת חמתך עלי באגרתך האחרונה *). הן אמנם הוטב בעיני מאד ביאורך על דברי הראב"ע ביסוד מורה, ואמרתי בקצרה כי שמחתי עליהם, ולמה לך יותר ? כאילו רק אז נודע לי ולך תכונתך היקרה להביט בעין חודרת ולפרש על נכון דברי מראשונים ? צלחת על דברי אמת בדברי הראב"ע ועוד מכבר בדברי הקדמונים וגם בנביאים, וכן תצלח עוד לא אחת ולא שתים. ולא כן פירושך על שירת הים. מעט היו בו לעיני חדשות ויקרות. לקטן ממך היה נחשב לגדול, ולך, במה נחשב הוא ?

בענין המסרה ומקום חיבורה, הלא הראתי ברור לפי דעתי, מאיזה שמות של נקודות וטעמים שמקורם בא"י ולא בבבל, 1) והם סגול, דגש, מרכא, טפחא, זרקא (בבבל זרנקא) לגרמיה, (ל' ירושלמי). ורק הישיבות חדלו מימי רב דימי ואילך, כי להן צריך המורה לב רחב, והתלמידים צריכים רוחה ודרכים בטוחים ללכת אל עיר הישיבה, ולא כן בדרושי המקראות, ומדרשי ב"ר וי"ר וקצת מגלות חוברו בא"י בזמן מאוחר לחתימת תלמוד בבלי. ובביאור אמר כן ר' לוי (מדרש שה"ש פסוק סמכוני באשישות) לשעבר היתה הפרוטה מצויה היה אדם מתאוה לשמוע משנה הלכה ותלמוד ועכשיו שאין הפרוטה מצויה וביותר שהן חולין מן השעבוד אין מבקשים לשמוע אלא ברכות ונחמות ע"כ. ואין ספק כשהרבו לעסוק בדרושי הכתובים עיינו הבקיאים גם בחלוקתם, מספרם, ודרכי כתיבתם. והנה ר' שמואל בר נחמני איש א"י שהיה מפורסם לבעל אגדה אמר איזה פעמים חזרנו על כל המקראות וכו' (יעוין מדרש קהלת פסוק כל זה נסיתי) ובירוש' פ"א דסוטה אמר חזרנו וכו' ולא מצאנו מקום ששמו אטד. וריש מדרש אסתר מראה בקיאתו הנפלאה במקרא על כל מלות ויהי במקומות שהיא לצרה או לשמחה. ושם עוד ע' פסוקים במגלת אסתר עד ׳ ׳ וכו'. וכבר מלפנים נקראו בא"י סופרים שהיו סופרים אותיות שבתורה (קרושי' ל' א') ולכן אין חידוש שהוסיפו כפעם בפעם בענינים האלו עד שריותו ההברות וספרו המלאים והחסרים, והגיעו לנקודות וטעמים, ועד מהרה נודע זה לבבלים ויגיעו גם הם, וצמחו איזה חילוקים בין מדינחאי למערבאי — ומדי דברי בזה אזכירך על דבר ששאלת פעם אחת אנה נמצא כפעם ראשונה לשון אמות הקריאה בספרינו, ואני לא ידעתי אז להשיבך רק מלשון הגמרא יש אם למקרא ומספר יצירה שקורא לאותיות אמ"ש אמות. ועתה מצאתי בס' המכלול לרד"ק (שער אותיות או"י) דע ישכילך אלקים כי

---

*) עי' אגרות שד"ל סי' ק"ג עמוד 299 (סזמ"ה)

1) ע"ד התחלות הנקודות עי' גם מ"ש הח' גרעץ במכתב חדשי שלו 1881 עמוד 348 (סזמ"ה)

ואדרוש ביחוד בשלום ידידנו הרב המאה"ג הגאון האב"ד נ"י, ואתפלא מעט כי לא שמעתי ממנו דבר זה זמן רב מעת שלחי אליו אגרתי על ידך. הודיעני נא אתה אם הוטבו בעיניו דברי, כלם או מקצתם, ואיזה מהם.

מכתב ז'

ב"ה מו"ש שלח כ"ט סיון צ"ד.

ידידי ואהוב לבי החכם המפואר המופלא מוה' שמואל דוד לוצאטו נ"י.

במוצאי מנוחה ומבא עבודה הג־ולה העמוסה עתה על שכמי נוסע מוכ"ז ידיד הספרים ודורשיהם, הוגה בהם ובמדבריהם מוה' יצחק שדה הפיחים נ"י מזה דרך ארצך, והנה עומד ואץ עלי לאמר כתוב שתים ושליש דלתות לאהוביך באיטליא, ואני לא אדע מה יחרות עטי ברגע קטנה הזאת? אך זכר אזכור להודיעך כי קבלתי כל אגרותיך האחרונות והאחרונה מהן כוללת פירוש על דברי הראב"ע ז"ל בפי"א מיסוד מורא *) קראתי ושמחתי. עוד ימעטו הכתבים למכתב עתי ישרון. נא שלח לי שיר על הנבהה אשר חברת ואשר לא אפונה כי טוב ויפה הנהו. ועוד זאת, שיר נחמד ויפה על מכתב ישרון ואענדהו עטרות לראשו אי"ה, ואשר ביותר יעצור כעת גמר המכתב, הוא כי טרוד אנכי מאד בנשואי בני דוד יחי וישכיל, אשר תהי' בר"ח אלול הבע"ל אי"ה. ובכל זה אני מחכה לשיריך ומליצותיך היפות. פירושך על שירת הים טוב ומועיל הוא. אך לא יתפאר בו ישרון כאשר היו מאמריך עדי ותכשיט לספרי בכורי עתים. למה זה החילות לעצור במלים? מדוע חדלו מעייני נופת מליצותיך?

עת ישיב מוכ"ז דרך ארצך לביתך, ויהי לך מה לשלוח לי מחברת קטנה קדמוניה כתב יד אל תמנע ממני. אני חשבתי כל יום שבת קדש מה לשלוח לך, וחי נפשי לא מצאתי מאומה שוה בשכר ההולכה. אין אתי רק לב נמשך אחריך כמים כי אוהבך אנכי בכל נפשי ומאדי

שלמה ליב כהן רפאפורט

מכתב ח'

אל כבוד ידידי ואהובי זה כמה, החכם היקר החוקר המהולל מו"ה שמואל דוד לוצאטו נ"י.

תהעד ידי מדי תאחז בעט לכתוב אליך הנצמד בקירות לבי. אפחד מכעסך על אחרתי להשיבך עד כה. פחדתי תעצרני מדבר, ורוחי ירהיבני ולא יתנני השקט עד אשאל ממך ריע אהוב! מה אתה בימים הרעים האלה עת החולי' הר"ע יקרב אל גבולך. זה הוא אשר לא יתן מנוח לנפשי כמה שבועות, ידעתי את אחי במצוקה ולא אשאל לשלומו, ולא אשמע את קולו במכתב, הנעים לי תמיד בקול כנור ונבל? נא ידיד יקר, מהר והודיעני, גם במעט מלים אם תרצה, כי שלום לך ולביתך, שלום לריעך החכם המפואר מו"ה הלל הכהן נ"י, שלום לחביריך

---

*) עי' אגרות שד"ל סי' ק"א עמוד 296 (מזח"ס)

מספר חיי יהודה, אשר האיש המסופר ממנו גדול בעיני מאז עד מאד, ועוד גם עתה אחרי כל החסרונות הנודעים לנו ממנו. ואחרי החילות בדבר ותבצע בלי ספק את מעשיך בהשלמת כל הספר, שא נא אם אבקש ממך תשובות על איזה שאלות בזה. א) מי הוא הכותב ספר הזה? כמעט נראה כי הוא ר״י די מודינה בעצמו, שכן מדבר בעדו במקום אחד ״ליל ג׳ טבת השע״ז וארא בחלומי והנה איש לפני ורבים אומרים לי כו׳ ואם כן הוא הנה מצאנו בו מעלה חדשה כי לא חשך מהצג חסרוניו על לוח. ב) בשם הגדולים (חלק שני מערכת י׳ סי׳ ע״ט) כתב ג״כ שספר חיי יהודה כתב הרב בעצמו. אכן שם יספר עוד מה שראה בו איך החל להאמין בגלגול ע״י פלא עצום. וכל ימי היה זה גם בעיני לפלא שאיש הכותב ספר ארי נוהם, בימי זקנתו כבן ס״ח שנה, נגד הקבלה וכל דרכיה, יודה שהאמין בגלגול, ועתה כי ראיתי הקצור מכתב ידך נתרבה עוד יותר הספק אצלי אם הכ״י שראה בעל שם הגדולים נובע מיד ר״י די מודינה כי הוא מתנגד לדרכי הכותב אשר העתקת ממנו. ג׳) תרשום לי זמן ושם הסופר של כ״י ישן נושן מזכרונות, אשר נמצא בו החלום של הרב בעל מאור עינים.

לא אוכל להעלים כי שורה אחת בקצה אגרתך עשתה אותי עוד הפעם כנבוך בך ובאומן בריתך. שכתבת ״הנה ידעתי כי חפצת בי וכי יש את לבבך ישר כאשר עם לבבי„ הטרם תדע זאת עד כה? הרק אך מכתב ר׳ משה לנדא הראך חפצי בך ויושר לבבי אתך? הן נפעמתי ולא אדע מה. אמרתי כי ידעתיך והשגתיך, ואתה לפעמים תמלט מידי כצפור מיד אוהבו, תעמוד מרחוק לצחק בי ולנסני, ואחר כן תשוב אלי ותשתעשע עמי.

תמהת כי יחם לבבי פתאום על המונעים הרבים אשר יפגעו בארצנו את כל מבקש טוב ומועיל, והנה ראה גם ראה אחי, כי גם אתה גם ידידנו החכם יש״ר באתם בקהל המונעים האלה. מי האמין לשמועה כזאת? ימים רבים בקשתם גם שניכם לראות מכתב עתי יוצא לאור מחברת אנשים מבינים, ועתה כי באה הבשורה לאזניכם, כי קרוב לבא עתו, וכי נמניתם בקהל אנשים ההם כאשר יאות לחכמים כמוכם, התרפיתם ותאמרו אלי, עוד חזון למועד, רוצה אחי, רוצה, אתה תעבור חלוץ לפני אחיך, ונחנו נשב מנגד על המשמר ונראה איך יפול דבר במחברת הראשונה, אם לרוץ אחריך, ואם אין! הכזה יהיה הדרך לאמצני ולחזק את ידי? או אם תפונו כי עכ״פ יעלה ערך המכתב ותכונתו על תכונת בכורי העתים אשר הענקתם לו תמיד ממיטב אמריכם? ומה אעשה עתה לבדי? האתן רק פריי שרעפי לבדם במכתב עתי? הירצוהו קוראים צעירים המבקשים פרחים שונים בתבניתם ובמראיהם? הישאו פניו? ועתה דע איפא! אם לא תשלח לי אתה וריעיך ותלמידיך איזה מאמרים לחוברות הראשונות, אומר נואש למלאכה אשר חפצתי בה — השם יודע — רק למען תועלת ישרון בכל ארצותם למושבותם.

ובזה אצא ואומר שלום לך ולריעך החכם המפואר מוהר״ר הלל הכהן נ״י, ולהחכם המפואר מוהר״ר אבי״י נ״י אשר ממנו אחכה בקרוב אי״ה רשימת ספרי כ״י של הקצינים טריווס, ולכל תלמידיך הנבונים והיקרים כנפש אוהבך ומכבדך תמיד בתום לב. החותם פה לבוב ער״ח אייר צ״ד.

שלמה ליב כהן רפאפורט

כדברים האלה . — „ווארום הערר לוצאטו, דען אין געווים אים פאלסטען מאסע אלס איינען זעהר געלעהרטען מאן האכשעטצע, איבער מיך אויפגעבראכט איזט, ווייס איך ווארהאפטיג ניכט אורטהיילען זיא זעלבסט, אב מיינע ריגע זא דערב וואר, אום זיינען אונווילען צו ערדעגען, אונד אב איך (איהן) ניכט פיל מעהר מיט איינעם אנשטאנד בעהאנדעלט האבע וויא זיא געבילדעטען מענערן צושטעהט. איך וואלטע דאס מאן אויך גענען מיך דיעזע שאהנונג געברויכט. — העררן לוצאטו דעם זיא געפעליגסט אין מיינעם נאמען מיינע טיעפסטע פערעהרונג מעלדען מעגען, ווערדע איך זעלבסט שרייבען, אונד איהם אום דאס ערוועהנטע מאנוסקריפט אויף בראשית שמות ויקרא — אונד צוואר צוערשט אויף שמות, ביטטען, וועןער עם מיר פריינדשאפטליך צולאססען וויל, איך בין אימפאראוים איבערצייגט, דאס זיין נאמען מיינער אויסגאבע, איינען נייען גלאנץ פערלייהען ווירד. — מוס מאן איהם כתב רש"י שרייבען, אדער איזט ער מיט אונזרען שריפטציגען בעקאנט? ערשטערעם איזט עטוואס אונבעקוועהם פיר מיך" — הודיעני נא גם אותי אם אוכל לכתוב לך בכתב שלנו, כי באמת כתב רש"י יקח ממני זמן רב, וגם אתה תוכל להעריך אגרתך בכתב ארצך, רק בביאור כל אות היטב. — —

ואין לי עוד רק לבקשך כי תשים עינך החודרת על כל עניני מכתבי ותגיד לי על כלם דעתך, כאשר יעשה אוהבך בלב שלם ומכבדך כערכך הרב,

החותם פה לבוב יום ו' ט' ניסן התקצ"ד

שלמה ליב כהן רפאפורט

ואדרוש בשלום ידידנו החכם המפואר מוהר"ר הלל הכהן ובשלום ידידנו החכם המפואר מוהר"ר אבי"י נ"י, ובשלום כל תלמידיך היקרים. וביחוד בשלום המשכיל ר' שמשון יינטילומו נ"י והנני נותן לו תודה על מנתו היקרה מחברת שי למורים, אשר שלח לי. אך לא אוכל הכחיד תחת לשוני את אשר מצאתי לבלתי נכון, כי הדפים הדפים משמאל לימין, וכן לא יעשה בישראל, וגם אם אולי היה מוכרח לזה מצד בעלי הדפוס, טוב היה לו למשוך ידו. ועוד זאת ראיתי לו כי קורא למוכתרים „בני בית מדרש ה ח כ מ ה ו ה ת ו ר ה והפך גם בזה הסדר כי התורה קדמה תמיד לחכמה אשר אינה מתקיימת בהפך הסדר, וגם בית מדרש הלזה נקרא קאללעגיום ראביניקום לא פהיליזאפיקום. ואולי בעבור שהסדר כאן משמאל לימין, תקדם ע"ז ג"כ התורה לחכמה — ונכסף אנכי תשובת התלמיד היקר על כל זה, אשר באמת אהבתיו מלב, כי מרחוק אראה תשוקתו גדולה לפעול טוב לראות ולהראות אור.

מכתב ו'

אל כבוד ידידי החכם המושלם המליץ המפואר מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

עוד בטרם בא אגרתך הגדולה אשר אחכה על מכתבי האחרון הנני ממהר עתה להשיב על מכתבך מיום ט' ניסן, 1) ולתת לך רב תודה על העתקת הקיצור

---

1) עי' אגרות שד"ל סי' ל"ו עמוד 288 ועל מכתב שלפנינו בא"ה תשובת לשד"ל סי' ק' באגרות שד"ל עמוד 294. (שזח"ה)

בין תנן לתניא, תנן ר״ל שנינו, ותניא, נשנה, ולא מצאתי בנינים אלו במבוא לשון ארמית לוח הפעלים ׳גזרת נל״ה, וע״ז אתמה, נא ידידי! שלח לי בקרוב דקדוק בכל זה. —

יד) בענין תרגום היוני של פלמוני. קשה בעיני מאד לחשוב שלא יהיה תרגום עקילס כמו שנמצא על שמו בב״ר פכ״א, כלומר פנימו וכמו שפירשתי כבר מלה זו באחת מאגרותי. ומהעתקת השבעים אין ראיה. ואם ימצא גם בהעתקת הסורי מעקילס מלת פלמוני בלי תרגום אין ראיה ג״כ כי בלשון סורית נמצא ג״כ מלה זו בעצמה עם הוראתה העברית כמ״ש גיזיניוס בשרשיו. ואפשר העתיק כן המעתיק לסורית מן מלת פנימו ביונית, אכן צריך לעיין תחלה בהעתקה סורית. אם כבר שב החכם הגביר ר׳ יוסף אלמנצי לביתו, אשר תדרוש בשלומו למעני — ואח״ז במונטפוקאן, וכבר הגדתי לך כי לו הייתי במקומך, אז רבות יגעתי עד הוצאתי לאור כל תרגום עקילס בפני עצמו אשר לקחתי מחבור מונטפוקאן והבאים אחריו, שלמה נעזוב בידי נכרים נחלתנו, נחלת קדם קדמתה, המשובחת מגדולי עולם, ׳ואשר הוריש לנו איש מצויין מאד בצדקתו ובידיעותיו הרבות, וצריך לעיין עוד בתרגום היוני שנדפס בקנשטאנטינה שנת ש״ז ואח״כ פעמים רבות (הקדמת הרמבמ״ן לתורה.) ולבדוק בו אם לא ישוה לליקוטי מונטפוקין, או לליקוטי בעל מאור עינים, ולמעט שהוספתי, ואולי הוא ממש תרגום הקדמוני של עקילס הנשאר ביד יהודים היושבים בארץ יון, אשר עוד בימי בעל הערוך היה לפניהם תרגום יוני, השוה במקומות לעקילס (תולדות רבינו נתן הערה 15.) וכל זה צריך עיון היטב המועיל הרבה, ולא אוכל לעשותו פה כי אין בידי כל החבורים, ועליך אחי מוטל לגול האבן מעל הבאר הקרוב אליך מאד. — -–

טו) סמ״ש (סי׳ י׳). תראה תכונת ערך מלים, כי כולל ג״כ כל המלות שלא נתבארו כל צרכן בערוך אעפ״י שמגמתי הראשונה היתה רק להיות כמבא לספר אנשי שם, והיינו לבאר היטב כל המקומות, וכל מלכי עמים הנזכרים במדרשים ותלמודים. וגם עניני הכתות וכינויי הכבוד של נשיא ואב״ד ודומיהם, כאשר כתבתי לך כבר. ובשמחה רבה אקבל סמך ומידידנו האהוב החכם אבי׳, חידושי הוראות במלות כאשר כבר כתבתי זאת ג״כ אליכם. ואתם כתבו בענינים האלו כטוב בעיניכם, והניחום למשמרת עד יבא מועד צאת ספרי לאור אי״ה, ואז אודיעכם, ותשלחו אלי מכתביכם ואציג כל דבר במקומו הנאות לו, ובכל מקום אזכיר את שמכם וברכתי אתכם. — ואלפי תודות לכם על העתקת אלף אלפין, אשר בתחלה כמעט נסוגותי אחור מקרוא אותם כי חשבתים כשאר מלאכות כאלו הנעשות בדוחק רב, ולא ינעמו לחיך אך כמעט החילותי להשים עיני בהם, נמשכתי אליהם בעבותות אהבה ולא יכולתי עוד לסור מהם עד התימי אותם. והנה הם נפלאים בעיני מאד לא ראיתי כהנה ליופי. והכינותי להם מקום בישרון אי״ה.

ט״ז) כהשלימי האגרת הזאת השגתי אגרת מר׳ משה לאנדוי, והנה כאשר נבאתי כן היה. הצענזור תאסור אותנו בזיקים, ומדרכה להעביר כל חוק, כי לא תרשה גם להדפיס הבשורה עדי יבואו לנגד עיניה איזה תקופות מגוף המחברת. אחלי ידידים יקרים! אם תאבו להגדיל שם ישרון ולהאדירו, שלחו לי מאומה ממעשי אצבעותיכם אשר כוננתם, ואולי אמלא רצון הפקיד ההוא, ואערוך איזה תקופות לפניו. — אף גם זאת תדע, כי רמ״ל השיבני אודותיך על מה שכתבת לו

אפותא (ופירש"י פדחת.) כי הא כו'. ושם א"א לפרשו על נחירי האף ע"ש. האמנם בערך אנדיפי הנוסחא פותא. וזה כדבריך. וחוץ מזה אך למותר הוא לדעתי יגיעתך להראות נגד בוקסדארף כי פותא לבד הוא מצח ולא אפותא, שגם אם נגרוס אפותא עוד יהי' פירושך קיים ונכון במלת פתהן ויהי' האל"ף נוסף באפותא כמו כמה אלפי"ן במלות ארמיות וסוריות אשתא ואשתותא ודומיהם. אכן אחרי כל אלה השינויים בכל המקומות, יחל ספק חדש אם לא הכוונה בכל מקום על שני צדדי האף וכאשר נקדת אפוותא. ויתראה זה יותר ממה שכתבתי בערך אנדיפי, וזה לשוני בקצור." אנדיפי 4) "״ ' הערוך והמוסף ובוקסדארף ואחריהם רמ"ל לא ידעו למצוא מקור למלה זו אשר בנינה נראה בעליל כי הוא יוני והתימה על החכם בלשונות הארטמאן שחשב אותה בין מלות עבריות שבמשנה. אכן רש"י ראה קצת מהוראתה שכ"כ שם, אנדיפי. כלי חרס ולו שני דדין כו' ולשון אנדיפי שני פיות כדתניא (עירובין ק"ד א'.) מעלין בדיופי ובתוספתא גרס באנדיפי עכ"ל. והנה יתכנו דבריו על אנדיפי שהוא כלי אעפ"י שגם כאן לא הראה למה ישוה אנדיפ לדיופי. אך על ואיבעית אימא על אנדיפי שהוא פותא שפירש הוא בעצמו פדחת האדם לא ביאר למה נקרא כן וכבר היה גם בעיני בעלי התלמוד חדש לפרש כן, והוצרכו להביא ראיה מאגדה ישנה שנמצא מלת אנדיפי אצל כותלא דמותא.— ולזה נאמר כי דיופי נקרא כל שיש לו שני נקבים, מן מלה יונית *Δioκoς* ע' מערכי לשון, ואנדיופי הוא מורכב מן Ava-*Δioκoς* ור"ל החלק שהוא למעלה משני הנקבים כי Ava הוראתו ביונית למעלה, ויש הרכבות כזה גם במשנה ומדרשים כמו אנברקאות, אנדיקין אנליגיון אנקליטן, אנקלימא, אנקלמוס, ע"ש מ"ל, ופירשו מתחלה שאנדיפי שבמשנה שם, הוא החלק העליון שבכלי למעלה מן שני הנקבים, ואב"א אפותא כי הא דהאי בר גליל כו' דנפקא ערעיתא מן כותלא מוחתי' באנדיפי ומית. ויפורש אנדיפי באדם המקום שלמעלה מן שני הנקבים שבחוטם והוא פדחת, ע"כ. אכן עפ"י מה שחדשת לנקד במקום אחד אפותא, יתכן שגם כאן אין הכוונה באנדיפי על המצח רק על החלק העליון מהחוטם, שרק הוא למעלה משני הנקבים, ואעפ"י שמתרגום מנחיריו יצא עשן נראה שהכוונה על הנקבים עצמם שבחוטם, מ"מ אפשר שגם הם, גם שני הצדדים של החוטם למעלה בין העינים נקראו אפותא. ואתה אשר בלי ספק חביב לך מאד פירושך תעיין היטב בדבר הזה ורק זאת תדע עוד כי לא ברש"י שלפנינו על תענית (כ"ה א'.) כתוב על אפותיה מנחיריו כו', כאשר צינת, רק בפירוש המלוקט של עין יעקב וברש"י כתב רק ממצחו, ותו לא מידי. ג') בביאור המקראות חייבים אנחנו להשגיח על דרכי הלשון של הנביא במקומות שונים מספרו. והנה מלת יערה בישעיה נמצא עוד רק פעם אחת (ל"ב ע"ו.) בנפעל, עד יערה עלינו רוח ממרום, ושם בלי ספק הוראתו שפיכה מלשון אשפוך את רוחי — — .

יג) ומדי קראתי דבריך על שני מיני רבים
את דעתך במלת מתניתין אם הנו"ן בסופה לסי
בעדם, כמו משנתנו, ע"ד אורייתין ובנתין
בין מתניתא למתניתין שהאחרונה היא מש

4) עי' ערך מלים ע' 123.

שהוא נקוב להכנים בו דבר אחר, ותוזרני עתה ממה שהשגתי על רמ״ל ברשימת מלים לערוך (צד 69.) לענין פי׳ פתהן יערה. וכבר הקדימו הרד״ק ואחריו גיזיניוס. והסתעפות שורש זה לדעתי הוא כן. פתה הונח על כל בקיעה ושבירה, ופתיחה אשר על ידה יתרחב הדבר יותר ממה שהיה קודם לכן, כי שני חלקי הבקעים ימשכו אנה ואנה וימצאו מקום יותר. וקרוב בזה לשורש פתה בארמי שפירושו התרחבות, וככר ממנו קצת בחברה ובמכתב פתח בח״ת על פתיחת מקום המסוגר— וקרוב לשורש פתה, פתת, הוא ג״כ שבירה, ונמצא פתה שפתיו (אויפשפעררן) וממנו ג״כ כי יפתה איש, בבנין פיעל, יעשה לב זולתו נבוב לקבל כל מה שמכניסים בו. ומזה נקרא לדעתי הנער בלשון ערבית פתי איש נבוב המוכן לקבל עוד כל דברי זולתו וממנו הפותות לדלתות, ופתהן יערה כנ״ל מערך אבקתא, ובעל הזהר עשה לו מזה בוצינא דקרדוניתא כי הכוס הקטן ההוא, שמכניסין בו הציר יקרא בלשון רומי Cardo femina. ועשה לו משקל ארמי קרדוניהא, ואם תרצה לידע שם בוצינא לענין זה, ע׳ ערך בצין הראשון והשני, וכל זה לא כמעריך, ואין להאריך. ונדע עתה ג״כ ענין שם תפתה על מקום גיא בן הנום שאצל ירושלים, שכבר הראינו (ערך גיהנם) ששם על הגיא היה הר עשן ומקיא אש כדברי ריב״ז (סוכה ל״ב ב׳.) ומקום הבקיעה אשר ממנו תצא אש (קראטר.) נקרא תפתה משרש פתה על משקל תהלה תרמה. ובערבית נקראים השבירות תפתות. ומה מאד יאירו עתה דברי הכתוב בישעיה (ל׳ ל״ג.) כי ערוך מאתמול תפתה. וגו׳. ומעתה נבין דברי ר׳ יהודה (איכה רבתי פסוק טומאתה בשוליה.) מקום היה למטה אצל ירושלים תפת שמו על שם תפתה דהוי ביה, אשר יפלא לכאורה כי תפת נמצא הרבה בתנ״ך ותפתה רק פעם אחת בישעיה שם. אכן השם הראוי הוא תפתה משורש פתה, ותפת הוא קיצור ממנו. ואפשר עוד שנקרא תפת מלשון תף בגמרא שהוא ענין רוק (עיך תף) בעבור שהיה מקיא אש תמיד כנ״ל, ואולי נקרא כן על שני העניינים יחד. וכמה שמות כן.״ ע״כ. והנך רואה קרבת ביאורי. ובכל זה ביאורך קרוב לי עתה יותר. ומעתה תוכל לשמוע באזנים חפשים כל אשר יש לי להעיר עוד על דבריך. מתחלה אביא לך שלשה עוזרים א) כפי ביאור גיזיניוס בשרשיו ובפי—ושו ההולך פה בעקבות רד״ק, על ושפח אדני את קדקד בנות צ׳ון, שהוא ענין קרחה יחובר אליו היטב גם הפשטת המצח מכל פאר ועדי או גם מקווצות שער. ב) שותפות ענין רוחב ומצח נמצא גם בלשון רומי, frons הונח על מצח וגם על רוחב המדה בשדות. ג) רק עפ״י דבריך נמצא למצח שם בלשון ארמי, ולא יתכן שיחסר שם כזה בלשון עשירה כאשר היתה הארמית בימי קדם. והנה על כל מצח בתורה ובנביאים שהוראתו ממש מקומו בראש, תרגם ארמי וכן הסורי בית עינין, ובמקום שהוא ע״ד מליצה כמו ומצח אשה זונה וכדומה תרגם ג״כ ע״ד מליצה אנפין. ורק במקרא אחד בתורה (שמות כ״ח ל״ח) נמצא —גום ירושלמי פרחת וחסר במתורגמן, אך בעבור שגם בתרגום הסורי לא נמצא —ה זו כנזכר אחשוב שמתרגם הירושלמי לקח לו את התיבה ממשניות, יעויין —דך. ועוד לא אדע מקורה של פרחת בלשון אחרת — ועתה אעמיד קצת ספיקות —דפלות נגד דבריך א) הראיה עצמה מן התרגומים תתהפך למתנגדת, שלמה לא —מצא באחד מהם על מצח שם פותא? ב) נחסר לך עוד מקום אחד בתלמוד אשר היא כמכריע בענין זה. והוא (שבת פ׳ ב׳.) ואיבעית אימא מאי אנדיפי

ממנו, וע"ש ברש"י אל תקרי לא גרס שאין הפרש קרייה כו' והפותרים נדחקו מאד במאמר זה, ובאמת כפי דברי הראב"ע יש הפרש גדול לבבליים, ור"ל אל תקרי רפה שיהיה פירושו מן אנחנו המדברים אלא קרא דגוש, סימן לנסתר יחיד והוא כביכול, ואעפ"י שלא היו נקודות בימיהם מ"מ חילוק הברות מבואר כאן שהיה כבר אפילו בין דגוש לרפה, וזה חידוש, ומחזק פי' ר"ח על דרש כל הנשמה תהלל יה (תוספות ערבין י"ח ב'.) — —.

יא) עתה נבוא לספר דקדוקי הטעמים. והנה זיוף המאמר הנמצא בסופו מבורר מתוכו, מי הוא זה ר' יהודה בבלאה דקביל משמעון אבוהו? קרוב שכיוון לר' יהודה הנשיא (רבינו הקדוש) שהיה בן ר' שמעון בן גמליאל. אכן ר' יהודה זה, לא הלך מעולם לבבל, רק אבין עתה המקור מה שקראתי באיזה מקום מענציקלאפעדיע החדשה שרבינו הקדוש הלך לבבל ויסד שם ישיבות, ותמהתי אז מנין לו? הידעת עוד מי זה מנקיי די גלה מארעא דישראל? אין ספק שכיוון למנקיי ספרא שהתלונן על רשב"י ביצאו ממערה על שטיהר טבריה, ולפנינו במדרשים וירושלמי דנקאי ספרא. אכן בפסקתא דבשלח ששם מקור הספור מרשב"י, שמו הנכון מנקיי ספרא, והמזייפים חפשו רק שם איזה סופר במדרשים ותלמוד ואחזו בו תיכף, וכן עשה מעתיק אחד בספר תאגי' שחשבו בין המקבלים אותו ר' נחום הלבלר והוא בהעתקת מחזור ויטרי שלך סי' תקכ"א, ורבינו הקדוש נחשב גם שם בין המקבלים, אך מר' נחום הלבלר, וכאן מר' שמעון אביו. אכן מנקיי ספרא, הלא קראהו רשב"י פורץ גדר ונתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות, ומתי הלך לבבל? נניח זה הספור הבדוי, ונפנה אל גוף החיבור, אשר עוד לא נוכל לשפוט אם הוא כלו מזויף כדעתך כי עוד לא ידענו אם רבינו סעדיה היה הראשון בחרוזים עברים, וגם אם כן הוא, מי זה יגיד לנו שר' אהרן בן אשר, היה חי קודם לרב סעדיה, וכל התחלת המסורה איננה אצלי מזמן קרוב הרבה' לרב סעדיה. ועכ"פ ספר קדמון הוא זה, ולא ראיתיו מימי, וערגה לו נפשי. ואם קטן הוא, תמחול לצוות העתקתו למעני. — —

יב) שמחתי מאד כי באתי בלימודך עוד הפעם לספר ישעיה. אקוה כי תכבדני עתה לעיין היטב בכל דברי על ספר הנחמות, הן במסלולי הן בשאר אגרותי הקודמות והמתאחרות לו ואין לי עתה רק להוסיף עוד למלות החדשות בחלק הזה, תיבת סגנים הנמצא עוד רק בירמיה ויחזקאל ועזרא ולקוח בלי ספק מפרסיים. והנה מושכלים וחריפים מאד גם חדשים דבריך בביאור פתהן יערה ובשמות פותא ואפותא. וגם קרוב ביאור זה עתה בעיני יותר מביאורי, אשר חשבתי עד כה לאין ספק. ולמען תבחר גם אתה אעתיק לך מה שכתבתי ערך פת. 3) „בפי"א דכלים הפותה שתחת הצור פירוש אבקתא בלשון גמרא והוא כמין כוס קטן של ברזל שתחת הציר ומוסבת הדלת עליה ומתמהרת בפתיחה וסגירה כדכתיב הדלת תסוב על צירה וי"א כמין מפתח כדכתיב והפותות לר[...] עכ"ל בעל הערוך. והפירוש הראשון עקר לדעתי (רק השורש הוא פתה לא והראיה פתהן.) וגם לו לראיה המקרא והפותות לדלתות שכן גם שם פירושו הוא שנכנס בו ציר הדלת, וכמו שכתב הרב בערך אבקתא שנקרא כן כל

---

3) קצת מזה נדפס בהוספה למגיד שנת י"ח ע' 122. (המו"ל)

גש שהוא ענין צער מערך גש השני מוטעה ומטעה, שכבר הבאנו בעל הערוך מפרש, גיש לה צערה, גש והגיע, ואיך נפרש מזה דניישא ליה בסתם, שהגיע לו צער. אכן הוא לקח את דבריו מדברי בעל מתנות כהונה, והעלים מקורו שכתב על דברי המדרש שם (פל״ב.) דרגש ליה. פי׳ שמרגיש בו וכואב לו, וכ״מ בערוך ובפסיקתא דויהי בשלח גרס, ודגיישא ליה ימלל, ובערוך בערך גש תמצא סמך גם לגירסא זו עכ״ל. ואפשר כיוון בעל מ״כ לערך גש ג׳ מלשון נגיחה ודקירה ואם כיוון לערך גש ב׳ טעה גם הוא. וגם עליו יפלא כי יביא פתאום פסיקתא דבשלח אשר לא נמצאה לו בשום מקום מפירושיו. ואני חפשתי בפסיקתא ההיא אשר ישנה תחת ידי כעת, ולא מצאתי בה המאמר ההוא. ועכ״פ המ״כ ראה כן באיזה מקום במדרש דניישא ליה ימלל, ונפרשהו מלשון דקירה. וכיון שגם כאן הגירסות משתנות מאד, הערוך גורס ורגישה ליה, ולפנינו דרגש ליה, ולפני מ״כ דגיישא ליה, נאמר שאולי בכ״מ צ״ל דדגישא לי׳. ויבא על נכון השכלת המאמר על בעצם היום הזה, בפרהסיא, ומי שדוקר לו הדבר הזה ימלל, ובערוך ימליל. וכפי הנראה הוא מאמר השגור בפי ההמון ואפשר הוא מבעלי שני כוונות אשר כוונתו הראשונה פשוטה, והשניה לקוחה מראשונה, ורק ע״י הוראה אחרת. (Equivoque) וכמה חדושים כאלה הראתי בערך מלים. וימליל מלשון כל המוללו מריח בו אצל פשפש (נדה נ״ח ב׳.) דרגש לי׳ ר״ל מי שעוקצתו פרעוש או פשפש, ימליל את הדבר העוקץ או יחכך את בשרו, ולכן ימליל ביו״ד בין שני הלמדי״ן. והכוונה השניה מי שדוקר לו ענין זולתו ימלל, הדקירה תכריחהו לדבר. עכ״פ הוראת דגש על נקודה הוא רק מלשון סורי כפי עדות החכם הנכרי, ונמצא רק בתרגום ירושלמי על משלי, ובמדרשי א״י. ורק בספק פעם אחת בתלמוד בבלי—. נחפש עוד מקור למרכא נראה שנקרא כן על צורתו, תרגום ירושלמי (ולא בבלי) על שקתות המים, מרכוותא. — טפחא מלשון המשנה, טפיח הוא דלי של מים (ערך טפח האחרון). וכפי הנראה רוב שמות הטעמים לקוחים מכלים שאצל באר מים, ומכל אשר סביבותיו. זרקא נ״ל שהוא זרנקא בבבל, נאד של מים, ובפי הסוריים בהשמטת הנו״ן כטנהגם. ויש נגינה הנקראה לגרמיה והוא מלה ירושלמית ור״ל לעצמו . ואפשר שהבבליים הוסיפו עוד איזה אח״כ. ואין ספק שנמצא כבר הוספות כמו זקף גדול וזקף קטן , שהיה צ״ל כפי התיסדות הנגינות בלשון סורי, זקף רב וזקף זער. וכן תלישא (כפי צורתו הוא פרח תלוש.) קטנה וגדולה— — ויש שני מיני טעמים כפי הנודע (כי אינם לפני כעת.) לספרדים ולאשכנזים. וצריך לעיין אם אותם של ספרדים , אינם מבבל , ככל לימודיהם. וגם יש לעיין על שינוי טעמי הכתובים מטעמי תורה ונביאים— והנה החילוק בין מדינחאי למערבאי נראה קדמון, וצריך לעיין על ראשית זמנו. הן אמנם רבינו סעדיה גאון מובא בריש מאזנים לראש המדברים בדקדוק, ובאיזה זמן אחריו ר׳ אדונים בן תמים הבבלי, ומזה היה נראה קדמות למוד המקרא ודקרוקו בבבל . אכן הגאון ממצרים, וגם מבורר אצלי שר׳ יהודה בן קריש מאפריקא בימי אלדד הדני ם לרב סעדיה. ונודע כבר בימי הראב״ע חילוקים בכללי הדקדוק בין מזרחיים רביים כמו שנמצא לו בביאור לתחלת שמות, כל ממנו בספרי אנשי מזרח מן לרבים בנו״ן רפה כמשפט להפריש בינו ובין ממנו פנה שהוא סימן לשון יד כו׳. וכל ספרי מערב שניהם דגושים כו׳. עכ״ל. ובזה נבין מאמר ר״ח בר פא שהוא בבלי (סוטה ל״ה א׳.) וש״נ. חזק הוא ממנו אל תקרי ממנו אלא

ונמצא ג"כ בפסקתא דר"כ (פ' שקלים) ומה עסקה של סגולה זו אין ערב לבעליה ליגע בה ואם דחקה יד ונוטל הימנה מיד הוא טריד להחזיר וכו' וכן בסוף הפרשה שם, נראה הוראתה אוצר טמון, וכל זה כפי הנראה לי מפני חשיבת פירות הגדלים בצורת אשכול על כל שאר הפירות ובימים הראשונים לא היה להם במה להמשיל חשיבות ויקרת איזה דבר, רק באשר תוציא הטבע, ולא ענבים בלבד רק גם תמרים וכדומה והנביא (מיכה ז' א'.) אמר אין אשכול לאכול, בכורה אותה נפשו ואשכול הכופר דודי לי ובזה נ בין הפלוגתא על יקנה לו סגולה (ב"ב נ"ב ב') מאי סגולה, רב חסדא אמר ספר תורה (לרוב חשיבותה והיו רגילים לקרוא כן את התורה, ובמ"ר (ברכה) פגעה בו (במשה) סגולה ואמרה לו אדוני משה כו'). רבה בר רב הונא אמר דיקלא דאכיל מינה תמרא (כפשוטו. אשכול) וקרוב שכן כוונת בעל הערוך, ושלשה ערכי סגל אחד הם, רק המדפיסים הפרישו בטעות. ויהיה עם סגולה מכל העמים ע"ד כענבים במדבר מצאתי ישראל. ובסתם, עם סגולה, י"ל חשוב כאשכול—נבוא לשם דגש שלא ידעו הפותרים לבארו, אך בוקסטארף הביא בשם ראפהעלענגיום שבתרגום משלי (י"ב י"ח. והוא מא"י, כפי הנודע) נמצא על כמדקרות חרב, ספסרא דגשא והוראתו בלשון סורי כפי דבריו, דקירה בחודו של מחט (pungere) ומזה דגש באות כמו דקירה קטנה באמצע ע"כ. והוא המושכל ונכון לדעתי מאד. ונוסחא שלפנינו ספסרא רגשא משובשת בלי ספק שלא נמצא תיבת רגש על הוראה כזו, ובמתורגמן יחסרו שניהם דגש ורגש, ושם דגש על נקודה הוא בעצמו לעד על נוסחת דגשא כתרגום וכן קראו בעלי המדרש (ב"ר פי"א.) לנקודה קטנה על ראש הה"א עוקץ, והוא ג"כ ענין דקירה, וגם הרומי יאמר על נקודה punctum מן pungere ואאמין לדברי ראפהעלענגיוס אשר יאמר כי כן הוראת דגש בלשון סורי, וקרוב לו מצאתי בשרש גש כי יגח שור איש תרגום ירושלמי וארום יגש, כפי נוסחת הערוך (גש ג'.) ולא כפי נוסחאתנו, ארום יגניש. יגש ודגש קרובים, כי אות הדל"ת בכמה תיבות ארמיות וסוריות היא כמו יסוד נופל בפי רש"י. ולעדים, דגר יגר, דכן כן, דנק (בעברית) אנק, דעדק. עדק, דקר קל, ואולי גם דכר (איל ובעברית) כר ולא כגיזיניוס, ומזה אפרש שאני התם דגיש לה צערה (יבמות קי"ז ב'.) כפי גרסת הערוך גש ב'. ור"ל עדיין מדקרות בלבה מצער ישן, וגיש לה ר"ל דקור לה. ולא כפי' הערוך, שכבר גש והגיע צערה, שיהי' מלשון קורבת זמן ובאמת רחוק הוא הצער מזמן כביר ע"ש. ולפנינו שם דרגש לה צערה, ופירש"י מלשון הרגשה כו'. ואין דמיון לזה והוא תמיד בהפעיל, מרגיש, ובלא יחוס שאליו דרגיש לה. וכיוון שהנוסחאות משתנות טוב לגרוס, דדגיש לה צערה.— ולדעתי יש עוד דמיונות להוראת דגש, במדרש. ע' ערך רגש. ב"ר פ' צ"ב בעצם היום הזה בא נח, היום הזה נימול אברהם (פמ"ז.) ורגישה ליה ימליל, ע"כ. נראה שמפרש ג"כ מלשון הרגשה, וכן במוסף שם, אכן כמו שאמרתי זר הוא להיות בבנין קל וביחוס שאליו, וגם לא יהי' מזמה בשני המאמרים ההם המובאים ומה זה ורגישא לי? והי' צריך להיות עכ"פ ודרגיש ליה, כמו שהוא באמת לי במדרש שם ושם. ורמ"ל הוסיף כאן בלי שום ציון מפסיק כדרכו, וז"ל ובפנ דפ' בשלח. ודגיישא ליה ימלל, טעמו דמי שדגיע צער זו ידבר ראה ערן השני. עכ"ל. ואחרי יודע לקורא שאין זה דברי הערוך יחשוב שראה רמ"ל נ פסיקתא דויהי בשלח' אשר באמת לא היתה לנגד עיניו מעולם. וגם ציונ

גש שהוא ענין צער מערך גש השני מוטעה ומטעה, שכבר הבאנו בעל הערוך מפרש, גיש לה צערה, גש והגיע, ואיך נפרש מזה דגיישא ליה בסתם, שהגיע לו צער. אכן הוא לקח את דבריו מדברי בעל מתנות כהונה, והעלים מקורו שכתב על דברי המדרש שם (פל״ב.) דרגש ליה. פי׳ שמרגיש בו וכואב לו, וכ״מ בערוך ובפסיקתא דויהי בשלח גרס, ודגיישא ליה ימלל, ובערוך בערך גש תמצא סמך גם לגירסא זו עכ״ל. ואפשר כיוון בעל מ״כ לערך גש ג׳ מלשון נגיחה ודקירה ואם כיוון לערך גש ב׳ טעה גם הוא. וגם עליו יפלא כי יביא פתאום פסיקתא דבשלח אשר לא נמצאה לו בשום מקום מפירושיו. ואני חפשתי בפסיקתא ההיא אשר ישנה תחת ידי כעת, ולא מצאתי בה המאמר ההוא. ועכ״פ המ״כ ראה כן באיזה מקום במדרש דגיישא ליה ימלל, ונפרשהו מלשון דקירה. וכיון שגם כאן הגירסות משתנות מאד, הערוך גורס ורגישה ליה, ולפנינו דרגש ליה, ולפני מ״כ דגיישא ליה, נאמר שאולי בכ״מ צ״ל דדגישא לי׳. ויבא על נכון השכלת המאמר על בעצם היום הזה, בפרהסיא, ומי שדוקר לו הדבר הזה ימלל, ובערוך ימליל. וכפי הנראה הוא מאמר השגור בפי ההמון ואפשר הוא מבעלי שני כוונות אשר כוונתו הראשונה פשוטה, והשניה לקוחה מראשונה, ורק ע״י הוראה אחרת. (Equivoque) וכמה חדושים כאלה הראתי בערך מלים. וימליל מלשון כל המוללו מריח בו אצל פשפש (נדה נ״ח ב׳.) דרגש לי׳ ר״ל מי שעוקצתו פרעוש או פשפש, ימליל את הדבר העוקץ או יחכך את בשרו, ולכן ימליל ביו״ד בין שני הלמדי״ן. והכוונה השניה מי שדוקר לו ענין זולתו ימלל, הדקירה תכריחהו לדבר. עכ״פ הוראת דגש על נקודה הוא רק מלשון סורי כפי עדות החכם הנכרי, ונמצא רק בתרגום ירושלמי על משלי, ובמדרשי א״י. ורק בספק פעם אחת בתלמוד בבלי— . נחפש עוד מקור למרכא נראה שנקרא כן על צורתו, תרגום ירושלמי (ולא בבלי) על שקתות המים, מרכוותא. — טפחא מלשון המשנה, טפיח הוא דלי של מים (ערך טפח האחרון). וכפי הנראה רוב שמות הטעמים לקוחים מכלים שאצל באר מים, ומכל אשר סביבותיו. זרקא נ״ל שהוא זרנקא בבבל, נאד של מים, ובפי הסוריים בהשמטת הנו״ן כטנהגם. ויש נגינה הנקראה לגרמיה והוא מלה ירושלמית ור״ל לעצמו . ואפשר שהבבליים הוסיפו עוד איזה אח״כ. ואין ספק שנמצא כבר הוספות כמו זקף גדול וזקף קטן, שהיה צ״ל כפי התיסדות הנגינות בלשון סורי, זקף רב וזקף זער. וכן תלישא (כפי צורתו הוא פרח תלוש.) קטנה וגדולה— — ויש שני מיני טעמים כפי הנודע (כי אינם לפני כעת.) לספרדים ולאשכנזים. וצריך לעיין אם אותם של ספרדים, אינם מבבל, ככל לימודיהם. וגם יש לעיין על שינוי טעמי הכתובים מטעמי תורה ונביאים— והנה החילוק בין מדינחאי למערבאי נראה קדמון, וצריך לעיין על ראשית זמנו. הן אמנם רבינו סעדיה גאון מובא בריש מאזנים לראש המדברים בדקדוק, ובאיזה זמן אחריו ר׳ אדונים בן תמים הבבלי, ומזה היה נראה קדמות למוד המקרא ודקדוקו בבבל. אכן הגאון ממצרים, וגם מבורר אצלי שר׳ יהודה בן קריש מאפריקא בימי אלדד הדני ו לרב סעדיה. ונודע כבר בימי הראב״ע חילוקים בכללי הדקדוק בין מזרחיים ביים כמו שנמצא לו בביאור לתחלת שמות, כל ממנו בספרי אנשי מזרח ז לרבים בנו״ן רפה כמשפט להפריש בינו ובין ממנו פנה שהוא סימן לשון יד כו׳. וכל ספרי מערב שניהם דגושים כו׳. עכ״ל. ובזה נבין מאמר ר״ח בר פא שהוא בבלי (סוטה ל״ה א׳.) וש״נ. חזק הוא ממנו אל תקרי ממנו אלא

ונמצא ג"כ בפסקתא דר"כ (פ' שקלים) ומה עסקה של סגולה זו אין ערב לבעליה ליגע בה ואם דחקה יד ונוטל הימנה מיד הוא טריד להחזיר וכו' וכן בסוף הפרשה שם, נראה הוראתה אוצר טמון, וכל זה כפי הנראה לי מפני חשיבת פירות הגדלים בצורת אשכול על כל שאר הפירות ובימים הראשונים לא היה להם במה להמשיל חשיבות ויקרת איזה דבר, רק באשר תוציא הטבע, ולא ענבים בלבד רק גם תמרים וכדומה והנביא (מיכה ז' א'.) אמר אין אשכול לאכול, בכורה אותה נפשו ואשכול הכופר דודי לי ובזה נ בין הפלוגתא על יקנה לו סגולה (ב"ב נ"ב ב') מאי סגולה, רב חסדא אמר ספר תורה (לרוב חשיבותה והיו רגילים לקרוא כן את התורה, ובמ"ר (ברכה) פגעה בו (במשה) סגולה ואמרה לו אדוני משה כו'). רבה בר רב הונא אמר דיקלא דאכיל מינה תמרא (כפשוטו. אשכול) וקרוב שכן כוונת בעל הערוך, ושלשה ערכי סגל אחד הם, רק המדפיסים הפרישו בטעות. ויהיה עם סגולה מכל העמים ע"ד כענבים במדבר מצאתי ישראל. ובסתם, עם סגולה, ר"ל חשוב כאשכול—נבוא לשם דגש שלא ידעו הפותרים לבארו, אך בוקסטארף הביא בשם ראפהעלענגיוס שבתרגום משלי (י"ב י"ח. והוא מא"י, כפי הנודע) נמצא על כמדקרות חרב, ספסרא דגשא והוראתו בלשון סורי כפי דבריו, דקירה בחודו של מחט (pungere) ומזה דגש באות כמו דקירה קטנה באמצע ע"כ. והוא המושכל ונכון לדעתי מאד. ונוסחא שלפנינו ספסרא רגשא משובשת בלי ספק שלא נמצא תיבת רגש על הוראה כזו, ובמתורגמן יחסרו שניהם דגש ורגש, ושם דגש על נקודה הוא בעצמו לעד על נוסחת דגשא בתרגום וכן קראו בעלי המדרש (ב"ר פי"א.) לנקודה קטנה על ראש הה"א, עוקץ, והוא ג"כ ענין דקירה, וגם הרומי יאמר על נקודה punctum מן pungere ואאמין לדברי ראפהעלענגיוס אשר יאמר כי כן הוראת דגש בלשון סורי, וקרוב לו מצאתי בשרש גש כי יגח שור איש תרגום ירושלמי וארום יגש, כפי נוסחת הערוך (גש ג'.) ולא כפי נוסחאתנו, ארום יגניש. יגש ודגש קרובים, כי אות הדל"ת בכמה תיבות ארמיות וסוריות היא כמו יסוד נופל בפי רש"י. ולעדים, דגר יגר, דכן כן, דנק (בעברית) אנק, דעדק עדק, דקר קל, ואולי גם דכר (איל ובעברית) כר ולא כגיזיניוס, ומזה אפרש שאני התם דגיש לה צערה (יבמות קי"ב ב'.) כפי גרסת הערוך גש ב'. ור"ל עדיין מדקרות בלבה מצער ישן, וגיש לה ר"ל דקור לה. ולא כפי' הערוך, שכבר גש והגיע צערה, שיהי' מלשון קורבת זמן ובאמת רחוק הוא הצער מזמן כביר ע"ש. ולפנינו שם דרגש לה צערה, ופירש"י מלשון הרגשה כו'. ואין דמיון לזה והוא תמיד בהפעיל, מרגיש, ובלא יחוס שאליו דרגיש לה. וכיוון שהנוסחאות משתנות טוב לגרוס, דדגיש לה צערה.— ולדעתי יש עוד דמיונות להוראת דגש, במדרש. ע' ערך רגש. ב"ר פ' צ"ב בעצם היום הזה בא נח, היום הזה נימול אברהם (פמ"ז.) ורגישה ליה ימליל, ע"כ. נראה שמפרש ג"כ מלשון הרגשה, וכן במוסף שם, אכן כמו שאמרתי זר הוא להיות בבנין קל וביחוס שאליו, וגם לא יהי' מזמה בשני המאמרים ההם המובאים בע ומה זה ורגישא לי? והי' צריך להיות עכ"פ ודרגש ליה, כמו שהוא באמת לפי במדרש שם ושם. ורמ"ל הוסיף כאן בלי שום ציון מפסיק כדרכו, וז"ל ובפס' דפ' בשלח. ודגיישא ליה ימלל, טעמו למי שדגיע צער זו ידבר ראה ערך השני. עכ"ל. ואחרי יודע לקורא שאין זה דברי הערוך יחשוב שראה רמ"ל פ פסיקתא דויהי בשלח' אשר באמת לא היתה לנגד עיניו מעולם. וגם ציונ

ויפה אמר. וגם מהלך לשונם בסימנים מושכלים שלהם נראה לי ירושלמי ולא בבלי חוץ משמות הנקודות והטעמים שנדבר בהם לקמן. ויש סימן אחד המורה לי על מקום המחבר בא"י ושם דבר ברמז נגד מלכות דת החדשה המתפשטת כבר ומתחלת להרע לישראל מאד, והוא במערכת אות העין העלמה ג' וסימניהון בלשון ארמי עולימות דנפקת מתקריא אמא וילידת בר . וביאור זה נמסר בסדר חיי . והכוונה על שלשה פסוקים העלמה היוצאת, ותלך העלמה ותקרא לאם הילד . הנה העלמה הרה. והנה היה ראוי להיות וקריית לאמא, אך אין ספק אצלי שכיון ברמז דרך היתול נגד אם הידוע . ובעבור שנודע עיקר ראיתם הבטלה מן העלמה הרה, ולזה אמר עולימתא נפקת (קיצור מן נפקתברא וכן קורין בארצנו לכל זונה בקיצור נפקא.) ומתקריא (בשם הנודע לעמים.) אמָא, וילידת בר — —

ב) לא נוכל לבטל הקבלה המפורסמת בפי המדקדקים הקדמונים אודות חכמי טבריה, ולא הראב"ע ראשון אצלנו בדבר הזה רק ו' יהודה חיוג יעויין מאזנים שער הנקראים אמר ר' יהודה בעל הדקדוק נ"ע כי דל"ת דעו תקרא קרובה משורק כו' ויאמרו כי כן אנשי טבריה ע"כ. וגם ר' יונה ן' גנאח מביאם לענין רגשת הרי"ש. וכריש צחות, דע כי תנועת קמץ גדול מורכבת מחולם ומפתח גדול על כן היא צורתו כצורת שניהם, כי נקמץ מהם, גם הפ"א [צ"ל הפה] נקמץ בקריאתו ואיננו פתוח בפתח גדול כאשר אנחנו קורין אותו במדינות האלו, רק אנשי טבריא גם חכמי מצרים ואפריקא יודעים לקרוא הקמץ הגדול ע"כ. וממה שהאשכנזים יודעים זה ולא הספרדים, היא לראיה גם כן כי זה קריאת אנשי טבריא לאשר הראתי פעמים רבות כי יהודים האשכנזים יש להם חבור עם בעלי א"י , והספרדים עם בבל. ושם עוד לקמן, כן מנהג חכמי טבריה כי מהם היו אנשי המסורת , ואנחנו קבלנו מהם כל הנקוד, ובפירוש ס' שמות (פ' ל"א) ראיתי ספרים שבדקום חכמי טבריה, ונשבעו חמשה עשר מזקניהם ששלש פעמים הסתכלו כל מלה וכל נקודה, וכל מלא וכל חסר והנה כתוב יו"ד במלת תיעשה. עכ"ל ואיך נכחיש דברים מבוארים כאלו ונאמר שכלם בדויים מלבו? ואמנם אין אתנו ספרי דקדוק מקדמונים יותר מראב"ע, רק ידעתי מספר הטעמים לר' יהודה בן בלעם שהוא נדפס ומסתמא נמצא בארצך וצריך לעיין בו ובשאר ספרי קדמונים כ"י וימצא יותר בלי ספק מאלו חכמי טבריה. ג) ר' אליה בחור כתב בהקדמה שלישית למסרת המסרת כי רוב שמות הנקודות והטעמים אינן לשון עברי, רק לשון ארמי ובבלי כגון צירי וסגול כו' עכ"ל ואחשוב דבריו רק לשגרא דלישנא ור"ל שאינם עברים רק ארמיים וארמית וסורית אחת אצלו במקום זה. אך באמת לדעתי רוב השמות לסוריים ולא לבבליים. ונתחיל בשם סגול הנמצא גם בין הנקודות גם בין הטעמים ונקרא כן בלי ספק מפני צורת שלשת הנקודות שהיא כצורת אשכול, וזה תרגום ירושלמי וגם הסורי בכל מקום על אשכול. אכן באונקלס שהוא בבלי , וגם מזה ראיה , [...]צא תמיד אתכלא, לבד במקום אחד מצאתי גם בתרגום המכונה ליונתן (פ' שלח.) [...]תו עד נחלא דאתכלא כו' ואיתכל דענבין וכו' ובנוסחא אחרת של תרגום [...]מי שם על נכון ואתו עד נחל סגולה כו' וביה סגול ענבין. ויש לעיין בזה [...]ראה גם איזה נוסחא של יונתן נשתנה כבר בבבל . ומדי דברי בזה אעירך [...] זה נראה ג"כ קדמות דרכי הלשון של המזרחיים למערביים, כי אין לנו [...]אחר נכון לשם סגולה מכל העמים (בפ' יתרו). וסגלת מלכים (קהלת ב')

ס״ ע״ז, כאשר הראיתי באגרתי להנבון די לא וואלטא, אשר בקשתי ממנו העתקתה אליך. אולם שם הראתי ג״כ מירושלמי (מגלה פ״ד ה״ב ותענית פ״ד ה״ג) שהיה לפני בעלי א״י עכ״פ בזמן חבור הירושלמי כבר חילוק שלנו בפסוקי תורה, ועוד הראתי שם שבעלי המסורה הקדמונים היה להם חילוק הפרשיות ועי״ז בהכרח גם חילוק הפסוקים כבני מערבא דפסקו פסוקים גדולים לתלתא. ולכן יוכיחו ראיותיך רק שהבבליים שקרו ג״כ מאד בטעמי המקרא ובנקודות, ומהם קבלנו יותר מאשר קבלנו מבעלי א״י וביחוד אנשי ספרד אשר כל למודיהם מבבל, אך אנשי איטליא הקדמונים ומהם אנשי צרפת ואשכנז, קיבלו איזה קריאות מבני א״י כמו קריאת הקמץ אשר אמר הראב״ע שאנשי טבריה בקיאין בה, ויודעים להבדיל בינה לקריאת פת״ח. אך קריאת הדגש ברי״ש נשכח מבני אשכנז וכדומה. ומבלי החליט עוד אחשוב בכ״ז את חכמי א״י לקדמונים ג״כ בהנחות הנקודות והטעמים, כאשר הם קדמונים בכל לימודי ספרינו. ואעירך על אלה הדברים להתבונן בהם. א) נודעים עוד כמה תנאים שהיו מתחילים לחלק המקראות ולתת כללים לפירושם, כמו ר״א בנו של ר״י הגלילי בל״ב מדותיו, ואיסי בן יהודה שאמר חמש מקראות בתורה שאין להם הכרע, ונסתפק ג״כ על מלת מפנימה אם מוסב על למעלה או למטה (יומא נ״ב א׳) וכדומה עוד. והיותר משגיח על מהלך לה״ק והמקראות בימים קדמונים, הוא אצלי ר׳ נחמיה. ממנו הכלל הראשון בדקדוק כל תיבה שצריכה ל׳ בתחלתה הטיל לה ה׳ בסופה (יבמות י״ג ב׳.) ועוד, דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר (ירושלמי ר״ה פ״ה ה״ג.) וכי מה בא הכתוב לפתוח או לנעול, והלא לא בא אלא לפתוח (ספרא פ׳ מצורע ס״ ז׳) והיא כלל גדול נגד סודות ורמזים, והיה לו ידיעה בלשונות אחרות לפרש על ידן מלות עבריות כמו שהטיב לדבר על שם אסתר (מגלה י״ג א׳.) ועל מלת אנכי שמקורה מצרית (ילקוט פ׳ יתרו). וגיזיניוס אמר כן מעצמו ולא ידע מר׳ נחמיה שקדמו, ושם משל יפה ונבון ממנו שמדבר עם שבאים בלשון של שבאים, ועוד חולק עם ר׳ יהודה בכמה פירושי מקראות ושמות עצמיים, ואין להאריך כאן. והנה המאמר הגדול המורה על דקדוקיהם כבר בטעמי וחבורי הפסוקים ועטוריהם, ויבינו במקרא וכו׳ אלו פסקי טעמים, ואמרו לה אלו המסורת (ריש מגלה) הוא מן רב, איש א״י שבא לבבל והיה שם ריש סדרא, ובירו׳ (שם ר״פ הקורא עומד) הוא מרב חננאל, אך הוא תלמיד מובהק של רב וסופר סת״ם. ומאמריו המה ביחוד על עניני המקרא והכתב. ולכן יפה בבבלי שם במאמר זה רב חננאל בשם רב, ואין ספק א״כ כי רב המרביץ תורה שבע״פ בישיבת סורא, היה ג״כ הראשון אשר הורה להם דרך לימוד המקרא והתרגום, אשר הביא מא״י. ולכן רוב תלמידיו היו בקיאין בזה כמו שהראינו במ״א, ומזה נתפשט המאמר „סוראי דדייקי קראי״ שהבאנו למעלה. ונודע כי כל עיקר התפשטות לימוד התורה בבבל, הוחל מרב, ורק מעט זמן קודם לו נמצאו איזה מבינים וחכמים בתורה שבע״פ. ובירושלמי כמה דיני קריאה וחתוך הפסוקים במסכת מגלה ותענית, ואח״כ מימי רב דימי ואילך כשהחלו לעסוק יותר באגדות ולמוד הלכות הלך לבבל. עסקו הרבה מאד במקרא, ואז נעשו המדרשים הראשונים (ב״ר וי״ר.) בא״י ושם כמה פירושים יפים במקראות ע״ד הפשט. ואח״ז בעלי המסורת שכתב עליהם ר״א בחור (בסוף מסורת המסורת) שדברי רובן הם תרגום ירושלמי ע״ש על מלת מצע או מיסון שהיא ירושלמית

גדול שבתלמידי הלל הזקן כנודע לבלתי משגיח על פשוטו של מקרא, רק על כל מה שיש לדרוש בו מאיזה צד, ואם ריב"ז שהיה הקטן שבכלם לא הניח מקרא משנה וכו׳ ק"ו לגדול שבהם. קרוב א"כ שגם על תורה גם על נביאים באר המקראות, ודרש בהם הרבה בלשון שמדברים בו אז. אך להעתקה נכונה לא יכלו החכמים לקבלה כנזכר למעלה, שצריכה להיות מעין גוף הספר מליצה צחה ומלה תחת מלה, ובלי הוספה, והוכרחו להעתקה יונית ולבנות ממנה העתקה ארמית, אשר אולי השתמשו אליה גם בקודמת של יונתן בהשמטת הדרשות מתרגום התורה (אשר נשארו עוד רק בתרגום ירושלמי שלפנינו) הנדחים מחכמי הפרושים מפני שבאו בהם עוד דברים בלתי מתוקנים כאשר הראתי בכמה אגרות. וההפרש בין תורה לנביאים היה אח"ז רק שבנביאים הניחו התוספתות אעפ"י שגוף ההעתקה נשתנה ג"כ כפי הנאות לגוף הספר. ועוד הוסיפו עליהן הדרשנים בדור דור כי לא הוצרכו לקרוא בנביאים בביה"כ רק לדרוש בהפטרות שהם מעניני הפרשה בתורה. ובמס׳ סופרים (פי"ב ה"ו.) ואם היה בשבת תורגמן או דרוש מפטירין בנביא כו׳ ושם (פי"ד ה"ב) בד"א שלא תרגמו ולא דרשו, אבל תרגמו ודרשו המפטיר מפטיר שלשה. וכו׳ נראה מבואר שהמתרגם היה הדורש ג"כ, ובמה ? בנביא השייך לענין, לא. בתורה שהמוסיף בו הרי זה בדאי. ולכן באו רוב התוספתות על מקומות ההפטרות, והניחו גם הבבליים כל אלה המקומות והוסיפו עוד. אך גוף העתקת כל פסוק, השוה רב יוסף עם העתקת התורה שתהיה נקייה וצחה, ועפ"י צרכי ארצו וזמנו. — —

י) אחרי הראינו מקור כל התרגומים שלפנינו מא"י, רק תיקונם וסדורם, והעמדת נוסחאותם בבבל, הלא יפלו מעצמם הראיות שהבאת על ארץ מולדת הנקודות והטעמים שהיא בבל, מפני השואתם בכמה מקראות לתרגום ארמי, ובכל זאת דבר גדול דברת ידידי חכם לב ! חזק ונתחזק בעד עמינו ובעד ספרינו הקרמונים, ויש תקוה כי נמצא יותר ויותר מאשר מצאו בזה חכמי העמים אשר עם כל ידיעתם הרבה עתה בלשון הקודש ובספרי תנ"ך, עוד תחסר להם הידיעה בכל החיבורים המדברים עליהם מעת אסיפתם ועד עתה, הנחוצה מאד לרוצים לחקור אחרי כל קורות כתבי קודש איכה באו לפנינו על התאר הזה שאנו רואים אותם עתה — והנה עוד לא נדע גם אנחנו כלל מזמן ומקום של בן אשר ובן נפתלי רק ר׳ אליה בחור כתב בהקדמה שלישית למסרת המסרת כלאחר יד ובלי שום מקור, את מקומם. ולזה צריך לעיין עוד בספרו ט"כ טעם אשר בודאי נמצא בארצך, וכהספר ההוא תמצא בלי ספק עוד כמה דברים מועילים לענינינו, כי האיש הזה היה מתון וישר דעת מאד בחקירותיו על כמה ענינים מספרי תנ"ך ועוד יש לאל ידך לחפש בספרי קדמונים המצויים לכם למען נעמוד היטב על זמן אלה האנשים ותכלית כוונת שינוייהם, ומהם נעמוד ג"כ על זמן ומקום תחלת כתיבת המסרה — והנה לשון הגמרא (ספ"ג דגיטין.) עדי סורא הדייקי ראי יחזיק בימינך, וגם ראיותיך מן רי"ש דגושה של בג"ד כפר"ת וכן מן חילוק פסוקים בתורה, נראות נכונות, ואוסיף עוד שגם מקום מלת מקטל (עובדיה נמשכת לפנינו למקרא ט׳ שם, הוא כפי הנוסח הבא לנו מבבל, שכפי הירושלמי א דפאה) נמשכת למקרא י׳ ע"ש מקטל מחמס אחיך יעקב וכי הרגו וכו׳. וזה העתקת השבעים והסורי והערבי וואולגאטא עיין אייכהארן מבא התורה ח"א

שכן. ואין ספק שכן היה עוד בכמה מקיאות עד רב יוסף הנקרא סיני בעבור ידיעתו הרבה במקרא ובמשנה ובתלמוד. — — והנה ממה שאנו רואין בכמה מקומות ״ ״ בתלמוד בבלי, כדמתרגם רב יוסף, ובאיזה מקומות אמר רב יוסף היינו דמתרגמינן ובאיזה מקומות אמר אי לאו תרגומא דהאי קרא כו׳, והוא רק בנביאים אשר מזה נראה רב כבדו את התרגום ההוא וחשבו אותו לקרמון ויקר׳, אנו לומדים כי כבר היה לפני רב יוסף תרגום ארמי ערוך על תורה ונביאים, ומובא ממנו. אך בכל זה בלתי מבורר עוד היטב בנוסחאותיו, שעדיין היו קצת הישיבות גורסים כך, וקצת הישיבות כך, כפי הדעות החלוקות ביניהם כמו שראינו מרב ולוי, וגם אפשר בדרכי לשון, מה שהוטב בעיני זה, לא הוטב בעיני אחר, ובא הוא והציב נוסחא קיימת ומתוקנת, שהיתה שגורה בפי תלמידי ישיבתו, ולכן נקרא לרוב על שמו. והוא זו שלפנינו היום, בלי שום שינוי כפי המובא ממנה בכל מקום בתלמוד בבלי. ובאמת בירור נוסחת התרגום והעמדתה על נכון, בלי תשתנה עוד, היה נחוץ מאד לדעתנו כפי זמנו של רב יוסף ומקומו, שבעוד היה לשון ארמי נדברת בפי המון הבבליים או עכ״פ בפי היהודים אשר שם, היו החכמים יכולים להשאיר הברירה לכל מתורגמן שיתרגמו איש איש כפי הרגל דבורו ולשונו, אכן אחרי התחזקו הפרסיים החדשים מימי רב ואילך, וחדשו לשון פרס הישנה ויתנו בה רוח חיים כי כתבו בה ספריהם, וגם ערכאותיהם וחוקיהם ומשפטיהם, והכריחו לכל הבא בחצר המלך, ולשרי הפקודות לדבר ולכתוב רק בלשון ההוא, והחלו שאר לשונות לכלות מעט מעט מן הארץ, ולשון ארמי נשאר עוד רק בפי חכמי ישראל, לכתוב בה ספרי דתם וביותר השגיח על זה, היינו על התפשטות לשון פרסי, שבור מלכא השני בשם זה שהיה חי בימי רב יוסף (יעויין כ״ז בספרי צענד אפעסטא של קלייקר). ורב יוסף בעצמו (כפי הגירסא האמתית בסוף סוטה, ולא ר׳ יוסי כפי הנוסחא המשובשת בספ״ז דב״ק.) אמר בבבל לשון ארמי למה, או לשון פרסי או לה״ק. נראה כי חשב כבר לשון פרסי ללשון חיה ונדברת, ולא כן לשון ארמית, ועוד לא היה שום תרגום על התורה רק ארמי, והיה ירא אם יהיו עוד בפי ההמון נוסחאות שונות ישארו אח״כ ח״ו בלי שום מורה הדרך להבין ספרי קודש, כי גם הארמי יהי׳ צריך פירוש, וכשיתרבו השינויים, בהכרח שיתרבו גם הפירושים, ונעשית התורה ח״ו כאלף תורות ולכן מצא לנכון לצרף התרגום ולהציב נוסחא מתוקנת מבלי לשנות עוד דבר. והיא זו שלפנינו. והיה נקרא אח״כ בפי הגאונים תרגום דרבנן (ע׳ שבלי לקט סי׳ י״ט בשם רב נוטרנאי.) וזה ע״ר שקוראים ללשון ארמית בבבל, לישנא דרבנן (תולדות רבינו נתן הערה 5) ור״ל לשון שהחכמים כותבים בה ספריהם כמו התלמוד השאילתות וה״ג, ותשובות הגאונים. ובעל הערוך ובעלי התוספות והר״ם מריטנבורק יקראוהו תרגום בבלי או תרגום שלנו, והיא ע״ד שיקרא רבינו ניסים (עיין תולדתו הערה 16.) לתלמוד בבלי תלמוד שלנו, וזה בעבור שמבבל באו גם שניהם היינו התלמוד ותרגום אונקלס. ובכ״ז לא נוכל להכחיד מכל וכל שם אונקלס מתרגום שלנו אעפ״י שנקרא בבלי כי הוא רק נשתנה ונתקן היטב בבבל אך עיקרו בא מא״י אשר שנ נבנה על תרגום היוני של עקילס ונשאר איפוא עוד שם ספרך אוהב גר נכון וקיים. — — אכן גם זכרון שם יונתן בן עוזיאל על נביאים לא ימוש מלפנינו אחרי המאמר המבואר על זה בריש מגלה. והאיש הזה היה אדם מצויין ומפורסם

הסורי שכן סורסית וארמית לאחת נחשב אצלם, כמו שנראה ממה שהמאמר ההוא בעצמו של ר' יוחנן (ירושלמי פ"ז דסוטה וב"ר סוף ויצא.) אל יהי לשון סורסי קל בעיניך, מביא ראיה מן וידברו הכשדים למלך ארמית. מ"מ מבואר שכל תרגומים המוניים, סוריים וארמים נבנו על תרגום היוני. וזה הוא שמצאו המבקרים עוד היום בשאר תרגומים הסוריים וגם תרגום השומרוני כלם מתאחדים בכמה מקומות מצויינים עם תרגום היוני. והטעם נראה בעיני פשוט, שהיה קשה להם מתחלה להעתיק היטב כל מלה ומלה מלשון עברית קדמונית, הבלתי נדברת עוד וצריכה באור נכון, אל לשון המונית עניה ודלה, ולא נדברת בצחות, ולא יכלו להציג היטב מליצה ארמית נכונה תחת מליצה עברית, או גם איזה תיבה נכונה וצחה, תחת תיבה עברית. ולכן לא היתה התורה יכולה להיתרגם כל צרכה אלא ביונית העשירה במלות רבות. ואח"כ הוקל להם להעתיק מלשון רחבה ועשירה גם ללשונות הדיוטות שלהם, ובכ"ז הוכרחו עוד להשאיר איזה מלות יוניות בעינן כאלו שאנו מוצאים היום בתרגום אונקלס. וכ"ז רק בהעתקה גמורה ונכונה הנצרכת להם בעת הקריאה בשבת, שאצלם יצטרך המעתיק עכ"פ להיות לו לשון אחת עשירה במלות ונודעת לו בכל עניניה, או הלשון שמעתיק ממנו, או הלשון שמעתיק אליה, לא כן בהעתקה בלתי גמורה, רק בספור הדברים הכתובים בספר, עם הוספות ואריכות דברים כמו החומשים שאצלנו היום המתורגמים בלשון יידיש-דייטש או לאדינו, שאצלם לא יצטרך להשגיח על טעם וסדר המלות, רק יכתוב כפי מה שמדברים ההמון ויוסיף מדיליה כל הנתפרסם בימיו, ומעין זה המה ההוספות בתרגום ירושלמי, אשר הבדל גדול ביניהם, ובין העתקה הצחה של אונקלס, אשר נשתמשו בה בלי ספק בשעת הקריאה בביהכ"נ. — מעתה נחזי אנן אותם היהודים המתרגמים לארמית, מיונית, איזה תרגום יוני הניחו להם ליסוד ? הלא קרוב הוא מאד, כי תרגום עקילס המהולל מר"א ור' יהושע, ומתפשט בין כל החכמים עד שרק ממנו יביאו לרוב פירושי המקראות בירושלמי ומדרשים, היה להם ליסוד מוסד, ועליו בנו להם תרגומים הסוריים והארמיים. ואין ספק כי הקורבה שנמצא היום בין תרגומים הסוריים וגם הארמיים, ובין תרגום היוני של השבעים, היא בעצמה ג"כ בינם ובין תרגום היוני של עקילס, כי בלי ספק גם עקילס לא שנה הרבה מתרגום השבעים, רק במה ששמר יותר העתקת המלות מבלי להוסיף מאומה. והלא זה הוא הדרך הנמצא ג"כ בפשיטא ובתרגום אונקלס. וההוספות שנמצאו בתרגום ירושלמי שלפנינו, לא מהמתפשטים הם לקרוא בהם בצבור, רק כמו מדרשים שהיו נאמרים ונדרשים תמיד, ואולי עוד מקדם קדמתה, בשבת בפני עצמם ולא בעת הקריאה — והם כמו התוספתות שמצאנו בתרגום ארמי של נביאים, אעפ"י שגם חוץ התוספתות נמצאו שם עוד אריכות יותר. וזה לטעם אשר נגיד עוד. עכ"פ באנו להשערה קרובה כי תרגום הסורי או הארמי שבא [...]ליים נתפרסם כבר לנעשה עפ"י היוני של עקילס, ואולי הוחל כבר אז להקרא [...]מון הבבליים, תרגום אונקלס, אעפ"י שהחכמים אינם מביאים שום תרגום על [...]אונקלוס, רק לפעמים על שם רב יוסף. ורק בימי רבנן סבוראי החלו ליחס [...]ה התרגום ליוצא מפי אונקלס, כנראה מקושית ותירוץ הגמרא ריש מגלה (עיין [...] ז') אך קדמוני החכמים היו יודעים שאונקלס תרגם רק יוני, וגם היו עוד [...]קים בכמה מקומות איך לתרגם, כמו שראינו מרב ולוי בתרגום ובין כתיפיו

מא״י באו לבבל ושניהם היו יודעים להשגיח על סדר התפלה והקריאה, רב היה ריש סדרא (יעויין ערך סדר). במקום רב שילא, ולוי היה דרשן ודיין וחזן וסופר, יעויין סה״ד. שניהם הביאו א״כ תרגומם מא״י לבבל, ושם קבלו מהם המלמדים והתלמידים, רק שינו הרבה עפ״י דרכי לשונם וצרכי ארצם, ואשר נשאר תרגום לוי רק על בנימין זאב יטרף ולא גם במקום הראוי לו על ובין כתפיו שכן נ״ל פשוט מפני שלשון המקרא בנימין זאב יטרף היה מזכיר לתלמידיו את המאמר (בזבחים שם.) שקרן מזרחית דרומית לא היה בחלקו של טורף והכפילו כאן התרגום שהיה בידם על ובין כתיפיו שכן בארעיה תשרי שכינתא והוסיפו עליו בכוונה באחסנתיה יתבני מקדשא, לזכור ע״י זה המאמר על בחלקו של טורף כדברי הש״ס שם. אכן במקומו על ובין כתיפיו שכן תרגמו כפי המורגל להם, ולא העלו עוד על לבם מה שנאמר במקום אחר על זה. וככר הראיתיך (באגרתי הקודמת.) כמו זה ממש בתרגום סורי על מעונן מאחד עינא ולא על שאר לשון עונן בתורה מפני שהבריתא נשנית רק על מעונן יעו״ש. — ובכ״ז קרוב אצלי לוודאי שגם תרגום ובארעיה תשרי שכינתא מתלמידי א״י הוא. ג) מהעתקות מלה במלה באיזה מקראות אשר במגלת תענית נחשבו לבד לדעת קראים כמו עין תחת עין ופרשו את השמלה, וכדומה ואילו היה מחובר מחכמי בבל לבד היו משימין עין על המקראות האלו והיו מתרגמים אותם כפי הקבלה המתפשטת, אלא ודאי שמקור תרגום ארמי, מא״י, ושם נבנה עפ״י תרגום יוני המוקדם הנעשה עפ״י תנאים שלא חשו עוד להוסיף דעות הפרושים, רק השגיחו יותר לשמור המלות, והבבליים לא תקנו אותם, אעפ״י שאפשר תקנו בכמה מקומות אשר לא נודע לנו עוד. וזה מבורר עוד יותר ד) מכמה מלות יוניות שנשארו עוד בתרגום אונקלס, כמו, כרוספרן, איסקריטן, וכדומה, המורות על מקורן בא״י, ובתרגום היוני, אשר אנו מוצאים אותן שם בעינן עוד. ואילו נתחבר בבבל לא היו מכניסים תיבות כאלה הבלתי מובנות היטב להמון שם, רק בא״י ששם היה חלק רב מלשון יוני מורגל גם בפי ההמון כמו שנראה ממשניות וביותר מלשון המדרשים עד שאמר רבי (ספ״ז דב״ק וסוף סוטה.) בא״י לשון סורסי למה או לה״ק או לשון יוני. ויעידו גם המלות ההן, כי נבנה תרגום ארמי זה על תרגום יוני, שאילו נתחבר מתחלה רק מלשון עברי של תנ״ך, היו המתרגמים נשמרים בכל זה מהתערב בתרגום ארמי כמה מלות יוניות, אין זאת רק שהתרגום היוני קדם לו והוא היה המתקבל לחכמים ואחריו כשרצו לתת העתקה לפני ההמון הבלתי מבין כ״כ צחות לשון יוני, עשו להם גם תרגום ארמי הנבנה על היוני והשאירו בו עוד אותן מלות יוניות אשר לא היה להם תיבה נכונה להציג תחתיהן וזה מבורר עוד יותר ה) מדברי הבריתא בירושלמי (פ״ק דמגלה ה״ט.) תני רשב״ג אומר אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יונית, בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צרכה אלא יונית, בורגני אחד בירא להם ארמית מתוך יונית ע״כ. ואחשוב גם המאמר בורגני אחד מדברי רשב״ג. ופירוש מאמרו הוא זה, שלא התירו לכתוב אלא יונית מפני שבדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צרכה אלא יונית, ומה שנתפשט בין המלמדים וההמון גם תרגום ארמי, איננו מגוף המקרא, רק בורגני אחד בידא אותו מתוך יונית. והוראת בידא, הוא קרוב לשורש בדא בעברית וערבית, על המוציא לאור דבר שאיננו בא ממקורו הראוי. ואפילו אם נניח הוראת מלת ארמית כאן על תרגום

בזה במקום אחר, שר׳ אליעזר מטהר (עדיות פ״ו מ״ב.) אך אין הלכה כר״א דשמותי היא, ומדרך ההולכים בדרכי שמאי לבלי התרחק הרבה מפשוטו של מקרא, כנודע ולכן בתרגום ירושלמי שלפנינו אשר הוסיפו בו דרשות כפי הסכמת התנאים, ואולי עוד מיונתן בן עוזיאל תלמידו של הלל המתנגד לדרך שמאי, ומדרכו להשנית יותר על הלכה המתפשטת ולדרוש המקרא על פיה וכמו שיבואר עוד הוסיף גם כאן וכל מאן דמקרב . . . . בקטיל סייפא, או בסייפא דקטיל ביה, או בשכיבא שלימא ואפילו בגרמיה בשערתא או בגרמיה דאינשא. וצ״ל כשעורתא, וזה נגד ר׳ אליעזר וכסתמא דברייתא ׳ דנזיר וכר׳ יוחנן שם שצ״ל עצם כשעורה עכ״פ לענין משא. אכן באונקלס שהשגיח רק על המלות ואפילו בעין תחת עין, תרגם גם כאן וכל דיקרב בקטל חרבא או במיתא. יהי מסאב. עכ״ל.

והנה תחלת תרגומו זה הוא ממש לישנא דר׳ יוסי בן יועזר שהעיד בתרגום מקרא זה שאיננו אבר מן המת, רק דיקרב במיתא ממש ולא למותא כלשון הגמרא דע״ז, כי אם כלשון המקרא אשר יגע במת ותרגומו דיקרב במיתא. אך במלת מסתאב יש הפ״ש בינו לאונקלס, שתרגם יהי מסאב, ומעתה עדות השלישית הזו מבוררת להיתר באבר מן המת עפ״י לשון תרגומו למקרא שהראה שהוא כפשוטו וכר״א ולא כדרשת הבריתא. ומה שאין מורין כן הוא לדעתי מפני סיום המשנה דקרו ליה בי דינא שריא. ורק מפני עדות השלישית (עיין ע״ז ל״ז א׳). ולא קבלו החכמים את דעתו בזה. ועכ״פ מצינו כבר תרגום ארמי עוד בפי יוסי בן יועזר אשר הוא ע״ד אונקלס, המאוחר הרבה ממנו. אך לא כלשונו ממש. וכל זה חידוש גדול בעיני 2) — . ומהנמצאים רק באונקלס (ב״ר שם) בארות, בארות חמר, בירין בירין מסקן חמר, ובשתי הנוסחאות של הירושלמי מצחן חמר. ועוד שם ספ״ר ואחוזת מרעהו ר׳ נחמיה אומר סיעת מרחמוהי, והוא רק באונקלס. ובת״י נוסחא רחוקה מן המקרא, ובירושלמי מגלה (ר״פ הקורא עומד) ר׳ ירמיה מחזר פטירין עם ירקונין (על מצות ומרורים) דיאמר פטורין עם מרורין. וכן באונקלס. ובת״י פטירין עם תמכא ועולשין, ועוד (שם הי״א) בשם ר׳ בא ויגוף ה׳ את העם (אצל העגל) ומחא ה׳ ית עמא, והוא באונקלס, ובת״י וחביל מימרא דה׳. אך מסופקני כאן אם לא נחלפו הנוסחאות שכן הרחקת הגשמית ומלת מימרא, נודע לאונקלס. עכ״פ נראה מכל אלה המקומות שהיה בידי אנשי א״י כבר תרגומים ארמיים, אך בלתי מבוררים בנוסחאתם, ובהם גם זו שלפנינו באונקלס, והחכמים החלו להשים עין עליהם ולתקנם, ונראה שגם בבבל היה כן בימים הראשונים, שכן ב) רב ולוי חולקים בתרגום ברכת משה לבנימין, ובין כתיפיו שכן, רב מתרגם אחסנתיה, יתבנון מדבחא, ולוי מתרגם באחסנתיה יתבני מקדשא (זבחים נ״ד א). האמנם לפנינו באונקלס ובארעיה תשרי שכינתא. וכן קרוב ללשון זה בשני הנוסחאות של תרגום ירושלמי. אכן בברכת יעקב לבנימין על בנימין זאב יטרף, נו באונקלס, בנימין בארעיה תשרי שכינתא באחסנתיה יתבני מקדשא, וכן ללשון זה בשני הנוסחאות של תרגום ירושלמי והנה נשנו פה דרך דרוש י נוסחאות של תרגום ארמי על ובין כתיפיו שכן, האחת שהוא לפנינו שם השניה מפי לוי ולא כרב, ומהצורך להעיר בזה ששני אלה המתרגמים רב ולוי

2) עי׳ מ״ם הרב ז״ל בכ״ח ק״ס ע׳ 177

ט) אכן לא החלטתי ולא אחליט כי כל התחלת תרגום ארמי היה בבבל, ולא על נכון דאבה נפשך באגרותיך (מן ה' חשוון תקצ"ב. ובאחרונה עתה.) על עבודתך, וגם על קריאת שם ספרך אוהב גר, כאילו ברור אצלך שרק בבבל נתיסד כל התרגום הארמי הזה, ולא כן אמרתי אז, ואף כי עתה אשר אחרי החקירה נתישב בלבי מאד כי כמו שהבבלים קבלו כל למודי תורה שבע"פ מא"י, כן גם תרגומים ארמים של תנ"ך, רק ששינו אותם לדרכי לשונם, ועפ"י צרכי ארצם ומנהגיהם, ועשו להם בישיבות נוסחא מיוחדת ומקוימת, מבלי לשנות אותה עוד. וכן כתבוה על ספר. ונוכל ג"כ לברר הזמן מתי הגבילו הנוסחא כאשר נשמע. והראיות על זה הם א) הנה כבר הראיתי מקומות מתלמוד ירושלמי ומדרשים שמובאים בהם תרגומים ארמיים, אך רק להראות את מיאונם בהם, כי לא ישרו בעיניהם. אכן נמצאו עוד מקומות אחרים שם ושם שמובאים בהם תרגומים ארמיים בסתם בלי מחלוקת ופעמים רק בתיקון הלשון, ומהם לפעמים נמצא בתרגום ירושלמי שלפנינו או רק באונקלס, או בשניהם, ולפעמים לא נמצאים בשניהם. וזה מורה על שינויי הנוסחאות עוד ביד כל מלמדי תינוקת וסופרי או חזני ביה"כ ומהנמצא רק בתרגום ירושלמי (ב"ר פ' מ"ב.) ואת הזוזים בהם. ית זיותנא דבהון. והוא נוסחא אחת כת"י, וכן בעירוך ערך זיו. אכן בנוסחא שלנו המכונה ליונתן, לשון אחר. ומהנמצא באונקלס ובת"י (ב"ר שם) עד איל פארן, עד מישר דפארן — ומהבלתי נמצאים בשניהם (שם) בעשתרות קרנים, בעשתרא דקרנא, היושב בחצצון תמר, בעין גדי דתמריה מלת „דתמריה" חסר באונקלס ובת"י. ובירושלמי מגלה (ר"פ הקורא עומד.) ר' פנחס מחזר פטימן בני תורין (על תורים ובני יונה) דיאמר תורין בני תורין, ולפנינו באונקלס וירושלמי שפניניא ובני יונה. ועוד ראה זה חדש שכבר היה תרגום ארמי שגור בפי החכמים עוד בימי יוסי בן יועזר שהיה חי כפי הנודע בדור שלפני החשמונאים. ורק עפ"ז נבין לדעתי הפירוש של המשנה (עדיות פ"ח מ"ד) העיד יוסי בן יועזר איש צרידה על איל קמצא דכן ועל משקין בית מטבחיא דאינון דכיין, ודיקרב במיתא מסתאב, וקרו ליה יוסי שריא, וסוף המאמר נפלא לבאורה, דהיכא קרא ליה שריא, בשביל דאמר ודיקרב במיתא מסתאב ועוד דאורייתא היא דכתיב (במדבר י"ט) וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת יטמא? וכבר עמדו על שני התמיהות בגמרא (ע"ז ל"ז ב') וע"ש שנויי דחוקי ורחוקי בכוונת המשנה, שאיך נאמר, בשביל איסור מפורש, והיתר שנשמע רק מכללו קרו לר' יוסי שריא? וכבר ניתנה בידינו רשות מאדוננו הרמב"ם וביותר מהרב בעל תוי"ט ז"ל (פ"ו דנזיר מ"ה), לפרש את המשנה באופן אחר ממה שפירשו רז"ל, אם רק לא נחלוק ח"ו עליהם בהלכה המתפשטת, ולזה נאמר ג"כ כאן שמשנה זו לא נעתקה בדקדוק לשונה בגמרא דע"ז שם. ע"ש הגירסא ועל דיקרב למיתה מסאב והוא שגרא דלשנא להשוות עדות שלישית עם שתי הראשונות, על איל קמצא, ועל משקה, ועל דיקרב. אכן לפנינו במקומו בגוף המשנה דעדיות ודיקרב במיתה מסתאב. ושינוי לשון עדות זה מעדיות הקודמות מורה לנו בהיפך שלא בא כאן להעיד על איזה הלכה או מעשה שאירע לפניו כמשמעות מלת על בקודמות, רק בא לשנות ולחזור לשון ששמע מפי רבותיו. והנה במקרא דכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת דרשו חז"ל בבריתא (נזיר נ"ג ב'.) חרב הרי הוא כחלל, או במת, זה אבר הנחלך מן המת ע"כ. האמנם יש מחלוקת

בלשון יוני) מורה שהמאמר ההוא בעצמו מהאומר הזה בעצמו, היינו מר׳ ירמיה בשם ר׳ חייא בר אבא או מר״ח ב״א בעצמו (בבבלי ריש מגלה) שאונקלס הגר (אשר הוא לאין ספק עקילס) תרגם התורה לפני ר״א ור״י, הכוונה ג״כ על תרגום יוני. אכן רק לזה לבד אין אנו אחראין למה שמקשים שם בבבלי, ותרגום של תורה אנקלס הגר אמרו, והא אמר רב חננאל אמר רב ויקראו בספר תורת אלהים כו׳. ומתרצים, שכחום וחזרום ויסדום, שמזה נראה קצת שהמקשן והתרצן סבורים שמתרגים לשון ארמי מדבר כאן, וכל זה לא יביאנו במבוכה, מפני שנודע פלפול התלמוד למאוחר הרבה, וכמה פעמים הוא מרבנן סבוראי, אשר חשבו כבר תרגום ארמי של תורה, המתפשט בבבל לקדמון מאד. וכ פרט כי ידעו מקדמונים שתרגום ארמי שלהם מובא מא״י, ונקרא על שם אונקלס, כאשר יבואר עוד. ולכן פירשו כן גם מאמר רחב״א. אולם נקל על זה לומר פלפולא בעלמא הוא, ואין למדין ממנו לגוף הענין המבורר לאין ספק. ולא כן המעשה של ע״ב זקנים, מפורש כמה פעמים בבריתות קדמוניות בלי שום רצון לפלפל, רק לספר מה שנתפרסם בין היהודים, ונשמע בכל א״י ובמצרים, וקשה להכחיש ספורים מסכימים כאלה וכאשר כבר כתבתי לך, ומה שהוסיף עוד בבבלי שם במאמר רחב״א תרגום של נביאים, יונתן בן עוזיאל אמרו, נ״ל קרוב מאד שהוא מאיזה מאמר אחר או מאיזה ברייתא אחרת, ומסדר התלמוד צירפו כאן למאמר רחב״א על תרגום התורה, והראיה כי בירושלמי שם במאמר זה של רחב״א לא נמצא כלל מתרגום נביאים ומה שמביאים רק תרגום התורה של עקילס אעפ״י שתרגם כל תנ״ך, נראה פשוט, מפני שרק תורה תרגם לפני ר״א ור״י בשבת, ורק אותו שמעו וקלסוהו, ומנביאים לא היה יכול לקרוא רק איזה הפטרות, ומכתובים לא כלום בשבת. ואל תתמה באמרי שקרא עקילס תרגומו היוני בשבת לפני ר״א ור״י בא״י אשר ההמון היה מדבר בלשון סורי, כי ניראה לאין ספק שלשון יונית כבר היתה שגורה בפי כל יודע ספר בימים ההם, וזה מבורר ממה שמביאים בירושלמי ומדרשים תמיד תרגומים היונים של עקילס בלי שום באור, וזה מורה על החזיקם לודאי שיהיו מובנים לכל קורא, וגם מכמה מלות יוניות במשניות קדמוניות ובריתות, וגם בתרגומים ארמיים כמו שיבואר עוד. ועוד ראיה מבוררת מגזירת הקיסר יוסטיניאן לבל יקראו היהודים בבית הכנסת את המהדורא השניה של עקילס, הנקרא בפי הירונימוס אקראבייא ר״ל העתקת המקרא כצורתו. (עיין איכהארן, מבוא התורה ח״א סימן 188) וזה מורה בעליל שהיו נוהגים מלפנים לקרוא תרגום עקילס בביהכ״נ. ומה שיחסו תרגום נביאים ליונתן בן עוזיאל הוא לרוב קדמותו ולידעם שהובא לבבל מא״י, ואולי כן הוא באמת ממנו, כמו שנשמע עוד לקמן, ועם כל השכלתך החדה בשם יונתן, מסופקני מאד אם שמעו הבבלים, או רחב״א מא״י מעודם מאיזה תרגום יוני של תיאודוציאן ולא נמצא רמז מתרגומו היוני בירושלמי ומדרשים, ואעפ״י שהשתמשו הרבה בתרגום היוני של עקילס גם על נביאים וכתובים וגם תיאודוציאן לא הוסיף שום דרשה כדברי ריכארד שמעון, או מארערי הטועה ומטעה לרוב. רק אדרבא שמר בתרגומו כוונת המקרא לבד. אעפ״י שאיננו כ״כ מלה במלה כדרך עקילס, מ״מ גם הוא מן המתרגמים מקרא כצורתו. עד שלפעמים נראה ג״כ מעט ידיעתו בעברית, ממה שלוקח מלות פשוטות ומובנות ומציגן בעינן בתרגומו. (יעויין איכהארן. שם. סימן 199.) —,

ספק כי הכל מתוקן ומבורר שם וגם נמצאו שם עוד כמה דברים חדשים בלי ספק. והמעתיק עתה הנוסחא ההיא ויפיצנה על פני תבל, שם טוב יקנה לו, ושכר הרבה יקח. —

ו) מה אומר בענין הספירות ? בעל ס׳ יצירה כיוון בלי ספק למנינים או הבדלים, אך מה כיוונו בהם המקובלים ? מי יעמוד על דעתם ? כמעט כל אחד מהם בונה במה לעצמו, ומחדש לו דברים כפי העולה על רוחו. וכל זה יקראו קבלה. ר׳ משה די ליאון בנה כמעט בנין חדש מה שלא נשמע לפנים מרמב״ן ומרוקח. והבדל הזה ממש בין דרכי ר׳ משה קורדוברו, ור״י לוריא. הראשון כתב כל מה ששמע מרבו, ורבו מרבו, עד ראשי המקובלים הרמב״ן ור׳ עזרא. והם כפי מה שמצאו כתוב או שמעו את הנאמר על שם איזה גאונים. אך גם הוא (רמ״ק) בתשובות איזה שאלות חדש לו דברים וסברות בדויות, וסותר עצמו לפעמים, כמו בענין הספירות, אם הם, או רק השלשה ראשונות עצמות או גם כלם כלים. אכן כל מלאכת הר״י לוריא ז״ל היה לעיין היטב בכל המקומות בזהר ולפנות לו על ידו דרך חדש והוא משונה מכל וכל מדרך הראשונים, וזו היא שמחשיבים מאד את קבלת הר״י יתר על כל קבלת חבריו, בעבור שרק על ידה יתפרשו היטב דברי הזהר בכל מקום. אכן הוא לקח מדת נעלו מרגל ס׳ הזהר, ועל כן יכון לו היטב, ואין להאריך בזה, רק זאת נחשוב לפשוט כי לא התחכמו עוד המקובלים כלל להבין גוף המלה של ספירה — — .

ז) עודך מנסה להחזיק דברך בענין קטל. ולא אדע ולא אבין איך נכלל בהוספת מלת נפש הריגה דוקא שלא ברשות. והנה אצל פעל הכה נראה בעליל כי בלא מלת נפש מורה על הכאה בעלמא. וכשהוא אומר נכנו נפש ר״ל נכה חייו. אך שיהיה מורה מלת נפש דוקא על הריגה שלא ברשות, זאת לא נמצא בשום מקום. אכן קטל אין ספק אצלי שהוא כמו הרג בעברית ונמצא בפרשה אחת (תהלים ע״ח) ויהרג במשמניהם, יהרג בברד גפנם וכשם שלא היה נכון לאמור בעברית לא תהרג, כן בלתי נכון לאמר בארמית של הבבליים לא תקטל. ונמצא ונקי וצדיק אל תהרוג, מפני שההרוג מבואר אצלו שהוא הנקי. ושם קֶטֶב כמו הֶרֶג וְקֶטֶל ובכ״ז אין ראוי לאמר לא תקטב, לא תהרג, לא תקטל, וכ״ז קרוב בעיני מאד. ואולי יהי׳ עתה גם בעיניך. —

ח) בדבר התרגומים שעל התורה ונביאים, שבבבל נכתבו או נשתנו עכ״פ, הנה כבר הודית לי על זה באגרתך מן ה׳ מרחשוון תקצ״ב. ושם העתקת לי ג״כ המאמר מס׳ יא״ר על תבלול, אשר כפלת עתה העתקתו. והסכמת עמי אז בלי שום ספק, לא כהיום הזה, אשר נראת עוד כמסתפק ונבוך בדבר, וזה מפני שתחשוב עדות התלמוד מתנגדת לי, ושיש לטעון עלי כל אשר טענתי עליך, על דבר יחוס תרגים היוני לע״ב זקנים מא״י. ועל זה אענך כי לא כן הוא. התלמוד לא העיד בדבר הזה מאומה, ואדרבא מאמר ר׳ ירמי׳ בשם ר׳ חייא בר בא בירושלמי (פ״א דמגלה ה״ט) על עקילס הגר שתרגם התורה לפני ר׳ אליעזר ור׳ יהושע, וקילסוהו ואמרו לו יפיפית מבני אדם וגו׳ (אשר אין ספק שכיוונו במלת יפיפי״ת על לשון יפ״ת, שהוא יוני כמאמר ר׳ יוחנן בבבלי (מגלה ט׳ ב׳) שהוא רבו של ר׳ חייא בר אבא, וגם עקילס נודע בתלמוד ומדרשים רק למתרגם

בפ׳ יתרו אפרשנו. גם בפ׳ תולדות פי׳ טעם הפסוק אנכי עשו בכורך ובפרשת העגל פי׳ פעם שנית ענין אנכי עשו בכורך ולמה לא אמר כבר פירשתיו. גם בפ׳ וישלח אמר כי בין ירושלים ובין זאת המדינה שחברתי זה הספר ושמו לוקא שעה ושליש שעה. ובפ׳ החדש הזה לכם אמר כי בין ירושלים ובין זה העיר ושמה רודס יותר משלשה שעות כו׳. גם בפ׳ ויקהל פי׳ ר׳ אברהם טעם מספר עשתי עשר, היטב, ובפ׳ נשא בפסוק ביום עשתי עשר אמר כבר בארתי בס׳ מאזנים, ולא אמר כבר בארתי בפ׳ ויקהל ועוד כמה וכמה דברים שסותרים זה את זה ובודאי אחד מתלמידיו של ר׳ אברהם אסף דברי ראב״ע המפוזרים בספריו והוסיף כמה וכמה דברים על פירושו, וכמה דברים החליף, והראיה שכן תמצא בפ׳ בא והנני הכותב מוסיף על דברי זה החכם כאשר שמעתי מפיו. ובס׳ תרי עשר כתוב „נשלם ס׳ תרי עשר לראב״ע, ואני יוסף ממודייל שמעתי פי׳ אלו הפרשיות בלונדריש על פה מפי החכם רבינו אברהם א״ע, ואני פירשתי בלשונו כאשר מפיו הבנתי״ הנה לך כמה עדים נאמנים שיוכיחו שאחד (או שנים) מתלמידיו הוסיפו על דברי החכם, והחליפו כמה דברים, ויתכן שאותן תלמידיו מלקטים מהנוסחא הראשונה שכתב ר׳ אברהם, כי כל המחברים כותבים שני נוסחאות, ויקח האחרונה ויניח הראשונה״ עכ״ל וכל דבריו בהשכל ואין ספק אצלי שהמאמר המוזכר בו מקום רודס, איננו גם מנוסחא ראשונה, רק מספר אחר של הראב״ע אח״ז ראיתי שהוא מיסוד מורא שער א׳, התלמיד או התלמידים ערבו איפא כל אשר מצאו מנוסחא ראשונה של המחבר במקומו וגם מספרים אחרים שלו, וגם מה שהיה נראה להם ששמעו מפיו, ועשו עיסה מכל אלה. אשאלך, הנוכל לקרוא ס׳ כזה על שם הראב״ע ? וממ״ש פעם אחת, והנני הכותב מוסיף כו׳ אין ראיה שבשאר מקומות לא הוסיף, רק כאן שהיה בידו דברים מנוסחא ראשונה, וההוספה ארוכה קצת הוצרך לומר כי הוסיף. אכן בלי ספק נשארו איזה מקומות בנוסחא ראשונה שהשאיר עוד הראב״ע בלי באור כדי להתישב בו עוד, כדרך כל מחבר, ואז חפש התלמיד בספרים אחרים, או שכתב מה ששמע, וכן כשההוספה קצרה וכדומה, חשב למותר לומר בכל פעם זה הוספתי, ומי יוכל לברר כל זה, ומי יאמין לתלמיד אשר לא עיין היטב בפירוש של רבו על שאר הספרים, ולפעמים גם במקומו כמו אצל הכבש האחד, וכן אצל מן הוא וכדומה. ואין שום ספק אצלי כי המלות „ויש שבוש בד״ה״ כתב מעצמו כפי אשר יחשוב ששמע כן, 1) ונודע כי לא כל המדובר על פה ראוי להכתב ככה — ומעתה נדע גם הטעם שרק בס׳ שמות נמצאים שירים לפני כל פרשה, ולא כן בשאר ספרים, כי קרוב אצלי מאד, שבנוסחאות הראשונות היו נמצאים שירים כאלה לפני כל פרשה, מתחלת ועד סוף התורה, אלא שאח״כ היה נחשב לו זה מעשה נערות והספיק לו בשירים שלפני כל ספר. — ותארנה עיני ומצאתי ברשימת הספרים של די ראססי קובץ 325. נוסחא קצרה מפירוש הראב״ע על ס׳ שמות. ואחרי שלא נמצא כ״י נוסחא קצרה משום ס׳ של חמשה חומשי תורה רק מס׳ שמות, לעד נאמן הוא זה כי הכותב ראה כבר הנוסחא שלפנינו מתפשטת, וכשמצא הנוסחא הקצרה והיא השנית והעקרית, העתיקה לרוב יקרה. ושם יש לעיין. ואין

1) עי׳ גם מ״ש הרב ז״ל בהערה למכתב רשד״ל ז״ל בכרם חמד ח״ד ע׳ 133 (שזח״ה)

פירושו בספר המורה (פ׳ מ״ג מחלק א׳) וכתב עליו שהוא נאה. ואולי בכ״ז א
הצדק. אך חקור נא עוד בדבר. —

ה) לא כן בדבר פירוש שמות שלפנינו המיוחס לראב״ע, שעם כל ראיות
עוד מהרת לחרוץ. לאט לי עתה ידידי, הן אמנם מי זה יסתפק כי לא כו
הראב״ע בעצמו פירוש על ס׳ שמות אחרי שכתב על כל ארבע הספרים. וגם
אמת כי בפירוש שלפנינו נמצאים הרבה מדבריו ומעשי ידיו, אשר חרת בעצ
על לוח. אולם לא בעבור זה אוכל לקרוא הספר על שמו, אחרי אדע כי ל
השלימו כראוי ולא עיין בו היטב לברר כל הנראה אח״כ בלתי נכון בעיניו, ול
השמיט האריכות. והנה לכל חמשה חומשי תורה כתב נוסחאות ראשונות, וה
מצויים עוד בידי מפרשי הראב״ע, ומובאים מהם הרבה מאד, ומשם יתראה אריכ
דברים בכמה מקומות, ובהם בלתי מבוררים, אכן הנוסחאות שלפנינו נתקנו ונתקצ
ונתבררו ונתלבנו מידי המחבר. ורק ס׳ שמות נשאר לפנינו בנוסחא הראשו
ואין ספק שאחרי תקן גם אותה, לא השגיח עוד על הנוסחא הראשונה הזאת
והתלמידים הרשו להם להוסיף דברים, וללקט דברי רבם מ״ש במקומות ובספו
אחרים, אם יש להם איזה יחוס בספר זה. ואם נרצה לדעת זאת נשים עינינו תי
בתחלת הספר „ומלת אלה שוים לזכרים ולנקבות״ כי היעלה על הדעת שהמ
הראב״ע לפרש מלת אלה עד עתה, ולמה לא פירשו בספר בראשית על א
תולדות השמים והארץ ? והלא נודע דרכו שכאשר יבא בפירושו על מלה הנמצ
כבר מלפנים יסתפק במלת „פירשתיו״ וכן תיכף בסמוך „ושם לשון זכר ור
שמות״ כו׳ ולמה המתין עד כה ולא פירש כן על ויקרא האדם שמות ? ובמכ
רב ועצום הוא ממנו כתב „כל ממנו בספר אנשי מזרח״ כו׳. ע״ש שהאריך,
בס׳ בראשית על ביום אכלך ממנו כתב „ודקדוק ממנו בס׳ היסוד תמצאנו״ א
נא למה זה התנחם אח״כ והאריך בס׳ שמות ולא סמך עוד על ס׳ היסוד ? ה
נראה לעין כי התלמיד לקט מכל ספרי הדקדוק של הראב״ע, וכל אשר מ
מתיחס כאן למקרא, הציג אותה הנה, ולקט גם מספר היסוד, מה שלא רצה הרא
כלל להכנים בפירושו לתורה, כי פירוש לחוד, וכללי הדקדוק לחוד. וכהנה בכ
מקומות ליקוטים מס׳ השם, ומאזנים וצחות אשר לא אאריך לחנם. ורק ע
נוכל להבין איך בא הטעות במקרא את הכבש האחד, כי המלקט ממקום אחד
יעיין היטב במקומו, כאשר קרה לר׳ משה לנדא שעיין רק בבוקסטארף ולא בג
הערוך וטעה הרבה אעפ״י שהוא הדפיסו, לא כן המפרש אשר יעיין בגוף הס
מלה במלה. וצר לי מאד כי לא תוכל לראות הקדמת בעל אהל יוסף לס׳ שמ
וראיותיו מוכיחות ומבוררות. ודבריו ארוכים ואין להם מקום באגרת ואעתיק בקצ
איזה דברים. זה לשונו „ומצאתי בארצות הערלים פירוש ואלה שמות הנקרא
שמו שהאריך בדבריו . . . וכופל שם דברים רבים ללא צורך . . . וע״כ א
אומר משקול הדעת, כי זה הפירוש איננו פירושו, רק אחד מתלמידיו חברו וק
אותו מדברי ר׳ אברהם ועל כן האריך בו בקצת מקומות וסותר דבריו ודברי הח
בקצת מקומות, והחליף דבריו ודעת ר׳ אברהם ויש לי ראיות רבות בזה. כל
שהזכיר ר׳ אברהם כו׳. גם בפ׳ חיי שרה אמר ר׳ אברהם ודקדוק וישתחו תמ
בס׳ היסוד. ובפ׳ יתרו בפסוק וישתחו וישק לו פי׳ אותו היטב. ואם היה
הפירוש הארוך פירושו של ר׳ אברהם היה לו לומר בפ׳ חיי שרה ודקדוק וישו

לזה על הבית ההוא עוד עליה חרשה מרוחת. ובשנם לא יצא החוק עוד, אשר לא יתמנו לרבנים, רק הלומדים בבית המדרש ההוא, יש תקוה כי עכ״פ יותן להם תמיד יתרון ומשפט הבכורה על כל זולתם. ושכרו אשר יקצב למורה, לא מעט הוא, ויספיק לתת לחם חקו ברוח. נענתי לו לדבר הזה. ועתה הנהו מתאמץ נדבר וממהר לכלות מלאכתו לפני תום השנה. ואם יהי׳ ה׳ בעזרתינו, אז אשב שאנן בהיכלו, וכל ימותי קודש יהיו לו. —

ג) ומה גדלה שמחתי על חנותך את הראב״ע ז״ל, והשיבו אליך, אך עוד מהלת מעט חומץ בנופת צופך, בהגידך לי איך חשבת עד הנה את האדם היקר ההוא, לאיש מלא אשמות קל ורשע ! ! לבי ואחריו עטי ינוע מדי אשנה שם רע כזה על איש צדיק כזה, והוא הדבר אשר דברתי לא אחת ולא שתים, כי לבך טהור הרבה יותר מפיך. ועד כמה פעמים אני משביעך בל תשלח לשונך חפשי, ואיך נשמרו רז״ל בדבר הזה, והזהירו מאד על הוצאת דבר מגונה מפה, ונודע עוד מאמרם הקורא לחברו רשע וכו׳. ומה אוסיף עוד ? סלח גבר יקר אם לא אוכל להחריש לזה ואשאל, היעלה על הדעת אף רגע לקרוא כן איש אשר הקדיש כל ימיו לתורה ולתעודה, ולא הלאוהו הטלטולים והיגונות אשר לא עזבוהו עד זקנה ועד שיבה; אהבתו זאת אל מחקר ספרינו הקדושים, אשר לא חדלה ג״כ עדי גוע, תמשוך אליו כל לב בעבותות אהבה. ומי זה יקרא ראש דבריו למגלת איכה „ואני אברהם בר מאיר מארץ מרחקים, הוציאתני מארץ ספרד חמת המציקים, וספרי אלו בגלות היו בידי מחזיקים״ ולא תדבק נפשו אחריו ? ואתאפק מדבר עוד אודותיו. רק אעירך עוד הפעם, ואל יחר אפך בי, כי יאות לגבר גדול כמוך, לשום חוק לשטף רוחו, בל יעבור הגבול עת יפרוץ דרך שפתו. ואם תמתק בלבך רעה על איזה חכם, או מאמר אשר לא ישר בעיניך, אם לא תוכל הכחידנה כלה תחת לשונך, הלבישנה ואל תעמידנה ערומה למרות עיני הרואים, תנה לה מקל נועם ולא מקל חובלים, שימה דבריה כמוכיחים ולא כמתלהמים, כמיסרים ולא כהולמים בכשיל וכילפות, השפל אמרתה, ואל תשמע את קולה בגבורה, להכאיב אזני השומעים כי אמנם הנאצות, גם על אנשים אשר רק נחשבים לגדולים, יחבלו עין ואוזן ולב, והחרפות הם להם לחרבות, ואף כי על הגדולים באמת ביראה ובחכמה. —

ד) בדבר ר׳ יונה ן׳ גנאח שהוא ר׳ מרינס, גם אני חשבתי ואחשוב עוד כן מכמה ראיות, אך לא אכחיד להציע לפניך הספק העצום אשר לי בזה, כי בתחלת ס׳ מאזנים כתב הראב״ע על ר׳ יונה שחבר שבעה ספרים בדקדוק, והשביעי ס׳ השרשים, וכלם מחמדים, ובריש יסוד מורא כתב על ר׳ מרינס שחיבר עשר ספרים בדקדוק כו׳. ועל זה נאמר עשות ספרים הרבה אין קץ ועוד לא ידעתי להתישב בדבר. ובש״ק כ׳ ר׳ מרינס הוא אבי ר׳ יונה ן׳ גנאח, ועל הש״ק ...ן שנשתבש כדרכו. ועתה באתי לחזק דבריך אודות מחשבת הראב״ע עליו (צחות אות הא׳) ע״כ טעה ר׳ מרינס המדקדק, שאמר כי נורא עלילה, ...ור לשם הנכבד והנורא וכו׳. ומי יתן ויהיה מורך בלבבו ולא תמעול ידו ...ר׳. ואף גם זאת לבי יפוג עוד ולא יוכל להאמין כי קרא לר׳ יונה הופך ...להים חיים או מבהיל. ושאמר על ספרו שראוי להשרף, וגם שיאמר ר׳ ...ורצה משה לאמר העם ונמלט מפיו ההר. איש אשר גם הרמב״ם ז״ל יביא

וינהלם על מי מנוחות ועל שדי התורה והחכמה יחד — וביחוד אדרוש עוד בשלום ידידנו האהוב החכם המופלא מוהר״ר אבי״י נ״י.

מכתב ה

לידידי החכם המופלא המליץ המפואר מוה׳ שמואל דוד לוצאטו נ״י.

נתאחרה עוד הפעם תשובת אגרתך היקרה ומחוכמת מיום י״ג טבת, 1) מפני כמה תשובות אחרות אשר הוכרחתי להשיב על כמה מכתבי חכמה הבאים אלי בין זמן שלוח ספרי אליך וספרך אלי, והמה אצים עלי מאד, והתשובה נחוצה להם כפי דבריהם, להשלמת מלאכתם, או לפנות להם הדרך בלמודים העתידים. לא כן אתה ידיד נבחר, גבר חכם בעוז, הודות לאל כי שכלך יאלפך, ושיח לבינתך ותורך. ואינך צריך לי, ולגדול ממני, ואם אתמהמה אתה תלך בטח, ולא יצר צעדך, ורק כיועצים נאמנים טוב לשנינו כי נחליף מחשבותינו כפעם בפעם על ענינים רבים בלימודינו. —

א) ועוד דבר חדש לקח חלק במעט עתותי עיוני, והוא הכנת הבשורה, וגם כמה עלים מתקופה ראשונה של מכתב עתי ישרון אשר לא אפונה כי כבר ידעת ממנו. והערוני ואלצוני אליו רעים ובהם כם הר הזהב, ועל כלם בני יחידי דוד יחי וישכיל, נער מבין ורב התשוקה לפעול טוב בקרב ישראל. פתוני ואפת. שלחתי הבשורה להמדפים ר׳ משה לאנדא, ויום יום אני מחכה לתשובתו, ואולי תקבל עוד בזה, בשורה נדפסת, או ידיעה כי לא נחכה לה עוד, מפני הצענזור ומפני כמה תנאים התנתי עמו אשר לא ידעתי אם ימלא אותם. — אקוה כי לא נגד רצונך תראה שמך וגם שם הרב אב״ד בטורין נזכר בין מאספי החתימות ומאמרי חכמה למחברת. והנה גם שמי נזכר רק בין המאספים, ועל החתום אך שם אוהבי ישרון. ומי אוהבי ישרון כמוך, ברעיך ותלמידיך היקרים. ומדי ימשכו הימים תחלו להכין מטעמים מתוקים לחיך כל קורא. ובראשונה אקוה ממך, ידידי, ספור מבואר מתכונת בית מדרשכם ומתועלותיו, ויכלול העתקת הרעגלעמענט הנעשה מתחלה עם כל אשר נתחדש אחרי כן והכל למשוך לבב הקוראים אל לימוד התורה והחכמה יחד. —

ב) ואשר לא הצבתי בהיר נכח פניך מטרת תקותי לשנה הבאה הוא רק מאשר ידעתי כי דבר תדבר ממנה בתשובתך בעת תודיע שמחתך עליה. והנה לא אנכי לבדי אתענג מאמרותיך אלי רק כמה חברים מקשיבים לקולי ולקולך ששים ומתעלסים עמי יום בא ספרך לידי. ובכל זה נסתר מהם עוד תוחלת מצבי, פן ברבות היודעים תבא השמועה גם למשנאי תושיה אשר ידעת אותם, ואז הם יתנכלו עוד, ויתאמצו בכל כחם להשבית או לאחר את הדבר. ועתה אגידנה לך באר היטב, עם הבקשה בל תדבר אלי ממנה רק ברמז. — הנה הרשו הפקודות הגוברניום, להשר החכם ר׳ יוסף פערל אשר ידעת אותו למים החנוך בעיר טארנאפאל, להעריך ישיבה גדולה, ללימוד התלמוד ופוסקים, לימוד כל הידיעות הנצרכות לתלמידים הרוצים לעלות למעלת הרבנות. והוא

---

1) עי׳ אגרות שד״ל סי׳ ל׳ עמוד 275 (מזק״מ)

תשובה מר"ת ז"ל על פיוטי הקליר וכדומה. ואודות הדפסת ספרי בקרוב, מה אעשה אם פגעי הזמן ימנעוני עוד מעשות מאומה בזה. לפני ארבעה ירחים שבתי אל עבודתי מאז. היינו להיות סוכן אצל העסק של בשר כשר. והעבודה היתה רבה עד כה ועצומה כי עשיתי את אשר עשו תמיד שלשה אנשים. נתחלת שנה זאת התאמצתי אצל אנשים החדשים אשר נתחברו לישנים בעסק ה, להשאר גם אצלם על משמרתי, רק בהקל העבודה ועי"ז גם בגרעון המשכורת. אכן הרב אב"ד דפה ובנו עשירי כסף ועי"ז ג"כ מטילי אימה על כל בעלי מו"מ פה, לחמו נגדי בפרסום רב והפחידו את גבירי בכמה פחדים ובהם היותר גדול כי על ידם או בסבותם ימעטו אוכלי בשר ועי"ז יגרמו היזק רב לשוכרי העסק. (וזה נגד פקודת הממשלה גם נגד חרמות הרבה אשר ניתנו על זה כמה פעמים מרבנים גדולים). וכבר עשו כזאת לפני שני שנים ואז גרשו באמת את הגבירים מהעסק ועי"ז גם אותי מהסתפח עמם מה אומר לך ידידי! מהיגונות והעצבונות אשר שבעתי עתה מזה. והנה המה מחזיקים בריבם עמדי זה שבע עשרה שנה ולא חדלו מאז ועד עתה מרדוף אותי ומהשפיל כבודי. ות"ל לא יכלו לי עד אשר שמו אל לבם כעת להיות יורדים לחיי בפומבי. ואני לא עשיתי להם מאומה, רק מאשר יודעים הם כי לא דרכיהם דרכי בעניני הדת, כי ידם עם כת החסידים המרשעת. בכל משך השנים ההם לא ראיתי פניהם ולא דרכתי על סף ביתם, (בשגם רוב גדולי ארצי המה ממכירי ואוהבי ויכבדוני ג"כ לבא אל ביתי) כי יראתי פן יכלימוני ברבים. אך עתה בהתאסף אצלם כל גבירי עלי פקודתם ורק למען דחות אותי, באתי פתאום אל היכלם, והמה משתאים מחרישים לי. ואשאלה בקהל רב מה חטאי ומה פשעי כי דלקתם אחרי? ולא יכלו לענות כי נבהלו מפני. ואחרי זה נחבאו עמי חדר בחדר ואתוכח עמהם רוב היום, ולא ענוני על אחת מני אלף — סוף דבר, בושו לצאת עוד לקראתי ביד חזקה ונשארתי אצל העסק. אך עוד לא יחדלו אלה החנפים המתחסדים אשר הבן גם בעל מדות רעות ומגונות מאד, מחצר לי בנכליהם בסתר. ומי יודע אם לא יצמיחו לי עוד איזה רעה חדשה ח"ו — ולנחם את נפשך אשר ידעתי כי בכל צרותי צר לה אומר לך כי תקוה עצומה לי אשר רק שנה זאת אהיה עובד עוד עניני העולם, ויש מצב נכון לפני על שנה הבאה אי"ה לשחר טרף לביתי רק מלימודים בתורת ה' ובדרכיה, כמוך היום. ואז לא יארכו הימים עד אוציא לאור איזה מחבורי, בעזר יורע הכל — ברכה באה אל ביתך עם בתך הגודלה לך מקרוב, ותזכה לגדלה למעשים טובים ולחופה. ורוח נכון יחודש בקרב אשתך היקרה, ותשמח עמך על הילדים אשר חנן אתכם אלקים כנפשך ונפש אוהבך אהבה עזה אין קץ ומכבדך מאד, החותם פה לבוב יום א' שני לימי חנוכה תקצ"ד. שלמה ליב ראפאפורט.

ויש לי ענין גדול ונחמד על ענינא דיומא, עת גבורתנו וחירותנו משעבוד ם, ורציתי לכתוב לך אך ארכה האגרת מאד. ונא בל תאחר עוד תשובתך אחרת עד כה. ואומר שלום לריעך החכם הגדול מו"ה הלל הכהן נ"י מידך החכמים היקרים. והנני שולח את ברכתי להרב החכם המוסמך מו"ה קנטוני נ"י, על דבר משמרת הרבנות אשר הושב עליה למזל. יגדלהו ה' ם את כסאו ואת שמו הטוב מעלה מעלה. ירעה את עדתו בשלוה והשקט.

הנולד. אכן בנין הוא כמו בנים בעברית ויורה לפעמים על בנים זכרים ולפעמים על שם הכללי (קינדר) וממין הראשון ויולד בנים ובנות תרגומו בנין ובנן, וממין השני בעצב תלדי בנים, בנין. ויותר נראה הוראה שניה בתרגום של זרע בכל התורה, שבכ״מ שהכוונה על זרע הנולד תרגם בנין, ורק במקום שיוכל להתפרש ג״כ משפחה השאיר המלה בעינה, כמו ואיבה אשית בין זרעך ובין זרעה בין בנך ובנהא, ונחיה מאבינו זרע, והיה זרעך כעפר הארץ וכדומה בכלם תירגם בנין. ואיש איש מזרע אהרן תרגם מזרעא דאהרן ר״ל ממשפחת הכהונה, שכן תרגום משפחה בכמה מקומות זרעית. וכל זה אין ספק בו. ויותר מזה אני אומר שגם בר בלשון יחיד יורה לפעמים רק על בן זכר ולפעמים על שם כללי כמו ולד, ורק עד״ז לא יהיה תרגום אונקלס נגד פשטות המקרא ונגד הקבלה במה שתרגם וזרע אין לה ובר לית לה שבאמת אפילו בת ואפילו עובר במעיה פוסלתה מן התרומה (ע׳ ספ״ז דיבמות) ולכן ת״י וולד אכן היא מלה עברית או תלמודית והבבלי שרצה לתרגם ארמית ולא היה לו מה להעמיד במקום זרע המורה בארמית רק משפחה, העמיד בר והוראתו ג״כ (קינד) ורק להבדלה נקראה הבת בתוספת ת׳ ברת. ושתי ההוראות האלה למלה זו ממש אך בהוספת ל׳ בראשה, בלשון רומי Liber. וזה חידוש. היוצא מכל זה שאצל נתינת זרע למולך היה ראוי באמת לתרגם בנין כמו שעיינו המגיהים היטב. אכן אצלי יש כאן ראיה שתרגום הבבלי נתיסד על התרגומים הקודמים סוריים וארמיים, ולכן כשמצאו בישיבות בכל בתרגומים נתינת זרע למולך ג״כ תיבת זרע וכוונתם לזרע של שיכיבה שתתעבר ממנו הנכרית כנ״ל, ועזבו זה הפירוש מפני המשנה שמשתקין אותו בנזיפה וגם מפני ידעם הזרות בלשון, הציבו במקום ארמיותא או נוכריתא מלת מולך בעינה, ובמקום לאעברה לאעברה, אך מלת זרע לא שינו עוד וסמכו על מה שנודע הוראתו בעברית וגם בלשון חכמי התלמוד זרע הנולד — ומדי דברי בענינים האלו אבקשך לעיין בנוסחאות ישנות של אונקלס בפרשת עריות בתרגום כל מלת ערוה אם לא נמצא שם מלה אחרת מאשר כתוב לפנינו עריתא. גם לעיין בתרגום השבעים (כי אין בידי להשיג פאליגלאטא) ובתרגום הסורי של דניאל שיש בידך עם הגהות בגליון מלוקטות מעקילס, מה הוא תרגום פלמוני אשר ידעת דברי אודותיו. ואבא לפרטי מכתבך.

א) צדקת בפירושך למלת מכי לה בירושלמי והוא ע״ד מה עשה לה הערבי הזה שמיעך בין דריה (כתובות). ב) פירוש הארוך לבעל הטורים על התורה חוץ מהגמטריאות נדפס זה כמה שנים פה, ומורי הגאון ר׳ יצחק ז״ל הוא מהמסכימים בראש הספר והוא מעיר על פירוש החדש במקרא והסגיר את הנגע ע״ש בגוף החבור. ג) תודות לך על העתקת המאמר לראב״ע או לאיזה מתלמידיו. ד) עוד גם עתה לא אוכל להעתיק לך ליקוטי מחזור ויטרי מפני אורך ה... אליך ואל הרב אב״ד נ״י. והנני נכון להעתיק אי״ה באנשי שם וגם בערך כל מאמר כ״י במקום הראוי חוץ מליקוטי מחזור ויטרי שהם לרוב רק ... נחתכים באמצע. ועל היותר לא נמצא בהם רק שמות אנשים המועילים תולדות הגדולים, והם יבאו בלי ספק בחקירותי, ומשאריתם לא אוכל ... לדפוס, רק אותן המקומות שיש בהם איזה ענין חדש שראוי להעיר עליו

אותו בנזיפה. וכבר היה תרגום סורי זה חדש כ״כ בעיני החכם הירצל עד שאמר כי יחיד הוא בזה נגד כל המתרגמים, ולא ידע גם מת״י במקומו גם מגמרא דמגלה. אכן אם נדרוש בדבר הזה יהי לפלא בעינינו איך החלו קצת מפרשים אשר בהם גם ר׳ ישמעאל כאשר הראתי, לצאת כאן כ״כ מפשוטו של מקרא ולהסב אותו לענין אחר, ומה לחצם לזה, והיותר תימה הוא על הסורי הנקרא פשיטא בעבור שבאמת רודף תמיד רק פשוטו של מקרא בלי שום נטיה ואיך יצא כאן כ״כ מפשוטיה ? אולם ברור אצלי שאחרי שלא מצאו מלמדי המקרא בתורה שום לאו מבואר בלקיחת אשה נכרית, שהלאו של לא תתחתן ובתו לא תקח לבנך נודע להם כי בשבעה אומות הוא דכתיב (ע׳ יבמות כ״ג א׳) והם כלו כבר בימי המתרגמים, ולא היה להם שום אזהרה נגד לקיחת אשה נכרית משאר עמים, ומצאו להם מקרא זה של ומזרעך שהיה נראה בעיניהם כפשוט שמדבר רק מענין זה ולא מעבודת אש בעבור שכתוב כאן בפרשת עריות ולא נדבר פה כלל מתועבות ע״ז, וכבר חשבו רז״ל כי מולך כולל כל מין ע״ז יהיה מה שיהיה (ע׳ סנהדרין ס״ד סע״א) ואליהם כיוון הראב״ע ז״ל ע״ש. ולקחוהו איפא המתרגמים לשם התאר לכל עם עע״ז. ולכן תרגם הירושלמי ג״כ כל שם מולך בתורה פולחנא אוחרא. (ע׳ ויקרא כ׳ ב׳ וג׳ וד׳ וה׳) ורק מולך הראשון שם השאיר בעינו ודוסיף למתוקדא בנורא להסכים עכ״פ גם עם האומרים שבהעברת האש הכתוב מדבר, אכן הסורי הולך לשטתו ותרגם כל המקומות וגם הכתוב הראשון של פרשה כ׳ עמם דנרמא מן זרעה בגוכריתא. ונשאר עוד לפרש מלת להעביר אליבא דהמתרגמים ההם. ואומר כי אין ספק אצלי שחשבו להעביר היא הפעיל מלשון שורו עפר ולא יגעיל, 4) אעפ״י ששם היא רק בפעל ולא נמצא כלל בהפעיל. ועי״ז פירשו ג״כ מזרעך מלשון לא תתן שכבתך לזרע הכתוב במקרא הקודם, ולא תתן, מלשון אל תתן לנשים חילך וכן לא תתן שכבתך כאן. ולזה תרגם הסורי מלה במלה ומן זרעך לא תרמא למבטנו גוכריתא. והת״י הוסיף רק בבאור הדברים — מענין לענין באנו פתאום אל דבריך באוהב גר (צד 57) שכתבת ומזרעך כו׳ דוגמת אשר יתן מזרעו למולך, כי מזרעו נתן למולך שתרגומם מזרעיה, לכלול הזכרים והנקבות והאחרונים הגיהו מבנך והוא טעות ע״כ. ותסלח בחסרך אם אומר כי לא בארת דבריך כאן ככל הצורך כי אם אמנם האחרונים לא מחכמה עשו שהגיהו מעצמם ושינו תיבה אשר בלי ספק כתובה כן בנוסחא ישנה כמו שהראת וכמו שאראה עוד גם אני, מ״מ בדרכי לשון ארמית של אונקלוס הצדק אתם, כי מהשתמשות הלשון ההוא נראה ממש ההפך מדבריך, היינו כי מזרעך לא יורה על בנים זכרים ונקבות רק מבנך. ונתחיל בלשון עברי ונמצא כי בנים יורו לפעמים רק על בנים זכרים לבד ולפעמים יוכלל עמהם עם נקבות ותרגומם בל׳ אשכנז (קינדר) כמו בעצב תלדי בנים וכדומה. ובתלמוד ---, ולדוגמא אוי לו למי שבניו נקבות. וזה אעפ״י שיש בלה״ק שם מיוחד ...יצא חלצי האדם מבלי להודיע אם זכר אם נקבה הוא, כמו ולד, וזרע. אך ... מזה בתרגום אונקלוס שאין שם שום שם כללי על יוצאי חלצים, כי כל זרע או על של צמחים או על של שכיבה או משפחה לא כמו בעברית הזרע

---

4) אמנם אח״כ היה להרב ז״ל דעת אחרת בזה בספרו נחלת יהודה ע׳ 232 והלאה (מזח״ה).

במשנה בבלית וירושלמית. ועוד ספ״ב דיבמות בבבלי מגזת קפוטקיא ובירושלמי שם קפודקיא] — וככה בתרגום חדקל בסורי דקלת ובארמי דגלת ופה החידוש כי שני הנהרות פישון וגיחון נשארו בעינם, ומזה יש לשער כי הסורי שנה רק חדקל מפני קירוב הברת דקלת לחדקל והבבלי שהשתמש בתרגום סורי הלך אחריו לשנות ג״כ שם נהר זה אך שנה אותו למנהג לשון ארצו וקראו דגלת בג׳ כמו שנמצא כן הרבה בתלמוד בבלי. ושם זה של דגלת יוליכני לענין אחר כי הנה הרומיים קראוהו טיגרים. ונמצא כאן חלוף ד׳ בט׳ להפך, נראה כי הברת ד׳ של הבבליים היתה שוה קצת להברת ט׳ של המערביים ולכן כשבא לבבליים שם מדינה בד׳ וקראוהו כמו ט׳ ובטעות כתבוהו אח״כ בט׳ כמו בקפודקיא, אך להפך כשבאו הרומיים אצלם ושמעו מהם שם נהר בד׳ ולדמיון ההברה בפי הבבליים חשבו הרומיים שהוא ט׳ וכתבוהו כן. וזה קרוב אצלי. עוד נחלף ל׳ בר׳ בשם דגלת טיגרים. וכבר הראתיך חילוף הל׳ של הבבליים בר׳ של המערביים כמו אצל תורבלא ותור הבר. וכן קבוטר קבוטל, וכדומה הרבה. ובלשון ־צענד לא היה אות ל׳ כלל רק ר׳ הבריתה כמו ל׳. ועתה זכור אזכור מה שכתבת באחת מאגרותיך אלי או להר הזהב כי פירשת מי המאררים כמו מאלליא בארמית כלומר מים המנסים ובוחנים את האשה ויפה פירשת כמו שיבא בסמוך. ועכ״פ גם פה נראה חילוף שני הרישין בלמדין, בין א״י לבבל, שמה שהוא בשפת כנען מארר היא בבבל מאלל. ומצאתי סמך גדול לדבריך בתרגום סורי שהעתיק מאררים בחירא, והוא ל׳ נסיון בארמית ובסורית ע׳ מדרשי מלים ויפה הביא גיזיניוס בשרשיו גם בעברית במקרא בחרתיך בכור עני (ישעיה מ״ח י׳). והירצל חשב שפירש הסורי מאררים מלשון אור כלומר מאירים את מחשך הספק, ועפ״י דבריך ידענו יותר כוונת תרגומו. ואגב זה אומר לך כי נתברר לי כעת היטב פירוש שם בחירתא על מסכת עדיות שבעל הערוך נדחק בו מאד והמעריך אמר שהיו מפרשין רז״ל עדיות כמו עידיות ור״ל שיש בה הלכות נבחרות ולכן קראוה בחירתא, וזה כמעט דרך ליצנות. אכן האמת נראה לי שבעת הסירו את ר״ג מנשיאות ונתאספו התנאים בביהמ״ד לשמוע הלכות, היה עת בחינה רבה ועצומה איזה הלכות לקבל (אללגעמיינע אונטרזוכונג) וקבלו כל מאמר בתורת עדות ור״ל אחרי דרישה וחקירה לא באמירה כלאחר יד. ומורה על זה לשון העיד בכל מאמר שלא נמצא כן בכל המשניות אלא ודאי שלא הספיקו אז בשמיעה גרידא רק בחקירת ובחינת האומר והמאמר בתורת עדות ולכן נקראה מסכתא זו בחירתא ר״ל הנבחנת 3) .

נשוב לתרגום הסורי ששערתי בו ג״כ שהיה שלא לרצון כל החכמים כמו תרגום ירושלמי שבידינו. ועתה אראך זאת בבאור, וממנו נבא ג״כ לראיה קרובה קצת, על דעתי בתרגום אונקלוס שנתיסד עפ״י תרגומים קדמונים שהיו בהם דרשות והוספות וצרפו ולבנו תרגום זה כדרך תרגום עקילס שהשמיטו כל הוספה וגם את הבלתי נראה בעיניהם בדרך הפשט הסירו והכניסו תמורתו את ד בעיניהם — והנה תרגם הסורי ומזרעך לא תתן להעביר למולך (פ׳ אחרי זרעך לא תרמא למבטנו נוכריתא וזה ממש ע״ד תרגום ירושלמי שלפנינו, כבר הראתיך שעל תרגום כזה אמרו רז״ל במשנה דמגלה (כ״ה א׳) שמ׳

3) עי׳ מ״ש הרב ז״ל בכרם חמד ח״ה ע׳ 176 (סזמ״ה)

ספרים דף ל"ז א'. וכבר הקדימו המתורגמן שתרגם כן כל המקומות בתי' על לשון ענן שכתוב לפנינו תרודי וצ"ל אחודי ענא. אולם בתרגום סורי לא נמצא מאחד ענא רק על מעונן כנ"ל. אכן על לא תעוננו (בפ' קדושים) תרגם לא תקסמון וכן בפ' שופטים בעצמה בסמוך שם כי הגוים האלה אל מעוננים ישמעו תרגם לזכורא. ואחשוב כל זה יותר לראיה שהיה מתרגם זה יודע למודי תורה שבע"פ ושונה אותם על סדר הפרשיות שכן הוו קצת בריתות קדמוניות אשר מהם ליקטו אח"כ תו"כ מכילתא וספרי כמו שהראתי במ"א. ובעבור שהבריתא דסנהדרין שם נשנית על מלת מעונן (בפ' שופטים) ואמרו חכמים זה האוחז את העינים היה אוכר לתרגם כן מלה זו, ולא כן שאר לשונות של ענן שלא זכר עוד הבריתא העתיק כרצונו. וכזה קרה לו ממש רק בהפך הפרשיות. ו. בפעל נחש שעל לא תנחשו (בפ' קדושים) תרגם לא תנחשון בחיות כנפא ועל מנחש (בפרשת שופטים) תרגם ודמנחשי, מפני שעל המקרא ולא תנחשו נישנית שם בסנהדרין (ס"ו א) ת"ר אלו המנחשין בעופות וכו'. ז. נמצאו בו לרוב רשימות תוכן הפרשיות כגון פולגי לשנא קודם ספור דור הפלגה, נסיונה דאברהם קודם פ' העקידה, דעל עדערא קודם פ' המועדים וכדומה הרבה מאד. וזה כבר מדרך חז"ל לקרוא לפרשיות על שם ענינם כמו פרשת שומרים פרשת המועדות וכדומה. אכן רשימה אחת עוד מורה אצלי ביותר על יולדה שהוא תלמודי שקודם פ' צ'פחד. הוא רושם אתרא דצלפחד. ולשון זה מראה שנתפרסמה פרשה זו כ"כ אצל החכמים עד שנרשמה בסימן נודע לאמר זה מקום צלפחד ואין ענין לזה כלל אצל סוריים נוצרים רק אצל מקבלי תורה שבע"פ, שכמה וכמה דרשות נאמרו על פרשה זו בספרי ובפ' יש נוחלין, עד שאמרו שם ראויה פ' נחלות להכתב ע"י משה אלא שזכו בנות צלפחד ונכתבה על ידן. והיה ענין נודע לחכמים שבו עסקו הרבה עם תלמידיהם וניסו את חכמתם ולזה רשמו בסימן הנודע אתרא דצלפחד. לא נשאר לי רק להשיב על ראיה אחת חלושה של הירצל ממה שהשאיר הסורי איזה שמות בעופות טמאים בלתי מתורגמים ואיך יעשה כזאת מתרגם יהודי אשר יקפיד מאד על איסורים האלו. אכן לדעתי נהפוך הוא בעבור שהיהודים מקפידים מאד על זה. ואירעו לו שמות שלא ידע בבירור לתרגמם השאירם כאשר הם והרוצה לעמוד עליהם ידרשם מפי חכם גדול היודע בהם קבלה ברורה.

ויש עלינו עוד לחקור מי משני התרגומים קודם בזמן הארמי או הסורי, כי אמנם הרבה דמיונות מצויינים ביניהם, כמו בתרגומם לפעמים שמות עצמיים של עמים ומדינות כאלו היו תוארים. דרך האתרים תרגום סורי אורחא דגשושא וארמי אורחא מאלליא. הזוזים בהם, בסורי לעיטונא דבהון, ובארמי תקיפיא דבהמתא. [ונ"ל שהארמי שנה לטוב רק תרגום בהם, ובהמתא ר"ל בעיר ששמה המתא והיתה נודעת בימיו, ויהיה זה ג"כ קצת ראיה על היות הבבלי מאוחר ומתקן את הסורי], וככה השאירו שניהם רוב שמות עצמיים של ערים ומדינות בעינם ובלי תרגום. רק המעט שתרגמו שוים בהם כמו על חצצון תמר עין גדי, ועל קדש רקם, ועל כפתורים בסורי קפורקיא ובארמי קפוטקאי [ופה נראה עוד הפעם הפרש המקומות שנתחברו בהם שני התרגומים, הסורי בא"י ושם נדבר יותר ל' יוני וידעו היטב הברת קפודקיא בד' לא בט' והארמי בבבל. וכן בשני התלמודים בבלי וירושלמי ממש הפרש זה בכל מקום שנזכר מדינה זו. ע' לדוגמא סוף כתובות

שלם אצלך כל מאמרי על התרגומים כנ״ל. ב) נמצאו בו איזה פעמים תרגומים המסכימים רק עם דעות הפרושים מקבלי תורה שבע״פ נגד הצדוקים והקראים 1). והם א. על לא תבשל גדי בחלב אמו שבפ׳ תשא, תרגם לא תיכול. האמנם מר אפרים מביא בנוסחאתו לא תבשל במקום לא תיכול. אולם נוצרי ומאוחר הוא והיה בוש מהעתיק הנוסחא הראשונה המורה בעליל על הולדתה מאיש תלמודי. והנה גם בתרגום אונקלוס עזב כאן תרגום המלה אעפ״י שהרבה מקראות ומלות נשארו אצלו בעינן נגד הקבלה. כמו עין תחת עין, ופרשו את השמלה וכדומה, מפני שאיסור בב״ח הוא המצוי לכל איש תמיד, ולא רצו להראות לעם את האיסור בלתי מפורש בתורה. 2) ועוד כתבתי לך טעם בזה באגרת המדברת על תרגום אונקלס. ומה שלא נמצא כן בתרגום סורי על לא תבשל שבפ׳ משפטים ופ׳ ראה, שהעתיקם בעינם לא תבשל, נאמר, או שנשתנה בשניהם כבר הנוסחא ממאוחרים, או רק באחרון שבפ׳ ראה, וזה שהמעתיקים אשר החזיקו בדרשת רז״ל שלשה לא תבשל א׳ לאיסור בישול וא׳ לאיסור אכילה וא׳ לאיסור הנאה הורגלו ג״כ לתרגם כן לא כאונקלס שתרגם כל השלשה בלשון אחד. ולכן השאיר הסורי לא תבשל הראשון בעינו, והשני תרגם לא תיכול והשלישי היה מתרגם לא תהני אלא שנשתנה. ב. על ורפא ירפא תרגם ואגר אסיא נתר כקבלת רז״ל בפ׳ החובל. ג. על פרי עץ הדר תרגם פארי אילנא שפירא, אטרוגא. הוסיף מלה נגד מנהגו אשר בעבורו נקרא פשיטא, ג״כ רק בעבור התפשטות הקבלה על זה והמנהג באומה, וכדי שלא יפרוץ אחד מן העם פתאום ויאמר אקח לי פרי הדר ממין אחר. וכן גם בתרגום אונקלס הכניס כאן מלת אתרוגין רק שהשמיט מלת הדר והעתיקו לאתרוגין כדרשת רז״ל הדר זה אתרוג, ולא כן הסורי תרגם המלות כפשוטם רק הוסיף המלה אטרוגא מפני ההמון. ד. וספרתם לכם ממחרת השבת מיום הביאכם תרגם הסורי ומנו לכון מן בתרא דיומא מן יומא דמיתון אנתון כו׳. פה יתראו בעליל שני המשפטים אשר חרצנו, היינו שנתחבר מתלמודי ושאח״כ נשתנה ממאוחרים למרות עינינו שאין ספק שחסר כאן מלת טבא וצ״ל מן בתרא דיומא טבא, כי בתרא דיומא על ממחרת השבת אין לו ענין כלל אלא ודאי שצ״ל יומא טבא כמו באונקלס, והכוונה נודעת לקבלת רז״ל במקרא זה נגד הצדוקים, ובעבור שנודע גם להמון העם מחלוקת הצדוקים בענין זה, וחלות זמן חג השבועות תלויה בו, הוכרחו גם מעתיקי מלה במלה לבאר דבריהם כאן. ומאוחרים מנוצרים השמיטו מלת טבא להעלים עי״ז מקור התרגום. ומזה נדע ג״כ שגם התרגום על ממחרת השבת יניפנו הכהן שבסמוך שם מקודם נשתנה בסורי שנמצא שם ובתר יומא אחרנא, מלת אחרנא נכנסה בלי ספק מאיזה מזייף במקום טבא כמו שהוא גם שם באונקלס, וכל זה עשו להם הסוריים להשתמש בתרגום זה לפני ההמון שלהם. ה. על מעונן (בפ׳ שופטים) תרגם מאחד עינא וזו כדרשת חכמים (סנהדרין כ״ה ב׳) מעונן זה האוחז את העינים. וכן בתרגום ירושלם על לא תעוננו (בפ׳ קדושים) לא תהיו אחודי עיינין אלא שנשתבש ע׳ מטפחו

---

1) עי׳ מ״ם הרב ז״ל בסליכות קדם ע׳ 16 ובערך מלים ע׳ 254 וע׳ 256 (שזח״ה)

תתעברון קטולין— ויש עוד ראיות כי תרגומי תורה ונביאים ממקור אחד באו ובמקום אחר נשתכללו והיינו בבבל, ולא כן תרגומי כתובים שכן איזה פסוקים השוים בתורה ובנביאים מתורגמים ג״כ ממש באותו לשון בשני המקומות, כמו אש יצאה מחשבון וגו׳ אוי לך מואב וגו׳ (בפ׳ חקת ובירמי׳) ומחץ פאתי מואב וגו׳ (בפ׳ בלעם ובירמ״) לא יומתו אבות על בנים (בפ׳ תצא ובמ״ב י״ד ו׳) ושם ושם חדוש שה״צא המק״א מפשוטו לדרשת רז״ל על פום בנין, ובמלכים ב׳ הוא כלל שלא לצורך וממש הפך פשטות המקרא שם שיסתור הראיה לאמצ״ה, רק שרצה להשוות לשונו. וכן עזי וזמרת יה (בשירת הים ובישעי׳) אכן בהלל המצרי יש בתרגום על מקרא זה הוספה ממש כאותה שבתרגום ירושלמי על התורה, וזה חידוש. ועכ״פ היוצא לנו מזה היא שבישיבות בבל תקנו התרגומים של תורה ונביאים לפרש לעם בבתי כנסיות בשבתות, והשמיטו בתורה כל דרוש והוספת ע״ר תרגום היוני של עקילס הנקרא בבבל אונקלוס, ולא כן בנביאים שהתירו להם יותר מפני שאין שם מצוה ואזהרה והיו מוסיפין דרשות בעת ההפטרה, והמה נמצאים בתרגומי נביאים שלפנינו ולכן לרוב הם ההוספות רק בהפטרות כמו בפרשת עוד היום בנוב לעמוד ובסוף זכרי׳ וכדומה. ונמצא כמה פעמים ברישי פסוק יאמר נביא דה׳ והוא לשון הדורש והמוכיח ונקראים אגדות כאלה בתרגומי הפטרות ספרי אפטרה (גיטין ס׳ א׳) ואסרו מתחלה ללמוד ולעיין בהם כמו בכל ספרי הגדה ע״ש שמדמה אותם זה לזה ורק ע״י פירושי נבין הדמיון. אולם ספרי כתובים שאין קורין בהם ואין מפטירין בהם בשבת לא היה להם תרגום כלל בבבל ולכן לא מובא כלל בתלמוד בבלי. וזה שלפנינו נתחבר בא״י וכזמן מאוחר ולא להקרות לעם בשבתות בבתי כנסיות רק להבין לתינוקות בעת למוד המקרא.

ועתה נבא לתרגום סורי על התורה, אשר גליתי כבר את דעתי כי אחשבהו למעשי ידי עברי נגד אייכהארן שמסתפק בזה. ואח״כ ראיתי כי החכם קירש המוציא לאור את התרגום ההוא על התורה בפ״ע, נוטה לחשוב שרק מעשה ידי נוצרי הוא ואחריו חכם אחר אשכנזי בימינו ושמו הירצל, חבר מאמר מיוחד על תכונת תרגום זה ובסופו הוא מחליט שמיד נוצרי נתחבר. ואני על משמרתי אעמודה וראיות חזקות לי כעת וראית החכמים הנזכרים חלושה מאד. ורק אוסיף לברר עתה כי שלטו בו ידי נוצרים מאוחרים אשר רצו ליחס להם בשקר את יגיע כפינו. מה שכבר הודו במקצת ג״כ קירש והירצל היינו שעכ״פ נשתנה הרבה ממאוחרים ואף זאת אוכיח כי לא נתקבל אצל קצת חכמים בעבור איזה דברים אשר לא ישרו בעיניהם כמו שהראתי גם על תרגום ירושלמי. ומתחלה יבאו ראיותי על היותו ממקור ישראל א) מספר הפסוקים הבא בסוף כל ספר וגם בסוף כל התורה, הוא יותר הרבה ממספר שלנו עפ״י המסורה, וכמעט הוא משולש, היינו קרוב לשלש פעמים כמספר שאצלנו. ונראה שהוא של בני מערבא דפסקי פסוקי דילן לתלתא, כמו שכתבתי להרופא הנבון די לא וואלטה שמה שאמרו בגמ׳ בני מערבא פסקי להאי פסוקא לתלתא פסוקי לאו דוקא להאי פסוקא. ולדוגמא לחוד נקטוהו, ולא אאריך בזה עוד רק אסמוך על מה שכתבתי אל הנבון ההוא ואכתוב לו עוד אי״ה בקרוב, מענין זה המתיחס אל תרגום סורי ואשר ממנו ראיה גדולה על היותו ממקור ישראל. ונכסף אנכי מאד אשר תבקש ממנו כי יעתיק לך הדברים הנאמרים ממני בענין זה עד הנה, ואשר אכתוב אליו עוד למען יהיה

תושיה ולא בשום דבר זולתו. ומי יתן ולא ימצאו כי יותר להשים נכח פני, כל מכירי ורואי דרכי. אכן מרי אדדה כל שנות התודענו יחד אמצאך עוד פעמים ושלש מתרגז עד מאד רק על חקרי לב אשר היו חדשים בעיניך וכרגע נראים לך מתנגדים לדעות מוחלטות כבר ממך, בראשונה על בלי אשנא כמוך, את החכם יאסט. ואחרי כן על דעתי בזמן במקום ובנוסחאות של תרגום ארמי על התורה. ואחרי כן על דברי בזמן חבור ספר הנחמות, אשר מהם באנו לתכונות האדם הגדול ראב"ע ז"ל, ורק בעבור זה לבד תלחום עוד עתה כפי דבריך. ואמנם כל שומע מבין בארצנו היודע אותך ואת חכמתך הנפלאה ותום דרכך, ישתומם על המראה מה היה לך כי הצבת עטרת ישרון זאת החמודה, לבדה למטרת כל חציך? והנה החום היותר גדול בעיניך הראת לי בדבריו על איסור החלב, ואני בארתי אותם בטוב טעם כפי דעתי ובררתי על נכון איך יקראו הספרדים לכל דברי קבלה, דברי סופרים או קדמונים, ואיך מד"ך הראב"ע להראות הצורך לקבלה במקום שהמקרא מראה ההפך, ואיסור החלב הוא אחד מיוחד מהמוכיחים על זה. ובקשתי לשמוע דעתך בזאת והיית כמחריש ולא אדע על מה. ויהיה משפטך על הראב"ע אשר יהיה, הענין חקרתי עליו גדול מצר עצמו ולא יתיחס אל הראב"ע לבד, וראוי לבררו מכל צד. ועתה אחזק עוד דברי הקודמים בשורה קטנה אשר מצאתי עוד לראב"ע ז"ל בענין זה בפרשת האזינו וחלב צאן [צ"ל חלב כרים] לולי הקבלה היה זה הכתוב חזוק לדבר החלב שהזכרתי במקומו ע"כ. הנה מראה פה בבאור כי את אשר יקרא למעלה במקומו איסור קדמונינו יקרא כאן דברי קבלה, ואמר כי לולי היא הכתוב יורה גם כאן ההפך, אך לא נוכל לסמוך על הכתוב לבד, כדרכו בהקדמה ובכמה מקומות, וכאשר בארתי במקומו.

ומדי דברי בחזוק דברי הקודמים אשוב עוד אל עניני התרגומים המדוברים באגרותינו. וזה בעבור כי כתבתי לך הרבה בהם, ורצוני כי לא אשאיר לי עוד דבר. ויהיה הענין שלם אצלך כפי אשר יד שכלי השיגה עד כה ואתחיל בבאור על תרגום לא תרצח, לא תקטול נפש, אשר מאנת בו בתחלה. ואראך עוד כי נמצאו ארבעה מקומות בנביאים אשר בהם פעל רצח בלי נפעל והם ועתה מרצחים (ישעי' א' כ"א) הגנב רצח ונאף (ירמיה ז' ט') ורצח וגנב (הושע ד' ב') דרך ירצחו שכמה (שם ו' ט') ובכלם תרגום ארמי קטל נפש. הנצטרך עוד לראיה שכ[...] הוא שמוש הלשון בארמית של הבבלים כי קטל בעצמו איננו מורה רק ע[...] כריתה כאשר הראתי ממקומות בתלמוד בבלי. ולא יקשה על זה מה שנמצ[...] כמה פעמים בתורה ובנביאים תרגום שם רוצח או מרצח, קטולא, כי עפ"י רו[...] במקום שנזכר שם זה יורה הענין הבא אחריו או מקודם בסמוך ממה הוא מדבר לא כן במקומות שהבאנו שלא נזכר מקודם ולא אח"כ שום ענין הריגה, וז[...] ברור — אך עוד דבר אחד אנו למדים מזה שגם תרגום ארמי של נביאים אם ל[...] חובר בבבל (כפי דברי תלמוד בבלי ריש מגילה שיונתן אמרו) כדמשמע לשר[...] כדמתרגם רב יוסף על כמה תרגומי נביאים הנמצאים כן לפנינו, עכ"פ נשתנה ש[...] ונשתכלל לצורך העם היושבים בקרבו. כי אך בבבל מורה קטל לבד רק על כרית[...] וצריך להוספה נפש. לא כן באסיא החיצונית ובא"י ששם קטל לבד מורה כב[...] על הריגה שכן תרגום הסורי על לא תרצח, לא תקטל, כאשר הראתי. ומזה נלמד [...] ג"כ שתרגומי כתובים נתחברו בא"י והשתמשו בדרכי לשון של הסוריים, כאש[...] ברות גם אתה באוהב גר, שכן על תרצחו כלכם (תהלים ס"ב ג') תרגום שלפני[...]

המתים שכתב והנה אירע כיוצא בזה בדברי השי״ת שהוא אחד ואין שני לו , ולהסיר מנפשותינו הדעות הנפסדות אשר האמינו המשנים אמר מבאר לזאת הפנה שמע ישראל ה׳ וגו׳. והביאו ראיה מזה הפסוק וכו׳. וחלילה לאל. עכ״ל הזהב . ועתה אבין מ״ש בענציקלאפעדיא של עריש עט גרובער מלת Botril שמה שנמצא בבאור רמ״ב לס׳ יצירה מן השילוש יעויין a b c שולע מן שטיידנר עכ״ל . ואנכי לא ראיתי המחברת האחרונה המובאה , אך בלי ספק הכוונה למאמר זה אשר יחס רמ״ב לקליר״ — הרופא די לא וואלטה הודיעני כבר מקבלת אגרתי אליו — לר״ש ליב הר הזהב שלחתי י׳ זהובים עם דבריך .

מכתב ד 1)

לכבוד ידידי החכם המופלא המליץ המפואר יקר רוח איש תבונה
מוה׳ שמואל דוד לוצאטו נ״י.

זה כמה ירחים אשר כתבתי לכבודך בארוכה והשבתי על שתי אגרותיך ורצפתי מכתב מיוחד וגדול לידידנו החכם אבי״י נ״י, והבטחתי בקצה המכתב להשיב בקרוב ג״כ להרב הגדול האב״ד נ״י אשר שאל בפירוש ממני לבלי השיבהו רק על ידך. חכותי איפוא לתשובתך למען אוכל עד מהרה לשלוח מכתב אליך ולרצוף התשובה אליו. אולם לשוא יחלתי עד כה. ובמשך הזמנים האלו הטרדות והדאגות רבו עלי כמו רבו. ועתה כי באה אלי מעט רוחה, זאת ראשית פעולתי להשיב דבר לכבוד הרב אב״ד על ידך. ואתה אם כבר פנית לי עורף ותשכחני נצח גם אתה גם תלמידך היקר האהוב לי כנפשי, הן זאת לבד שאלתי, הודיעני בעצמך או ע״י אחר משלומך ומקבלת אגרתי זאת. ואם קבלת גם הקודמת או אם נאבדה כאשר אנחם את נפשי, חוש נא חושה והודיעני זה למען אוכל להעתיק לך ולתלמידך כל דברי האגרות ההן , ולא יארך עוד הפירוד בינך ובין אוהבך עוד כל ימיו ומכבדך מאד, הכותב וחותם פה לבוב יום ו׳ י׳ כסלו תקצ״ד .

שלמה ליב כהן רפאפורט

עד כה כתכתי לפני בא אגרתך היקרה מר״ח כסליו . ועתה ראה גם ראה איך נקשרה נפשי בנפשך, כי לא יכולתי עוד התאפק ורציתי לקדם פניך עוד בעת חשבתי כי פנית ממני עוד הפעם על לא דבר. ורק בעבור הראותך זאת , חי נפשי ! השארתי שתי האגרות אל הרב אב״ד ואליך, כאשר הן ולא שניתי בהן מאומה. ועתה כי נפגשנו יחד בדרך והראינו שנינו את לבבינו שלמים זה את זה, לא אצפין מלפניך משאלות נפשי, כי מהיום והלאה יתמו לנצח דברי מרורות בינינו, ולא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לשונינו לעולם. ומי יתן ותהי חרטה ממך עתה על דבריך קשות נגדי לחנם, אחרונה לך, ולא תוסיף להאדיב ד נפשך ונפשי באגרות שלום ואמת , וכראוי להיות תמיד בעולם המחקר אשר ן בו לא כעס ולא עוצב רק אהבה ואחוה ושמחת עולמים. הן אמנם אמרת כי ק בעבור הגיגי על הראב״ע ז״ל שפכת חמתך עלי ורק בזאת לבד מצאתני שונא

1) עי׳ אגרות שד״ל סי׳ פ״ד עמוד 268—270 (סזח״ה)

בשרשם, ואם יתקרבו הלא יחוברו גם אל שורש מַן ומנה שהוראתו הכנה עריכה וסדר ופקודה ומנין, א"כ מון, מן ומין אחר הוא, והצירה הנעשית בערך וסדר תקרא תמונה, וגיזיניום במלת תמונה הראה בערבית מאן שהוראתו הטעות, ואמר שאפשר הוא הכנה ע"ד דמיון שידמה הרואה לראות גוף הדבר ואיננו רק צורה הדומה לו (טיישונג). ואפשר אצלי קרוב לזה בארמית מנא שהוא מלבוש. ועכ"פ יתכן מאד כי מהכנות ותמונות נבנה גם שם ממון. ונמצא בתלמוד רק על תשלומי כסף כמו ממונא משלם וכדומה הרבה.

ב) מכי לה כלום בירוש' פ"ג דשבת ה"נ, נ"ל מערך מך א' וב' בערוך ומלשון משכב והשפלה לארץ ור"ל כלום השכיבה או השפיל כבודה ע"י משכב. ויפה הראת במחיר ומכר, סחר ושכר.

ג) טובים דבריך במלת לאלפיהם. ואפשר השערתך נכונה במלת בעים.

והנני ידידך אוהבך כמקדם בלב שלם, מתפלל על שלומך ושלום ביתך וביחוד על בריאות צלעתך היקרה תחיה, כי יקר אתה לי מאד, אתה וכל אשר לך.

החותם פה לבוב יום ג' ז' מנחם אב צ"ג.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

כהתימי אגרתי זאת באה אלי אגרת אהובנו החכם אבי"י עם העתקות הרצופות בה מאתך, והנני משיבו באגרת מיוחדת הלוטה פה. ואח"ז באו אלי עוד העתקותיך מאגרת ר' אברהם וס' משכן העדות אשר בעבורם אין די תודות לך ממני. וכן באה אלי בשבוע העברה ע"י אנשי הצבא הירש אספעלבוים ויהושע סג"ל אגרת נחמדה מהרב הגדול האב"ד בעירך נ"י, ואשיבהו אי"ה לעת הפנאי כי למגינת לבי טרוד אנכי מאד בעניני העולם וכלכול ביתי, אשר בעבור זאת נשאר מכתבי זה אצלי ימים רבים ולא יכולתי לקחת מועד עד כה להעתיקו אליך. ויהיה לב הרב אב"ד נ"י בטוח בלי פחד, כי אשמור את פקודתו ולא אשיבהו רק על ידך ולא ח"ו בכי אמצעי. וכעת אבא רק על דבריך אודות המאמר של ג' קדושות וביאור שמע ישראל בס' משכן העדות ובהוספות הנוטות לדעת אחרת ואעתיק לך מה שמחק הצענזאר בהערה 3 לתולדות הקליר אחר המלות „איך יכתוב רבינו גרשם עליו שהיה מחכמים הראשונים ע' לקמן הערה 19" היה כתוב שם עוד כזה. „נפן נא אל תכונת ונושא המאמר בעצמו המובא שם בפירוש רמ"ב בשם ר"א הקליר, ונראה הזיוף מתוכו. ע"ש שכתב ספר סופר וסיפור והם רמזים לשלש הויותיו וכו'. וארז"ל באות ה"א נברא העולם ובזאת האות יש ג' הויות וזהו סוד התורה הרי ג' פעמים מצפ"ץ שהם ה' ה' ה' והם אות באות היה הוה ויהיה אלו הם שלש הויות באות ה"א, ורמז אל זה האור הבהיר אמרה התורה הקדוש שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד הוא חתום בשש טבעות, והשלש קדש קדשים וזה לתת הוד והדר אל הבורא שהוא אחד עכ"ל. רחמנא ליצלן מהאי דעתא מי לא יראה כאן חזוק במזיד ליוצאים לדון בדבר החדש? והנה הוא מעקם ומעות המקרא של שמע ישראל אשר בו יצוה ויזהיר הנביא לישראל על אחדות הבורא בלשון מבורר ומבואר, ויכנים בו הפך דבר זה עם עקלקלות של בעלי הסודות מעמים אחרים. אוי לאזנים שכך שומעות! וכבר לפניו פירש עד"ז את המקרא הזה ר' משה די ליאון (בכוונה הסתרתי פה שם ספר הזהר ודבריו) וממש אנשים כאלה ראה הרמב"ם ז"ל במחזה. יעויין דבריו בריש מאמר תחיית

לך עתה ולא לפנים ? דבר אתה ונשמעה, כי חפצתי צדקך, בשמים עדי, ואבא לעניני אגרתך היקרה.

אשר אמרת כי רק אם אתעורר מעצמי לשלוח לך דבר ממעשי ידי אז תפנה מעסקיך ותשתדל להשיבני אחרי הדרישה והחקירה, אמנם בחקירות שגליתי דעתי רק דרך מקרה ואגב גררא, דייך שתגיד לי דעתך לפי שעה בלי חפש מחיפש בכל צדדי החקירה. גם הפעם ההבדל בינינו מקצה אל הקצה. כי נהפך הוא אצלי: נמנע הוא מכל אחד מאתנו להשים לפני חברו כל אשר עלה במצודת רעיוניו, כי אז היה מוכרח לשלוח לו ספרים גדולים ולקחת ממנו כל עתותיו למען עיין בהם, ומכ"ש שלא יוכל הנשאל להשיב על כלם מבלי אשר יחבר מחדש ג"כ ספרים גדולים על ענינים הארוכים דנמצאים בהם. אכן אשר יביאהו תוכן האגרות לדבר ממנו אגב גררא, בו יצדק לבקש תשובה מספקת למען לא יהיה לריק יגיעו, ולא תשובנה אגרות חכמה למגידי חדשות ומספרי דברים בלבד — וכה נמשכו הענינים במכתבינו עד אשר בקשת בעצמך ממני כי אשלח לך ראיותי על איחור ס' הנחמות למען הצדיקני. מלאתי רק שאלתך ולא היה ואין עוד בדעתי להדפיסן כלל, רק לתשובתך ערגה נפשי, והיא נשארה מעל. אך עתה שמחתני בבשורתך כי אהובנו החכם אב"יי ירא וישפוט דברי. וככה הביאו דברי האגרות לדבר בענין איסור החלב אצל הראב"ע ז"ל, עד כי הוכרחתי לכתוב לך באריכות הקידמת דעתי בארוכה על כוונתו בהוכחתו נגד הצדוקי בענין זה, וגתתי אור על דבריו ודרכיו ודרכי הגאונים וחכמי הספרדים בענין דברי סופרים ועניני תורה שנכתב ושבע"פ ונפרט במקום שנראים כסותרים זא"ז, ואתה החרשת כעת מכל זה ולא עניתני דבר אם מושכל וישר ואם אין, רק באחת אחזת לדבר בעבור כי היה נראה לך אשר בה תתפשני בכנף בגדי והיא כדברי גנאי שדבר הראב"ע על המהביל שהראת מבואר מדברי האפודי כי אל בן גנא"ח כיוון, ולא (כאשר חשבתי) אל היצחקי. אכן גם בזה לא אוכל להודות לך ידידי, ובאמת לבי אומר לי כי גם האפודי טעה בזה. ואם נמצאו גם לר' יונה תיקונים כאלה אשר ליצחקי בכל זה לא נאמרו ממנו על הדרך אשר נאמרו ליצחקי כלומר משה רצה לאמר מלה זאת ונמלטה מפיו מלה אחרת וכדומה. ואקוה כי הזמן יעיר לנו עוד האמת בענין זה ואולי יודפס איזה ס' מר' יונה מן הנמצא אצל גיזיניוס או מראב"ע מן הנמצא אצל ראססי ומשם יבוארו הדברים ונחזה כי מובאים דברי האחד בדברי חבירו, ועכ"פ היצחקי הפריז על המדה הרבה יותר מר' יונה, ולכן רק עליו התמרמר הראב"ע עד מאד, אכן כפסיק לעם נכרי שמביא את הגאון, אין ספק שכיוון לרב סעדיה ולא ליצחקי ולא לבן גנאח, ובכל ספריו לא קרא לשום חכם גאון רק לגאוני בבל, וביחוד סתם גאון בחיבוריו הוא רבינו סעדי' כמו שכבר העירו על זה רבים וכן שלמים. וע' קורא הדורות. ומזה נראה כי לא בכל התיקונים היה ר' [...] עצמו המחדש, רק הוא מלקטם אחד אחד במקום הראוי לו בספר דקדוק, [...]אסף ג"כ איזה מיצחקי או לדפך, יצחקי ראה השער ההוא ונטה עוד יותר [...]רך בדברים בלתי ראוים לאמרם ולשמעם — עתה אבא לקצת סימנים מאגרתך

א) בענין ממון דברי ר"א וועהלי יתכנו עוד בעיני. ואין אנו צריכים למצוא בלשונות אחרות, כי שם תמונה יספיק. ולא נמצא שם הנבנה מן ת' וגם ו' נחה באמצע שיהיה מנחי ע"ו ולכן מין ותמונה רחוקים מעט

לי כי יסופ־ דברך עלי כזאת ? מבלי הכירני מעודי ומבלי דעת את דרכי מאז הייתי לאיש. ־׳׳ רק משנים ושלשה דלתות אשר ראית ממני ולא נכונו לך, שבית עלי קנה ונדעת מקל נועם להפ־ את האחוה ביני ובינך, והובשת ברגע כל תקותי אליך ? אוי לנפשי ! אם גם בעיניך לא ישרה. בעיני מי מאנשי דורי תישר עוד ? כמה מרורים השביעוני מעת החילותי לראות אור, כל המתחסדים ומתחכמים. כמה חצי רעל ירו בי משני הקצוות כל מושכי קשת, לתומם או לקנאתם, אלה מזה ואלה מזה ואני הייתי להם בתוך. חיתי מלחמה ארוכה נגד כל חנף ומרע, צבוע וממרה, ואין מספר לתלאותי. ־׳׳ ראשונה יצאו לק־אתי חמושים עוטי מעילי היראה ותחת למדם לבושי קנאה וגאוה, בידם חרב נוקמת נקם ברית ובקרבם עמל ואון. לא יראתי מהמונם ומקולם לא חתי, ואחור לא נסוגותי. ועוד גם היום עברתם שמורה נגדי, ולא חדלו מאז ועד עתה להשפיל כבודי לעפ־, להרע לי בגלוי ובסת־, לסתום מעיני מזוני ופ־נסתי, אשר לולא רשעת נפשם וזדון לבם, עוד מכבר מצאתי מנוחה ־׳ לביתי בדרכים שונים. הייתי עבד נאמן לעדת ישראל ולדתנו הטהורה, או אחזתי בעבודה נקיה וקלה המחיה את בעליה, ובשקט מכוני גם לנפשי היתה אורה ושמחה, וגם ילדי רעיוני אשר חנן אותי אלקים היו יוצאים לאור, משמחים רואיהם ואביהם. אך אלה האורבים עלי חנם גישוני מהסתפח בנחלת ה׳ לאמר, לך עבוד עבודה כבדה אשר תחתיה יכופו גיו ונפש כל היום. ובכל זה לא הוקמה עצתם הרעה להפרידני מכל מחקר והגיון בדת אל ובדברי דורשיה הקדמונים. גנבתי לילה מע־תי השכורות לאדונים רבים, והגיתי בכל אשר תאוה נפשי — אחרי כן באו המתחכמים, נערים תעלולים, קנאוני במזמותם וערמותם, צררו לי בנכליהם וישטמוני עד מאד על כי לא לבי הלך אחרי יצרם ומחשבותם אשר הם זונים אחריהם נאצוני גם הם ויבזוני בעיני דלת העם. וגם אליהם פניתי עורף ואבזה להם בלבי — לא סרתי ח״ו מלכת בדרכי התורה באומר ובמעשה אף רגע, וגם מהגות בספרי המדע ובלשונות שונות, ומהשתמש בהם לבאורי ספרי הראשונים. אחזתי בזה וגם מזה לא נחה ידי, ובחרתי לי את מאהבי חפצי דרכי בין בחירי קדמונינו ובין אשר יהיו לאחרונה. ואמרתי אם בעיני הקרובים לי בזמן ובמקום לא אכשר, הלא אכשר בעיני הרחוקים ממני באחד משני אלה. בקהלם תחד כבודי ובהם יודע שמי, ועל פני כל העם אשר ישנו פה עמדי היום לא אכבד. ובאשרי כי הכרתיך ממרחק איש עצתי, גבר יקר ונעלה על דרכי ההמון, ״אמרתי״ זה ינחמני מעצבוני, זה יבין דרכי וידע את מקומי. וכן הראתני בכמה אגרות כי לא לשוא יחלתי. ועתה אתה אומר אלי בפתע פתאום, „נוספת גם אתה על שונאי תושיה להלחם בה״ מעתה אבד ממני כל אוהב ומיודעי מחשך, ומי לי עוד בארץ החיים ? העל אלה לא אתאבל ואם בדבר אשר כזה לא תתמרמר נפשי ? ושאלתי לנפשי מה עשית בימים האחרונים כי הסיבות עליך כל הדברים הרעים האלה ? ולא מצאתי מענה. והנה אשאל גם אותך. בי אדוני ! אחלי ידידי ! אנא ! העתר לשואלך ! השיבהו דבר נכון ואמור אתה או אחו במקומך, מה עול רב מצאת באגרתי הקודמת עד אשר בעבורו נתת את רשעי קברי ועם חשוכים שמת מעוני ? ולמה לא שמעתי ממך כזאת במכתביך הקודמים ? ואם רק את הטמון בחבך מזמן רב גלית עתה, או סערת רוח יצאה מעטך אשר בין רגע היתה ובין רגע אברה ? אם כה ואם כה, עוד לא תסור התימה מה היה

אחיו ר׳ חזקיה. ובעבור שהמאמר ההוא מכף חולבת לא נמצא לפנינו ברוקח במקום הראוי, הנני משער שדברי אחו הם. וכמה מאמרים נמצאים בס׳ התרומה וברוקח בלשון אחר. ומה מאד שמחתני בהעתקת קצה הקדמת ס׳ משכן העדות או ס׳ הסודות לר׳ משה די ליאון, אשר מכבר לא היה ספק אצלי כי רק הוא לבדו הוא המחבר ס׳ הזהר בראיות מבוארות. ועתה הנה גם כאן דבריו יתדמו נכר לדברי הזהר, ואיך תרבנה עוד ההשואות בגוף החבור. וגם הדרך להכפיל מאמריו רק בלשון וסגנון אחר הוא ממנהגו בזהר ותיקונים.

הייתי מעתיק לך חלק מאגרתך הקודמת כרצונך, רק ארכה המגלה עתה מאד, ואעשה זאת לזמן אחר אי״ה — והנני עומד כמלפנים אוהבך באמת ובתמים. יודע למצוא בך כל החמודות היקרות המציינות אותך מכל זולתיך, ומכבדך בעכורן מאד, מעתיר בעד בריאת אשתך היקרה וגם בעד שקט נפשך הטהורה, דורש שלומך וטובתך כל הימים וכן שלום ריעך החכם המופלא מו״ה הלל הכהן נ״י, ושלום כל תלמידיך, חכמים ושלמים משכילים בכל מדע. כותב וחותם פה לבוב יום א׳ בחדש השלישי בעצם יום באו בני ישראל למדבר סיני, ובחדש שנתחדש אור עולם לעולם. (תקצ״ג)

שלמה יהודה ליב כהן רפאפ״ט.

מכתב ג

לידידי החכם המופלא משורר להלל מוה׳ שמואל דוד לוצאטו נ״י.

כן באו אלי דבריך מיום כ׳ סיון 1) ממתקים מהולים עוד בראש ולענה. וכבר אמרתי כי מצרי לא הפרתי ולא אפיר בריתי אתך עוד כל ימי, ועד זקנה ועד שיבה אני אשא ואני אסבול כפעם בפעם גערתך וקול רעמך, אחרי רואי את תכונת רוחך כי אין מעצור לו. ואתה כמוכרח לעתות בכעס לשלוח את לשונך חפשי ולבלי תחום עינך עוד בכל איש הבא בדרכך. והנני נכון לזמנים ידועים לתת לחי למכותיך ולשבוע בחרפה, כי לא לעולם תקצוף, ולעת חמתך שככה נפלאת אהבתך עד מאד לאשר יצלח להטיב בעיניך. אכן מכותיך הן רבות וקשות לאיש בלתי מרגיל את נפשו בהן. ואתה הביטה וראה עוד הפעם את דבריך באגרתך הקודמת אם יכילו מחשבותיך אשר שמת בהם במאוחרת, באמרך כי לא א כי ירזמון מליך אשר כתבת, „ולא אתעצב אם בהודות לדברי זולתי״ וכו׳. ואם גם באמת ובתמים אאמין לדבריך האחרונים, הלא זה הדבר אשר דברתי, כי בעת ער לא תעשה עוד לרוחך משקל ולא סדרים עוד באמרותיך. והנה כל קורא ריך האחרונים יבינם כאשר הבנתים אנכי, וגם לזה אקבל לדיין ומוכיח בינינו ת האיש אשר תבחר. אכן גם אם אפנה את לבי מדברים ההם אשר המתקת יך את מרירותם, הלא מאמר אחר הבא שמה מבואר ומפורש מבלי סבול ם כוונה אחרת יספיק להביא מדקרות חרבך עד חדרי בטני? האחריש לאשר אמרת כי ראית אותי נוסף על שונאי תושיה להלחם בה? היאומן

1) הוא הנדפס בס׳ אגרות שד״ל עמוד 261 וכמו שנדפס שם לנכון בסוף „כ׳ סיון״ (עמוד 267) ונדפסה בטעות „כ״ח תמוז״ ובעמוד 312 שורה 4 לנגד 267 נתקן בטעות, וצ״ל להפך (שזק״ה).

(ספ"ה דשקלים ופ"א דסוכה ה"ז ופ"י דסנהדרין סוף ה"א ובכמה מקומות) והממונה על כל זה היה נקרא בבבל ריש סדרא וזה שם הכבוד של רב שילא קודם רב (ע' אגרת רש"ג שביוחסין) ושל רב בעצמו (חולין קל"ז ב') וזה בעבור שלא נתיסדו ישיבות בבבל רק אחרי ביאת רב לשם (ריש גיטין). ולא נתפשט עוד התאר ריש מתבתא כ"א ריש סדרא שהיה נקרא כן עוד רב בעצמו ולא שום אמורא אחריו. ומעין זה בדברי ר' נתן הבבלי שביוחסין (דף ק"כ א'). והיה זה היותר חכם להשגיח על עניני עבודת ה' ובכללם הדרשות והלימודים (ובהערה 20 לקליר הראתי שהיה רב ג"כ מתקן תפלות וזה יאות לריש סדרא על הדרך שפירשנוהו) אך מעין התאר ההוא נמצא עוד לרב נחמן בר יצחק שאמר על עצמו אנא סדרנא אנא, ולא ריש סדרא. ועפ"ז נבין פירוש הנכון של רשב"ם (פסחים ק"ה ב') ור"ל שהיה משגיח על כל עניני הברכות ובכללן קדוש והבדלה, וכן מורין בבי מדרשא כוותי ר"ל שכן נוהגים שם כמו שאני מסדר. ועוד היום נקרא אצלנו ספר כולל כל הנאמר במקום ובעת עבודת ה' סדר או סדור בסתם. ועוד בימות הגאונים כמו סדר של רב עמרם ושל רב סעדי' ורב האיי עכ"ל. ויפה הבאתם ממדרש תהלים שהם לעזר לדברי בע"ך ברכות וגם לדברי בערך סדר. ולי עוד דברים חדשים בענינים אלו. אך א"כה אגרתי זאת כבר. ואולי יודפס אי"ה מזה בקרוב במקום הראוי. והיינו בתחלת מחזור חרש. ולענין לוי הסדר כבר רשם הגאון רי"פ שבערוך גרס הסרד. ובסה"ד מביא ג"כ מכלתא ריש תשא, לוי הסרד, אכן לפנינו שם הסדר.

ח) פתרונך על קץ הגאולה אצל הסופר של קובץ היפה (כי עוד יש לעיין היטב אם רמזי הקץ הם מר' יעקב נזיר בעצמו או מה שיותר קרוב בעיני, מדברי סופר המאוחר) לא אוכל להבין כלל, כי המלות „ועוד קע"ב שנה לבא" לא יסבלו פירוש אחר, רק שמזמן המחבר עד הקץ הרמוז ממנו יש עוד קע"ב שנה, והוא מתפלל אח"ז „וצורנו יקצרם" ואתה הפכת כוונתו וללא בינה. הרמזים של דניאל עולים 2475 ושל הסופר 2300 א"כ יש קע"ה שנים עודפים אצל דניאל והוא ממאן בהם רק בוחר במספר 2300. ומה הוא איפא „עוד קע"ה שנה לבא?" וגם מבואר שם כי ל"ה פעמים ע' עולים 2450 הסר מהם ק"נ נשארו 2300, ונגד דבריו המפורשים תעתיק הסרת ק"נ אל המספר 2475 ? ואיך לא נסה המחבר מאומה לישר הסתירה שבין 2300 ובין 2475 או 2450 ? סוף דבר השערתך פליאה" נשגבה ממני לא אוכל לה. לא כן דבריך על תאריך אל אצפר טובים ונכוחים בעיני, ומצאת טוב במארערי. אכן המשתמשים במספר זה היו רק הערביים היושבים באספמיא ואחריהם היהודים המעתיקים מדם כי רק אצלם נמצא כמו שראינו מקאסירי. ויפה פקחת עיני במלת נהי. ולמה זה תמהת עלי שלא עמדתי על דבר שעמדת עליו אתה זה שנים רבות ? כזה וכזה קרני ויקרני עוד, כי יתעלם ממני לפעמים גם דבר נודע לכמה משכילים, ואף כי הנודע לך חכם לבב וזך הרעיון — ודע כי עוד ביום שלחי אגרתי הקודמת אליך, אמרתי תיכף לבני כי בשבוש כתבתי מלת עוני מלא וא"ו. וזה מהרגל אשר עשיתי לי לכתוב באגרותי תמיד מלאים כמנהג האשכנזים.

ט) אחשוב בנו של הר' יב"ק (ר' יהודה בר' קלונימוס) הוא ר' חזקיה אחי בעל הרוקח, כי הרוקח מביא הרבה בספרו את אביו ר' יב"ק ובסי' שי"ט את

נודע שיש גם רפאות תהי לשריך. וככה באית פ"א. פאר מן אר לשון הארה. פגל בקצור העין מן געל נפש. פגע ופגש אין ספק מן גע וגש, וא"כ פגיעה יותר קרובה מן פגישה. פזר, כנ"ל. פחם מן חם המורה ג"כ שחרות בלשון מצרים. פלט כמו מלט מן לט ולאט, סתירת מרודף. אתה סתר לי מצר תצרני רני פלט תסובבני. פצר, הצר לאדם בבקשה (דרינגן). פשט, התפשטות מן שטו העם. פשע, שעה מן אוהבו או אדונו כמו מעל סר מעל האיש, ובפעלים שתחלתם מ"ם, המ"ם מורה לרוב בנין מפעיל ומי לא ידע כי מכר מן כר שהוא קניה המ"ם עשהו מקנה. מאן שאומר אין. מחץ (שפאלטען) משורש חצה או פציעת ץ מלח הוצא לח. מנע הניע את האדם מהמבוקש מעל כנ"ל. מרד, מריד אמונתו מאדוניו. ונמצא מגוית האריה רדה הדבש, ויהודה עוד רד עם אל, א"כ ההפרש בזה בין מלות היחס עם וממנו, כמו סור פנה ושעה שמתהפכים בהוראתם ק ע"י מלות אל וממני, וא"כ מרד כמו מעל ופשע, וזה דבר חדש, ודי כעת.

ז) הראית ידידי איך שונות מחשבות בני אדם. אתה כתבת על ערך ברכות שהוא עצם האמת. ולא־כן ר' אפ־ים וועהלי. כי בעבור שנמצא לו הערה קטנה בסדורו על ונחמתא שבקדיש שכוללת מעט מפירושי האמתי, כתבתי לו ג"כ כל ערך ההוא והשיבני שלא יוכל להסכים עמי מכמה טעמים אשר אין בהם ממש לפי דעתי, ובתוכם גם זה. י"ח ברכות נקראים תפלה בבחינת המתפלל לחובה. אבל נוסח התפלה נקרא מטבע ברכות שטבעו חכמים ובדורות האחרונים סדור ברכות כמו סדור רב עמרם גאון. ועל זה השבתי לו. לא כן ידידי! תפלה לחוד, סדר לחוד, ברכות לחוד. ולבאר זה אסדר לפניך ערך סדר — סדר, כן נקרא תלמוד סדור עבודת ה' בצבור (גאטטעס דיהנסטליכע איינריכטונג. ארדנונג) פ"ב ג' ממסכת תענית מתחילים במלות סדר תעניות, ר"ל כל הצריך להעשות בימים הם מצד הדת והתורה. שמעין דפקולי הס ד י ר י"ח ברכות לפני ר"ג על הס ד ר יבנה (ברכות כ"ח ב') דרש ר' שמלאי לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה אח"כ יתפלל. (שם ל"ב סע"א) וממאמר האחרון נראה מבואר שלא על תפלת ש"ע לבד יתכן שם סדר אך על כל הנעשה בעת ובמקום העבודה לכבוד ה' להשלמת וטהרת המחשבות. וביחוד היו נקראים כן צירופי הפסוקים מתנ"ך לאמרם על הסדר לפני ואחר התפלה, כמו מזמורים ושירת הים שאנו אומרים, ונקראים בפי ר' שמלאי סדר שבחו של מקום קודם התפלה. וכן אחר התפלה קדושת ובא לציון שכוללת פסוק א' מנביאים ואח"ז ב' פסוקים מכתובים, וב' פסוקים מנביאים ומסיים בפסוק א' של תורה ה' ימלוך לעולם ועד. ומזה נקרא ג"כ ואתה קדוש שאומרים במו"ש, סדרים. ע' תנחומא פ' תשא. במו"ש כשהסדרים נשלמים בא מלאך ששמו דומה . . הה"ד צלמות ולא סדרים צאו למות שכבר שלמו הסדרים. בקדושה שלנו אחר ברכת מחיה מתים בשחרית יש ב' פסוקים מנביאים וא' ובים, ובמוסף גם ב' פסוקים מתורה, ולכן נקרא ג"כ קדושה דסדרא (סוטה א') והכוונה תוכל להיות לקדושת י"ח או יותר נכון לקדושת ובא לציון. ום אשר בו נסדרו כל השבחים והתפלות והקדושות וגם הדרשות והלימודים לים שם איש איש במועדו, נקרא בירושלמי סדרא. ובעבור שעל הרוב סדור יותר ארוך בבית המדרש מבביה"כ, כמו בימינו עוד, נקרא שם סודרא רבה

הבבליים כי המה היותר זלים זהב על פסיליהם וצורפים רבים להם על זה והכל נודע מספרי קורותם ושרידי זכרוניהם, הנמצאים בחרבות היכליהם ובקירותם. לא כן ע"ז של עמים הקודמים לבבליים. ולכן לא ימצאו ג"כ נגדם מליצות בנביאים קודמים על הדרך ההוא. והנה הדפך ידענו כי מן המהתלים בין המשוררים הקדמונים היו כמה וכמה נרדפים ומלומדי עני, ויותר שהיו מיוסרים מאיזה מושל אכזר יותר חברו עליו שירי לעג ודברו מהתלות נגדו. — וככה בציורי הצלחה עתידה, מה נחמדו ומה יפו פרשיות כ' ול"א בירמיה, מה יקרו מה עזו המקראות בסופן. ולי דבר חדש ומושכל בבאורידם. ועכ"פ רואים אנו איש מעונה מימיו רואה את ארצו נובלת כעלה נדף וויושביה קצרי יד חתים ונבהלים, ובכל זה ישיר בנועם רב חמדת עתידות כי תבאנה לחדש עתותי שמחה, ואיך לא ירבה לשיר כזאת איש הרואה ארץ מולדתו תשוב תפ"יח והמון עמים ינהרו אליה, יחיו אותה מערמת עפר, יבנו כל חרבותיה, וששון ושמחה ישיגו ?

ו) בענין קצורי התיבות הרגילים בתלמוד בבלי, יפה הראת והשכלת למצוא אותם, וכמה מהם נמצאים כבר מיוסדים בלשון סורית כמו בי במקום בית שקראו לבית שאן בישן וכדומה עוד. וכבר בלשון עברית נמצאו מלות מורכבות ומקוצרות וגם בשמות ופעלים, ובספרי דקדוק יש לדבר מהם בסימן מיוחד, כאשר הראת עם גיזיגיום בשם תנור, וכן רטפש בשרו מן רטב טפש כחלב, ובלעדי בל עדי. וכבר כתב הראב"ע ז"ל (מאזנים ד"ה הזרים) ויש מלה מורכבת והם שתי מלות, לפלמוני מן פלוני אלמוני וכן עדן לא היה ומלת עדנה עד הנה עכ"ל. ויפה אמר באוצה"ש פלגש מן פלג אשה אעפ"י שדבי'א כן בשם רז"ל ולא מצאתי מקורו. ובארמית פלקתא כמו פלגתא פלג איתתא ולדעתי כן משחת בלי קצור מן בליעל כמו ונחלי בליעל יבעתוני, והיה שם מורגל על המקים המוכן לאדם אחרי מות שאינו עולה ממנו עוד עד שנקרא גם בקצור בל"י. והנה רוב בכל קצוריך דם באותיות בומ"ף ור"ן והם באמת המתקצרות ג"כ בכמה לשונות וכמה אומות לא יכלו לבטא אות ר' כמו בפעלווי, וכן הנו"ן אות החוטם, ואין להאריך בזה. וקצת נפלא שלא מצאתי עוד למדקדקים על אותיות בומ"ף השרשיים שהם לרוב רק נוספים בראשונה, ורוב שרשים המתחילים בהם הם כמו מורכבים. ותחלה נאמר שם בעיר על בהמות שהוא כן בעברית וארמית וחסר במתורגמן, איננו מן בערתי הקדש רק מורכב מן עיר וב ור"ל בהמות של עיר, הביתות דפך המדביות שאין להם בעלים, ולכן נמצא בכל מקים רק על בהמה ברשות אדם, ולהפך לא נמצא בעיר שדי רק בהמת שדי. וכל בהמה הנמצא בעיר כבר היא למקנה לאיזה אדם, ולכן תרגום מקנידם ג"כ בעירהון. וזה העירני לחפש שאר שרשים שתחלתם ב'. ומצאתי בגד קצור מן באגד שאוגד אותו על בשרו. בהר מקום הנראה מפני גבהו. בהרת (ערהאבענהייט, געשוואולסט). בזק שורש זקק ידוע על צחות הארה. בזר כמו פזר אין ספק מן אזרם לכל רוח. בחן הנירדף לרוב עם צרף, מתן חן לכסף פשוט ונתפשט אח"כ לשאר הוראות. בלע מן לוע. בעל שהוא אדון אין ספק מן על וכן בעל על ביאת אשה. בער, בערתי הקדש, מן ער שהוא גילוי עד היסוד גם שפיכה עד תחתית, ובמ"ם בסופו ערם. בצק, צק, דבר הנרטב ועולה בנפיחה. בצר. עיר בצורה אין ספק מן צר המקום והשונא צר עליה. בקש אולי כמו הקשית לשאול (צודרינגליך זיין, זוכען ערזוכען) בשר

הוכיחם ירמיה (כ״ז ט׳) אל תשמעו אל ענניכם ואל כשפיכם, ויחזקאל הוכיחם כמה פעמים על זנות וגלולים אשר למדו בגולה מהגוים ע׳ ביחוד פרשה כ׳ והעולה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרים נהיה כגוים לשרת עץ ואבן וגו׳ והוצאתי אתכם מן העמים . . . ואתם בית ישראל . . . איש גלוליו לכו עבודו . . . כי בהר קדשי . . . שם יעבדוני כל בית ישראל. ורק על גלות ישראל בבבל ועבדם שם אלקים אח־ים נבאה כבר התוכחה הנפלאה (דברים כ״ח ל״ו) כי בגלותנו זאת לא נכשלנו בזה ח״ו. והנה רק שלשה אנשים לבדם מכל בית ישראל מאנו להשתחוות לצלמו של נבוכדנצ־. וכאשר באו הפ־ס־ים ושברו פסילי בבל עוד לא נעקרה ע״ז מכל וכל אצל הגוים כנראה עוד בימי אלכסנדר, אעפ״י שהחלה להתמעט כאשר הראתי ג״כ כל זה במסלולי. ובני ישראל אשר התערבו בגוים למדו על הרוב מעשיהם, אחזו גם במנהגים החדשים של הפ־ס־ים, שלא היו עע״ז ממש אך מהבילים בכמה דברים. אכן גם מע״ז של הבבליים לא נחה יד קצתם עוד ומעשי אבותיהם בידיהם. ולכן נמצאו בפ־שיות אח־ונות של ס׳ הנחמות תוכחות על שני המנהגים. מקט־ים על הלבנים יושבים בקברים ומתקדשים ומטהרים אל הגנות אחר אחד בתוך, כל אלה מנהגי פ־ס־ים, עורכים לגד שלחן וממלאים למני ממסך הם ממש ע״ז של הבבליים כנודע משלחנם הזהב הנמצא בהיכלם, ואמר בביאור כוונה זו, עונותיכם (לעשות כמעשי הפרסיים) ועונות אבותיכם (כמעשי הבבליים) יחדיו אמ־ ה׳ . . . ואתם עזבי ה׳ השכחים את הר קדשי העורכים לגד שלחן וגו׳. מלת ואתם תורה שעד הנה דבר לרוב אנשים אשר לא שכחו הר הקרש, ולא ערכו לגד שלחן. והם רק נוהגים מנהגי פרסים אך אינם עזבי ה׳ ולא המירו כבודו באחר, ועתה יפנה אל המעט אש־ עוד יאחזו במעשי בבליים וע״ז כמוהם, ולכן אמ־ ואתם עזבי ה׳. ורק זמן רב אחר שוב הגולה לירושלים נתקיים המקרא (ישעי׳ כ״ז) לא יקומו אש־ים וחמנים, כמו שנבא גם יחזקאל (כ׳) בהר קדשי שם יעבדוני כל בית ישראל — ולענין שאלתך בטבע מליצת ס׳ הנחמות, אני לקחתיה יותר כוללת והיינו כי נשתנו מנבואות אחרות בנועם ויופי הענינים וצחית המאמרים וקלות הבנתם, ועל זה השיבותיך שנמצא משלם בכמה מזמורי תהלים. ואתה עומד על קצת פ־טים והם א) אהבת הלעג וההתול נגד ע״ז כמו ויחזק חרש את צורף . . אמר לדבק טוב ויחזקהו במסמרים לא ימוט . . . חרש ברזל מעצד . . . חציו שורף במו אש . . . כרע בל . . . ב) ההפלגה בציורי השמחה. וכל זה לך לראיה שהיה הכותב בלתי נולד בשעבוד רק מוטבע בשלוה והצלחה מנעוריו. (מה שלא היה אמת בעל הנחמות, כי הוא עבד מושלים מוכה וממורט ונכלם כל היום). ועתה א ולמד מירמיה שאין בנביאים כמוהו מלומד ביסורים כל ימיו והוא הגבר ראה ני בשבט עברתו ומורדף בלי חשך. ובכל זה נמצאו במליצותיו כבר שני אלה. נו ההתול הרב נגד ע״ז וממש בדרך בעל הנחמות, וכן ציורים נחמדים צלחה עתידה. השוה פרשה י׳ של ירמיה לפרשה מ״א ומ״ד של ישעיה. כי מיער כרתו מעשה ידי חרש במעצד, בכסף ובזהב ייפהו, במסמרות ובמקבות קום ולא יפיק, נשוא ינשוא כי לא יצעדו (מעין פ־שה מ״ו שבס׳ הנחמות). מרקע מתרשיש יובא וזהב מאופז (שם) מעשה חרש וידי צורף וכו׳ וכו׳ ה שני אלה הנביאים ר״ל ירמיה והמנחם התלו ביחוד רק על דרכי ע״ז של

רפאפורט להחכם לוצאטו על שמו וע״י מחזור ויטרי של החכם ר״י אלמנצי ועתה נמצא אצלך צד 413 בסתם וממחזור מנטובה ?

ג) שמחתי מאד בבשורתך על הכתרת תלמידיך בתאר חכם ועל דרכי הבדיקות שלהם, ואשלח אי״ה באגרות הראשונות העתקת כל דבריך בזה להחכמים יאסט וצונז ולשאר מכירי באשכנז. וכן שמחתי ג״כ על הוציאך לאור למודי דקדוק לשון עברית בשתי לשונות. ולא ידעתי עוד אם תדבר שם מדרכי הדקדוק במלות עבריות הנמצאות במשניות קדמוניות ומפיצים אור גם על דקדוקי תנ״ך. אחרי הודעתני כי חקרת כבר בדקדוק לשון התלמוד ויסדת חומותיו. ולדוגמא אעתיק לך פה מה שכתבתי בזה (ות״ל יש לי עוד הרבה) להחכם ר׳ אפרים ווערלי כי נמצא בסדורו הערה יקרה לצד 93 וז״ל. בא ואראך קורא נעים ההבדל שבין אור ומאור. ידוע תדע כי בשרשי נע״ו בהבנות שם מן הפעל, ענינו הדבר היותר קרוב אל הפעל (דער נעכסטע בעגריף) ובהיות הפעל יוצא לשני, אז הדבר היותר קרוב הפעול. כמו מן זון מזון, או דבר הנזון, מן גור מגור הדבר אשר נפחד ולדעתי גם השם ממון הוא נגזר מן הפועל מון שהוראתו ציור כנראה ממלת תמונה ששרשה מון כמו מן קום תקומה, וענין ממון, הדבר אשר עליו הוא הציור, וברוב לשונות העמים קוראים את כסף המצוייר בשורש מון הזה, בל״ר moneta, בל״א münze, בל״צ monnoie, בל׳ אנגלי money. ובהיות הפעל עומד הרעיון היותר קרוב המקים אשר בו הפעולה כמו מן קום מקום מן דור מדור עכ״ל. וע״ז כתבתי לו דבריך קרובים ומושכלים מאד, כי מדרשי מלים בלשון יון יאמרו שמקור תיבה זו בלשון סורית, ובמדרשי מלות סוריות ראיתי שמאצילים אותה משורש אמן ר״ר מה שמאמין בו וסומך עליו האדם, וזה רחוק ודחוק, רק מפני שמצאו לפעמים מאמונא. אכן נודע כי הסוריים רגילים להציג אל״ף מלא רק לחוזק הברה כמו מנא מאנא שהוא כלי, מלא מאלא שהוא מלא בעברית מרא מארניא ל׳ אדנות, וכן ממונא מאמונא וקרבת לשון סורית וארמית לעברית ידועה. וקרוב עוד שמקור מלת ממון בשפת כנען אשר נודע קרבתה מאד או אחוותה עם עברית, והפעניצים היותר קדמונים בין העמים במסחר עצום, וע״ג ג״כ בהשתמשות מטבעות, הסכימו על זה השם עפ״י דקדוק הלשון בדברי הנכונים מאד בעיני. ואעתיק לך מה שכתבתי כעין זה בערך טמל, 1) וא להסכמתך. טמל (שטאמפפע אדער מיהלע) ע׳ ערוך ומ״ל שלא העירו על המלה כלום רק מובא בערוך משנה וגמרא דב״ב (ס״ז ב׳) המוכר את בית מכר את הטמל. מאי טמל אמר רב אבא בר טמל מפרכתא (כלי המ ובהשקפה ראשונה הוא קצת לפלא שרק רב אבא בר טמל הוא מפרש מלת ולצים לצון חמדו להם בדבר הזה. ולדעתי אין ספק כי המלה משרידי לשון הנמצאים עוד הרבה במשניות, ורב אבא בר טמל הוא היה לו מקום יותר ענינה, כי נודע כל שם הנבנה מפעל יהי מהנחים או מהשלמים, רק בתוספת מ״ם כמו מפעל מן פעל מגור מן גור מיטב מן יטב וכד בכפולים שבהוספת מ״ם אצל השם יפול אות הכפל, כמו מגן מן גנן

1) עי׳ לופה למגיד שנה י״ח לד 60. ועי׳ ס׳ דברי שלום ואמ לד 25. (שזק״ה)

סבך וכן סבג לשם סן סבג. וסבכות שהוא הכוונות הזו סוככות או סבכי שבגו הוא
תרגום וסבכות ושבכים נקראו כן על דך המראה. וכן המשקה וביחוד כשמטללים
זהן עי' המים. ובהוא נקבה מלה כן טלל. מארה כן ארה, וגיל מגות כן הוא
נשמה לא בזונים שהוא כן מגה בקרבה. ואולי מגים המים אבל כל מגות
שהוא מתמה, אך לא אבל קרקן מגות. — וח"ל כמו לחם הרבה שמות מכמולים
דיין כמו מגב. מלבוש שלובשים הגורים את החשים מקש. וגבב הוא קש. מגם
כן נמם עי' ערך גם זה. המשבר גמש על המכים. כן גשש וקא מששו שבכי,
וממך כן המך דבר המבבל, והמבא כתלמוד" כן שבקא זה. ומוכן מאלו כאשר
הספל מהמטללים מתחיל באות כ"ם או נגנה השם משבי. מגרין ואות אות
מהמכפלים. זהו נראה בשם מבר לתולדות, שהוא כן מרה, ובדברי רז"ל מבמש אין
ספק כן משש כ"ל כמו גמשש ביד (האנדתייפלן) וכבר ראה זאת ר'' גמשין
על המוקש. מקוה נאמר כי מסל הוא כן סלה, ונמצא רק פעם אחת בתנך
קפסת סלילות ובדגחם בסדרש סלים האוקף שלו כתב שהוא (אתרע) ושלא
דת לו רע וסקר בכל לשונות הקדומות, ואין ספק כי סלילות הם שבלים נפרכים
בגר ביד וקפסת סלילות כדרך כמו בגדי עומים תמששם. ובדרז"ל נמצא כמה
פעמים על פריכה לבד ע' שרשי רד"ק וערך ערך מל אי כי ני כלם מענין אחד,
ובנפילת את הכפל נקרא הכלי הכותש את הזתים מסל. ויפה פירשו רז"ל
מפרכתא. ונשאר משורש זה ג"כ בלשון אשכנז על מחנה'' (מאהלן) וריחים נקרא
(מיהלע) וסענין שורש זה גם בלשונות אשלקי' וצ'פתי, ובתוספת ט ם עוד במשמ
מורה בלשון אשכנז פריכה יותר (צערמאלמן). ונקרא ג"כ המקום ששם כותשים
הזתים בית מסל (מעשרות פ"א מ"ו). והנה יש מקום או עיר שנקרא בשמו
העצמי בית מסל. ע' עירובין נ"א ב' מעשה באנשי בית מסל וכו' שהיו מחלקין
גרוגרות וצמוקין לעניים בשני בצורת. ונראה שגם האבן שכותשים בה ענבים או
תאנים (שהיו עושים גם דבש תאנים) נקראה מסל, ובעבור שאנשי בית מסל
היו מחלקים תאנים וענבים כתושים ונסחטים, שנקראים בדרז"ל גרוגרות וצמוקים,
אין ספק ששם המקום היה על כי אנשיה עוסקים בכלי כתישה כאלה. וברייתא
זו דעירובין תוכיח כי כל כלי כתישה נקרא מסל לא של זיתים לבד, ולכן
לחנם הוסיף רמ"ל (אליפען מיהלע) וצ"ל (פרעססע) או (מיהלע), אעפ"י
שבמשניות נמצא רק על זתים. והנה בר מסל אין פירושו בן איש ששמו
מסל רק ממקום הנזכר בעירובין ששמו כן, והרבה הראתי כן בתלמוד פמו פר
גלילאה, בן בבל שהלך לא"י, וכן בני בתירא לדעתי, ואין ספק שגם ר' יהושע
בר מסל הוא מהמקום ההוא. ועכ"פ רב אבא שהיה ממקום זה וראה כלי כתישה
כאלה שהיו נקראים עפ"י לשון עברית נושנת, בשם המקום, מסל, ובלשון סורי
החדשה, מפרכתא, ידע היטב לפרש יותר מאחר זולתו את שם מסל הנמצא
במשנה. ע"כ דברי. ואם תרצה אוסיפה לך הרבה במלות עבריות שבמשניות —

י הדקדוק של חכמי העמים על לשון עברית לא נודע לי רק מן עוואלד
ד וקצר, ורציף פה שם הספר בבאור, ולא ראיתיו רק מהולל מן יאסט. ואולי
יאית מגיזיניום תולדות לשון עב"ית, אשר רשום ג"כ שם הספר במכתב
ף, תראה להשיגו כי לעזר גדול יהיה לך.

ד) מאמות הקריאה ואמות הספור לא נודע לי יותר מאשר ידעת. ובענין

רפאפורט להחכם לוצאטו על שמו וע״י מחזור ויטרי של החכם ר״י אלמנצי ועתה נמצא אצלך צד 413 בסתם וממחזור מנטובה ?

ג) שמחתי מאד בבשורתך על הכתרת תלמידיך בתאר חכם ועל דרכי הבדיקות שלהם, ואשלח אי״ה באגרות הראשונות העתקת כל דבריך בזה להחכמים יאסט וצונז ולשאר מכירי באשכנז. וכן שמחתי ג״כ על הוציאך לאור למודי דקדוק לשון עברית בשתי לשונות. ולא ידעתי עוד אם תדבר שם מדרכי הדקדוק במלות עבריות הנמצאות במשניות קדמוניות ומפיצים אור גם על דקדוקי תנ״ך. אחרי הורעתני כי חקרת כבר בדקדוק לשון התלמוד ויסדת חומותיו. ולדוגמא אעתיק לך פה מה שכתבתי בזה (ות״ל יש לי עוד הרבה) להחכם ר׳ אפרים וועהלי כי נמצא בסדורו הערה יקרה לצד 93 וז״ל. בא וארא̈ך קורא נעים ההבדל שבין אור ומאור. ידוע תדע כי בשרשי נע״ו בהבנות שם מן הפעל, ענינו הדבר היותר קרוב אל הפעל (דער נעכסטע בעגריף) ׳ובהיות הפעל יוצא לשני, אז הדבר היותר קרוב הפעול. כמו מן זון מזון, או דבר הנזון, מן גור מגור הדבר אשר נפחד ולדעתי גם השם ממון הוא נגזר מן הפועל מון שהוראתו ציור כנראה ממלת תמונה ששרשה ׳מון כמו מן קום תקומה, וענין ממון, הדבר אשר עליו הוא הציור, וברוב לשונות העמים קוראים את כסף המצוייר בשורש מון הזה, בל״ר moneta, בל״א münze, בל״צ monnoie, בל׳ אנגלי money. ובהיות הפעל עומד הרעיון היותר קרוב המקים אשר בו הפעולה כמו מן קום מקום מן דור מדור עכ״ל. וע״ז כתבתי לו דבריך קרובים ומושכלים מאד, כי מדרשי מלים בלשון יון יאמרו שמקור תיבה זו בלשון סורית, ובמדרשי מלות סוריות ראיתי שמאצילים אותה משורש אמן ר״ר מה שמאמין בו וסומך עליו האדם, וזה רחוק ודחוק, רק מפני שמצאו לפעמים מאמונא. אכן נודע כי הסוריים רגילים להצ׳ג אל״ף מלאה רק לחוזק הברה כמו מנא מאנא שהוא כלי, מלא מאלא שהוא מלא בעברית, מרא מארגיא ל׳ אדנות, וכן ממונא מאמונא וקרבת לשון סורית וארמית לעברית ידועה. וקרוב עוד שמקור מלת ממון בשפת כנען אשר נודע קרבתה מאד או גם אחוותה עם עברית, והפעניצים היותר קדמונים בין העמים במסחר עצום, ועי״ז ג״כ בהשתמשות מטבעות, הסכימו על זה השם עפ״י דקדוק הלשון בדברי כ״ת הנכונים מאד בעיני. ואעתיק לך מה שכתבתי כעין זה בערך ממל, 1) ואקוה להסכמתך. ממל (שטאמפפע אדער מיהלע) ע׳ ערוך ומ״ל שלא העירו על מקור המלה כלום רק מובא בערוך משנה וגמרא דב״ב (ס״ז ב׳) המוכר את בית הבד מכר את הממל. מאי ממל אמר רב אבא בר ממל מפרכתא (כלי המפרך). ובהשקפה ראשונה הוא קצת לפלא שרק רב אבא בר ממל הוא מפרש מלת ממל ולצים לצון חמדו להם בדבר הזה. ולדעתי אין ספק כי המלה משרידי לשון עברית הנמצאים עוד הרבה במשניות, ורב אבא בר ממל הוא היה לו מקום יותר לדעת ענינה, כי נודע כל שם הנבנה מפעל יהי מהנחים או מהשלמים, בא כתבניתו רק בתוספת מ״ם כמו מפעל מן פעל מגור מן גור מיטב מן יטב וכדומה, לא כן בכפולים שבהוספת מ״ם אצל השם יפול אות הכפל, כמו מגן מן גנן, מסך מן

1) עי׳ לופה למגיד סנה י״ח לד 60. ועי׳ ס׳ דברי שלום ואמת להרב ז״ל לד 25. (מזק״ה)

דברים עוד הבלתי נאותים בין ריעים למחקר. ואל תאמר לכשאפנה אשוב. ועכ"ם לא תחלפנה שתי אגרות ממך בלי תשובה על כל דברי במכתבי הקדום להן. ואם יקיה לך פעם אחת במשך זמן רב כי ימנעוך בכ"ז ענינים שונים מהשב דבר לשואלך ומהודיעו את משפטך או גם מהתבונן בדבריו, אז תוכל לפקוד לך איש מאנשי חברתך היקרה ממלא מקומך, והוא יעיין בדברי יבחנם וישיבני בהלכה. אם תסכים על תנאי זה, הנני הנני להריץ אגרותי ודרישותי אליך כמקדם, ואם תחדל, אחדל. והיה אם יחלופו שבועות וירחים ולא אשיג ממך תשובה על אגרתי זאת, ארע כי תרחק ממני והתנאי אשר התנתי לא יכשר בעיניך. ואז אין עלי רק לגמור עוד העתקת אחת מאגרותיך והליקוטים ממחזור ויטרי, ואותם אשלח לך בכל אופן, וח"ו לא אמנע הטוב מעושהו. ועתה אחרי התודה הראויה לך על הליקוטים מסדור רש"י, אשיבך על כל הדרושים הכלולים בשתי אגרותיך, כפי סדורם במקומם.

א) המכתב מר' אברהם בן הרמב"ם ז"ל, אשר ביד הגביר ר' יצחק פואה,1) חדש הוא לי, וכבר שמחתי על קצהו אשר ראיתי, וראוי מאד להעתיקו כלו, ולא מעט אור יפיץ על כל המחלוקת הנעשה על ספרי הרמב"ם אחרי מותו, וכמה דברים יכלול עוד מתולדותיו ועניני חכמי זמנו, כאשר ראינו מאג"ת ר' אברהם הנדפסת בווילנא. ודע כי בכל העתקה אשר תעשה אצלך מאיזה ס' כ"י, ותרצה לשלחנה לי. יספיק לך באחת השלוחה אלי, כי אני אשלח לך תמיד בחזרה העתקה שניה.

ב) לא זה לבד עשה החכם צונז שהחליף שם בעלי מחזור ויטרי אף יותר מזה בענין החדש ההוא אשר רק הוא לבדו הביאו לדבר ממחזור ההוא, העלים שמי והעמיד הדבר החדש בסתם ואעפ"י שהוא יקר אצלי, וזה בלתי הגון ממנו בשגם הוא יחידי בכל ספרו, כי בשאר דברים הביא הכל בשמי כאשר כתבתי לו. והענין ההוא נמצא בספרו (צד 413 בהערה) בפירוש תשובת מהר"ם בר ברוך אם הקורא בתורה יכול לומר דברא, ועוד תזכור מה מאד שמחתי כי צלחתי להשיב על שאלה גדולה מברלין ע"י ליקוטיך הראשונים ממחזור ויטרי באגרתך המדברת ממנו ראשונה, שאעפ"י שהיו בקצור נמרץ מ"מ נתבאר מהם כבר שבחג השבועות נהגו לומר י' דברות תרגום, והיינו בין כל דבור היו מכניסים תרגום ירושלמי דברא קדמאה וכו', והנה גם כל חכמי עירי לא עמדו על דברי מהר"ם הנ"ל, וכתבתי דבר זה תיכף לך ולו, ובקיצור רשמתי לו למקור מפתחות של מחזור ויטרי הנשלחים לי מאיטליא, (כי רק מפתחות היו בתחלה) והוא כמשער שהוא מקובץ מנטובה בעבור שראה ממני אח"ז כלאחר יד שיש מחזור כ"י במנטובה, עשה כמעלים איך באו לו הדברים ממחזור ויטרי אשר לא ראה מעולם גם ליקוטים או המפתחות ממנו, וביותר איך בא לו הפירוש של דברי מהר"ם. וא"ת על זה מעט, אעפ"י שלא כתבתי ולא שאלתי לו עוד על זה. ואם יש שם ...ם או בעיר קרובה אליכם, איזה מחליף אגרות עמו, אכסוף כי ישאלהו כמו ... תומו שקצת הוא לפלא בעיניו על דברי הפירוש בתשובת מהר"ם שכתב

1) נדפס לקט״כ נכרם קמד ק״ם לד 9. (מזמ״ס)

וכל אחד משנינו ידרוך בדרכו אשר פנה לו על קנית המדעים בכלל. ידיעה חדשה
לא תחשב אצלך לקנין יקר, ולכן אתה מוכרח לחפש בכל חיבור רק איזה סברה
חדשה וישרה ועל השאר תפסח ותדלג. ולא כן אנכי עמדי. בכל ידיעה חדשה
הון יקר אמצא, ולכן אשמח מאד לכל ספר היוצא לאור אם רק איננו עולה מעל
לרוח בינתי ולא רחוק מדרכי הגיוני. וגם אתבונן בכל הכתוב בו וארשום את
הנראה בעיני. חדש מקרוב שלחו לי שני חכמים מפראג את ספריהם. שם האחד
ר' אפרים וועהלי והדפיס עתה פעם שלישית סדר תפלה עם העתקה אשכנזית
מלה במלה ועם כמה הערות מושכלות בלשון עברית. שם השני ר' משה לנדא
בעל מערכי לשון. הוא מעלה עתה על דפוסו תנ"ך עם תרגומים אשכנזים וביאורים
חדשים גם שניהם, וממחברים שונים. ויתן לי למנה כל הכרכים על נייר יפה מאד
חפשים גם משכר משא העגלות — וכעת יצא ראשונה כרך יהושע שופטים
וישלחהו אלי עם אגרת כתובה באהבה ובכבוד גדול, בשנם הקלתי לא מעט
בכבודו, אשר באמת עוד מכבר נחמתי אל לבי על זה. ואתה אשר כבודך יקר
בעיני מאד כאשר יאות לך באמת, ולא פגעתי בו ח"ו מעולם, לא חסת על
אוהבך הנאמן ומכבדך מלב והשפעת עליו זלזולים הרבה. ואך בזאת אנחם כי לא
במרד ולמורת רוחי עשית זאת כי אם רוח א־צך ימשול עליך ועוד לא לכדתהו.
איש בוערת עצורה עוד בעצמותיך תלאה כלכל ולא תוכל — שני החכמים האלה
מבקשים תשובתי ומשפטי על חבוריהם. וכבר השיבותי לראשון ואעתיק לך לקמן
קצת מדברי אליו הנוגעים לספרך החדש ולאגרתך האחרונה, ולשני אשיב בקרוב
אי"ה. ובשמחה ובששון אעשה זאת כאשר כבר אמרתי לך, יפה לי שעה
אחת בכתיבת אגרות החכמה מכמה ימים בכתיבת ספרים, כי בחבורים נדפסים אין
מגיד לי ביד מי יבאו ומי יודע את הקורא החכם יהיה או סכל וישלט בכל עמלי
שעמלתי ושחכמתי ? וגם אם הוא חכם נצפן מאתי משפטו היוטבו דברי בעיניו
אם לא ? וכל מחבר יחשוב מראש בהכרח למצוא רק אחד מאלף קוראים אשר
הוא כלבבו ואשר אליו ערך דבריו. אכן באגרת מיוחדת הנה נודע לי הקורא
וידעתי כבר כי יש שכר רב לעמלי, כי זה האיש שקויתי אדם אחד מאלף מצאתי,
והוא גם הוא יודיעני עד מהרה אם טוב ואם עמל ואון פעלתי ולא אוסיף —
וככה אלמד יותר ממגלת ספר כתוב אלי ביחוד מאשר אלמד מספר מחובר לאלפים,
כי כבד גם מאיש יותר חכם לבא עד תכונת אנשים רבים ושונים בדעותם, ולכונן
דבריו אשר ייטבו בעיני כלם. מה מאד ששתי איפא בהרשותך לי ובבקשך ממני
לשלוח לך דברי על ספר הנחמות. כמה לי קוראים בעולם כמוך, או גם כריעך
ותלמידיך היקרים ? ואמרתי מה לי עוד איפא למהר ולהרבות נוסחאות ע"י הדפוס ?
וביותר שמחתי בצפיתי למשפטך ולחקריך לכך בענינים שכתבתי. אז עמלתי ויגעתי
להביאם אל סדר נכון ושלחתים לך. אך תחת בא משפטך ודבריך טעמך חפשרת
לך צדי דרכים ודחיתני עד לאחר זמן רב, וגם ממשפט אנשי סגולתך אשר
בקשתי לשמוע, החרשת. הלא אתעצב על זה ? האשא ואסבול מנהג כזה גם
מהיום והלאה ? לא ! וזה הוא התנאי האחד ממני, אחר ולא חמיש עישרה, כי
תקח מועד לעיין בכל דברי ולהשיב על כל שאלותי (כמו שאני פונה תמיד מכל
עסקי לעיין בדבריך ולהשיב על כל שאלותיך) באר היטב ולנכח השאלה בלי שרם
סבובי דרכים הבלתי מכוונים ובלתי ערוכים אל מטרה הנדרשת, ומכ"ש בלי אונאת

לפתוח אגרתך ולבלענה בעודה בכפי ככבורה בטרם קיץ, ורב שעשועי בה עת אשנה ואשלש עליה; אך גם רב מבוכתי עת על עיקרי ענינים גדולים אמצאך מחריש או ממהר ומחליט בלי שום סבה מספקת, או דוחה אותי בלך ושוב ומחר אתן, כי אז הצרקתני על מאני בתנאי העשירי, וגם בבקשי ממך אשר תציף להודאת סיך במהירת כתיבתך גם עזיבת החטא הזה, ותהיה מודה ועוזב. ואם לא תמלא בקשתי, הגד נא בעצמך למה זה נבלה זמן ודיו ונייר? אם תמהר בכתיבה (וגם בקריאה כאשר הראתיך) הלא תאבד כל תועלת אגרותיך אלי וכל תועלת אגרותי אליך. ואם רק למען תשלח לי לפעמים איזה העתקה מכ״י נושן, אוניעך בקריאת וכתיבת דברים מוזרים ונעתרים לך בעת הזאת, וכמו שאלות נבריות נחשבו עתה בעיניך? חלילה וחלילה לי מהורידך אל מצב מעתיק כתבים קדמונים בלבד. ואני כל מעיני בדרישותיך ואל חקרי לבך צמאה נפשי. ואם גם יצמח לי עוד לא מעט מהעתקת ספרי כ״י, בי נשבעתי כי לא אליהם מגמת מחשבותי בעת פתחי אגרתך (כאשר חשדתני מלפנים), רק אל תשובותיך ועצותיך היקרות מאד בעיני אם רק אחרי העיון וההתבוננות יוצאות מעטך. והנה שלחתי לך את מסלולי לספר הנחמות למען שמוע את דעתך עליו, ודחיתני לזמן רב. ובקשתי ממך כי תשים דברי לעיני ריעך החכם המופלא ר׳ הלל נ״י ולעיני תלמידיך היקרים ולמשפטם אעמוד. ועל זה לא השיבותני עוד מאומה. אישאלך אם כלכם טרודים אתם כ״כ עד לא נשאר לאחד מכם מעט זמן על בחינת חבור קטן כזה? והודעתני עתה כי תוציא לאור בקרוב חבורים חדשים, א״כ תוציא כל שנות חלדך בלמדך לאלפים בכתב או ליחידים בפה, ועל קריאת ובחינת דברי זולתך וללמד ליחידים בכתב אין לך הזמן מאד. ואולי כן גם ריעך. וגם תלמידיך טרודים מאד בלימודים הרבים ושונים. וככה גם אנכי אם בעקבותיכם אלך. הנני שאול באמת כל היום לעסקי זולתי בעניני כלכול ביתי ונפשי בל ידעה מה, ובלילה אכתוב ואתקן מחברותי. וככה יעשו כל הימים גם כל שוחרי תושיה מאחינו. כלם יומם עול הכלכול על צוארם והלילה להם למשמר ללמד לבני יהודה בקסת הסופר, ושבתו איפא כל חליפות אגרות חכמה עם תועלתן בין אנשים כאלה. אך לא זה לבד [illegible]רי המנהגים ההם, כי אשאלך עוד לפני מי נכתוב ספרים? והקוראים איה מקומם? [illegible]לנו מחברים, כלנו סופרים, כלנו מלמדים לא קוראים ולא לומדים ומצוה עלינו [illegible]ספר ולא לשמוע וכל המרבה לכתוב ולא לקרות הרי זה משובח — הן אם [illegible]ברת אנשים יקרים כמוכם אשר המדעים לכם חיי בשרים ונפש, ובהם תשגו [illegible]יד, לא תוכלו לשלול לכם מעט זמן לקרות ולהגות בחיבורים חדשים היוצאים [illegible]ור: מה יעשו אנשים כמוני טרודים כל היום בעסקי העולם ורוחם חבלה מדאגות [illegible]נסה וגם בלילה לא שכב לבם, ומעט הזמן הנשאר להם להגיון, יקר מאד [illegible]יניהם, ואיך יבלוהו המה בקריאת דברי זולתם? אל מי נערוך איפא דברינו? [illegible] לא לאלה העשירים השאננים הסרוחים על ערשותם, נרפים מכל מלאכה [illegible]שים מכל עמל ותוגה? אך היקחו אלה בני עונג ספר כתוב עברית או על עניני העברים או כולל למודים חדשים, בידיהם הרכות? הלא יבחרו לשמוח ספורים בדוים משום עין על ספר אחד המלמד דעת? חדלו איפא כל חיבורי ומכתבי חכמה בבני עמנו? לא, לא. רבו עוד בישראל קוראים כל בספר חדש ומתבוננים בו, ואני עמהם, אף אם אתה לא מהם ולא מהמונם,

שבתורה (כ"ב י"ד סע"ב), רק אח"ז מובאה בריתא אחרת השנויה במחלוקת על ענין זה (שם ט"ו א'). ומרז"ל לסד לומר גם על כל אותן הפסוקים אשר איחור זמנם מבואר מתוכם כמו השמנה פסוקים ההם, שהם נוספים ג"כ. ועוררוני על דברי הרמב"ן ז"ל בפרשת וישמע הכנעני מלך ערד יעו"ש היטב. אמנם על הרוצה להתחכם ולדחוק גם במקומות בלתי מוכרחים ורק למצוא תואנות ע"י השואות מדומות במלות ושמות הנבדלים באמת, ולאחר ע"ז פ־שיות שלמות באשר נמצא למהביל על ואלה המלכים אשר מלכו ובריש הושע, התלונן הראב"ע ז"ל בעצמו ושפך עליו חמתו.

עוד מלים בפי על דבר אחר אשר גזרת בו אומר, והוא כי לא למעלה ולמדה תחשב אצלך ידיעה חרשה נקנית שהודיעך זולתך, וזה נגד מה שאמרת בעצמך מקידם לזה בסמוך, שאתה עלז בקנותך מזולתך ידיעה מה, כי הידיעה ההיא היא יש. ואני בדבריך הראשונים אחזיק כי רק אותם אחשוב לנכונים. ואוסיף עוד לאמר כי כל ידיעה תהיה באיזה ענין שתהיה ואפילו בעניני כשפים שהיו גם הסנהדרין צריכים לדעת אותם, מוספת שלמות לבעליה. ואמתת כל זה תתברר כמעט בדרך מופת הגיוני, עד"ז. א) כל הידיעות יחד עם נקודות תכליתן נמצאות רק אצל עלת כל העלות ויודע את כל. ובהכרח כי הן עצם האמת ואין סתירה ביניהן ומתאחדות כלן אל נקודה אחת. ב) הסתירות הנראות לנו בין קצת ענינים לזולתם, הן רק לעינינו, מפני שלא ניכל להביט ולדעת כל דבר עד תכליתו. ומזה יולד. ג) כל ידיעה חדשה בשום ענין שתהיה מקרבת את האדם יותר אל קצה הנקודה הנקראת אמת, וע"ז היא מוסיפה לו שלמות רב בלא ספק.

עתה אבא לתנאיך בהנהגות אגרותינו. ואומר כי אקבלם כלם ולא אסור מהם, מלבד העשירי אשר לא כולו יעבור תחת שבטי. לא אקצוף על הרחיקך החקירה לימים הבאים, כדברך. אך גם לא אשלח לך עוד שום חקירה, שלמה אהיה עמל ומחזר את זמני ללא הועיל לי ולך ? איחור רב בתשובת השואל כסירוב נחשב לי. עת אשמיעך את דעתי עינה נפשי מאד לא לבד למשפטך אך יותר עוד אל דבריך בטעמי המשפט ההוא, כי רק הם יהיו לי לעינים לראות ולחקור בהם אם יסכימו גם אל שקיל דעתי ואם מוסדים הם גם בעיני כמו בעיניך, ולא אוכל עוד ללכת הלאה בענין הנדרש למשוך ממנו דרישות חדשות ולבנות על יסודו חדרים שונים ומועילים, בטרם יבא דברך עליו. וככה תשבות אצלי המלאכה באמצעה, עד תהי נמבזה ונמס גם בעיני. זאת לא זאת. הנה הודית בקצה מכתבך, אשר באמת אץ אתה בכתיבת אגרותיך בעבור כי טוב לך שיתרעמו עליך אוהביך וקרוביך ולא תלמידיך. והנה טעמך זה לא יטעם לי, כי עת אשאל ממך דבר או אוחיל למשפטך, הרי גם אנכי בעת הזאת תלמידך אני ומימך אני שותה, ואתה מונע בר מרעב ללחמך. וכי תאמר אלי תלמידים אלו הם בשכר ואתה בחנם, אשיבך מה אני בחנם אף אתה בחנם. מה אני מודיע לפעמים דברים חרשים בעיניך ומשיבך על שאלתך בחנם: אף אתה כמעשה י תתן לי. וכמו שאתה שאול לתלמידיך הקרובים בעתות הקבועות לכל יום (נ צ"ז א') כן אתה שאול לתלמידיך הרחוקים בעתותי לילה אשר גם אני בהן שא אליך. והנה לאמתו של דבר לא נקרא זה חנם, כי מי שנאמר לו שמור ואשמור לך שומר שכר יקרא — ואילו עמדת אך פעם אחת וראית רב חרדה

הוכיחם ירמיה (כ״ז ט׳) אל תשמעו אל ענניכם ואל כשפיכם, ויחזקאל הוכיחם כמה פעמים על זנות וגלולים אשר למדו בגולה מהגוים ע׳ ביחוד פרשה כ׳ והעולה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרים נהיה כגוים לשרת עץ ואבן וגו׳ והוצאתי אתכם מן העמים . . . ואתם בית ישראל . . . איש גלוליו לכו עבודו . . . כי בהר קדשי . . . שם יעבדוני כל בית ישראל. ורק על גלות ישראל בבבל ועבדם שם אלקים אח־ים נבאה כבר התוכחה הנפלאה (דברים כ״ח ל״ו) כי בגלותנו זאת לא נכשלנו בזה ח״ו. והנה רק שלשה אנשים לבדם מכל בית ישראל מאנו להשתחוות לצלמו של נבוכדנצר. וכאשר באו הפ־סיים ושברו פסילי בבל עוד לא נעקרה ע״ז מכל וכל אצל הגוים כנראה עוד בימי אלכסנדר, אעפ״י שהחלה להתמעט כאשר הראתי ג״כ כל זה במסלולי. ובני ישראל אשר התערבו בגוים למדו על הרוב מעשיהם, אחזו גם במנהגים החדשים של הפ־סיים, שלא היו עע״ז ממש אך מהבילים בכמה דברים. אכן גם מע״ז של הבבליים לא נחה יד קצתם עוד ומעשי אבותיהם בידיהם. ולכן נמצאו בפ־שיות אח־ונות של ס׳ הנחמות תוכחות על שני המנהגים. מקט־ים על הלבנים יושבים בקברים ומתקדשים ומטהרים אל הגנות אחד אחד בתוך, כל אלה מנהגי פ־ס־ים, עורכים לגד שלחן וממלאים למני ממסך הם ממש ע״ז של הבבליים כנודע משלחנם הזהב הנמצא בהיכלם, ואמר בביאור כוונה זו, עונותיכם (לעשות כמעשי הפרסיים) ועונות אבותיכם (כמעשי הבבליים) יחריו אמר ה׳ . . . ואתם עזבי ה׳ השכחים את הר קדשי העורכים לגד שלחן וגו׳. מלת ואתם תורה שעד הנה דבר לרוב אנשים אשר לא שכחו הר הקרש, ולא ערכו לגד שלחן. והם רק נוהגים מנהגי פרסים אך אינם עזבי ה׳ ולא המירו כבודו באחר, ועתה יפנה אל המעט אש־ עוד יאחזו במעשי בבליים ועע״ז כמוהם, ולכן אמ־ ואתם עזבי ה׳. ורק זמן רב אחר שוב הגולה לירושלים נתקיים המקרא (ישעי׳ כ״ז) לא יקומו א־שרים וחמנים, כמו שנבא גם יחזקאל (כ׳) בהר קרשי שם יעבדוני כל בית ישראל — ולענין שאלתך בטבע מליצת ס׳ הנחמות, אני לקחתיה יותר כוללת והיינו כי נשתנו מנבואות אחרות בנועם ויופי הענינים וצחות המאמרים וקלות הבנתם, ועל זה השיבותיך שנמצא משלם בכמה מזמורי תהלים. ואתה עומד על קצת פ־טים והם א) אהבת הלעג והתתול נגד עע״ז כמו ויחזק חרש את צורף . . אמר לדבק טוב ויחזקהו במסמרים לא ימוט . . . חרש ברזל מעצר . . . חציו שרף במו אש . . . כרע בל . . . ב) ההפלגה בציורי השמחה. וכל זה לך לראיה שהיה הכותב בלתי גולד בשעבוד רק מוטבע בשלוה והצלחה מנעוריו. (מה שלא היה באמת בעל הנחמות, כי הוא עבד מושלים מוכה וממורט ונכלם כל היום). ועתה צא ולמד מירמיה שאין בנביאים כמוהו מלומד ביסורים כל ימיו והוא הגבר ראה עני בשבט עברתו ומורדף בלי חשך. ובכל זה נמצאו במליצותיו כבר שני אלה, היינו ההתול הרב נגד עע״ז וממש בדרך בעל הנחמות, וכן ציורים נחמדים מהצלחה עתידה. השוה פרשה י׳ של ירמיה לפרשה מ״א ומ״ד של ישעיה. כי ץ מיער כרתו מעשה ידי חרש במעצר, בכסף ובזהב ייפהו, במסמרות ובמקבות קום ולא יפיק, נשוא ינשוא כי לא יצעדו (מעין פ־שה מ״ו שבס׳ הנחמות). מרקע מתרשיש יובא וזהב מאופז (שם) מעשה חרש וידי צורף וכו׳ וכו׳ :ה שני אלה הנביאים ר״ל ירמיה והמנחם התלו ביחוד רק על דרכי ע״ז של

מעשר עני קרובים דבריך וכבר שיער אותם כמוך ידידי החכם הגדול מו״ה נחמן הכהן נ״י. וכן קרובה ומושכלת השערתך במלות ישר ממסוכה וצריך לעיין בהעתקת השבעים כי יתכן מאד שהעתיקו כנוסחאתך הישרה. לא כן בפירוש לברך את העם (יהושע ח׳) שאם יתכנו דבריך בעיקר מעשי הברכות והקללות, רחוק אצלי שיאמר לברך את העם ר״ל שלא יהיו נחפסים בעון היחיד. והשערתי קרובה עוד בעיני. הן אמנם יפה אמרת כי בעניני חק ומשפט אין מקום לכנוי, והיינו רק בדבר חק ומשפט כמו דמיונך שהבאת מאיש כי יקלל אלקיו. אך לא כן בספור ובאור המצוה איך תיעשה ואיך נעשה ובפ״ט במקום אשר יכול הכותב לבחור בלשון טהור. ראה לשון התורה גם בענין הלזה בעצמו (דברים כ״ז). אלה יעמדו לברך את העם בהר גריזים, ואלה יעמדו על הקללה (לא לקלל את העם) בהר עיבל. וביהושע בא הספור ג״כ לברך (ולא ולקלל) את העם ישראל בראשונה, כי גם הקללה לעם נקראה כבר ברכה בלשון עברית הקדושה דרך כנוי. וכוללת א״כ מלת לברך בהכרח שני מעשים הפוכים בעבור שלא היה יכול לכתוב הקללה במלה אחרת. ואחרי כן קרא את כל דברי התורה הברכה והקללה היא פ״שה כ״ח של ס׳ דברים הבאה שם אחר ענית ארור של הלוים. כן נראה לי.

ה) מה אעשה לך אם תמאן בהשערתי הקרובה מאד במלת דראון ? והלא גם אני ידעתי המקור מן דרא בערבית, וגם הפירוש בפת הדראה כתבתי זה שנתים לעלם משכיל וחרוץ בבא דברך אליו על איזה שגויים בתורה, ובד״ה כמו רודנים ודודנים והשכלת מאד לאמר ששניהם כאחד טובים ודורדנים הם הרדאניער. וכאשר שלח לי אגרתך וקצת מסתירותיו הוכחתיו אז, וחזקתי דבריך מאד וכתבתי לו שע״י השערתך באתי ג״כ להשערה אח״ת שאפשר הדאה והראה בעופות אחת היא, והיא הדראה ור״ל שיקוץ הרואה בה, כמו האנפה °°° והחסידה, והמלה נשארה בתלמוד פת הדראה. ושמחתי עתה כי אני ואהובנו היקר אבי״י נתכוונגו לדבר אחד. הרואה אתה כי ידעתי ברור מקור מלות דראון ואין ספק כי גם בלשון סעלוני הקרובה מאד ללשונות בני שם, הוראה כזאת לשורש זה וממני כנו להם שם דאראוואנד לצורות רעות התאר עד מאד ומלובשות גם בבשר ועצמות, ובכ״ז הבדל ביניהם ובין בני אדם כמו שדים שבתלמוד. ואין שום דוכחה שהנביא חזק ע״ז ח״ו אמונת הפרסיים כאשר אמרת, רק השתמש בלשונם הידוע לכל, וגם בדרך שהשתמשו הם ר״ל לצורות אשר גם אחרי מותם יקומו עוד להיות לחרפת ולדראון עולם, וכל זה כמעט אין ספק אצלי. וככה לא נביא ראיה על האמונה במציאת השדים מלשון ולא יזבחו עוד לשעירים, או יזבחו לשדים. שעל לשון בני אדם דבר. אך מזמן ומקום השתמשות איזה מלה זולת זמן ומקום אחר אנו דנים על זמן ומקום חבור הספר — ובפירוש הזובחים בגנות והמטהרים אל הגנות אחר אחד בתוך, לא האמנתי כי יוכל עוד איש לפרש המקרא האחרון הלזה הקשה מאד, בדרך אחר אחרי גלותי האבן ממנו, והערתי את מקורו. ואתה לא מצאת שהיו ישראל שטופים אחרי ע״ז בבבל ופ״ס, ואני כבר הראתי במסלולי איך הוכיחם מלאכי (ג׳ ה׳) על כשופם וגאופם, ושני אלה היו ראשי ע״ז של הבבלים כמו שנודע מספרי קורותם, וכן בספר הנחמות במסלת בבל (מ״ז י״ב) וישראל למדו מדרכם כמו שהוכיחם המנחם (שם נ״ז ג׳) קרבו הנה בני עננה זרע מנאף ותזנה, והם ממש שתי הרעות הנזכרות ביחד ג״כ במלאכי שם. וכן

סכך וכן מזג לכוס מן זגג, זכוכית שרוב הכוסות היו מזכוכית או מפני שזגג הוא תרגום זכוכית ושניהם נקראו כן על זך המראה וכן המשקה וביחוד כשמצללים היין ע״י המים. ובה״א נקבה מגלה מן גלל, מא״ה מן ארר, ונ״ל מנחה מן ה״ת ניחוח לא כגיזיניוס שהוא מן מנח בערבית. ואולי כנים דבריו אצל כל מנחה שהיא מתנה, אך לא אצל קרבן מנחה — ורז״ל בנו להם הרבה שמות מכפולים עד״ז כמו מגב, מלבוש שלובשים הזורים את החטים מקש. וגבב היא ק״ש. מגס מן גסס ע׳ ערך גס ה׳. ואפשר מגש על המגיים, מן גשש דקא מחטטי שכבי, ומחץ מן חצץ דבר המגביל, ומנפא בתלמוד מן ינופף ידו. ומובן מאליו כאשר הפעל מהכפולים מתחיל באות מ״ם אז נבנה השם משני ממי״ן ואות אחת מהכפולים. וזה נראה בשם ממר ליולדתו, שהוא מן מרר, ובדברי רז״ל ממש אין ספק מן משש ור״ל כמו גמשש ביד (האנדגרייפליך) וכבר ראה זאת ר״ בנימין בעל המוסף. מעתה נאמר כי ממל הוא מן מלל, ונמצא רק פעם אחת בתנ״ך וקטפת מלילות וגיזיניוס במדרש מלים הארוך שלו כתב שהוא (אהרע) ושלא ידע לו ריע ומקור בכל לשונות הקרובות, ואין ספק כי מלילות הם שבלים נפרכים כבר ביד וקטפת מלילות בידיך כמו בגדי ערומים תפשיט. ובדרז״ל נמצא כמה פעמים על פריכה לבד ע׳ שרשי רד״ק וערוך ערך מל א׳ ב׳ ג׳ כלם מענין אחר, ובנפילת אות הכפל נקרא הכלי הכותש את הזתים ממל. ויפה פירשו רז״ל מפרכתא. ונשאר משורש זה ג״כ בלשון אשכנז על טחינה (מאהלן) וריחים נקרא (מיהלע) ומעין שורש זה גם בלשונות איטלקי וצ״פתי, ובהוספת מ״ם עוד בסופו מורה בלשון אשכנז פריכה יותר (צערמאלמן). ונקרא ג״כ המקום ששם כותשים הזתים בית ממל (מעשרות פ״א מ״ז). והנה יש מקום או עיר שנקרא בשמו העצמי בית ממל. ע׳ עירובין נ״א ב׳ מעשה באנשי בית ממל וכו׳ שהיו מחלקין גרוגרות וצמוקין לעניים בשני בצורת. ונראה שגם האבן שכותשים בה ענבים או תאנים (שהיו עושים גם דבש תאנים) נקראה ממל, ובעבור שאנשי בית ממל היו מחלקים תאנים וענבים כתושים ונסחטים, שנקראים בדרז״ל גרוגרות וצמוקים, אין ספק ששם המקום היה על כי אנשיה עוסקים בכלי כתישה כאלה. וברייתא זו דעירובין תוכיח כי כל כלי כתישה נקרא ממל לא של זיתים לבד, ולכן לחנם הוסיף רמ״ל (אליפען מיהלע) וצ״ל (פרעססע) או (מיהלע), אעפ״י שבמשניות נמצא רק על זתים. והנה בר ממל אין פירושו בן איש ששמו ממל רק ממקום הנזכר בעירובין ששמו כן, והרבה הראתי כן בתלמוד כמו בר גלילאה, בן בבל שהלך לא״י, וכן בני בתירא לדעתי, ואין ספק שגם ר׳ יהושע בר ממל הוא מהמקום ההוא. ועכ״פ רב אבא שהיה ממקום זה וראה כלי כתישה כאלה שהיו נקראים עפ״י לשון עברית נושנת, בשם המקום, ממל, ובלשון סורי החדשה, מפרכתא, ידע היטב לפר״ש יותר מאחר זולתו את שם ממל הנמצא במשנה. ע״כ דברי. ואם תרצה אוסיפה לך הרבה במלות עבריות שבמשניות — וספ״י הדקדוק של חכמי העמים על לשון עברית לא נודע לי רק מן עוואלד ״יך וקצר, ורציף פה שם הספר בבאור, ולא ראיתיו רק מהולל מן יאסט. ואולי ראית מגיזיניוס תולדות לשון עב״ית, אשר רשום ג״כ שם הספר במכתב זה, תראה להשיגו כי לעזר גדול יהיה לך.

ד) מאמות הקריאה ואמות הספור לא נודע לי יותר מאשר ידעת. ובענין

רפאפורט להחכם לוצאטו על שמו וע"י מחזור ויטרי של החכם ר"י אלמנצי ועתה נמצא אצלך צד 413 בסתם וממחזור מנטובה ?

ג) שמחתי מאד בבשורתך על הכתרת תלמידיך בתאר חכם ועל דרכי הבדיקות שלהם, ואשלח אי"ה באגרות הראשונות העתקת כל דבריך בזה להחכמים יאסט וצונז ולשאר מכירי באשכנז. וכן שמחתי ג"כ על הוציאך לאור למו די דקדוק לשון עברית בשתי לשונות. ולא ידעתי עוד אם תדבר שם מדרכי הדקדוק במלות עבריות הנמצאות במשניות קדמוניות ומפיצים אור גם על דקדוקי תנ"ך. אחרי הורעתני כי חקרת כבר בדקדוק לשון התלמוד ויסדת חומותיו. ולדוגמא אעתיק לך פה מה שכתבתי בזה (ות"ל יש לי עוד הרבה) להחכם ר' אפרים וועהלי כי נמצא בסדורו הערה יקרה לצד 93 וז"ל . בא ואראך קורא נעים ההבדל שבין אור ומאור. ידוע תדע כי בשרשי נע"ו בהבנות שם מן הפעל, ענינו הדבר היותר קרוב אל הפעל (דער נעכסטע בעגריף) ובהיות הפעל יוצא לשני, אז הדבר היותר קרוב הפעול. כמו מן זון מזון, או דבר הנזון, מן גור מגור הדבר אשר נפחד ולדעתי גם השם ממון הוא נגזר מן הפועל מון שהוראתו ציור כנראה ממלת תמונה ששרשה מון כמו מן קום תקומה, וענין ממון, הדבר אשר עליו הוא הציור, וברוב לשונות העמים קוראים את כסף המצוייר בשורש מון הזה, בל"ר moneta, בל"א münze, בל"צ monnoie, בל' אנגלי money. ובהיות הפעל עומד הרעיון היותר קרוב המקים אשר בו הפעולה כמו מן קום מקום מן דור מדור עכ"ל. וע"ז כתבתי לו דבריך קרובים ומושכלים מאד, כי מדרשי מלים בלשון יון יאמרו שמקור תיבה זו בלשון סורית, ובמדרשי מלות סוריות ראיתי שמאצילים אותה משורש אמן ר"ר מה שמאמין בו וסומך עליו האדם, וזה רחוק ודחוק, רק מפני שמצאו לפעמים מאמונא. אכן נודע כי הסוריים רגילים להציג אל"ף מלאה רק לחוזק הברה כמו מנא מאנא שהוא כלי, מלא מאלא שהוא מלא בעברית, מרא מארניא ל' אדנות, וכן ממונא מאמונא וקרבת לשון סורית וארמית לעברית ידועה. וקרוב עוד שמקור מלת ממון בשפת כנען אשר נודע קרבתה מאד או גם אחרותה עם עברית, והפעניצים היותר קדמונים בין העמים במסחר עצום, ועי"ז ג"כ בהשתמשות מטבעות, הסכימו על זה השם עפ"י דקדוק הלשון בדברי כ"ת הנכונים מאד בעיני. ואעתיק לך מה שכתבתי כעין זה בערך ממל, 1) ואקוה להסכמתך. ממל (שטאמפפע אדער מיהלע) ע' ערוך ומ"ל שלא העירו על מקור המלה כלום רק מובא בערוך משנה וגמרא דב"ב (ס"ז ב') המוכר את בית הבד מכר את הממל. מאי ממל אמר רב אבא בר ממל מפרכתא (כלי המפרך). ובהשקפה ראשונה הוא קצת לפלא שרק רב אבא בר ממל הוא מפרש מלת ממל ולצים לצון חמדו להם בדבר הזה. ולדעתי אין ספק כי המלה משרידי לשון עברית הנמצאים עוד הרבה במשניות, ורב אבא בר ממל הוא היה לו מקום יותר לדעת ענינה, כי נודע כל שם הנבנה מפעל יהי מהנחים או מהשלמים, בא כתבניתו רק בתוספת מ"ם כמו מפעל מן פעל מגור מן גור מיטב מן יטב וכדומה, לא כן בכפולים שבהוספת מ"ם אצל השם יפול אות הכפל, כמו מגן מן גנן, מסך מן

---

1) עי' נופה למגיד שנה י"ח לד 60. ועי' ס' דברי שלום ואמת להרב ז"ל לד 25. (פזק"ה)

דברים עוד הבלתי נאותים בין ריעים למחקר. ואל תאמר לכשאפנה אשוב. ועכ״פ לא תחלפנה שתי אגרות ממך בלי תשובה על כל דברי במכתבי הקדום להן. ואם יקיה לך פעם אחת במשך זמן רב כי ימנעוך בכ״ז ענינים שונים מהשב דבר לשואלך ומהודיעו את משפטך או גם מהתבונן בדבריו, אז תוכל לפקוד לך איש מאנשי חברתך היקרה ממלא מקומך, והוא יעיין בדברי יבחנם וישיבני כהלכה. אם תסכים על תנאי זה, הנני הנני להריץ אגרותי ודרישותי אליך כמקדם, ואם תחדל, אחדל. והיה אם יחלופו שבועות וירחים ולא אשיג ממך תשובה על אגרתי זאת, ארע כי תרחק ממני והתנאי אשר התנתי לא יכשר בעיניך. ואז אין עלי רק לגמור עוד העתקת אחת מאגרותיך והליקוטים ממחזור ויטרי, ואותם אשלח לך בכל אופן, וח״ו לא אמנע הטוב מעושהו. ועתה אחרי התודה הראויה לך על הליקוטים מסדור רש״י, אשיבך על כל הדרושים הכלולים בשתי אגרותיך, כפי סדורם במקומם.

א) המכתב מר׳ אברהם בן הרמב״ם ז״ל, אשר ביד הגביר ר׳ יצחק פואה, 1) חדש הוא לי, וכבר שמחתי על קצהו אשר ראיתי, וראוי מאד להעתיקו כלו, וכא מעט אור יפיץ על כל המחלוקת הנעשה על ספרי הרמב״ם אחרי מותו, וכמה דברים יבלול עוד מתולדותיו ועניני חכמי זמנו, כאיש׳ ראינו מאג״ת ר׳ אברהם הנדפסת בווילנא. ודע כי בכל העתקה אשר תעשה אצלך מאיזה ס׳ כ״י, ותרצה לשלחנה לי. יספיק לך באחת השלוחה אלי, כי אני אשלח לך תמיד בחזרה העתקה שניה.

ב) לא זה לבד עשה החכם צונז שהחליף שם בעלי מחזור ויטרי אף יותר מזה בענין החדש ההוא אשר רק הוא לבדו הביאו לדבר ממחזור ההוא, העלים שמי והעמיד הדבר החדש בסתם ואעפ״י שהוא יקר אצלי, וזה בלתי הגון ממנו בשגם הוא יחידי בכל ספרו, כי בשאר דברים הביא הכל בשמי כאשר כתבתי לו. והענין ההוא נמצא בספרו (צר 413 בהערה) בפירוש תשובת מהר״ם בר ברוך אם הקורא בתורה יכול לומר דברא, ועוד תזכור מה מאד שמחתי כי צלחתי להשיב על שאלה גדולה מברלין ע״י ליקוטיך הראשונים ממחזור ויטרי באגרתך המדברת ממנו ראשונה, שאעפ״י שהיו בקצור נמרץ מ״מ נתבאר מהם כבר שבחג השבועות נהגו לומר י׳ דברות תרגום, והיינו בין כל דבור היו מכניסים תרגום ירושלמי דברא קדמאה וכו׳, והנה גם כל חכמי עירי לא עמדו על דברי מהר״ם הנ״ל, וכתבתי דבר זה תיכף לך ולו, ובקיצור רשמתי לו למקור מפתחות של מחזור ויטרי הנשלחים לי מאיטליא, (כי רק מפתחות היו בתחלה) והוא כמשער שהוא קובץ מנטובה בעבור שראה ממני אח״ז כלאחר יד שיש מחזור כ״י במנטובה, עשה כמעלים איך באו לו הדברים ממחזור ויטרי אשר לא ראה מעולם גם ליקוטים או המפתחות ממנו, וביותר איך בא לו הפירוש של דברי מהר״ם. וא״ת על זה מעט, אעפ״י שלא כתבתי ולא שאלתי לו עוד על זה. ואם יש שם פ או בעיר קרובה אליכם, איזה מחליף אגרות עמו, אכסוף כי ישאלהו כמו תומו שקצת הוא לפלא בעיניו על דברי הפירוש בתשובת מהר״ם שכתב

1) נדפס אח״כ בכרם חמד ח״ה לד 9. (מזח״ה)

וכל אחד משנינו ידרוך בדרכו אשר פנה לו על קנית המדעים בכלל. ידיעה חדשה לא תחשב אצלך לקנין יקר, ולכן אתה מוכרח לחפש בכל חיבור רק איזה סברה חדשה וישרה ועל השאר תפסח ותדלג. ולא כן אנכי עמדי. בכל ידיעה חדשה הון יקר אמצא, ולכן אשמח מאד לכל ספר היוצא לאור אם רק איננו עולה מעל לרוח בינתי ולא רחוק מדרכי הגיוני. וגם אתבונן בכל הכתוב בו וארשום את הנראה בעיני: חדש מקרוב שלחו לי שני חכמים מפראג את ספריהם. שם האחד ר׳ אפרים וועהלי והדפים עתה פעם שלישית סדר תפלה עם העתקה אשכנזית מלה במלה ועם כמה הערות מושכלות בלשון עברית. שם השני ר׳ משה לנדא בעל מערכי לשון. הוא מעלה עתה על דפוסו תנ״ך עם תרגומים אשכנזים וביאורים חדשים גם שניהם, וממחברים שונים. ויתן לי למנה כל הכרכים על נייר יפה מאד חמשים גם משכר משא העגלות — וכעת יצא ראשונה כרך יהושע שופטים וישלחהו אלי עם אגרת כתובה באהבה ובכבוד גדול, בשנם הקלתי לא מעט בכבודו, אשר באמת עוד מכבר נחמתי אל לבי על זה. ואתה אשר כבודך יקר בעיני מאד כאשר יאות לך באמת, ולא פגעתי בו ח״ו מעולם, לא חסת על [illegible] הנאמן ומכבודך מלב והשפעת עליו זלזולים הרבה. ואך בזאת אנחם כי לא [illegible] ולמורת רוחי עשית זאת כי אם רוח א־צך ימשול עליך ועוד לא לכהתהו [illegible] עצירת עוד בעצמותיך תלאה כלכל ולא תוכל — שני החכמים האלה [illegible] תשובתי ומשפטי על חבוריהם. וכבר השיבותי לראשון ואעתיק לך לקמן [illegible] אליו הנוגעים לספרך החדש ולאגרתך האחרונה, ולשני אשיב בקרוב [illegible] בשמחה ובששון אעשה זאת כאשר כבר אמרתי לך, יפה לי שעה [illegible] אגרות התכמה מכמה ימים בכתיבת ספרים, כי בחבורים נדפסים אין [illegible] ומי יודע את הקורא החכם יהיה או סכל וישלט בכל עמלי [illegible] ? וגם אם הוא חכם נצפן מאתי משפטו היוטבו דברי בעיניו [illegible] חשוב מראש בהכרח למצוא רק אחד מאלף קוראים אשר [illegible] אליו ערך דבריו, אכן באגרת מיוחדת הנה נודע לי הקורא [illegible] לעמלי, כי זה האיש שקויתי אדם אחד מאלף מצאתי [illegible] אם טוב ואם עמל ואון פעלתי ולא אוסיף —

[illegible] אלי ביחוד מאשר אלמד מספר מחובר לאלפים, [illegible] עד תכונת אנשים רבים ושונים בדעותם, ולכן [illegible] מאד ששתי איפא בהרשותך לי ובבקשך ממני [illegible] כי קוראים בעולם כמוך, או גם כרעך [illegible] איפא למהר ולהרבות נוסחאות ע״י הדפוס ? [illegible] לך בענינים שכתבתי. אז עמלתי ויגעתי [illegible] בא משפטך ודברי טעמך חפשת [illegible] וגם [illegible] אנשי סגולתך אשר [illegible] ? [illegible] כל [illegible] ים [illegible]

[illegible] אלי[illegible] ואשמו[illegible]

לפתוח אגרתך ולבלענה בעודה בכפי כבכורה בטרם קיץ, ורב שעשועי בה עת אשנה ואשלש עליה; אך גם רב מבוכתי עת על עיקרי ענינים גדולים אמצאך מחריש או ממהר ומחליט בלי שום סבה מספקת, או דוחה אותי בלך ושוב ומחר אתן, כי אז הצרקתני על מאני בתנאי העשירי, וגם בבקשי ממך אשר תצרף להודאת סיך במהירת כתיבתך גם עזיבת החטא הזה, ותהיה מודה ועוזב. ואם לא תמלא בקשתי, הגד נא בעצמך למה זה נבלה זמן ודיו ונייר? אם תמהר בכתיבה (וגם בקריאה כאשר הראתיך) הלא תאבד כל תועלת אגרותיך אלי וכל תועלת אגרותי אליך. ואם רק למען תשלח לי לפעמים איזה העתקה מכ״י גושן, אוגיעך בקריאת וכתיבת דברים מוזרים ונעתרים לך בעת הזאת, וכמו שאלות נבריות נחשבו עתה בעיניך? חלילה וחלילה לי מהורידך אל מצב מעתיק כתבים קדמונים לבבד, ואני כל מעיני בדרישותיך ואל חקרי לבך צמאה נפשי. ואם גם יצמח לי עוד לא מעט מהעתקת ספרי כ״י, בי נשבעתי כי לא אליהם מגמת מחשבותי בעת פתחי אגרתך (כאשר חשדתני מלפנים), רק אל תשובותיך ועצותיך היקרות מאד בעיני אם רק אחרי העיון וההתבוננות יוצאות מעטך. והנה שלחתי לך את מסכולי לספר הנחמות למען שמוע את דעתך עליו, ודחיתני לזמן רב. ובקשתי ממך כי תשים דברי לעיני רייעך החכם המופלא ר׳ הלל נ״י ולעיני תלמידיך היקרים ולמשפטם אעמוד. ועל זה לא השיבותני עוד מאומה. אשאלך אם כלכם טרודים אתם כ״כ עד לא נשאר לאחד מכם מעט זמן על בחינת חבור קטן כזה? והודעתני עתה כי תוציא לאור בקרוב חבורים חדשים, אי״כ תוציא כל שנות חלדך בלמדך לאלפים בכתב או ליחידים בפה, ועל קריאת ובחינת דברי זולתך וללמד ליחידים בכתב אין לך הזמן מאד. ואולי כן גם רייעך. וגם תלמידיך טרודים מאד בלימודים רבים ושונים. וככה גם אנכי אם בעקבותיכם אלך. הנני שאול באמת כל היום לעסקי זולתי בעניני כלכול ביתי ונפשי בל ידעה מה, ובלילה אכתוב ואתקן [illegible] מחברותי. וככה יעשו כל היום גם כל שוחרי תושיה מאתנו. כלם יומם על [illegible] הכלכול על צוארם והלילה להם למשמר ללמד לבני יהודה בקשת הסופר, ושבתו [illegible] איפא כל חליפות אגרות חכמה עם תועלתן בין אנשים כאלה. אך לא זה לבד [illegible] המנהגים ההם, כי אשאלך עוד לפני מי נכתוב ספרים? והקוראים איה מקומם? [illegible] לנו מחברים, כלנו סופרים, כלנו מלמדים לא קוראים ולא לומדים ומצוה עלינו [illegible] ספר ולא לשמוע וכל המרבה לכתוב ולא לקרות הרי זה משובח — הן אם [illegible] אנשים יקרים כמוכם אשר המדעים לכם חיי בשרים ונפש, וכהם חשבו [illegible], לא תוכלו לשלול לכם מעט זמן לקרות ולהגות בחבורים חדשים היוצאים [illegible]: מה יעשו אנשים כמוני טרודים כל היום בעסקי העולם וחוטם חבלה מראגות [illegible] וגם בלילה לא שכב לבם. ומעט הזמן הנשאר להם להגיון, יקר מאד [illegible] ואיך יבלוהו הטה בקריאת דברי זולתם? אל מי נערוך איפא דברינו? אם לא לאלה העשירים השאננים הטרודים על ערשותם, נרפים מכל מלאכה ופושים מכל עמל ותנופה? אך הוקנו אלה בני ענג ספר כתוב עברית או על עניני העברים או בכלל למודים חדשים, בידיהם הרכות? הלא יבחרו לשמוח בדרים בספרים משום ענין על ספר אחר המלמד דעה? הולך איפא כל חיבורי ומכתבי חכמה בבני עמנו? לא, לא, ומי עוד בישראל קוראים כל בספר חדש ומתבוננים בו, ואני עמהם, אף אם אתה לא כהם ולא כמהם.

שבתורה (ב"ב י"ד סע"ב), רק אח"ז מובאה בריתא אחרת השנויה במחלוקת על ענין זה (שם ט"ו א'). ומרז"ל לסר לומר גם על כל אותן הפסוקים אשר איחור זמנם מבואר מתוכם כמו השמנה פסוקים ההם, שהם נוספים ג"כ. ועוררוני על דברי הרמב"ן ז"ל בפרשת וישמע הכנעני מלך עיר יעו"ש היטב. אמנם על הרוצה להתחכם ולדחוק גם במקומות בלתי מוכרחים ורק למצוא תואנות ע"י השואות מרומות במלות ושמות הנבדלים באמת, ולאחר ע"ז פ־שיות שלמות באשר נמצא למהביל על ואלה המלכים אשר מלכו ובריש הושע, התלונן הראב"ע ז"ל בעצמו ושפך עליו חמתו.

עוד מלים בפי על דבר אחר אשר גזרת בו אומר, והוא כי לא למעלה ולמדה תחשב אצלך ידיעה חדשה נקנית שהודיעך זולתך, וזה נגד מה שאמרת בעצמך מקודם לזה בסמוך, שאתה עלז בקנותך מזולתך ידיעה מה, כי הידיעה ההיא יש. ואני בדבריך הראשונים אחזיק כי רק אותם אחשוב לנכונים. ואוסיף עוד לאמר כי כל ידיעה תהיה באיזה ענין שתהיה ואפילו בעניני כשפים שהיו גם הסנהדרין צריכים לדעת אותם, מוספת שלמות לבעליה. ואמתת כל זה תתברר כמעט בדרך מופת הגיוני, עד"ז. א) כל הידיעות יחד עם נקודות תכליתן נמצאות רק אצל עלת כל העלות ויודע את כל ובהכרח כי הן עצם האמת ואין סתירה ביניהן ומתאחדות כלן אל נקודה אחת. ב) הסתירות הנראות לנו בין קצת ענינים לזולתם, הן רק לעינינו, מפני שלא נוכל להביט ולדעת כל דבר עד תכליתו. ומזה יולד. ג) כל ידיעה חדשה בשום ענין שתהיה מקרבת את האדם יותר אל קצה הנקודה הנקראת אמת, ועי"ז היא מוסיפה לו שלמות רב בלא ספק.

עתה אבא לתנאיך בהנהגות אגרותינו. ואומר כי אקבלם כלם ולא אסור מהם, מלבד העשירי אשר לא כולו יעבור תחת שבטי. לא אקצוף על הרחקך החקירה ליטים הבאים, כדברך. אך גם לא אשלח לך עוד שום חקירה, שלמה אהיה עמל ומחסר את זמני ללא הועיל לי ולך ? איחור רב בתשובת השואל כסירוב נחשב לי. עת אשמיעך את דעתי עינה נפשי מאד לא לבד למשפטך אך יותר עוד אל דבריך בטעמי המשפט ההוא, כי רק הם יהיו לי לעינים לראות ולחקור בהם אם יסכימו גם אל שקיל דעתי ואם מוסדים הם גם בעיני כמו בעיניך, ולא אוכל עוד ללכת הלאה בענין הנדרש למשוך ממנו דרישות חדשות ולבנות על יסודו חדרים שונים ומועילים, בטרם יבא דברך עליו. וככה תשבות אצלי המלאכה באמצעה, עד תהי נטבזה ונמס גם בעיני. זאת לא זאת. הנה הודית בקצה מכתבך, אשר באמת אץ אתה בכתיבת אגרותיך בעבור כי טוב לך שיתרעפו עליך אוהביך וקרוביך ולא תלמידיך. והנה טעמך זה לא יטעם לי, כי עת אשאל ממך דבר או אוחיל למשפטך, הרי גם אנכי בעת הזאת תלמידך אני וממך אני שותה, ואתה מונע בר מרעב ללחמך. וכי תאמר אלי תלמידים אלו הם בשכר ואתה בחנם, אשיבך מה אני בחנם אף אתה בחנם. מה אני מודיעך לפעמים דברים חדשים בעיניך ומשיבך על שאלתך בחנם: אף אתה כמעשה ידי תתן לי. וכמו שאתה שאול לתלמידיך הקרובים בעתות הקבועות לכל יום (ב"מ צ"ז א') כן אתה שאול לתלמידיך הרחוקים בעתותי לילה אשר גם אני בהן שאול אליך. והנה לאמתו של דבר לא נקרא זה חנם, כי מי שנאמר לו שמור לי ואשמור לך שומר שכר יקרא — ואילו עמדת אך פעם אחת וראית רב חרדתי

המקראות, ולא עפ״י הקבלה וההלכה הנהוגה אצלנו והעיקרית יותר לנו מכל אשר נמצא מבואר באיזה מקום, כענין דברי רב האי גאון, והראה להם כי גם הם מוכרחים באמת לקבלה וכן נוהגים אח״כ תמיד גם נגד פשוטי הכתובים, ואעפ״י שלא ידעו זאת בעצמם, כמו בענין איסור חלב חולין. ומעין זה בסוף הקדמתו היקרה ובדרך השני שם.

אולם כל זה בארח הפירושים והנהגת כוונת הכתובים הרשות נתונה למפרש להפנותם אל דעתו אשר תיטב בעיניו, רק שלא יעזוב ע״ז הקבלה הנהוגה אשר היא העולה על כל פירוש הנראה יותר פשוט במקרא. לא כן ההרגל הרע לשבש תמיד המלות על נקלה, ורק אם נראה לקורא איזה קושי מעט בלשון, ולאמר עוד עם הספר על אדון הנביאים שרצה לאמר כך ונמלט מפיו כך, מעין נרפש הוא זה ומקור משחת לכל דורשי דופי, וע״ז יוכלו להתרבות הבלבולים והספקות ח״ו בכל מצוה ואזהרה ובכל ספור קודש. ואשר רק ניצוץ מקדושת דתנו בוער בקרבו, ויקרה לו נחלה קדמוניה זאת מכל חפץ, החוב עליו לעזור לביעור ספר כזה מן העולם, ולא הפליג הראב״ע ז״ל בלשוננו באמרו עליו פעם ופעמים שראוי להשרף, ולמחברו קרא המהביל או המבהיל, ושני השמות יאותו לו כי הוא מהביל בהשערות גם מבהיל אותן להביאן ממרחקים ובדרכים עקשים ונלוזים. ואיננו ר׳ יונה המדקדק כאשר תחשוב עוד עתה אתה העומד בדרך אשר יצא פעם אחת מפיך. והנה הראב״ע כתב בראש ספרו מאזנים כי ספרו השרשים כולו מחמדים, ותמיד הוא מביאו בשמו ובהוספת „ז״ל״ או „נ״ע״ ולא בסתם בלי קריאת שם עצם שלו ומכ״ש בהוספות שם גנאי כזה. (וכן הרב בעל המאור בהקדמתו יקראהו החכם המורה אבן גנא״ח, והחסיד בעל חובת הלבבות מביא את ספריו, ואלו הי׳ נמצא בהם ככל הנזכר למעלה לא היו שני אלה היראים מזכירים את שמו כלל ומכ״ש לשבח). ע׳ עוד ס׳ צחות (אות ר׳) ג״כ בשבוש שלשה מלות ואין צורך לדברי זה המהביל. ומצאתי עוד בספרו שפה ברורה (הנעתק למעני מדפוס קושטנטינה שנת ר״צ, ונדפס שם כפי הנראה מכ״י חסר כמה דפים, שכן חושב בסיפו תכונת כל אות על סדר א״ב ובא עד אות וא״ו ומפסיק) קרוב לתחלתו שכתב וככה גם זרע יעקב ודוד עבדי . . . ואיננו כאשר אמר המהביל כי דוד (צ״ל יעקב) תחת אהרן וספרו ראוי להשרף ע״כ. והשואת שלשה הלשונות האלה ר״ל כאן וסוף צחות וסוף וישלח וכן השואת כנויי גנאי באלו ובשאר מקומות יורו כי על אדם אחד כיוון בכלם, וקריאת שמו העצמי בשני מקומות (סוף וישלח וסוף איוב) יגידו על כל שאר המקומות. ושני התיקונים שהביא רד״ק בשם ר׳ יונה ז״ל ונמצאים ג״כ בין אותם של יצחקי לא יוכיחו כלל, שאין ספק למעיין ישר, כי רק הם לבדם נתקבלו לר׳ יונה מספרו של היצחקי או להפך. (כפי דעת מי שראיתי באיזה מקום שיצחקי זה הוא ר׳ יצחק בן ישוש הספרדי המובא מראב״ע ריש מאזנים בלי שום מהלל והערה). אכן הרמזים על הוספת איזה פסוקים בתורה לא ירשיעו את הראב״ע כאשר חשבת ולא יצדיקו עלילות דבריך אשר שמת לו, כי לא כמבקרים חרשים דבר מפרשיות מאוחרות ...ת, רק ממקומות מעטים ומצויינים ממנו. והנה לא נוכל למחוק את הכתוב בבריתא מפורשת ובלי שום חולק, יהושע כתב ספרו ושמנה פסוקים

ולא בארבעים, ועיין בפירוש המשניות לרמב״ם שם. והראב״ע אשר חבר באור לתורה ורצה לקיים כוונתו הראשונה והיא לרדת לעומק הפשט כפי הנראה ממהלך הלשון והענין, והיה נראה לו בכמה מקומות פשוטו של מקרא סותר כפי הנראה את הקבלה, ואעפ״י שלא העירו עוד עליהם זולתו מהמבארים, הוכרח לכתוב את הנראה בעיניו לפי דרך הפשט, והוכרח להוסיף ג״כ והקבלה תכריע ור״ל היא עוקרת המקרא, ורק עד״ז אנו מבינים ג״כ דברי הרשב״ם בפירוש המקרא (סוף פ׳ בא) והיה לך לאות על ידך שהיא כמו קשרם על גרגרותיך וכו׳. ור״ל כן נראה פשוטו של מקרא וההלכה עוקרת ומכרעת. וכן היתה בלי ספק כוונת הראב״ע באיסור החלב שהיה נראה לו מפשוטי המקראות כי רק חלב קדשים נאסר, אך קדמונינו (ר״ל המקבלים) אסרו כל חלב והיינו שקבלתם מכרעת על פשוטו של מקרא והאוכלו חייב כרת כמו על חלב קדשים המבואר בתורה. והאות הברור על כוונתו זאת, שהרי רק מזה הראה לצדוקי חולשת סמיכתו על פשוטי הכתובים, וזה מפני שגם הצדוקים נהגו מאז לאסור כל חלב ויחשבו כי כן כתוב מבואר בתורה והוא הוכיח להם שפשוטו של מקרא מורה ההפך רק ההלכה עוקרת כאן את הכתוב, ועל כרחם של צדוקים גם הם נוהגים בזה עפ״י ההלכה ולא עפ״י הנראה מפשט המקרא, ולכן הוכרח הצדוקי לבטוח שישען מהיום והלאה רק על העתקת הפרושים — ככה הבינו חכמי הספרדים את הסתירות הנראות בין פשוטי הכתובים ובין הקבלה, הכריעו האחרונה על הראשונה וקראו לה העתקת קדמונינו (כראב״ע) או דברי סופרים או חכמים (כרמב״ם) ור״ל שהסופרים או חכמים דברו כן עפ״י הקבלה אשר בידם שכן ראוי ללמוד עפ״י מדות ידועות להם אעפ״י שפשוטו של מקרא אינו מוכיח כן (ע׳ פירושו למשניות פי״ז דכלים) או גם מראה ההפך. ע׳ ס׳ היד (רפי״ז מסנהדרין) לפיכך אמרו חכמים שאפילו הבריא ביותר מכין אותו ל״ט. וכב״מ שם ויותר נראה דלטעמיה אזיל שכל דבר שאינו מפורש בתורה בהדיא (והיה ראוי לומר, או שנראה מפורש ההפך כמו כאן במספר ארבעים) קרא דברי סופרים, וחכמים קבלו ממרע״ה דרשה זו עכ״ל. וכן בפירוש המשניות (מכות שם) ואמרו ארבעים ר״ל עד ארבעים כמו שלמדנו מפי הקבלה בדברי חכמים ז״ל עכ״ל וכן קרא רבא למיעוט המלקות מארבעים דברי רבנן כמו שתראה מלשונו אתו רבנן ובצרי חדא, אעפ״י שהוא מדברי קבלה השוים בדיניהם לכל הכתוב בתורה. והנך רואה מכל זה שדברי קדמונים של הראב״ע שוים ממש לדברי סופרים וחכמים של הרמב״ם ודברי רבנן של רבא, ר״ל אפילו במקום שסותרים מקרא מפורש. לא כמו שכתבת בבהלת הלב כי נפתה לבי בענין זה אחרי המדומה ואחרי חריפות של הבל ולא תושיה. ואני אומר כי אין כאן לא מדומה ולא חריפות לא הבל ולא תושיה, רק השואות גמרצות ומתקבלות לכל מבין שוקט הבלתי טרוד בדעות קודמות ועצימת עינים בכח רב — ומה שהרחקת עוד דרך הראב״ע בזה, שע״י עוות הכתובים אמר על דבר המפורש בתורה שאיננו מד״ת רק מד״ס, הנה ערכת מערכה על הדרוש, כי על זה עצמו אנו דנים שהראב״ע ז״ל לא חשב כלל בפירושו זה לעות הכתובים, רק אדרבה פשוטם היה מראה לו כנגד הקבלה ואעפ״כ הקבלה היא המכרעת אצלו כמו בכל מקום, ומצא כאן מקום נכון לפי דעתו להוכיח לצדוקים את טעותם בכלל, אשר חשבו להתהלך רק בדרכי פשוטי

המקראות, ולא עפ״י הקבלה והחלכה הנהוגה אצלנו והעיקרית יותר לנו מכל אשר נמצא מבואר באיזה מקום, כעין דברי רב האיי גאון, והראה להם כי גם הם מוכרחים באמת לקבלה וכן נוהגים אח״כ תמיד גם נגד פשוטי הכתובים, ואעפ״י שלא ידעו זאת בעצמם, כמו בענין איסור חלב חולין. ומעין זה בסוף הקדמתו היקרה ובדרך השני שם.

אולם כל זה בארת הפירושים והנהגת כוונת הכתובים הרשות נתונה למפרש להפנותם אל דעתו אשר תיטב בעיניו, רק שלא יעזוב עי״ז הקבלה הנהוגה אשר היא העולה על כל פירוש הנראה יותר פשוט במקרא. לא כן ההרגל הרע לשבש תמיד המלות על נקלה, ורק אם נראה לקורא איזה קושי מעט בלשון, ולאמר עוד עם הספר על ארון הנביאים שרצה לאמר כך ונמלט מפיו כך, מעין נרפש הוא זה ומקור משחת לכל דורשי דופי, ועי״ז יוכלו להתרבות הבלבולים והספקות ח״ו בכל מצוה ואזהרה ובכל ספור קודש. ואשר רק ניצוץ מקרושת דתנו בוער בקרבו, ויקרה לו נחלה קדמוניה זאת מכל חפץ, החיב עליו לעזור לביעור ספר כזה מן העולם, ולא הפליג הראב״ע ז״ל בלשונו באמרו עליו פעם ופעמים שראוי להשרף, ולמחברו קרא המהביל או המבהיל, ושני השמות יאותו לו כי הוא מהביל בהשערות גם מבהיל אותן להביאן ממרחקים ובדרכים עקשים ונלוזים. ואיננו ר׳ יונה המדקדק כאשר תחשוב עוד עתה אתה העומד בדבריך אשר יצא פעם אחת מפיך. והנה הראב״ע כתב בראש ספרו מאזנים כי ספרו השרשים כולו מחמדים, ותמיד הוא מביאו בשמו ובהוספת „ז״ל״ או „נ״ע״ ולא בסתם בלי קריאת שם עצם שלו ומכ״ש בהוספות שם גנאי כזה. (וכן הרב בעל המאור בהקדמתו יקראהו החכם המורה אבן גנא״ח, והחסיד בעל חובת הלבבות מביא את ספריו, ואלו הי׳ נמצא בהם ככל הנזכר למעלה לא היו שני אלה היראים מזכירים את שמו כלל ומכ״ש לשבח). ע׳ עוד ס׳ צחות (אות ר׳) ג״כ בשבוש שלשה מלות ואין צורך לדברי זה המהביל. ומצאתי עוד בספרו שפה ברורה (הנעתק למעני מדפוס קושטנטינה שנת ר״צ, ונדפס שם כפי הנראה מכ״י חסר כמה דפים, שכן חושב בסופו תכונת כל אות על סדר א״ב ובא עד אות וא״ו ומפסיק) קרוב לתחלתו שכתב וככה גם זרע יעקב ודוד עבדי . . . ואיננו כאשר אמר המהביל כי דוד (צ״ל יעקב) תחת אהרן וספרו ראוי להשרף ע״כ. והשואת שלש הלשונות האלה ר״ל כאן וסוף צחות וסוף וישלח וכן השואת כנויי גנאי באלו ובשאר מקומות יורו כי על אדם אחד כיוון בכלם, וקריאת שמו העצמי בשני מקומות (סוף וישלח וסוף איוב) יגידו על כל שאר המקומות. ושני התיקונים שהביא רד״ק בשם ר׳ יונה ז״ל ונמצאים ג״כ בין אותם של יצחקי לא יוכיחו כלל, שאין ספק למעיין ישר, כי רק הם לבדם נתקבלו לר׳ יונה מספרו של היצחקי או להפך. (כפי דעת מי שראיתי באיזה מקום שיצחקי זה הוא ר׳ יצחק בן ישוש הספרדי המובא מראב״ע ריש מאזנים בלי שום מהלל והערה). אכן הרמזים על הוספת איזה פסוקים בתורה לא ירשיעו את הראב״ע כאשר חשבת ולא יצדיקו עלילות דבריך אשר שמת לו, כי לא כמבקרים חרשים דבר מפרשיות מאוחרות ומתנגדות, רק ממקומות מעטים ומצויינים ממנו. והנה לא נוכל למחוק את הכתוב בבריתא מפורשת ובלי שום חולק, יהושע כתב ספרו ושמנה פסוקים

ולא בארבעים, ועיין בפירוש המשניות לרמב״ם שם. והראב״ע אשר חבר באור לתורה ורצה לקיים כוונתו הראשונה והיא לרדת לעומק הפשט כפי הנראה ממהלך הלשון והענין, והיה נראה לו בכמה מקומות פשוטו של מקרא סותר כפי הנראה את הקבלה, ואעפ״י שלא העירו עוד עליהם זולתו מהמבארים, הוכרח לכתוב את הנראה בעיניו לפי דרך הפשט, והוכרח להוסיף ג״כ והקבלה תכריע ור״ל היא עוקרת המקרא, ורק עד״ז אנו מבינים ג״כ דברי הרשב״ם בפירוש המקרא (סוף פ׳ בא) והיה לך לאות על ידך שהיא כמו קשרם על גרגרותיך וכו׳. ור״ל כן נראה פשוטו של מקרא וההלכה עוקרת ומכרעת. וכן היתה בלי ספק כוונת הראב״ע באיסור החלב שהיה נראה לו מפשוטי המקראות כי רק חלב קדשים נאסר, אך קדמונינו (ר״ל המקבלים) אסרו כל חלב והיינו שקבלתם מכרעת על פשוטו של מקרא והאוכלו חייב כרת כמו על חלב קדשים המבואר בתורה. והאות הברור על כוונתו זאת, שהרי רק מזה הראה לצרוקי חולשת סמיכתו על פשוטי הכתובים, וזה מפני שגם הצדוקים נהגו מאז לאסור כל חלב ויחשבו כי כן כתוב מבואר בתורה והוא הוכיח להם שפשוטו של מקרא מורה ההפך רק ההלכה עוקרת כאן את הכתוב, ועל כרחם של צדוקים גם הם נוהגים בזה עפ״י ההלכה ולא עפ״י הנראה מפשט המקרא, ולכן הוכרח הצדוקי לבטוח שישען מהיום והלאה רק על העתקת הפרושים — ככה הבינו חכמי הספרדים את הסתירות הנראות בין פשוטי הכתובים ובין הקבלה, הכריעו האחרונה על הראשונה וקראו לה העתקת קדמונינו (כראב״ע) או דברי סופרים או חכמים (כרמב״ם) ור״ל שהסופרים או חכמים דברו כן עפ״י הקבלה אשר בידם שכן ראוי ללמוד עפ״י מדות ידועות להם אעפ״י שפשוטו של מקרא אינו מוכיח כן (ע׳ פירושו למשניות פי״ז דכלים) או גם מראה ההפך. ע׳ ס׳ היד (רפי״ז מסנהדרין) לפיכך אמרו חכמים שאפילו הבריא ביותר מכין אותו ל״ט. ובכ״מ שם ויותר נראה דלטעמיה אזיל שכל דבר שאינו מפורש בתורה בהדיא (והיה ראוי לומר, או שנראה מפורש ההפך כמו כאן במספר ארבעים) קרא דברי סופרים, וחכמים קבלו ממרע״ה דרשה זו עכ״ל. וכן בפירוש המשניות (מכות שם) ואמרו ארבעים ר״ל עד ארבעים כמו שלמדנו מפי הקבלה בדברי חכמים ז״ל עכ״ל וכן קרא רבא למיעוט המלקות מארבעים דברי רבנן כמו שתראה מלשונו אתו רבנן ובצרי חדא, אעפ״י שהוא מדברי קבלה השוים בדיניהם לכל הכתוב בתורה. והנך רואה מכל זה שדברי קדמונים של הראב״ע שוים ממש לדברי סופרים וחכמים של הרמב״ם ודברי רבנן של רבא, ר״ל אפילו במקום שסותרים מקרא מפורש. לא כמו שכתבת בבהלת הלב כי נפתה לבי בענין זה אחרי המדומה ואחרי תריסות של הבל ולא תושיה. ואני אומר כי אין כאן לא מדומה ולא חריסות לא הבל ולא תושיה, רק השוואות נמרצות ומתקבלות לכל מבין שוקט הבלתי טרוד בדעות קודמות ועצימת עיגים בכח רב — ומה שהרחקת עוד דרך הראב״ע בזה, שע״י עוות הכתובים אמר על דבר המפורש בתורה שאיננו מד״ת רק מד״ס, הנה ערכת מערכה על הדרוש, כי על זה עצמו אנו דנים שהראב״ע ז״ל לא חשב כלל בפירושו זה לעות הכתובים, רק אדרבה פשוטם היה מראה לו כנגד הקבלה ואעפ״כ הקבלה היא המכרעת אצלו כמו בכל מקום, ומצא כאן מקום נכון לפי דעתו להוכיח לצדוקים את טעותם בכלל, אשר חשבו להתהלך רק בדרכי פשוטי

במקומות רבים אשר כהשקפה ראשונה נחשוב הקבלה למסכמת עם פשוטו של מקרא ואינו כן האמת שפשוטו מראה ההפך, רק הקבלה מכרעת גם נגד מה שנראה להשקפה ראשונה מבואר בתורה, ולקבלה ג"כ כל תוקף דיני המצות המבוארות ממש בתורה וגם לכל משפטי עונשין מלקות ומיתות כמו קדושי כסף ושטר שקורא הרמב"ם דברי סופרים, ויותר מזה לאו של ארבעים יכנו לא יוסיף שהסכו רז"ל על ל"ט מלקות כמו שתראה להלאה. ומקרא אחד בתורה צוה אותנו על כל זה שנשמע בכל מקום רק לדברי החכמים המקבלים ולא נסמוך על עצמנו במה שנראה לנו מפשוטי המקראות, והוא על פי התורה אשר יורוך . . . לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל, ויפה פירשו רז"ל אפילו יאמרו על ימין שהיא שמאל, כי פירושי הכתובים יוכלו להתחלף מאד אצל אנשים שונים, זה יאמר פשוטו של מקרא הוא כך וזה יאמר כך וכפרט בריחוק הזמנים והענינים. וכ"כ בבאור בהקדמתו היקרה ע"ש בדרך השני נגד הצדוקים, וכל איש כרצונו יפריש הפסוקים, גם במצות ובחוקים, ואיך יסמכו במצות על דעתם, וכל רגע יהפכו מצד אל צד כפי מחשבתם, עכ"ל הנחמדה. ובאה הקבלה איש מפי איש עד משה רבינו ע"ה, ואומרת כך נהגו מאז ומקדם, ואין ספק כי כן גזר רצון השם מאז עפ"י בחיריו, אעפ"י שפשט המקרא נראה לעינינו נוטה לכוונה אחרת. וכן כ' הראב"ע שם וזה לנו האות שסמך משה על תורה שבע"פ . . . כי אין הפרש בין שתי התורות ומידי אבותינו שתיהן לנו מסורות עכ"ל. ואמרו רז"ל (סוטה י"ז א') בשלשה מקומות הלכה עוקכת (או עוקבת או עוקפת או עוקרת ע' ערוך) מקרא, ופירש"י הלכה למשה מסיני באה ועוקרת הפסוק. והרי זה ממש מעין דברי רב האיי בתשובתו הנפלאה והנודעה (תמים דעים סי' קי"ט) „והלכה (של תקיעות) הולכת ופשוטה היא בכל ישראל, וכיון שמעשה הזה בידינו נכון והלכה למשה מסיני כבר סר כל קושיא. ואם יאמר אדם אם תש"ת עיקר הרי תו"ת בטלה ? תחלת תשובתו לומר מנין אנו יודעים כי יש עלינו מצוה לתקוע ביום זה, ועיקר התורה מנין לנו כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה, אלא מפי עם ישראל, הנה אלו המעידים עליה גם הם מעידים כי במעשה (הזה) יצאנו ידי חובתנו, וכי כן העתיקו בקבלה מפי הנביאים הלכה למשה מסיני, ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, (ואני מוסיף גם על כל הנראה מפשוטי הכתובים) ויותר מכל ראיה מזה פוק חזי מאי עמא דבר, זהו העיקר והסמך ואח"כ אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה ובגמרא (וגם במקרא לדעתי) בענין הזה, ומה שיעלה מהם ויתרץ את נפשותינו מוטב, ואם יש בה כלום שלא יתכוון כאשר עם לבבינו ולא יתברר בראיה, אינו עוקר את העיקר (של פוק חזי) ויש לנו להביט לאותו עיקר . . . והארכנו בדברים אלו בתשובה זאת כי רוב שאלות אלו כתואנות הם, לפיכך גלינו כי עיקר המצוה אינו תלוי בהם, ובפשוטן של דברי התורה הכתובים בלבד אין ללמוד כ"א תרועה בלבד והפשוטות לא נלמדו אלא מדברי חכמים . . . שאין בכתוב ראיה פשוטה על זה אלא הלכה למעשה היא ביד ישראל." עכ"ל הזהב עם הוספות שלנו המסוגרות — ואמר רבא (מכות כ"ב ב') כמה טפשאי שאר אינשי דקיימי מקמי ס"ת ולא קיימי מקמי גברא רבה דאלו בס"ת כתיב ארבעים יכנו ואתו רבנן בצרו חדא. ואין ספק ג"כ שעוד מתחלת פרסום התורה בישראל נהגו רק בל"ט מלקות

ליצני הדור ומתחכמים, ואמרו מבלתי יכולת להסכים דברי התורה אל השכל עקש הראב"ע את דרכו, ומהם יתרפינו לאמר לא חכם ולא מבין בנו וישר בישראל אין, ונמצא שם שמים ושם ישראל מתחלל ח"ו, כי איש מהם לא ישמע אליך לאמר, אחד היה אברהם והטעה את העם, ועמך כלם צדיקים וחכמים, כי מקטנם ועד גדולם (בין המתחכמים) יודעים את הראב"ע למחבר גדול ומפורסם בישראל, ויאמרו אם משובחים שבהם כך, מה המה כל מחבריהם וספריהם אכן הפחד פן ילמדו התלמידים להטעות כמו הראב"ע היא צלו של צל מדומה. ולו יונח מה שאין כן, שהראב"ע ז"ל החליק בשפתיו, ודבר בלב ולב, אשאלך, מה הועלת בהודיעך כזאת לתלמידים ? אם הגדלת בעיניהם ע"ז תועבת העול הזה, או להפך ? הן אמנם שנאת כל חטא ראויה להיות נשאר במצב אחד תמיד מצד עצמה ולא מצד החוטא, יהיה מי שיהיה. ובכל זאת יודעים אנו כי חטא נפ־ץ אצל הנחשבים לגדולים איננו לשקוץ עוד כ"כ בעיני העם כמלפנים, וא"כ הרעות עוד תחת חשבת להטיב. אכן התצדקנה באמת תלונותיך על הראב"ע ? לא, לא. יושר לבו ואהבתו האמת לא חסרו מאומה בעיני. ולברר זה נוכיח בתחלה כי מימות עולם עשו להם החכמים הפרש בין דרשם לרבים או ליחידים ידועים להם. ובכמה מקומות בתלמוד נמצא, סבי למדרשי' בפרקין ומנעוהו מפני ע"ה. והטעם שלא כל למוד ומאמר מועיל לכל שומע, והמלמד או הדורש צריך לבחון את שומעיו וכפיהם יערוך פרסום למודיו. והוא הענין ג"כ במעשה מרכבה ומעשי בראשית שאין מגלים אותם אלא לחכם ומבין מדעתו וכו'. ולכן הכותב ספרים שהוא כדורש לאלפים הוא מוכרח ג"כ לבחון את תכונת רוב הקוראים בספר זה או זה. וידבר פה רק ברמז ובספר אחר בבאור יותר קצת. ואם לא תאמר כן, צא והשוה דברי אדוננו הרמב"ם ז"ל בספרו היד והמורה וביחוד עיין מ"ש שם בעצמו (שם ג' מ"א) כי הכוונה הנה לתת סבת הפסוקים לא סבת דברי התלמוד, ועם כל זה יש לי במה שאמר בן התלמוד דעת ישמע פנים בפנים עכ"ל, הנה חלק בין קוראי ספרו היד לבין קוראי ספרו המורה, ועוד גם לאלה האחרונים לא גילה הכל, וחלק ביניהם ובין תלמידו הנאמן ר' יוסף וכן (שם מ"ח) ולא תקשה עלי באמרם על קן צפור יגיעו רחמיך (והוא גם דברי עצמו בהל' תפלה) כי היא לפי אחת משתי הדעות אשר זכרנום . . ואנחנו נמשכנו אחר הדעת השני עכ"ל. ור"ל בספר זה. וכ"כ עוד בבאור יותר בהקדמתו הנפלאה למורה, ע"ש בסבה השביעית לסתירה או הפך הנמצא בספר מן הספרים או בחבור מן החבורים. וכדומה הרבה כמעט בכל ספרי המחברים הגדולים. ועד"ז נהג גם הראב"ע ז"ל במה שגילה במקום אחד את אשר הסתיר במקום אחר. ואין כאן שני לשונות ולא שני לבבות רק שני מקומות מתחלפים בענין ובתכלית הכוונה. ובכל זאת לא הותרה החנופה ח"ו לדבר תועה על אנשים אם גם ידו עמהם במסתרים, או לקיים ולהחזיק בכמה מקומות בפה מלא דעות אנשים אשר בלבבו יכחישם. וחלילה לו לראב"ע מעשות כזאת בשום מקום אף אם אתה חשבת עליו כן.

והנה אמת ויציב ונכון וקיים אצלי כי בתום לבבו ובטהרת נפשו כתב הראב"ע כמה פעמים לולא הקבלה כו' והקבלה תכריע, וכדומה. אך לפרשהו אנו צריכים ולתת אור על דבריו אשר לפי הקרוב מאד כתבם בזמנו כפי מנהגי חכמי דורו, ובימינו נשארים קשים קצת ובלתי מבוארים. כי אמנם רצה להראות איך

בשגיאותם וספקותם" ענמה נפשך וידעת כי מהשורש הרע הזה עוד חלוקי דעות יצמחו בינינו לרוב. והנה גם נפשי ענמה לזה מאד כי אני אחשוב השורש הזה לפורה זרע חמד. ובאמת לא אוכל להבין כוונתך בזה, לאיזה חלק מהמאמר ההוא תקרא רע, ובעיני שני החלקים צדקו יחדיו מאד. או הנחשוב עוד בימינו (נגד מופתי החכם רמ"ד ז"ל בספרו ירושלים הברורים כשמש בצהרים) כי יש ממשלה פקודה או דין על מחשבות האדם וספקותיו ? וכי נשמעות הן לרצונו להטותן אל אשר יחפוץ ? ומה יוכל המסופק לעשות רק להתפלל לחונן דעת גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך, שגיאות מי יבין מנסתרות נקני, ועל דרך אחר לא יסורו הספקות ממנו כי לא ביד יוקתו. לא כן דברי בזיון וקצף על המתנגדים בדעות וישרים במעשה. המה הנופלים תחת בחירת האדם, אם למשול ברוחו ולעצור במלים או לשפוך כמים עברה. על דברי עתק כאלה חרה אפי כי עשו עול בשאט בנפש. כן הוא במשפט אדם על אדם וגוי על גוי. כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם אלקים חיים. ולא נשפוט עליהם על מחשבותם והרכי לבם אך על דברם עלינו סרה וענותם אותנו — ההיטב חרה לך על אדוננו הרמב"ם ז"ל כי נמשלו לו כבהמות האנשים אשר לא השלימו נפשם בחכמת ארסט"ו והתיר דמם וממונם ומנע מהם גם כל הצלחות זמניות ונצחיות ? וכבר חיבר נגד זה הרב ר' יוסף שם טוב אכי המפרש למורה, ספר מיוחד ויקר הנקרא כבוד אלקים, ומאד צדקתם גם שניהם בזה נגד הרמב"ם ז"ל. אך הלא אחזת בדרכיו בשפכך בוז ותימה על כל המתנגדים למחשבותיך ? כמה שמעתיך מקלל קללות נמרצות ומרבה אלות ונאצות נגד חכמים וישרים אשר לא יחשבו כמוך, ומגלה בוסף לבך להכרית מארץ זכרם ולהשמידם מני תבל ? ואם תפריד עתה בין הדומים ותאמר, זה או עד כה הורשה לנו עליהם ולא יותר, לדבר רע ולא לעשות, שומע אין לך מאת השכל הישר ושקול הדעת הנטוע בנפש כל חי משכיל, כי פוטר מים ראשית מדון, וכשהותרו הקללות והבזיונות נגדם, חלבם ודמם הותרו כבר בעיני ההמון הממהר להקים בתשומת יד כל הנכסף מבחיריהם בשפתים. וככה תרבנה הקללות בין הגדולים וגם המכות בין העם המתחלקים לחלקים רבים. אתה תקלל ותבזה את פלוני אלמוני על אמרו כזה וכזה וזולתך עם ההמון אשר אתו יקללוך על אמרך נגד המקובל במקרא לא תקיפו פאת ראשיכם, וכדומה. ואש המחלוקת תבער סביב ואין מכבה.

אמרת עוד בענין הראב"ע „היותו נכבד בישראל ובאדם הוא בעיני בכלל המדומה והצל והיות הספור בשבחו והגדלת מעלתו גורם תקלה (כי ילמדו התלמידים לדבר אחת בפה ואחת בלב) הוא יש ודבר שיש בו ממש בלא ספק". אני רואה פה שני ישות וצל אחד. לא כצלו של כותל ועמוד אך כצל פורח של עוף מעופף התעיף עינך בו ואיננו. הספור בשבח גדולי ישראל וחסידיהם אשר ראב"ע כאחד מהם בלא ספק, הוא יש נצחי, ואתה אל תשחיתהו כי ברכה בו, י ילמדו התלמידים להעמיק בחקירות על עניני הדת וביאורי הכתובים, וכל ניני העולם לא ימנעום מהגות בתורת ה' כאשר גם הוא לא בטל את ד , צוני ויגון וטלטול אין קץ. והיות הספור בגנותו גורם תקלה רבה וט· ·תורה ש אמתי ג"כ אין ספק בו, כי בבזיון החכמים גם החכמה תהי ·גומה הוא לבוז, ושמעו

הקודמות) ובכל זה מה רבה ענותו בכל הקדמותיו ושיריו.

ואל מי בחכמים אדמה עוד דרכך לבזות את ידידך נכח פניו ולאמר לו את'ה נוספת על שונאי תושיה להלחם בה ולכנותו ברמז קל להבין חנף ובעל פחיתות, וכדומה ? ולאיזה מידידיך עשית כן ? ליחידך אשר אהבת מאד (כפי כתביך הקודמים) ואוהב אותך באמת ובלא עקשות לב, לאיש אשר רוממת וכבדת עד להפליא בכל מדה ומעלה, ואם באמת גזמת בשבחים ההם מאד, אך איך תחבל רוחו עתה בהברך עליו להפך גזומי בזיונות להשפיל כבודו לעפר. מי יתן מוכיח בינינו, ואשאלהו (אם איננו בתכלית הגנות לערב בנויים כאלה בדברי שני רעים דורשי אמת) למי מאתנו ראוים יותר שמות חנף ובעל פחיתות ? אם לא יאות השם הראשון לאיש אשר יגביה מתחלה את זולתו יותר הרבה על ערכו ? וכן השם השני לאיש כי יוכח והתקצף וקלל באוהבו ומחמד לבו, ויעשה את אשר קרא עטרת ראשו ' למרמס רגל ? הלא זה דרך נשים בעלות חימה מקללות בחרון אפן בעליהן ויולדיהם ומחזיקים בהם ? ובמדות כאלו תרצה להתרומם על איש קדוש חסיד ועניו טהור לב ושפתים, הראב"ע ז"ל ? ולכל דברי נבוהות כאלה על נפשך ושפלות 'על זולתך הקדמת עוד להזכיר שם שמים ולהעיד בו ? וכן התימות לאמר „אשריך שמצאת מי שיגלה מצפונו לפניך !" ואני אומר למי אוי, למי אבוי למי פצעים חנם ? לי המקולל והנעלב. ואוי גם לך, כי הביאוך יצרי לבך הסוערים כימים אשר סביבך, לעשות כן לאוהבך בכל לבבו ובכל נפשו — לא ידעתי אם תאמין לי כעת על דברתי, כי עוד גם עתה נפשי קשורה בך כשלהבת קשורה בגחלת, וכל עוד נשמתי בי רוח אלוהי בקרבי יפית השלהבת להיות בוערת בגחלת אשך. מה עשית לי, אשאלך כאליהו לאלישע, כי נדבקתי לך בכבלי ברזל ולבי ירוץ ' אחריך ? אין ספק איפא, כי נמצאו בך חמודות נפלאות והן המושכות את מכיריך בעבותות אהבה עזה. אך אוי מי יקום מפני זעמך וקצפך, כי אז אחיך למחקר תשי, ותשכח אוהבך ואהובך. ומי יתוכח עם איש כמוך עומד כצור על משמרתו בדיעות, אטום אזנים ולא שומע לקול מלחשים חוברי חברים מחוכמים נגד מחשבותיו ואמרותיו ? וכאלה עוד מגרעות המבהילות ומשיבות אחור את חפצי קרבתך. ובכל זה את נפשי להשאר אתך אם תרצני ולא תגעל נפשך בי עוד. אני לא הפרתי ולא אפיר בריתי לעולם, ואתה עשה כחפצך. אך עוד לא כליתי דברי עתה, עוד מלאתי מלים, הציקתני רוח בטני על כמה מדברותיך. והנני מוכרח לאמר לך כי רואה אנכי אשר נבדלנו לא לבד בתולדות כמה ענינים אך גם באבות וביסודות, ואף באלה אשר כל חיי האדם ומהלכיו בתבל בנוים עליהם, כמו בעניני טוב ורע מועיל ומזיק וכדומה, ולא נשאר לנו רק יסוד אחד יקר ונשגב אשר בו אנו מתאחדים ושוים, והוא החפץ העז ותשוקה הנפלאה לכל טוב ומועיל ובפרט לאחב"י, וההפך להפכו, והוא יספיק (אם תרצה) להחזיקנו תמיד במצב אחד של אהבה וידידות, כי הבא לטהר מסייעין לו מן השמים, ומי האיש החפץ טוב בכל לבו, יובל באחריתו אל הטוב האמתי בעל כרחו. ואחרי הדברים והאמת האלה אבא לבחון דבריך על היסודות ההם.

אמרת כי למן היום ההוא אשר כתבתי „ובזה לבד כעסוני וקנאוני בעל קנאת אמת ויאסט באשר דברו בצדיקים וישרים דברים אשר לא כן לא

הנכחת מלפנים ולהתיש כחו אחזת במלת תושיה. ועשיתני לרודף צללים והפליט ושונא כל תושיה. ויאות על זה מאד לשון הכתוב, תשאני, אל רוח, תרכיבני, ותמוגגני תושיה. ומי יוכל איפא להחזיק עמך ברית שלום לא תמוט? ומה תועיל הברית החדשה אם לא על לוח לבך תכתבנה בעט ברזל ועופרת ובכתב לא ימחה לעולם? ואני לנפשי לא הפרתי עוד ברית הראשונה מאומה, בשמים עדי ולנפשך, להקים בריתך אתי, למה זה הבל איגע? אל אשר יהיה רוחך ללכת תלך כה וכה, אם בדרום ואם בצפון מקום שיפול שטף גליך שם יהי ואיש לא יעצור מרוצתו.

אך על אודות הראב״ע ז״ל תפארת עמנו הנני בא אליך עתה, כי רק על כבודי אוכל למחול ולא על כבוד גבר נשגב הלזה. והוא יאלצני להגיד לך איך אני, אכן גם איך אתה בעיני נגרו, בשגם לא קטנת לי כאשר אמרתי לך כמה פעמים באמת ובתמים ואם גדול אתה בעיניך (כאשר גלית ג״כ פעם ופעמים) ראש לכמה חכמי ישראל ממכירי, אתה לי. אולם אם מעמדתנו אשא מרום עיני אל הקדמון ההוא, אומר מי אנכי וגם מי אתה לפני הר״ א״ הגדול הזה, לא לבד בחכמה רבתי ובידיעות נשגבות בכל ענין, אך גם בכל מדות ישרות אשר בהן ימצאו בעליהן חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם? בכל אלה כחגבים הננו בעיני, מול הענק הגבוה הלזה. ומבלי דבר ממני אשר הודאתי מספקת לפטרני מכל טעם וטענה, אפנה אליך ואומר, כי גם אילו דרכיך בכמה ענינים לא נודעו, איך את האיש אשר תבחר ותקרב היום תעשה למחר למבוסה ולטיט חוצות, ואיך תמהר ותחליט על דבר ועל אומרו בטרם ישמע טענותיו, תשכור עליו קנה רצוץ, תרחיק הדבר בתכלית הריחוק ותחשבהו לנמנע או גם לשחוק, ותגער באומרו, תבהילהו ותיראהו. בשגם הוכרחת אח״ז (האמנם רק אחרי יגיעות רבות) לשוב אחור ולבחור באשר מאסת; ואיך למדה לשונך לדבר נאצות ולהרבות קללות על כל הנחשב בלתי טהור בעיניך או גם בעיני כל ישר, וכדומה עוד, ואלו נעלמו ג״כ כל דרכיך אלה ולא נראה ממך כי אם אגרתך האחרונה אלי, הן היא לבדה היתה די להראות יתרון ערך האדם הגדול אבן עזרא על ערכך במדות. לך נא, ובקש בכל ספריו וגם בספרי חכמים קטנים ממנו אם תמצא אף פעם אחת דברי גדולות והתפארות כאלה אשר נמצאו במכתבך עתה, לאמר אני גדול על כל בני דורי, כלם רודפים הבל ואני תושיה, ונותרתי נביא לה׳ לבדי, ויתרון נפשי על נפש זולתי הוא יש יקר ומרומם על כל תהלה, וכדומה עוד. הן אמנם חוב הוא על כל איש מבין לחקור דרכיו תמיד, לבחון את מדותיו כל הימים ולצרפם יותר ויותר כפי יכלתו, ולא לאמר האח חמותי ראיתי אור, זה הדרך שקויתי מצאתי ראיתי, רק לחזות מה למעלה ממנו עוד ביושר וצדק, לשמוח באנשים ישרים ותמימים, לרדוף אחריהם (לא לחפש מומם אך מעלותם) ולעשות כמעשיהם, ואיש יבע מעליו ולא מדרכיו, יפאר תמיד צדקת זולתו ולא צדקת נפשו גם ף כי בפיו, כי ברוב דברים מדרכו כבר לא חדל פשע, והשפיל תחת חפצו להרימו יותר, ובמהלליו יתנכרו מעלליו באזני זולתו, ורק את חכמה וכבוד. ויותר היה נאות מנהג כזה בפי הראב״ע ז״ל אשר למד בספרי הערביים, ומדרך כמה ממשורריהם לפתוח במהללי נפשם ומלאכתם, אני מליץ, אני צדיק אני חכם מעודי (כאשר לא חדלת גם מזה באגרותיך

ברש"י ריש פ׳ נח, ושמתני לאחד מהדאשים על אנשים רקים ופוחזים, ובדברך עוד ממעלות נפשך היחידות בעולם, אמרת, „לא אתעצב אם בהודותי לדברי זולתי אולי יתגדל ויתפאר האיש ההוא (ואני הוא אשר אליו רמזת בזה כי לא נדברנו עד כה מאיש אחר) עלי, וישמח בקלוני, כי התפארות האיש ההוא ושמחתו אך דמיון, ושמחת חנף עדי רגע . . . . ולמה אשחית נפשי בעבור פחיתות זולתי?" הנני איפא בעיניך מתגדל ומתפאר על חברי ושמח בקלוני, חנף ובעל פחיתות? (בשגם לא תוכל להראות לי אף פעם אחת אנה ומתי מצאתני שמח בקלונך, ואתה הלא נגלת באגרתך זאת למתכבד בקלון דורך ועי"ז גם בקלון חברך) ואחרי כל אלה הכנויים הנחמדים ועוד כמה כמוהם בבאור וברמז, ואחרי שללת ממני כל מחמדי והפשטתני ערום מכל מעלה בחכמה ובמעשים, שאלת „עד מתי אשמעה קול שופר ?" ואמרת כי מר לך מר, הזה פרי אהבת שני אנשים כמונו ? שאלה זאת האחרונה היתה נאותה בפי לא בפיך. ועתה מה אומר ומה אדבר ? הן קלותי מה אשיבך ? הן אמנם מהראוי היה לשבות מענות אותך ולקיים דברי רז"ל ככתבם, שומעים חרפתם ואינם משיבים. ואם לנוחם נפשי אומר כי רק רוח עתית בעתתך כאשר ראיתי ממך פעמים. רגע יהמה כים לבך ותדבר על איש בלתי ישר בעיניך להאביד ולהשמיד, ורגע ירוח לך ותמשוך את האיש ההוא בנועם דברים ומתק שפתים ; הלא גדלה הסכנה בעת הרעה כי תכה באדם הכה ופצוע ותרמסהו לעפר עד יכבד ממנו לקום ולשאול אותך למה זה ועל מה זה ? ומה חרי אף הגדול הזה ? מי יקרב בטח איפא אל איש איום ונורא כזה ? ואם אמרת אחרי נַחְתָּ מעט מזעפך, „לכה ונכרתה ברית מלח לא תוסר" הלא ידעתי כי בפיך

ובלבבך עד מהרה המס ימס כמלח על פני המים, כאשר נמסו גם עבותים החדשים אסרתיך בהם. ובאגרת ההיא בעצמה (ה׳ חשוון תקצ"ב) אשר אמרת כי איני צ"יך לעבותים חדשים והישנים חדשים הם לא נס ולא ינום ליחם ועד עולם לא ינתקו, ורוממתני שם מתחלה עד מאד במדע, ביושר סברה, בתורה וביראה ובאהבת האמת, אמרת אחרי כן כי גלכדתי ברשת יקשו לי ה כ ו פ ר י ם. ושוב אמרת אח"ז „חן עדיך והצדק כי אין לי דבר שעומד בפני הראיות הצידקות" ואיך שמרת דבריך אלה ידעת בנפשך, כי אחרי נתתי עדי להצדיקני נסית עוד להנער ולצאת לקראתם כפעם בפעם, ובאחרית כאשר ראית כחך סר מעליך בענין הזה, דחית אותי לזמן אחר, כדרך אלה הנבחרים במדינת בריטניא, אשר אם ימאנו באיזה חק ההושם לפניהם, ידחוהו מהתיעץ בו עד אחר ששה שבועות ויום אחד, או כאלה ראשי השופטים בארצות אחרות אשר אם ירצו לרשביע משפט איש במצולת הזמן גם נגד היושר, יניחו כתביו למשמרת (אד אקטום) ולפעמים גם הם אחר מועד מועדים ישובו לחקור בהם, אך אבדת הזמן לא יוכלו להשיב עוד למבקש עזרתם, וכי כן אתה עמי נחזה עוד להלאה — ובאגרת אחרת (י"ד אדר תקצ"א) אשר בה עלז לבך וחדותך נכפלה שבעתים כי מצאת לך אח וריע ידיד ואוהב כמוני, רצפת הגהתך למוסר השכל אשר בה נערת בי וגרשתני מבא בסודך, ובאגרת מאוחרת נסית לשלול ממני גם שם ידיד ואוהב — וכדגה וכהגה נשאתני מרוי ותשליכני ארצה, משכתני וזריתני הלאה, עד כי באחרונה בחרת לך מלה חדש אשר עוד לא נודע היטב הוראתה גם במקרא, ורק להוריד כבוד ריעך א

כהתימי מכתב זה נאמר לי כי החכם יאסט אשר הדפיס מחדש קורות ישראל מעת היותם לעם עד ימינו בשני כרכים, (ותשעה כרכים שהדפיס כבר הם רק מזמן מכביים ואילך והחלק הראשון מחיבור החדש המדבר מימות האבות עד זמן המכביים כולו חדש איפא) הוא מהלל אותך מאד בחלק השני אשר לא ראיתי עוד, כי רק החלק הראשון בא לידי עד עתה מספר זה אשר שלח לי המחבר למנה, ושם בחלק הראשון וביחוד במובא נראה באמת אהבת עמו עד להפליא, ולשונו מתוק מרבש ונעלה ונחמד יותר הרבה מלשונו בחבוריו הראשונים, וכן בחלק השני הוא מכבד ומגביה מאד את רבותינו התלמודיים כפי הנאמר לי, אך בחקירותיו על הנסים והספורים (כח״א) עוד לא שם מעצור לרוחו. ואספר לך כל זה למען תדע כי המהולל לא יֶעֱשֶׂה ערב בעד כל דברי הַמְהַלֵּל, וככה אנכי בעד כל דברי החכם צונז.

האגרת הזאת נגמרה זה ירחים בנוסחא ראשונה אך בתוך כך נחפז הייתי לדרכי אל עיר בראד בעניני מו״מ, ובשובי משם מצאתי את אבי מורי נ״י מושכב על ערש דוי במחלה מסוכנת מאד וכמעט אמרו הרופאים נואש ר״ל, לולא ה׳ ברוב חסדיו אמר למלאך המשחית הרף, ות״ל הנהו הולך ושב לאיתנו ה׳ יאריך ימיו ושנותיו. והייתי מוכרח להמתין בהעתקת האגרת הזאת עד היום.

מכתב ב [1]

לכבוד ידידי החכם היקר המליץ המפואר מוה׳ שמואל דוד לוצאטו נ״י.

ידעת אחי כי לא נקל להביא את נפשי להתפעלות עצומה, ותמיד הייתי מתאמץ להשקיט המית נפשך ולהביאנה למנוחה הנציבת לכל מבין ישר, באשר חם ווחך כרות ארצך ואנשיה. אך אגרתך האחרונה הביאה שאון רב בחדרי לבבי, וקרבי המיון ואין עוד מנוח — והיותר משמים ומתמיה בה היא שאלתך בקצה זעקותיך ואמרי קצפך, „עד מתי אראה נס, אשמעה קול שופר?” אזניך תצילנה כ״פ מרוגז קולך ורעם מפיך יצא, עד כי באחרית לא תדע מי הסב את הרעש הגדול הזה? ונמשלת בעיני לאיש צועק בקול רם כל היום דברי בזיון וחרפה לאנשי ביתו העומדים ומחרישים ואין עונה מהם דבר, ובשטף חמתו הוא שונה כמה פעמים לאמר, הסו! החרישו! תקעת בחצוצרות ומשכת בקרן לחרדת כל שומע, ואחרי כן שאלת „עד מתי אשמעה קול שופר”? ואני מה עשיתי לך, ובמה העלתי חמתך זאת הסוערת, ענה בי! שמתי עוד הפעם לנגד עיניך את אשר כבר הראתיך איזה פעמים, רוב אהבתך אל מחשבותיך מבלי פנות עוד אל כל סתירות והוכחות מתנגדות. ואחרי לחצתיך מעט במשעול צר, למען לא תמלט עוד בתשובות בלתי מספיקות, עוית נתיבותיך וחפשת לך מפלט חדש, והוא לדבר כל אנשי דורך ובדרכם הנשחתה, ולהראות יתרונך עליהם ועמדך בודד ואותי כללת עמהם, ואמרת כי נוספתי על שונאי תושיה להלחם בה. משל תבושש לקלל את אשתו לנכח וכוללה בקללת כל הנשים ביחד ואם קראתני רנו, הלא נקל להבין מגמת מחשבותיך, כי אתה מהדורשים לגנאי הנמצאים

1) עי׳ אגרות רשד״ל סי׳ פ״ג עמוד 244 והלאה. (מזמ״ה).

לפסח מר׳ יהודה הלוי לא ראיתי מימי ולא נדפס בלי ספק, וראוי מאד להעתיקו. תמו עניני קובץ הלזה .

ז׳ ספר משכן העדות הוא לר׳ משה די ליאון ונחוץ איפא לעיין בו ולראות באיזה ענינים ישוה לספ״ו הזהר , ואם לא רב הוא בכמות ערגה נפשי לראות העתקה ממנו — בלי ספק כבר בא לידך המעות בעד ספרי פחד יצחק מן עד״א״ר פערל ותשלח לידו ג״כ הספרים ההם .

ואחרי כלות דברי עוד שאלה אחת לי אליך , והיא לקרוא מכתבי בשום לב כמו שאני קורא דבריך . האמן לי ידידי , מחמד לבבי , יום בא אגרתך לידי יום טוב הוא לי . והנני מתבונן במכתבך לא אחת ולא שתים ואני קורא ושונה בו לתענוג רוחי ולתועלת נפשי . וגם תשובתי אליך הנני כותב בעיון ובשקידה יתירה כראוי לך , ואתה (כפי אחשוב) לא כן עמדי . מכסה סתירות והבדלים אשר יבאו בדברי מאגרותי לאגרותיך ולפעמים גם מדבריך לדבריך , רואה אנכי כי תמהר מאד בקריאה וגם בכתיבת התשובה . וע״ז לא אוכל לקבל התועלת הראויה לצמוח מחליפות אגרות בין שני אנשים דורשי תושיה בלב שלם . עשך עם סופר מהיר ומליצתך מתוקה ונמרצה, אך רוחך סוער ורעיוניך שוטפים כמוצה ולא יתנוך לפלס ולשקול היטב חקרי הענינים . אם נכספת איפוא עוד מהיום והלאה אשר יהיה מרוץ אגרותינו להנאת שנינו , כאשר ערגה נפשי לזה , אחלי ! האצל לך תמיד זמן מעט לתת לאגרתך ולאגרתי עיון הראוי . ומאד תשמח בזה את נפש אוהבך אהבה עזה להפליא ומכבדך על כל מכיריו , כותב וחותם יום ג׳ כ״נ שבט תקצ״ג פה לבוב. שלמה ליב כהן רפאפורט.

ואדרוש בשלום ריעך החכם השלם הנכבד המהולל מו״ה הלל הכהן נ״י , ובשלום תלמידיך החכמים היקרים מפז ומפנינים , ובהם הנודעים לי בשמותם ומעלותם , מו״ה אבי״י נ״י ומו״ה שמואל חיים זלמן ומו״ה הלל קנטוני ומו״ה ישראל גדליה קאזים ומו״ה ישעיה יינטולומו נ״י . להאיש קנטוני אומר רבות תוכל לעשות אם תרצה להפיץ מדעי ספרים קדמונים בישראל , כי מלבד אשר עוררתיך על דבר העתקת ס׳ תחכמוני לר׳ שבתי באוצר הספרים של די ראססי , יש שם עוד (קובץ 184) פירוש אבות לר׳ משלם בר׳ קלונימוס ומובא ממנו כבר בערוך (ערך סעד) . ועוד (קובץ 563 נומר 2) ספר התיקון לרב סעדיה גאון כולל שני שירים בחרוזים ונקראים שערי דיני ממונות ושערי שבועות 4) . ושני אלה החכמים קדמונים מאד במחברי ישראל, זה באיטליא וזה בבבל, והחיבורים קטנים וקלים להעתיק, וכדומה עוד הרבה .

---

4) הם שערי דיני ממונות ושערי שבועות בחרוז ובמשקל לרבינו האי גאון אשר הוצאתי לאור בישרון ס״ו עמוד 150 יעיי״ש בעמוד 153 שהעירותי כי די רוסי מזכירם בשם תקון רס״ג . ושם עמוד 154 כתבתי כי בכ״י פארמה כתוב : תיקונים לרס״ג ושערתי כי אולי צ״ל „חרוזים״. אמנם אין אנו צריכים לזה כי כן נקראו הפיוטים במחזור ספרד: תקון ר״ה תקון חנוכה תקון פורים תקון פסח תקון שבועות תקון י״ז בתמוז תקון ת״ב תקון סליחות תקון הו״ר תקון הגשם . וכן נקראו הפיוטים הנוספים לסדר רב עמרם : תקון ללילי אשמורות תקון ליל א׳ של ר״ה תקון ליל ב׳ של ר״ה וכו׳ (שזח״ה)

גאון רמב"ם וכו׳, ע"כ. ולא יסתפק שום מעיין שר׳ יוסף זה הוא הוא המחבר שני המאמרים, שכן הוא מרובע בדורות שוים בשמותם ושמות ארצם ועירם. והנה בספר עומר שכחה על משלי (י"א י"ג) כתוב „וזה מצאתי בספר רפואת הנפש של ר׳ יוסף בן עקנין ז"ל שכתב בשם ר׳ יהודה הלוי ז"ל". ועוד במגן אבות לרשב"ץ משנת מאד מאד הוי שפל רוח, „זה דקדק ר׳ יוסף בן עקנין ז"ל בספר רפואת הנפשות". מכל זה נ־אה קרוב מאד שר׳ יוסף זה בעל שני המאמרים מכ"י שלך הוא ר׳ יוסף בן עקנין תלמיד הרמב"ם ז"ל המשובח ואהוב ממנו מאד ויותר עוד מבנו ר׳ אברהם ועוד יותר עד להפליא מר׳ יהודה אלחריזי בתחכמוני. (עיין ביאורי שמות אחר תולדות רבינו נתן ערך נציבין). ומה שמסייע עוד לזה הוא שם אביו ג"כ ר׳ יהודה בתחלת ס׳ מורה הנבוכים. ועוד כתב וואלף הה"א שנמצא מר׳ יוסף בן עקנין חיבור על המדות ושיעורים כ"י באדליאן בין קובצי פאקאק נומר 534 ע"כ. יתכן מאד שהוא מאמר השני בכ"י שלך. והרוצה לשער עוד יאמר כי הי"ב פרקים על התנאים חבר ר׳ יוסף עפ"י י׳ פרקים של מורו הרמב"ם ז"ל בהקדמת פירושו למשנה ע"ש שהם קרובים לחלוקת הי"ב פרקים, רק הלכות למשה מסיני וחילוקי הלכות בין ב"ש וב"ה לא נחשבו לרמב"ם בין הפרקים כי אם לפני זה בגוף ההקדמה. כל זה היה קרוב מאד וברור כמעט לאין ספק לולא מצאתי באגרת ר׳ אברהם הנדפסת בווילנא שקורא לר׳ יוסף תלמיד אביו. ר׳ יוסף בר׳ יהודה בר׳ שמעון, וכאן שם אבי אביו ר׳ יוסף, וגם השם ברצלוני קשה הוא שכפי המבואר שם נשאר ר׳ יוסף בארם צובה, ואולי מברצלונה בא לארצות קדם, או אבותיו היו משם, כי ר׳ יוסף מולדתו בארצות המערב (ע"ש אחר תולדות רב נתן) והדבר צ"ע עוד. יהי מי שיהי, דבריו יקרים ומועילים מאד. והם יהיו הקודמים לך בהעתקה אחר כלות ליקוטי מחזור ויטרי, אם יִרְשֶׁה לך הזמן וחפץ לבך לעשות עוד מאומה בספרי קדמוני חכמינו. 11) סיום יוסיפון עברי שלך לא נמצא בנדפס אשר לפני ואולי הוא כן בדפוס קושטנטינא. ועכ"פ תמחול להשוות הנדפס עם הנכתב ותציין מה ובאיזה מקום נוסף בנדפס. 12) החכם צונז לא הרפים ואין בלבו להדפים עוד ספר המעלות מבן פלקירא. 13) מליצות הפילוסופים וחידותם נמצאו כבר בס׳ גורן נכון, הנדפס בריווא די טרינטו שנת שכ"ב ובליגעוויל תקס"ז. והוא כולל תיקון מדות הנפש לר׳ שלמה ן׳ גבירול, מוסרי הפילוסופים ותפוח לארסטו. והספר השני שם (מוסרי הפילוסופים) מתחיל ג"כ כמו כ"י שלך אמר המתרגם חנניה בן יצחק היוצרי, הוגד לנו כי אפלטון החכם וכו׳. והשער הישלישי בספר ההוא ידבר במיתת אלכסנדר המקדוני אשר הוא בכ"י שלך מדף ש"ם עד שס"ו: 14) המחברת מדף שס"ה עד שצ"א קביעת השנים ובסופה נשלמו הי"ג מחזורים, ולעולם חלילה חוזרים. חזק ואמץ י סלה, אפשר שהוא העתקה ממחברת העיבור של ר׳ שבתי דונולו מחבר תחכמוני, כי כפי כתב לי החכם צונז בשם ביסציאני באוצר הספרים שלו, החבור הראשון של ר׳ שבתי זה לוח הלבנה לשנת תש"ו, גם בהקדמת זוני שלו שיש בידינו הוא מדבר ג"כ מחכמת העיבור. ובאוצר הספרים לראסס׳ 1191 יש סוד העבור כ"י ושם מובא ג"כ ר׳ שבתי דונולו. 15) פיוט

א״כ שמה שכתב בענין מברך את השם ג״כ לר״י ז׳ ואקר „והוגד לי שנם נתגלגל זכות על ידך במקום אחר ונעשית טובה גדולה לכל הקהל" כיון למעשה הזונה הנעשה כבר בחדש אדר משנה ההיא . ודקדק לכתוב „במקום אחר" כי מעשה הזונה לא היתה במקום ר׳ יהודה שהיא קירטבה, כ״א בהיותו בקוקא ע״ש הישב. ומחילוק וסדר הסימנים אין ראיה כלל, כי הכללים נחלקו לפי הענינים לא לפי סדר הזמנים. ועכ״פ ידענו ברור זמן התחלת חשבון אל צפר. ועולה יפה גם כאן לענין לידת הרמב״ם שנת אלף קע״ג להאריך אל צפר הוא אלף רל״ה לנוצרים שוה למספר ד׳ תתצ״ה ליצירה. אכן מה הוא ענין התחלת מספר זה, האמת אגיד ידעתי ושכחתי . והנה המלה מורה מחלת המ״ה בלשון ערבי. אולי היה אז איזה דבר גדול באספמיא כמו חולי ירקון הנהוג שם עוד היום הבא מפאת המרה, או כעין חולי רע שבימינו הבא ג״כ מפאת המרה. ועוד זאת שערתי לי שהמצרים היו מונין להם מספר שנותם לנצוח אוגוסטוס נגד אנטוניוס, והוא היה שלשים שנה לפני לידת הנוצרי, ואולי מערביאים של מצרים נתפשט באפריקא הצפונית ומשם לאספמיא כמו שהיה דרך התפשטות ממלכת הישמעאלים באמת. אך מספר שמנה שנים המוקדם עוד לא ידעתי לפתור. 8) זמן פטירת ר׳ יוסף בן שושן בשנת ד״א תתקס״ה לא נמצא בתחכמוני שלפנינו (דפוס אמשטרדם דף ע״א א׳) נראה שחסרו מדפיסי אמשטרדם את רשימת הזמן שהיתה בדפוס הראשונה וזה חידוש . אכן בשנת מות הרמב״ם ז״ל ד״א תתקס״ה אין שום ספק ויש על זה ראיות מוכרחות וברורות, ונכונים דבריך — 9) נ״ל לקרות שלמה בן יחייא במקום יחיון ונמצא שם זה כמה פעמים בין אבות ומשפחות בעל שלשלת הקבלה . 10) שני המאמרים לרבינו יוסף בר׳ יהודה ברצלוני הם יקרים מאד, 3) ותמהתי על שאלתך אם ראוים להעתיק ולא ידעת זה מעצמך . כי גם מצד נושאם גם מצד קדמות זמנם גם מצד כותבם הם נחוצים ומועילים מאד לכל מעיין . ומי לא יכסוף לשמוע דברי קדמון הנקרא בשם הכבוד רבינו, על ענין שמות התנאים וכללי הלכותיהם ויחוסם קצתם לקצתם, וכן לעניני שיעורי המדות והמשקלות הנמצאים בתלמוד ? ועל אודות שם מחבר המאמרים, אעיר בראשונה כי אמצא שבוש בהעתקתך או גם בהעתקת הסופר של הקובץ, שמתחלה כתבת „מדף ק״ג עד קכ״ד שני מאמרים לרבינו יוסף בר׳ יהודה ברצלוני וזו התחלת הראשון מהם, מאמ׳ לרבינו [יוסף] בר׳ יהודה בר׳ יוסף בריה דרבנא יעקב הדיין תנצב״ה הספרדי „ברגלוני" ע״כ . אין ספק א״כ שהשם יוסף שהסגרתי נחסר בנוסחאתך בשבוש. ומעתה עיין וואלף אוצר הספרים ח״ג נומר 872 נמצא כזה. בין ספרי האפטינגר קווארט נומר 518 יש ספר מרפא נפשות בלשון ערבי, וכתוב בשער שחובר מאת ר׳ יוסף בר׳ יהודה בן יוסף בן ר׳ יעקב הספרדי ברצלוני, והקובץ הוא רב בכמות ונחלק לשבעה חלקים, והוא מזכיר בו הרבה מדברי הנביאים ורז״ל והפילוסופים, ובחכמי ישראל בן סירא רב שרירא

3) ומאמר הראשון לר׳ יוסף בר׳ יהודה נדפס בשם מבוא התלמוד עם מבוא גדול להחכם גרעץ (ברעסלא 1871) ומאמר השני על המדות והמשקלות נדפס בס׳ גנזי נסתרות להחר״י קאבאק קובץ שלישי עמוד 185—194 . (הזח״ה)

2) הפירוש על איוב קרוב אצלי שהוא מתלמידי רב סעדיה מנרבונא, אשר פתח
נ״כ פירוש דברי הימים שלנו המיוחס בשקר לרש״י (תולדות רב סעדיה גאון
הערה 39) ורק בפירושי נרבונה מובאים חכמי נרבונא ולא כן בפירושי הצרפתים
רצפוניים כמו רש״י והדומים לו. ושם בפירוש ד״ה (דה״ב כ׳ ט׳) מובא נ״כ ר׳
מנחם ב״ר חלבו. אכן נזכר נ״כ ברש״י סוטה (ל״ה ב׳) ובכמה מקומות מפירושיו
למקרא מובא ר׳ מנחם ז״ל בסתם קרוב שהוא זה. 3) ר׳ יעקב נזיר מוזכר בליקוטי
מחזור ויטרי סי׳ שכ״ח, אשר לא העתקתי לך עוד. ואעירך עוד הפעם כי תרשום
לי מקום ההפסק בהעתקותי למען אוכל להוסיף ולכתוב לך מנוסחאות שלך. ויתכן
שרבינו יעקב זה הוא רבינו יעקב חסיד ע׳ שם הגדולים (ח״א מערכת י׳ סי׳ י״ח
וח״ב מערכת י׳ סי׳ ה״י). 4) החשבון של קץ הגאולה לא יוכל להתפ״ש אצלי
בשום אופן רק אם נשבש ונצ״ג במקום זמן מלכות אלהות ישמעאל שצ״ל אדום,
ונעתק ישמעאל מפני המוראה כמו באיזה סליחות לפנינו. וכן מוכיח הלשון „אלהות
ישמעאל״, והישמעאלי לא עשה עצמו אלוה „שביהמ״ק נמסר בידם״ וביהמ״ק לא נמסר
ביד ישמעאל כ״א ביד אדום. ויהיה זמן מלכות אלדות ר״ל מעת שהחלה מלכות הנוצרים
בעולם, מימות קוסטנטינוס הגדול בשנת ד״א צ׳ לחשבוננו, צ״ף אל זה אלף רל״ה עלה
ה״א שכ״ה „ועוד קע״ב שנה לבא״ חסר זה המספר מן ה״א שכ״ה עולה ה״א קנ״ג,
ואז כתב המחבר ג״כ קובץ זה. והוא קרוב לזמן שרשמת אצל מחזורי השנה.
אך לפי דעתך היה עכ״ם קודם שנת ה״א קמ״ט, מפני שרשם מחזור רע״א שמתחיל
ה״א קל״א, ולא היה כותבו לחנם. אך יתכן שעשה זאת בכוונה לרשום גם המחזור
שעבר מקרוב בימי חייו, כדי שיצטרף אל מספר י״ג מחזורים שחושב ממנו עד
מחזור רפ״ג, בעבור שמשם ואילך שוב חוזרים המחזורים חלילה כמו שכתב למעלה.
והם מספיקים איפא לדעת מהם כל מחזורים העתידים ע״י הוספת חשבון מספרי
י״ג. 5) ספר תשב״ץ הנדפס בקרימונא ראיתי פעם אחת ועשיתי לי איזה ליקוטים
ממנו ויש בהם עכ״ם יותר מן תקע״ה סימנים ובכ״י שלך לא יש רק תקל״ח.
תמחול לעיין ולהשוות הנדפס עם הנכתב, אם חסר בנכתב או נוסף בנדפס מאיזה
מחבר אחר. 6) ספר חיי עולם כ״י נמצא באוצר הספרים של ר״ד אפענהיים נומר
658 פאליא, ומובא במרדכי הלכות ציצית סי׳ תתקנ״ב ובמנורת המאור סוף סי׳
ש״ז מאמר ארוך ונכבד ממנו בהכנסת אורחים. השוה שני אלה המקומות עם
הכ״י. 7) מספר אל צפ״ הוא רגיל לערביים שבספרד ומתחיל ל״ח שנה קודם
מספר הנוצרים. ומנא אמינא ליה? מדברי קאסירי שכתב בארוכה רשימת הספרים
שבעסקוריאל אשר במאדריד, ע״ש נומר 865 הקובץ נכתב בעיר וואדי אל הגרה
בשנת 1463 למספר הספרדים, או 1425 למספר הנוצרים. ועוד נומר 868
ליקוטי היפאקראטים נכתב שנת 1425 לספרדים 1387 לנוצרים. נומר 935 נכתב
1433 לספרדים 1395 לנוצרים. ומצאתי בשו״ת הרא״ש (כלל י״ז סי׳ ח׳)
עדות על א׳ שברך את השם ביום א׳ י״ו יום לחדש אדר משנת אלף ש׳
מנין גוים שקורין אל צפ״, ע״כ. וכפי חשבון הנזכר יהי מספר זה אלף
נוצרים שעולה ה״א פ׳ ליצירה. ובשנה ההיא בעצמה שאל ג״כ ר׳ יהודה
להרא״ש בענין אשה זונה ע״ש, (כלל י״ח סי׳ י״ג) אני החותם מ״ד
שנת פ׳ לפ״ט והרא״ש השיב לו שיפה עשה לחתוך את חוטמה. וקרוב

עוד אחור . והנה זה יעקב איש תם באמת, חכם לבב וישר דעת, חד השכל עד להפליא ואיננו אוהב פלפולי הבל כאשר ידמו קצת אנשים, וההפך נראה ממנו עיין תוס׳ סנהדרין (י״ז א׳) וקשה לר״ת דמה לנו בחריפות של הבל וכו׳. ודרכו הישר גם בפירושי המקראות נגד ההרגל עפ״י האגדות והפיוטים ע׳ תוס׳ עירובין (י״ט א׳) ור״ת פירש דעלוקה שם חכם כמו לאיתיאל. וזאת אמת גמורה כמו שהראתי במ״א. אכן רתוח היה מאד בטבעו כמו שהראתי ג״כ. וכל אשר הגיד לו שכלו המהיר, לנכון, קירב תיכף בזרוע וירה חיצי חימה על כל המתנגדים לדעתו. וכזה קרה לו עם רבינו אפרים ורבינו משלם והדומים להם. וכן כאן לענין הפיוטים כמה ברקים שלח וקללות סזר נגד הממאנים באמירתם ועיקר. ראיותיו וכל יסודי בנינו על פיוטי ר״א הקליר שהיה תנא כפי דעתו בלא ספק, ומקרית ספר בא״י, ולא חבר קרובות ליו״ט שני של גליות, וליו״ט שני של סכות כתב עליה שהיא כעין קלירית, אעפ״י שחתום בה בפירוש אלעזר בירבי קליר. ובחפזו מוסיף השערה שהיה נקרא קליר בעבור שנמצא על ר״א בר״ש שהיה אוהב עוגות קודם שנעשה ת״ח ואותה שעה פייט קרובות. וכל זה אינו אמת על ר״א בר״ש שהיה ת״ח מנעוריו כמו שהראתי באנשי שם. וגם יהיו הפיוטים לפי״ז מעת ההדיוטות של הפייטן, ודי בזה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת לכל מהיר בשפטו ומרעים בקול על אשר לא ימלאו אחריו.

ג) בענין לברך את עם ישראל אם גם נאותים דבריך, לא ידעתי למה לא בחרת ביותר פשוט עוד, שכינה הכתוב אמירת ארור בלשון ברכה בעבור שמדבר מעם ישראל ע״ד ברך נבות אלקים ומלך שמוסב מלת ברך גם על מלך, שלא יתכן גם עליו לאמר מלת קלל, ומכ״ש על עם ישראל כלו .

ד) הספר כ״י שקנית משנת ב״ם יקר הוא באמת ותמחול לעיין שם במדרש תהלים ס״ח אשר לדעתי חסרים שם בדפוס כמה דפים. גם תודיעני מה הוא ס׳ התרומה דיני איסור והיתר בחרוז, אם החרוזים המה קודם כל הלכה כמו שהם בדפים לפנינו, או ס׳ מיוחד, ואם שם המחבר בנימין בבאור או באיזה מראשי החרוזות .

ה) אודות דונולו שנקרא כן ר׳ שבתי על שם עיר, הלא רק השערה קטנה היתה זאת מבני דוד יחי וישכיל, ועוד לא נתבטלה כי לא נוכל לדעת איך אחינו היהודים בימים קדמונים שינו את שמות הערים מלשונות העמים ללשונם הנשחת קצת, כמו שישנו עוד היום כמה שמות של ערים וביחוד בכתיבה ואפשר כתבו מתחלה נולא, וקריאת א׳ היתה מסופקת אצלם אח״כ קצתם קראו כמו a וקצתם כמו o . ואלה האחרונים שינו האלף לוא״ו. כדי לברר יותר קריאתם .

ו) הקובץ היפה הנמצא בטריעסט מהראוי מאד שתודיע מהותו וענינו בדפוס אחרי כי בעליו איש נדיב ורוצה לפזר מכספו על ההוצאות. ואם תרצה תשלח לי מחברתך הקטנה בענין זה, ואוסיף עוד איזה הערות ואשלחן לך. חזק אחי ונתחזקה בעד עמינו וקדמונינו. ואעיר עתה על איזה משאלותיך, וגם אוסיף לשאול קצת דברים בקובץ הלזה. 1) פירש״י על משלי ראוי לעיין אם הוא מהדורא קמא או בתרא וזה תדע ע״י אריכות לשון יותר בראשונה מבשניה. ולדוגמא תמחול לעיין (כ״ה כ״ג) ותעתיק לי משם הלשון המחזיק רק כשורה או שתים, ולעיין ג״כ אם מובא שם ר׳ יוסף קרא כמו לפנינו בכמה מקומות. (ד׳ ד׳: ה׳ י״ד; ו׳ כ׳; י״ח כ״ב)

המכעיסים אותי על פני תמיד, זובחים בגנות ומקטרים על הלבנים (הנק־אים ארווים): (ד) היושבים בקברים ובנצורים ילינו, (להתפלל על נפש המת) האוכלים בשר החזיר (בגנות) ומרק פגולים כליהם (נאוועם המבורכים מהירביד): (ס״ו י״ז) המתקדשים והמטהרים אל הגנות אחר אח־ (ההירביר העימר) בתוך (באמצע הגן המוקף מחריץ) ויספיק מזה כעת. ובטרם נבא ליתר הדברים מאגרתך המושכלת האחרונה אדבר אתך עוד מעט בענין אחד מאגרות הקידמות .

א) בא לידי עוד נוסחא אחת משירים האחרונים של ס׳ הערוך מכ״י אשר בהמבורג. ושמחתי כי מצאתי כל השערותי והגהותי נכונות. מספר השנה של סיום הספר ד׳ תתס״א. גם שיווי החרוזים בשלש אותיות בכל שתי שורות נשאר קיים ואמת. ואשר עמדתי על איזה חרוזים שאינם כן בנוסחאתך, הם מתוקנים בנוסחת המבורג, כמג קרוב לסוף, נמצאה שם שורה אחת החסרה אצלך והיא אחר, בלי עצבון ועמל במקום שהיא מונהרה (כן הוא שם ולא מובחרה) „לבל תאצל מעיני המשכילים בלי להזהירה„ ובסמוך תיכף ״שבח הוד ותפארת לעמיה נהורא שרא„. (כן הוא שם וכצ״ל כדי שיהיה החרוז יפה עם הי ש ר ה שאחריו). וכן בסמוך עוד „מה ששמעתי וראיתי וסברתי בערך לפתורה (לא לשטרה ויפה החרוז עם לסתורה) וגם הגהותי „ילדים סומנו, יגוני הורב, שהיא היתה מפרה״ נמצאו שם על נכון . ועוד זאת תהי לחדשה בעיניך, כי בנוסחת המבורג חסרים שתי שורות „לריק הסימנין ואחר לא נתקיים כגמירה, שוכלתי מהם ורוחי חובלת עליהם להיצמרה : ומנוסחא חסרה כזו בלי ספק הוטעה בעל שלשלת הקבלה כי ראה מתחלה שם ראובן שלא נמצא אח״כ בין שמות הבנים שמתו, ולא ראה שאחד לא נתקיים כגמירה, חשב שראובן נשאר קיים ורק שאר הבנים נפטרו. וזה ללמד זכות על הסופר ההוא במקום שהוא זכאי, שלא יהיה בעינינו כנמהר מאד אעפ״י שכן הוא במקומות אחרים .

ב) רואה אנכי כי כגן ה׳ ארצך, תשריש אלוני זוקן למרבה, ותנובות תבונות ימלאו פניה, וספרים נושנים לא יחדלו מקרב כל עיר . אשריכם דורשי תושיה היושבים שמה, כי תשתו לרויה מכוס הלימודים בכל עניני קדמוניות, ואותי תחוננו כי תשלחו לי כפעם בפעם אשכול מכרמיכם. והנה יש עמך כהנה וכהנה, ולא יתמו ממך כל הימים חפצים יקרים אשר תוכל לתת לי מהם חלק מעט, ולבי ירחש לך תמיד תודות אין קץ. אכן יען כי רבים ושונים הענינים והחיבורים, מוכרח אני להעירך בל נדלג עוד מספר לספר, ועד לא נסיים ליקוטים או מעט ענינים מכ״י אחד לא נפנה אל כל כ״י זולתו כי אם במעט שאלות על ענינו תכונתו ושם מחברו. נשוב איפא למחזור ויטרי, אשר כבר בקשתיך כי תרשום לי מקום הסיום בהעתקיתי מהליקוטים ואשוב אכתוב למענך את כל הנחסר אצלך עד כה מהעתקותי ל־־תקותיך. ואתה תוסיף להעתיק למעני ע״י תלמידך היקר המופלא מ׳ אבי״י כל ־קוטים הראוים ומועילים עד כלה. ותשגיח בלי לקצר במקום שראוי להאריך , כמו אותה התשובה שהעתקת לי כעת מרבינו תם בדבר אמירת הקרובות , מלבד תועלתה לכל מעיין בספרים ישנים עוד נלמוד ממנה מוסר השכל נהיה ממהרים במשפטינו בחקירות הקדמוניות. ויותר עוד לבל נשפוך בוז על ־דים למחשבותינו, כי אם אשגה אתי תלין משוגתי, אך דברי זעם לא ישובו

זמנם. לא במצב הפרטי של המשורר לבד כאשר דמית, ואמרת כי יאותו השירים הנשגבים של ספר הנחמות לישעיה שהיה איש חפשי וחי עוד בעת ממשלת ישראל, שעדיין יקשה על דעתך, והלא זה המשורר התאונן בעצמו על רוע מזלו ואמר גוי נתתי למכים וקרא עצמו בזה נפש מתעב גוי עבד מושלים, אכן אהבת עמו ותקותו לראות בכבודו הגבירה חיל בנפשו והיא אשר רוממתהו על כל מגינת לב ותלאות אשר מצאו אותו לבד, ואשר סבל ג"כ בשמחה רק למען הטיב לבני אומתו .

ואוסיף לך עוד שני ראיות לדעתי על זמן חיבור ס' הנחמות, ואתה תתן אותן גם הן בחדר אחד מחדרי לבך, ושם תהיינה כלואות וצרורות עד לקץ שנתים ימים, עת יעלה זכרונן לפניך ותאספן אל נפשך או תוציאן החוץ ותרחיקן מעל גבולך א) כבר כללתי מלת דראון באותן מלות החדשות שלא נמצאו רק בדניאל ובספר הנחמות. אך לא גליתי עוד היטב את מקורה ולמה נמצא בשני הספרים רק על המצב הרע אחר המות. ועתה דע כי בספרי דתי הפרסיים נמצא במקומות רבים ושונים האמונה ברוחות רעות ושדים המורכבים ג"כ מבשר ורוח, והם הרשעים אשר היו מצבאי אחרימן נגוד הורמיז, וכמות כל אדם ימותון אך גם יחיו כמוהם בתחיה אחרונה ורק לחרפתם ולבשתם להראות רוע תארם ונגעיהם ומכאוביהם, ויקוץ כל רואה אותם ויבהל מפניהם, והם נקראים Darawands בלשון רבים ואחד מהם נקרא Darawand אך גם אות d האחרונה היא מאותיות הנופלות בלשון צענד. ואין הספרים בידי לרשום לך בפרטות החלקים והדפים, ועיקר הוראת שם זה בלשון ההוא דבר נמאס ונבזה לכלימת עולם וחרפת נצח, ומבהיל הרואה כמו שעירים אצלנו. פויני וסאטירי אצל היונים, וגם הם מבלים שאול מזבול להם. וזהו ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה והיו דראון (שייזאל), לכל בשר. ובדניאל. ורבים מישני אדמת עפר יקוצו אלה לחיי עולם ואלה לחרפות ולדראון עולם 2). ב) פירושי איזה מקראות בספר הנחמות (ס"ה ג' ד' וס"ו י"ז) נמצא בחלק ב' של צענד אפעסטא כזה. כאסיפת הפרסיים אל גן אחד המוקף סביב מחריץ עגול או מרובע יתפללו בשתיקה תפלה שלפני האכילה, ואח"ז יברך הירביד (כומר מחונך בעבודה) העומד באמצע, את שלשה הנאוועם והם כלים אשר ינשא בהם המאכל או המשקה ואומר לפני הקהל "אפרין (ברכת הורמיז וכו' עיין סוף מסכת ב"מ), שלשה כלים מספיקים לשובע והרביעי רע ואסור. לקדוש מחויב אתה ליתן לחם חם, בשר ויין טוב וישמח בזה. וכל זה נתן אלקים„ (אח"ז מתפלל בשתיקה ואומר), "הטהורים ירצו כקרבנות כאלה, עובדים טהורים הביאו את קרבנם והם יאכלוהו„ כו'. ובכמה מקומות עוד כתוב שם, כי לקרבנם יקחו תמיד אבן הנקראה ארווים ועליה יניחו את הקרבן. ואין ספק שהאבן ההיא היא מהלבנים השרופים כי אין אבנים חצובים בארץ בבל כנודע. ובחלק ג' (צד 294) כל שלשה ימים הראשונים יתפללו על נפש המת במקומות מיוחדים סמוכים לקברו, שאז שטה עוד הנשמה סביב הקבר, ובליל השלישי יתפללו הרבה ויביאו שמה לחם פירות וגבינה ומגדים וישרפו כבש באש לנשמת המת. ומעתה הנביא מוכיח את העם העושים כמעשה הפרסיים (ס"ה ג') העם

2) רשד"ל ז"ל הביא זאת בפירושו על ישעי' דף אחרון. עיי"ש שכתב: „ראיתי והבאתי מה שכתב אחד מגדולי חכמי הדור ביום כ"ג שבט תקצ"ג" והיא מכתב שלפנינו. (שזח"ה).

ביניהם תפלה לדוד, ואח"כ רובם ככלם בלי שם המחבר נראה שגם המשפחות של המשוררים נעלמו כבר. והמבין מוכרח להודות שנמצאו בשירי אסף איזה המראים ברור שחוברו אחר חרבן בית ראשון (ומי יכחיש זה בשיר ע"ט פ' אעפ"י שמזמן קדום הרבה שיר פ"ג ?) כמו שנמצאו כאלה לבני קרח ביחד עם כמה שירים קדמונים ממשפחה ההיא. אין ספק א"כ ששם אסף בראש המזמורים הוא רק ציון שם המשפחה אשר ממנה לוקחו. ועד"ז לבד יובנו לנכון המזמורים ותכונות ענינם וזמנם. ונראה שלכן הוסיפו בראש מזמורי פ"ח ופ"ט להימן האזרחי ולאיתן האזרחי שאילו היה כתוב סתם להימן או לאיתן היינו מפרשים אותו ממשפחת הימן או איתן כמו לאסף, ולכן הודיע שהמחבר הוא הימן או איתן הראשון. ולדעתי איננו במקרה שאצל שירי שני המשפחות ר"ל בני קרח (אשר רובם בני הימן) ובני אסף, המזמורים המאוחרים בזמן הם קודם בסדר, כמו שלשה הראשונים לבני קרח מן מ"ב עד מ"ד תכונתם תגיד עליהם שחיברו בארצות אויבים מחרפים ומתנקמים והמשורר נכסף מאד לשוב לארץ מולדתו, ומזמן ואולי גם ממשורר ההוא מזמור פ"ד אשר הוא ראשון ג"כ באסיפה אחרת משירי בני קרח כמו שנרשם שם בתחלתו ושוה בתכונתו למזמור מ"ב. אח"ז מזמור מ"ה נעלם קצת זמנו ואח"ז מ"ו מ"ז מ"ח על מפלת סנחרב, ומ"ט נעלם זמנו. וככה שני מזמורים הראשונים לבני אסף ע"ג וע"ד הם אחר החרבן ואולי גם ע"ה: ע"ו על מפלת סנחרב. ואח"ז אין סדר באיזה מזמורים. ואולי מתחלת אסיפה חדשה, כי ע"ז אחר החרבן ע"ח נראה כנושן ואין הזמן מוכיח מקרבו, ע"ט פ' אחר החרבן. פ"א פ"ב פ"ג נראים כקדמונים. אח"ז עוד ד' מזמורים לבני ק"ח שנים הראשונים פ"ד פ"ה בימי הגולה, פ"ז ופ"ח נראים כנושנים. ועכ"פ ראינו אותם אשר איחור הזמן מבואר בתוכם מוקדמים בסדר, ואשר לא נודע זמנם או נודע קדמותם מתוכם באו מאוחרים בסדר. והטעם בזה נ"ל פשוט שהשירים החדשים היו נמצאים עפ"י רוב תיכף ובנקל אצל בני המשפחה ולא כן שירים הקדמונים שנתאחרה מציאתם כפעם בפעם וכמו כן נתאחרו ג"כ להכתב ונוספו על מזמורים החדשים שכבר נכתבו—בין אלה המשוררים הלוים מעולי הגולה היו נמצאים לדעתי אנשי הרוח שחברו שירי המעלות והללויה וכמה מזמורים בלי שם והם אשר כתבו ג"כ ספר הנחמות. ואין פלא אם היו אז נביאים שלא היו משוררים כמו הלוים, כי עוד גם בימים קדמונים היו כאלה אך מעטים, אכן בימים מאוחרים נחלקו עוד יותר עניני רוח נבואה ורוח השיר. ובכל זה היו נמצאים גם מתאחדים אצל מעט נבחרים והנה גם לנבואות זכריה אעפ"י שאיננו לוי לא חסרו צחות והדר, אך נשגבות ורמות מהן מליצות הלוים. ועזר רב מצאו להגבהת נפשם ויופי אמריהם, בקורות זמנם הנפלאים ועתידות אשר נפתחו כספר לפניהם. כי ראו חסד האל מפליא לעשות משפיל שונאי ישראל המה הבבליים, ומקים ממלכה חדשה של פרס אשר ידה תכון עם בני יהודה להשיבם אל נוידם ולצות על בנין היכלם, ועם ישראל ינהרו מכל פאה לארצם, וגם ער[illegible] רב יעלה אתם ונספחו עליהם גרים רבים, וחזו הריבוי הנפלא העתיד לבי[illegible] בזמן קרוב, ואיך עד מהרה ישוב זרע יעקב להיות לגוי גדול ונכבד [illegible] עוד מלפנים. כל זה הוא אשה ילהיב לב משורר אוהב ארץ מולדתו. [illegible] ביהנו עוף וינשאהו על [illegible] [illegible]יתי מליצות נשגבות ונפלאות, ומעתה נמצא [illegible] [illegible]ות היופי והנשגב יותר בנושא השירים ועניני

בעצמך התאמר כי על נהרות בבל ומזמורים מאוחרים בתהלים הדומים לו בצחות ונועם וקלות ההבנה חוברו בימי ישעיה ? ועתה אוסיפה להגיד לך את מחשבותי על דבר המשוררים מאנשי הגולה . כבר גליתי את דעתי בראש דברי לשארית יהודה (בהערה על ההלל) כי רוב הנביאים ובני הנביאים היו משבט לוי כאשר היה שמואל הנביא מיסד בית התלמוד שלהם, ובהם בני הימן אסף ואיתן המשוררים בימי דוד (דה"א ט"ו י"ז) והראשון היה בן בנו של שמואל (שם ו' י"ח) והיו בהם גם לומדי תורה לעם בימי יהושפט (דה"ב י"ז ח') ובימיו ג"כ יחזיאל בן זכריה מבני אסף היתה עליו רוח ה'. (שם כ' י"ד) ובימי יאשיהו נמצאו המשוררים בני אסף על מעמדם (שם ל"ה ט"ו) ובין העולים משבי הגולה נחשבו המשוררים בני אסף מאה ועשרים ושמנה (עזרא כ' הו"א), ובבנין בית שני הועמדו הלוים בני אסף להלל את ה' (שם ג' י') ומתניה בן מיכא בן זבדי בן אסף (ר"ל מבני אסף) ראש התחלה יהודה לתפלה (נחמיה י"א י"ז) ועזי בן בנו של מתניה זה הוא מבני אסף המשוררים לנגד מלאכת בית אלקים (שם שם כ"ב) וחצרים בנו להם המשוררים סביב ירושלים (שם י"ב כ"ט) ומשם נאספו ג"כ בני המשוררים לחנוכת חומות ירושלים (שם שם כא). מכל זה נראה בעליל כי מלאכת השיר והמליצה היתה מורשה אצל משפחות האלו מדור לדור. וביותר נתקיימה זמן רב אצל משפחת אסף, ואף בימי הגולה לא חדלו מְלַמֵּד אב לבנים את דרכי לשונם וזמרותם, וכן שבו מבבל לא"י עם נחלה יקרה הזאת. והנה אסיפת ספר תהלים בכללו נעשה בלי ספק אחרי שיבת הגולה, ונתחבר מאסיפות אחרות קטנות וביחוד מספר שני ואילך. והמאספים קבצו מכל השירים אשר מצאו אצל בני המשפחות האלו. וכתבום על ספר אחד, ולרוב לא נודע לבני המשפחה בעצמם שם אחד מאבותיהם שחבר שיר פלוני, ורשמוהו הסופרים רק על שם המשפחה כמו לבני קרח והם משפחת הימן שהוא מזרע קרח (דה"א ו' י"ט-כ"ב) ובעבור שבלי ספק כל אחד משלשה המשוררים הקדמונים בימי דוד, הימן אסף ואיתן, היה לו בארח שירותיו איזה דרך המציין אותו מזה של ריעיו, כי אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, היה ג"כ הסגנון ההוא הולך ועובר מאב לבן. עד שגם בדורות האחרונים היה נקל עוד למביני השיר בימיהם להכיר דרכי המליצה של בני הימן ושל בני אסף ושל בני איתן או ידותן. ועפ"ז לא יקשה לנו אם נמצא שירים של בני קרח מזמנים רחוקים זה מזה ועי"ז שונים ג"כ בענינם, ובכל זה ההבדל בארח מליצתם מעט הוא, כי חותם המשפחה עליהם אשר לא ימוש ממנה עד דור אחרון. וציינו הסופרים את השירים כסתם לבני קרח בעבור אשר נודע כי מידם לוקחו, רק כאשר ידעו בקבלה על שיר ידוע שהוא מהימן ראש המשפחה של משוררים האלה, הוסיפו שהוא להימן האזרחי, וזהו שרשמו בתחילת שיר פ"ח, שיר מזמור לבני קרח [ר"ל מבני קרח לוקח אך ידוע שהוא] להימן האזרחי. ונראה בעליל שנעשו אסיפת השירים לפי אשר לוקחו ממשפחות המשוררים. מתחלת ספר שני ח' מזמורים לבני קרח. וכאלו סיים מְאַסֵּף זה את הבא בידו מבני קרח העמיד עוד מזמור אחד לאסף (נ') וממזמור נ"א עד סוף הספר הכל לדוד רק אחד בסופו לשלמה. ומתחלת ספר שלישי עד שיר פ"ג י"א מזמורים רשומים בראשם לאסף כי מבניו לוקחו. ואח"ז עוד ארבעה לבני קרח רק הפסיקה

יוסי והילד פירש לו אח״כ נפש חיה במקרא שהיא רק בחיות ולא בשכל והיא המתה ג״כ במות האדם לא כן הנשמה הניתנה אח״כ ע״י הלימוד, אמר לו ר׳ יוסי בני מי רבך א״ל הילד ר׳ א ל כ ס נ ד ר א י ע״כ, וכל מבין יכיר שזה ר׳ אלכסנדראי הוא כינוי לאלכסנדר הפרדוסי ראש הדעה הזאת, ומנהג בעל הזוהר להוסיף יו״ד בשמות עצמיים כמו רב יודאי (תקון ס״ט) והוא מערים א״כ לכנות לנכרי בשם ישראל עם תאר רבי. זה משה האיש אמנם הוא לנס למקובלים אשר כוונתם רצויה אצלך. כנגד זה הרמב״ם וגם הראב״ע ושאר החוקרים מישראל הקודמים להם, אנשים צנועים מאד בלשונם בעלי מוסר השכל בדבור ובמעשה, רחוקים מאד מכל אומר בלתי טהור. ואשר לא שונא לראב״ע מתמול שלשום וקורא הקדמתו לפירוש התורה ימצא שם כל מחשבותיו ודעותיו גלויות ומבוארות בדרכי פירושי הכתובים והשתמש באגדות, ולא יוכל לאמר עליו עוד כי הוא מדבר בלב ולב.

תאמר עוד „כי הראב״ע לא כתב ענין אחד בסדר הגון ובלשון מבואר, וספרי דקדוק שלו נכתבו בלא צחות ובלא מאזנים״ בשבתך על כסא המורים שאנן בביתך ושוקט בהיכלך נקל לך לדבר משפטים את איש שבע נדודים ומדוכא מעוני ויגון ובכמה משיריו המתוקים מדבש קונן בעצמו על קשי יומו ובאחד מהם כפי זכרוני. „נדוד הסיר אוני, והבהיל רעיוני, ושם פי ולשוני, אסורים בזיקים״. ובמקום אחר, ואברהם זקן, כעוף נודד מקן״ וקודם פ׳ יתרו „נאם אברם אסיר תקוה אשר פתח עוני יתרו, עדי הלך חצי לבו וענה הגדוד יתרו״ (ר״ל חצי האחר מהלב כן תקנתי שיר זה המשובש לפנינו) ובכל זה מי לא יתפלא על צחות לשונו ונועם הגיונו לא לבד בפיוטיו וזמרותיו. אך בכל אשר כתב בעטו ולא ע״י תלמידיו כן בדקדוק כן בפירושיו, אין מלה יתרה בהם והכל בכוונה בעצה עמוקה ובמתק שפתים ככה מצאתי את מעשי ידיו להתפאר, וכן ימצאו אותם כל שוחרי תושיה בלב חפשי מכל משפט קדום. אך אתה באיבה תהדפנו, ואורו חשך כבר בעיניך. ואוי לו לאיש בינוני אשר נפל שדוד תחת חצי מליצותיך הנמרצות, אך לא כן הראב״ע ז״ל, נעלה הוא מאד על ערכנו ומשפטנו עליו — חדל ידידי! מבינתך חדל מהריב עם גדולים, וחוס על שרידי ספרים קדמונים בלשון עברית כי ידלו מאד וימעטו אם תקח מאתנו מחברים מפורסמים חכמים מחוכמים, כראב״ע והדומים לו וכבר יצא שמם הטוב בכל תפוצות ישראל ואל דבריהם ייחלו כל צמאים לבינה הניחה להם איפא וינוחו על משכבותם בשלום. וחקר כבודם כבוד ולא חקר קלונם, ואחר מעלתם ולא אחר מומם לבקר. ולמה לא כגמולם נשיב להם? הם הרימו כבוד עמנו בהיותם לנו למופת גם לעיני העמים, ואנחנו נוריד יקרתם ונשפילם מטה? חלילה לך איש ישר לבב וגדול העצה! חלילה לך מעשות עוד כזאת.

ואשוב לספר הנחמות. ואבא אל שאלתך החדשה בדבר ההבדל בין דרכי מליצות ספר זה לדרכי המליצות של חגי זכריה ומלאכי, ועל זה אענך. דבריך היו נכונים אלו לא נמצאו אתנו מזמן אלה הנביאים האחרונים כי אם המעט הזה מהנבואות, אכן כבר הראתיך כמה מזמורים נמרצים בתהלים אשר כפי דעתי איותי נכוחות וחזקות כי הם גם כן מזמן עולי הגולה. ואתה

ובמקום, אעפ״י שהרמב״ם באגרתו 1) מפ״ש איזה שמות עצ״ים רק ע״ד מליצה ור״ל שגם גוף המעשה הנעשה הוא משל על יצ״י האדם. ואתה תעמיד נגדם את המקובלים אשר הלכו בדרך המתפלספים כפי דעתך בפירושי התורה על דרכי המשל רק בכוונה רצויה לחזק הדת והאמונה. א״כ טובים בעיניך האחרונים מהראשונים • ועתה בא וראה אם כנים דבריך, נק״א לפנינו דגל המקובלים הוא בעל הזהר נבחנהו נא ונראה אם היתה כוונתו רצויה או לא. אולי נודע לך מה שהרע לעשות ברדפו דרך כל בעלי הסודות מימות עולם אצל כל העמים אשר ככל שומרי נשף ומשימים פנים בסתר. אין נקי מהם מהתערב בלימודיהם זמות תבל ותשוקות בשרים

ואני הראתי עוד בבירור נפלא את מי מהם בחר ביחוד למורה דרך ואשר בלשונו כתב ג״כ את ספ״יו, ולא אוכל להאריך פה . ומזה באו לו ג״כ הרבה לשונות בלתי נקיות ומשלים גסים וקשים לאזן רכה וזכה. וקצת מאוחיים הלכו אחריו לתומם וכתבו בלשונו, ומהם הר״י לוריא ז״ל בשיריו הארמיים לסעודות שבת , אשר היותר גס בהם הוא לליל שבת וביחוד בסופו — וכל זה לבד היה מספיק לגנוז ספר הזהר בבית הסוהר. אכן במקום אחד נגלו לנו מזמותיו רק לחדש נבלה, ואיך שמח אם מצא מקום לזה. ע׳ פסוק מרכבות פ״עה וחילו הוא מעתיק הברייתא בחגיגה (י״ג א׳) הנמצאה ג״כ סוף פ״ד דהיכלות במעט שינוים, למעלה מהן חיות הקדש, רגלי החיות כנגד כולם. ארכובי החיות כנגד כלם, וכו׳ רק בלשון ארמי כדרכו, וחושב והולך כמו הבריתא על הסדר כל אברי החיות , קיסולין, שוקין , ארכובין, ירכין, גופין, וגדפין, רק בין ירכין ובין גופא הוא מכנים מעצמו ע ג ב י ד ח י ו ת כ כ ל ה ו . הנשמע נבלה כזאת ליחס לחיות הקדש גנאי כזה . מה שנשמרו ממנו בתלמוד ובפרקי היכלות? ורק הוא בפיו עגבים הוא עושה להם — שמע עוד דרך אחר לרמות את הבריות בספר עקדת יצחק (שער ו׳) הוא חוקר והולך על נשמת האדם מתי ניתנה בקרבו ומסכים לדעת אלכסנדר הפרדוסי כי ע״ד פ״א אדם יולד בלי נשמה שכלית—רק עם נפש חיה אך ע״י העסק בדברים שכליים הוא מקנה לו הנשמה ההיא והיא לבד הנשארת אחרי מות האדם. ומפרש בה המקרא ויהי האדם לנפש חיה ר״ל מתחלת יצירתו , ואח״כ כתב שמצא כן מבואר במדרשו של רשב״י. והנה על גוף הדעה הזאת יש כמה מתלוננים עליו ובהם הרב בעל נשמת חיים, באמרו כי דעה נכרית היא ואין לישראל חלק בה , ואין כאן המקום להאריך. אכן המחפש מקור מאמר זה המובא מבעל עקדה על שם מדרשו של רשב״י, מצאנו בזוהר חדש בראשית על המקרא תוצא הארץ נפש חיה למינה, ע״ש ספור מר׳ יוסי בן פזי דהוי אזיל באורחא ופגע בטורא דכפר קרדו בליל שבת, וראה לבעל אכסניא שהלך לשכב עם אשתו (שיחה נהוגה הרבה כזוהר) וברך אותם שיזכו לבן ירא שמים, ולאחר ימים בא לשם, וראה הנער הנולד להם בן שבע שנים ולא רצה הבן לדבר עמו, ואמר הטעם שלימדהו מורו שכל מי שאין לו נשמה קדושה אסור לדבר עמו, ולא ידע עתה אם זה האיש (ר׳ יוסי) יש לו נשמה קדושה, אך בקרבו אליו אמר לו (הילד) אני רואה שנשמה חדשה יש לך מימים מעטים ולא ניתנה כך בשעה שיצאת לעולם, והתפלא ר׳

1) אמנם עי׳ מ״ש הרב ז״ל אח״כ ביכורים שנה א׳ מחברת ב׳ צד 48 כי אגרת זאת איננה כלל להרמב״ם ז״ל. (שוח״ה)

י״ב) וריש הושע ודניאל א׳ א׳. ויפה כתב עליו שספריו ראוי להשרף מפני שנעשה התורה אצלו עיר פרוצה אין חומה בשבושים הרבים שעשה לו מעצמו, ואיש האומר על מרע״ה שרצה לאמר ההר ויצא מפיו העם הוא ממש עושה תורתו של הקב״ה פלסתר, שא״כ אין לנו עוד דבר ברור ח״ו במצות עשה ולא תעשה. ובאנו לדרך בעל הזוהר שהרשה לו לדרוש פסקי טעמי אצל לא תגנוב ולא תנאף וכמערים אמר שתנאף בפני עצמו באשתו מדבר. רחמנא ליצלן מרשע כסל כזה, וזה ממש אגדות של דופי, ועוד תשוב תראה מבעל החלומות הלזה תועבות גדולות מאלה — והראב״ע שרמז על הוספת איזה כתֹובים, עם כי דעתו נגד רוב קדמוני רז״ל וגם אנכי אינני כמחזיק בדבריו, מ״מ יש לו לאמר בדרך ר׳ יהודה אתהלך ולא אשגיח על דברי ר׳ שמעון שאמר אפשר ס״ת חסר אות אחת כו׳ (כ״ב ט״ו א׳) — ובענין מי המרים שאמרת כי היה חושב שהכהן נתן סם ממית בהם, אתפלא עליך מאד כי תעמים עליו דעה רעה כזאת אשר המחזיק בה לא לבד לרשע אך גם למשוגע וחסר דעת יֵחָשֵׁב אצלי, כי היתכן לכל מחוקק יהי גם מפראי

מדבר, אשר יצוה בפה מלא להמית בשאט בנפש כל אשה נחשדת ולהטעות בשקר את נפשה ונפש כל השומעים לאמר אם לא שכב איש אותך הנקי ממי המרים האלה? אין ספק א״כ בכוונתו שניתן איזה דבר מר במים אשר פעולתו בשוה להכאיב חוש הטעם וקרבי השותה, ועם חוזק דמיונה עת תדע פשעיה ותשמע קללה נמרצת של הכהן ואלתו החזקה, יוכל ג״כ להסב לה מחלה הממיתה, ואם חטה מכל פשע, אז טוהר לבה ושמעה בירכת הכהן יתן לה אומץ בל תאונה אליה רעה. זה דעתו בודאי, אעפ״י שאינני מחזיק בה כלל ובאמת לא יכשר בעיני דרך כזה מ״מ אין זה רחוק מאומה אצל חכמי ישראל אשר ישבו בין הערביים; שיגעו תמיד לקרב כל ספורי התורה ומופתיה אל דרך הטבע, ואם כל הדרך הזה ירע בעיניך. הנה לא עליו לבד תהי תלונתך אך על כל ההולכים בו מימות הגאונים עד מאה השניה לאלף הששי, כמו רב סעדיה גאון, רב שמואל בן חפני גאון, רב שמואל הנגיד, ר׳ שלמה ן׳ גבירול, הרמב״ם, בני תבון, בני קמחי, בעל המלמד, והרלב״ג ודומיהם. ומהם מי שאמרו שהנחש והאתון לא דברו והשטן איננו מלאך ובעלת אוב לא העלתה באמת את שמואל וכדומה יותר עוד, התרצה לבא במשפט גם עם כל אלה? הלא תרבה עוד הפעם פלגות בישראל, ותזרה הלאה כמה פרחים יפים נחמדים למראה ועליהם לתרופה. וככר ראיתיך ידידי אורב גם לרמב״ם אשר נתת לו מקום בין המתפלספים ואצל הראב״ע שנוא נפשך, למען יתפשו שניהם במזמות זו חשבו על ספורי התורה שהם רק משלים וחדות. התאבה איפא לנצל מאתנו גם את העדי היקר הזה הוא רבינו משה צבי תפארתנו ומאיר עינינו? לא תחרד עוד אף מפני האדם הגדול בענקים אשר גם הגאון יעב״ץ ז״ל במטפחת ספרים שלו. אִיש לא שם רסן לשפתיו, נבהל ונסוג אחור מדבר מאומה נגד כבודו? אחי אחי! אנה פנית? אנה הוליכך רוחך? הרף מאף והניחה לגדולים ההם ואל תרגיזם ממשכבם. והנה ח״ו לא היתה כוונתם לכפור בפשוטי המעשים ...ים בתורה ולפרשם רק ע״ד משל כאשר עשו איזה שועלים מחבלים כרמים מפלספים ומקובלים בימי הרשב״א, וכל הקורא רק מעט בס׳ המורה ובפירושי וכ״ע יוכיח להודות על זה כי חשבו כל הספורים בתנ״ך לנעשים באמת בזמן

וכבר הוכחתיו על פניו בעבורו. וכתבתי כל זה בעבור כי ידעתי עת תראה מהללו עלי תחשבני לְעָרֵב בכל דבריו, מה שאינני כן באמת רק על שאלותיו השיבותיו תמיד ובכמה ענינים השיבותיו ממחשבותיו, אך בענין של ס׳ ד״ה לא כתב לי ממנו גם רמז, כי אז הייתי מברר לו ג״כ שגיאותיו וכי לא יצדק בשום אופן בסתירותיו ותלונותיו המדומות — כתבת עוד „וזה כדי להשבית המשל ההוא ממשה ועד משה" וכו׳. לא השבת ולא תשבית, כי הדברים כנים וברורים ולא לבד בכל ספרי תנ״ך אשר בהם ספר ד״ה הוא היותר רב ברשימות שמות, ובשני התלמודים ותוספתות ומדרשים הרבים לא נמצאו שמות אברהם משה דוד ושלמה חוץ מהיחידים שנקראו כן, אך גם בכל ספרי קדמוניות ומלחמות ליוסף בן מתתיהו הכהן אשר בהם רבו עד מאוד שמות הלוקחים חלק בקורות ישראל. התאמר עוד כי כל זה במקרה הוא? וכן שם אהרן בכל אלה הספ״ים, רק שני פעמים בין אמוראים היותר אחרונים ובבבל (ב״ק קי״ז ב׳ מנחות ע״ד ב׳). וביותר נזהרו לדעתי החכמים מקבלי תורה שבע״פ מק־וא להם או לבניהם שמות כשמות המפורסמי׳ בתנ״ך. ואולי גם בעבור שאם יֵאָמֵר משמם אחרי מותם איזה הלכה בביהמ״ד יוכל השומע לטעות שהוא מהאיש המפורסם במקראות, ולכן נמצא פעם אחת משה בר עצרי (ב״ב קע״ד ב׳) שהיה איש הדיוט. ואפשר עוד גירסא משובשת שם. וכבר הראתי בתולדות רב נתן (הערה 25) כי רב משה גאון המובא בפוסקים נקרא באגרת רב שרירא, רב משרשיא. ונ״ל עוד בעבור שידעו שלא נמצא איזה איש ששמו משה היו רגילים לקרוא בעת תמיהתם או שבועתם, משה. והיו יודעים שלא יטעה שום אדם לחשוב כי יִקָּרֵא מהם בשמו, כמו רב ספרא ורבא (גיטין ק״א ב׳ ביצה ל״ח ב׳ סוכה ל״ט ב׳ ושם הפירוש הנכון ברש״י כנראה מבואר ג״כ בירושלמי מגלה פ״ד ה״א והוריות. ע״ש ושם כפי רב חגי) ואפשר דוד ושלמה בימיהם היו העם יראים לקרוא לבניהם כשם המלך ולא נתפשטו עוד מאז והלאה. וככה לדעתי שֵׁם שמואל שלא יִמָּצֵא ג״כ בכל ספרי יוסף הכהן, נראה ג״כ לכבוד רבן של בני הנביאים והצופים וקורות לידתו ושמו, ושמואל הקטן היה הראשון מן התנאים שנקרא כן. ועולה יפה הכינוי קטן להראות בביאור קיטן ערבו נגד שמואל הנביא. וקרוב לזה מפורש בירושלמי סוף סוטה ע״ש ופרשהו עפ״י דברינו. ועל שמואל האמורא בבבל ואולי ג״כ הראשון שֶׁם בשם זה, נשאר עוד ספור למה נקרא כן ע׳ מדרש שמואל פסוק וידע כל ישראל כי נאמן שמואל. ורק אצל שם יהושע הוא קצת כחידוש שנמצאו כבר בתנ״ך כמה אנשים בשם זה. וכן מתתיהו שינה וכתב את הראשון עבדו של משה ושאר שנקראו כן ודי בזה

תאמר עוד על הראב״ע „שהוא איש מדבר בלב ולב, האומר על ר׳ יונה המדקדק הגדול שספרו ראוי להשרף מפני שכתב כי יש בתנ״ך קצת מלות משובשות והוא עצמו התחיל אח״כ לפרוץ גדר ואמר ברמז שיש בתורה כמה כתובים נוספים". לא על המדקדק הגדול ר׳ יונה אמר כן רק על יצחקי המהביל או המבהיל השוה המקומות בסוף ס׳ צחות וסוף פ׳ וישלח ופ׳ יתרו (שמות י״ט

הרשית לך לומר שמעשר עני איננו מן התורה ג״כ נגד הלכה מקובלת ומפורסמת וכל מוני המצות חשבו אותו למצוה מיוחדת בין תרי״ג מצות באין חילק (ודרך אגב אומר לך שאעפ״י שלא ידעתי עוד איך תפ״ש הכתובים מקצה שלש שנים, וכי תכלה לעשר, אעירך בכל זה להשים עין על מה שנמצא כבר בספר טוביה (א׳ ח׳) ולתקופת השנה השלישית נתן את מעשר תבואתו לגר ליתום ולאלמנה) והנה הראב״ע אפשר שלא ידע ההפ״ש הרב שעשו רז״ל בעצם בין איסור תורה לאיסור של דבריהם, כי לא היה עסקי רב כ״כ בתלמוד, מצורף למה שנודע מהרמב״ם ז״ל שקרא לכל דבר הנלמד בי״ג מדות, דברי סופ״ים, אשר מזה אפשר יש לשפוט דרך חכמי ספ״ד בענינים כאלו. ואתה אשר ידעת היטב דרכי כל הקדמונים איך הפליגו בהפ״ש מצות של תורה לשל דבריהם, ולא חשת להם ולא השגחת עליהם. אך גם בזה ההבדל בין ענין מעשר עני לחלב, מבואר, הראשון, כן משפטך, אתה חרצת, והשני מדברי הראב״ע.

בא וראה עוד כל דבריך נגד הראב״ע איך נכתבו בשלות ובפחז כמים, ורק להעלות חימה ספינה. הראיתני כי מצאת במדרש חזית פסוק ישקני מנשיקות תני משה בר׳ נתן, וגם כי ידעת כי בעל יפה קול הגיה משם ר׳ נתן ואינך רואה הכרח להגה זו וכו׳. והנה גם אני ידעתי כי נמצא שבוש כזה באיזה דפוסי מדרש, ויותר מזה שכן מובא בהקדמת ס׳ עבודת הקדש לר׳ מאיר ז׳ גבאי תם לבב כמוך, ובכל זה לא נסתפקתי אף רגע באמתת הנוסחא תני משם ר׳ נתן, וכמה פעמים נמצא כן במדרש. (ב״ר פ״ה, וי״ר פל״ב, מדרש חזית פ״א, אסתר פסוק בשנת שלש למלכו) ומקום זה האחרון במדרש אסתר הוא המכריח עוד ממקום אחר שהראתי באנשי שם כי מאמר זה הוא מבריתא של מ״ט מדות לר׳ נתן המובא בריש יסוד מורא לראב״ע 1) וברש״י בכמה מקימות, והיתה כוללת ברייתא זו הרבה מאמרים ע״ד המספר מן א׳ עד מ״ט, כלומר כל הכללים שיש לאמר על מספר אחד או שנים וכו׳, כן בהלכות ודינים כן באגדות כן בעניני המדידה והשיעור, וכללים אלו היו נקראים מדות, והפירוש במדרש אסתר שם, תני בשם ר׳ נתן, מעשרה, (ר״ל ממספר עשרה יש לכלול) מדות אלו וכו׳ יעו״ש, ותבין מזה כי המאמר הראשון (ב״ר פ״ה) ג׳ נכנסו לדין וכו׳ הוא ג״כ מברייתא זו וממספר שלשה, ואולי המאמר יש קני מנשיקות הקב״ה אמרו, היה במספר אחד זה השי״ת ויתעלה ושם כל שמותיו ובהם שלמה מלך שהשלום שלו וכו׳ — ולא אוכל להאריך כאן יותר, שכבר נמצא ענין הזה באורך על שמי בחיבור על הדרשות ואגדות מהחכם צונז (צד 109 : 108) אך באו הדברים אצלו ממושכים וממורטים לא כמו שכתבתים אליו על שאלותיו בסדור נכון ומקובל. ומדי דברי בחכם ההוא ראיתי עצמי כמחויב להעירך בל תבא במשפט עמדי על כי החפיא דברים אשר לא כן על ספר דברי הומים. אל אלקים הוא יודע כי נקי אנכי מכל אשר כתב שמה ולא ידעתי מהם דבר עד יצאה מבית הדפוס, וזה תראה ג״כ באשר לא נזכר שמי שם בכל הפרק ההוא הבכתי נאה,

---

1) עי׳ מכתב הרב ז״ל הנדפס בפי׳ לוית חן וסוף פירוש ר׳ זלמן כ״ט על ס׳ זוד מורא דף י״ג ומ״ש בכרם חמד ח״ג, 117 — ומסכת המדות הדפים, כמש״ש ומזכיר חלק שביעי (שזמ״ה)

כצור נגדם. ואתה תאמר כי מסלולי כולל השערות בחריפות דקה מן הדקה, והנה לא בחריפות ופלפולים מחודדים אנו משתמשים במחקרי הכתובים, כי אם בחפושי הקשים נכונים ומתקבלים ללב. אשאלך הנמצאו כאלה בפרקים אשר הכינותי או לא? או הנבנו בארצך או בקרבך אופנים חדשים למהלכי בינת האדם? ואם לא, הגד לי באמת מה יאמרו שמה שאר המבינים הישרים הרואים את מסלולי? מה ישפטו ריעיך ותלמידיך היקרים? אזני פקוחות לשמוע כל אשר יחרוצו אחרי קראו את דב־י בשום שכל, אל תפל דבר לי מכל אשר ידברו, אם טוב ואם רע — ותאמר עוד כי תקת מועד לעיין עוד הפעם בענין זה, אחרי כלות מועד מועדים וחצי, שנתים או שלש שנים, נראה כי במשך הזמן ההוא תשאר עומד על משמרתך או עכ"פ מוצלל בנבכי הספיקות, והוא הדבר אשר יגדיל תמיהתי איך תוכל לסגור זמן רב כזה את חדרי לבך בל תבאנה בהם כל המחשבות הברורות המבקשות להן מקום שמה? הלא אקרא לסגירה אמיצה כזאת עצימת עינים בכח רב? תאמר עוד „כי לא מצאת בדברי מופת שיכריחך לסור מאמונתך ואמונת אבותיך", וכמעט כל מלה במאמר זה מושכת הערות אחריה. לא מצאת מופת מכריח, הלא כתבתי ושניתי כי לא נמצא לעולם במחקרי קדמוניות מופתים מכריחים כאלה של חכמת המדידה, אך הוכחות מהשואות והיקשים (אנאלאגיען) נקלות המיאון למסרב, כמו שנקל עוד למסרב לאמר, אינני מאמין כי נמצאו יצורים בירח ובשאר כוכבים מהלכים, אעפ"י שנתברר לאין ספק דמיונם לתבל ארצנו באופני מהלכם סביב השמש, ובמהותם ואיכותם כי יש בהם כמו בחלדנו הרים ועמקים וימים. ויפה הוספת כי לא מצאת מופת שיכריחך לסור מאמונתך, כי הוא היותר קשה להסירך מרעיון שכבר חשבת ונתישבה אמונתו בלבך, אשר אולי גם מופת הגיוני הראוי להקרא מופת באמת לא יכריח עוד את מחשבותיך לעזוב את הרעיון ההוא. אך מה שהוספת עוד מאמונת אבותיך, עליה אני דן, אם חשבו אבותי ואבותיך ענין הזה של זמן חיבור ספר הנחמות, לאמונה מקובלת, אחר כי מעטו המקומות בקדמונים אשר דברו ממנו. ולו גם היה לאמונה אצלם, למה זה פחדת מפניה ולא פחדת לאמר על ספר קהלת שאיננו לשלמה אעפ"י שמבואר בתחלתו ובפסוק י"ב של פרשה א' שם המחבר ושם אביו וכינויו ומקומו? ויותר הרבה מאמרים בדברי רז"ל שיחסו אליו הספר ההוא, ושאלו בעבור סתירותיו אנת שלמה אן חכמתך וכו'. ומפורש אמרו בריש מדרש חזית ג' ספרים כתב שלמה משלי שה"ש וקהלת. ובמקום אחר שאחרו באמת זמן כתיבתו ואמרו אנשי חזקיה וסיעתו כתבוהו (ב"ב ט"ו א'), הלא כללוהו שם עם ס' ישעיה, ואתה אשר בלי ספק אחרת זמן ס' קהלת למטה מדורו של חזקיה למה נסוגות אחור מחשוב כן על חלק ב' מספר ישעיה? אך ההבדל בין המשפט שעל זמן חיבור ס' קהלת ובין זה שעל ס' הנחמות הוא שהראשון אתה חשבת כן והשני אתה חשבת ההפך, ומי יניעך ממנו? והבדל כזה ממש קרה לך בענין אחר, שעל הראב"ע זעקת מרה כי הלך נגד קבלת רז"ל והתיר החלב, מה שבאמת לא עשה כן, כי לא התיר רק אמר שהאיסור איננו ממשמעות פשוטי הכתובים כי אם מדברי רז"ל, ואתה בעצמך

מכתב א [1])

אל כבוד החכם הגדול המופלא מל״ץ ומשורר להלל מוה׳ שמואל דוד לוצאטו נ״י.

חי נפשי הקשורה בנפשך וחי האהבה העזה אשר בינינו, כי ידעתיך אחי ידעתיך. ידעתיך לאיש אמונים וישר דעים, חכם לבב ואמיץ כח בחקרי דתנו וקורותינו, יודע לפנות לו בהם מסלות חדשות וישרות לא שזפתן עוד עין ולא דרכה בהן עוד רגל, עז כארי לצאת לקראת מתקוממים ולא ישוב מפני כל, רודף אחרי האמת ורוחו כאש לוהטת נגד כל מתרחק ממנה בעיניו. אך ידעתיך ג״כ לאיש מחזיק לרוב במחשבתו אשר חשב פעם אחת לאמת ולא ירפה עוד כל ימיו, דבק בה בכל נפשו וקשה מאד להפרד ממנה, ופעמים כל נהרי הראיות וההוכחות לא ישטפוה. כן אמנם אתה בעיני וכן תהיה בעיני כל מכיריך כמוני, וכל אמרי טעם ממני ומתלמידך אהובנו, בענין הזה, לא הועילו ולא יועילו, ואם גם חמדה נפשך לחקור ולהבין בדבר ולהתקרב אל המטרה המבוקשת. רוחך לא יניחך עוד ובכל מאמצי כח ימנעך מהלוך הלאה ועוד ישיבך אחור. ולזה כוונתי במה שכתבתי „כי לא בהתעצם עינים בכח רב נגד האמת״ וכו׳. ורצוני נגד האמת כפי אשר יחשבו זולתיך ולא אתה אשר כבר אחזת דעה אחרת לאמת ומינה לא תזוע, ולא תפקח עיניך עוד לראות אולי ממקום אחר יהל אור. כה אמרתי וחשבתי באמת ובתמים, ואם הסיבות דברי אל כוונה אחרת העמסת אשם על איש נקי. ובכל זה ערגה לך נפשי כמה לך בשרי, והדבקתני אליך כאשר ידבק אזור איש אל מתניו, אחרי ראיתי כי נשתוית עמי ברגשת נפש ורחש לב, אל גוי ואל אדם יחד, אל גוי איתן, גוי מעולם ישראל שמו, ואל אדם ואדם אשר מעבדיו יהראה זך רוחו ותום לבו אל עם נבחר הלזה, כי יקח חלק בכל קורותיו אם לשבט ואם לחסד, והוא מקדיש כל עתותיו להגות בספרי נביאיו וקדמוניו ומתיגע בהבנתם, ומתאמץ בכל יכלתו להטיב את מצבם הנפשי והרוחני, עד כי יבא הגואל ומלאה הארץ דעה. אכן! זה הוא אשר ימשכני אחריך כהמשך אבן השואבת אל הברזל, ויפיח בלבי רשפי האהבה והכוסף לראות פניך כראות פני אלקים, לשבת אתך ימים ושנים ובאשר תלין אלין. ואולי גם התקוה תקח חלק בכוסף הלזה, אשר נתקרב שנינו בכמה ענינים אשר רחקו כעת מחשבותיך ממחשבותי, וצדקתך ותום דרכך ערבים לי בדבר הזה. כי נתברר לי יותר ויותר, את אשר יפעל משמע אזן לא תוכל ראות עין, ועל זה נאמר ג״כ מפה לפה ולא מפי כתבם, ולכן לא אוחיל ג״כ עוד להניעך מדרכך ע״י אגרות בשום ענין אשר כבר נגזרת בו אומר. ולולא כן היה נפלא לי מאד בעיני איך יכולת למשוך ידיך מדרכך בהכרח אשר כליתי לפני דנהבית? ואם לא עזבני עוד השכל הישר ושקול הדעת לשפוט דבר מדבר ולדון מענין לענין. ולקרב השעיה הנכבדה ללב מבין, לא אבוש לאמר כי משתומם אנכי. איך מבלי השב דבר על כל אלה הראיה שהבאתי, ד״ד אפשר לך עוד לעמוד חזק

---

1) מכתב זה היה תשובה למכתב [illegible] אגרות [illegible] עמוד 231—235 (המו״ל)

היקרים אשר הואילו בטובם לתמכני עד עתה, ואשר לקחו חבל בספרי אשר הוצאתי לאור, יתמכוני גם עתה, ויקבלו ממני את הסגלה היקרה הזאת בסבר פנים יפות, ומה גם בהודיעם בזה כי הקדשתי את כסף הפדיום לחפץ טוב להוציא לאור אחר זה את יתר חלקי „אגרות שד״ל„ אשר יכילו גם הם חמשה כרכים כראשונים. —

והנני נותן בזה אלף תודות ממעמקי לבבי לכל החכמים והחותמים על „אגרות שד״ל„ אשר כבדוני מהונם ואשר תמכוני במשען כספם וביחוד להחבורות הרוממות והיקרות חבורות „כל ישראל חברים„ בפאריז ובוויען, תהי משכרתם שלמה מאלהי ישראל.

יאראסלאוו, בירח שבט תרס״ה לפ״ק.

שאלתיאל אייזיק גראַבער
הסו״ל

דבר אל הקורא

זה זמן לא כביר חלף מעת אשר הוצאתי לאור את "אגרות שד"ל" הסכילות חמשה כרכים, לא חסתי על זמני ולא חמלתי על יגיעי, רק הקדשתי כל עתותי וכל עמלי לדבר היקר הזה, כי חפצתי להוציא האוצר היקר הזה כלול בהדרו; רבים היו המכשולים אשר קמו לי לשטנה, ואנכי למרות כל אלה שמתי רצוני נחוש, ויגעתי ועמלתי מבלי הרף, (כאשר העיד עלי החכם היקר ד"ר דוד קויפמאן בהקדמתו להאגרות שד"ל) נסעתי מעיר לעיר וממדינה למדינה לאסוף חותמים, ואם אמנם לא אוכל לכחד תחת לשוני, כי בכל מקום בואי נתן לי כבוד ויקר יותר מהראוי; וכל איש חכם לבב באמת עמד לימיני לתמכני במשען כסף כיד ה' הטובה עליו, גם חכמים רבים השתדלו בעדי גם שלא בפני, ואספו לי חותמים ככל אשר הי' לאל ידם (זכרה להם אלוה לטובה); אך בטח תדעו קוראים יקרים את גורל ומצב מוציאים לאור ספרי עבר, כי ברע היא עד מאד, ובפרט אם המו"ל ילך לנוע למרחקים, כי אז חצי תבואתו ירד לטמיון; גם אותי קרה מקרה זה, כי ריקם לביתי שבתי, כי ההוצאות היו מרובין על ההכנסות, ולמרות כל אלה עמסתי על שכמי עבודת הקדש הזאת, כי עזה כמות אהבה ובאהבתי את שד"ל ז"ל ובית נכאתו התגברתי כארי ואזרתי כגבר חלצי להוציא רצוני לפעולת אדם, ותודות לאל חפצי הצליח בידי, והוצאתי עד עתה לאור יותר משלש מאות מכתבים יקרים ונעלים מאת הארי שבחבורת הסופרים — הוא רשד"ל ז"ל — ורבו מספר מספר החכמים והסופרים המרביצים תורה ומפיצים אורה במדינות ובארצות שונות אשר הקריבו לי תודתם מקרב ולב עמוק. ורבים הלא המה כתובים במכ"ע שונים למיניהם עברית, אשכנזית, איטלקית, צרפתית.

ועתה אחרי אשר נדרשתי מחכמים הרבה להשתדל ולהוציא גם להלאה ספרים יקרים ומועילים בעבור הגדיל הספרות העברית ולהאדירה בקרב עם ישראל, נמצאתי לאשר דרשוני; והנני נותן לפניכם היום את המכתבים אשר היו בכתובים ולא ראו עוד אור מעולם, מאת הרב הגאון שלמה ליב כהן ראפאפורט ז"ל המכונה שי"ר אשר הריץ לרשד"ל ז"ל, עם מבוא והערות יקרות מאת החכם הנודע ד"ר א. הרכבי ומאת החכם הנודע מוה' שזח"ה נ"י. המכתבים ההם הם יקרים ונעלים ותועלתם רבה, כי נמצאו בהם חקירות רבות ונפלאות המפיצים אור בהיר על שמי הליטעראטור העברית, והמועילים ג"כ להבנת "אגרות שד"ל" אשר כבר נדפסו. ובלעדי אגיד תדעו תבינו קוראים נכבדים את האיש הענק הזה, ואת אשר פעל ועשה בעד ספרותנו, ע"כ לבי נכון ובטוח כי החותמים והחכמים

קרבן תודה וברכה

לכבוד

החברה הרוממה והנשאה

חברת

"כל ישראל חברים"

בקרית הבירה פאריז

ליום

מלאת לה עשרים וחמש שנים
מעת עמדה על משמרתה משמרת
הקדש לעשות אך טוב וחסד,
וצדקה וברכה בקרב כל ישראל.

מְקַטֵר מֻגָּש

מאת

המוציא לאור.

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

ERSTES HEFT.

PRZEMYSL

Druck des gr. kat. Domkapitels

1885.

(רפפורט)

אגרות שי"ר

אשר הריץ

הרב שי"ר ז"ל אל רשד"ל ז"ל

(משנת תקצ"ג עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מחברת ראשונה

פרזעמישל,

שנת תרמ"ה.

Jaroslau, Datum des Poststempels

אדון יקר ונכבד !

הנני מתכבד בזה לשלוח לכבודו הרם והנשא את המחברת הראשונה מאגרות הרב החוקר והמבקר בספרות ישראל רבי **שלמה יהודה ליב כהן** רפאפורט ז"ל אשר הריץ **לרשד"ל** ז"ל עם הערות מאת החכם הנודע מו"ה **שלמה זלמן חיים האלבערשטאם**, ועם מבוא והערות מאת החכם הנודע מו"ה **הרא"א הרכבי** נ"י, למען תהי' כל מרוץ האגרות בין הרב **שי"ר** ז"ל ובין **רשד"ל** ז"ל לאחדים בידו.

מחיר המחברת

באסטרייך – אונגארן	א"וו .Flr .1
במדינת אשכנז	2. Mark
ברוסיה	1 Rubel
בצרפת ובשאר הארצות	3 francs

אקוה כי כבודו הרם יקבלה בסבר פנים יפות, וכאשר הואל בטובו לתמכני עד היום ואשר לקח חבל בספרי אשר הוצאתי לאור, יתמכני גם עתה ובזה הנני מוקירו ומכבדו כערכו הרם והנשא

שאלתיאל אייזיק גראבער

המו"ל.

Druck Zupnik, Knoller & Hamerschmid Przemyśl.